B 1,761,307

Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

This volume is bound without Oct + Nov

which ~~is~~/are unavailable.

Digitized by Google

Digitized by Google

HX
8
.S67

YU ISSN 0560-6675

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

NOV 0 9 1988
Current Serials

7-8
1988

Digitized by Google

Izdavački savet

Vasil Tupurkovski (predsednik), članovi: Mirko Arsić, Ciril Bašković, Sulejman Bosto, Marin Buble, Momir Bulatović, Ali Dida, Đula Feher, Vojmir Franičević, Ljupčo Jokimovski, Milija Komatina, Franjo Kožul, Ivan Kristan, Milenko Marković, Radovan Radonjić, Metodi Stojkov, Milorad Timotić

Uređivački odbor

Milija Komatina (glavni i odgovorni urednik), članovi: Mirko Arsić, Atila Sam, Dejan Rebić, Franjo Kožul, Milosav Simić, Ciril Bašković, Sonja Šćepanović, Trpe Jakovlevski

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 18.000 dinara. Za inostranstvo 36.000 dinara

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 6081-603-15351, poštanski fah 233

Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061

Rukopisi se ne vraćaju
Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061, lokal 780

Štampa: BIGZ, Beograd, Bulevar vojvode Mišića 17

Digitized by Google

YU ISBN 0560-6675

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Godina XXX
1988. Broj 7-8

Sadržaj

Kiro Hadži Vasilev
Osnovne pretpostavke sistema udruženog rada 3

Tribina 48

Staljinizam i destaljinizacija 48

Milija Komatina
Socijalizam bez staljinizma 48

Miloš Nikolić
Mera političke prinude 65

Sava Živanov
Istorijski smisao i značaj sukoba 82

Fuad Muhić
Šta je demokratska opozicija 85

Stipe Orešković
Osnove reprodukcije staljinizma 98

Branko Balj
Ivori staljinizma 102

Miloje Petrović
Kako destaljinizovati Marksovu misao 110

Aleksandar Sekulović
Kontrarevolucija kao uzrok staljinizmu 115

Najdan Pašić
Stalna aktuelnost borbe protiv antikomunističkih dogmi 119

Goran Babić
Strah i smijeh 127

Vojan Rus
Staljinizam — birokratizam prvobitne akumulacije i industrijalizacije 133

Ervin Peratoner
Komponente sukoba FNRJ i KPJ s »Kominformom« i SSSR 159

Prikazi 169

16 350AA XL1 2851 GBC
09/93 02-013-01

Содержание

Киро Хаджи Василев
Основные предпосылки системы объединенного труда 3

Трибуна 48

Сталинизм и десталинизация 48

Милия Коматина
Социализм без сталинизма 48

Милош Николич
Мера политического принуждения 65

Сава Живанов
Исторический смысл и значение конфликта 82

Фуад Мухич
Что такое демократическая оппозиция 85

Стипе Орешкович
Основы воспроизводства сталинизма 98

Бранко Баль
Источники сталинизма 102

Милое Петрович
Как десталинизовать марксистскую мысль 110

Александар Секулович
Контрреволюция как причина сталинизма 115

Найдан Пашич
Постоянная актуальность борьбы против антикоммунистических догм 119

Горан Бабич
Страх и смех 127

Воян Рус
Сталинизм — бюрократизм первоначального накопления и индустриализации 133

Эрвин Ператонер
Компоненты конфликта ФНРЮ и КПЮ с „Коминформом" и СССР 159

Обзоры 169

Contents

Kiro Hadži Vasilev
The basic assumptions of the system of associated labour 3

Panel discussion 48

Stalinism and destalinisation 48

Milija Komatina
Socialism without stalinism 48

Miloš Nikolić
The degree of political coercion 65

Sava Živanov
The historical meaning and significance of conflicts 82

Fuad Muhić
What is a democratic opposition 85

Stipe Orešković
The basis of the reproduction of stalinism 98

Branko Balj
Origins of stalinism 102

Miloje Petrović
How to destalinise the marxistic thought 110

Aleksandar Sekulović
Counter-revolution as the cause for stalinism 115

Najdan Pašić
Constant topicality of the struggle against the anti-communist dogmas 119

Goran Babić
Fear and laughter 127

Vojan Rus
Stalinism — bureaucracy of the ultimate accumulation and industrialisation 133

Ervin Peratoner
The components of the conflict between the Federative Peoples' Republic of Yugoslavia and the League of Communists of Yugoslavia and the »Cominform« and the USSR 159

Reviews 169

Digitized by Google

Kiro Hadži Vasilev

Osnovne pretpostavke sistema udruženog rada

Svaki način proizvodnje određen je »specifičnim istorijsko-ekonomskim odnosima proizvodnje«, a »celina tih odnosa, u kojima se nosioci te proizvodnje nalaze naspram prirode i među sobom, u kojima proizvode, ta celina baš i jeste društvo, posmatrano u njegovoj ekonomskoj strukturi«.[1]

Tako je Marks u trećem tomu »Kapitala« video smisao odnosa proizvodnje kao ekonomske osnove svakog društva. Da bi, dakle, moglo nastajati društvo koje bi se temeljilo na sistemu društvenog rada, kao novom načinu proizvodnje, moraju se u praksi ostvarivati specifični odnosi proizvodnje, u kojima će se nosioci te proizvodnje nalaziti »naspram prirode i među sobom«.

Odgonetnuti objektivnu prirodu odnosa proizvodnje u uslovima društvene svojine na sredstvima reprodukcije, složen je poduhvat, jer su ti odnosi klupko dijalektičkih protivrečnosti koje se ne podaju lako ni saznanju, a još manje razrešavanju u praksi. Bez dubljih saznanja o njima, nemoguće je ispravno koncipirati, pa zato ni u praksi sprovoditi uspešnu strategiju razvoja socijalističkog društvenog sistema.

To su danas upečatljivo pokazala iskustva svih socijalističkih zemalja, pa je utoliko čudnije što mnoge socijalističke snage

[1] K. Marx — F. Engels, Dela, Prosveta, Beograd, tom 23, str. 681.

Digitized by Google

(i u nas) još ne uviđaju ključni značaj odgonetanja objektivne suštine socijalističkih odnosa proizvodnje.

Za razliku od svih dosadašnjih istorijskih oblika odnosa proizvodnje, socijalistički odnosi proizvodnje ne nastaju i ne razvijaju se spontano, nego svesnom aktivnošću revolucionarnih snaga socijalizma i to u meri u kojoj je ta svesna aktivnost zasnovana na naučnim saznanjima o objektivnoj prirodi tih odnosa, o uslovima i faktorima njihovog razvoja. Ni ti odnosi ne mogu da budu proizvod »slobodne« ljudske volje, i oni su objektivno uslovljeni, ali da bi u praksi nastali i razvijali se nije dovoljno da postoje objektivni uslovi, predpostavke i činioci, nego i da bude shvaćena bit i zakonitosti njihovog razvoja i da praktična aktivnost bude svesno zasnovana na takvim shvatanjima.

Sem toga, valja imati u vidu da socijalistički odnosi proizvodnje ne nastaju odjednom i ne iskazuju se u nekom gotovom, završenom obliku, nego se javljaju kao istorijski proces, tokom kojeg se menjaju i razvijaju njihovi sadržaji, pa i bitna obeležja. Jer, ne treba zaboraviti da je za odnose proizvodnje uopšte, pa i za socijalističke, od suštinskog, određujućeg značaja sam stepen razvoja rada, odnosno proizvodnih snaga. Koliko su one razvijenije toliko je rad produktivniji i toliko više zahteva promene u odnosima proizvodnje. Stoga i kad u osnovi nastanu kao socijalistički odnosi proizvodnje, oni se mogu tokom cele epohe socijalizma, menjati i bitno razvijati upravo u meri u kojoj to dopušta i traži razvoj rada i proizvodnih snaga.

1. Socijalizam i zakoni robne proizvodnje

Kako pristupiti analizi socijalističkih odnosa proizvodnje, kako se u toj analizi poslužiti Marksovim metodom?

Kada Marks analizira kapitalističke odnose proizvodnje, on, s jedne strane prati i istražuje istorijski proces razvoja robe koji nužno vodi ka novcu i kapitalu, a, s druge strane, prati istorijsko kretanje svojinskih odnosa. Opšti rezultati njegovog istraživanja i teorijske analize i njegova dijalektička metoda, jedina su pouzdana osnova za razjašnjavanje objektivne prirode i suštine socijalističkih odnosa proizvodnje.

Robni oblik proizvodnje, nastao je na određenom stupnju razvoja rada i proizvodnih snaga, širio se i razvijao upravo s unapređivanjem rada i jačanjem produktivnosti rada. Istorijski razvoj robne proizvodnje trajaće sve dok deluje društveno-ekonomska nužnost da se proizvodi rada iskazuju kao robne vrednosti, tj. kao mera apstraktnog društveno-potrebnog rada, što znači sve dok taj društveno-potrebni rad mora da služi kao osnovni regulator kako društvene podele samog rada, tako i raspodele proizvoda rada. Tek kada vrednost proizvoda počne da objektivno gubi svoj društveno-ekonomski značaj, zakoni robne proizvodnje, a time i sam robni oblik proizvodnje će se istorijski iscrpljivati i prevazilaziti, ali to može nastupiti samo u meri u kojoj se udeo živog

Digitized by Google

rada u materijalnoj proizvodnji, koji objektivno tendira ka nuli, bude bitno smanjivao i postajao marginalna, zanemarujuća veličina.

Sve dotle, značaj vrednosti i zakona robne proizvodnje će se širiti i jačati, jer je njihova negacija mogućna samo kada u potpunosti odigraju i iscrpe svoju istorijsku ulogu. Stoga, za razliku od karakterističnih zabluda i iluzornih predstava u početnoj fazi razvoja socijalističkog društva, može se reći da socijalizam ne samo da nije nespojiv sa robnom proizvodnjom, da ona ne samo da nije neki prosti ostatak kapitalizma u socijalizmu, da nije tuđa njegovoj prirodi, nego da su, naprotiv, uspešni razvoj socijalizma, i *puni* razvoj robne proizvodnje međusobno uslovljeni. Naime, socijalističko društvo se ne može uspešno razvijati ni u materijalnom pogledu, ni kao novi društveno-ekonomski odnos, ako ne uvažava zakone robne proizvodnje i ne obezbedi njen puni razvoj. I obrnuto, razvoj robne proizvodnje sam po sebi obeležava proces podruštvljavanja rada pa se stoga ne može dovesti do kraja bez punog podruštvljavanja rada i sredstava za proizvodnju, tj. bez socijalizma.

Taj proces ne može da se dokrajči u kapitalizmu, mada je on robni oblik proizvodnje učinio opštim oblikom i time pokazao da su proizvodi kao robe plod podruštvljenog rada, jer ih meri društveno-potrebnim, apstraktnim ljudskim radom, ali, uprkos toj činjenici, zadržava privatnu svojinu na proizvodima podruštvljenog rada i na sredstvima za proizvodnju. Ta unutrašnja suprotnost kapitalističkog načina proizvodnje sputava i onemogućuje potpuno ostvarivanje istorijskog smisla robne proizvodnje i njenog razvoja kao procesa podruštvljavanja rada i proizvodnih snaga. Stoga se tek sa socijalizmom taj proces može dokrajčiti.

Na tim istorijskim realnostima i zakonitostima je Marks i otkrio nužnost socijalizma, kao ostvarivanja ne samo klasnih interesa i težnji radničke klase, nego i nezaustavnog istorijskog procesa podruštvljavanja rada, pa stoga i proizvodnih snaga, procesa koji je nametnut samim razvojem rada. Marks je svestrano osvetlio kako kapital kao odnos ostvaruje taj proces podruštvljavanja, a da privatna svojina na kapitalu deluje u suprotnom smeru, u čemu je video osnovnu suprotnost kapitalističkog sistema i nužnost njegove propasti.

Najbitnija posledica te suprotnosti kapitalizma iskazuje se tako što on, s jedne strane, gotovo svu proizvodnju pretvara u proizvodnju vrednosti, a time rad kao merilo vrednosti stavlja u temelje svih društveno-ekonomskih odnosa, a, s druge strane, upravo nosiocima živog rada kao najznačajnijem faktoru proizvodnje, ne priznaje to merilo, jer im njihov materijalni i društveni položaj ne određuje njihov rad, nego vrednost njihove radne snage. Drugim rečima, vrednost kao opredmećeni apstraktni, opšteljudski društvenopotrebni rad uređuje sve odnose izuzev osnovnog proizvodnog odnosa između vlasnika radne snage i vlasnika kapitala. Ovo suštinsko odstupanje od merila rada, a time

Digitized by Google

i od zakona vrednosti, i to u samoj osnovi kapitalističkih odnosa proizvodnje, proizlazi upravo iz činjenice što je kapital, mada, u stvari, plod podruštvljenog rada i stoga društvena sila[2], kao privatna svojina vlasnika kapitala, otuđen od onih koji rade i proizvode ga, suprotstavljen je njima.

Marks ističe da usled toga u kapitalističkim odnosima proizvodnje »ukoliko svaka pojedina transakcija stalno odgovara zakonu robne razmene, tj. kapitalista stalno kupuje a radnik stalno prodaje radnu snagu, uzećemo čak i po stvarnoj njenoj vrednosti, jasno je da se zakon prisvajanja ili zakon privatne svojine, koji počiva na robnoj proizvodnji i robnom prometu, preobraća samom svojom unutrašnjom neizbežnom dijalektikom u neposrednu svoju suprotnost. Razmena ekvivalenata, koja je bila početna operacija, tako se izvitoperila da je razmena sada samo prividna, budući da je, prvo, onaj deo kapitala koji se razmenjuje za radnu snagu i sam deo proizvoda tuđeg rada prisvojenog bez ekvivalenta; drugo, da proizvođač, radnik, ne samo što mora nadoknaditi taj deo, već ga mora nadoknaditi novim viškom. Tako odnos razmene između kapitaliste i radnika postaje privid koji spada u prometni proces, gola forma, tuđa samoj sadržini; i koja nju samo mistifikuje. Forma je stalno kupovanje i prodavanje radne snage. Sadržina je da kapitalista jedan deo već opredmećenog tuđeg rada, koji on neprekidno prisvaja bez ekvivalenta, stalno iznova razmenjuje za veću količinu živog tuđeg rada. Spočetka nam se činilo da je pravo svojine zasnovano na ličnom radu. Bar se tako moralo predpostavljati, pošto se samo ravnopravni vlasnici robe sučeljavaju, a tuđa roba može se prisvajati samo otuđivanjem vlastite robe, koja se, opet, može jedino radom stvoriti. Sada se svojina, na kapitalistovoj strani, ispoljava kao pravo na prisvajanje tuđeg neplaćenog rada, odnosno njegovog proizvoda, a na radnikovoj strani kao nemogućnost prisvajanja svog vlastitog proizvoda. Rastavljanje svojine i rada postaje nužnom posledicom zakona koji je izgledao da je polazio od njihove istovetnosti«.[3]

Ovo rastavljanje i međusobno suprotstavljanje svojine i rada, koje u razvoju robne proizvodnje nastaje usled privatne svojine na kapitalu, direktno je dakle suprotno zakonu vrednosti kao osnovnom zakonu robne proizvodnje. Doduše, to rastavljanje je njegova »nužna posledica« jer je nužno vodio kapitalu kao privatnoj svojini, ali zatim sam razvoj kapitala nužno vodio njegovom pretvaranju u društvenu svojinu.

Da bi, dakle, zakon vrednosti i merilo rada legli i u osnove samih odnosa proizvodnje, mora se ukinuti privatna svojina i uspostaviti društvena svojina na kapitalu. Tek tada, tj. tek u

[2] »Kapital je zajednički proizvod i može se staviti u pokret samo zajedničkom akcijom mnogih članova, u krajnjoj instanciji — samo zajedničkom akcijom svih članova društva.

Kapital, dakle, nije neka lična, već društvena sila«. (MED, tom 7, str. 391).

[3] MED, tom 21, str. 514—515.

Digitized by Google

socijalizmu, zakon vrednosti i merilo rada mogu postati sveopšti regulator celine društveno-ekonomskih odnosa ljudi, tako da njihov materijalni i društveni položaj zavisi isključivo od njihovog radnog doprinosa ukupnom društvenom radu. Samo u takvim uslovima može biti dovršen i iscrpen istorijski razvoj vrednosti, zakona vrednosti i robne proizvodnje u celini. Može se zaključiti da kapitalizam čini robnu proizvodnju sveopštom, a socijalizam, dovršavanjem njenog istorijskog razvoja, stvara uslove za njeno prevazilaženje.

Sve dok se taj istorijski proces ne privede kraju, robni oblik proizvodnje je i dalje u razvoju, pa ako taj razvoj ide nužno linijom roba — novac — kapital i ako je dominantni oblik kapital — robe izraz višeg stupnja razvoja robne proizvodnje, apsurdno je predpostavljati da taj razvoj u socijalizmu može značiti zadržavanje robe i novca, uz ukidanje kapitala.

Takve zablude su nastajale usled toga što se kapital kao ekonomski odnos identifikovao sa kapitalizmom kao sistemom, pa je ukidanje kapitalizma shvatano kao ukidanje ne samo kapitalističke klase, nego i kapitala kao ekonomskog odnosa. Međutim, ako u robnoj proizvodnji sredstva društvene reprodukcije moraju da se javljaju u obliku kapitala koji ima svoje zakone kretanja, i ako je kapital istorijski nastao i razvijao se kao privatna svojina određene klase, ne znači da mora i trajno ostati u rukama te klase. Svojina na kapitalu se i u istoriji kapitalizma veoma burno menjala, krupniji vlasnici kapitala su eksproprisali masu sitnijih vlasnika i tako označili istorijski proces koji na kraju mora, kako je Marks pisao, da vodi do eksproprijacije eksproprijatora, tj. do podruštvljavanja kapitala. Ali kao ni sve one ranije eksproprijacije koje je vršio sam kapital, tako ni ova poslednja, ne znači ukidanje kapitala kao odnosa, ni zakona njegovog kretanja, nego samo promenu društvene snage koja njime vlada i upravlja. Ako je to u kapitalizmu bila masa krupnijih i sitnijih kapitalista, pri čemu oni najkrupniji imaju stvarnu dominantnu poziciju, zašto to u socijalizmu ne bi mogli biti svi udruženi radnici koji bi kapitalom vladali i upravljali zajednički, na ravnopravnoj osnovi, kad se kako je rečeno u Komunističkom manifestu, »kapital pretvori u opštu svojinu, u svojinu koja pripada svim članovima društva«?[4] Da bi oni to zaista mogli, nužno je, naravno, da se svesno podrede zakonima kapitala i njegovog kretanja, kao što su se ranije tim zakonima i nesvesno morali podređivati privatni vlasnici kapitala, ako su naime hteli da vladaju kapitalom. Jer, sve dok je robna proizvodnja istorijska nužnost, razvoj rada i proizvodnih snaga, pa zato i opšti ljudski progres može da se ostvaruje samo na osnovi zakona robe, novca i kapitala. U stvari, ti zakoni upravljaju društvenim razvojem, pa su zato, kapitalisti kao vladajuća snaga u kapitalizmu, kako Marks kaže, samo oličenje kapitala kao njegovo slepo oruđe: »Kao kapitalista, on

[4] MED, tom 7, str. 391

Digitized by Google

je samo oličen kapital. Njegova je duša duša kapitala. A kapital ima jedan jedini životni nagon, nagon da se oplođuje, da stvara višak vrednosti, da svojim postojanim delom, sredstvima za proizvodnju, usisava što je moguće veću masu viška rada. Kapital je mrtav rad koji oživljava kao vampir samo usisavajući živi rad i koji utoliko više živi ukoliko više od njega usisa«.[5]

Marks ističe da to prisvajanje tuđeg viška rada »potiče iz pretvaranja sredstava za proizvodnju u kapital, tj. iz njihove otuđenosti prema stvarnim proizvođačima, iz njihove suprotnosti kao tuđe svojine prema svima individuama koje su stvarno aktivne u proizvodnji . . .«[6]

Ovo usisavanje i prisvajanje tuđeg viška rada, ta »vampirska« funkcija kapitala, ne dolazi otuda što je njegov »jedini životni nagon, nagon da se oplođuje, da stvara višak vrednosti«, nego otuda što je, dok je i ukoliko je otuđen od radnika kao tuđa svojina. Inače »višak rada uopšte, kao rad preko mere datih potreba, mora uvek ostati«,[7] naime sve dok je rad, kao uslov egzistencije, »određen nevoljom« tj. sve dok je »carstvo nužnosti«, ali to ne znači da ga mora usisavati kapital kao individualna svojina. Upravo ta privatna svojina na kapitalu, koji je inače »društveno sredstvo za proizvodnju«, društven proizvod i društvena sila, čini ga »vampirom«, ali takav svojinski odnos ne proizlazi iz same prirode kapitala. Ne može se tvrditi da kapital može da postoji i da deluje samo kao privatna svojina.

Naprotiv, istorijski razvoj kapitala pokazuje da je upravo on sam najveći eksproprijator privatne svojine, da vodi »eksproprijaciji u najogromnijem razmeru. Tu se eksproprijacija proteže sa neposrednih proizvođača na same manje i srednje kapitaliste. Ova je eksproprijacija polazna tačka kapitalističkog načina proizvodnje; njeno sprovođenje je njegova svrha, i to u krajnjoj instanci eksproprijacija svih pojedinaca od sredstava za proizvodnju, koja s razvitkom društvene proizvodnje prestaju biti sredstva privatne proizvodnje i proizvodi privatne proizvodnje i koja mogu biti još samo sredstva za proizvodnju u rukama udruženih proizvođača, stoga njihova društvena svojina, kao što su njihov društveni proizvod«.[8]

Marksova analiza nam dalje pokazuje da već u obliku akcijskog kapitala »postoji suprotnost protiv starog oblika u kome se društveno sredstvo za proizvodnju ispoljava kao individualna svojina; ali pretvaranje u oblik akcije još ostaje vezano kapitalističkim granicama; zbog toga, umesto da savlada suprotnost između karaktera bogatstva kao društvenog i kao privatnog bogatstva, ono ga samo izgrađuje u novom vidu«.[9]

Međutim, u kooperativnim fabrikama samih radnika, za koje Marks kaže da su »u okviru starog oblika prvi proboj starog

[5] MED, tom 21, str. 209
[6] MED, tom 23, str. 370
[7] MED, tom 23, str. 681
[8] MED, tom 23, str. 373
[9] MED, tom 23, str. 373

Digitized by Google

oblika, mada one svugde, u svojoj stvarnoj organizaciji, naravno, reprodukuju i moraju reprodukovati sve nedostatke postojećeg sistema«, već je »ukinuta suprotnost između kapitala i rada, iako isprva samo u tom obliku da su radnici kao asocijacija svoj sopstveni kapitalista, tj. primenjuju sredstva za proizvodnju radi oplođavanja vrednosti svog sopstvenog rada«.[10] Sledi Marksov zaključak: »Kapitalistička akcionarska preduzeća treba smatrati isto kao i kooperativne fabrike kao prelazne oblike iz kapitalističkog načina proizvodnje u udruženi, samo što je u jednima suprotnost ukinuta negativno, a u drugima pozitivno«.[11]

Kao što vidimo, Marksu nije ni na kraj pameti bila ideja o ukidanju kapitala kao nekom revolucionarnom rezu koji se ima izvršiti samim činom eksproprijacije eksproprijatora. To što mnogi njegovi sledbenici još uvek i danas, celo stoleće posle Marksove smrti, i uprkos toliko poučnih iskustava prakse socijalizma, robuju toj ideji, njihov je problem, ali u Marksovoj teoriji oni ne mogu da nađu oslonce. Za Marksa je ukidanje kapitala istorijski proces koji se može izvesti samo tako što će radnička klasa, prvo svojom revolucionarnom akcijom eksproprisati klasu kapitalista, pretvoriti kapital u društvenu svojinu i sama preuzeti ulogu »isterivanja« viška rada. Stoga radnici isprva moraju, »kao asocijacija« biti »svoj sopstveni kapitalista«. I kad je kapital u rukama kapitalističke klase, Marks je video njegovu civilizatorsku stranu u tome što on stvara elemente »za jednu novu višu formaciju«, što vodi »do stupnja u kome otpada prinuda i monopolizovanje društvenog razvitka (uključiv njihove materijalne i intelektualne koristi) od strane jednog dela društva na račun drugoga«, i što »stvara materijalna sredstva i klicu za odnose koji u jednom višem obliku društva dopuštaju da se ovaj višak rada spoji s jednim većim ograničenjem vremena koje je uopšte posvećeno materijalnom radu.«[12]

Ta civilizatorska strana kapitala će još jače doći do izražaja kad ga radnici preuzmu u svoje ruke, kad se ostvari, kako Marks kaže, »pretvaranje kapitala u svojinu proizvođača, ali ne više privatnu svojinu izdvojenih proizvođača, nego njihovu svojinu kao udruženih, neposrednu društvenu svojinu«.[13]

Time radnici skidaju s vrata kapitalističku klasu, a kapital prestaje da za njih bude vampir, jer postaje sredstvo u njihovim rukama, ali samo ukoliko oni sami budu obezbeđivali njegovo optimalno oplođavanje, koje nije više suprotstavljeno njima, nego im služi za najbrži mogući razvoj proizvodnih snaga i produktivnosti rada, za racionalno, plansko i na naučnim osnovama utemeljeno ostvarivanje skladnog razvoja društva, za stalno i optimalno unapređivanje uslova njihovog rada i života. Samo na taj način, i s takvim oruđem u svojim rukama, udruženi radnici mogu bitno ubrzati pomenutu civilizatorsku ulogu kapitala,

[10] Isto.
[11] Isto.
[12] MED, tom 23, str. 681.
[13] MED, tom 23, str. 370.

Digitized by Google

oslobađajući i sebe i društvo monstruozne »vampirske« strane te uloge koja je proizlazila iz privatne svojine na kapitalu, ili iz bilo kakvog drugog monopolskog raspolaganja njime na uštrb radničke klase.

To je jedini put da se iskoriste sve pozitivne ekonomske funkcije kapitala za što brži rast takve produktivnosti rada koja bi omogućavala da se stalno uvećava višak rada, tj. sredstva namenjena daljem razvoju, ali i uz smanjivanje radnog vremena. A tek takvo smanjivanje udela živog rada u stalno rastućoj proizvodnji vodi ka postepenom prevazilaženju ekonomske prinude za isterivanjem viška rada, tj. ka postepenom ukidanju kapitala, s obzirom na istorijsko iscrpljivanje njegove ekonomske funkcije a time i nužnosti samog robnog oblika proizvodnje.

Ali to je stvar dalje budućnosti, a za sada radnička klasa može ovladati kapitalom, pa tako i društvom i njegovim razvojem, ako, pretvorivši kapital u društvenu svojinu, zagospodari njime, shvatajući i prihvatajući zakone robne proizvodnje i ekonomske funkcije kapitala. I ona se, u obliku slobodno udruženih radnika, mora podrediti tim zakonima i funkcijama, ali ona to može i mora učiniti ne više kao slepo oruđe, nego kao svesna snaga. Sve dok u radničkoj klasi i njenom pokretu ne preovlada svest o tim zakonima razvoja i o nužnosti njihovog striktnog uvažavanja, njena proizvodna i društvena akcija će biti, u većoj ili manjoj meri prožeta subjektivističkim proizvoljnostima i zabludama, a to će nametati potrebu za većim ili manjim administrativnim, etatističkim otuđivanjem od radničke klase funkcija upravljanja društvenim kapitalom i razvojem društva.

Upravo takve moguće i, u početnim fazama razvoja socijalizma, neizbežne pojave koje se ispoljavaju kao privredne i društvene krize socijalizma, guraće radničku klasu i njene idejno-političke predvodničke snage ka sve jasnijem i tačnijem saznanju objektivnih zakona kretanja društvenog kapitala, kao osnovne motorne snage i materijalnog i društvenog i kulturnog razvoja socijalizma. Tek kada ta naučna saznanja preovladaju i kada se na njima bude zasnivala neposredna aktivnost udruženih radnika u proizvodnji i upravljanju društvenim kapitalom i opštim društvenim razvojem, socijalizam može pokazati i svoju privrednu efikasnost i svoje pravo lice kao novi društveni sistem. I tek tada se stvaraju uslovi da slobodno udruženi radnici, na ravnopravnim osnovama, neposredno ovladaju celinom sredstava društvene reprodukcije, da savladaju sve pojave, otuđivanja ekonomske i političke moći i da sve društvene tokove podrede svom socijalističkom samoupravljanju.

2. Društveno-ekonomsko biće udruženih radnika

Polazeći od izloženih osnovnih društvenih realnosti i zakonitosti, valja se svestranije pozabaviti pitanjima socijalističkih odnosa proizvodnje. I u tom pogledu, od najveće je važnosti

Digitized by Google

da pratimo i proučimo realni istorijski proces i da jasno utvrdimo svojstva ekonomskog i društvenog bića ljudi koja određuju karakter njihovih odnosa proizvodnje.

Kada Marks analizira kapitalističke odnose proizvodnje, ukazuje pre svega na istorijski proces razdvajanja radnika od sredstava za proizvodnju. Suštinska karakteristika tih odnosa određena je činjenicom da se u proizvodnom procesu spajaju, na jednoj strani privatni vlasnici sredstava za proizvodnju, a na drugoj privatni vlasnici isključivo sopstvene radne snage. Ta duboka razlika u njihovom društveno-ekonomskom biću čini prve kapitalistima, a druge najamnim radnicima. Dogod se na jednoj strani sredstva društvene reprodukcije javljaju kao kapital u privatnim rukama, na drugoj strani je najamni rad.

Pogledajmo sada šta se, u tom pogledu, menja u socijalizmu. Sredstva društvene reprodukcije i dalje postoje kao vrednost i novac koji se u proizvodnju mora ulagati da bi se povećao, jer je to i dalje objektivno nužni oblik razvoja proizvodnih snaga i ukupnog društvenog progresa. Proširena reprodukcija je moguća samo u meri u kojoj se društveni kapital uspešno oplođuje, tj. u zavisnosti od proizvodnje viška vrednosti. To, sa svoje strane, ukazuje da u raspodeli novostvorene vrednosti, ključni značaj i dalje ima odnos između potrebne vrednosti i viška vrednosti. Kad je o tome reč, nema principijelnih razlika između socijalizma i kapitalizma.

Duboka, suštinska i revolucionarna razlika među njima odigrava se u svojini na kapitalu, koji se eksproprišе od privatnih vlasnika i postaje društvena svojina. Ovde zanemarujemo činjenicu da i u socijalizmu postoje privatni vlasnici sredstava za proizvodnju kojima rade oni sami kao sitni robni proizvođači, a neki od njih mogu ekonomski ojačati toliko da mogu iznajmljivati i tuđu radnu snagu. Prema tome, mogućno je i prisustvo sitnog privatnog kapitala, ali ono nije od bitnog značaja za celinu odnosa proizvodnje, jer najveći deo radnika radi sredstvima u društvenoj svojini. Takođe, ostavljamo po strani činjenicu da u početnoj fazi socijalizma, kraće ili duže vreme može da se održava, u većoj ili manjoj meri, državni monopol u raspolaganju i upravljanju sredstvima društvene reprodukcije. Međutim, ni privatna, ni državna svojina na kapitalu, mada mogu da budu prisutne u socijalizmu, nisu karakteristične za autentične socijalističke odnose proizvodnje koji se mogu razvijati samo u meri u kojoj sami slobodno udruženi radnici neposredno raspolažu i upravljaju sredstvima u društvenoj svojini.

Pogledajmo sad pobliže kakvi odnosi proizvodnje objektivno moraju nastajati na takvoj osnovi. Šta je najbitnije za društveno-ekonomsko biće, a stoga i za proizvodne odnose udruženih radnika u takvim uslovima?

Pre svega, ostaje činjenica, ostvarena već u dotadašnjoj istoriji, a karakteristična i za kapitalizam, da radnici slobodno raspo-

Digitized by Google

lažu svojom radnom snagom. Nisu, u tom pogledu, zavisni i potčinjeni kao u robovlasničkom, ili feudalnom sistemu. Ostaje takođe činjenica da oni nemaju sredstva za proizvodnju u privatnoj svojini. Da bi svoj živi rad spojili sa sredstvima za proizvodnju u društvenoj svojini, oni moraju staviti društvu na raspolaganje svoju radnu snagu. U tom pogledu to je akt njihove lične slobodne volje, ali i izraz ekonomske prinude, jer bez toga ne mogu proizvoditi, pa ni koristiti sredstva za život.

Prema tome, ekonomski smisao uključivanja radnika u rad društvenim sredstvima je u tome što on nudi društvu svoju radnu snagu da bi u zamenu dobio sredstva za život. Pošto su ta sredstva robe, a njih može dobiti samo činom robne razmene, jasno je, da se, ako sam taj čin posmatramo izolovano, radnikova radna snaga javlja objektivno kao roba. Stoga, radnik ne samo da slobodno raspolaže svojom radnom snagom, nego je ona i njegova privatna svojina, jer da bi je mogao razmeniti, on mora figurirati kao njen vlasnik. U tom pogledu, dakle, u društveno-ekonomskom biću radnika, još nema razlika u poređenju s kapitalizmom.

Razlika, i to suštinska, je u tome što vis-a-vis radnika kao privatnog vlasnika radne snage, ne stoje privatni vlasnici sredstava za proizvodnju, ni privatni, ni grupni vlasnici kapitala, nego društveni kapital. Čim se radnik, razmenom svoje radne snage, uključio u rad društvenim sredstvima, za njega, u poređenju s kapitalizmom, nastaju bitno drukčiji, novi odnosi proizvodnje.

Naime, onamo je razmenom svoje radne snage, nju stavio na raspolaganje vlasniku kapitala, kome pripada njena upotrebna vrednost. Stoga kapitalist raspolaže njegovim radom i rezultatima rada, s tim što mu plaća cenu radne snage. To je jedino čime radnik raspolaže. Takav odnos proizvodnje čini ga najamnim radnikom, a cenu radne snage — najamninom.

Kada, međutim, radnik razmeni svoju radnu snagu da bi se uključio u rad društvenim sredstvima, i kada on tim aktom postane ravnopravni član kolektivnog radnog subjekta koji neposredno raspolaže i upravlja sredstvima kojima radi, odnosno delom društvenog kapitala, znači da on ne otuđuje od sebe upotrebnu vrednost svoje radne snage, tj. svoj rad, ostaje njegov gospodar, upravlja i gazduje svojim radom i rezultatima svog rada. Ukoliko im nikakva posebna društvena snaga ne otuđuje rad i plodove njihovog rada, nego oni sami raspolažu njima, radnici nisu u najamnom odnosu, nego zajednički i ravnopravno preuzimaju ulogu neposrednih upravljača sredstvima u društvenoj svojini kojima rade. Time, na mesto najamnog rada, kao nova osnova odnosa proizvodnje, stupa slobodno udruženi rad. Najamni radnici su se preobrazili u slobodno udružene radnike. U tome je njihovo novo društveno-ekonomsko biće.

Sad se valja pažljivije pozabaviti najbitnijim aspektima tog preobražavanja.

Digitized by Google

Videli smo da je objektivni ekonomski smisao stupanja svakog pojedinačnog radnika u proizvodni proces udruženog rada — razmena vrednosti njegove radne snage, što znači da je ona roba. Međutim, u samom proizvodnom procesu radnici i dalje raspolažu svojim radom i celinom plodova svog rada. Usled toga oni nisu ostali ograničeni — kao u kapitalizmu — samo na razmenu vrednosti svoje radne snage, nego u celini društvene reprodukcije razmenjuju međusobno svoj rad. To je momenat dijalektičke negacije robnog oblika radne snage. Prema tome, na pitanje da li je u sistemu udruženog rada, radna snaga — roba, odgovor ne može biti tako jednostavan kako se nekima čini: da, ili ne. Oni koji ovaj problem pokušavaju da reše ovakvim formulama, pokazuju da su ostali slepi pred živom dijalektikom novih procesa u razvoju socijalističkih odnosa proizvodnje.

Radna snaga u udruženom radu nije izgubila obeležje robe, ali se društveno-ekonomski položaj radnika ne zasniva samo na vrednosti njegove radne snage, a njegovo prisvajanje ne svodi samo na njegovu privatnu svojinu nad radnom snagom.

Kao individua, radnik mora da razmeni svoju robu — radnu snagu. Dok to ne obavi, on raspolaže samo svojom radnom snagom kao svojom privatnom svojinom. Ali čim ju je razmenio i stupio u udruženi rad, on stiče i bitno nova svojstva: postaje ravnopravni deo kolektivnog subjekta koji raspolaže i društvenim sredstvima kojima radi. U tome je upravo najznačajnija i najdublja promena u društveno-ekonomskom biću radnika. Ako se to ne uoči i ne shvati, ne može se razumeti objektivna priroda novih odnosa proizvodnje koji na toj osnovi zakonito nastaju, ali ne spontano, nego samo u meri u kojoj je društvena svest odgonetnula njihov smisao.

U tim odnosima radnik se javlja, pre svega, kao pojedinačni subjekt, a u tom svojstvu on je privatni vlasnik isključivo svoje radne snage. U udruženom radu on stiče i novi subjektivitet, postaje član kolektivnog subjekta koji se ispoljava u mnogim vidovima, počev od osnovne ćelije udruženog rada, pa sve do celine sistema udruženog rada, odnosno društva.

Kao pojedinačni subjekti radnici raspolažu samo svojom radnom snagom, a kao ravnopravni članovi kolektivnog i opšte-društvenog subjekta oni raspolažu društvenim kapitalom. U prvom svojstvu oni izražavaju privatnu svojinu (na radnoj snazi), u drugom — društvenu svojinu (na sredstvima društvene reprodukcije, na kapitalu). U tome je dijalektika društvenog bića radnika u udruženom radu, suština njegove unutrašnje protivrečnosti koja može da bude izvor mnogih problema, teškoća i kriznih pojava u razvoju sistema udruženog rada, ali je i glavna motorna snaga tog razvoja. U kojoj meri će u praksi da dođe do izražaja jedno, ili drugo zavisi od shvatanja bitnih aspekata tih protivrečnosti i od toga da li se uspešno otkrivaju i ostvaruju uslovi njihovog razrešavanja na liniji razvoja socijalističkih odnosa proizvodnje, ili dolazi do zaoštravanja tih protivrečnosti,

Digitized by Google

usled subjektivističkog odstupanja od zakonitosti razvoja autentičnih odnosa proizvodnje u udruženom radu.

Radnici kao individue ulažu u proizvodnju svoj živi rad kao upotrebnu vrednost svoje radne snage koja je u njihovoj privatnoj svojini, i po tom osnovu stiču pravo na lično prisvajanje dela društvenog proizvoda koji će im služiti za neposrednu potrošnju.[14] Kao delovi kolektivnog i opštedruštvenog subjekta, oni ulažu minuli rad u obliku društvenog kapitala i po tom osnovu stiču pravo na društveno prisvajanje dela društvenog proizvoda koji će služiti razvoju novih proizvodnih snaga u obliku akumulacije društvenog kapitala. Objektivni odnos protivrečnosti između ta dva dela društvenog proizvoda, koji se iskazuje kao odnos potrošnje i akumulacije, u sistemu udruženog rada se istovremeno javlja i kao protivrečnost privatnog i društvenog prisvajanja, a sve skupa kao unutrašnja protivrečnost društvenog bića samih radnika, kao protivrečnost njihovih ličnih i društvenih interesa.

Odnos potrošnje i akumulacije u uslovima robne proizvodnje ne može biti stvar slobodnog opredeljenja ljudi, nego je dat kao ekonomska zakonitost koja se zasniva na odnosu potrebnog rada i viška rada, potrebne vrednosti i viška vrednosti. Razvoj proizvodnih snaga, a time i odnosa proizvodnje, tj. ukupni društveni razvoj, zavisi od proizvodnje viška vrednosti, a višak vrednosti objektivno je određen potrebnom vrednošću. Ono što iz novostvorene vrednosti ostane po odbitku potrebne vrednosti — čini višak vrednosti.

Upravo potrebna vrednost, ne kao neka proizvoljno utvrđena, nego kao objektivno data veličina, ima, u celom tom odnosu, ključni, određujući značaj. A potrebna vrednost — to je vrednost radne snage, sa svim elementima i istorijskim, ekonomskim i kulturnim činiocima koji je određuju, onako kako je to Marks izložio.

Negaranje objektivnog prisustva i ekonomskog značaja vrednosti radne snage u udruženom radu, neminovno vodi negiranju bitnih zakonitosti robne proizvodnje uopšte, jer nemogućno je iz celine zgrade razvijene robne proizvodnje izbiti taj ugaoni

---

[14] Već 1848. su Marks i Engels u Komunističkom manifestu zapisali:

»...kad se kapital pretvori u opštu svojinu, u svojinu koja pripada svim članovima društva, time se lična svojina ne pretvara u društvenu...

Ovo lično prisvajanje proizvoda rada za ponovnu proizvodnju neposrednog života mi nikako nećemo da ukinemo, jer to prisvajanje ne ostavlja nikakav čisti prihod koji bi mogao dati vlast nad tuđim radom. Mi hoćemo da ukinemo samo bijedni karakter ovog prisvajanja, u kome radnik živi samo zato da uvećava kapital, živi samo dok to zahtijeva interes vladajuće klase.

U buržoaskom društvu živi rad je samo sredstvo za uvećavanje nagomilanog rada. U komunističkom društvu nagomilani rad je samo sredstvo za proširivanje, obogaćivanje, unapređivanje životnog procesa radnika«. MED, tom 7, str. 391.

Digitized by Google

kamen, a da zgrada ostane. To bi, sem toga, značilo negiranje problema i protivrečnosti odnosa potrošnje i akumulacije, kao i ličnog i društvenog prisvajanja radnika u sistemu udruženog rada. A reč je upravo o suštinskim protivrečnostima na kojima se taj sistem zasniva i čijim razrešavanjem se on razvija.

To razrešavanje predpostavlja svesnu aktivnost radnika u udruženom radu na nalaženju optimalnog odnosa između potrošnje i akumulacije, njihovog ličnog i društvenog prisvajanja. U kapitalizmu se odnos potrošnje i akumulacije kapitala javlja prvenstveno kao odnos nadnica i profita i zato kao sukob dveju međusobno suprotstavljenih klasa. U udruženom radu, taj odnos uređuje jedinstveni subjekt — sami radnici, ali u dvostrukom svojstvu, kao pojedinci lično zainteresovani za što bolje uslove svog života, dakle, za što veću ličnu i zajedničku potrošnju, i kao kolektivni upravljači društvenim kapitalom, zainteresovani za njegovo optimalno uvećavanje, jer samo time mogu da što brže razvijaju svoj rad i proizvodne snage, podižu produktivnost rada i efikasnost privređivanja, a na toj osnovi i svoju ličnu potrošnju.

Činjenica da, u tom sistemu, ovaj objektivno protivrečni odnos zavisi od jedinstvenog subjekta, može da dovede do specifičnih problema, naročito u početnoj fazi razvoja tog sistema, sve dok radnici u udruženom radu, ne shvate, na iskustvima sopstvene prakse, objektivnu prirodu te protivrečnosti, ekonomske zakonitosti koje se moraju uvažavati i ne otkriju objektivnu međusobnu uslovljenost i zavisnost potrošnje i akumulacije, svog ličnog i društvenog prisvajanja, svojih ličnih i društvenih interesa. Ta škola može i da potraje i, kao što nam iskustva pokazuju, da se plati visokom cenom. Zato je radničkoj klasi i u toj etapi razvoja njenog društva, preko potrebna vodeća svest i predvodnička idejno-politička snaga, ali takva koja joj zaista može pomoći da što više skrati i vreme i cenu te škole. U protivnom, razvoj biva zaustavljen, proboj se ne ostvaruje, mogućna su i nazadovanja, a u najgorem slučaju, mogu biti ugrožena i dotadašnja ostvarenja socijalističke revolucije.

Uprkos svim tim mogućnostima i opasnostima, drugog puta za razvoj revolucije i socijalističkog društva, za autentično ostvarivanje odnosa prozvodnje udruženog rada i sistema socijalističkog samoupravljanja — nema. Mora se, dakle, shvatiti, da nije u pitanju prosto neka prolazna, ciklična ekonomska kriza. Reč je o suštinskim, istorijskim iskušenjima pred kojima se našlo naše (i ne samo naše) socijalističko društvo. A kada udruženi radnici, radnička klasa, njen klasni pokret i njene vodeće snage, uspešno prebrode sva ta iskušenja i polože svoj ispit istorije, tada će ne samo iščeznuti značajnije pojave klasnog sukobljavanja ljudi oko odnosa potrošnje i akumulacije i njihovog ličnog prisvajanja, nego će biti stvorena osnova za optimalno uređivanje tih odnosa i harmonično razrešavanje njihovih protivrečnosti. A sve to će rezultirati najbržim mogućnim razvojem i

Digitized by Google

materijalnih proizvodnih snaga i društvenih odnosa socijalističkog samoupravljanja..

Pitanje je, dakle, u čemu je ključ rešenja ka takvom proboju. Mora se poći od činjenice da je protivrečnost između potrošnje i akumulacije postala unutrašnja protivrečnost bića radnika, da se ona ispoljava kao protivrečnost njihovog ličnog i društvenog prisvajanja i da jedino oni mogu i moraju da nađu prave instrumente njenog razrešavanja. Nekadašnji sukob raznih klasnih subjekata postaje unutrašnja suprotnost istog subjekta — radnika u udruženom radu. Ali, ako je taj odnos postao unutrašnje svojstvo samih radnika, ne znači da je iščezla protivrečnost tog odnosa. Stoga je ostala mogućnost da se nekadašnji međuljudski, — klasni sukob oko potrošnje i akumulacije, sukob nadnica i profita, sada pokaže kao unutrašnji razdor radnika.

Moguće je, naime, da se potrošnja povećava na račun akumulacije, ali i obrnuto. Kad bi se to događalo u kapitalizmu, povećavanje nadnica na račun profita bilo bi u korist radnika, a na štetu kapitalista, a povećavanje profita na račun nadnica — obrnuto. U udruženom radu, i jedno i drugo bi se pokazalo kao štetno po društvo i radnike, ukoliko bi značilo narušavanje objektivno datog optimalnog odnosa između potrošnje i akumulacije. Ali sada se taj optimalni odnos ne uravnotežuje putem klasne borbe, nego svesnim opredeljivanjem same radničke klase, a na osnovu iskustava prakse, koja su povoljna ako je taj odnos dobro odmeren i utvrđen, a nepovoljna ako je poremećen.

Tako se formira svest da nije interes radnika da u datom trenutku po svaku cenu teže što većoj ličnoj potrošnji. Takva ponašanja i prolazne zablude su moguće, ali se uvek vrate kao bumerang upravo radničkoj klasi. S druge strane, prekomerni pritisak na ličnu potrošnju radnika radi povećavanja akumulacije, mogućan je samo kao spoljni pritisak na radničku klasu, tj. samo ako ona još ne raspolaže društvenim kapitalom, odnosno ako ekonomska kriza privremeno prinudi na to i društvo i radničku klasu. Ali, i u takvim slučajevima se samo izuzetno i relativno kratkotrajno mogu na taj način postići neki pozitivni efekti. Po pravilu, takvo povećavanje akumulacije destimuliše rad i ekonomsku motivaciju radnika, pa se stoga ubrzo pokazuje bespredmetnim i štetnim. Samo kad su u optimalnom odnosu, potrošnja i akumulacija se mogu uzajamno podsticati, ostvariti svoju ekonomsku ulogu i najbolje doprineti razvoju proizvodnih snaga, ne samo materijalnih, nego i ljudskih.

Kako postići taj optimalni odnos? Pošto ga svesno mogu ostvarivati samo radnici u slobodno udruženom radu, tj. samo ukoliko oni stvarno raspolažu društvenim kapitalom, pogledajmo sada još bliže društveno biće tog subjekta. Radnici u udruženom radu su, pre svega, samostalne individue. Kada ih posmatramo samo kao takve, kao prosti zbir individua, njih interesuje samo što bolje zadovoljavanje njihovih individualnih potreba. To je objektivno moguće samo u meri u kojoj se uspešno razvijaju

Digitized by Google

proizvodne snage i društvena produktivnost rada. Međutim, radnici kao individue nisu, a pogotovu ne podjednako svesni te činjenice, pa su zato mogućne težnje i ponašanja, ne samo mnogih radnika — pojedinaca, nego i radnih kolektiva, da sebi obezbede ličnu potrošnju koja ne bi bila u skladu s opštim mogućnostima društva.

Takve pojave se uvek pokažu kao štetne za celinu udruženog rada, za opšte interese radničke klase. Zato takva vrsta individualnog ili grupnog egoizma radnika mora, pre ili kasnije, naići na otpor celine radničke klase. Samim tim to postaje problem svih radnika, pa i onih koji su se poveli za egoističkim ponašanjem na račun drugih. Ni oni, naime, ne postoje samo kao individue, nego i kao pripadnici radničke klase, a u sistemu udruženog rada i kao deo njegove, odnosno društvene celine.

Sistem udruženog rada ne može se ostvarivati, pa ni zamisliti, ako bi u njemu radnici došli do izražaja — samo kao individue. U uređivanju odnosa u udruženom radu, pored radnika — pojedinaca, posebnu ulogu subjekata moraju da odigraju razni oblici radnih kolektiva i organizacija udruženog rada, a i udruženi rad kao celina. Složeni subjektivitet radnika u udruženom radu mora da se izrazi u celini, tj. i kao individualni i kao kolektivni i opštedruštveni. Čisto individualni interesi radnika ne mogu se mehanički suprotstavljati njihovim kolektivnim i opštedruštvenim interesima, ali ni obrnuto. Oni su protivrečni, ali ne samo da nisu nespojivi ni uzajamno isključivi, nego su međusobno zavisni.

Zato je ostvarivanje čisto ličnih interesa radnika putem ličnog prisvajanja odgovarajućeg dela njihovog društvenog proizvoda uslov ostvarivanja njihovih kolektivnih i opštedruštvenih interesa kao subjekata koji raspolažu i upravljaju društvenim kapitalom, ali i obrnuto, uspešno ostvarivanje njihovih interesa kao snage koja gazduje društvenim kapitalom i obezbeđuje njegovo optimalno uvećavanje, uslov je sve boljeg ostvarivanja njihovih čisto ličnih interesa. Naime, ukoliko lično prisvajanje radnika ne bi obezbeđivalo normalno reprodukovanje i razvoj radne snage (poboljšanje uslova života, socijalnu i zdravstvenu sigurnost, podizanje kvalifikovanosti, obrazovnog i kulturnog nivoa radnika) opadala bi njihova radna motivacija, sa štetnim posledicama po kvantitet i kvalitet proizvodnje, tekući rad radnika ne bi davao zadovoljavajuće rezultate. Ukoliko bi, pak, lična potrošnja radnika znatnije prelazila preko, za date uslove, normalnih okvira, utoliko bi se smanjivala akumulacija društvenog kapitala, a radnici se ne bi mogli potvrditi kao uspešni — upravljači društvenim kapitalom. I u jednom i u drugom slučaju dolazi do štetnih ekonomskih posledica, što pokazuje da je ekonomski celishodan odnos između potrošnje i akumulacije objektivno dat kao ekonomska zakonitost.

Da bi radnici zaista postali i ostali snaga koja neposredno raspolaže i upravlja sredstvima društvene reprodukcije, oni se

Digitized by Google

moraju starati kako o podizanju svog životnog standarda, tako i što bržem rastu i razvoju proizvodnih snaga, proizvodnje i produktivnosti rada. Od njih se ne može očekivati ni tražiti da žrtvuju svoje lične interese radi opštih, a iskustva prakse će im brzo pokazati, da ni svoje lične interese ne mogu da ostvaruju na račun opštih. To će ih upućivati na što veću ličnu potrošnju, ali tako da ona bude u funkciji odgovarajućeg povećanja društvenog kapitala, kao i na što brži razvoj materijalne osnove rada, ali ne po svaku cenu, ne kao svrhu za sebe, nego radi optimalnog poboljšanja uslova života za sebe i za buduće generacije.

Da bi radnici mogli da kao subjekti društvenog prisvajanja raspolažu društvenim kapitalom, tj. da bi uopšte mogli postati istinski društveni subjekti, oni se u svom ličnom prisvajanju moraju svesno ograničiti na ono što je objektivno mogućno i ekonomski zakonito. To znači da će oni na iskustvima sopstvene prakse shvatiti, da time ne čine neku žrtvu u korist nekih drugih društvenih snaga, nego da ostvaruju osnovnu pretpostavku da sami postanu odlučujuća društvena snaga u skladu sa istorijskim zakonitostima.

Reč je, dakle, o odnosima u kojima lično prisvajanje radnika ne sme da bude suprotstavljeno njihovom društvenom prisvajanju, ali ni obrnuto.. Ta dva oblika njihovog prisvajanja moraju da služe jedan drugome, što znači da njihovi lični interesi moraju da budu u funkciji njihovih društvenih interesa, a njihovi društveni interesi u funkciji njihovih ličnih interesa. To nije neka veštački iskonstruisana formula, nego izraz objektivnih nužnosti, same prirode interesa radničke klase. Svako ponašanje pripadnika te klase u sistemu udruženog rada, koje bi, u stvari, težilo povećavanju ličnog prisvajanja radnika na štetu njihovog društvenog prisvajanja, dakle, društvenog kapitala, ne samo što bi se brzo pokazalo kao kratkovido i iluzorno u materijalnom pogledu, nego bi značilo da ti radnici *odustaju od obaveza* da gazduju društvenim kapitalom, od *odgovornosti* da obezbeđuju njegovo povećavanje. Ali time bi oni sami sebi oduzeli i *pravo* raspolaganja društvenim kapitalom, prebacivali bi tu brigu i to pravo na neku drugu društvenu snagu, a sebe sami stavljali u najamni odnos.

Ako bi se, dakle, veći deo radničke klase poveo za takvim egoističkim i iluzornim suprotstavljanjem ličnih interesa radnika njihovim društvenim interesima, neminovno bi došlo do vraćanja radničke klase u najamni položaj. Bilo bi, naravno, apsurdno i pretpostaviti da bi radnička klasa sama sebi ponovo nametnula najmanji jaram. Nije, doduše, isključeno da se ona, u složenom traganju za pravim rešenjima, privremeno i u većoj meri dezorijentiše i povede za iluzijama objektivno suprotnim njenim opštim klasnim interesima. Ali to može da bude samo kratkotrajna epizoda u njenom ponašanju, dok ne postane neposredno vidljiv smisao takvih mogućnih zabluda i njihovih posledica.

Digitized by Google

Međutim, ako se takva iracionalna ponašanja kao trajnija pojava ne mogu pretpostaviti kad je reč o radničkoj klasi kao celini, ona su ne samo sasvim mogućna, nego u određenoj meri i neizbežna, kad je reč o pojedinim radnicima i radnim kolektivima. To, s jedne strane, zato što u tom smislu mogu delovati same objektivne protivrečnosti ličnih i društvenih interesa radnika, a, s druge, i zato što pomenuta egoistička ponašanja, mada štetna za opšte interese radničke klase, mogu privremeno doneti određene materijalne koristi pojedinim radnicima i radnim kolektivima. Stoga se takvim pojavama, čim postane jasan njihov štetni društveni karakter, mora suprotstaviti sama radnička klasa, odnosno društvo kao celina.

Na takvim negativnim iskustvima, radnička klasa, odnosno njen pokret, a pogotovu njene vodeće snage, moraju doći do saznanja da nije dovoljno da se pomenute štetne pojave naknadno suzbijaju, pogotovu ako se javljaju u većem obimu, nego da je unapred preduhitre, da se preventivno onemogućavaju. A to je mogućno samo ako se odnosi proizvodnje i raspodele u udruženom radu urede u punom skladu s njihovom objektivnom suštinom i ekonomskim nužnostima i zakonitostima. Da bi se to postiglo, objektivna suština tih odnosa, nužnosti i zakonitosti moraju se spoznati, a praktična aktivnost zasnivati na tim spoznajama. Bez toga, autentični odnosi proizvodnje i raspodele u udruženom radu, sami po sebi, spontano, ne mogu ni nastati.

U tome je izuzetno važna, velika i odgovorna uloga vodeće svesti i vodećih snaga radničkog pokreta. Mora se sagledati i što dublje razjasniti na kojim se objektivnim realnostima mogu i moraju graditi odnosi proizvodnje u udruženom radu. Za takvo teorijsko istraživanje, od posebnog su značaja, pored ostalog, svi bitni aspekti, problemi i protivrečnosti društvene svojine.

3. Suština i protivrečnosti društvene svojine

U poslednje vreme sve otvorenije i glasnije se zastupa teza da je sam pojam društvene svojine neodrživ. Naime, svojina u imovinsko-pravnom smislu mora biti sasvim jasno određena, mora se znati ko je vlasnik čega. Društvo u celini to ne može biti, pa zato, prema tim shvatanjima, ako je reč o svojini, ona ne može biti društvena, a ako je društvena, ne može biti svojina.

Ova teza nalazi oslonce u bitnim činjenicama robne proizvodnje. Sve dok je robni oblik proizvodnje istorijska nužnost, samostalni robni proizvođači moraju delovati kao posebni vlasnici roba i novca. Sam čin robne razmene pretpostavlja da prodavci, odnosno kupci moraju istupati jedni prema drugima kao vlasnici svojih roba, odnosno novca. Marks je to nazvao pravom svojine robne proizvodnje.

Ako, dakle, sve robe i sav novac moraju biti, po tom osnovu, u vlasništvu posebnih robnih proizvođača, odnosno drugih sub-

Digitized by Google

jekata, kako onda mogu biti u društvenoj svojini? Šta, s obzirom na to, čini društvenu svojinu? S druge strane, šta bi značila ta društvena svojina, ko njome i kako raspolaže, ko je subjekt te svojine? Ako je to jedan jedini subjekt tj. društvo kao celina, to bi isključivalo da njome raspolaže masa posebnih subjekata, a sem toga kako bi društvo kao celina uopšte moglo da bude subjekt svojine? To bi mogli biti samo od društva ovlašćeni organi, dakle, u stvari, država. Sve u svemu, na prvi pogled se čini da društvene svojine ne može biti u uslovima robne proizvodnje. Dogod je ona nužnost, mora se zasnivati na privatnoj, odnosno grupnoj svojini. Kao što vidimo, ova teza se svodi na ranije pomenutu tezu o nespojivosti socijalizma i robne proizvodnje, tj. o robnoj proizvodnji kao ostatku kapitalizma u socijalizmu, kojeg se socijalizam u što kraćem prelaznom periodu, mora ratosiljati.

Prema ovakvoj tezi ispada da robni oblik proizvodnje određuje same odnose proizvodnje, dakle i svojinske odnose ne samo u robnom prometu, nego i u samoj proizvodnji. Ali, ako bi to bilo tako, gde god imamo robnu proizvodnju imali bismo istovetne svojinske odnose u proizvodnji. Međutim, istorija nam je pokazala da se robna razmena javljala već u odnosima prvobitnih zajednica zasnovanih na zajedničkoj svojini, a da se robna proizvodnja dalje razvijala i u robovlasničkim, i u feudalnim odnosima proizvodnje, a da je u kapitalizmu postala opšti oblik proizvodnje. Prema tome, valja razlikovati pravo svojine robne proizvodnje koje ostaje neizmenjeno u celoj dugotrajnoj istoriji robne proizvodnje, od odnosa proizvodnje i njima odgovarajućih odnosa prisvajanja koji se, tokom te istorije, iz temelja menjaju. Stoga je Marks s punim pravom zaključio: »dogod se pri svakom činu razmene — pojedinačno uzev — budu održavali zakoni razmene, može se u načinu prisvajanja izvršiti potpun prevrat, a da se nikako ne dira u pravo svojine koje odgovara robnoj proizvodnji«.[15]

Ako u kapitalizmu, veliki, a ponekad i ogroman broj posebnih preduzeća kao samostalnih robnih proizvođača, dakle, kao posebnih vlasnika robe i novca, mogu da budu u svojini jedne kompanije, zašto ne bi mogla biti i u društvenoj svojini? Naravno, postavlja se pitanje šta pod društvenom svojinom podrazumevamo. Neka shvatanja pripisuju društvenoj svojini tzv. nesvojinski karakter. Smatra se da sredstva u društvenoj svojini predstavljaju puke uslove proizvodnje, ali da raspolaganje tim sredstvima ne sme da bude izvor prisvajanja, jer to u socijalizmu treba da bude jedino živi rad. Ovakva shvatanja moraju da vode u fiktivnu negaciju bitnih zakona robne proizvodnje, čak i kada na rečima polaze od nužnosti robnog oblika proizvodnje. Naime, ona sredstvima u društvenoj svojini odriču svojstvo kapitala, tj. vrednosti koja se mora povećavati, oplođavati, a bez toga se razvijena robna proizvodnja ne da zamisliti. Sem toga, takva nesvojinska koncepcija društvene svojine nespojiva je s

[15] MED, tom 21, str. 517.

Digitized by Google

pravom svojine robne proizvodnje, prema kojoj svaki posebni robni proizvođač mora figurirati kao vlasnik robe i novca, pa i da raspolaže određenim kapitalom, bez obzira u čijoj je on svojini, privatnoj ili društvenoj, da u prometu kapitala istupa i kao njegov vlasnik, da ga ulaže radi povećavanja, s tim što će to povećavanje, ako je reč o društvenom kapitalu, biti takođe u društvenoj svojini.

Iz tih razloga, nesvojinska koncepcija društvene svojine u suprotnosti je s osnovnim ekonomskim realnostima i sa samom praksom socijalizma. Ta koncepcija nije teorijski izraz objektivnih činjenica i zakonitosti, nego čisto apstraktna konstrukcija. U realnosti se društvena svojina mora spojiti s pravom svojine robne proizvodnje.

S druge strane, ima shvatanja prema kojima se socijalistički odnosi proizvodnje mere stepenom podruštvljavanja. Koliko je podruštvljavanje sredstava za proizvodnju potpunije, sveobuhvatnije, toliko je više socijalizma. Pravi i čisti socijalizam, prema takvom shvatanju, je apsolutno podruštvljavanje svih činilaca proizvodnje, dakle totalno ukidanje privatne svojine. I ova koncepcija socijalizma spada u apstraktne veštačke konstrukcije. Ona zanemaruje fundamentalnu činjenicu da je podruštvljavanje rada zavisno od samog razvoja rada i da je stoga bespredmetno, necelishodno, pa i ekonomski štetno pretvarati u društvenu svojinu i ona sredstva za proizvodnju kojima se samo individualnim ili porodičnim radom zaokružuje proizvodnja robe ili usluge i za koje je, stoga, ekonomski najracionalnija privatna svojina, kako su to pokazala iskustva svih socijalističkih zemalja.

Već stoga u socijalizmu moraju paralelno postojati društvena i privatna svojina, prožimati se i sarađivati, što podrazumeva da se spreči pretvaranje privatne svojine u kapitalističku.

Međutim, nisu to jedine dodirne tačke društvene svojine s privatnom. Sama činjenica da sredstvima u društvenoj svojini moraju raspolagati posebni privredni i drugi društveni subjekti i na njima ostvarivati pomenuto pravo svojine robne proizvodnje, u sebi krije mogućnost raznih vidova grupnog i privatnog prisvajanja društvenih sredstava. Jer, čim bilo koja posebna organizacija udruženog rada mora da u robnom prometu deluje kao samostalni vlasnik robe i novca, moguće je da takvo njihovo raspolaganje društvenim sredstvima poremeti zakoniti odnos između ličnog, grupnog i društvenog prisvajanja samih radnika u organizaciji udruženog rada. To stoga, što taj zakoniti odnos ne proizlazi iz samih čisto ličnih interesa radnika, nego izražava protivrečnost njihovih ličnih i društvenih interesa, pa se zato može ostvariti samo kao ekonomska prinuda. Ona se postupno, ali nužno nameće radnicima na osnovu iskustava prakse, tako da se ta ekonomska prinuda mora shvatiti i svesno ugraditi u sistem udruženog rada. U svakom slučaju, i kada se u praksi uspostavi taj objektivno zakoniti odnos, kroz celu epohu socijalističke robne proizvodnje, njene osnovne protivrečnosti i njena motorna snaga

Digitized by Google

razvoja, iskazivaće se u protivrečnosti ličnog i društvenog prisvajanja radnika.

Konačno i najbitnije, a u neposrednoj vezi s tim, u socijalizmu se društvena i privatna svojina spajaju i prožimaju u samoj proizvodnji. Sam čin proizvodnje je spoj živog rada, odnosno radne snage koja je u privatnoj svojini radnika i sredstava za proizvodnju koja su u društvenoj svojini. Na tome se i zasniva lično i društveno prisvajanje radnika. Društveni proizvod je u društvenoj svojini, ali kao takav, on je osnova i za lično i za društveno prisvajanje radnika. Tu leži osnovna protivrečnost socijalističkih odnosa proizvodnje. U znaku te protivrečnosti se ti odnosi i socijalističko društvo razvijaju, ali ona može biti i izvor deformacija, degenerativnih procesa, kriza i zastoja u tom razvoju.

Ako lično prisvajanje radnika krene da se realizuje na uštrb društvenog, ugrožava se ne samo materijalna osnova socijalizma, nego i društvena svojina kao njegova društvena osnova. Ako, obrnuto, društveno prisvajanje ide na uštrb ličnog prisvajanja radnika, ugrožava se sama osnovna proizvodna snaga — živi rad. Radnici gube radnu motivaciju, a time se potkopava materijalni razvoj socijalističkog društva. A što je najgore, veštački se narušava veza između interesa radnika i socijalizma, mute se vidici radničke klase, velike mase radnika gube svoje klasne orijentire, a za neko vreme, mogu da postanu i slepo oruđe antisocijalističkih snaga. I jedna i druga situacija označava narušavanje zakonitih socijalističkih odnosa proizvodnje, ugrožava socijalizam i reprodukuje etatističko otuđivanje ekonomske političke moći od radničke klase.

Etatistički monopolizam u socijalizmu ne izrasta iz same revolucionarne i veoma značajne uloge socijalističke države kao instrumenta vlasti radničke klase. Takva država će za radničku klasu ostati nezamenljivo sredstvo ostvarivanja i obezbeđivanja socijalističkih odnosa proizvodnje sve dok postoji radnička klasa, tj. sve dok ima klasnih razlika među ljudima. Korene etatističkog, kao uostalom i svakog drugog monopolizma, treba tražiti u svojinskim odnosima. Specifični oblici »socijalističkog« etatizma izrastaju iz faktičkog pretvaranja društvene svojine u državnu. Poznato je da je na tome izrastao staljinizam kao »klasični« oblik etatističkog monopola. Staljinistička etatistička praksa je stoga morala da se i »teorijski« pokrije tezom koja je identifikovala pojam društvene svojine s državnom.

Danas više nije teško utvrditi, na osnovu ukupne prakse socijalizma, da je u njemu etatističkih deformacija bilo onoliko koliko je država neposredno gazdovala sredstvima društvene reprodukcije. Ako je to gazdovanje zahtevalo gotovo celinu tih sredstava, i etatistički monopolizam je bio potpun. On je, doduše, u uslovima nerazvijenih proizvodnih snaga, i u početnoj fazi razvoja socijalizma, mogao kampanjskom koncentracijom sredstava i spremnošću radnih masa na požrtvovano odricanje, da ostvari i krupne poduhvate u nekim oblastima privrednog raz-

Digitized by Google

voja. Paralelno s tim, takav sistem je od samog početka ispoljio svoje teške deformacije, pa se, u celini uzev, brzo pokazalo da nije u stanju da na pravi način pokrene, valorizuje i iskoristi sve ljudske i materijalne resurse, tako da ukupni rezultati privrednog razvoja ne odgovaraju realnim mogućnostima. A što je najgore, to je bio sistem koji radničku klasu drži u položaju objekta države, ne pušta je ka polugama ekonomskog i političkog upravljanja društvom. Ono, u takvim uslovima, ne može da zaista postane društvo radničke klase i njenog saveza sa svim radnim ljudima.

Tako postaje jasno da državno gazdovanje sredstvima u društvenoj svojini, dugoročnije gledano, ne može da se opravda ni razlozima kampanjskog razvoja proizvodnih snaga, a u društveno-ekonomskom pogledu ne samo da ne služi radničoj klasi, nego postaje snaga uperena protiv neposredne ekonomske i političke vlasti radničke klase. Radničkoj klasi treba država, ali ne takva koja će neposredno gazdovati društvenim sredstvima. U takvom slučaju društvena svojina postaje državna, tj. gubi svoja suštinska obeležja.

Koji su uslovi da ona zaista bude i ostane društvena svojina? U odgovoru na ovo pitanje, a imajući u vidu i sva prethodna razmatranja, postaje jasno da treba određenije sagledati ulogu svih osnovnih subjekata koji raspolažu društvenom svojinom, što tačnije odrediti šta to raspolaganje mora da znači da bi se zaista obezbedio razvoj autentičnih i zakonitih odnosa proizvodnje udruženog rada.

Postaje jasno da subjekt društvene svojine ne može biti prosto i samo društvo kao celina. Društvo, naime, niti postoji niti može delovati kao jedinstveni subjekt. Kada se stvari, ipak, tako predstavljaju kao da društvo u celini može biti sopstvenik sredstava, jasno je da u stvari, to nije društvo, nego posebna društvena snaga koja predstavlja društvo, tj. država. Ako se, dakle, pretenduje da društvenom svojinom može neposredno da gazduje jedinstveni subjekt, onda je to država. Drugim rečima, upravo na taj način se društvena svojina pretvara u državnu.

Da bi radnici u udruženom radu zaista ovladali i upravljali sredstvima u društvenoj svojini, mora se prevladati takva funkcija države. Ona, naravno, dogod postoji, mora raspolagati delom društvene svojine, ali ta sredstva moraju da budu ograničena na pokriće njenih realnih troškova, na budžetsku potrošnju, koja u okvire ukupne neposredne potrošnje čini najvažniji deo tzv. opšte potrošnje društva. U principu, sem u nekim izuzetnim i prolaznim, slučajevima, nema razloga da država neposredno gazduje društvenim kapitalom, da upravlja i onim društvenim sredstvima koja se ulažu u proizvodnju i robni promet. Na taj način ograničena funkcija države, onemogućava državni monopolizam u raspolaganju društvenim sredstvima, država ne može ovladati viškom rada radnika, pa zato ni njima ni društvom. Naprotiv, u meri u kojoj radnici ovladaju društvenim kapitalom, tj. svo-

Digitized by Google

jim viškom rada, postaju neposredno i stvarno vladajuća snaga, a država se pretvara u njeno oruđe koje služi ostvarivanju i obezbeđivanju njene vladajuće pozicije.

Sve to nikako ne znači da već prestaju objektivni razlozi postojanja države i da je već kucnuo čas da se ona baca »u muzej starina«. Sve dok traje epoha robne proizvodnje država igra veoma važnu ulogu, ali u uslovima društvene svojine i slobodno udruženog rada, bitno drukčiju od uloge države u kapitalizmu ili u tzv. državnom socijalizmu.

Vratimo se, s tim u vezi, na problem subjekata društvene svojine. Videli smo da društvenom svojinom ne može raspolagati jedinstveni subjekt ni pod prividom celine društva, jer u tom slučaju ona prestaje da bude društvena svojina. Da bi, dakle, zaista to bila i ostala, u raspolaganju njome moraju da vrše svoje specifične funkcije svi posebni oblici privrednih i društvenih subjekata. Društvo postoji samo kao njihov splet i složeni organizam, pa zato i društvena svojina mora da ujedinjuje ceo taj složeni splet subjekata.

Krenimo odozdo, iz same baze društva, od osnovnog subjekta u sistemu udruženog rada. To je radnik kao pojedinac. Ako on ne bi delovao kao istinski subjekt koji raspolaže društvenim sredstvima, ni društvena svojina, ni slobodno udruženi rad ne bi mogli postojati, ne bi bila data njihova osnovna predpostavka. Ali, pogledajmo bliže ulogu tog subjekta. On kao pojedinac potpuno samostalno raspolaže samo svojom radnom snagom. Na toj osnovi, međutim, on ne može da samostalno raspolaže ni proizvodom svog rada prvo zato što je taj proizvod plod spoja njegovog rada sa društvenim sredstvima za proizvodnju, a drugo zato, što proizvod rada nije samo njegov proizvod, nego zajednički proizvod ogromnog broja radnika, a u krajnjoj liniji, ukupnog društvenog rada.

Stoga radnik kao pojedinac niti postoji, niti može da deluje kao samostalni pojedinačni proizvođač. Mada je, nesumnjivo osnovni subjekt u proizvodnji, on nije posebni robni proizvođač. U tom pogledu, osnovni subjekt privređivanja i poslovanja može biti samo odgovarajuća organizacija udruženog rada, (u našem sistemu to je robna organizacija) a u ostvarivanju uloge tog kolektivnog subjekta radnici mogu pojedinačno delovati samo kao njegovi ravnopravni članovi. Radi lakšeg i celishodnijeg, neposrednog ostvarivanja takvih svojih prava i dužnosti u raspolaganju i upravljanju svojim radom i društvenim sredstvima kao i drugih svojih samoupravnih prava i dužnosti, radnici se organizuju u osnovne organizacije udruženog rada.

Prema tome, kao slobodna individua, koja je, oslobađajući se najamnog jarma, ovladala svojim radom, radnik je osnovni subjekt iz koga izrasta celina sistema udruženog rada. Osnovni subjekt zajedničkog ostvarivanja samoupravnih prava i dužnosti radnika je osnovna organizacija udruženog rada, a osnovni subjekt privređivanja i poslovanja je radna organizacija. Na principu

Digitized by Google

slobodnog udruživanja rada i sredstava, radnici radnih organizacija mogu stvarati niz drugih, složenijih oblika udruženog rada, prenositi samoupravnim sporazumima, u njihove okvire ostvarivanje određenih svojih samoupravnih prava, tako da i ti oblici postaju subjekti u sistemu udruženog rada i u raspolaganju društvenom svojinom.

Radne organizacije, a u nekim slučajevima, i osnovne organizacije udruženog rada, u robnoj razmeni deluju kao samostalni vlasnici robe i novca, shodno pravu svojine robne proizvodnje. S obzirom na tu činjenicu, ako bi to njihovo delovanje bilo uslovljeno jedino tržištem i zakonima robne proizvodnje, sredstva kojima one rade pretvorila bi se u njihovu grupnu svojinu. Društvena svojina bi, u takvim uslovima, jednostavno isparila. Ona se ne bi mogla ni uspostaviti, ni održati, a još manje reprodukovati u uvećanom razmeru, ako bi se, u njenom raspolaganju, ostalo samo na funkcijama pomenutih subjekata. Na scenu, stoga, mora kao subjekt da stupi i društvo kao takvo. Ono kako smo videli, ne može biti jedini subjekt u raspolaganju društvenom svojinom, jer bi se time država pretvorila u isključivog subjekta gazdovanja društvenim sredstvima, ali u tome određenu ulogu subjekta mora obaviti, jer bi se, u protivnom društvena svojina pretvarala u grupnu i privatnu svojinu.

Nije, dakle, pitanje da li društvo kao celina sme da igra ulogu subjekta društvene svojine, nego u čemu treba da bude ta uloga za razliku od specifičnih uloga koje moraju da odigraju drugi posebni, uži društveni subjekti. Ova integralna i integrativna uloga društvene celine ne sme da se sastoji u neposrednom gazdovanju sredstvima u društvenoj svojini. Njoj i sistemu udruženog rada odgovara da se takvi elementi u ostvarivanju opštedruštvenog subjektiviteta u raspolaganju društvenom svojinom bitno ograniče, suzbijaju i prevazilaze.

Opštedruštvena uloga mora da se, u tom pogledu, izrazi u utvrđivanju opštih uslova raspolaganja i korišćenja sredstava u društvenoj svojini od strane svih posebnih privrednih i društvenih subjekata, u uređivanju njihovih prava i obaveza u odnosu na društvenu svojinu. To, u stvari, znači da društvo mora da uobliči i normira sistem društveno-ekonomskih odnosa i to tako da, s jedne strane, u punoj meri uvaži delovanje zakonitosti robne proizvodnje, a s druge, da ne dopusti da privatna svojina na radnoj snazi i pravo svojine robne proizvodnje stihijski odvlače sredstva u društvenoj svojini u grupnu i privatnu svojinu.

Urediti takav društveno-ekonomski sistem znači, u stvari, definisati i normativno utvrditi odnose proizvodnje udruženog rada. Bez toga, ti se odnosi ne mogu u praksi spontano uspostaviti.

Zato socijalističko društvo udruženog rada mora da reši ta osnovna pitanja sistema u obliku obavezujućih društvenih normi, dakle snagom zakona. To je uslov da bi se društvena svojina zaštitila i da bi se uspešno razvijali odnosi proizvodnje udruže-

Digitized by Google

nog rada. Taj uslov se može ostvariti samo klasnom prinudom radničke klase, kao izrazom njenih opštih interesa. To, dakle, mora biti diktat radničke klase i stoga država, odnosno politički sistem socijalističkog društva, ne samo u početnoj fazi, nego i tokom razvoja udruženog rada i socijalističkog samoupravljanja, sve dok traje epoha robne proizvodnje, i dok država bude postojala, po svojoj klasnoj suštini, mora biti diktatura radničke klase, i to ne samo u odnosu na one društvene slojeve koji bi bili u stanju da svoju privatnu svojinu pretvaraju u kapital, a radnike u najamne radnike, nego čak i u odnosu na same radnike u udruženom radu, koji bi, kao pojedinci, odnosno pojedini radni kolektivi, s obzirom na protivrečnost njihovog ličnog i društvenog prisvajanja, mogli da stihijski ostvaruju reprivatizovanje dela društvene svojine.

Bez tako shvaćene diktature radničke klase ne može se obezbediti da radnici ovladaju svojim radom i da ravnopravno upravljaju sredstvima društvene reprodukcije, ne može se prevladati najamni položaj radnika. A bez toga, mogući su doduše, razni surogati ljudskih sloboda, ali još nema prave osnove za istinsku ljudsku slobodu. Jer nije teško shvatiti na šta se moraju svesti ljudska prava i slobode, ako ljudi ne mogu da, pre svega, zagospodare svojim radom i rezultatima svog rada, tj. samim sobom.

Naravno, nikako se ne može osporavati veliki istorijski značaj realnih dostignuća građanske demokratije koja su postala deo opštih civilizacijskih tekovina čovečanstva, pa kao takva imaju i svoje trajne vrednosti. Upravo je građanska demokratija, polazeći od principa nepovredivosti privatne svojine, proklamovala sveto pravo svakog da raspolaže sobom, tj. svojom radnom snagom kao svojom privatnom svojinom. Ne treba ni naglašavati kakav je to bio grandiozan istorijski progres za čoveka — radnika u odnosu na kmeta u feudalizmu, ili roba u robovlasničkom sistemu.

Međutim, ako je radnik ovladao samo svojom radnom snagom, a ne i uslovima i sredstvima rada, oni koji vladaju tim uslovima i sredstvima, faktički će podrediti i podčiniti sebi one koji raspolažu samo svojom golom radnom snagom. Građanska demokratija je ostvarila princip slobodnog raspolaganja ljudi svojom radnom snagom, i na tom principu — zasnovala gospodstvo, diktaturu buržoazije nad radničkom klasom i ostalim radnim masama koje žive isključivo od svog rada. To, dakle nije demokratija za radničku klasu i zato ona mora težiti nečem višem. Radnička demokratija mora da obezbedi svim ljudima da raspolažu ne samo svojom radnom snagom, nego i uslovima, sredstvima i plodovima svog rada, da u tom pogledu stavi sve ljude u isti društveni položaj, da obezbedi njihovu stvarnu društvenu ravnopravnost. Tek tada će se razbiti buržoaski okviri »slobode«, a pojam ljudskih sloboda dobiti svoj puni smisao i pravu osnovu.

Ta i takva radnička demokratija pretpostavlja diktaturu radničke klase, kao što buržoaska demokratija obezbeđuje i repro-

Digitized by Google

dukuje diktaturu buržoazije. Ali dok je smisao diktature buržoazije u buržoaskom ekonomskom, društvenom i političkom podčinjavanju radničke klase, dotle radnička klasa, svojom diktaturom ne podčinjava nikakve druge društvene snage, jer je njen smisao upravo u savladavanju i ukidanju podčinjavanja jednih ljudi drugima.

Stoga, oni koji uobražavaju da olako mogu da okvalifikuju marksističko shvatanje diktature radničke klase i njene istorijske nužnosti, kao suprotnost demokratije, time samo pokazuju da su idejni zarobljenici tipične građanske ideološke hipokrizije, da im nije stalo do naučne istine i da se bave čisto ideološkom manipulacijom: čim je diktatura, znači nije demokratija. Istura se sama reč, ne da bi se shvatio, nego da bi se mistifikovao smisao samog pojma diktature radničke klase.

U tome su im od velike pomoći svi vidovi staljinističke prakse i pseudo teorijskih manipulacija pojmom diktature proletarijata s tih pozicija. A staljinistička praksa, mada je krenula od revolucionarnih tekovina radničke klase, nije u stvari bila njena diktatura, nego se brzo izrodila u birokratsko-etatističku diktaturu i nad samom radničkom klasom, stim što je dugo uspevala da manipuliše njom, maskirajući se njenim interesima. To teško istorijsko iskustvo pokazalo je radničkoj klasi i njenom pokretu da nije dovoljno da se pojmom diktature radničke klase služe kao prostom političkom parolom, nego da treba otkriti njen objektivni, zakoniti smisao i sadržaje.

Sa tog stanovišta postaje jasno da je društveno-ekonomski smisao diktature radničke klase samo u tome da se uspostavi i obezbedi društvena svojina i na njoj zasnovani takvi odnosi proizvodnje koji radnicima omogućuju da zajednički i ravnopravno, neposredno vladaju rezultatima svog rada i da tako skinu s vrata sve vrste svojih gazda i tutora. Na takvoj društveno-ekonomskoj osnovi, diktatura radničke klase vezuje uz interese radničke klase sve društvene slojeve koji žive od svog rada, a time može da širi i produbljuje osnove političke demokratije do razmera koji se u građanskom društvu ne mogu ni zamisliti, jer je ono zasnovano na najamnom jarmu najvećeg dela ljudskog sastava.

Osnovno je pitanje, dakle, kako ostvariti takav karakter diktature radničke klase, tj. takvu državu koja neće biti antipod socijalističkom samoupravljanju, nego će se prožimati s njim, kao jedan od uslova njegovog ostvarivanja i razvoja. Naš društveno-ekonomski i politički sistem je Ustavom iz 1974. godine polazio upravo od takvog cilja. On je usmeren na to, široko je razradio i utvrdio rešenja koja su u toj funkciji ali, usled toga što neka vrlo bitna pitanja društveno-ekonomskih odnosa nisu sagledana, pa su ostala nerešena, kao i zbog nekih, time izazvanih, pojedinačnih neadekvatnih rešenja, u praksi se željeni osnovni ciljevi nisu ostvarili i još se ne ostvaruju. Ti nedostaci i defekti u našem sistemu koji su doveli do vrlo ozbiljnih društveno-eko-

Digitized by Google

nomskih i političkih posledica, moraju se ukloniti, da bismo mogli uspostaviti i uspešno razvijati Ustavom proklamovani sistem udruženog rada i socijalističkog samoupravljanja. Treba definitivno, posle mnogo lutanja i oklevanja, savladati još uvek postojeću idejnu konfuziju, što pre i što bolje razjasniti u čemu moraju biti naši ključni zahvati u društveno-ekonomskom i političkom sistemu i obezbediti njihovo odlučno i dosledno ostvarivanje u praksi, smelo savladavajući sve oportunizme i otpore. Šta je, u svemu tome, odlučujuća poluga istinskog proboja?

4. Raspoređivanje dohotka i cena radne snage kao zarada udruženih radnika po osnovu tekućeg rada

Ako bismo na izloženim osnovama hteli da izvučemo delotvorne praktične zaključke, moramo se vratiti na polaznu predpostavku sistema udruženog rada, na radnike koji ne samo neposredno proizvode, nego i raspolažu, upravljaju i gazduju sredstvima društvene reprodukcije i koji, da bi zaista postali vladajuća i odlučujuća snaga društva, moraju da, starajući se za bolje uslove svog života i rada, obezbeđuju optimalno oplođavanje društvenog kapitala. Takav društveni položaj nameće radnicima da kao privrednici strogo uvažavaju ekonomske zakone robne proizvodnje i da se čvrsto pridržavaju uslova razvoja socijalističkih odnosa proizvodnje u udruženom radu. Videli smo da te uslove mora da utvrdi i normira društvo kao celina.

Mada više ne bi bili samo radnici, nego i privrednici koji gazduju društvenim sredstvima, svako od njih pojedinačno bi morao svojim radom ostvariti, pre svega, određeni (društveno zajemčeni) lični dohodak kojim se obezbeđuje normalno reprodukovanje radne snage, naravno pod uslovom da je normalno obavio svoje radne zadatke, pa zato i u srazmeri s njegovim radom. Taj lični dohodak, kao zarada radnika po osnovu njihovog tekućeg rada, mora odgovarati vrednosti, odnosno ceni radne snage, i to iz dva vrlo bitna razloga.

Prvo, cena radne snage je jedino objektivno merilo za određivanje viška vrednosti. Ako to merilo ne bi bilo društveno utvrđeno, i ako ne bi u raspoređivanju dohotka i raspodeli ličnih dohodaka kao društvena norma obavezivala sve organizacije udruženog rada, višak vrednosti bi prestao da bude objektivna ekonomska kategorija, bio bi proizvoljno određivan u pojedinim organizacijama udruženog rada. Takva proizvoljnost bi značila da se ne može uspostaviti objektivno zakonit odnos između potrošnje i akumulacije društvenog kapitala.

Ako bi svaka organizacija udruženog rada samostalno i proizvoljno određivala šta je za nju potrebna vrednost a šta višak vrednosti, onda bi to značilo ne samo njihovo ukidanje kao objektivnih ekonomskih kategorija, nego i narušavanje samih osnova robne proizvodnje. Jer, u pitanju je kategorija vrednosti, koja se ne određuje prema uloženom radu svake organizacije

Digitized by Google

udruženog rada, nego prema prosečnom društveno-potrebnom apstraktnom ljudskom radu. Ako je ta društvena mera vrednosti objektivno data, znači da je objektivno data i društvena mera potrebne vrednosti i viška vrednosti. Vrednost je društveni odnos, pa je stoga i raspodela vrednosti na potrebnu vrednost i višak vrednosti, kao i svaki od ta dva elementa vrednosti takođe društveni odnos i moraju imati društvenu meru. Šta je potrebna vrednost — mora se društveno utvrditi, jer se ne mere neke proizvoljne individualne potrebe, nego društveno-priznate potrebe. Potrebna vrednost se, kao lična potreba, mora društveno utvrditi, da bi se višak vrednosti mogao utvrditi kao društvena potreba.

Drugo, višak vrednosti, u principu, pripada kapitalu, tj. u našem sistemu, društvenom kapitalu, dakle mora biti društvena svojina. Ako bi se on proizvoljno određivao, a pogotovu ako ga pojedine organizacije udruženog rada ne bi izdvajale, poremetio bi se zakoniti odnos između ličnog i društvenog prisvajanja radnika, društvena svojina bi bila ugrožena, pretakala bi se u ličnu i grupnu svojinu. Na taj način ugrožena akumulacija društvenog kapitala onemogućila bi radnike da ostvaruju uspešno privređivanje, oni se ne bi mogli potvrditi kao upravljači društvenim sredstvima, nametala bi se druga rešenja.

Nije ni za koga sporno da se novostvorena vrednost mora deliti na deo za ličnu, zajedničku i opštu potrošnju i deo za razvoj novih proizvodnih snaga, tj. za uvećavanje društvenog kapitala. Ako osnova za utvrđivanje lične potrošnje ne bi bio rad u opštem okviru cene radne snage, ona bi stihijski probijala realne ekonomske mogućnosti. A ako se ne bi držala tih mogućnosti izraženih u ceni radne snage na osnovu ostvarene produktivnosti rada, i lična i svi drugi vidovi potrošnje, krenuli bi u stihijsko zadovoljavanje, ne prema radu i mogućnostima izraženim u rezultatima rada, nego prema potrebama. A pošto za to nema ekonomske osnove, nema sredstava, takve su pojave moguće samo kratkotrajno po cenu relativnog ili apsolutnog smanjivanja društvenog kapitala. Naravno, nastupa teška ekonomska kriza da pokaže da takva ekonomski neodrživa potrošnja može da bude samo prolazna i opasna fikcija. Dogod je robna proizvodnja nužnost, potrošnja mora biti određena merilom rada, tj. vrednošću, a lična potrošnja mora imati kao svoju osnovu vrednost radne snage.

Sve to pokazuje da cena radne snage, ne samo da nije, sama po sebi, neka antiradnička i antisocijalistička ekonomska kategorija, nego je ekonomska nužnost i u udruženom radu, jer je bitna pretpostavka da radnici zagospodare društvenim kapitalom. To, međutim, nikako ne znači da se u našem sistemu ona može identifikovati s najamninom, niti da radnici u udruženom radu, u materijalnom pogledu, moraju da se ograniče samo na cenu radne snage.

Ovaj problem nije dosada u našem sistemu ni sagledan ni rešen. Sada se korekcijama društveno-ekonomskog sistema to

Digitized by Google

mora uraditi. Bez toga, ne samo što pozivanje na tzv. realnu ekonomiju ostaje prazna priča, nego se neće stvoriti ni pretpostavke da radnici zaista preuzmu društveni kapital u svoje ruke, tj. održavaće se i dalje etatistički odnosi u našem privrednom sistemu.

Prema tome, zarade radnika po osnovu tekućeg rada, kao prvi, društveno zajemčeni deo njihovog ličnog dohotka, treba koncipirati i normativno urediti na osnovu Marksove definicije cene radne snage.

Naravno, ta se cena, u našem sistemu, ne formira stihijski na tržištu. To danas više nije slučaj ni s najamninom u kapitalizmu. I tamo je ona rezultat ne samo ponude i potražnje, nego i odnosa klasnih snaga, njihove borbe i dogovaranja. Dok se u kapitalizmu u tom dogovaranju suočavaju i sukobljavaju uzajamno suprotstavljene klase, u našem sistemu, dogovaranje o nivou zarada radnika po osnovu tekućeg rada, tj. o ceni radne snage, može i treba da bude stvar isključivo radničke klase. To stoga što, u našem sistemu, cena radne snage nije poprište borbe suprotstavljenih klasa, ali izražava unutrašnje protivrečnosti bića radnika u udruženom radu kao subjekata ličnog i društvenog prisvajanja. Zato se problem mora rešiti isključivo unutar radničke klase, ali tako što će ona, kao celina, onemogućiti egoističke pojave pojedinih radnika ili radnih kolektiva u ličnom prisvajanju na uštrb društvenog. To radnička klasa može sama da ostvari zato što su sva takva egoistička ponašanja suprotna interesima drugih radnika i radnih kolektiva, kao i opštim interesima radničke klase. Stoga, odluke pojedinih radnih kolektiva o raspodeli dohotka mogu da budu egoističke, ali odluke celine udruženog rada o tim pitanjima, to ne mogu biti. One će izražavati opšte interese radničke klase.

Da bi, dakle, zarade radnika po osnovu tekućeg rada bile zaista u skladu s tim opštim interesima radničke klase, ne može se prepustiti svakom radnom kolektivu da proizvoljno određuje udeo tih zarada u ukupnom stečenom dohotku. Osnove za to mora odrediti celina radničke klase, a tek na takvoj, društveno utvrđenoj osnovi, pojedini radni kolektivi mogu konkretizovati merila rada i odlučivati o pojedinačnim zaradama radnika.

Prilikom društvenog utvrđivanja te osnove moraju se imati u vidu dva osnovna momenta. Ona, prvo, mora da sadrži i da obezbedi ostvarivanje objektivno zakonitih ekonomskih kategorija i, drugo, da odgovara socijalističkom principu raspodele prema radu. U ovom slučaju to znači da društvo mora da obezbedi da se ukupne zarade radnika po osnovu tekućeg rada drže okvira cene ukupne radne snage. Pošto je reč o ekonomskom zakonu, to se mora ostvariti opštedruštvenom obavezujućom normom. Stoga, Ustav treba da sadrži osnovu, a Zakon o udruženom radu odredbe kojima se zarade radnika po osnovu tekućeg rada koncipiraju na osnovu vrednosti i cene radne snage, a u pojedinač-

Digitized by Google

nim iznosima formiraju prema kvantitetu i kvalitetu uloženog rada svakog radnika.

Na takvoj zakonskoj osnovi, društvenim planom i društvenim dogovorom za zemlju određivao bi se obim ukupnih zarada radnika po osnovu tekućeg rada kao deo prethodno ostvarenog realnog društvenog proizvoda, a uzimajući u obzir sve bitne elemente koji, kako je to Marks ukazao, određuju cenu radne snage. S obzirom na značajne razlike u prosečnoj produktivnosti društvenog rada po republikama i pokrajinama, što je jedan od bitnih faktora koji objektivno utiču na cenu radne snage, društveni dogovor za zemlju bi utvrđivao i razmere odstupanja (naviše, odnosno naniže) prosečne zarade u republikama i pokrajinama, u odnosu na jugoslovenski prosek.

Društveni dogovori u republikama i pokrajinama bi dalje razrađivali merila rada za utvrđivanje zarada po osnovu tekućeg rada, a samoupravnim sporazumima u organizacijama udruženog rada, radnici bi ih konkretizovali i određivali pojedinačne zarade. Na taj način bi radnici bili podsticani da što bolje rade da bi što više zaradili, tj. da stalno unapređuju svoj rad, a ukupne zarade svih radnika u udruženom radu bile bi u skladu s realnim mogućnostima, tj. s prethodno, realno ostvarenim društvenim proizvodom. Ne bi se moglo trošiti to što se nije stvorilo, odnosno da bi se više trošilo moralo bi se prethodno više proizvesti.

Ukratko, cena radne snage je u socijalističkoj robnoj proizvodnji objektivna ekonomska zakonitost. Međutim, u nas se još uvek, uprkos svih iskustava prakse, žilavo održava teorijska koncepcija koja socijalizam vidi upravo u negaciji cene radne snage. Drugim rečima cena radne snage se uzima kao ekonomska kategorija isključivo kapitalističkih odnosa proizvodnje. Ta se koncepcija poziva na Marksa, mada je on izričito pisao:

»Međutim ako se najamnina bude svela na svoju opštu osnovicu, naime na deo sopstvenog proizvoda rada, koji ulazi u radnikovu potrošnju; ako se ovaj deo oslobodi kapitalističke granice i uveća do takvog obima potrošnje, kakav s jedne strane dopušta postojeća proizvodna snaga društva (dakle društvena proizvodna snaga njegovog sopstvenog rada kao stvarno društvenog), a koja se s druge strane zahteva za puni razvitak individualnosti; ako se zatim višak rada i višak proizvoda svedu na meru koja se pod datim društvenim uslovima proizvodnje zahteva s jedne strane za stvaranje fonda osiguranja i rezerve, s druge strane za stalno uvećavanje reprodukcije u stepenu koji je određen društvenom potrebom; ako se naposletku u potrebni rad i u višak rada uključi količina rada koju za rad sposobni članovi društva moraju da obave za članove koji još nisu ili više nisu sposobni za rad, tj. bude li se i najamnini i višku vrednosti, potrebnom radu kao i višku rada, skinuo specifični kapitalistički karakter, onda baš ovi oblici ne ostaju, već samo njihove osnovice koje su zajedničke svima društvenim načinima proizvodnje.«[16]

[16] MED, tom 23, str. 727—728.

Digitized by Google

Drugim rečima, ako se pomenutim ekonomskim kategorijama skine »specifični kapitalistički karakter«, ne znači da će potpuno iščeznuti, ali neće ni ostati baš u dotadašnjem kapitalističkom obliku. Tako, neće više biti najamnine, ali će ostati njena »opšta osnovica«, a to je vrednost, odnosno cena radne snage. Naravno, ni ta cena radne snage neće biti isto što i u kapitalizmu, ni po svom karakteru (jer je u kapitalizmu — najamnina, a u socijalističkom udruženom radu — nije) ni po svom materijalnom sadržaju. Kad joj se skine »specifični kapitalistički karakter«, u sistemu udruženog rada će se ona određivati tako da se, prvo, vodi računa da ona odgovara mogućnostima koje dopušta »društvena proizvodna snaga radnikovog rada kao stvarno društvenog«; da se, drugo, koliko to dopuštaju te mogućnosti, ostvari »puni razvitak individualnosti«; i treće, da se obezbedi dovoljan višak proizvoda za društveno potrebno »uvećanje reprodukcije« i »stvaranje fonda osiguranja i rezerve«. Sredstva za one »koji još nisu ili više nisu sposobni za rad«, obezbeđivala bi se delimično potrebnim radom, a delimično viškom rada onih koji rade.

Prema tome, u sistemu udruženog rada ne može, naravno, biti kapitalističke cene radne snage, najamnine, ali, s obzirom na nužnost robnog oblika proizvodnje, mora i dalje biti cene radne snage, koja se neće stihijski formirati na tržištu, nego će je celina udruženog rada odnosno društva utvrđivati na osnovu spoznaje objektivnih ekonomskih zakona i mogućnosti koje dopušta »postojeća proizvodna snaga društva«.

Cena radne snage u udruženom radu (kao, uostalom i u kapitalizmu) objektivno je bitan element troškova proizvodnje. Kao objektivno ekonomsko merilo dela tih troškova, ona obezbeđuje da se oni kreću u ekonomski opravdanim i dopustivim okvirima. U protivnom, ako takvog merila ne bi bilo, odnosno, ako se ono ne bi društveno utvrdilo i kao obaveza uvažavalo u svim organizacijama udruženog rada, stvarni troškovi proizvodnje bi se formirali u zavisnosti od proizvoljnog ponašanja pojedinih radnih kolektiva, a to bi značilo da se proizvoljno određuje i onaj deo stečenog dohotka koji ostaje po odbitku troškova proizvodnje i koji je jedini pokazatelj realnog ekonomskog uspeha i jedini izvor razvoja proizvodnih snaga.

Imajući u vidu nužnost upravo njihovog optimalnog razvoja, Ustav SFRJ proklamuje »pravo radnog čoveka da uživa plodove svog rada i materijalnog napretka društvene zajednice ... *uz obavezu da obezbeđuje razvitak materijalne osnove sopstvenog i društvenog rada i da doprinosi zadovoljavanju drugih društvenih potreba*«. U Osnovnim načelima Ustava se dalje precizira: »O raspodeli dohotka na deo koji služi proširivanju materijalne osnove društvenog rada i na deo za zadovoljavanje ličnih i zajedničkih potreba radnih ljudi saglasno načelu raspodele prema radu, odlučuju radni ljudi koji stvaraju taj dohodak, u skladu

Digitized by Google

sa međusobnom odgovornošću i solidarnošću i *društveno utvrđenim osnovama i merilima za sticanje i raspodelu dohotka*« (podvukao KHV).

Ova izvanredno značajna ustavna načela ukazuju da »... integracijom rada i kapitala... radnici stupaju u određene međusobne proizvodne i društveno-ekonomske odnose koji su objektivno dati i koji se moraju izraziti u sistemu, odnosno poretku društva«.[17] Ističući to još 1972. godine, Kardelj piše »o neophodnosti izgradnje stabilnijeg sistema ekonomskih odnosa među radnim ljudima zasnovanih na samoupravnoj integraciji rada i društvenog kapitala. Sve dok ti odnosi u našem društvu budu u tolikoj meri prepušteni stihijskom rešavanju i zavisni od odnosa snaga u svakoj pojedinoj ćeliji udruženog rada, dotle će naše društvo biti neprekidno razapeto između tendencija ka tzv. grupnoj ili privatnoj svojini, koje nemaju nikakvu realnu perspektivu, i tendencija ka državno-sopstveničkom monopolu, koji ima realne perspektive«.[18]

Trebalo je da upravo ta »izgradnja stabilnijeg sistema ekonomskih odnosa« bude ostvarena novim ustavnim rešenjima. U tome se, nažalost, nije dovoljno uspelo, ostalo se pretežno na proklamovanju opštih principa koji nisu dobili svoju odgovarajuću razradu. U konkretnim odredbama Ustava nisu na pravi način rešena gore navedena pitanja iz Osnovnih načela.

U čl. 12 Ustava kaže se da je dohodak — društvena svojina, a čl. 14 zajemčuje »svakom radniku u udruženom radu« da »zajedno i ravnopravno sa drugim radnicima... odlučuje o dohotku«. Ostalo je nerazjašnjeno i nerešeno pitanje na kakvim osnovama će radnici odlučivati o dohotku. Citirano ustavno načelo o *društveno* utvrđenim osnovama i merilima za sticanje i raspodelu dohotka, ostalo je nerazrađeno i nekonkretizovano. Doduše u čl. 15 se kaže: »U ostvarivanju prava rada društvenim sredstvima, radnici u udruženom radu, uzajamno su odgovorni da se, u svom zajedničkom i opštem društvenom interesu, tim sredstvima društveno i ekonomski celishodno koriste i da ih, kao materijalnu osnovu svog i ukupnog društvenog rada, stalno obnavljaju, uvećavaju i unapređuju, kao i da svoje radne obaveze savesno izvršavaju«. Međutim, ova odredba je ostala na nivou opšte deklaracije. Nema ni reči o tome kako bi se, kojim »društveno utvrđenim osnovama i merilima« obezbeđivalo »društveno i ekonomski celishodno« korišćenje društvenih sredstava. Prosto je zaobiđeno pitanje može li se to postići samo citiranim ustavnim apelom na svest, ili su potrebne neke (i koje) »društveno utvrđene osnove i merila« i na njima zasnovani ekonomski instrumenti kao izraz određenih, (i kojih) objektivno datih ekonomskih zakonitosti.

---

[17] E. Kardelj, Izbor iz dela, I. C. Komunist Beograd, 1979, tom II, str. 50.

[18] E. Kardelj, Izbor iz dela, I. C. Komunist, Beograd 1979, tom II, str. 65.

Digitized by Google

Očigledno, u vreme kad je Ustav donešen, preovladao je stav da je dovoljno da se raspolaganje dohotkom prepusti radnicima u osnovnim organizacijama udruženog rada i da će iz toga morati da izrastaju ustavom proklamovani odnosi proizvodnje i raspodele. Nije se smatralo da treba samim Ustavom odredenije utvrditi društvene osnove i merila za sticanje i raspodelu dohotka. Stoga se desilo, da u tom pogledu, ni Zakon o udruženom radu nije izišao iz okvira opštih deklaracija. Tako je to društveno utvrđivanje pomenutih osnova i merila u stvari prebačeno samo na društvene dogovore i samoupravne sporazume, što znači da nije shvaćeno kao izraz ekonomskih nužnosti i zakonitosti i kao potreba da se u obliku obaveznih opštih društvenih normi obezbede opšti interesi radničke klase i udruženog rada u celini, nego isključivo kao slobodno i dobrovoljno usaglašavanje raznih parcijalnih interesa u udruženom radu i društvu.

Danas izgleda prosto neverovatno kako su se, u to vreme, u većinskoj svesti, olako prenebregnula neka izuzetno važna upozorenja Kardelja, kao, naprimer:

»... radnici u našim uslovima postaju međusobno neposredno zavisni u odnosu na ostvarivanje jednakih prava u udruženom radu na osnovu zajedničke klasne svojine nad društvenim kapitalom... Zato je i u samoupravnom društvu nerealno govoriti o apsolutnoj slobodi radnika u sticanju dohotka, a posebno u raspolaganju njime i u njegovoj raspodeli«.[19]

»... pod uticajem tržišta i drugih ekonomskih i društvenih faktora... vrše se takva prelivanja viška rada među radnim organizacijama da dohodak jednog radnog kolektiva ne možemo posmatrati samo kao rezultat njegovog sopstvenog rada... Dohodak svake radne organizacije je, prema tome, u društvenoj svojini ne samo zato što su sredstva za proizvodnju u društvenoj svojini, već i zato što je on rezultat ukupnog društvenog rada... Iz takvog *društveno-svojinskog i protivrečnog karaktera dohotka* treba da proizlaze prava i međusobne obaveze i odgovornosti radnih ljudi u raspolaganju dohotkom, a posebno u raspodeli dohotka«.[20] (Podvukao KHV).

»... Dohodak kao ekonomska kategorija ne izražava samo »individualni kvantum rada« radnika, odnosno radne organizacije, već i ukupan društveni rad«.[21]

»Neravnomernost u koncentraciji dohotka u odnosu na »individualni kvantum rada« je... pravilo, a ne izuzetak«.[22]

Kardelj, s punim pravom ukazuje da je takva neravnomernost u sticanju dohotka izraz ekonomskih zakonitosti i da je zato iluzorno i bespredmetno zagovarati tzv. ujednačavanje uslova sticanja dohotka:

---

[19] E. Kardelj, Izbor iz dela I. C. Komunist, Beograd 1979, tom II, str. 50.
[20] Isto, str. 53.
[21] Isto, str. 52.
[22] Isto, str. 52.

Digitized by Google

»Svaki pokušaj ... da se uslovi sticanja dohotka ujednačavaju kako bi se masa dohotka jedne radne organizacije ili osnovne organizacije udruženog rada dovela u sklad sa individualnim udelom rada te organizacije u stvaranju društvenog dohotka, mora voditi ne samo negaciji robne proizvodnje, već i nasilju nad objektivnim zakonitostima razvoja proizvodnih snaga».[23])

Imajući sve to u vidu, Kardelj je istakao da »merila za prisvajanje ličnog dohotka na osnovu raspodele prema radu nisu ni u kakvoj linearnoj srazmeri sa ukupnim dohotkom koji je ostvaren u nekoj radnoj organizaciji«,[24] i da »Prema tome, ni jedna organizacija udruženog rada ne može u raspolaganju svojim dohotkom biti autarhična, a u njegovoj raspodeli društveno neodgovorna«.[25]

Međutim, ako sistem dopusti takvu društvenu neodgovornost, onda će je i biti, jer: »Teško je verovati da bi se ljudi zbog klasne svesti ili patriotizma odricali veće lične potrošnje, ako im takvu potrošnju njihov dohodak dozvoljava«,[26] tj. ako sistem dopušta da im lični dohoci budu u linearnoj srazmeri sa stečenim dohotkom u radnoj organizaciji.

Navedena Kardeljeva ozbiljna upozorenja nisu bila zasnovana samo na nekim mogućnim predpostavkama, nego pre svega na pojavama koje su se u praksi već tada, pre 15 godina, vrlo snažno ispoljile i povodom kojih je Kardelj sasvim jasno i oštro zvonio na uzbunu. Tako je on upozorio da se »veoma često dešava da je lična i zajednička potrošnja u radnim organizacijama sa visokim čistim dohotkom ... nesrazmerno veća u odnosu na investicionu potrošnju«[27]. A »kada ... razlike u ličnim dohocima postanu tako velike *da se već može govoriti o prelivanju zajedničkog društvenog kapitala u ličnu potrošnju pojedinih kolektiva*, tada je jasno da se tu istovremeno radi i o *ozbiljnim deformacijama socijalističkih društveno-ekonomskih odnosa, pa čak i o elementima eksploatacije jednih radnika od strane drugih*«[28] (Podvukao KHV).

Na takvim saznanjima Kardelj dolazi do zaključka da se u naš sistem moraju ugraditi »one ekonomske kategorije koje određuju ekonomsku strukturu dohotka, kao što su, na primer, dobit, gubitak, ekstradobit, renta, pokazatelji troškova proizvodnje, odnosno rada, ekonomska merila produktivnosti rada, odnos organskog sastava sredstava za proizvodnju i dohotka u pojedinim radnim organizacijama, rentabilnost ulaganja itd.«, jer se bez toga zamagljuje slika »uspešnosti rada i poslovanja radnih organizacija«, a bez tih merila »uspešnosti rada i privređivanja ... ni dohodovni odnosi se ne mogu razvijati u skladu sa potreba-

[23] Isto, str. 57.
[24] Isto, str. 51.
[25] Isto, str. 52.
[26] Isto, str. 56.
[27] Isto, str. 56.
[28] Isto, str. 70.

Digitized by Google

ma samoupravne integracije udruženog rada i razvoja proizvodnih snaga«.[29]

Kardelj ističe da »upravo neregulisani odnosi te vrste sada dovode do toga da radnici u visokoakumulativnim radnim organizacijama koji ostvaruju nenormalno visoke lične dohotke u stvari prisvajaju u određenoj meri minuli rad drugih radnika. A to se izražava u činjenici da u nas postoje tako velike razlike u ličnim dohocima za isti rad među granama, koje se ničim ne mogu opravdati«.[30]

Na žalost, prilikom donošenja Ustava nije se uspelo da prevagne saznanje o tim odnosima na koje je Kardelj upozorio i da se potraže i nađu rešenja kojima bi se takvi odnosi i ostvarivali. Šta više, u konkretnim odredbama Ustava ne samo da nisu razrađeni gore navedeni stavovi iz Osnovnih načela, nego neke odredbe potpuno zaobilaze te stavove. Tako, čl. 21 Ustava glasi:

»Radnici u osnovnoj organizaciji udruženog rada utvrđuju osnove i merila raspoređivanja dohotka i osnove i merila raspodele sredstava za svoje lične dohotke.

Radnici u osnovnoj organizaciji udruženog rada utvrđuju sa radnicima u drugim organizacijama udruženog rada zajedničke osnove i merila za raspoređivanje dohotka i raspodelu sredstava za lične dohotke.

Ako se raspoređivanjem dohotka, odnosno raspodelom sredstava za lične dohotke, narušavaju odnosi koji odgovaraju načelu raspodele prema radu ili remeti tok društvene reprodukcije, zakonom se mogu utvrditi mere kojima se obezbeđuje ravnopravnost radnika u primenjivanju načela raspodele prema radu, odnosno kojima se sprečavaju ili otklanjaju poremećaji u društvenoj reprodukciji«.

Prva dva stava ovog člana ističu, u stvari, princip »autarhičnosti« osnovnih organizacija udruženog rada u raspolaganju dohotkom, u utvrđivanju osnova i merila za njegovo raspoređivanje i za raspodelu ličnih dohodaka. Ne samo da se ne razrađuje ustavno načelo o »društveno utvrđenim osnovama i merilima za sticanje i raspodelu dohotka«, nego se ono čak i ne pominje.

Treći stav člana 21 Ustava pokazuje da se moralo predvideti da ostavljena proizvoljnost organizacija udruženog rada u raspoređivanju dohotka i raspodeli ličnih dohodaka ne samo da može da ugrozi njihovu ustavnu obavezu da obezbeđuju razvitak materijalne osnove sopstvenog i društvenog rada, nego i da vodi narušavanju raspodele prema radu i poremećajima tokova društvene reprodukcije. Ako dođe do toga, Ustav predviđa da se zakonom mogu utvrditi mere »kojima se obezbeđuje ravnopravnost radnika u primenjivanju načela raspodele prema radu, odnosno kojima se sprečavaju ili otklanjaju poremećaji u društvenoj reprodukciji«.

[29] Isto, str. 93—94.
[30] Isto, str. 96.

Digitized by Google

Postavlja se, međutim, pitanje: zašto čekati da nastupe takve štetne posledice da bi se tek potom one otklanjale nekim zakonskim merama, umesto da se neophodnim temeljnim sistemskim rešenjima preventivno onemogućavaju? Uostalom, praksa je već uveliko pokazala da je nedostatak takvih sistemskih rešenja doveo na vrlo širokom planu do gotovo opšteg narušavanja principa raspodele prema radu i do vrlo teških potresa u celini društvene reprodukcije, tako da neke zakonske kontramere, bez temeljnih rešenja, ne mogu ni da budu efikasne.

Ako u vreme donošenja Ustava nije bilo dovoljno saznanja na osnovu iskustava prakse, danas ih je i previše da bi se mogla opravdati ili dopustiti bilo kakva kolebanja, a pogotovu otpori, u odnosu na nužne promene u društveno-ekonomskom sistemu.

Postalo je jasno da se sistem udruženog rada ne može zasnivati na dohotku kao nekoj amorfnoj i homogenoj masi. Dohodak pojedine organizacije udruženog rada kao celina, nije i ne može biti tačan pokazatelj ni rada ni novostvorene vrednosti te organizacije, on ne samo da ne otkriva objektivnu meru viška vrednosti, nego je upravo sakriva. Tek ako se dohodak raščlani na svoje objektivno date sastavne i protivrečne delove, može se u njemu otkriti šta objektivno jeste i šta mora biti višak vrednosti. Uslov za to je prethodno izdvajanje iz celine dohotka društveno utvrđene vrednosti, odnosno cene radne snage, kao deo troškova proizvodnje.

To što iz novostvorene vrednosti ostane iza toga, to je ekonomski zakoniti višak vrednosti, a tek on može biti objektivni pokazatelj stvarnog ekonomskog uspeha. Kada stvar posmatramo sa stanovišta dohotka, to znači da samo onaj deo dohotka koji odgovara višku vrednosti može da pokaže da li je ostvaren i kakav je stvarni ekonomski uspeh pojedine organizacije udruženog rada, da li je ona racionalno i celishodno koristila društveni kapital koji joj je društvo stavilo na raspolaganje, da li ga je i u kojoj razmeri uvećavala.

5. Dobit kao ključna kategorija dohotka i njegova zakonita struktura

Deo dohotka koji ima tu najvažniju ekonomsku funkciju, objektivno predstavlja posebnu ekonomsku kategoriju, koja ne samo da se u dohotku ne sme, u ime ovladavanja radnika celinom dohotka, utopiti i izgubiti, nego se mora posebno iskazati i izdvajati upravo radi toga da bi radnici zaista mogli da ovladaju celinom dohotka i društvenim kapitalom, tj. da bi sistem udruženog rada uopšte mogao da se ostvaruje, da se uspostavi i razvija.

Ta posebna kategorija dohotka je dobit i ona se meri u odnosu na uloženi društveni kapital. Društvo ne može biti indiferentno prema pojedinačnim korisnicima društvenog kapitala, naprotiv, zainteresovano je da se on svuda optimalno uvećava.

Digitized by Google

To znači da način korišćenja društvenog kapitala ne može da bude stvar samo onih koji ga koriste, nego i udruženog rada, odnosno društva kao celine. Zato društvo mora *obezbediti* da se svi korisnici društvenog kapitala pridržavaju objektivnih ekonomskih zakona, a posebno nužnosti oplođavanja društvenog kapitala. Da bi se to postiglo, društvo mora da, na odgovarajući način, ugradi u privredni sistem udruženog rada obavezne norme koje će prinuditi sve korisnike društvenog kapitala da se pridržavaju zakona robne proizvodnje, a naročito da u sistemu sticanja i raspoređivanja dohotka ostvaruju objektivno zakonitu ulogu cene radne snage i dobiti.

Takav sistem bi sasvim jasno pokazao da li je i u kojoj meri, svaka posebna organizacija udruženog rada, svojim radom i poslovanjem, uspešno prešla granicu proste reprodukcije. Ona organizacija koja nije ostvarila nikakvu dobit, pokazala bi da je jedino pokrila troškove proizvodnje uključujući i društveno utvrđenu cenu radne snage. To znači da ona nije uspela da ostvari nikakav višak vrednosti, a jedino taj višak može biti izvor za pokrivanje opštih društvenih potreba, kako u potrošnji, tako i u razvoju novih proizvodnih snaga, tj. u proširenoj reprodukciji. Takva organizacija, se koristi društvenim sredstvima, ali im ništa ne doprinosi, čime narušava uslove korišćenja društvenog kapitala, a time i ravnopravnost radnika u udruženom radu. Ona ne samo da ne koristi društvu, nego mu i direktno šteti, jer besplatno angažuje deo društvenog kapitala koji bi se, na drugom mestu, mogao oploditi.

Stvari stoje još gore, ako se ne ostvari ni prosta reprodukcija, tj. ako se desi da organizacija udruženog rada ne može da svojim dohotkom pokrije realne materijalne troškove i isplaćenu cenu radne snage. I u jednom i drugom slučaju, društvo mora odmah pristupiti sanaciji, odnosno likvidaciji takve organizacije, sem, ako je iz izuzetnih razloga zainteresovano da ih održava. Jasno je, međutim, da u tako koncipiranom privrednom sistemu udruženog rada, to mogu biti samo retki izuzeci, da do širih pojava gubitaša ne bi moglo doći, a ukoliko ih i bude, da mogu da se jave samo za kratko vreme. Društvo ni približno ne bi tako dugo snosilo, takve teške posledice, od tako velikog broja gubitaša, kakve sada imamo.

Pošto organizacija koja nije ostvarila dobit, nije ni stvorila sredstva za opšte društvene potrebe, nema ih, te i ne može dati to što nema, znači da je iluzorno da društvo uzima od takve organizacije doprinose i poreze. Kada ono to ipak čini, ne uzima joj, u stvari, iz dohotka, (ona, naime, takvog dohotka i nema, pošto ga je morala u celini utrošiti za pokrivanje troškova proizvodnje) nego iz predujmljenog društvenog kapitala. A pošto ti porezi i doprinosi idu u opštu i zajedničku potrošnju, time se, zapravo, deo ranije stvorenog društvenog kapitala pretače direktno u potrošnju. To je način da se troši ono što se nije proizvelo.

Digitized by Google

Sem toga, kada se od takvih organizacija uzimaju porezi i i doprinosi iz celine dohotka, pre nego što su radnicima isplaćivani lični dohoci, tj. ne odbijajući ni ono što, kao cena radne snage, spada u troškove proizvodnje, naknadno se, naravno, mora pokazati da nema sredstava za isplatu ličnih dohodaka. To znači da društvo ne jamči radniku ni normalno obnavljanje radne snage koja je u proizvodnji morala biti utrošena, a uzima deo njegovog proizvoda za opšte društvene potrebe. To je ne samo u socijalnom pogledu neodrživo, nego je i ekonomski apsurd.

Stoga, jasno je da je ubiranje poreza i doprinosa na celinu dohotka i sa ekonomskog i sa socijalnog stanovišta necelishodno. Deo dohotka koji se kao zarada radnika po osnovu tekućeg rada mora isplaćivati redovno i na vreme, radi normalne reprodukcije radne snage i zato predstavlja cenu radne snage, mora da ima apsolutnu prednost u isplatama iz dohotka i da bude oslobođen poreza i doprinosa, izuzev onih koji su u funkciji reprodukcije radne snage i, kao takvi, objektivno čine deo bruto zarada, pa i treba da se izdvajaju iz bruto zarada po osnovu tekućeg rada.

Po odbitku tih bruto zarada ostaje dobit kao deo dohotka od ključnog ekonomskog značaja. Kada govorimo da je dohodak osnovna kategorija našeg privrednog sistema, to znači da ukupnu novostvorenu vrednost treba da prisvajaju radnici u udruženom radu, da se ta novostvorena vrednost ne cepa, kao u kapitalizmu, na principijelno različite delove koje prisvajaju, po različitim osnovama, razne klase. Tako je najamnina — dohodak radnika, profit — dohodak vlasnika kapitala, a renta — dohodak zemljovlasnika. Na mesto tih raznih klasa stupa društvo, odnosno celina udruženog rada. Skup svih radnika u udruženom radu prisvaja celinu novostvorene vrednosti kao jedinstveni dohodak. U tom smislu kažemo da je taj jedinstveni dohodak radnika u udruženom radu osnova našeg privrednog sistema.

Međutim, ako sad nemamo posla sa različitim dohocima raznih vlasnika (radne snage, kapitala, zemlje), ne znači da je jedinstveni dohodak udruženog rada ekonomski homogena kategorija. Prisvajaju ga samo radnici u udruženom radu, ali na različit način: deo dohotka oni prisvajaju kao svoj lični dohodak, a drugi deo prisvajaju kao subjekti društvene svojine. Prvi deo dohotka je zarada radnika po osnovu tekućeg rada, a drugi deo je dobit kao izraz stvarnog ekonomskog uspeha. To znači da je sa stanovišta društvene svojine, razvoja proizvodnih snaga i društva u celini, pa zato i sa stanovišta uspešnog razvoja samog sistema udruženog rada i socijalističkog samoupravljanja, ključna kategorija upravo dobit, naravno, u rukama samih radnika u udruženom radu.

Dok se u kapitalizmu ukupna novostvorena vrednost cepa na različite dohotke (najamnina, profit, renta), u udruženom radu se ukupna novostvorena vrednost kao jedinstveni dohodak radnika cepa na deo za njihovo lično prisvajanje (zarada) i deo za njihovo

Digitized by Google

društveno prisvajanje (dobit). Samo u meri u kojoj uspešno ostvaruju dobit, prisvajaju ga kao društvenu svojinu i upravljaju njime, radnici u udruženom radu mogu zaista ovladati društvenim kapitalom, tj. postati odlučujuća i vladajuća snaga društva.

Pogledajmo to na primeru onih organizacija udruženog rada koje se neuspešno koriste društvenim kapitalom, tj. ne oplođuju ga, ne ostvaruju dobit. U takvom slučaju, lični dohodak radnika se sastoji isključivo od zarade po osnovu tekućeg rada, tj. ne uspeva da prekorači nivo cene radne snage, jer radnici nisu ni stvorili sredstva za to. Sem toga, oni ništa ne doprinose zadovoljavanju opštih društvenih potreba, ni uvećavanju društvenog kapitala. Društvo im mora osporiti takvo necelishodno korišćenje društvenog kapitala, pokreće sanacioni postupak i stavlja ih pod privremenu prinudnu upravu. To znači da su, dok traje takvo stanje, faktički suspendovana njihova samoupravna prava. Njima upravljaju drugi, pa zbog toga i njihovi lični dohoci, ne samo što su svedeni na cenu radne snage, nego ponovo dobijaju obeležje najamnine.

Na ovom primeru se jasno vidi da radnici ne mogu uspostaviti i razvijati odnose proizvodnje udruženog rada, ni sistem socijalističkog samoupravljanja samim njihovim proklamovanjem, isključivo pravnim uređivanjem takvog sistema. To je, naravno, osnovna pretpostavka, ali da bi na toj osnovi, radnici zaista postali i samoupravljači, sami sebi gospodari, moraju stvoriti i materijalne uslove za to, tj. moraju se u praksi potvrditi kao uspešni radnici i privrednici, tako što će, svojim radom i poslovanjem, uvećavati društveni kapital kojim raspolažu. Samoupravljanje nije samo pravo, nego i obaveza i to prvenstveno materijalna. Oni koji tu društveno utvrđenu obavezu ne ostvaruju, suspendiraju i svoja prava koja s takvom obavezom idu ruku pod ruku.

Prema tome, kako za materijalni položaj radnika i zadovoljavanje opštih društvenih potreba, tako i za progresivni i što brži razvoj proizvodnih snaga, društva u celini i samog sistema udruženog rada i socijalističkog samoupravljanja, od ključnog ekonomskog značaja je ostvarivanje dobiti, kao društvene svojine kojim neposredno raspolažu i gazduju sami radnici u organizacijama udruženog rada.

Tek ostvarena dobit pokazuje kolika su sredstva stvorena za pokrivanje opštih društvenih potreba i za akumulaciju društvenog kapitala. Da bi radnici, kao subjekti privređivanja bili zainteresovani da ostvare što veću dobit (ne na uštrb cene radne snage, nego uz prethodno izdvajanje iz dohotka normalnih zarada po osnovu tekućeg rada) oni moraju biti i za to materijalno motivirani, tj. deo ostvarene dobiti treba da služi za isplatu drugog dela ličnih dohodaka radnika. Naravno, to može da se čini tek pošto se tačno utvrdi da li je i kolika dobit zaista ostvarena.

Postaje jasno da se u sistem udruženog rada mora, društvenim normama, ugraditi kategorija dobiti i da ona mora da se ras-

Digitized by Google

podeljuje na tri dela: deo kojim se pokrivaju opšte društvene potrebe, deo za isplatu drugog dela ličnih dohodaka radnika, koji možemo nazvati i ličnom dobiti radnika, i deo koji predstavlja stvarnu akumulaciju društvenog kapitala.

Raspodela dobiti na ova tri dela, kao ni raspoređivanje celine dohotka, ne može biti potpuno prepušteno pojedinim radnim kolektivima. Reč je o društvenoj svojini, društvenom kapitalu i stoga osnove za tu raspodelu mora utvrditi društvo, odnosno celina udruženog rada. Društvo mora proceniti u kojim okvirima se mogu kretati ta tri dela dobiti i obezbediti da se sve organizacije udruženog rada pridržavaju tih okvira, tj. društveno utvrđenih odnosa raspodele dobiti. Cilj će, svakako, biti da što brže rastu sredstva i za opšte društvene potrebe, i za lične dohotke radnika, a to pretpostavlja da bar nešto više raste akumulacija društvenog kapitala.

Za bilo koju društvenu snagu koja vlada sredstvima za proizvodnju u obliku kapitala — privatnog ili društvenog — problem dobiti i njene raspodele je probni kamen, ali i kamen spoticanja. Jer, nije dovoljno samo steći što veću dobit, treba je i tako upotrebiti i iskoristiti da se njome ostvare što bolji razvojni rezultati. Međutim, taj problem se na različit način javlja upravo u zavisnosti od toga da li je reč o privatnom ili o društvenom kapitalu.

U kapitalizmu »deo viška vrednosti kapitalista troši na sebe kao dohodak, drugi deo upotrebljava kao kapital, akumuliše ga« i za taj deo »kaže se da ga je uštedeo, jer ga nije pojeo, tj. jer vrši svoju funkciju kao kapitalista, naime funkciju da se bogati«.[31] Međutim, nije ni njemu lako, jer se »u grudima kapitalističke individue razvija istovremeno faustovski sukob između nagona za akumulacijom i nagona za uživanjem«.[32]

Pa ipak, »svakom individualnom kapitalisti konkurencija nameće unutrašnje zakone kapitalističkog načina proizvodnje kao spoljašnje prinudne zakone. Ona ga primorava da svoj kapital neprekidno povećava da bi ga održao, a povećavati ga može samo progresivnom akumulacijom.

Zbog toga, ukoliko su njegovi postupci samo funkcija kapitala koji je u njemu došao do volje i svesti, utoliko mu njegova vlastita privatna potrošnja važi kao pljačkanje akumulacije njegovog kapitala...«[33]

Konkurencija među privatnim vlasnicima kapitala je, dakle, dovoljan mehanizam koji ih primorava da budno paze šta će od svojih profita pojesti, a šta odvojiti za povećavanje svog kapitala. Taj mehanizam stvara kapitalistu, čiji je profil i istorijsku ulogu Marks ovako ocrtao:

»Kapitalista ima istorijske vrednosti i ono istorijsko pravo na opstanak... samo ukoliko je oličeni kapital. Samo se utoliko u prolaznoj nužnosti kapitalističkog načina proizvodnje sadrži pro-

[31] MED, tom 21, str. 521—522.
[32] MED, tom 21, str. 524.
[33] MED, tom 21, str. 522.

Digitized by Google

lazna nužnost same njegove ličnosti. Ali mu utoliko i pobuda koja ga pokreće nije upotrebna vrednost i uživanje, već razmenska vrednost i njeno uvećavanje. Kao fanatik oplođavanja vrednosti, on bezobzirno prisiljava čovečanstvo na proizvodnju radi proizvodnje, a stoga i na razvijanje društvenih proizvodnih snaga i ne stvaranje onih materijalnih uslova proizvodnje koji jedino mogu biti stvarna osnovica nekog višeg društvenog oblika čiji je osnovni princip puno i slobodno razvijanje svake individue. Kapitalista se može respektovati samo kao oličenje kapitala«.[34]

Ovo što je Marks teorijski spoznao i ovako lepo izrazio, kapitalista shvata sasvim praktično i zna da s profitom ne sme da se šali, da ga ne sme koristiti za svoje uživanje preko određene granice, ako ne želi da propadne. Zato ga nikakvi opšti društveni propisi ne moraju da prisiljavaju da se prema svom profitu tako i odnosi. To mu je već ušlo pod kožu, postalo mu je krv i meso.

Međutim, kad radnici u udruženom radu ovladaju kapitalom kao društvenom svojinom, oni i dalje ostaju pre svega radnici koji teže da svojim radom obezbede sebi što bolje uslove egzistencije, ali zato i što brži razvoj proizvodnih snaga društva. Ove dve težnje su se spojile u njihovom biću, upravo zato što ostaju radnici, ali nisu više samo radnici, nego i privrednici koji gazduju društvenim kapitalom. Stoga oni ne mogu da po nekom slepom nagonu teže ostvarivanju samo jednog ili samo drugog od ova svoja dva cilja, mogu ih ostvarivati samo u jedinstvu, kao uzajamno uslovljene i povezane.

Njihova osnovna pobuda ostaje upotrebna vrednost i što viši standard života, a ne razmenska vrednost i njeno uvećavanje. Oni zato ne mogu postati slepo oruđe proizvodnje radi proizvodnje, fanatici oplođavanja vrednosti, prosto oličenje kapitala. Ali moraju doći do saznanja da u uslovima robne proizvodnje i udruženog rada, kada se sredstva reprodukcije objektivno javljaju u obliku društvenog kapitala, nema podizanja životnog standarda, bez odgovarajućeg oplođavanja društvenog kapitala.

To saznanje, a ne slepi nagon, postaje njihova nova pobuda, nova priroda. Time nije iščezla objektivna nužnost optimalnog oplođavanja društvenog kapitala, ali je postala shvaćena nužnost, svesna potreba radnika u udruženom radu.

Međutim, pošto odnos potrošnje i akumulacije društvenog kapitala i dalje ostaje odnos protivrečnosti, svest o njihovoj uzajamnoj zavisnosti i o nužnosti uvažavanja objektivnih zakonitosti oplođavanja društvenog kapitala ne može postati svest svakog radnika i svakog radnog kolektiva. Te zakonitosti im se ne nameću kao spoljašnja prinuda, ne primoravaju ih da »svoj« društveni kapital neprekidno povećavaju usled same konkurencije među organizacijama udruženog rada. Ta konkurencija ima, doduše, određene ograničene efekte u tom smislu, ali ni približno kao u kapitalizmu. Konkurencija među privatnim vlas-

[34] MED, tom 21, str. 522.

Digitized by Google

nicima kapitala stalno ih drži pred jedinim izborom: akumulirati kapital ili propasti. Međutim, u sistemu udruženog rada može propasti radna organizacija, ali ne i radnici kao subjekti upravljanja društvenim kapitalom. Zato za njih konkurencija ne može imati takvo dejstvo kao za kapitaliste i ne može biti izvor slepog nagona da društveni kapital optimalno oplođuju.

To radnici u udruženom radu mogu postizati samo svesnim aktivnostima, ali naravno na osnovu objektivnih nužnosti i uvažavanja ekonomskih zakonitosti. Međutim, takva svesna aktivnost se ne može očekivati od svakog radnika i svakog radnog kolektiva, jer u njihovom biću nužno preovlađuju njihove prirodne potrebe, koje stihijski teže da se neposredno zadovoljavaju nezavisno od uspeha u oplođavanju društvenog kapitala. Ako bi se, dakle, ta funkcija nužnog uvećavanja društvenog kapitala prepustila spontanom ponašanju radnika u pojedinim radnim kolektivima i isključivo konkurenciji među organizacijama udruženog rada, ona se ne bi mogla ostvarivati.

Međutim, ako pojedini radnici ili radni kolektivi ne mogu, svaki za sebe, biti pouzdani nosioci te objektivno nužne funkcije, radnička klasa, odnosno udruženi rad kao celina to mogu i moraju biti. Zato, kad govorimo o svesnoj aktivnosti radnika kao uslovu uspostavljanja najcelishodnijih odnosa između potrošnje i akumulacije društvenog kapitala, reč je o svesti radničke klase i udruženog rada kao celine.

Iz tih razloga upravo, radnička klasa kao vladajuća snaga, celina udruženog rada, odnosno društva, moraju urediti prava, obaveze i odgovornosti svih posebnih i pojedinačnih činilaca u raspolaganju i gazdovanju društvenim kapitalom i utvrditi osnove i merila za raspoređivanje dohotka i posebno za raspodelu, upotrebu i korišćenje dobiti, jer se u sistemu udruženog rada objektivni ekonomski zakoni optimalnog oplođavanja društvenog kapitala mogu ostvarivati samo kao svesna društvena aktivnost. Uostalom, oplođavanje kapitala je uvek briga i funkcija njegovog vlasnika, a u sistemu udruženog rada njegov vlasnik je društvo kao celina.

6. Ka novom prodoru u razvoju udruženog rada i socijalističkog samoupravljanja

Dubljim teorijskim saznanjima o objektivnoj prirodi odnosa proizvodnje udruženog rada, njihovim uspešnijim koncipiranjem i ugrađivanjem u naš društveni sistem, postigli bi se suštinski ekonomski i društveni efekti od ključnog značaja.

Prvo. Radnici i svi drugi privredni i društveni subjekti bili bi i motivirani i prinuđeni na optimalno ostvarivanje dobiti i uvećavanje društvenog kapitala, tj. da u tom pravcu deluju u meri u kojoj to od njih zavisi. Društveni kapital bi se sve više nužno usmeravao tamo gde se najviše može oploditi, a to bi vrlo brzo razbilo sada postojeće, ekonomski apsurdne, a politički

Digitized by Google

štetne i opasne barijere celishodnom udruživanju rada i sredstava i procesima privrednih i društvenih integracija. Nije teško proceniti šta bi to značilo za ukupni privredni razvoj zemlje, za sve dublje integrisanje jedinstvenog jugoslovenskog tržišta i privrednog prostora, za ostvarivanje i uspešni razvoj jedinstvenog društveno-ekonomskog sistema i jedinstvenih osnova političkog sistema naše zajednice, za idejno-političko jedinstvo radnih ljudi, svih naroda i narodnosti.

Drugo. Kako za radnike u privrednim organizacijama, tako i za one u drugim društvenim delatnostima, a i za društveno-političke zajednice, ne samo da ne bi bile ni od kakve koristi, nego bi bile direktno štetne one organizacije udruženog rada koje ne ostvaruju dobit od društvenog kapitala, a pogotovu ako rade s gubicima. To znači da bi svi društveni subjekti brinuli da takvih organizacija ne bude. Pojave gubitaša bi, u takvim odnosima, bile retke, incidentne i ne bi im se dozvolilo da trajnije postoje i opterećuju društvo. Prebacivanje radnika iz takvih organizacija na rad u druge organizacije, pa i njihova prekvalifikacija, ukoliko se pokaže nužnom, ne samo da im neće štetiti, nego im omogućava da ako zaista dobro rade, dobro i zarade.

Treće. Radnici u društvenim delatnostima bili bi zainteresovani da što više svojim radom doprinose povećavanju dobiti u privredi, što bi ih upućivalo na što bolje usklađivanje svog rada sa realnim mogućnostima i potrebama materijalne proizvodnje, kao i na uštede i racionalno korišćenje društvenih sredstava. Na takvoj osnovi postalo bi moguće: suštinsko ostvarivanje odnosa slobodne razmene rada između davalaca i korisnika usluga društvenih delatnosti; stvarno integrisanje tih delatnosti u sistem udruženog rada; materijalna i društvena ravnopravnost radnika tih delatnosti i drugih delova udruženog rada; kao i ostvarivanje ustavom utvrđene uloge samoupravnih interesnih zajednica.

Četvrto. Opšta društvena potrošnja i budžetski rashodi bili bi neposredno zavisni od realnog povećavanja društvenog kapitala, što bi uticalo na sve društveno-političke zajednice, njihove društvene i državne organe, da u okviru svojih prava i dužnosti što više doprinose stvaranju i razvoju takvih organizacija udruženog rada koje ne samo da neće poslovati s gubicima, nego će ostvarivati što veću dobit u odnosu na angažovana sredstva društvenog kapitala. Takvi materijalni odnosi zahtevaće da se na ključnim pozicijama stvaralaštva, tehnološkog razvoja, upravljanja i poslovanja nađu najsposobniji ljudi, kao i da se oni organizovanom društvenom akcijom na najcelishodniji način stvaraju, okupljanjem, podsticanjem i usmeravanjem najdarovitijih ljudskih potencijala. To bi omogućilo širok i brz razvoj nauke i smišljenu kadrovsku politiku u svim oblastima stvaralaštva, rada i društvenog života.

Peto. U društvenom biću radnika u udruženom radu kao temelju na kome se mora zasnivati ceo sistem socijalističkog sa-

Digitized by Google

moupravljanja, ostvario bi se prelomni preobražaj. Stavljeni u autentične odnose proizvodnje udruženog rada, njihovi materijalni i moralni, lični i društveni interesi upućivali bi ih da se što uspešnije potvrđuju ne samo kao dobri radnici na svojim radnim mestima, nego i kao efikasni privrednici i upravljači sredstvima u društvenoj svojini. U takvim uslovima, njihove zarade po osnovu tekućeg rada gubile bi sva preostala obeležja najamnina, njihov lični dohodak ne bi bio sveden na tu zaradu, tj. na cenu radne snage, jer bi oni lično prisvajali i deo ostvarene dobiti, a njihovo prisvajanje ne bi bilo svedeno samo na lično prisvajanje, jer bi oni prisvajali i celinu dohotka, celu dobit, raspolagali bi i gazdovali njome, ali ne kao ličnom, nego kao društvenom svojinom, tj. kao kolektivni subjekti društvenog prisvajanja.

S obzirom na celi kompleks takvih odnosa proizvodnje, radnici više ne bi bili samo privatni vlasnici svoje radne snage, ne bi im se njihov položaj u proizvodnji i društvu određivao samo činom razmene njihove radne snage kao robe. Mada bi svako od njih takvim činom ulazio u proces proizvodnje, u celini društvene reprodukcije oni ne bi razmenjivali samo vrednost svoje radne snage, nego bi, u uzajamnim odnosima pune ravnopravnosti međusobno razmenjivali svoj rad i isključivo na svom radu gradili svoj materijalni i društveni položaj.

Šesto. Ne treba ni naglašavati da bi tek time bili stvoreni svi uslovi i pretpostavke da se u praksi može zaista ostvarivati i razvijati naše Ustavom proklamovano društveno uređenje zasnovano na udruženom radu i socijalističkom samoupravljanju, kako njegov društveno-ekonomski, tako i njegov politički sistem.

Tek time se, pored ostalog, može brzo i efikasno rešiti i u praksi dosledno sprovoditi izuzetno važan princip odgovornosti svih privrednih i društvenih subjekata. Ne treba se, naime, čuditi što su pojave neodgovornog ponašanja dobile strahovite razmere, i po svom obimu i po svojim materijalnim i drugim posledicama. Činjenica da do sada nismo u našem sistemu na pravi način rešili prava i obaveze svih i svakog u korišćenju društvenim sredstvima, ostavlja vrlo široke mogućnosti da u tom pogledu pojedini društveni subjekti, takoreći, sami sebi određuju prava bez obaveza. Sve takve pojave su, u stvari, uperene protiv društvene svojine, tj. protiv prava i interesa drugih.

Tako je došlo do masovne neodgovornosti koja zapravo i nije uvek inkriminisana, ne kosi se uvek sa zakonima i propisima. Ovaj najmasovniji i najopasniji vid »legalne« neodgovornosti širio je shvatanje da je proizvoljan odnos prema društvenoj svojini dopustiv i takoreći »normalan«. Ako se tako moglo ponašati prema opštim interesima društva, odnosno interesima drugih, kada se to nije kosilo s propisima, takva se praksa počela širiti i kada se kosila s propisima. To utoliko pre što se, usled nerešenih bitnih odnosa u raspolaganju društvenom svojinom, neminovno zapalo u tešku ekonomsku krizu, što su se mnoge orga-

Digitized by Google

nizacije udruženog rada našle u velikm teškoćama, pa su počele da se »snalaze« na sve moguće načine, često narušavajući i striktne propise, uz prećutne žmurke, blagonaklono »neznanje«, ili čak otvoreni blagoslov onih koji su bili dužni da brinu o sprovođenju propisa, ali ni sami »nisu videli drugog izlaza«.

Ukratko, problem odgovornosti nije stvar samo kontrolnih službi, inspekcija, uprave i pravosuđa, nego prvenstveno dogradnje našeg sistema ispravljanjem onih njegovih krupnih nedostataka zbog kojih taj sistem još nije mogao da zaživi, jer još nije potpuno uobličena ni osnova za to, uređivanjem svih bitnih aspekata odgovarajućih odnosa proizvodnje.

Utvrdili smo da je u tome i glavni razlog što se nije mogao ostvarivati ni politički sistem socijalističkog samoupravljanja onako kako je Ustavom koncipiran. Naime: »Radni ljudi ne mogu imati političku vlast u društvu, ako nemaju ekonomsku vlast nad društvenim kapitalom... A oni takvu vlast ne mogu ostvarivati drukčije nego u jednom čvrstom i na ustavu i zakonima zasnovanom sistemu međusobnih ekonomskih odnosa, prava i obaveza...«[35] Pa ipak se, u tekućim našim raspravama o političkom sistemu, na to najčešće zaboravlja. Ponekad se nude i takve formule i »lekovi« za »ozdravljenje« našeg političkog sistema, koji ne samo da ne polaze od takve osnove, nego je ne uzimaju ni u obzir, ili je nesvesno prenebregavaju, ili je svesno i prećutno odbacuju.

U momentu kada je u punom jeku rad na daljem uobličavanju našeg sistema na osnovama svih stečenih iskustava prakse, kako pozitivnih tako i negativnih, izuzetno je važno da taj posao, a naročito promene u Ustavu i Zakonu o udruženom radu, obavimo na što jasnijoj idejnoj orijentaciji i platformi.

Politički sistem socijalističkog samoupravljanja može da se ostvaruje i razvija samo na jednoj osnovi, samo ako radnici u udruženom radu zaista zagospodare, zajednički, ravnopravno i neposredno, društvenim kapitalom. Ako oni vladaju društvenim sredstvima, vladaće i društvenim procesima i odnosima. Samo na takvoj društveno-ekonomskoj osnovi može da u punoj meri zaživi delegatski sistem u kojem će udruženi radnici biti odlučujuća snaga koja ostvaruje i svoju vlast i socijalističko samoupravljanje.

Da bi se takva osnova stvorila, moramo se usredsrediti na uređivanje zakonitih odnosa proizvodnje udruženog rada. Ako to ne uradimo, što pre i što bolje, ne treba se zavaravati da ćemo bilo kakvim drugim promenama u našem ekonomskom i političkom sistemu, moći ostvariti naše proklamovane ciljeve i savladati sadašnje krizno stanje. Ako, pak, to uspešno uradimo, naš glavni problem biće rešen, probićemo barijeru na putu razvoja ka sve višim dometima sistema udruženog rada i socijalističkog samoupravljanja. To je poduhvat od ključnog značaja. Kada ga ostvarimo biće još mnogo posla na razradi i uobličavanju

[35] E. Kardelj, Izbor iz dela, tom II, str. 40.

Digitized by Google

pojedinih segmenata našeg ekonomskog i političkog sistema, ali na ostvarenoj pomenutoj osnovi to neće biti teško, a bez takve osnove ostalo bi nedostižno.

Shvatanja da nema samoupravljanja, ako se radnicima u svakoj organizaciji udruženog rada ne prepusti da, po svom nahođenju, određuju odnose raspodele dohotka i ličnih dohodaka, ranije je moglo biti zabluda. Danas, posle svih teških iskustava prakse, koja su pokazala upravo suprotno, tj. da na proizvoljnostima radnih kolektiva u raspolaganju dohotkom ne može da se gradi sistem udruženog rada i socijalističkog samoupravljanja, takva shvatanja nisu više naivna, iluzorna »odbrana« samoupravljanja, nego izraz podsvesnog, ili čak svesnog otpora samoupravljanju.

Ako, naime, društvo ne uredi osnove raspoređivanja dohotka i raspodele ličnih dohodaka u skladu s ekonomskim zakonima i socijalističkim principom raspodele prema radu, ne samo da će ekonomska kriza biti nesavladiva, nego — što je najvažnije — ne može biti ni sistema udruženog rada, ni socijalističkog samoupravljanja, a biće ugrožene i same osnove socijalizma. To je danas postalo jasno kao na dlanu, ali su neki do te mere zaslepljeni, da to još ne mogu (ili ne žele) da vide.

Naše društvo, pa i socijalizam uopšte, platili su, međutim, isuviše veliki danak takvoj zaslepljenosti. Savez komunista mora da se ne samo jasno ogradi od onih koji to ne shvataju, nego i da na pitanjima svoje osnovne strategijske organizacije — da se odlučno izbori za autentične odnose proizvodnje udruženog rada — otvori u svojim redovima nužnu idejno-političku diferenciaciju, da bi ostvario i preko potrebno idejno-političko jedinstvo. Ništa se ne da postići ako bi se zaobilazila ključna pitanja ili ako ne bismo bili sposobni da na njih odgovorimo, jer ne treba nikad smetnuti s uma Kardeljevo upozorenje:

»... vodeća uloga socijalističkih snaga u našem društvu zavisi prvenstveno od toga da li su one sposobne da daju prave odgovore i rešenja koja bi bila u skladu sa objektivnim potrebama razvoja proizvodnih snaga, kao i socijalističkih i samoupravnih proizvodnih i društveno-ekonomskih odnosa. Zato je Lenjin s pravom isticao da bi radnička klasa bez marksizma bila osuđena na robovanje empirizmu«.[36]

Dosadašnji razvoj i ostvarene tekovine naše revolucije, kao i naši porazi i neuspesi, jasno određuju naš sadašnji ključni zadatak: nema za nas prečeg posla od obezbeđivanja razrade i praktičnog sprovođenja takvih rešenja u našem sistemu koja će probiti zastoj i omogućiti suštinsko ostvarivanje i razvoj slobodno udruženog rada i socijalističkog samoupravljanja. U borbi za to najbolje će se ostvariti ujedinjavanje svih pravnih socijalističkih samoupravnih snaga, uz nužno razilaženje s onima koji nisu spremni da se u tu borbu uključe, ili je čak ometaju.

[36] Isto, str. 47.

Digitized by Google

Tribina

Staljinizam i destaljinizacija*

Milija Komatina

Socijalizam bez staljinizma

Razgovaraćemo o temi koja je četrdeset godina u središtu naše cjelokupne javnosti. O njoj je mnogo rečeno na naučnim i političkim skupovima, mnogo napisano i objavljeno. Kroz tu temu ili povodom nje, razvijala se naša marksistička, socijalistička misao. Odupirući se Staljinu i staljinizmu, a to znači i otvarajući put — u teoriji i u praksi — ka nestaljinističkom socijalizmu, stekli smo visok ugled u svijetu.

Imajući to na umu, možda bi trebalo da se, prije svega, upitamo na šta da se u ovom trenutku usredsredimo. Istorijski smisao i značaj 1948. godine dovoljno je objašnjavan i objašnjen. Ali, ima ne samo istorijsko-dokumentarnih, već i praktičnih razloga da o tome i dalje govorimo. Neosporna je činjenica da je *riječ o godini kada se u svijetu socijalizma nešto krupno dogodilo.* Koliko god da je i nama i svijetu u cjelini jasno šta se to tada dogodilo, još će to biti jasnije kada procesi, tada započeti, uzmu još širi i još dublji zamah, kako je to već nagoviješteno u komunističkom pokretu i socijalizmu u svjetskim razmjerama.

---

* Povodom 40-godišnjice sukoba KPJ sa Informativnim biroom komunističkih partija, časopis »Socijalizam«, »Borba« i Centar za društvena istraživanja CKSKJ organizovali su Okrugli sto o temi »Staljinizam i destaljinizacija«. Objavljujemo autorizovane priloge.

Digitized by Google

Istorijska prekretnica, do koje je došlo 1948, otvorila je dva procesa: *borbu protiv staljinizma* i *borbu za novi, ekonomski efikasniji i demokratskiji socijalizam.* Oba ta procesa, iako je prošlo četrdeset godina, i dalje su u toku. Prema tome, naš zadatak bi trebalo da bude da — sa gledišta savremenih potreba i mogućnosti socijalizma — propitamo šta se to dešavalo u toj istorijskoj retrospektivi, šta je ostalo nedorečeno, odnosno nedomišljeno, i koja su to pitanja što iziskuju i novu teorijsku elaboraciju da bi se progresivni tokovi, začeti u našoj zemlji sredinom ovog stoljeća, a u novije vrijeme radikalno inicirani u najširim svjetskim razmjerama, mogli uspješnije usmjeravati i u neposrednoj društvenoj praksi.

Tako zamišljen, razgovor bi praktično trebalo da obuhvati gotovo sva pitanja koja su u novije vrijeme otvorena u vezi sa izgradnjom i razvojem socijalizma, što nikako nije ostvarljivo, pa stoga mi očekujemo — kako je i naglašeno u pozivnom pismu — da pažnju suzimo oko dva pojma — staljinizma i destaljinizacije.

Što se tiče staljinizma, vjerujem da smo unaprijed svi saglasni da nije potrebno niti da se među sobom razjašnjavamo niti da bilo koga ubjeđujemo u to šta ta pojava znači u komunističkom pokretu i u razvoju socijalizma. Ali, potrebno je da s vidika već otvorenih novih perspektiva socijalizma pogledamo postoje li, u kojim oblicima i u kojoj mjeri, odnosno na kojoj socijalnoj i političkoj osnovi recidivi staljinizma i, posebno, staljinističkog i svakog drugog dogmatizma. Već time otvaramo drugo važnije pitanje: *kakve su sve postojale i kako se ostvaruju inicijative, na kojoj osnovi, u kojim oblicima i sa kakvim dosadašnjim domašajima i perspektivama, procesi destaljinizacije.*

Oba ova pitanja, kao i pitanje razvoja antistaljinizma i pitanje razvoja novog — nestaljinističkog pogleda na svijet i socijalizma — morali bismo razmatrati komplementarno, analizirati koliko su i kako ta dva procesa jedan s drugim korespondirali. Naime, pitanje koje je, po mojem mišljenju, relevantno za diskusiju, jeste upravo to: da li su i antistaljinizam i traženje novih puteva socijalizma bili uvijek i dovoljno oslonjeni na izvorne tekovine revolucije i na marksizam kao teoriju i ideologiju (ciljevi, vrijednosti) revolucije ili su se odvajali od toga tla pa sa nekog drugog tla ili uopšte bez ikakvog realnog tla projektovali neku viziju novog svijeta koji ne bi bio staljinistički, ali ni socijalistički u izvornom i uopšte mogućem značenju toga pojma.

Kada pominjem hipotezu da je postojala i ova druga tendencija, imam na umu, pored ostalog, odavno poznati pokušaj tendenciozno spekulativnog, izvedenog iz negativnog empirijskog stanja ali i iz apriornog nihilističkog stava, reduciranja socijalizma na staljinizam. Pošto postoji opšta saglasnost — i socijalističkog i nesocijalističkog svijeta — da staljinizam nije dobro čovječanstva koje bi smjelo da se održava pod suncem, onda —

Digitized by Google

po onima koji čine ili prihvataju to reduciranje proizilazi da i socijalizam treba ostaviti prošlosti kao uzaludni utopistički pokušaj i promašaj istorije.

1. Značaj otkrivanja potpune i stvarne suštine staljinizma i ograničavajući faktori

Mogućnosti destaljinizacije najneposrednije su uslovljeni mogućnošću otkrivanja stvarne i potpune suštine staljinizma. Zapravo, tek potpunim saznanjima o korijenima, društveno-ekonomskim, socijalnim i idejnim izvorima staljinizma, razumije se, uz uslov da su ta saznanja ušla i u svijest što većeg broja ljudi, stvara se realno tle i za korjenitu destaljinizaciju.

Teško je pouzdano tvrditi da li takva saznanja u cjelosti postoje, a naročito da li su — ako već postoje — dovoljno svuda u svijetu, pa i kod nas, rasprostranjena i afirmisana. Sumnjati u to može biti neopravdano, što možda jeste, s obzirom na sve što je već rečeno o fenomenu staljinizma. Nesporno je, svakako, i to — kao što sam već rekao — da svaki pomen staljinizma izaziva najveći mogući otpor prema tom fenomenu ne samo kod istinskih komunista, već tako reći kod svih naroda i ogromnog broja ljudi svijeta. Više se ne usuđuju da zastupaju, brane ili opravdavaju staljinizam, ni oni ljudi koji su i dalje ostali (ili naknadno postali) staljinisti. Dakle, svijest o osnovnom značenju i naročito o društveno katastrofalnim posljedicama staljinizma nesumnjivo postoji i ta svijest, odavno je djelatno prisutna i u najširim razmjerama rasprostranjena u svijetu.

Ali kada je riječ o potrebi stvaranja nečega novoga, onda staro mora biti do kraja poznato u svim svojim izvorima, osloncima, značenjima i posljedicama. Naročito se moraju znati, a to znači i predupređivati, eventualne mogućnosti revitalizacije starog fenomena u okviru nove konstelacije političkih i drugih odnosa koji se uspostavljaju na globalnom ili nekom drugom posebnom nivou. S te veće, ili najveće, pretenzije posmatrano, iako je o staljinizmu više govoreno nego o fašizmu, ipak može da se kaže da nije sve rečeno, a pogotovo ne sve na odgovarajući način. Kao što treba dosta vremena za rađanje novih ideja, tako isto, a nekada i više, treba dosta vremena da prođe da bi se napustile stare ideje, odnosno da bi se prevazišla ranija praksa. Nimalo nije čudno što smo 1948. bili, manje više, usamljeni. Čudnije bi bilo to da nas kasnije nijesu drugi prihvatili u tom našem osnovnom antistaljinističkom stanovištu, što se — na sreću socijalizma uopšte — ipak nije dogodilo. Riječi Gorbačova prilikom njegove nedavne posjete našoj zemlji u tom kontekstu nedvosmisleno kazuju o jednom sasvim novom stavu iza kojeg stoji sazrela svijest o drugačijem socijalizmu za koji je borba i u SSSR i u širim svjetskim razmjerama upravo otpočela.

Digitized by Google

Mogućnosti otkrivanja stvarne suštine staljinizma ne proizilaze samo iz svijesti, teorijskih saznanja. Do skoro, politički odnosi u socijalističkim zemljama, s izuzetkom Jugoslavije, samo su donekle to omogućavali. *Tek nova politička klima kakva nastaje u SSSR s promjenama (perestrojka, glasnost) koje oličava odlučni reformator Gorbačov, izaziva opšti talas demistifikacije prošlosti i svih savremenih fenomena, što je podloga i u SSSR-u i u širim razmjerama obnove autoriteta socijalizma i borbe za njegovu drugačiju i bolju budućnost.* S obzirom na raniji politički okvir, Hruščov (čije ime nikako ne treba zaboravljati kada je riječ o ovom političkom kretanju) učinio je otprilike onoliko koliko je bilo moguće. Za drugu je analizu da li jeste ili nije i njegova ličnost bila dovoljno destaljinizovana i koliko je on bio u stanju, oštro se ograđujući od »kulta ličnosti« Staljinove, i da programira drugačiji socijalizam, mada je imao smjelosti, pa je to i učinio, da ka tome otvori vrata.

Psihološko »otrežnjenje« od staljinizma moglo je sazreti i prije nego su za to bili sazreli politički uslovi. Ali preneseno na idejno teorijski plan, to otrežnjenje ne može odmah dati rezultate. Treba čak dosta vremena da prođe dok dođu novi, recimo, doktori nauka, odnosno dok stari, nastali na određenim stereotipima, a koji su i druge okivali tim stereotipima, bar izgube puni autoritet i moć koju su imali. Odgovarajuće društvene nauke u mnogim sredinama (zemljama, pokretima) tek treba da se razviju i afirmišu. Razumije se, uporedo sa tim treba da dođe i do novog »sistema« vrijednosti, kao osnove ne samo naučno-teorijskog, već i šireg ideološkog i kulturnog javnog mnjenja i načina mišljenja.

Internacionalni uslovi takođe igraju važnu ulogu u podsticanju ili ograničavanju novih procesa. Staljin je posredstvom hegemonističke apsolutizacije principa internacionalizma bio uspostavio dominaciju svoje ličnosti i svoga centra u cijelom komunističkom i radničkom pokretu. Taj okvir je razbijen. *Došlo je do jačanja samopouzdanja komunista u nacionalnim okvirima što je osnova oslonca na sopstvene snage i svakog uspjeha.* No, iz toga proizilazi, u kontekstu naše teme, i jedna negativna posljedica, naime, javlja se nekritička samodopadljivost, što se reperkutuje i tako da se fenomen staljinizma više vidi negdje drugdje, a manje u sopstvenoj sredini (zemlji, pokretu). O našem staljinizmu, na primjer, ili nije govoreno ili je to činjeno površno. Sopstveni dogmatizam prikrivan je ili bar ublažavan povlađivanjem desničarskom načinu mišljenja i života. Postoji i drugi manir — da se staljinizam vidi i tamo gdje ga zaista nema.

Ograničavajući faktor otkrivanja suštine staljinizma, a naročito njegovog iskorijenjivanja, mogu biti pa uveliko i jesu, *antisocijalistički motivi »borbe protiv staljinizma«*. U tom slučaju samo se prividno nastupa protiv staljinizma, a glavna meta je sam socijalizam — ideja o toj istorijskoj potrebi i mogućnosti,

Digitized by Google

a ne samo postojeći realitet. S tog stanovišta, staljinizam se često i priželjkuje: što ga više ima i što je tvrdokorniji, tim bolje — lakše je dokazivati da tobože nije riječ o istorijskoj pojavi u određenim okolnostima (naime, u ekonomskoj i svakoj drugoj zaostalosti, u odsustvu demokratskih tradicija, u uslovima neprijateljskog okruženja, što je služilo za opravdanje i održanje autoritarne vlasti i policijske presije) već o suštini i sudbini socijalizma kao takvog. Taj i takav »antistaljinizam« nije uvijek dovoljno prepoznatljiv, a jeste neprihvatljiv i istorijski retrogradan kao i sam staljinizam. Tu je, onda, zamka: da bi se onemogućio ili bar ograničio antisocijalistički, »antistaljinizam«, ograničava se i stvarna borba za drugačiji, demokratskiji socijalizam. Ponekad su, ipak, karte jasne, ali činjenicu da su one pomiješane staljinisti, odnosno neostaljinisti, ukoliko su u takvoj moći, ne propuštaju da koriste i tako što sve antistaljinističke »karte« odbacuju.

2. **Staljinizam — eklektički sistem kvazikomunističkih i drugih istorijski retrogradnih svojstava**

Od suočavanja sa rezolucijom Informbiroa kompartija 1948. godine, suština staljinizma u našoj zemlji, kao uostalom i u svijetu uopšte, otkrivana je etapno, a s obzirom na uslove ne i sporo.

Prvo je došlo do *šoka iznenađenja* (bar u široj partijskoj i uopšte društvenoj javnosti), a zatim — kada su došla početna saznanja da sukob nije ni slučajan ni samo posljedica trenutne greške Staljina i njegovih najbližih saradnika — iznenađenje se preobraćalo u *duboko razočarenje*. Sve to, sasvim razumljivo, nije bilo ni malo povoljno za trezveno i kritičko, naučno marksističko pronicanje u uzroke i smisao događaja. Naročito je bilo teško očuvati vjeru u mogućnost opstanka, a bez promjene barjaka pod kojim su se bile svrstale — aktivno ili pasivno — sve snage naše mlade socijalističke zemlje. Jer, u trenutku kada je Staljin, posredstvom Informbiroa napao KPJ, njegov sistem je bio tako reći do kraja usavršen i zaokružen. Sam Staljin nalazio se odavno na neprikosnovenom pijedestalu svoje apsolutističke moći. Pod njegovim uticajem bio je gotovo cijeli radnički pokret, a komunističke partije, naročito u zemljama takozvanih narodnih demokratija, bile su u punoj potčinjenosti. I u Jugoslaviji je bio prisutan taj uticaj u preuzimanju mnogih sistemskih formula u načinu političkog rada, pa i u načinu mišljenja.

U svakom slučaju, SKJ ima čvrste oslonce u sopstvenoj idejnoj baštini i društvenoj atmosferi i praksi svoje zemlje za dalja dublja proučavanja i zaključivanja o fenomenu staljinizma, a sa stanovišta opšte borbe koja se vodi za destaljinizaciju i izgradnju nestaljinističkog socijalizma.

Digitized by Google

Do toga se dolazilo u situaciji kada smo prvo, bili gotovo sasvim usamljeni a, potom, i uz podršku socijalističkih i demokratskih snaga cijelog svijeta.

Sa gledišta i otkrivanja suštine staljinizma i borbe protivu te suštine, svakako da je najznačajnije ono sa čim se počelo u Jugoslaviji. U situaciji kakva je bila, *Tito je sasvim realno i ispravno odbranu suvereniteta zemlje stavio u prioritetni zadatak u vezi sa čime nije moglo biti ni kolebanja ni diskusije niti sa inostranim partnerima niti u zemlji.* Razumije se, odbrana suvereniteta zemlje podrazumijeva i odbranu prava KPJ da u izgradnji socijalizma u svojoj zemlji ide sopstvenim putem. U početku to nije posebno isticano, čak nije ni dokazivano da se naš kurs razlikuje od staljinističkog, već se govorilo da su neopravdane optužbe da mi hoćemo nešto drugo i drugačije, iako je, bar partijskom vrhu, bilo sasvim jasno da *drugo* zaista nećemo ali da hoćemo i moramo *drugačije*, tojest socijalizam drugačijeg karaktera i lika.

Stavljanjem težišta na odbranu nezavisnosti i suvereniteta zemlje nađeno je jedino ispravno rješenje i to ne samo za trenutnu situaciju, već i za dugoročnu, zapravo, trajnu strategiju. Jer i sa pozicije današnjih saznanja sasvim je jasno da sva pitanja o staljinizmu moraju i polaziti i dolaziti do toga osnovnog pitanja: može li jedna suverena zemlja imati slobodu da osvaja i brani svoju slobodu. Sva druga pitanja, kao što su odnosi između socijalističkih zemalja i kompartija, internacionalizam, demokratija unutar socijalističke »zajednice« ili unutar pojedinačnih članica te zajednice, uključiv tu i ljudska prava, društveni položaj čovjeka u svojoj zemlji i u svijetu uopšte i slična, izvedena su i moraju biti naglavce postavljena ako nije jasno postavljeno i nedvosmisleno riješeno pitanje prava svake zemlje da ima i da može i mora čuvati svoj teritorijalni integritet i svoju nezavisnost.

U pogledu ovog osnovnog pitanja odnosa između socijalističkih zemalja i komunističkih avangardi tih zemalja i izvan njih, iako postoje gorka iskustva i iz perioda poslije Staljinove smrti, danas postoji visok stepen principijelne saglasnosti. Ima osnove za nadu da se neželjena iskustva neće ponavljati jer opšte tendencije razvoja i ne idu u tom pravcu.

Druga važna tekovina do koje su došli jugoslovenski komunisti sadržana je u saznanju da je *staljinizam jedan sistem ili, recimo, podsistem koji se razvio unutar socijalizma, pa da prema tome nijesu prihvatljiva objašnjenja koja se svode na to da je riječ samo o »deformacijama« ili samo o »kultu ličnosti«.* Ovome ne protivrječi to što ni socijalizam nije »zaokružen« društveni sistem u smislu Marksovih sistematizacija velikih društvenih formacija, što je u tom smislu još manje staljinizam. No, ako i jesu deformacije, ako i jeste kult ličnosti, staljinizam je u svakom pogledu više od toga. Riječ je o cjelovitom sistemu vlada-

Digitized by Google

vine osamostaljene birokratske vlasti nad cjelokupnim društvom posredstvom državno-svojinskog monopola, pri čemu su proizvođači neočekivano za društva koja se zovu socijalističkim, objektivno (tako se, uglavnom, i osjećaju) u najamnom položaju. Birokratska vlast u ovom sistemu odnosa je neograničena, jer ne podliježe nikakvoj demokratskoj kontroli, a takva moć se temelji na apsolutizaciji i dogmatizaciji i politike i ideologije koje kao svoj predznak imaju borbu za komunizam, što opravdava svako njeno ponašanje i do kraja usavršen i drastično djelujući policijski mehanizam stavljen u službu odbrane takvog sistema odnosa.

Da se staljinizmu ne pristupa kao jednom specifičnom sistemu vladanja uopšte i vladanja ljudima, ogleda se i kroz to što se često ne vidi cjelina elemenata koji ga čine. On nije sazdan od jednog, bilo kog, elementa, pa ni od grupe elemenata uzetih izolovano. Ne doseže do pune suštine ni objašnjenje da je staljinizam jednostavno etatistički sistem sa otuđenom birokratijom koja — samostalno ili u sprezi sa tehnokratijom — vlada društvom, kako se ovo tumačenje sreće u nekim našim teorijskim radovima iako, razumije se, od tih oznaka moramo poći jer su one osnovne i bitne. Birokratija i tehnokratija su univerzalne pojave savremene epohe i njihov društveni položaj, odnosno njihova društvena uloga, nikako nije vezana isključivo za socijalizam, u ovom slučaju za njegov staljinistički izraz. Zla kao što su nasilje, teror, raspolaganje ljudima kao robom, pri čemu se oni mogu nesmetano koristiti u neke svrhe pa i fizički uništiti i mnogo toga drugog, zaista jesu svojstvena i staljinizmu, ali gotovo ništa od toga nije njegov isključivi izum i izraz, iako je, na žalost, mnogo šta od toga doseglo do najdrastičnijih oblika dosadašnjih vladavina. Staljinizam treba shvatiti u jedinstvu svih elemenata koji ga čine (ciljevi i metodi, naročito princip: cilj opravdava sredstva) pri čemu se to jedinstvo ostvaruje slično hemijskim jedinjenjima u kojima elementi dobijaju nova i drugačija svojstva. Kao što je riječ o punom jedinstvu elemenata, i kao što je tih elemenata veoma mnogo, isto tako je karakteristično za staljinizam (to i proizlazi iz prvoga) da teži totalitarnoj vladavini, punom vladanju nad društvom i čovjekom, čak, kako je to Ernst Bloh konstatovao za savremeni kapitalizam, da obuhvati i čovjekovu »sferu konspiracije«, ili intimu.

Ta specifičnost se veoma često ne vidi, iz čega proizlaze i takve simplifikacije — da se ne kaže što drugo — kao što je izjednačavanje staljinizma sa fašizmom, ili to da je ova prva pojava dovela do druge. Za mnoge je staljinizam desničarstvo, što je vjerovatno, ako već nije namjerno unošenje zbrke, posljedica idealističkog gledanja na socijalizam koji, ma kakav bio, jeste u svakom slučaju na »lijevoj« strani. Ali, ne i bez metoda

Digitized by Google

i drugih karakteristika što se rađaju i u okviru raznih varijanti desničarstva.

Uloga partije je naročito važna za razumijevanje staljinizma. Iako su svi savremeni društveni sistemi u izvjesnom smislu i partijski, tek je *staljinizam partiju učinio svemogućom, takoreći harizmatičnim, ili čak obogotvorenim činiocem.* Ideološka osnova njene moći proizlazi iz apriorne definicije da je ona avangardni odred radničke klase kojoj teorija revolucije daje legitimitet faktora oslobođenja i svoga i, tim posredstvom, društva u cjelini, pri čemu se zamjena diktature proletarijata diktaturom partije u staljinizmu prikriva ili opravdava »klasnom zaoštrenošću«, »neosviješćenošću« proizvođača i sličnim manipulacijama. Reduciranjem uloge proletarijata *na ulogu partije, čime je već sužena njena demokratska osnova i ona izvedena na pijedestal političkog monopola, neminovno dolazi i do novog reduciranja članstvo se neopozivo podređuje rukovodstvu, što znači da taj monopol faktički i ne pripada partiji u cjelini već rukovodstvu, koje je u tom slučaju privilegovani sloj, jer se nedemokratski konstituiše i reprodukuje iz sebe, slično nasljedno-dinastičkoj praksi.*

Na principijelno teorijskom planu danas postoji velika saglasnost o neopravdanosti staljinističkog koncepta (položaja i uloge) partije, ali su prisutne velike razlike u izvođenju zaključaka kako problem riješiti. Više nijesu rijetka ne samo osporavanja potrebe postojanja partije, nego i opravdanosti shvatanja i stavljanja radničke klase u ulogu vodećeg revolucionarnog subjekta.

Svi društveni sistemi proizvode ili su, u izvesnom smislu, sami proizvod nekih posebnih socijalno-psiholoških stanja. Za staljinizam može da se kaže da je prouzrokovao i da označava *specifičnu socijalno-psihološku patologiju.* Komunisti su u tom sistemu, shvaćenom u njegovim najizrazitijim karakteristikama, s jedne strane, potencijalni neprijatelji a s, druge strane, sastavni dio grandioznog mehanizma koji funkcioniše u odbrani sistema od tih istih potencijalnih neprijatelja. *Takav položaj — i vladajuće elite i onih nad kojima se vlada — čini sve zajedno ugroženim i nesigurnim.* »Traženje krivaca«, zastrašivanje i presija, zakonito se javljaju kao prioritetna, čak najvažnija karakteristika društvenog života, posebno »partijskog rada«. Što se više »otkrije« »krivaca«, tim je »revolucionarno stvaralaštvo« uspješnije i veće. *Sumnja* u sve i svakoga postojala je na dvorovima, može se reći, svih dosadašnjih sistema. Ali ta kategorija kao da je tek u staljinizmu dobila najdrastičnije razmjere. Kad partija sumnja, onda ta sumnja treba i da se opravda, a da bi se to do kraja dokumentovalo nije dovoljno da onaj ko otkriva krivca u to bude ubijeđen, nego da i sam »krivac« prizna svoju »krivicu«, i ne samo da prizna već da i sam bude uvjeren u to da je »krivac«. Jedan od instrumenata kojim se sve to postizalo jest »samokritika« koja je obilato zloupotrebljavana. Negativne

Digitized by Google

osobine, makar da su i bezazlene, samim tim što su značile sopstveno »priznanje«, mogle su biti korišćene i na monstruozan način.

Da se staljinizam ne shvata kao jedinstvo različitih njegovih svojstava, pokazuje i to što se ova specifična socijalno-psihološka patologija ne tumači kao posljedica određenog društvenog stanja, već se izvodi iz rasnih, vulgarizovanih geopolitičkih i sličnih izvora. Tako su se i kod nas, a ne samo u nekim najreakcionarnijim zapadnjačkim interpretacijama, pojavljivale teze o takozvanom urođenom despotskom ruskom, »azijatskom duhu i mentalitetu«.

Sveukupnost svega ovoga što je rečeno o staljinizmu nužno je imalo katastrofalne posljedice. One su se izrazile, kao i same karakteristike staljinizma, u više pravaca. Prije svega, treba pomenuti *ekonomsku neefikasnost*. Staljinizam je uništavao, iako na sreću i nije sasvim uništio, motivisanost za rad, to jest upravo onu prednost koju su klasici marksizma i naučnog socijalizma vidjeli u novom društvu koje su projektovali u odnosu na kapitalizam.

Druga negativna posljedica, možda i najteža, sastoji se u *raščovječenju čovjeka*, njegovoj depersonalizaciji, gubljenju ličnog identiteta, dakle, u onome što je suprotno Marksovoj anticipaciji o socijalizmu kao društvu koje će voditi ka »očovječenju čovjeka«.

Međutim, razvivši se u zemlji prve pobjedonosne socijalističke revolucije, u atmosferi revolucionarnog poleta masa, poleta koji se nije mogao ugušiti ni najokrutnijim represalijama, taj sistem je, odnosno njegov vrhovni vođa, mogao da se narcisoidno hvališe rezultatima koji su postignuti prije svega u industrijalizaciji zemlje, a zatim i u drugim oblastima. No, i tu treba jedno preciziranje: riječ je ne o rezultatima staljinizma kao takvog, već o tome da ni staljinizam, uz sve ono što je bio i što je značio po svojim negativnim manifestacijama i posljedicama, ipak nije mogao da spriječi revolucionarni razmah masa iz kojih se iznjedrila oktobarska revolucija i koje su nastavile da nepokolebljivo idu, i pod najtežim okolnostima, putem socijalističke izgradnje. Revolucionarna kretanja unutar staljinističkog sistema, makar koliko da su bila prigušena i makar koliko da nijesu mogla da se na površini društvenog i političkog života izraze u svojoj snazi, bila su bar u nekoj mjeri i nečemu prisutna tokom cijelog perioda vladavine Staljina. Ona su se snažno izrazila posebno u toku drugog svjetskog rata u otporu fašizmu, a kasnije smo izraze tih kretanja mogli da vidimo i u započetim procesima destaljinizacije, kojih i ne bi moglo biti, ako bismo morali da konstatujemo da je staljinizam u potpunosti i u svim svojim izrazima ovladao društvom i ljudima.

Digitized by Google

3. Socijalističko samoupravljanje ili kuda i kako od staljinizma

Da jugoslovenski komunisti nijesu ostali samo na odbrani nezavisnosti zemlje, ne hajući za karakter društvenog sistema i odnosa koje treba uspostavljati, niti samo na kritici staljinizma, ne tražeći i ne boreći se za drugačiji socijalizam, očito je u kontekstu svega što se dešavalo u 40-godišnjoj retrospektivi.

Naš odgovor na pitanje *kuda i kako od staljinizma, još sredinom ovog stoljeća, bio je sadržan u začinjanju izgradnje društva socijalističkog samoupravljanja.* »...Taj koncept« — kako je Josip Broz Tito konstatovao na Devetom kongresu SKJ — »naravno, mi nismo izmislili da bismo time postali pronalazači nekog novog »modela socijalizma«, već se on i rađao i oblikovao kao rezultat konkretnih uslova revolucionarne borbe u našoj zemlji i dubokih promjena u savremenom svijetu. Događaji su potvrdili da dileme pred kojima su se našli jugoslovenski komunisti nijesu bile nešto slučajno, niti nešto samo naše. Pokazalo se, naime, da su to, u stvari, bile dileme daljeg razvoja socijalizma uopšte, i kod nas i u svijetu, i da se s njima susreću i mnoge druge partije i pojedine socijalističke zemlje«.

Ovim riječima, Tito je praktično deaktuelizovao prilično sholastički vođene diskusije o tome da li je sukob sa Staljinom izazvao pojavu našeg samoupravljanja ili je demokratski, prema nekima, čak samoupravni karakter naše revolucije doveo do sukoba sa Staljinom, pa time i do socijalističkog samoupravljanja. Istorijski fakti pokazuju da ni jedno ni drugo nije proizašlo slučajno i bez oslonca na postojeće realnosti. I pored svih sličnosti, pa čak i direktnih kopiranja sa naše strane, razlike između onoga što se kod nas još u toku revolucije začinjalo i staljinskog sistema, bile su sasvim prisutne. I one su, u stvari, i bile osnovni uzrok sukoba. Ali isto tako, da kojim slučajem nije došlo do sukoba takvog karaktera i takvih razmjera kao što je to bilo 1948. godine, taj novi koncept socijalizma za savremene uslove bio bi vjerovatno i odložen, da bi se, ako je već riječ o ideji izvedenoj iz izvora marksizma i začetaka socijalističke prakse, kao i o opštoj zakonitosti razvoja socijalizma i demokratije u savremenoj epohi, kasnije javio ili negdje drugdje, ili opet kod nas u takvom ili nekom sličnom obliku.

Suprotno našoj, inače ne rijetko izražavanoj narcisoidnosti, Tito je i na Desetom kongresu SKJ govorio kao o sistemu odnosa koji je »prve praktične korake započeo još prije 100 godina, u prvoj proleterskoj revoluciji, Pariskoj komuni i koji je svoju teorijsku zasnovanost dobio u djelima Marksa, Engelsa i Lenjina...«

Pokazalo se, međutim, da taj koncept, prvo i nije odmah ni shvaćen ni uobličen u cjelovit sistem društvenih odnosa, i drugo, makar i jeste »najzad pronađeni politički oblik« socijalizma, pod kojim se može izvršiti ekonomsko oslobođenje rada, što je Marks vidio u Pariskoj komuni, nije i takav oblik koji

Digitized by Google

može lako da se samoreprodukuje na osnovu sebi imanentne zakonitosti. Počelo se sa »radničkim samoupravljanjem«, pa se onda uveo i pojam »društveno upravljanje«, da bi se tek na Desetom kongresu SKJ i Ustavom SFRJ iz 1974. otišlo znatno dalje u izgradnji koncepta socijalističkog samoupravljanja kao cjelovitog sistema« ili »društva udruženog rada«.

A faktički, samoupravljanje ni do danas nije uspjelo da razvije svoju vertikalnu dimenziju niti da savlada rast grupnosvojinskih odnosa. Čak se i sistemski, institucionalno-normativno, svjesno ili nesvjesno, ograničavala njegova sposobnost i funkcija kao integralnog faktora svih progresivnih i stvaralačkih snaga društva. Grandiozno narasli normativizam, kojim je trebalo da se samoupravljanje obezbijedi od stihije, samovolje i improvizacije, imao je, u stvari, suprotan učinak: stihija, samovolja i improvizacija vodili su razdruživanju po svim osnovama i linijama. Autarkija je postala gotovo presudna karakteristika naših odnosa između regija, nacija. I ljudska svijest je »teritorijalizovana«, uokvirena parcijalnim interesima. Pri svemu tome, samoupravljanje se nije moglo uspješno samoreprodukovati, stagniralo je u praksi, a sa tim i naša misao o samoupravljanju počela je uveliko da vene, održavajući se oko najopštijih fraza i zaklinjanja i mnogo čega što je samoupravno samo po deklarativnom predznaku.

Posljedice su danas svakome vidljive i njih u sveukupnosti plebiscitarno (bar u tome smo jedinstveni) označavamo sveopštom i već dugotrajnom krizom. Te okolnosti, nesumnjivo, ostavile su prošlosti bar znatan dio ugleda koji smo stekli u svijetu sa idejom i početnom praksom samoupravljanja. Gorčina realnosti potire sladunjavost apologetike kojom smo se decenijama hranili. Na mjesto vjerovanja da već imamo izgrađen i učvršćen »najbolji« sistem, — kako se preuranjeno i pregrijano veoma često isticalo, došla je druga krajnost — da je riječ o iluzionističkom sistemu, što se podkrepljuje činjenicom da taj sistem ne »funkcioniše«.

Među uzrocima krize svakako je nedosljednost u ostvarivanju osnovne strategije koja se ogleda u stalnom variranju između dvije idejne krajnosti — recidiva ili inercije staljinizma i recidiva ili stihije građanskog i svakog drugog privatizma, kao i razvoja socijalnih, ekonomskih i političkih činilaca koji stoje iza tih idejnih tendencija, kao njihov uzrok ili njihova posljedica.

Međusobno sukobljavanje, ali i uslovljavanje lijevog i desnog dogmatizma, činili su, pored niza drugih uzroka, naš sistem neefikasnim, blokirajući organizovane subjektivne snage u njihovom naporu da politiku koja je sve više postojala »papirnatom« učine djelatnom, upotrebljivom za povezivanje parcijalnih i opštih interesa, strateških i realnih tokova života.

Moderne potrebe čovjeka i društva iziskivale su stalne inovacije i u idejama i u realnom životu, a i neostaljinistička i desničarska regeneracija makoliko imale različite pristupe —

Digitized by Google

djelovale su u istom pravcu: stvaranju i održavanju ideologije status kvoa, što je praktično značilo vraćanju u neku i nečiju prošlost. Sukobljavanje tih idejnih tendencija sa realnim potrebama života, u uslovima nepovoljnog odnosa snaga, dovodilo je do direktne blokade odlaganja, ili »rješavanja« društvenih problema na način neprincipijelnih kompromisa i kolaboriranja jednih sa drugim, jer nijedna od postojećih pomiješanih a suprotnih tendencija nije bila ni toliko moćna da uspostavi svoj apsolutni monopol, niti toliko slaba da bi bila sasvim poražena.

Stagnacija samoupravljanja i prisustvo rečenih društvenih i idejnih stanja i tendencija ponovo su vratili u život, i to baš u našoj zemlji, pitanje za koje smo mislili da je odavno prevaziđeno i kuda i kako od staljinizma?! Stoga bismo, posebno u ovoj godini izuzetno značajnog istorijskog jubileja, bili dužni da sasvim određeno odgovorimo na to pitanje, distancirajući se ne samo od staljinističkih recidiva već i od socijaldemokratskih, desničarskih, kvaziinovatorskih, u stvari, retrogradnih pokušaja da se neželjeni postojeći realiteti socijalizma zamijene nečim što nije nikakav prodor i novo, već upravo vraćanje ka poznatom i istorijski isto tako prevaziđenom, a čemu bi se, navodno, trebalo prikloniti u ime primjene pogrešno shvaćenog marksističkog metoda da se treba »prilagođavati« svemu što je nabubrilo iz društvenog realiteta bez obzira na to iz kojh njegovih korijena i sa kakvim intencijama.

Idejno račvanje — smjeli, revolucionarni polet ka nečemu novom, ali i vraćanje ka starome, konzervativnome, počelo je takoreći istovremeno u oba pravca. O tome je već 1952. godine ostavio briljantno svedočanstvo Miroslav Krleža, govoreći na Kongresu književnika u Ljubljani. Krleža konstatuje da se građanska klasa bila podredila »revolucionarnom imperativu iz godine 1945 — pasivno. Na magnetskom polju intelektualno-političkom sve su se partikularističke i reakcionarne, šovenske, palanačke, konzervativne i lokalne čestice naše književne svijesti razvrstale u kružnom polaritetu političkog, filozofskog, materijalističkog i dijalektičkog imperativa kao sile o kojoj se ne diskutuje, jer spada u red viših snaga. U našoj kulturnoj i književnoj areni zavladala je prividna harmonična i pasivna tišina — quasi solidarnosti.

»Dok smo živi, to će da potraje«, to je bila jednoglasna inspiracija konzervativne inteligencije, koja je relativno slabom glumom simulirala disciplinovanu sređenost. Od godine 1948, nestalo je magneta kao pojma »vis major« i slika se na magnetskom polju svijesti i programa naše konzervativne inteligencije potpuno poremetila. Iz rezignacije: »dok smo živi, ovo će da traje« javlja se lirski pianissimo stare kantilene: »gle, gle, ništa na ovom svijetu nije stalno i sve se mijenja« ili: — »revolucije prolaze, a lirika ostaje, a naročito pak lirika idealistička, lirika uzvišena iznad svake plebejske gužve, lirika koja prezire svje-

Digitized by Google

tinu, lirika sub specie aeternitatis, takozvana apsolutna lirika, lirika po sebi, lirika an sich«!

Krleža već tada objašnjava idejno-socijalnu osnovu na kojoj je moglo da dođe i došlo do »desnih regeneracija i oživljavanja sveg onog mračnog balasta, koji je ovu zemlju već jedanput survao u požar katastrofe«. »U materijalnoj i ideološkoj krizi, u talasanju lijevih i desnih ekstrema, u trajnom preocjenjivanju vrijednosti, u originalnom i novom iznalaženju formula svijesti i političkih dijagnoza, naš lijevi, mehanički, fanatički monolitni stav negativne superiornosti spram prevladane konzervativne, estetske ili sociološke nadgradnje, postao je kao nesiguran. Došlo je do prividnog zastoja u rezolutnim negacijama i kao da se javljaju neke relativističke prelazne nijanse u gotovo neuralgičnoj formi između »da« i između »ne«, u formi, koja često puta prelazi u pasivnost. U velikoj količini, jugoslovenskoj politici po SSSR-u nametnutih viraža, klati se intelektualni prtljag u glavama i pometnje su u kretanju ogromne. Hoće se imati mnogo moralne smionosti za promatranje činilaca i ostati neporemećen i u svojoj vlastitoj ravnoteži. U toj historijskoj fazi raste mehanički prirodno desna inercija, i glasovi konzervativne, građanske, katedarske, estetske, neutralističke sumnje postaju sve glasnije, tako da u tekstovima iz posljednjeg perioda oni rastu do skeptičkih lirizama lijevo i desno«.

Nesigurnost koju je Krleža zapazio već daleke 1952. godine, ostaće kao stalni pratilac našeg života, iako se nastupalo i sa energičnim uvjerenjima u borbi protivu i ultraljevičarske (staljinističke, neostaljinističke) i desne inercije ili regeneracije. Karakteristično je u tom pogledu stanovište nekih naših najistaknutijih intelektualaca, inače iskrenih boraca protivu staljinističkog i svakog drugog dogmatizma, koji su, slično četničkoj paroli iz 1941. »da još nije vrijeme za ustanak«, tvrdili da ne može biti sposoban za samoupravljanje čovjek koji još nije izašao iz »seljačkih opanaka«. Neprekidno je obnavljana diskusija iz Lenjinova vremena o »pravu na revoluciju«, sa isticanjem teze, u suštini neistorijske, da nerazvijeni treba da čekaju dok kapitalizam završi svoj dio posla, razvije proizvodne snage i oformi radničku klasu, pa da tek onda stupe na put traženja nekog oblika socijalističkog razvoja. U svemu tome krije se dogmatizam, kao i nerazumijevanje opštih, svjetsko-istorijskih tokova društvenog razvoja, pri čemu nije neophodno da baš u svakoj sredini bude sve podjednako sazrelo za radikalne promjene do kojih, inače, dolazi u protivrječnim procesima, sa interakcijama unutrašnjih i spoljnih faktora.

Postojeće tendencije gotovo da nije moguće razmatrati svaku ponaosob, jer ono što je na prvi pogled staljinističke provenijencije ili se preobražavalo ili približavalo građanskoj desnici, kao i obrnuto, desničarske struje, mada su uvijek agresivno »antistaljinističke«, vidjevši staljinizam gotovo u svemu što je »režimsko«, i po metodu i po učinku su upravo dogmatske. Najka-

Digitized by Google

rakterističnije u tom pogledu jeste obnova i obogotvorenje višestoleće dogme — dogme o privatnoj svojini.

Staljinizam u svojim osnovnim istorijskim karakteristikama i izrazima danas je prošlost, ali postoje pojedini njegovi elementi, metodi, kao inercija ili regeneracija, nepotpunost, neadekvatnost ili nedosljednost kritike staljinizma, jedan je od izraza tih recidiva ili inercija. A, ako je riječ o staljinističkom dogmatizmu posebno, onda se i ne može očekivati da će on sasvim iščeznuti ni onog trenutka kada za to budu postojali svi društveno-ekonomski i politički uslovi. Jer, i staljinistički dogmatizam je u nekom obliku sastavni dio dogmatizma uopšte, koji je star onoliko koliko i ljudsko mišljenje, čija je prateća pojava ili naličje. Mišljenje ne bi imalo svrhe ni podsticaja kad se ne bi i vjerovalo u ono do čega se dođe. A sa vjerovanjem, kako je zapisao Ipolit Ten, ono se u nekom smislu i završava, to jest dogmatizuje. Hoće li, međutim, vjerovanje u određene principe i ideje postati i dogmatizam kao pojava u njenom istorijskom značenju, to zavisi od društvenih uslova u kojima se jedna pravila mogu nametnuti kao prepreka za svako novo stvaranje, kako se to dogodilo u staljinizmu.

Procesi destaljinizacije se ostvaruju i jedino mogu da se ostvaruju promjenom društvenih uslova i odnosa u kojima staljinistička despotija, makar koliko se održavala ili iznova rađala u glavama pojedinih ljudi, neće moći da se ostvaruje posredstvom ranijih ili bilo kojih novih dogmi koje uvijek služe vladanju ljudima i ograničavanju njihovog prava na slobodni život i stvaralačko mišljenje. A baš u tom pogledu tek treba da dođe do zamaha u pravcu promjena koje bi omogućile odgovarajuću dijalektiku između revolucionarne tradicije i novog pregalaštva. S razlogom se govori o potrebi »obnove socijalizma«, ali puna destaljinizacija iziskuje i više od toga — traženje nečega što objektivno postoji kao mogućnost, a što se empirijski još nije ofo rnilo i jasno izrazilo.

Velike nejasnoće, i kada se iskreno teži nečemu novom i boljem pojavljuju se u vezi sa odnosom prema postojećim sistemima unutar socijalizma (političkim, ekonomskim, pravnim, itd). Kako antisocijalisti atakuju na socijalistički sistem u cjelini, uzimajući njegove mane samo kao izgovor za taj atak, vodeće snage socijalističkih zemalja, i kada jesu za pozitivne reforme, braneći socijalizam, previše oprezno ističu šta bi trebalo i šta bi se »smjelo« mijenjati (takva opreznost se ogleda u našem radu na ustavnim promjenama). Nesporno je da bar u nekim slučajevima nikako ne bi trebalo mijenjati strateški pravac razvoja, a to znači ni osnove društvenog sistema, ali to nikako ne bi trebalo i tako shvatiti da reforma ne može da zahvati cjelinu problematike socijalizma, bilo da se nešto radikalno izmijeni, bilo da se nešto domisli, dogradi, a samo djelimično izmijeni. Bez mogućnosti za takvo shvatanje savremenih reformi, one bi ostale bez uporišta u najširim radničkim i intelektualno-stvara-

Digitized by Google

lačkim sredinama i ne bi nikako mogle da dođu do željenih rezultata. Naime, reforme će imati pravi i puni zamah i rezultat tek onda kad se socijalizmu bude pristupilo sa gledišta karaktera i cjeline sistema i odnosa, a ne samo sa gledišta postojanja većih ili manjih deformacija, većih ili manjih popravki. U ovom trenutku, po svoj prilici, bilo bi najbitnije da se na pravi način shvate položaj i uloga političkog faktora u socijalizmu i u tom kontekstu obnovi koncepcija Marksa i Lenjina o karakteru države u socijalizmu i o načinu povezivanja političke sa ekonomskom sferom, na čemu treba i da se temelji oslobođenje rada preovladavanje pojma radničke klase kao klase u njenim dosadašnjim istorijskim značenjima.

»Državni socijalizam«, iako taj pojam nije ni cjelovita niti sasvim adekvatna oznaka staljinizma, jeste ono najbitnije u vezi sa čim treba i mora da se razjašnjava pitanje sukoba između demokratskog i staljinističkog koncepta socijalizma. Da li samo zbog još nedomišljenih saznanja u svijetu ili — što je vjerovatnije — zbog realnih odnosa snaga, tek to pitanje državnog socijalizma još nije svuda, niti na odgovarajući način postavljeno.

Neočekivano, bar sa doktrinarne logike, socijaldemokratska i prostaljinistička struja gotovo potpuno se susreću i međusobno podstiču u pitanju odnosa prema državnom socijalizmu. Jer, kada je riječ o državnom socijalizmu, onda baš u vezi s tim treba da se razriješi osnovni problem socijalizma — problem postojanja političkog monopola, koji se negativno reperkutuje ne samo na demokratiju uopšte već i na mogućnosti slobodnog djelovanja ekonomskih zakonitosti, tojest na mogućnosti slobodnog djelovanja proizvođača, a to znači i mogućnosti da i socijalizam bude ekonomski efikasan. Taj problem nikako se ne može riješiti što će se i dalje preferirati politički faktor, s tom modifikacijom što će se legalizovanjem političkog pluralizma monopol jedne političke struje ublažiti uvođenjem više političkih struja, stranaka, tojest što bi realno značilo više političkih monopola, kako to žele neki naši savremeni borci za »redefinisanje« socijalizma.

Na pitanju političkog monopola, lomi se i pitanje o karakteru i mogućnostima savremene demokratije. U tom pogledu i neostaljinisti i sve vrste malograđanskog desničarstva su na istome: može svaka demokratija, samo ne ona koja ruši stečene monopolske i druge privatističke pozicije. U raspravi o ustavnim promjenama pokazuju se — kao najteže rješiva — pitanja političkog sistema i odnosa u federaciji. Kad se to prevede na jezik svakome razumljiv, onda je to opet isto pitanje — pitanje treba li i može li i dalje da opstoji u društvu koje se zove socijalističko-samoupravno politički monopol. Manipulacija sa tobože zaštitom samoupravnih prava radnih ljudi dostiže neviđene razmjere kada treba braniti poziciju birokratskog predstavljanja osamostaljenog »feuda« (što se dešava gotovo na svim nivoima i u svim sredinama).

Digitized by Google

Ljevičarski konzervativizam i malograđansko sitnosopstveništvo susreću se i međusobno opravdavaju i kada je riječ o odnosima samostalnosti i jedinstva. Kolikogod da je staljinizam princip jedinstva do te krajnosti zloupotrijebio, toliko je i naše malograđansko, glavarsko sitnosopstveničko ćepenaštvo prevazišlo sve razumne okvire za svijet u kome živimo. Nacionalizam u našim uslovima krije zaštitu glavarskih i drugih privatističkih interesa, a ne nikako nacionalnih, što se vidi, pored ostalog i po razdoru unutar istih nacija. U štrajkovima, koji su sve češći sigurno ima i onoga što nije po metodu, a kad-kada ni po cilju, sasvim opravdano. Ali, jedna stvar je nesporna: radnici veoma dobro shvataju da problemi koji ih muče nikako nijesu posljedica samo nekih parcijalnih okolnosti, pa da se i ne mogu riješiti samo na parcijalnom nivou. Otuda nije slučajno što njihov protestni izlazak iz fabričkih kapija veoma često vodi ka Skupštini SFRJ. U tome treba vidjeti to da radnici hoće da se odlučno stane na put despotiji autarhije, da se prekinu dezintegracioni tokovi i da se u cjelini društva, sa kriterijumima cjeline društva, stvore uslovi da ljudi žive onoliko dobro koliko to mogu po osnovu svoga rada. Radnički štrajkovi su i žestoka opomena da se manipulatorska fraza o »rasterećenju privrede« mora zamijeniti stvarnom reformom društvenog uređenja koja će do toga i dovesti. Oni sasvim jasno kažu: nećemo da plaćamo režiju kakva jeste na svim nivoima društva. Da li znamo šta oni to, u stvari, zahtijevaju? I mogu li reforme — uključujući tu i ustavnu — biti istinske ukoliko i te zahtjeve ne uvažavaju?

Mnogo smo potrošili riječi o tome treba li, u kom smislu i kako, i dalje uvažavati klasni kriterijum, tj. kako se odnositi prema radničkoj klasi. Iako je izrazito teorijske prirode, to pitanje može da bude svakome razumljivo ako se svede na ono što u suštini jeste: *na odnos prema radu, tj. na položaj čovjeka u radu i povodom rada.* To je, u stvari, marksistički shvaćeno klasno pitanje i ako u tom pogledu postoje odgovarajući društveni odnosi, onda je i odnos prema radničkoj klasi na izvorno marksističkim teorijskim pozicijama. A to i jeste onaj zahtjev koji postavlja najveći dio stanovništva svake zemlje, pa svakako i naše.

Kada sve ovo imamo na umu, onda je očito da se nikako ne može izaći iz staljinističkog horizonta, još manje dosljedno ostvarivati proces destaljinizacije ukoliko se socijalističke snage ne budu jednako borile protivu svega što nije socijalističko, bilo da je pod signaturom staljinizma ili nekom drugom. Drugim riječima, ne može se jedan nedosljedni socijalizam, makar pod kojom signaturom bio, boriti dosljedno za destaljinizaciju. I više od toga: socijalizam mora biti osposobljen ne samo da se bori za destaljinizaciju, već i za svako ograničenje socijalističkih stvaralačkih snaga, protivu deformacija stare i neke nove provenijencije.

Digitized by Google

Ma šta danas neki naši »inovatori« o tome mislili, socijalizam ne može uspješno da se razvija bez sasvim jasno definisane uloge revolucionarnog subjekta. S tog stanovišta, *nesumnjiva je potreba postojanja i komunističke avangarde.* Ali ta avangarda, iako ima izrazito važnu ulogu u projektovanju društvenog sistema i društvenih odnosa, mora biti na izvjesnoj distanci prema svemu tome. Da bi to mogla biti, ona se mora »odvojiti« od vlasti, ne smije biti ni partija u klasičnom smislu. Njena uloga trebalo bi da bude u najvećem stepenu ideološka, da poznavanjem objektivnih zakonitosti i savremenih potreba radnih ljudi afirmiše ciljeve i vrijednosti za koje se treba boriti (dakle, ne ideologijska u staljinističkom značenju ideologije). Naš Savez komunista nije dovoljno efikasan upravo stoga što ne vrši u punoj mjeri i na pravi način tu ideološku funkciju, već se pretvorio u prakticističko-pragmatističkog »advokata« i propagatora svakakvih parcijalnih čak i nekih privatističkih interesa, a u takve spadaju ne samo razni monopoli, makar oni imali i predznak »čuvanja« nečega što je opšte.

Naša ideologija mora odlučnije da krene ka prevladavanju monopola politokratije stvaranjem uslova za uvažavanje objektivnih faktora razvoja društva i života što — pored ostalog — podrazumijeva uvažavanje zakona vrijednosti, tržišta i pluralizma samoupravnih interesa. Ništa što je objektivno ne može se ukinuti, još manje zabraniti. Problem je samo u tome da se svakojake razlike uvažavaju na način koji će svakome obezbijediti samo onoliko prava i slobode koliko je moguće, a da ta prava i te slobode nikoga ne ugrožavaju.

Neumitna dijalektika istorije pokazuje da je ka svemu dobrome čemu se teži put vijugav. Idući od Marksa i Lenjina, odnosno od komunističkog i socijalističkog pokreta na tragu njihovih učenja, socijalizam se sunovraćao ka Staljinu i istomišljenicima njegovog i kasnijeg vremena, što znači do nečega što nije i što ne bi trebalo da bude socijalizam za koji se borimo. Da bismo do kraja prevladali taj sunovrat i izbjegli njegove recidive i druge stranputice, smjelo idući naprijed, moramo se vraćati Marksu i Lenjinu, a to znači mladosti socijalističke revolucije. Na taj način socijalizam će ići ka svojoj zrelosti, zadržavajući u sebe snagu i ljepotu kakvu ima svaka mladost, pa i njegova, i imaće više šansi da se mijenja u skladu sa novim potrebama, saznanjima i težnjama.

Radikalno pomjeranje klatna istorije ka demokratiji, a u čemu se upravo u svijetu socijalizma pokazuju revolucionarno inovatorske inicijative, treba ne da nas koleba u našoj osnovnoj socijalističko-samoupravnoj strategiji, već da nas učvršćuje u uvjerenju da istrajemo na tome putu. Tu je i prostor i mogućnost i za dosljednu destaljinizaciju i za dalje promjene, a prije svega, za puniji primat stvaralačke nad rušilačkom funkcijom socijalističke revolucije.

Digitized by Google

Miloš Nikolić

Mera političke prinude

Mislim da smo dobro počeli ovu našu diskusiju o staljinizmu i destaljinizaciji. Pri tome imam posebno na umu razdvajanje koje je, kada je reč o pojmu i praksi staljinizma izvršio drug Fuad, razdvajanje na konkretno-istorijski oblik staljinizma, s jedne, i idealnotipski oblik staljinizma, s druge strane. Takav teorijsko-metodološki pristup, upravo artikulacija ovog njegovog drugog oblika nam omogućava da razmišljamo o staljinizmu u savremenosti, uključujući u to razmišljanje i naše društvo. A do toga nam je i najviše stalo, jer u ovom društvu živimo i u njemu smo pozvani da stvari menjamo.

Na tom pravcu izneću neka svoja razmišljanja o staljinizmu u onom obliku koji je Fuad, pozivajući se na Maxa Webera nazvao idealno-tipskim oblikom, razmišljanja koja su, čini mi se, značajna i za pojam i praksu destaljinizacije.

Ako apstrahujemo od svih onih brahijalnosti i bestijalnosti konkretno-istorijskog oblika staljinizma koji su nam dobro poznati, staljinizam u svom idealno-tipskom obliku predstavlja skup mogućih odgovara na neka pitanja što ih postavlja Marxov projekt i posebno njegova realizacija u jednoj, u materijalno i kulturno-civilizacijskom pogledu nedovoljno razvijenoj sredini. Mi svi znamo da su odgovori na ta pitanja izašli iz okvira Marxovog mišljenja i da je njihov praktično-istorijski rezultat jedna

Digitized by Google

ne-socijalistička stvarnost; šta više, ni sama pitanja unutar staljinizma nisu najčešće marksistički postavljena. Pa, ipak ta pitanja se ne mogu zaobići kada govorimo o staljinizmu a naročito, o destaljinizaciji. Izneću nekoliko tih pitanja.

Prvo je pitanje, na koje skrećem pažnju, pitanje same revolucije, revolucionarnog prevrata klasnog u besklasno društvo i istorijski svesne akcije, volje i prinude koje revolucija podrazumeva.

Mi s pravom kritikujemo voluntarizam i ističemo da je on jedno od bitnih obeležja staljinizma. Međutim, pitanje koje, s tim u vezi, valja postaviti je sledeće: da li socijalizam — ili da govorimo jezikom Marxa — da li prva i druga faza komunizma nastaju, odnosno razvijaju se spontano kao rezultat ekonomskih zakona, neke igre objektivnih istorijskih snaga, ili su one moguće samo kao svesna, voljna intervencija u istorijski tok koja se ostvaruje s obzirom na te zakone. Ako se pozivamo na Marxa onda valja primetiti da je Marx isticao da je za »*komunistu* važno... to da se revolucioniše postojeći svet, da se praktično napadne postojeći poredak stvari i da se on izmeni«, pa se otuda »komunizam od svih dosadašnjih pokreta razlikuje po tome što ruši osnovu svih dosadašnjih odnosa proizvodnje i opštenja i prema svim spontano nastalim pretpostavkama prvi se svesno odnosi kao prema tvorevinama dotadašnjih ljudi, lišava ih njihovog spontanog karaktera i podređuje vlasti udruženih individua«. Znači, nesumnjivo je reč o svesnoj intervenciji u istoriju; a ta svesna intervencija podrazumeva i volju da se ona izvrši. Odbacujući voluntarizam, mi ne smemo odbaciti i zanemariti voluntativnu dimenziju socijalizma, odnosno komunizma.

U toku poslednjih godina spoznali smo da bez ekonomske prinude, prinude razvijene robne proizvodnje i tržišta nema razvoja proizvodnih snaga kao nužne materijalne osnove revolucionarnog procesa i realizacije njegovih ciljeva. Međutim, da li socijalizam kao revolucionarni proces podrazumeva samo ekonomsku prinudu, ili je on jedino moguć uz prisustvo tri prinude, ekonomske, političke i ideološke prinude.

Pitanje politike prinude proizlazi iz Marxovog ishodišnog, fundamentalnog stanovišta o jedinstvu klasne i opšteljudske emancipacije i teze o istorijskoj ulozi radničke klase. Ako se još uvek rukovodimo ovim bitnim Marxovim saznanjima onda se postavlja konkretno pitanje: kako u socijalističkom društvu, s obzirom na sve njegove protivrečnosti, posebno s obzirom na nužnost društvene podele rada, robnu proizvodnju sa određenim kapitalskim obeležjima, državu i sl., obezbediti takav položaj i delovanje radničke klase koja će omogućavati razvoj socijalizma kao revolucionarnog procesa. To je, zapravo, suština pitanja diktature proletarijata. U *Programu SKJ* smo zapisali: »Diktatura proletarijata jeste društvena suština takve vlasti i takvog političkog sistema u kome neospornu rukovodeću ulogu ima radnička klasa... U tome smislu diktatura proletarijata

Digitized by Google

jeste svaki onaj politički sistem prelaznog doba u kome neposredni i budući ekonomski i ostali interesi radničke klase — to jest proizvođači koji rade društvenim sredstvima za proizvodnju — predstavljaju rukovodeći princip celokupne njegove političke, ekonomske i društvene aktivnosti«.

1962. godine u raspravama oko ustava Edvard Kardelj daje jednu značajnu dopunu: »Prema Marxu, sama radnička klasa treba da se organizuje kao država. Prema tome, *sam proces društvenog rada i reprodukcije* — načelno posmatrano — treba da postane okvir održavanja društva i nosilac neophodnog autoriteta i državnosti kao instrumenta društvene prinude. U tome je najdublja društveno-politička sadržina Marxove teze o diktaturi proletarijata«.

Govoreći krajem 1975. na svečanom otvaranju Političke škole SKJ »J. B. Tito« Edvard Kardelj još potpunije izlaže dijalektiku socijalističke demokratije i diktature proletarijata: »Dva uslova su naročito neophodna da bi Savez komunista zaista mogao da vrši takvu avangardu idejnu i političku ulogu u našem društvu. Prvi je stabilnost osnova socijalističkog sistema, to jest stabilnost određenih ključnih pozicija diktature proletarijata u jednom demokratskom sistemu socijalističkog samoupravljanja. Jer radnička klasa, sa Savezom komunista na čelu, i zajedno sa svim stvaralačkim socijalističkim snagama nikako ne sme izgubiti iz vida činjenicu da se nalazimo, to jest da živimo, u uslovima u kojima u određenom smislu još važi dilema: »ko će koga«. Zato je još uvek prvi i odlučujući uslov svakog napretka socijalizma i, posebno, daljeg razvijanja socijalističke demokratije obezbeđivanje takvog odnosa moći društvenih snaga koji će omogućiti slobodu socijalističke akcije radničkoj klasi i svim socijalističkim snagama, a time i vodeću idejnu i političku ulogu Saveza komunista, bez koje je u sadašnjim uslovima borbe za progres socijalizma i socijalističkog samoupravljanja nezamisliva stabilnost socijalističkog društvenog i političkog sistema.

Ovo pominjem na prvom mestu i zbog toga što smo, po mome mišljenju, u prošlosti — neophodno i opravdano se boreći za socijalističku demokratiju u našem društvu nasuprot birokratskom despotizmu i tehnokratskom monopolu koji je oduzimao demokratska prava upravo samoj radničkoj klasi — u određenim trenucima našeg razvitka stavljali, da tako kažem, kola ispred rude. Time hoću reći da smo, razvijajući nove demokratske oblike našeg društvenog života, određene ključne društvene pozicije ponekad prepuštali uticaju antisocijalističkih snaga različitih tendencija, bilo direktno, bilo posredno, to jest preko politički i idejno dezorijentisanih ljudi koji su postali predvodnici socijalizmu, odnosno socijalističkom samoupravljanju tuđih i neprijateljskih uticaja«.

Sve u svemu, mislim da je unutar Marxovog projekta i istorijske prakse socijalizma, i to socijalizma čija je osnova upravo

Digitized by Google

radničko samoupravljanje, legitimno i neophodno postaviti pitanje političke prinude i tražiti adekvatan odgovor na to pitanje. Staljinistički odgovor je nesumljivo nemarksistički i nesocijalistički, ali pitanje kao izazov ostaje.

Pitanje političke prinude je najuže vezano za pitanje ideološke prinude, ideološke hegemonije proletarijata. Razmišljajući o tome ne mogu se zaobići pitanja kao što su sledeća: da li je moguć razvoj socijalističkog društva u kome će biti dozvoljeno baš *svim* idejnim, ideološkim konstrukcijama da se potpuno slobodno i ravnopravno artikulišu i takmiče u borbi za svest ljudi; da li socijalističko društvo treba da u ime demokratije omogućuje razvoj i afirmaciju izrazito antisocijalističkih, odnosno antikomunističkih ideologija, razvoj i afirmaciju izrazito reakcionarnih i konzervativnih ideologija kao što su, na primer, rasizam, šovinizam, teze o biološkoj determinaciji nejednakosti, nužnosti društvenih elita, nužnoj društvenoj selekciji najvitalnijih i sl.

Najgore što se može desiti marksizmu je da se deformiše u oblik »institucionalizovanog marksizma«, upravo da postane državna ideologija u socijalističkom društvu. Međutim, da li Savez komunista Jugoslavije za to treba da se odrekne nastojanja da marksizam kao kritička, revolucionarna misao koja teorijski utemeljuje i legitimira socijalistički projekt, bude preovlađujuća teorija u našem društvu i da bitno utiče na duhovnu situaciju? S tim u vezi, da li grešimo što se borimo za prisustvo marksizma u školama? A ta borba je opet neka vrsta prinude u širem smislu te reči.

Drugo pitanje na koje želim da ukažem je pitanje uloge komunističke partije kao avangardne snage u koncipiranju i ostvarivanju socijalističkog projekta. Mi smo se još na početku otvorenog sukoba sa staljinizmom s njim radikalno koncepcijski razišli u načinu ostvarivanja uloge partije i s tim u vezi, njenim položajem u društvu: nasuprot partiji kao faktoru vlasti, njenoj *rukovodećoj* ulozi, nasuprot simbiozi partije i države, istakli smo zahtev za razvoj partije kao faktora svesti, za njenu *vodeću* ulogu, za njeno odvajanje od države i vlasti, radi čega smo se i nazvali Savez komunista; istina, veoma smo malo u praksi učinili na realizaciju tog zahteva tako da je on danas još aktuelniji nego 1952. godine kada smo ga prvi put istakli. No, pitanje koje stoji iza ta dva načina ostvarivanja uloge partije i njenog društvenog položaja je pitanje partije kao avangarde i to u sva tri značenja koja su istaknuta u *Manifestu komunističke partije:* (prvo) komunisti su »najodlučniji« deo radničkog pokreta »koji stalno gura napred« (politička uloga); (drugo) komunisti »prednjače ostaloj masi proletarijata razumevanjem uslova, toka i opštih rezultata proleterskog pokreta« (idejno-teorijska uloga); (treće) komunisti »s jedne strane, u različnim nacionalnim borbama proletera ističu i sprovode zajedničke, od nacionalnosti nezavisne interese cjelokupnog proletarijata, a.

Digitized by Google

s druge strane... na različnim stupnjevima razvitka, kroz koje prolazi borba između proletarijata i buržoazije stalno zastupaju interese cjelokupnog pokreta«, pa se zato »bore za postizanje najbližih ciljeva i interesa radničke klase, ali u sadašnjem pokretu oni ujedno zastupaju i budućnost pokreta« (politička i idejno-teorijska uloga). Upravo kao avangardna organizacija u tom smislu, komunistička organizacija (kao partija revolucije) se bitno razlikuje od modernih političkih partija koje je stvorila buržoazija (kao partija poretka).

Ova avangardna uloga podrazumeva (prvo) da komunistička organizacija ima teorijski, tj. marksistički utemeljen i izložen program koji konstituiše njeno biće, (drugo) da na osnovu toga programa i teorijskog razumevanja konkretno-istorijskih situacija definiše svoju strategiju i (treće) da polazeći od te strategije formuliše odgovarajuće političke stavove. I program, i strategija i politika imaju svoj smisao jedino ukoliko se komunistička organizacija bori za njihovo ostvarivanje, tako da je njena uloga uvek i idejnoteorijska i praktičko-politička. Pri tome, komunistička organizacija je avangardna snaga ne samim svojim postojanjem, svojim izjašnjavanjem, pa ni samo svojim programom i strategijom nego jedino svojim avangardnim delovanjem.

Pojam i praksa komunističke avangarde daju komunističkoj organizaciji istorijski privilegovanu ulogu u socijalističkom preobražaju društva. Socijalizam je, s obzirom na pojam i praksu komunističke organizacije kao avangarde, ozbiljenje programa, strategije i politike komunističke organizacije. Nesumnjivo je da program, strategija i politika komunističke organizacije treba da izražavaju dijalektičko jedinstvo neposrednih i istorijskih interesa radničke klase i to jedinstvo koje omogućuje da se unutar njega zadovoljavaju i osnovni interesi drugih slojeva radnih ljudi. Međutim, u programu, strategiji i politici komunističke organizacije ti interesi se sjedinjuju sa marksističkom teorijskom refleksijom celine konkretnih pretpostavki, okolnosti i ciljeva revolucionarnog preobražaja klasnog društva u besklasnu, komunističku zajednicu. Subjekt te sinteze interesa i znanja i njihovog strateško-političkog izraza je komunistička organizacija.

Ova privilegovana uloga komunističke organizacije predstavlja stalnu opasnost da komunistička organizacija preuzme monopolnu idejno-teorijsku i strateško-političku ulogu u razvoju socijalizma, da se nametne kao sveopšti arbitar, da se kao elita odvoji od radničke klase i radnih ljudi i tome slično.

Mi smo dosada pojam avangardnosti Saveza komunista prihvatali kao nešto što nije upitno, problematično, što je samorazumljivo i istorijski zadato, a problem smo videli samo u načinu ostvarivanja avangardne uloge. U sveopštem preispitivanju pojma i prakse socijalizma, u svetskim okvirima i u nas, manje eksplicitno a više implicite pokrenuto je i pitanje samog pojma avangarde, odnosno avangardne političke organizacije. Prema tim

Digitized by Google

raspravama, čini mi se, da je ideja avangardne političke organizacije u krajnjoj liniji utemeljena u velikoj, centralnoj ideji modernog doba (definisanoj u XVIII veku) o svesnom ovladavanju životom koje podrazumeva ozbiljenje uma a time i slobode. I ta je ideja u velikoj raspravi o moderni i postmoderni dovedena u pitanje. Mislim da treba da prihvatimo raspravu o postojanju, suštini i smislu avangardne političke organizacije u razvoju socijalizma. To ističem iako sam još uveren da se teorijski i istorijski može odbraniti ideja avanragde; ali, suština i smisao avangardnosti danas i način njenog ostvarivanja može se saznati samo kroz temeljito preispitivanje avangardnosti kao takve. A ta rasprava će nužno zahvatiti još jedno osnovno pitanje u izvesnom smislu još opštijeg karaktera, pitanje odnosa (revolucionarne) teorije i (revolucionarne) prakse, i s tim u vezi, odnosa svesnoorganizovanih i spontanih procesa i aktivnosti unutar socijalističkog preobražaja društva.

Iz ovog kompleksa koji sam upravo eksplicirao u osnovnim crtama proizlazi *treće pitanje* na koje želim da ukažem u ovoj našoj raspravi o staljinizmu i destaljinizaciji. Reč je o ulozi marksizma u svesno vođenom procesu revolucionarnog preobražaja klasnog društva u besklasnu komunističku zajednicu slobodnih »društvenih individua«.

Bitna revizija marksizma koju je izvršio staljinizam tiče se upravo uloge marksizma unutar socijalističkog, odnosno komunističkog projekta. Unutar staljinističke interpretacije toga projekta i njemu odgovarajuće prakse uloga marksizma reducirana je na ulogu manje ili više *represivne ideološke indoktrinacije* radničke klase, svih radnih slojeva, pa i same birokratije (mada za nju ta indoktrinacija često predstavlja svesnu hipokriziju). Osnovni smisao te ideološke indoktrinacije je *ideološka legitimizacija postojećeg poretka* i *legitimizacija vladajuće birokratije i njene prakse.* Ta ideološka legitimizacija ima zadatak da datu birokratsku praksu i postojeći poredak prikazuje kao socijalističke (i to kao jedinu, istinsku socijalističku praksu) — otuda izrazito apologetski karakter staljinistički interpretiranog marksizma. Sve to s ciljem ideološko-političke mobilizacije radničke klase i svih radnih ljudi za sudelovanje u jednom društvenom razvoju koji najvećim delom ne izražava dijalektičko jedinstvo neposrednih i istorijskih interesa radničke klase.

Smisao i razvoj teorijskih sadržaja staljinistički revidiranog marksizma su gotovo u celini određeni njegovoj upravo navedenoj ideološkoj ulozi i to u teorijsko-metodološkom pogledu i u pogledu bitnog sadržaja pojedinih konkretnih pitanja marksističke teorije.

Navedena primarna i bitna ideološka uloga koju je marksizmu dodelio staljinizam, obeležila je marksizam sledećim teorijsko-metodološkim karakteristikama: izrazit dogmatizam i odsustvo Marxove teorijsko-metodološke paradigme kritike; evolucionističko pozitivistička usmerenost koju karakteriše neprevladiv dua-

Digitized by Google

lizam ekonomističkog evolucionizma, odnosno objektivizma i kontemplativizma, s jedne, i voluntarističkog pragmatizma i političkog subjektivizma, s druge strane; vulgarizovan materijalizam pretežno gnoseologijski zasnovan i argumentiran; a — istorizacija formalizovanja dijalektike (»osnovne crte«), metod apsolutne dedukcije (koji iz ontoloških, odnosno pseudo-ontoloških stavova izvodi čak i teoriju partije) i sl. S tim u vezi, izmenjen je i bitni teorijski sadržaj ključnih pitanja marksističke teorije: ontologizacija dijalektike i dedukcija zakona istorijskog razvoja društva iz zakona prirode; strogi linearni evolucionizam istorijskog razvoja; teza o socijalizmu kao harmoničnom društvu; odbacivanje teze o odumiranju države; država i partija kao osnovni subjekti socijalizma itd. — sve te i mnoge druge revizije pojedinih teorijskih pitanja proizašle su iz odgovarajućih ideoloških i političkih potreba, determinirane sa primarnom ideologijskom funkcijom marksizma.

Ova ideologizacija marksizma nije slučajna, pa je neophodno dati neka opštija teorijska razjašnjenja. Za *subjekte* revolucionarnog razvoja *teorijsko saznanje* »uslova, toka i opštih rezultata proleterskog pokreta« (na osnovu kojeg oni revolucionarno deluju) i *formiranje klasne revolucionarne svesti* predstavlja *jedinstven* proces koji se ostvaruje u samoj praksi revolucionarnih promena. Ukoliko se takve promene ne zbivaju, radnici nemaju mogućnosti da u samoj *praksi* formiraju i razvijaju svoju svest kao revolucionarnu. Ukoliko je neophodno da se oni angažuju na realizaciji određenih zadataka koje postavlja politički subjekt, nužno ih je ideološko-političkim prosvećivanjem svesno vezivati za određeni pravac društvenog razvoja, utoliko više ukoliko se taj razvoj mora legitimisati kao razvoj u njihovo ime. Pri tome, budući da nisu subjekt društvenog razvoja, za njih i nije, u prvom redu, bitno teorijsko saznanje (stvarno »razumevanje uslova, toka i opštih rezultata proleterskog pokreta«); teorijsko saznanje bitno je za one koji svojim odlukama opredeljuju pravce društvenog razvoja, odnosno odlučuju o konkretnim koracima, merama i sl. na izabranom pravcu; »svesnost« radnika koji (budući da drugi odlučuju u njihovo ime) nisu subjekti socijalističkog razvoja, podrazumeva, pre svega, svesno prihvatanje već usvojene i izgrađene strategije, odnosno saglasnost sa odlukama koje drugi donose u cilju realizacije te strategije. Otuda, ideološko-političko prosvećivanje i ne zahteva sve bogatstvo teorijskih sadržaja, izvođenja i argumentacija, to bi čak bilo opasno za sistem. Umesto toga mnogo je značajnije razvijanje *poverenja*, pa i *vere* u sposobnost, odanost, nepogrešivost i sl., stvarnih subjekata društvenog razvoja, što jača apologetski karakter celokupne delatnosti ideološko-političkog prosvećivanja.

Tako ideološko-politički sadržaji stupaju u prvi plan potiskujući teorijske sadržaje marksizma i njegovu kritičku usmerenost. Teorijski sadržaji svode se na nekoliko najopštijih zdra-

Digitized by Google

vorazumskih stavova koji često s marksizmom imaju zajedničku samo terminologiju.

Znači, trajno razdvajanje učesnika socijalističkog razvitka na subjekte i objekte tog razvitka (što podrazumeva da subjekt razvitka postaje najpre radnička, a zatim anti-radnička birokratija), uz nužnost da se subjekti legitimiziraju pred objektima, predimenzionira i izvitoperuje ideološku dimenziju, odnosno funkciju marksističke teorije; marksizam postaje preteženo ideologija.

U staljinističkom društvu je ovo predimenzioniranje i izvitoperavanje ideološke dimenzije i funkcije marksističke teorije utoliko značajnije ukoliko su se birokratija i tehnokratija izdvojile od radničke klase i osamostalile u odnosu na nju, prestajući da deluju kao revolucionarni subjekti — znači, ukoliko je ovo društvo prestalo da se revolucionarno razvija.

Predimenzionirana i izvitoperena uloga ideologije dobija religiozna obeležja (naročito u ritualima koji prate tu ulogu), pa je otuda možemo definisati i kao iracionalnu dimenziju društvenog života. Ta iracionalna dimenzija se pokazuje utoliko neophodnijom ukoliko ne uspeva nastojanje za hiper-racionalizacijom celine društvenog razvoja i života svakog pojedinca. Tako se i u staljinističkom društvu uzajamno uslovljavaju racionalizam i iracionalizam, štaviše, racionalizam se pretvara u iracionalizam i obratno.

Ideološka dimenzija, odnosno ideološka funkcija staljinističke interpretacije marksizma izražava u suštini društveno biće i svest vladajuće socijalno-klasne snage, birokratije; međutim, kako birokratija može, s obzirom na istorijski nastanak staljinističkog društva, legitimirati sebe i svoje delo samo pozivajući se na radničku klasu i njene istorijske interese i ciljeve, u sadržaju ideološke dimenzije, odnosno u ideološkoj funkciji staljinističke interpretacije marksizma produkuje se jedna osnovna, bitna protivrečnost.

Reč je o protivrečnosti između ideoloških sadržaja koji treba da mistifikuju, odnosno krivo, neistinito prikažu postojeću stvarnost i to u svetlu realizacije istorijskih ciljeva (tj. treba da staljinističku stvarnost prikažu kao realizaciju tih ciljeva), s jedne strane, i ideoloških sadržaja koji treba da opravdaju postojeću stvarnost, onakvu kakva ona zapravo jeste, s druge strane.

Krivo, neistinito prikazivanje stvarnosti kao realizacije istorijskih ciljeva (komunizma) neophodno je staljinističkom sistemu ne bi li ovim ideološkim izvrtanjem stvarnosti legitimirao sebe i idejno podsticao, mobilisao radničku klasu, čiji se neposredni i istorijski interesi u staljinističkom društvu ne javljaju i ne mogu javiti kao pokretački faktori razvoja. Prikazivanje nekih aspekata stvarnosti onakvim kakvi oni jesu je pak nužno da bi se radničkoj klasi. radnim ljudima, pa i raznim nivoima hijerarhijski strukturirane birokratije ipak jasno uka-

Digitized by Google

zalo na stvarnost u kojoj treba disciplinovano, poslušno i bez pogovora izvršavati naređenja i trpeti dominaciju vladajućih etatističko-birokratskih snaga.

Ta protivrečnost se posebno karakteristično ispoljava u odnosu prema radničkoj klasi i njenoj vodećoj ulozi. S jedne strane, ova interpretacija, prikazujući staljinističku stvarnost onakvom kakva ona zapravo jeste, negira istorijsku ulogu radničke klase, upravo radničku klasu kao vodeću snagu društva i, s tim u vezi, de facto odbacuje revolucionarno-klasnu poziciju u teoriji, odnosno u ideologiji i politici. Umesto toga ističu se partija i država kao neprikosnovene vodeće snage. Tako staljinistička interpretacija marksizma pojam »klasnog« zamenjuje pojmom »partijnosti«, a Staljin definiše dijalektički materijalizam kao »pogled na svet marksističko-lenjinističke *partije*« (u radu *Dijalektički i istorijski materijalizam).*

S druge strane, ovakav odnos prema radničkoj klasi staljinistička intepretacija marksizma u svojoj ideološkoj dimenziji i funkciji nastoji da kompenzira jednom varijantom uvrijerizma. Karakteristično je da se taj uvrijerizam ne odnosi na radničku klasu kao klasu, nego na *pojednačne* radnike, veličajući osobine i »vrline« radnika kao pojedinca. To veličanje ima opet određenu represivnu ideološku funkciju: razvija se ideologija radnika kao disciplinovanog (nasuprot nedisciplinovanom intelektualcu), požrtvovanog, poslušnog proizvođača, građanina, upravo podanika i sl., da bi se taj ideološki (i pseudo-teorijski) sadržaj upotrebio kao sredstvo represije.

Ova protivrečnost između ideoloških sadržaja koji treba da mistifikuju stvarnost, prikazujući je kao realizaciju istorijskih ciljeva i ideoloških sadržaja koji opravdavaju stvarnost onakvom kakva ona jeste, nastoji se nekad prevazići pseudo-dijalektičkim stavom. Najtipičniji je, u tom pogledu, primer Staljinovog odnosa prema pitanju odumiranja države, odnosno njegova teza da država odumire putem njenog jačanja.

Iako ne uvek u onom krajnjem, vulgarnom obliku što ga je marksizam III internacionalne dobio u Staljinovoj verziji, upravo staljinističkoj praksi, bitna obeležja istorijskog lika marksizma koji smo eksplicirali bila su obeležja »institucionalnog marksizma« svih komunističkih partija III internacionale.

Imajući na umu ovu ideološku redukciju, ideološko izopačavanje marksizma koje je izvršio staljinizam, moglo bi se zaključiti da marksizam kao kritičku, revolucionarnu misao valja razumeti i praktikovati kao misao koja je oslobođena svake ideološke dimenzije, odnosno ideološke uloge; u tom pravcu razvijaju se poslednjih decenija neke marksističke interpretacije (na primer, od 1978. godine »analitički marksizam«). A da li je to pravi put kojim se valja uputiti?

Pitanje koje moramo sebi postaviti je pitanje šta je zapravo bitni smisao marksizma, odnosno šta je smisao prakticiranja

Digitized by Google

marksizma i marksističke edukacije.

Odgovorom na ovo pitanje dovešćemo u pitanje zaključak da je marksizam kao kritička revolucionarna misao oslobođena svake ideološke dimenzije, odnosno ideološke uloge, zaključak koji često proizlazi iz razložnih kritika ideologizacije marksizma koju je izvršio staljinizam.

U odgovoru na pitanje šta je bitni smisao marksizma i s tim u vezi, marksističke edukacije, poći ćemo od složenog odnosa (revolucionarne) teorije i (revolucionarne) prakse.

Odnos teorije i prakse (pre svega, kao odnos revolucionarne teorije i revolucionarne prakse), ne samo kada je reč o ulozi marksizma, nego i o njegovom konstituisanju, razvoju, identitetu, je jedno od najbitnijih pitanja i marksizma i marksistički vođene revolucionarne prakse. Međutim, i to je jedno od onih pitanja u pogledu kojih se marksizam dosada zadržavao na najopštijim stavovima; naime, unutar marksizma gotovo da nema teorijski razvijenijih saznanja o odnosu teorije i prakse; ne-marksistička misao je, naročito tokom poslednjih decenija, razvila mnogo bogatija naučna saznanja o tom pitanju.

Nesumnjivo je da marksizam kao teorija revolucionarnog preobražaja klasnog u besklasno društvo (u smislu koji smo već eksplicirali) ima kao osnovnu zadaću da teorijskim saznanjima omogućuje revolucionarnu praksu (radničke klase, radnih ljudi i posebno avangardne, političke organizacije radničke klase) i da s tim u vezi, teorijski utemeljuje orijentaciju i političke odluke organizovanih subjekata te prakse.

Međutim, pri tome valja imati na umu sledeće: Prvo, marksistička teorija kao teorija nikada ne može da pruži praksi sve odgovore na aktualna pitanja te prakse u onom obliku konkretnosti koji praksa iziskuje. Marksistička teorija, pre svega, pruža onu bitnu, u konkretnom obliku razvijenu orijentaciju delovanja revolucionarnih subjekata koja obezbeđuje u datoj konkretno-istorijskoj situaciji uspešno i dosledno ostvarivanje smisla i celine revolucionarnog projekta čiji je marksizam teorija. Na osnovu toga, još uvek uz sudelovanje marksističke teorije, odgovarajuće institucije radničkog, odnosno komunističkog pokreta izrađuju i usvajaju svoj program i strategiju koji se menjaju s obzirom na etape revolucionarne borbe (Program i strategija takođe još ne pružaju rešenja u onom konkretnom obliku koji iziskuje praksa; oni čak omogućavaju alternativna rešenja.) Konkretna rešenja su stvar političkih odluka odgovarajućih institucija pokreta; usvojenih demokratskih principa i prakse; te odluke su uvek i rezultat odnosa političkih snaga.

Između programa i strategije, s jedne, i političkih odluka, s druge strane, je uvek promenljiva empirijska situacija i samo *poznavanjem* te situacije i *delovanjem* u toj situaciji moguće je nalaziti konkretna rešenja (jasno, izabiraju se rešenja koja su u okviru programa i strategije). Poznavanje te empirijske situacije omogućava se: (a) istraživanjima empirije koje vrše

Digitized by Google

društvene nauke, ali društvene nauke utemeljene u marksističkoj teoriji (znači, mi razdvajamo ulogu marksističke teorije od uloge u toj teoriji utemeljenih društvenih nauka); (b) sabiranjem i analizom iskustava svih boraca za socijalizam (radničke klase, radnih ljudi, komunista) i uopšte njihovih shvatanja i doživljavanja borbe za socijalizam, rezultata te borbe i sl. Drugo, da bi marksistička teorija mogla pružiti bitnu, teorijski razvijenu orijentaciju revolucionarnog delovanja i na osnovu nje sudelovati u izradi programa i strategije toga delovanja u pojedinim etapama, ta teorija se mora razvijati kao permanentni proces konkretno-istorijskih istraživanja i analiza s ciljem takvog »pozitivnog razumevanja« konkretno-istorijske situacije koje u sebe »unosi« i razumevanje »negacije« te situacije. Važno je shvatiti da marksizam *ne postulira* rešenja, izlaze, orijentacije, strategije itd., nego ih *izvodi kao mogućnost iz postojećeg.* Još je mladi Marx izrekao zahtev kojeg se držao celog svog života: »iz *vlastitih* oblika postojeće stvarnosti razviti pravu stvarnost kao njeno trebanje (sollen) i krajnji cilj« (MED/3/121). *Treće,* u životu, posebno u složenim i protivrečnim situacijama prelaznog perioda gotovo nikad ne postoji samo *jedno* moguće progresivno rešenje jedne konkretne situacije (progresivno u smislu da je unutar revolucionarnog projekta); sudelujući u traženju konkretnih rešenja marksistički zasnovane i u svojim istraživanjima vođene nauke bi u pravilu trebale da pružaju alternativna rešenja, s tim što bi eksplicirala (u meri u kojoj je to predvidljivo) ne samo šta pojedino od mogućih rešenja rešava, nego i šta ne rešava i koje nove probleme otvara. U socijalizmu nema konkretnih rešenja koja ne otvaraju neke nove probleme.

Upravo s obzirom na sve rečeno, razvoj socijalizma bitno zavisi od *izbora* koji neprestalno vrše subjektivne snage, izbora koji nisu neizvesnosti; upravo i zato je demokratija bitno, odlučujuće pitanje socijalizma. *Četvrto,* sve ovo što je naznačeno, a i još ponešto o čemu ovde nije bilo reči, vodi ka zaključku (prvo) da su i marksistička teorija i revolucionarna praksa, svaka za sebe *relativno autonomne* i (drugo) da se jedinstvo teorije i prakse, ukoliko želimo da ono bude delotvorno, može ostvariti samo kao *jedinstvo protivrečnosti.*

Iako bitna i primarna ova *teorijska* uloga marksizma ne iscrpljuje njegovu ukupnu ulogu u revolucionarnoj promeni klasnog u besklasno društvo.

Marksizam — s obzirom i na činjenicu da sadrži i »vrednosnu«, »ideološku« dimenziju — pored svoje uloge obezbeđivanja i pružanja teorijskih znanja neophodnih za revolucionarno delovanje, ima i dve »vaspitne«, u određenom smislu *ideološke* uloge: prva, da svojim sadržajima (koji su jedinstvo saznajnog i vrednosnog momenta) doprinosi opredeljenju za revolucionarno delovanje, odnosno razvijanju motivacije za to delovanje; druga, da svojom celokupnošću omogućava *idejnu* kritičku legitimaciju revolucionarnog delovanja i revolucionar-

Digitized by Google

nog poretka (pored one *praktične* legitimacije koju vrše, ili ne vrše, rezultati revolucionarnog delovanja i celokupna istorijska situacija).

I jedna i druga uloga marksizma se ponajpre tiče njegove opšte teorije, a ponajpre i ponajviše se ostvaruje praksom marksističkog obrazovanja.

Kad je reč o ulozi marksističke teorije, odnosno marksističkog obrazovanja u opredeljenju i motivaciji za revolucionarno delovanje onda svakako valja poći od toga da osnovna motivacija za revolucionarno delovanje proizlazi iz egzistencijalne situacije klase i klasnih individua, zapravo iz njihovog interesa s obzirom na tu egzistencijalnu situaciju.

Međutim, ta interesna motivacija se (kao što posebno pokazuje istorija radničkog pokreta) ne razvija bez sudelovanja celokupnog sadržaja svesti (preciznije rečeno samosvesti) individue. Dati empirijski interes radnika (interes koji neposredno produkuje njegovo društveno biće, ali koji je izložen i uticaju postojećih ideologija) koji ga vodi u klasnoj borbi i pored svog antikapitalističkog usmerenja nije sam po sebi emancipatorski, klasno-revolucionaran interes (interes koji radnika i radničku klasu vodi u aktivnosti obaranja kapitalizma). Transformacija empirijskog interesa u emancipatorski, klasno-revolucionarni interes zbiva se pre svega, zahvaljujući revolucionarnoj praksi i Marx je u pravu kada ističe kako je »za masovno stvaranje te komunističke svesti« »nužno masovno menjanje ljudi koje je moguće samo u praktičnom pokretu, u *revoluciji*« (MED/6/37). Međutim, to se po pravilu ne zbiva bez uticaja odgovarajućih teorijskih i ideoloških sadržaja — upravo, marksistička teorija svojim teorijskim sadržajem i vrednosnom dimenzijom u tome posreduje.

No, nije egzistencijalna situacija jedini činilac formiranja i razvijanja emancipatorskih, klasno-revolucionarnih interesa. U nekim slučajevima (naročito kod intelektualaca) motivacija može biti sam teorijski sadržaj marksizma i njegov vrednosni smisao. Kad Marx govori o komunističkoj svesti radničke klase on ističe da se ta svest »naravno, može stvoriti i među drugim klasama na osnovu što je sagledan položaj te klase«, tj. radničke klase (MED/6/37); govoreći o klasnoj borbi koja se »približava rješenju« Marx govori da (kao rezultat »procesa raspadanja u okviru vladajuće klase«) »jedan dio buržoazije prelazi na stranu proletarijata, a naročito jedan dio buržuja — ideologa, koji su se uzdigli do *teorijskog razumevanja cjelokupnog istorijskog kretanja*« (MED/7/388).

Celokupna istorija, uključujući i savremenu potvrđuje kolika je ogromna motivaciona moć ideologija uopšte (posebno religije), koliko ideologija sa manje ili više razvijenim, ili bez razvijenog teorijskog sadržaja utiču na ljudsko ponašanje i delovanje (bili toga ljudi svesni ili ne); za ideje (sa razvijenom teorijskom argumentacijom, sa teorijski artikulisanim vrednosti-

Digitized by Google

ma, sa religioznom verom) su od početka istorije do dan-danas ljudi davali i ono najdragocenije, svoj vlastiti život.

Motivaciona uloga marksističke teorije i edukacije neposredno je vezana za njihovu ulogu idejne kritike i legitimacije, upravo idejne kritičke legitimacije revolucionarne prakse i političkog poretka koji ona proizvodi.

Pod pojmom idejne kritike (koju vrši marksistička teorija) podrazumevamo propitivanje i prosuđivanje revolucionarne prakse i poretka koji ona proizvodi sa stanovišta celine i istorijskih i etapnih ciljeva revolucionarnog projekta i sa stanovišta datih konkretno-istorijskih uslova s ciljem da se (prvo) u toj praksi i poretku otkrivaju istorijski neizbežni ili slabostima prakse reproducirani »mladeži starog društva« (Marx) i (drugo) ukazuje na konkretne mogućnosti, oblike i činioce razvitka revolucionarnog procesa koji, složenom dijalektikom posredovanja ukida te istorijski i empirijski prisutne relikte starog društva u ritmu i meri u kojoj je to u datoj etapi razvitka objektivno-istorijski moguće. Pri tome imamo na umu Marxovo ukazivanje na neizbežnost i bitnu ulogu samokritike u revoluciji: »proleterske revolucije... stalno kritikuju same sebe, neprestano se prekidaju u svom sopstvenom toku, vraćaju se na ono što je prividno svršeno da bi ga iznova otpočele... one stalno iznova uzmiču pred neodređenom gorostasnošću svojih sopstvenih ciljeva sve dok se ne stvori situacija koja onemogućava svaki povratak i dok same okolnosti ne uzviknu, Hic Rhodus, hic salta«. (MED/11/94)

Pod pojmom idejne legitimacije podrazumevamo proces izgrađivanja i propitivanja »vere«, poverenja, pouzdanja u istorijsku i teorijsku opravdanost revolucionarnog delovanja i revolucionarnog poretka i to putem njihovog suočavanja sa teorijskim sadržajima i vrednosnim dimenzijama marksizma. Pri tome imamo na umu dva saznanja. Prvo, Maxa Webera: »Iskustvo pokazuje da se nijedna vlast dobrovoljno ne zadovoljava samo materijalnim ili samo afektivnim ili samo vrednosnoracionalnim pobudama kao osnovom za svoje dalje postojanje. Naprotiv, svaka pokušava da probudi veru u svoju ‚legitimnost' i da je održava« (M. Weber, *Priroda i društvo*, I tom, str. 168). Drugo, Jürgena Habermasa koji stoji na stanovištu da »svaka djelotvorna vjera u legitimnost« pretpostavlja »imanentan odnos prema istini« (J. Habermas, *Problemi legitimacije u kasnom kapitalizmu*, s. 119—120)

Legitimacija revolucionarne prakse i poretka je svrsishodna odnosno delotvorna jedino ukoliko je u jedinstvu sa kritikom te prakse i poretka, pa zato i naglašavamo da je reč o kritičkoj legitimaciji.

Ove tri uloge marksističke teorije i edukacije (znanje, motivacija i kritička legitimacija) *sjedinjuju se u jednoj jedinstvenoj ulozi* koja kada je reč o individui — revolucionarnom borcu znači *izgradnju revolucionarne komunističke svesti*, kad je reč o revolucionarnom pokretu (partija i sl.) *izgrađivanje revo-*

Digitized by Google

lucionarnog programa, strategije i ideologije, a kada je reč o društvenoj sredini unutar koje se zbiva revolucionarni proces, *»ideološku hegemoniju«* (Gramsci) *idejno-teorijskih sadržaja i vrednosne dimenzije revolucionarnog projekta proletarijata.*

Komunistička svest individua podrazumeva: bogatstvo relevantnih teorijskih sadržaja; sposobnost kritičkog, nedogmatskog mišljenja i prosuđivanja sebe, svoje delatnosti i svog dela; prisustvo onih humanističkih vrednosti istinskog života, rada, borbe koje individuu motiviraju za revolucionarnu borbu koja posredstvom klasne emancipacije proletarijata ostvaruje opšteljudsku emancipaciju.

Prema tome, ako s razlogom osuđujemo i odbacujemo staljinističku varijantu ideološkog delovanja, upravo ako s razlogom odbacujemo apologetsku ideološku legitimaciju i represivnu ideološku indoktrinaciju kao oblik idejne motivacije, ne smemo smetnuti s uma da Marxov revolucionarno-humanistički projekt iziskuje i kritičku idejno-teorijsku legitimaciju i demokratsku idejnu motivaciju. Četvrto pitanje na koje želim da ukažem kada je reč o teorijskim pretpostavkama staljinizma i procesu destaljinizacije je pitanje organizovanosti socijalističkog preobražaja društva i posebno principa i oblika komunističke partije, upravo organizacije.

Nema sumnje da je staljinizam u svom modelskom obliku u prvi plan postavio takvu strogu organizaciju svih odnosa i procesa socijalističkog preobražaja i same političke prakse koja potpuno likvidira svaku spontanost i stihijnost shvatajući ih kao u principu anti-socijalističke.

To opredeljenje staljinizma nije bez uticaja odgovarajućeg idejno-teorijskog nasleđa. Možda bi kritičko promišljanje odnosa organizacije i spontanosti trebalo početi sa ponovnim pročitavanjem odeljka »Socijalizam« u Engelsovom *Anti-Dühringu.* U tom tekstu Engels, kao što je poznato, ističući »suprotnost između organizacije proizvodnje u pojedinačnoj fabrici i anarhije proizvodnje u celom društvu »kao osnovnu suprotnost kapitalizma, socijalizam koncipira, pre svega, kao društvo u kome »na mesto društvene anarhije u proizvodnji dolazi društveno-plansko regulisanje proizvodnje«, kao »društvo koje svoje proizvodne snage harmonično povezuje prema jednom jedinom velikom planu«. U ruskom marksizmu je aspekt organizacije (nasuprot spontanosti) bio posebno naglašen i to pod uticajem donekle različitih idejno teorijskih inspiracija. Neki marksistički istraživači staljinizma (na primer, Charles Bettelheim, Dominique Lecourt i dr.) smatraju da je ruski marksista, boljševik Aleksandar Bogdanov (1873—1928) značajno uticao najpre na neka Buharinova dela, a preko njih i na Staljinove teorijske stavove. Bogdanov (koji je bio lečnik po profesiji) razvija jednu u značajnijoj meri idealističku filozofiju istorije u kojoj dominira »princip organizacije« u izvesnom biološkom smislu: »princip organizacije« nastoji da se realizuje u društvu; klasna dru-

Digitized by Google

štva su samo nesavršena i nepotpuna realizacija »principa organizacije«; taj princip će trijumfovati zahvaljujući proleterskoj revoluciji, kojom proletarijat ukida protivrečnosti kapitalističkog društva i obezbeđuje pobedu organizacije; tako proletarijat figurira kao agent potpune realizacije »principa organizacije« koji čini suštinu istorijskog razvoja a socijalističko društvo je forma realizacije te suštine; otuda Bogdanovljev model socijalističkog društva kao strogo i potpuno organizovanog društva bitno karakterišu centralizacija, racionalizacija i sveopšte planiranje svih delatnosti. Uticaj ovih Bogdanovljevih shvatanja je očigledan u Buharinovoj knjizi *Teorija istorijskog materijalizma* (ta knjiga izdata 1921. godine bila je jedna od najpopularnijih marksističkih knjiga dvadesetih godina: u SSSR-u je 1928. godine doživela nekoliko izdanja, 1922. je prevedena na nemački, 1925. na engleski, 1927. na francuski, 1933. na španski itd.); taj uticaj je posebno prisutan u Buharinovom shvatanju odnosa »društva« i »prirode« i njegovoj »teoriji ravnoteže«. Staljin u svom radu »O dijalektičkom i istorijskom materijalizmu« objavljenom 1938. godine (u okviru IV glave *Istorije SKP (b)*) preuzima osnovne Buharinove teorijske paradigme iz *Teorije istorijskog materijalizma* uz mnoga uprošćavanja.

Nešto drugojačijim inspiracijama i putovima i Lenjin jednostranim isticanjem organizacije odbacuje svaku spontanost. Naime, u borbi protiv »ekonomista« u Rusiji početkom ovog veka Lenjin se suprotstavlja svakoj spontanosti pokreta ističući (nasuprot Marxu u *Bedi filozofije* i *Manifestu komunističke partije)* da »spontani pokret sam po sebi može stvoriti (i neizbežno stvara) samo tredjunionizam a tredjunionistička politika radničke klase jeste baš buržoaska politika radničke klase«. U razložnoj borbi protiv »klanjanja pred spontanošću«, protiv apsolutizovanja spontanosti, u borbi protiv oportunističke politike »ekonomista« u Rusiji, Lenjin je — da tako kažemo — otišao predaleko. On se, naime, načelno suprotstavio svakom autonomnom spontanom pokretu radničke klase koji proizlazi iz njenih ekonomskih interesa i to ne bez određene teorijske argumentacije; tu argumentaciju Lenjin preuzima od Karla Kautskog prihvatajući njegovo shvatanje da »socijalizam i klasna borba nastaju jedno pored drugog a ne jedno iz drugoga«, pa je »socijalistička svest, dakle, nešto što je spolja uneseno ... u klasnu borbu proletarijata«.

Suprotstavljajući se načelno svakoj spontanosti Lenjin do početka 1905. godine ističe isključivo socijaldemokratsku organizaciju (partiju) kao zbiljski subjekt revolucionarnog preobražaja. Zato se Lenjin suprotstavlja i menjševičkom zahtevu za reafirmacijom Marxovog pojma samodelatnosti proletarijata. Revolucija 1905. godine unosi veoma značajne promene u Lenjinova shvatanja. U nekoliko tekstova pisanih te godine Lenjin govori o samodelatnosti proletarijata, ističući, istina, da »postoji samodelatnost proletarijata revolucionarno inicijativnog i samo-

Digitized by Google

delatnost proletarijata nerazvijenog i za ruku vođenog, pa, s tim u vezi, naglašava da će sama »revolucija naučiti radničku klasu u Rusiji socijaldemokratizmu«, a u jednom tekstu (sasvim suprotno od osnovnih teza iz knjige *Šta da se radi)* naglašava: »Radnička klasa je instinktivno, stihijno socijaldemokratska«.

Pa ipak, u Lenjinovoj misli i praksi je (socijaldemokratska, odnosno komunistička) organizacija bila i ostala bitni subjekt revolucije i faktor svesti, a organizacija (države i partije) uopšte jedini okvir socijalističkih procesa; princip i praksa organizacije potisnuli su svaku spontanost. S tim u vezi, valja se prisetiti da Lenjin kao jedno od osnovnih preimućstava radnika nad intelektualcima ističe daleko veću spremnost radnika za organizovanost i disciplinu (na što će Rosa Luxemburg s pravom primetiti da se time veliča ono što je Marx kritikovao kao »kasarnsku disciplinu« kapitalističke tvornice).

Georg Lukács, koji u atmosferi a-istorijske univerzalizacije oktobarske revolucije u svojoj knjizi *Povijest i klasna svijest* uzdiže Lenjinovu orijentaciju na filozofski nivo, postavlja komunističku organizaciju, princip i praksu organizacije, na najviši pijedestal tvrdeći da je »organizacija« jedini »oblik posredovanja između teorije i prakse«, jer »samo organizaciono orijentirano postavljanje pitanja omogućuje da se teorija zaista kritizira sa stanovišta prakse; jer »se ista pitanja ukoliko se formuliraju organizaciono, pokazuju kao oštri, međusobno isključivi smjerovi« (Vidi »Metodološki prilog organizacionom pitanju«). Lukács kao da nije svestan dijalektičke protivrečnosti teorijskog i praktično-političkog.

Staljin do kraja apsolutizuje princip i praksu organizacije (državno-partijske).

Bogata, na žalost većinom negativna iskustva socijalističkih praksi i marksistička razmišljanja poslednjih decenija pokrenula su preispitivanja nasleđenih teorijskih i političkih shvatanja o odnosu organizacije i spontanosti. Potvrdilo se (što su isticali još »komunisti saveta« dvadesetih i tridesetih godina) da apsolutizovanje organizacije onemogućuje da »oslobođenje radničke klase bude delo same radničke klase«, odnosno da ukoliko državna i partijska organizacija na sebe preuzimaju ulogu osnovnog subjekta socijalističkog preobražaja onda dolazi do bitnih deformacija i zaustavljanja tog preobražaja; naravno, samoupravljanje je u tim uslovima nemoguće. Naša praksa je pokazala da i preterana organiziranost i, s tim u vezi, normiranost samoupravljanja koja onemogućava spontanost samoupravljača, takođe onemogućava samoupravljanje. No, nije samo to u pitanju. Istorijska neizbežnost robne proizvodnje i tržišta u socijalizmu podrazumeva daleko veću ulogu i značaj spontanosti i svojevrsne stihijnosti u razvoju socijalizma nego što je to predviđala marksistička i uopšte socijalistička tradicija.

Sve u svemu, pred nas marksiste se danas postavlja zahtev da kritički preispitamo naša dosadašnja teorijska shvatanja od

Digitized by Google

nosa organizacije i spontanosti. Međutim, — a to želim posebno da naglasim — to preispitivanje ne bi smelo da nas dovede do druge krajnosti i apsolutizacije i da nas vrati na klasične, građanske liberalističke pozicije koje su morala napustiti i razvijena kapitalistička društva. Takva apsolutizacija stihijnosti i spontanosti na društvenom, pre svega, ekonomskom planu koja bi u ime razložne i neophodne afirmacije tržišta na margine potisnula ili čak likvidirala princip organizacije i praksu planiranja u ekonomiji, onemogućila bi ne samo razvoj socijalističkih samoupravnih procesa, nego i sam razvitak modernih proizvodnih snaga i efikasnost i racionalnost privrednih aktivnosti.

S druge strane, princip i praksa organizacije, uravnoteženi sa odgovarajućim spontanim procesima, moraju, čini se, i dalje karakterisati politički život jednog modernog socijalističkog društva. Nama je doista potrebna radikalna deetatizacija i demokratizacija Saveza komunista i mi još nismo ni teorijski ni na načelno-političkom planu temeljito promislili šta ona znači i konkretno zahteva. Međutim, mislim da i radikalna demokratizacija i deetatizacija SKJ kao revolucionarne komunističke organizacije neće dovesti u pitanje (istina demokratizovan) princip demokratskog centralizma, ukoliko SKJ želi da bitnije utiče na socijalističke procese i postoji kao politička organizacija idejnih istomišljenika. U sklopu organizacije zasnovane na demokratskom centralizmu, uz kvalitetno veći uticaj baze na vrhove Saveza komunista, značajnu ulogu će uvek imati organi i forumi Saveza komunista (rukovodstva, kako ih u svakodnevnom političkom govoru nazivamo). Mi s razlogom i u ovoj diskusiji kritikujemo forumski način rada. Ali, istovremeno valja reći da nama treba mnogo intenzivniji rad foruma i organa Saveza komunista, mnogo više demokratskih rasprava unutar njih, mnogo više otvorene i demokratske borbe mišljenja i njihov mnogo veći uticaj u celini Saveza komunista od koga, pre svega, zavisi naše toliko neophodno akciono jedinstvo.

Digitized by Google

Sava Živanov

Istorijski smisao i značaj sukoba

Ja bih nešto rekao oko ovog prvog kruga pitanja, o istorijskom smislu i značaju sukoba. To je pitanje relativno posebno, a ona ostala četiri su nešto više međusobno povezana.

Mislim da nam je Marks dao polaznu ideju za pristup u ovom krugu pitanja.

U svom delu, »Osamnaesti brimer Luja Bonaparte«, Marks je upoređujući buržoasko-demokratske i proleterske revolucije, izrekao interesantnu misao: ... »Proleterske revolucije stalno prekidaju (i nastavljaju) u svom toku«. Mislim da ova misao o prekidanju i nastavljanju revolucije daje osnova za razumevanje i smisla i suštine, pa i istorijskih korena sukoba jugoslovenske partije i jugoslovenske revolucije sa staljinizmom.

Proces revolucionarne obnove, revolucionarnog preobražaja sveta, započet oktobarskom revolucijom bio je prekinut staljinizmom. U jugoslovenskoj revoluciji, taj se proces nastavio. Dakle, u tom prekidu i nastavljanju revolucije vidim izvore, osnove, smisao i suštinu tog sukoba. Dakle, u mnogim aspektima prekinuta revolucija u sovjetskom društvu — što u suštini predstavlja staljinizam (a o staljinizmu će kasnije u raspravi biti više reči) — neizbežno je pre ili kasnije, na jedan i na drugi način, morala da dođe u sukob sa jugoslovenskom revolucijom.

U tom sukobu mogu da se uoče dve faze:

Digitized by Google

Prva faza je *sukob sam po sebi*, bez toga da njegovi akteri shvataju pravi njegov smisao. Takav sukob započinje već sa početkom jugoslovenske oružane revolucije. On ima plime i oseke — od proleterskih brigada i odluka II zasedanja AVNOJ-a, u toku oružanog dela revolucije, zatim razilaženja oko strategije unutrašnjeg razvoja, međusobnih odnosa i ocena nekih revolucionarnih procesa u svetu. Ali, to se tada doživljavalo kao nesporazum ili kao *nerazumevanje* za neke naše specifičnosti.

Godine 1948. sukob prerasta u otvorenu i direktnu konfrontaciju i u totalno međusobno osporavanje. U toku sukoba spoznaje se ne samo različitost pristupa ocena i strategija razvoja socijalizma i unutar pojedinih zemalja i kao svetskog procesa, nego i duboka različitost prirode društvenog bića sukobljenih strana. U tom sukobu Komunistička partija Jugoslavije otkriva fenomen staljinizma i njegovu prirodu, kao njegove istorijske korene i iz koga izvlači sudbonosne zaključke, koje postavlja u temelj svoje nove strategije.

Značaj sukoba je mnogostran. Po pitanjima koja je postavio, po procesima koje je otvorio i započeo, i po rezultatima koje je doneo, ovaj sukob predstavlja prelomni događaj u razvoju socijalizma, početak njegove istinske destaljinizacije. Sve ono što obeležava te složene i protivrečne procese osporavanja staljinizma i traženja novih puteva, sadržaja i formi razvoja socijalizma, bilo je na neki način postavljeno, otvoreno ili započeto u ovom sukobu.

U kompleksnosti ovih pitanja i procesa koji su započeli sukobom 1948. godine, verovatno treba izdvojiti njegove unutrašnje i međunarodne komponente.

U unutrašnjim komponentama ključni aspekt je mnogostrana veza, onog što figurativno označavamo izrazima »1941« i »1948« godina. Duboko narodna, demokratska i oslobodilačka jugoslovenska revolucija, izvorište je i tendencija ka drugačijim putevima i sadržajima razvoja socijalizma (iako smo 1946. 1948. prihvatili sovjetski koncept i institucionalno ga izgrađivali), pa je time jugoslovenska revolucija postala izvorište neizbežnosti sukoba sa staljinizmom. Takva revolucija, koja je otvorila i ostvarila identifikaciju avangarde i masa na demokratskoj i svestrano-oslobodilačkoj platformi nacionalno-klasnog i opšteljudskog oslobođenja, bila je i izvorište snage da se odupremo pritisku, da u njemu istrajemo. Zato bez 1941. godine ne bi bilo ni 1948. godine. Ali s druge strane, bez otpora staljinizmu, tekovine revolucije iz 1941. godine sigurno ne bi bile očuvane. U sukobu sa staljinizmom, te su tekovine ne samo očuvane, nego dalje razvijane i produbljene. Time se revolucija nastavila kao duboka socijalna revolucija, shvaćena u marksističkom smislu. S orijentacijom na razvoj neposredne demokratije, samoupravljanja, istinske ravnopravnosti naroda, ključni su elementi ove strategije razvoja, formulisane u toku sukoba.

Digitized by Google

Uporedo sa promenom unutrašnje strategije menjala se i naša međunarodna strategija u svim njenim komponentama. U toku tog sukoba postavili smo i na drugi način počeli da rešavamo pitanja odnosa prema socijalističkim snagama, odnosa prema demokratskim i oslobodilačkim pokretima, politika miroljubive koegzistencije, politika i kasnije pokret nesvrstavanja.

Sukob sa staljinizmom značajan je i za razvoj svetskog socijalizma, za njegovu destaljinizaciju i obnovu.

U nizu doprinosa na tom planu izdvojio bih tri:

Prvo, što smo istrajali i održali se u tom sukobu, uprkos ogromnim pritiscima, koje su te moćne snage stavile protivu nje: idejni, politički, ekonomski i vojni pritisak svih socijalističkih zemalja i celog međunarodnog komunističkog pokreta, bez izuzetka. Uspeh da se tome odupremo, da istrajemo, bio je podsticaj postojećim i potencijalnim antisocijalističkim snagama u drugim komunističkim partijama i u drugim socijalističkim zemljama.

Digitized by Google

Fuad Muhić

Šta je demokratska opozicija

I

Tema o kojoj govorimo je i u našoj i u svetskoj literaturi obrađena sa mnogo aspekata. S tog, kada se na nju vraćamo, moramo tražiti nove momente koji dosada nisu bili obrađivani.

Bio bi nam zadatak da vidimo neke inovacijske pristupe ovoj temi, odnosno nove mogućnosti koje ona krije u sebi.

Drug Milija je u uvodnoj reči kazao da smo mi uglavnom saglasni oko toga šta je staljinizam. Međutim, najosetljivije je upravo to što najveći dio naših kontroverzi potiče iz činjenice da nismo dovoljno precizni kada ovaj termin upotrebljavamo, i što je uvek iznova potrebno naglasiti sa kojim se on teorijskim i ideološkim predznakom koristi. S toga, želio bih da budem precizan.

Po mojim uvidima, ovaj fenomen moguće je posmatrati na dva nivoa.

Na ovaj prvi osvrnuo bih se u drugom dijelu teksta. To je staljinizam kao jedan period u istoriji Sovjetskog Saveza i komunističkog pokreta.

Zato bih se sada zadržao na ovom drugom nivou. U njegovom okviru se staljinizam upotrebljava kao identičan izraz za određeni oblik politike kao tehnike i veštine vladanja, u smislu

Digitized by Google

onog određenja politike, koje ovaj fenomen posmatra sa njegove operativno-tehničke strane, tehnike osvajanja vlasti, održavanja te vlasti i, što je za staljinizam svakako najznačajnije, borbe protiv svih oblika opozicije.

U ovom idealno-tipskom određenju, kako bi rekao Marks Veber, pojam staljinizma daleko nadilazi svoje istorijske koordinate i moguće ga je kao sinonim prepoznati u onim oblicima prakse koji dolaze i posle istorijske epohe staljinizma. Idealno tipski, staljinizam je moguće prepoznati u svim oblicima prakse, koji sadrže stanovite modalitete, specifične za baš ovaj pojam. Dakle, ne napuštajući teren marksizma, ali svakako koristeći malo i Vebera, i njegovu »idealno-tipsku« metodologiju, rekao bih da je i kod nas, a ne samo u međunarodnom komunističkom pokretu i posle 1948. godine, pa i danas moguće u praksi prepoznavati određene modalitete koji nas upućuju na saznanje da je staljinizam u preobraženim varijantama daleko od toga da je iz prakse iščezao, u ovom drugom smislu koji sam upotrebio.

Mislim da i danas nekoliko takvih idealno-tipskih određenja zaslužuju našu teorijsku pažnju.

Sa njihovog stanovišta staljinizam se, u jednom pokretu uvek pojavljivao onda kada bi unutar partijskih borbi za vlast određena grupacija, na čelu sa novom harizmanskom ili pseudoharizmanskom ličnošću, koja bi iz tih borbi izranjala i dolazila na čelo ovakve partijske frakcije, dolazila u poziciju da svoje protivnike, (bolje rečeno) neistomišljenike, proglasi za antipartijsku grupaciju ili frakciju, i da onda faktički monopolizirajući vlast, dođe u situaciju da čitavu buduću praksu oblikuje po tipičnom principu »odozgo prema dole«.

Tada jedna uska pobednička grupa osvaja neograničenu mogućnost da sve instrumente vlasti, sredstva masovnog komuniciranja, i ideološke aparate, (kako bi rekao Kariljo) usmjerava u pravcu ostvarivanja svojih ciljeva, ne dozvoljavajući nikakvu mogućnost unutar partijskog demokratskog suprotstavljanja.

U ovom značenju staljinizam se, i kad iščezne grubi politički progon, pojavljuje u onoj ontološkoj dimenziji u kojoj daleko nadživljava svoj historijski uzor, prilagođava se prilikama vremena u kome nastaje i onda, zahvaljujući svojoj ekskluzivnoj politici, zadobiva mogućnost da se održava i reproducira za neodređeno dugo vremena.

Mislim da je u okviru ovakvog modela presudan onaj problem koji sam malopre nagovestio.

Mi naime staljinizam u racionaliziranom obliku imamo svagdje tamo gde je prije svega onemogućena unutarpartijska opozicija (ako mogu da upotrebim taj izraz, mada bih radije pristao na sintagmu »mehanizam unutar partijskog demokratskog suprotstavljanja«), a odmah zatim i takav oblik suprotstavljanja izvan partije.

Digitized by Google

To je jedan od prvih indikatora, egzaktno dokaziv, po kome se jedan oblik prakse, bez obzira kad se i u kom vremenu pojavljivao, može svrstati pod ovaj pojam.

Čim imamo pobedničku partijsku frakciju na čelu sa novim harizmanskim vođom, koja monopolizira sve punktove državnih ideoloških i političkih aparata i isključuje mogućnost suprotstavljanja, mislim da tu nemamo mnogo šta da raspravljamo, bar sa teorijskog stanovišta.

Ostavljam po strani empirijsko-političke oportunističke i druge razloge u ime kojih mogu da se izbegavaju i onemogućavaju ovakve vrste razgovora. Međutim, u našem vremenu, princip oblikovanja stvarnosti odozgo prema dole, u skladu intencija pobedničke partijske grupacije nepogrešivo govori o jednoj neprevladanoj hegelijanskoj situaciji oličenoj u apsolutnoj organizaciji.

Mi možemo, prateći neka naša iskustva, pokazati da je ta pretenzija ka apsolutnoj organizaciji, koja uključuje sve momente i političke, ideološke, kulturne i ekonomske, uvek porađala krize u samom pokretu, pogotovo ako je taj pokret unutar sebe rascepkan na više saveza, na više frakcija, između kojih se izaziva netrpeljivost, isključivost, i sve ono što razbija partijsko akciono i idejno jedinstvo na jednom višem historijskom nivou.

Ovaj oblik racionaliziranog staljinizma poznaje sve i po tome što mu je važna dominacija kao cilj, dok praktični efekti (da li on doista ostvaruje one sadržaje koje je obećavao) vremenom postaju marginalni.

Posmatrajući i neke naše aktuelne historijske prilike, (kada na primjer razmatramo zahteve za uvođenje višepartijskog sistema), možemo registrirati jednu spoznaju: da su ti zahtevi uvek prisutni tamo gde Savez komunista nije unutar sebe omogućio demokratsku, unutarpartijsku i vanpartijsku opoziciju, odnosno ventile demokratskog pražnjenja, drugim rečima, gde je apsolutna organizacija partije potpuno isključila, prije svega, svoje partijsko mnjenje i svoju partijsku javnost od bilo kakvog efikasnog uticaja, a zatim i ostale organizacije kao što je Socijalistički savez, Sindikat, omladina i druge koje je svela na svoje puke transmisije.

Mi se zahtevu za uvođenje višepartijskog sistema ne možemo odupreti pukom ideološkom negacijom, jer je to zahtev koji hoće i da je ontološki, nego samo aktivnom spoznajom da se 1948. godine staljinizma u različitim oblicima nismo zauvijek oslobodili, da je to bio jedan veliki istorijski događaj, koji je najavio krupne prelome, ali da ovaj fenomen o kome govorimo ima danas svoje racionalizirane izraze, koje, naravno, njegovi tvorci negiraju i onemogućavaju razgovor o njima, te na taj način stvaraju nove oblike mistifikovane svijesti.

Sa ovog gledišta urgentni je zahtev vremena da konačno stanemo u kraj onom obliku prakse koji smatra da partijski forumi imaju poslednju reč.

Digitized by Google

Sve dok imamo takvu praksu, imaćemo i ono što, u krajnjoj liniji posmatramo kao jedan racionalizirani staljinizam. Sve dok forumi, njihovi istaknuti predstavnici u uže formalne i neformalne grupe mogu kazati: »stavljamo tačku na rasprave, isključujući partijsko mnjenje i partijsku javnost«, mislim da ćemo ustrajavati u specifičnom obliku autoritarizma, koji je našim prilikama i potrebama danas najmanje primjeren.

Partijska javnost i partijsko javno mnjenje moraju se konačno osloboditi tutorstva foruma, naročito onog sloja političara, ideologa i kulturnih stvaralaca koji se naknadno priključuju pobjedi određenog kursa i samom tom kursu nanose najveće moguće zlo, upravo, zato što idu ispred njegovih intencija, vulgariziraju ga do kraja i onemogućavaju bilo kakvu efikasnu raspravu, odnosno vraćaju na oblike iskustva za koje smo mi pretpostavljali da su kod nas zauvijek iščezli.

U vezi sa tim bih izrazio mišljenje, da se mi danas moramo odlučno oduprijeti svakom obliku harizmatske vlasti. Vrijeme velikih revolucionarnih harizmi kod nas je iščezlo. Uz sve poštovanje ličnosti našeg revolucionarnog pokreta, kojih više nema, svaki oblik nastojanja njihovih naslednika da se predstave u toj funkciji, mi moramo primiti kao jednu pseudo-harizmu. Moramo odlučno spriječiti kultove na bilo kojoj drugoj osnovi, osim onog što bi se moglo naznačiti kao moralno uvažavanje ličnosti. Trebamo biti svesni da danas takvih tendencija ka pseudo-harizmi imamo izuzetno mnogo. Nema tu legitimacijskog temelja. Danas jedini legitimacijski osnov, ako hoćemo da izbegnemo staljinizam, može biti samo učinak, koji je određeni funkcioner ili određena partijska grupa, bez obzira na svoju realnu moć, dala savladavanju krize, kao i onaj drugi momenat ostvarivanja intencija naučno-tehnološke revolucije.

Zato danas karikaturalno djeluje nastojanje nekih ideologa i političara srednje i mlade generacije da nastupe u oreolu harizmatskih ličnosti. U svjetlu takvih pretenzija staljinizam će nam se uvek pojaviti u njegovom izmenjenom, ali još uvek nepatvorenom obliku.

Pred nama je, dakle, (ako hoćemo da ostanemo u oblasti nauke i teorije), izuzetno značajan posao da na domaćem terenu, uza sve otpore koji će biti prisutni, pođemo od činjenice da u ovom obličju o kome sam pokušao nešto da kažem, staljinizam kod nas još uvijek nije prevladan.

Mi danas imamo jake autoritarne tendencije u društvu, koje nisu unaprijed geografski vezane ni za jedan naš dio zemlje, i koje su se u ovakvim oblicima pojavljivale ili će se pojavljivati u svim delovima Saveza komunista. Znači, nisu specifične samo za određeni lokalitet, ali ako hoćemo da budemo na visini svog historijskog zadatka, mi ne smemo istrajavati na trijumfalizmu formula iz 1948. godine. Taj trijumfalizam ima svoje opravdanje, ali ako ga sada zatvorimo u jednu izolaciju toga događaja, a ne vidimo da nam se iza leđa reproduciraju fenomeni protiv kojih

Digitized by Google

smo ustali 1948. godine, mislim da ćemo biti u spoznajnom kašnjenju za istorijom i da će nam se umesto aktuelne svjesti, kritičke svjesti, koja nam je neophodna, kao njen nadomjestak stalno pojavljivati neka naknadna samosvjest, a naknadna samosvjest, znamo, uvijek je bila odraz uglavnom nemoći, mada može biti vrlo sadržajna po onome što poručuje.

II

A sada bih prešao na onu prvu najavljenu temu koja se odnosi na relaciju sovjetskog sistema i staljinizma i koja, mada se čini klasičnom, nikad neće biti dovoljno iscrpljena.

Ova tema već je dugo vremena prevazišla okvire Sovjetskog Saveza i u mnogo čemu tiče se svih socijalističkih revolucija, pa i naše.

Upravo zbog toga pokušao bih da u horizont razmatranja uvedem Sovjetski Oktobar, staljinizam i savremenost, preko jednog kratkog historijskog osvrta i preko pregleda određenog broja pitanja koja se u ovakvim prilikama nužno nameću.

Pretpostavka je našeg razgovora da je osnovni historijski tok događaja od oktobra pa naovamo poznat. Treba se iznova prisjetiti činjenice da je oktobarska revolucija 1917. godine izvedena u uslovima još uvjek prisutnog prvog svjetskog rata i vrlo zaoštrenih unutrašnjih protivrječnosti u samoj tadašnjoj ruskoj carevini, i da je došla nekoliko mjeseci poslije februarskog prevrata iz 1917. godine koji je pod dominacijom privremene vlade po nekima imao obilježja građanske revolucije a po nekima opet jednog tipičnog buržoaskog političkog udara.

Međutim, ono što je za nas u vezi sa Sovjetskim oktobrom 1917. godine najznačajnije jeste poduhvat boljševika, kao većinske funkcije socijal-demokratske radničke partije koja je bila osnovana 1898. godine i koja se 1903. godine bila podijelila na dvije orijentacije (boljševike i menjševike).

Boljševici su 1917. godine na čelu sa Lenjinom bili, gledano u omjerima tadašnjeg broja stanovnika jedna zanemarljivo mala politička grupacija (po nekim procjenama jedva da su imali sedamdeset hiljada aktivnih članova, uključujući i jezgro profesionalnih revolucionara).

Rukovođeni teorijom lenjinizma kao teorijom o snažnoj intervenciji ljudskog subjektiviteta i ljudi kao revolucionara u historiju, i prije svega organizovani na principima kadrovske revolucionarne partije, oni su uspjeli da tok događaja 1917. godine okrenu u korist jedne revolucionarne vizije socijalizma koja se u svojoj osnovi pozivala na marksizam. Sam je Lenjin dao vrlo značajan doprinos političkoj teoriji marksizma i teoriji partije proletarijata. Može se bez pretjerivanja kazati da je tih 70 hiljada boljševika 1917. godine moglo da izvede ovaj veliki revolucionarni poduhvat zahvaljujući, prije svega, izuzetnoj ličnoj prednosti filozofiji revolucije. U centru te filozofije (sa njenog političkog stanovišta), stajala je vizija proleterske partije kao organizacije profesionalnih revolucionara, vezanih visokom ličnom etikom i vo-

Digitized by Google

đenih mitologijom žrtve, što znači da su svoj privatni interes i privatnu egzistenciju u celini podredili borbi za određenu viziju socijalizma.

O samoj oktobarskoj revoluciji postoji više gledanja, zavisno od toga kako je ko posmatra. Dio buržoaskih teoretičara, naročito onih koji pripadaju desnoj orijentaciji, i danas smatra da je to bio vješto izvedeni državni udar — da to dakle nije bila revolucija. Neki od njih i dalje stoje na stanovištu da su boljševici bili zapravo teroristička grupacija koja je uspjela da se domogne vlasti i da se na taj način legalizuje.

Ima još niz drugih gledanja. Međutim, ono što je sama istorija potvrdila, jeste nesumnjiv stav, da je to bila klasična klasna revolucija. Ali, svi znamo da revolucije, nakon što su izvedene, imaju izuzetno protivrječnu sudbinu i da nema ni jedne revolucije koja je išla baš tačno zamišljenim tokom. Svaka od njih je doživljavala brojne udese ili, kao što bi rekli poštovaoci antičke tradicije, nije bilo revolucije koja nije, poput antičkog boga Saturna, vremenom proždirala sopstvenu supstancu.

Tako su, kad krećemo od oktobarske revolucije prema našoj savremenosti, i njeni tokovi bili izuzetno kontroverzni. Danas gotovo da nema nikakve saglasnosti među teoretičarima, ideolozima, političarima, i ljudima iz kulture o tome kakva je zapravo bila prava sudbina oktobarske revolucije i kakva je njena veza sa našom savremenošću.

Između brojnih gledišta prvo bih pomenuo ono sovjetsko.

Bez obzira na to što su garniture poslije Lenjina, (najprije Staljinova, pa zatim Hruščova, Brežnjeva i sa kratkim intermecom, Andropova i Černjenka, te današnja garnitura na čelu sa Gorbačovom) bile uzajamno suprotstavljene i zapravo vodile žestoku zakulisnu borbu za vlast, sve su one bile saglasne u jednom: da posle oktobarske revolucije do danas Sovjetska partija nije griješila! Da je partija bila u osnovi, uvjek u pravu, a da za sudbinu Oktobra snose odgovornost ličnosti i njihovi sledbenici. Tako se odgovornost sa sistema prebacuje na ličnost. Staljin je nedugo posle Lenjinove smrti, za dugi niz godina svoje vladavine, kao glavne neprijatelje Oktobra, vidio u ljudima koji su izveli oktobarsku revoluciju, jer je posle Lenjinove smrti 1924. godine, ali još i za njegovog života, negde od 1922, nastala žestoka borba za vlast. Do ovog gledišta se može reći da je oktobarskoj revoluciji nekoliko godina poslije njenog izvođenja zaprijetila, kako kažu teoretičari, klinička historijska smrt, budući da su visoki revolucionarni principi brzo isparili. Nestalo ih je u praksi pred nemilosrdnom borbom između nekoliko grupacija.

I kao što to u historiji uvjek biva, ona grupacija koja je pobjedila zahvaljujući tome što je bila vičnija politici kao tehnici vladanja od ostalih u konkurenciji, svoj dolazak na vlast ubrzo je pretvorila u svoju vlastitu diktaturu, odnosno, nadmoćno je zagospodarila čitavom stvarnošću.

Digitized by Google

U SSSR-u je pobjedio jedan lucidni, praktični politički um čiji je nosilac bio Staljin. Kako je Staljin odnio pobedu, stvar je debate koja se vodi već četrdeset ili nešto godina, i naravno prevazilazi naše mogućnosti da to danas izložimo.

Međutim, ono u čemu je većina ljudi saglasna, dâ se sažeti u nekoliko ocjena. Staljin je bio čovjek nevjerovatno praktično-političkih sposobnosti. On je znao da se (još kad ga je Lenjin 1922. godine postavio za generalnog sekretara Političkog biroa, a to je u to vrijeme bila administrativna, činovnička, a ne politička funkcija), vrlo vješto posluži metodama makijavelističke borbe za vlast. Sa toga mjesta, kao vješt operator, on je za nekoliko godina uspio da na najsigurnije funkcije dovede svoje ljude.

Staljin se odlikovao jednostavnošću u nastupu, i nimalo složenim mada krajnje prozaičnim političkim rječnikom, kao čovjek koji je o svemu zdravorazumski prosuđivao i bio vrlo blizak tadašnjoj neprosvijećenoj borbenoj revolucionarnoj masi. Znao je da pogodi njene instinkte, i da odgovarajućim načinom postupanja pridobija sve veći broj pristalica. Njegov glavni konkurent, Lav Trocki, bio je, naprotiv intelektualac visokog ranga, čovek izuzetnog obrazovanja, koji je na sjednicama lako govorio na nekoliko jezika, koji je uz to bio i literata, ali koji nije imao potrebnih praktičnih znanja o tome kako se pridobivaju pristalice, i kako se vrbuje državni aparat za svoje potrebe. Mnogi smatraju da je staljinizam u Sovjetskom Savezu pobjedio, između ostalog, zahvaljujući i ličnim svojstvima svoga nosioca, vođe. Naravno, ta pobjeda ne bi bila moguća da sovjetski sistem poslije 1917. godine nije sadržavao mnogostruke mogućnosti u kretanju ka budućnosti. Jer, svi mi znamo, iz svakodnevnog iskustva, da svaki sistem, pa i sistem u kome i mi živimo, ima više načina na koji može da bude ostvaren. Mi smo na primer, naš sistem počeli da realizujemo naopako, u pravcu krize, što nikako ne znači da nas taj isti sistem, pod uslovom unutrašnjeg preustrojstva i dolaska zaista demokratskih i progresivnih antibirokratskih snaga, ne bi mogao da izvuče iz krize.

Tako je isto bilo i sa sovjetskim sistemom od 1922. godine. On je sadržavao više mogućnosti. Danas se na primer i ozbiljni teoretičari bave pretpostavkom, šta bi bilo da Lenjin nije umro u svojoj 54-godini, nego da je poživio još dvije ili tri decenije duže? Kakva bi tada bila sudbina sovjetskog sistema?

Po njihovom mišljenju Lenjin je već pri kraju svog života počeo da ostvaruje realne šanse da taj sistem ide u jednom demokratskom pravcu. On je bio već razvio unutarpartijsku demokratiju, istina, povremeno prigušivanu, kao na njihovom Desetom kongresu 1921, ali ipak sa već razuđenom kritikom birokratizma. On je krajem 1922. godine izričito osudio i Staljina i Trockog zbog njihove borbe za vlast, genijalno naslućujući da će čitava kasnija sudbina sovjetskog socijalizma zavisiti od sukoba ove dvije ličnosti, plus još neke koje on navodi, ali ipak

Digitized by Google

na marginama. Lenjin je dakle, egzaktno predvidio da će se nešto krupno u Sovjetskom Savezu, u negativnom smislu, desiti ako jedna od ovih ličnosti pobjedi, bilo Staljin, bilo Trocki. On je ocjenio Staljina kao grubu i nepristojnu ličnost, istina visoke revolucionarne energije, ali čovjeka koji se odlikuje sirovošću i netolerancijom, čak i prostaklukom, da mu je želja za vlašću neograničena i da zbog toga smatra da Staljin ne bi mogao biti njegov naslednik. Za Trockog, pak Lenjin veli da je intelektualac, ali da i on također neodoljivo teži vlasti, da je rođeni birokrata i administrator, te zbog toga smatra da ni Trocki ne bi mogao da ima legitimitet partijskog vođe.

Zato se iz ovih Lenjinovih zadnjih životnih poruka da realno naslutiti, da bi, da je kojim slučajem poživio bar deceniju više, pod utjecajem njegovog ogromnog, moralnog autoriteta događaji u sovjetskom sistemu, makar jednim dijelom krenuli u pravcu demokratske varijante.

Međutim, nedugo posle Lenjinove smrti pobjedila je ona druga orijentacija, opet unutar istog sistema, kao autokratska birokratska i u krajnjoj liniji diktatorska varijanta koja je za nekoliko godina, pod pritiskom svojih vođa, uništila unutarpartijsku demokratiju i na grub način početkom tridesetih godina represirala i klasnog saveznika proletarijata, to jest seljaštvo. Tako se pod firmom diktature proletarijata, oformio sistem birokratske dominacije koji će između tridesetih i četrdesetih godina namontiranim sudskim procesima likvidirati kompletnu Lenjinovu gardu. Borba za vlast na kraju je završila u krutom trijumfalizmu u jednoj surovoj ličnoj pobjedi koja je ostvarila birokratsku predispoziciju sovjetskog sistema, kao alternativu onoj demokratskoj.

Ovo je vrlo značajan momenat kad razmatramo odnos Oktobra i savremenosti. Videćemo kasnije zašto. Jer, očigledno je da po većini teoretičara, koje smatramo ozbiljnim, sovjetski sistem nije morao da završi u staljinizmu. Staljinizam nije bio njegova metafizička sudbina, nekakvo vječno prokletstvo, ali je staljinizam ipak pobjedio zahvaljujući boljoj organizaciji snaga unutar poretka.

Naravno, postoji i drugo gledište koje smatra da je Lenjin umro u pravo vrijeme, jer bi inače Lenjin radio isto što i Staljin. Lenjin je, dakle, umro u pravi trenutak, da ne vidi farsu koja se ispilila iz oktobarske revolucije i tragediju koju je donio staljinizam. Po ovakvom shvatanju Lenjin je zapravo porodio Staljina, bio je njegov intelektualni i politički roditelj. To su stanovišta pretežno građanske desničarske nauke, ali i nekih naših domaćih levičara koji su ubjeđeni da između Lenjina i Staljina nema nikakve razlike, da je sovjetski sistem bio unaprijed predodređen da porodi Staljina i da su staljinizam i neostaljinizam njegova vječita sudbina.

O dominaciji staljinizma posle Oktobra, kazao bih onoliko, koliko je nužno za naš današnji razgovor.

Digitized by Google

Staljinizam se vremenom degenerirao u sistem koji je koristio stanovite pretpostavke što su postojale u samom sovjetskom sistemu da bi pribavio iznuđeni legitimitet.

Ono što je za nas značajno, činjenica je da u tom sistemu nije postojala, ni mogla da postoji demokratska opozicija. Kad kažem »demokratska opozicija u socijalističkim sistemima«, uključujući i naš, nikako ne mislim, niti možemo ozbiljno misliti, na neki višepartijski buržoaski poredak jer je i u Sovjetskom Savezu i u nas i u drugim autentičnim revolucijama sama istorija odbacila buržoaske partije kao one koje ne odgovaraju njenim savremenim potrebama.

Međutim, demokratska opozicija ili demokratsko suprotstavljanje u partiji znači nešto posve drugo: slobodu partijskih organizacija da raspravljaju o svim bitnim pitanjima u samoj partiji, slobodu partijskog javnog mnjenja, slobodu partijske javnosti i mogućnost članova partije da bez bojazni od sankcija kritikuju svoje rukovodstvo. Mehanizam demokratskog suprotstavljanja, kako ih definira moderna politička nauka, obezbjeđuju dinamičan politički odnos u partiji između organizacija i organa i između članova i rukovodstva kada se odluke donose po zbiljskom principu demokratskog centralizma, i kada niko nije izuzet od razložne i argumentirane kritike.

Međutim, u vrijeme staljinizma izgrađeni su drugačiji mehanizmi. Svakom demokratskom suprotstavljanju unutar partije, vrlo brzo je pripisana kvalifikacija da se radi, bilo o desnoj (buržoaskoj) reakciji, bilo o anarhizmu, bilo (u kasnijim terminima) o trockizmu, buharinizmu i drugim proskribiranim orijentacijama. Stoga je prva osnova staljinizma bila ukidanje unutarpartijske demokratije i uvođenje grube diktature partijskih komiteta nad organizacijama, a zatim partijskih vođa nad samim partijskim organima, i na kraju uspostavljanje kulta ličnosti.

Na međunarodnom planu ovakva se situacija prenela osnivanjem Kominterni, a zatim, kasnije, organizacije Informacionog biroa, te je staljinizam 1953. godine, smrću svoga nosioca, na vrhuncu vlastitih ispoljavanja, završio kao okoštali sistem birokratske dominacije. Ona je sebi podredila i teorijsko mišljenje, filozofiju, kulturu i sve druge oblasti kulturnog i duhovnog stvaralaštva. 1938. godine Staljin je izdao svoj čuveni spis o dijalektičkom i historijskom materijalizmu. Tamo je do kraja pojednostavio i Marksovo i Lenjinovo učenje, ali istovremeno je zabranio sve drugačije pristupe.

Bilo je inaugurisano razdoblje surove duhovne diktature gdje je svim misliocima bilo tačno propisano kako će misliti, pjesnicima kako će pjevati, slikarima kako će slikati, muzičkim umjetnicima kako će komponovati. Svako kretanje mimo ovih obrazaca, koji čine direktivističku suštinu onoga pravca koji se naziva socijalistički realizam, podlijegalo je političkoj inkriminaciji. Ona je prije svega nanijela ogromne štete samom Sovjetskom Savezu.

Digitized by Google

Danas ni sovjetski kritičari ne poriču da od tridesetih godina sovjetska književnost nije dala nijedno značajno ime osim onih koji su se sklonili na Zapad ili na druge načine postali disidenti. Taj isti slučaj je i sa svim ostalim oblastima duhovnog stvaralaštva.

Posle Staljinove smrti nastupio je dosta protivrječan historijski proces. U Sovjetskom Savezu on je bio obilježen takozvanom Hruščovljevom erom i moglo bi se reći da je tada izvršen pokušaj da se SSSR kroz kritiku Staljina i staljinizma, vrati oktobarskoj revoluciji, njenoj inspiraciji i njenim podsticajima.

Hruščov je nesumnjivo mnogo toga učinio na razobličavanju staljinizma. Međutim, njegov osnovni promašaj na teorijskom i ideološkom planu, bio je što je smatrao da Staljin nije proizvod sistema. On je takođe prihvatio tezu da Partija ne može da pogriješi, te je u tom smislu i dao kritiku Staljina kao autokrata i diktatora. Međutim, iz čitave njegove kritike izlazilo je da Staljin nije proizvod sistema, da se održao isključivo zahvaljujući svojm manipulatorskim sposobnostima, što je teza samo delimično tačna. Hruščov je onaj drugi dio teze (da je i sam sistem u jednom svom delu omogućio pojavu Staljina), ostavio po strani. Zbog toga je i on vremenom, hteo-ne hteo pod vidom liberalizma počeo da stvara specifičnu vrstu kulta ličnosti, što je, naravno, izazvalo otpor poraženih staljinističkih snaga i uzrokovalo njegov pad 1964. godine. Poslije toga došla je era Leonida Iliča Brežnjeva, koju danas implicitnoj kritici izlaže i savremeno sovjetsko rukovodstvo.

Brežnjeva mnogi smatraju »racionaliziranim staljinistom«. Time se želi reći da je obustavio kritike staljinizma, udaljio sa vlasti pristalice Hruščova i odbacio onaj pravac sprovođenja reformi koji je Hruščov tražio, mada je, za razliku od Staljina, bio ipak učinjen jedan korak naprijed time što su ustanovljeni kakvi-takvi okviri ustavnosti i zakonitosti i što se nije vratio ogoljeni staljinistički teror. Brežnjev je čitavu svoju eru vladavine zasnovao na jednoj vrsti prisilne ravnoteže između različitih slojeva sovjetskog društva. Radnicima nije dao da kritikuju birokratiju, ali s druge strane je i prećutno obuzdavao birokratiju u njenom neobuzdanom represivnom odnosu prema radništvu. To je sistem status kvoa, kako zovu »bare sistem«, gdje je sve tromo, sve je umireno, nepokretno, pod prividnim klasnim mirom. Iz tog vremena potiče relativno poboljšan položaj radničke klase, ali istovremeno i nedirnuta pozicija birokratije. Forsiran je prećutan konsenzus između jedne i druge strane. Radništvu je sugerisano da se protiv birokratije ne može frontalno boriti, te je prećutno pristalo na njene privilegije i na njen status. Birokratija, pak, državna i partijska, vidjela je da sa radništvom takođe ne može beskonačno manipulirati prisilnim mjerama i da radnici nikad ne mogu biti tako slabo plaćeni, koliko mogu slabo da rade. Taj prećutni sporazum zasnivao se na tome da birokratija nije odveć strogo sprovodila radno zakonodavstvo i

Digitized by Google

da je samoj radničkoj klasi bila ostavljena prilična komocija u procesu proizvodnje. Stoga je vremenom labavila radna disciplina a proizvodni učinci opadali. Sama birokratija pristajala je na jedan krug zavaravanja u smislu da su viši krugovi vjerovali onim nižim, a ovi niži svjesno obmanjivali one više. U Brežnjevoj eri je kao rezultat takve prakse proizašla ogromna industrijska stagnacija, zaostajanje proizvodnje i u industriji, i u poljoprivredi, za račun tog jednog pacificiranog historijskog hoda gdje niko nikome nije smetao, ali je proizvod bio sveopšte zaostajanje, koje je konačno moralo da se objelodani kao otvorena kriza.

Ona je morala da — kao i kod nas — da poprimi sve one otvorene oblike u kojima se više nije mogla prikrivati. Jer, i Brežnjev je insistirao na vraćanju na lenjinske norme, na Oktobar. Nije, dakle, bilo garniture koja nije htela da se vrati oktobarskoj tradiciji. I evo sada, nakon kratke epizode sa dvojicom lidera, Andropovom i Černjenkom, pojavljuje se najnovija garnitura na čelu sa Gorbačovom, relativno mladim, čak i vrlo mladim liderom u odnosu na ostale. »Perestrojka« se također vraća tradiciji Oktobra i lenjinskim normama, tako da taj manir implicitno upućuje da zapravo oktobarskih tradicija i nije bilo.

Današnja »perestrojka« u Sovjetskom Savezu je nesumnjivo progresivan poduhvat koji moramo podržati. Njen je cilj da animira rajšire slojeve da se izvuku iz mrtvog historijskog hoda, da u političkom životu otvori procese demokratizacije, da duhovni život oslobodi birokratskog tutorstva i da se kritički osvrne na prošlost. Međutim, mi također moramo imati u vidu i činjenicu da taj poduhvat nailazi na krupne otpore. Pojednostavljene predstave idu u tome pravcu da radnici bezrezervno podržavaju Gorbačova, da je birokratija listom protiv njega i da intelektualci gaje neke probuđene iluzije. Međutim, ova pojednostavljena šema nikako ne ide u ovakvoj svojoj ogoljenosti. Reformama se protivi najprije dio radništva koji, obzirom da je jako slabo plaćen, nema posebnih moralnih motiva da se bori za povećane radne učinke. Tamo gdje se raspodjela još uvijek vrši prema administrativnim mjerilima i sprovodi uravnilovka, niko nije zainteresovan da bilo šta poboljša u proizvodnji. Stoga je Sovjetski Savez počeo da značajno zaostaje i u naučno-tehnološkoj revoluciji, jer se osim u vojnoj industriji, koja je pod direktnim nadzorom države i partije, osjeća (kao i kod nas), opstrukcija onih koji jednostavno neće da vuku naprijed, nemaju motivacije, pa ih nikakva državna i partijska sila ne može tjerati na zbiljska pregnuća.

Što se tiče sovjetske birokratije, nesumnjivo je da je tek tamo otpor Gorbačovu veliki, kao što je nesumnjivo da ima jedan dio progresivnog, demokratskog rukovodstva koji, ako ni zbog čega drugog a ono zbog svog vlastitog opstanka, uviđa da dalja stagnacija može da ima nedogledne posljedice u takmičenju Sovjetskog Saveza sa Sjedinjenim Američkim Državama.

Digitized by Google

Čini se da značajnu podršku daju intelektualci koji su živnuli u odnosu na nekadašnju diktaturu i koji nesumnjivo u značajnom djelu daju podršku samom Gorbačovu oko njegovih poduhvata. Ali bez obzira što je doista reč o jednom naprednom demokratskom poduhvatu, još je prerano govoriti o njegovom definitivnom uspjehu.

U ekonomiji će trebati da prođu i godine pa i decenije da se vide zapaženiji rezultati, a prošle su svega dvije i pol godine. Dakle, uz punu podršku i ohrabrenja koja, kao jugoslovenski komunisti možemo da damo tom kursu, svjesni smo da stvari u SSSR-u nimalo lagano neće da idu. Ali upravo »perestrojka« pokazuje da inspiracija iz oktobarskih vremena nije presahla, nije uništena, da nešto živo još uvjek ima u tom sovjetskom socijalizmu koji ga vuče naprijed, po onoj narodnoj — »vidi mu se mret mu se neće, jeste nešto što ga naprijed kreće«. U tome smislu Gorbačov je bar pružio pozitivan dokaz da oktobarska revolucija nije ugasnula, da to nije bio prost buran događaj, jedna iskra, varnica koja se zapretala u sopstvenom pepelu, nego da ima još prilično toga u tradiciji Oktobra što je za Sovjetski Savez inspirativno.

Međutim, u samom komunističkom pokretu ima drugačijih gledišta. Italijanski komunisti su još prije četiri godine rekli da je Oktobar definitivno iscrpljen i da više ne može da inspiriše italijanske komuniste. Sličan je slučaj španskih komunista, onog njihovog krila koje je odbilo svaku teorijsku vezu i sa Lenjinom i sa Oktobrom, mada u samoj španskoj partiji postoji i jaka prosovjetska struja koja prenaglašava značaj Oktobra i misli da on danas može da bude jedini pokretač buduće revolucije u Španiji. Kod francuskih komunista postoje stanovita kolebanja, te neki pravi stav po tom pitanju, pošto imaju dosta grupacija unutar partije, nije lako nazrijeti.

Naša Partija je u svom revolucionarnom djelovanju bila preko starije generacije revolucionara ideološki, teorijski i filozofski ontološki vezana za tradiciju Oktobra, te jugoslovenski komunisti toj tradiciji ne mogu poricati onaj historijski značaj koji ona ima.

Međutim, često se naša pozicija pogrešno tumači, naročito u međunarodnim okvirima. Mi smo se, kao što je poznato, pojavili kao prvi radikalni kritičari staljinizma. Poslije Staljina odnosi sa Hruščovom su nam bili zavisni od konkretnih okolnosti, čas nam se Hruščov prikazivao kao istinski prijatelj, čas kao opet naš najveći kritičar, pa je pod njegovim direktnim ideološkim rukovodstvom 1957. i 1960. godine naša Partija proglašena revizionističkom i malograđanskom. Hruščov nam je izrekao mnogo teških kvalifikacija da bi odmah poslije toga, dvije godine ili tri kasnije, došao u Jugoslaviju i djelio nam nečuvene komplimente. Dakle, bio je real-političar kome se na riječ nije moglo vjerovati, tako da su i naši odnosi tada bili više pragmatski, nego određeni nekom stabilnijom mjerom. Čas smo bili primorani da

Digitized by Google

odgovaramo na napade koji su nam otuda dolazili (da smo izdali i Oktobar i Revoluciju), a čas smo opet prihvatili otopljavanje odnosa i dočekivali Hruščova kao lidera.

Danas je Gorbačov neopozivo priznao našu 1948. godinu. Dašak liberalizma i demokratije krenuo je i u istočno-evropskoj zajednici. Sa naše strane je u minulom vremenu postojalo jedno prividno protivrečje. Mi smo često kritikovali praktičnu politiku Sovjetskog Saveza, a istovremeno se pozivali na principe Oktobra kao historijski vrijedne i neprolazne. Mislim da tu nekog protivrečja nema. Mi smo uvijek isticali dvije ili tri osnovne konstante. Za nas je Oktobar bio uvijek ono što i jeste, jedno izuzetno snažno vrelo revolucionarne inspiracije. Mi smo uvjek isticali vrijednost sovjetizma, to znači poretka odnosa u kome, bar po Ustavu i po revolucionarnoj zamisli, Sovjeti kao organi vlasti sadrže intenciju ka samoupravljanju, i mogućnost da se taj sistem demokratizuje iznutra. Mi ni teorijski ni politički nismo mješali sovjetizam sa staljinizmom i neostaljinizmom, i to je naša osnovna pozicija i danas. Opravdano je mišljenje da je oktobarska revolucija uspostavila jedan sistem koji isto onako kao što je porodio sve diktature i birokratska izopačavanja, takođe ima i mogućnosti ka svom vlastitom demokratskom usavršavanju, kao što pokazuje slučaj Gorbačov i njegove ekipe.

Digitized by Google

Stipe Orešković

Osnove reprodukcije staljinizma

Mnogo je važnije da istražujemo aktuelne fenomene i osnove reprodukcije staljinističkog fenomena nego da trijumfiramo zbog događaja iz prošlosti. Posebno ne u onoj meri u kojoj taj trijumfalizam istovremeno nosi mogućnost reprodukcije tog fenomena.

Značajno je da se naglasi raskid i lom 1948. Za nas je danas važno da se uspostavi kritički koncept vrednovanja staljinizma koji bi imao svoje povjesno i teorijsko utemeljenje. Činjenica je da smo mi kao historijske fenomene imali i, da tako kažem, antistaljinistički staljinizam, antikomunistički antistaljinizam itd. Nije svaka kritika staljinizma automatski povijesno progresivnija i humanija od samog staljinizma.

Rekao bih ponešto o »problemu staljinističke revizije marksizma«, »staljinizmu i državnom socijalizmu«, te o »nedostacima dosadašnjih teorijskih i strateško-političkih koncepata destaljinizacije«.

Prije svega, staljinizam kao fenomen je izveden, ne bih rekao iz problema vlasti i moći, nego prethodno iz fenomena protivrečnosti jedne epohe i problema kako da se protivrečnosti te epohe prevladaju. Utoliko je fenomen staljinizma na svim nivoima na neki način i sinteza, ali i inoviranje svih nedemokratskih nastojanja u prethodnoj povijesti političkih ideja.

Važno je istaknuti da su metode i tehnike vlasti, organizacije države, organizacije Partije, društvene komunikacije, društvene

Digitized by Google

kontrole itd. u ovom ili onom elementu date u mnogim teorijama prije nastanka staljinizma i to u rasponu od građanskih teorija pa do ortodoksno marksističkih. Istina je, na primer, da je staljinizam problem tehnike vladanja kao samosvrhe održanja jednog poretka doveo do zavidnog nivoa. Međutim, građanska teorija, problem tehnike vlasti uvodi već sa Tomasom Hobbsom, a kasnije kao problem organizacije sa Machiaveliem. Ne treba zaboraviti da se u staljinizmu na jedan specifičan način manifestira i ono što je kasnije sam staljinizam kritizirao kao revizionizam. Na primer, pokušajmo usporediti Bernsteinovu tezu o odustajanju od cilja pokreta, dakle, napuštanja cilja, ili Kautskievu tezu o neminovnoj propasti kapitalizma sa svim onim što se kasnije u staljinizmu pojavljuje kao adaptacija tih teza. Ili, kakva je povezanost Bernsteinove teze o odustajanju od cilja pokreta sa Staljinovom metodom oktroiranja tog cilja Ustavom iz 1936. god.

Trebalo bi, dakle, sve te teorijske pristupe, koji se pojavljuju prije staljinizma, promatrati u korelatu sa staljinističkim fenomenom, ali u odnosu na ovu nosivu poziciju problema prevladavanja protivrečnosti, epohalnih protivrečnosti s kojima se suočila novonastala socijalistička država.

Staljinizam na neki način u sebi sintetizira i dvije vrste povjesnog determinizma: s jedne strane ekonomizam i ekonomistički voluntarizam, a s druge strane i subjektivistički voluntarizam. I kada sa današnje pozicije kritiziramo staljinizam, onda se često puta ekonomistički voluntarizam apsolutizira kao, tobože, antipod staljinizmu, ali se isto tako i subjektivistički voluntarizam apsolutizira kao antipod staljinizmu.

U biti, mislim da je ključna teza da je staljinizam izrastao iz nemogućnosti direktnog nadilaženja građanskog sveta, kao Marksove generalne ideje i pojavljuje se u procepu onih raznoraznih teorija prelaza, koje dolaze kao supstitucija te generalne teze.

I staljinizam je utoliko redukcija Marksove ideje i revizija na nekoliko nivoa i ne samo da je redukcija i revizija, nego je i primena nekih »formula« u sasvim izmenjenom kontekstu.

Prvo, ako bi se pokušala napraviti sistematizacija, onda je to redukcija na epohalno povjesnom nivou, pa i vremenskom.

Taj problem nadilaženja građanskog sveta, »uz pomoć države kao organizirane sile društva za skraćenje prelaza« — citiram, voluntaristički je apsolutiziran i to na taj način da je zadatak epohe reduciran i da se problem sazrevanja epohe pokušavao rešiti kroz instrumente sile i države.

Dalje, druga redukcija koja je isto tako veoma značajna, je redukcija univerzalne ideje revolucije kod Marksa, odnosno Marksovog pojma komunizma, odnosno pojma svetske revolucije i to na teoriju socijalizma u jednoj zemlji.

Ta redukcija prostorna, s obzirom na ovaj univerzalizirajući zadatak svetskog kapitala, koju bi trebala da nadomesti revo-

Digitized by Google

lucija, je još jedna od osnova pobede staljinizma u Sovjetskom Savezu. To je, naravno, imalo i vrlo praktične konzekvence, na primer, u okršaju sa Trotskim i u jačanju Staljinove pozicije. Dakle, osim ove epohe,. povjesne i vremenske redukcije imamo i ovu prostornu redukciju.

Treća redukcija i revizija, koju staljnizam vrši u odnosu na Marksovu ideju, je s obzirom na funkciju države. Naravno, ne postoji do kraja izgrađen koncept države kod Marksa, ali se Engelsova ideja o odumiranju države transformira u ideju kod Staljina odumiranja kroz jačanje države.

U toj opciji čitava ideja pokreta sa posmatra isključivo kroz ideju poretka, a poredak se opet legitimira voluntaristički određenom voljom najprije partije pa onda Centralnog komiteta pa Politbiroa pa generalnog sekretara.

U tom odnosu je naravno sovjetske država ili država sovjeta samo po tome država sovjeta što su i sovjeti kao organi radničkog upravljanja državne institucije.

Dakle, država postaje emanacija celokupnog smisla socijalizma kao pokreta i kao ideje.

Dalje, redukcija se odvija na nivou shvaćanja partije i to na taj način da je partija u funkciji onoga što je Gramsci okarakterizira kao *revoluciju protiv kapitala.* Revolucija protiv kapitala pretvara se u represiju nad proizvodnim snagama.

Tu dolaze i svi ovi aspekti o kojima se prethodno govorilo, a to je samo jedan aspekt staljinizma, odnos demokratskog i centralističkog, odnosno demokratskog centralizma, odnosno relacija pokret — poredak.

Peti problem je relacija između podržavljenja i podruštvljavanja. Iz ovakve funkcije države i partije opći proces podruštvljavanja kao rezultanta povjesnog sazrevanja jednog načina proizvodnje u okviru nadilaženja jedne epohe se pretvara opći proces podržavljenja i to podržavljenja ne samo instrumenata vlasti u klasičnim funkcijama države nego i podržavljenja civilnog društva, dakle, onog elementa društvene strukture koji u principu ne može da dolazi pod direktnu kontrolu države.

Zatim, vrlo važan elemenat je negacija razlika bilo kakvih i protivurečnosti, pa je to onda negacija klasnih razlika, nacionalnih razlika, vjerskih razlika, regionalnih razlika itd.

Konačno, to je ono što se u novijoj teoriji dosta ističe, tzv, diktatura nad potrebama, posebno u sferi civilnog društva, a to znači da je država odnosno državno-partijski monolit taj koji određuje sve pa određuje i individualne potrebe, kao i potrebe i ciljeve itd. celokupne zajednice.

Na ove osnovne elemente, po mom mišljenju, redukcije ideje revolucije kod Marksa, nastavljaju se redukcije i marksizma i to na taj način da ga se rastavlja na dve naučne i na dve vannaučne discipline, znači, čistu nauku i čistu filozofiju itd. što onemogućava da se izvrši ono što Habermans karakterizira kao marksističku analizu sovjetskog marksizma, zato što

Digitized by Google

je unutar samog sovjetskog marksizma a i određene kritike staljinizma naprosto ne polaze od celine problema epohe i iz nje izvedenih svih ovih problema od problema države do problema partije itd, o čemu smo govorili, nego polaze od određenih segmenata u kritici staljinizma, apsolutiziraju te segmente i na taj način gube jednu nosivu poziciju koja omogućava da u cjelini kritički sagledaju osnove protivurečnosti na kojima se reproducira staljinizam.

Jedan od fenomena, koji je za diskusiju veoma zanimljiv, je odnos tzv. teorija totalitarnih društava i staljinizma, odnosno odnos staljinizam — fašizam, kao jedna od tema vrlo oštrih rasprava u Evropi, recimo u Nemačkoj je vrlo snažno prisutna.

Na kraju da kažem da je kritika staljnizma koja bi bila produktivna a produktivna je samo ona koja bi smerala razrešenju povjesnih protivurečnosti na kojima se reproduciraju takve forme vlasti, morala da bude kritika koja, prije svega, računa na razrešenje krize na povjesnim pretpostavkama koje nadilaze ne samo državno-socijalističku ideologiju kojoj je staljinistička ideologija samo jedan vrh, nego i teorije koje bi nadilazile klasično liberalne, neoliberalne, neokonzervativne i sve ostale formule rešavanja povjesnih protivurečnosti.

Jedna od osnovnih zamki u koje je upadala destaljinizacija u zemljama državnog socijalizma je liberalizacija, a to znači da je bez menjanja povjesnih pretpostavki faktički dolazilo samo do trenutačnog menjanja mehanizma vlasti, a što je opet dovodilo do toga da se sama ideja i cilj liberalizma ili liberalizacije sukobljavao sa svojim vlastitim imanentnim tendencijama i faktički ponovo završavao u onim formama vlasti koje su samo sa drugim ideološkim omotačem jednako represivne i što je još značajnije, sa jednako malo odgovora na razrešenje epohalnih protivurečnosti koje stoje u osnovi pojavljivanja fenomena staljinizma.

Zbog toga je značaj jugoslovenske kritike staljinizma ne u tome što je jugoslovenska kritika staljinizma bila na rečima žestoka ili što se desila prije ostalih nego zbog toga što je ponudila povjesnu alternativu, a nuđenje povjesne alternative znači nuđenje koncepta demokratskog razrešenja protivrečnosti na svim nivoima, o kojima sam ovde govorio, dakle, od epohalnog do problema univerzuma, države, partije, vlasništva, pokreta, poretka i potreba.

Digitized by Google

Branko Balj

Izvori staljinizma

Bilo bi logično, budući da sam ja po svom osnovnom obrazovanju ekonomista, da govorim o nedostatku objektivnih pretpostavki za samu socijalističku revoluciju, upravo sa stanovišta Marksova projekta, i o pokušajima nadoknađivanja tih pretpostavki, te i o nasilnom destruiranju rezultata Nepa, odnosno tog modela robne proizvodnje, započetog pod Lenjinom, a u čemu upravo, po mom sudu, jeste prisutna objektivna osnova artikuliranja staljinizma kao sistema, te da se i na toj ravni traži jedna od mogućnosti za suštinsko prevladavanje staljinizma, ja se ipak opredeljujem da govorim o jednom drugom pitanju, a ako bude mogućnosti, o ovom pitanju bih govorio sutra.

Jedan od izvora nastajanja staljinizma, po mom sudu, pored nedostatka tih objektivnih pretpostavki koji su ne deterministički apsolutno, ali u bitnom smislu omogućavale nastajanje staljinizma jeste vera, strah i interesi.

Vera, strah i interesi kao izvor staljinizma

Vera, strah i interesi predstavljaju kako bitan izvor, tako i sredstvo prepetuiranja staljinizma.

Čovek je neosporno biće prakse u Marksovom smislu reči. Bloh bi čoveka mislio kao biće mogućnosti po kojoj su nada i

Digitized by Google

utopija tj. čovek kao otvoreno biće koje bivstvuje na taj način. Sartr čoveka misli kao biće oskudice, po njoj se on otrže od onoga što jeste i na taj način ga prevladava. Čovek kao takav je biće nedostatka (Milan Kangrga) i tu svoju nedostatnost prevladava delenjem, time što je biće prakse. Helerova bi rekla, na tragu Kanta, da su svi ljudi umna bića. Ali se postavlja pitanje zašto kao umna bića delujemo neumno, zaumno? Koji to motivi i razlozi bude u čoveku neumno delanje. Uz sve to čovek je jednovremeno i biće koje se nada, veruje, živi sopstvenu teskobu, strah, a i psihoseksualno je biće. On je nezaključeni rezultat svoga dela i dela socijalizacije. Socijalizacija koja se zbiva u okviru primarnih grupa kao što su to porodica, škola, društvo vršnjaka. Neosporno je da čoveka kroz čitavo njegovo delanje u zajednici i u intimi svojoj prate procesi koji su se zbili dok je on bio dete i rastao u porodici. Agresivnost oca, ili preterana briga majke ostavljaju tragove kroz čitav život. Od onog deteta čiji je otac bio tiranski raspoložen prema njemu očekivati od njega kasnije, uslovno rečeno, normalno ponašanje bilo bi pravo čudo. Obično se kod takvih karaktera ističe obeležje osvetoljubivosti kasnije prema drugim ljudima. Socijalizacija se zbiva i pod uticajem sekundarnih grupa kao što su partija, klasa, nacija itd., koja u civilizacijski kriznim vremenima nastoje da potisnu primarne grupe i da se na njihovo mesto one postave. Obično te sekundarne grupe traže da čovek jedan dobar deo svojih karakteristika vežu za sebe, i kod nemalog broja ljudi usled različitih motiva i interesa i uspevaju, ali se jednovremeno čovek i opire takvim htenjima i kretanjima u stilu jesenjinovskom: ali liru drugu nikome je ne dam... Socijalizacija se obavlja i u samoj zajednici, i taj proces zavisi od osnovnog principa kojem se posreduju zajednički život, bio to princip profita, ili, princip kadrovske prohodnosti. Oba principa nastoje tako da programiraju socijalizaciju saobrazno svojoj sopstvenoj logici.

Temelj tog zbivanja nalazi se u načinu produkcije i reprodukcije života. Ako je taj temelj u bitnom smislu građanski, ili, pak, ako on podilazi ispod nivoa građanskog, na delu je otuđena proizvodnja života u kojoj čovek kao zdrava individualnost ima malo šansi da se opredmeti. Realne šanse i pretpostavke postoje da bude tuđ jedan drugom, a upravo je to zbivanje »postvarenja kao sublimnog izraza otuđenja« (Gajo Petrović). Pokušaj prekoračenja tog temelja i tog horizonta budi ljudsku racionalizovanu i humanističku nadu, ili nešto nepreciznije rečeno, veru u bolje sutra. Ako se to moguće bolje sutra, kao što je to do danas, Marksovim pojmom ljudske predistorije izraženo, uvek i bilo, na vešt način više ideološki, a manje idejno, posreduje, tada praksa ideologije, bilo kapitala ili partijske države, zadobija čudnu moć u smislu kanalisanja, a otuda i programiranja nade, vere, interesa, straha itd. Tada praksa ideologije služeći se različitim sredstvima može da se pretvori u oružje pomoću koga se manipulira ljudima, idejama, sudbinama.

Digitized by Google

Šta bi bilo da se čovek ne nada, da ne veruje, da ne dela u pravcu boljeg sutra? Svakako da bi u jednoj bitnoj dimenziji ljudskog postojanja, ljudske egzistencije, čovek u bitnom smislu bio prikraćen. Ako veru na tragu Kanta mislimo kao poverenje za postizanje jedne namere, gde se za unapređenje te namere smatra dužnost delimično dolazimo na trag delimičnog odgovora zašto su ljudi pristajali uz Staljina i staljiniste, ne samo do kraja dvadesetih godina, nego i kasnije. Ali u optici razmišljanja moraju biti i mnogi drugi elementi. Naime, pokušaj menjanja stvarnosti i slike carističke Rusije za vreme Lenjina probudio je ogromnu ljudsku energiju. Stvarnost se i po svojim pojavnim oblicima počela menjati kako u socijalnom, tako i u duhovnom smislu. Posle smrti Lenjina Staljin i staljinisti, ljudi od vlasti, su se pozivali na mnoge Lenjinove iskaze, a i na samu stvarnost. Sredinom dvadesetih godina sa elementarnom političkom i privrednom stabilizacijom, sa još uvek prisutnim različitim mišljenjima unutar partijskog rukovodstva, ogromna većina ljudi je verovala, da se radi o nastavku lenjinskog kursa — koji je vešti politički manipulator uvek isticao, te time to vezivanje potkrepljivao. To vezivanje je imalo svoje utemeljenje u interesima s jedne strane i s druge strane u komunističkom ubeđenju, ili pak, kod ne malog broja ljudi koji su podlegli moćima ideološke indoktrinacije.

Svakom pokretu kada je u usponu i kada se legitimira svojim delom mnogi ljudi mu prilaze ne samo iz ubeđenja, nego što u tom pokretu vide šansu i mogućnost za ostvarenje svojih svrha tj. svojih interesa. Ti interesi u horizontu modifikovane stvarnosti građanskog sveta su šarenoliki tj. oni su ili htenje da se zadobije polje opredmećenja svoje volje za moć, odnosno praktičnog političkog uma, ili su transponovani u cilju zadovoljavanja različitih oblika socijalnih interesa. Takvi ljudi pristaju na diktiranu logiku sistema i njegovih političkih reprezenata, kao emanacije tog sistema, koji na vreme shvataju i racionalizuju svoje interese praktikujući ih kao »kompenzatorske interese« (Rudolf Baro). Osnovni cilj artikuliranja i protagoniranja kompenzatorskih interesa, koji se realizuju bilo socijalno posedovanje ili kadrovsku prohodnost sa socijalnim posedovanjem, ogleda se u svrsi perpetuiranja postojeće zajednice i nosioca vlasti i moći s jedne strane, i praktikovanju takvih interesa od strane ljudi koji time zadovoljavaju svoje ograničene potrebe. U okviru takve zajednice iz kadrovskog biti izvodi se imati, što je obrnuta logika kapitalističkog imanja iz koga se izvodi takođe, postvareno biti. Time se u stvari utire put u okviru takve zajednice za proizvodnju minorne harizmatske pratnje, kojoj u bitnom smislu odgovara postojeće konstituiranje zajednice i koji svojim činjenjem doprinose takvoj proizvodnji zajednice. Odnosi između harizmaha, koji profilira praktično političko delanje i harizmatske pratnje, koja svesrdno, pod datim pretpostavkama, pristaje na razradu i pro-

Digitized by Google

pagiranje ideje praktično-političkog uma su jednovremeno čudan složaj javnog slaganja i tolerancije i unutrašnjeg kako neslaganja, tako zavisti i mržnje. Pratnja se po pravilu ne odlikuje visokim intelektualnim nivoom, jer harizmah ne voli pametne uza se, iz prostog razloga što bi taj mislio — delovao drugačije. A ukoliko se to i slučajno desi ekskomuniciranje bilo bi neminovno. Harizmah voli vredne, odane i grešne, jer uvek ima razloga da podseti svoga skutonošu na greh, tek toliko da mu stavi na znanje da su »aduti« u njegovim rukama, i ne mnogo pametne. Pratnja sa svim tim odlikama u normalnim uslovima ne bi nikada došla u mogućnost da lagodno živi i da odlučuje o sudbinama mnogih ljudi. A zahvaljujući tim okolnostima pratnja se upravo nalazi u takvoj situaciji. Takva situacija ne samo da sobom nosi socijalne privilegije, nego i u psihološkom smislu i te kako odgovara takvim karakterima ljudi. Roj Medvedev u svojoj studiji — SVI STALJINOVI LJUDI — analizirajući portretira Molotova, Vorošilova, Mikojana, Kaganoviča, Maljenkova i Suslova te ističe sledeće: »Ovi su ljudi prešli put izrođavanja tokom kojeg se revolucionarna tvrdokornost pretvorila u okrutnost, čak i sadizam, politička prilagodljivost i elastičnost u besprincipijelnost, a entuzijazam u demagogiju. Ali ih nije izopačila samo ta ogromna vlast koju su imali i koje se više nisu mogli odreći, već i ona neograničena vlast »vođe«, kome su bili podređeni i koji je ma koga od njih mogao uništiti u bilo koje vrijeme. Ne samo slavoljublje i sujeta već i strah vodili su ih iz jednog zločina u drugi.«[1] Ovaj iskaz ne važi samo za šestoricu vernih tvoraca i poslanika staljinizma, nego se on odnosi na dobar deo ljudi koji su bili u partijsko-državnom aparatu moći, a naročito oni koji su bili u vrhovima republičkih aparata, jer su se njihove »obaveze« okretale samo slušanju i prisluškivanju naredbi i mišljenja ljudi koji su gospodarili gore, dok prema narodu nisu imali nikakvih obaveza. Međutim, te ljude nije samo izopačio Staljin i vreme, jer nema vremena bez ljudi, pa i njih samih, jer su i oni sami bili raspoloživi za jedno takvo življenje i svesrdno ga praktikovali. Posredi je artikulacija sistema s jedne strane, a s druge strane na delu je bitan nedostatak ljudske samosvesti, te pod tim pretpostavkama dolazi do izražaja i bolesna psihološka struktura čoveka koji traži polje tj. pogodno tlo za ozbiljenje svoje moći. A artikulacija i artikulisani staljinski sistem je pružio dovoljno prostora za ta pogubna kretanja iz prostog razloga što se vlast samoprikazivala kao sveznajuća i svemoguća i što je svoje pipke rasprostrla po svim područjima života i svugde nalazila ne mali broj ljudi koji su obožavali i pristajali uz logiku života gde vlast jeste svetinja. Vlast dovoljna sama sebi koja u okviru takvog kretanja poprima teološki karakter ili kako bi to rekao Milan Kundera: »Obožavanje vlasti svugde automatski stvara za sebe sopstvenu teoriju, tamo gde se vlast ponaša kao bog tamo će i

[1] Roj Medvedev — Svi Staljinovi ljudi — Svjetlost, Sarajevo, 1987, str. 6.

Digitized by Google

osećanja biti religiozna, koja se bude prema samoj sebi, i u tom slučaju svet se može opisati samo teološkim izrazima«.[2]

S druge strane, mnogi ljudi koji su bili komunistički orijentisani su pristajali na tu logiku. Zašto? Mišljenja sam da partikularni interesi kod tih ljudi nisu bili dominirajući nego da su to radili bilo iz lične komunističke orijentiranosti, koja između ostalog, proizilazi iz krize sveta, vremena pa se toj krizi traži alternativa, bilo iz ubeđenja[3] da rade za dobro i sovjetskog i svetskog proletarijata, ili, pak, drugi ljudi koji su zbog fantastične ideološke indoktrinacije samu zbilju zamenili ideologijom ne prepoznajući praksu ideologije. Neprepoznavanje takve prakse ideologije, ili zakasnelo prepoznavanje iste, nosi sobom dramatične posledice, pre svega za te ljude, a kasnije i za samu zajednicu.

Zbog toga se logički nameće pitanje da li je na delu kod obe grupe ljudi, koji svesno ili nesvesno pristaju na takvu praksu ideologije, političko slepilo?[4] Sve govori da se radi o tom fenomenu. Velika grupa Lenjinovih saboraca pristalica završili su svoj život u čuvenim monstruoznim moskovskim procesima 1937—1938. godine, koji su bukvalno živeli za ideju socijalizma-komunizma i kao ortodoksni zagovornici te ideje platili su životima, dok kod druge grupe ljudi radi se o nametnutom politič-

[2] Milan Kundera: odlomak iz knjige: Umetnost pisanja romana (L'ast du roman) Iz pete glave knjige (Quelque part la-derrieve, Galimard Paris 1986 prevod sačinjen prema: Letunk, Subotica 1/1988: Valahot mogotte 114—125.

[3] Artur Kestler od takvih ljudi i njihovih sudbina portretira lik Rubašova koji kazuje: »Upoređivali su nas sa Svetom Inkvizicijom, jer smo kvo i invizatori bili neprestalno svjesni bremena odgovornosti za neindividualnu budućnost. Bili smo toliko nalik velikim inkvizatorima što smo progonili klicu zla ne samo u djelima nego i u mislima naših bližnjih. Nismo dopuštali pojedincu nikakvu privatnu sferu čak ni unutar njegove lubanje. Živeli smo pod prisilom da sve logički domislimo. Naš je um bio pod tako visokim naponom da je i najmanje trenje dovodilo do smrtonosnih kratkih spojeva. Zato smo se i morali uzajamno sažeći«. Arthur Kestler — Pomračenje o podne — Liber, Zagreb 1972 str. 85.

[4] Tako, na primer, Predrag Vranicki govori o političkom slepilu Buharina i ostalih u Historiji marksizma, knjiga II Liber, Zagreb 1978 str. 210. Takođe A. Antonov — Ovsejenko govori o svom ocu i ostalima kao o slepcima u — Staljin — Naprijed, Zagreb 1986, str. 234; Roj Medvedev iznosi svoje razmišljanje o Buharinu na sledeći način: naime, kada je posle govora na XVII Kongresu na kome je Buharin govorio o svojim »desnim pogreškama« 1930. i 1931. godine i kada je dao odlučnu podršku Staljinovoj revoluciji odozgo te kaže »Teško je povjerovati da je Buharin, izgovarajući ove riječi, bio posve iskren. No, političarima se često događa da moraju biti neiskreni i ovaj je govor bio cijena koju je Buharin bio spreman platiti u ime onog što je on smatrao doprinosom zbijanju partijskih redova. Nije tražio osobne probitke, niti je pokušavao opet zauzeti neki od najodgovornijih položaja. Vjerovatno je, naprotiv, da je Buharin, svjestan teškog unutrašnjeg i vanjskog položaja, SSSR-a (i ne shvaćajući Staljinove prave i skrivene namjere) na neki način pokušao pomoći partiji« Roj Medvedev — Buharinove posljednje godine — Globus, Zagreb, 1980. god. str. 62.

Digitized by Google

kom slepilu koje je bilo rezultat ideološke indoktrinacije. Ukoliko se govori o političkom slepilu kriterij diferencije među ove dve grupe ljudi ogleda se u sledećem: prva grupa ljudi živela je za i zbog ideje, dok je druga grupa ljudi tu ideju primala spolja nametnutu od strane ljudi — vlasti koji su mitologizirali partiju i komunizam.

Međutim, sa ovim granama ljudi se ne iscrpljuju i ostali ljudi koji pristaju i podržavaju logiku staljinskog sistema. Naime, i u tako tragičnim kretanjima ne mali broj ljudi je podržavao Staljina i staljinizam jer je taj koncept ubrzane industrijalizacije i destruiranje elementarnih normi normalnog življenja na selu sobom nosi, za ne mali broj ljudi siromašnog i skromnog socijalnog porekla, pa i preko »komiteta siromašnih«, tj. za »ruske mužike«, mogućnost perspektive koja se ogledala u otvaranju prostora za do tada njima nepoznatu mogućnost socijalne, obrazovne i kulturne promocije.[5]

Strah se određuje[6] kao osećanje egzistencijalne ugroženosti« kojem po psihijatorskom stanovištu prethodi strepnja, i koji u određenom društvenom ambijentu, socijalnom, političkom i kulturnom, može da preraste u užas« koji koči odbrambene mehanizme čoveka i često se čovek prepušta sudbini, tj. gubitku smisla svog vlastitog postojanja, jer ne traga ni za čim: on samo ide ili bolje rečeno srlja. Strah u stvari ima svoj podtekst u stvarnosti jer: »...nije obezbijeđen socijalni akcioni prostor unutar kojeg bi se ljudi odista mogli ponašati kao slobodni i autonomni«[6a]

U ukupnom promaknuću staljinizma bitnu ulogu igrao je strah, koji u već artikuliranom staljinizmu nije bio sporedna pojava, epifenomen, nego je postao sastavni deo svakodnevnog življenja, ne samo ljudi u aparatu i bliskih Staljinovih saradnika, nego i običnog čoveka. Strah je bio konstitutivni elemenat samog sistema s jedne strane, a s druge strane strah od moguće greške, drugačijeg mišljenja — delovanja, je kod mnogih ljudi bio i regulativna ideja ljudskog, koji se pretvarao u neljudski, postupak — čin. Takvoj proizvodnji ljudskog života gde se »Svijet dijelio na pola: gubitak i dobitak. Jedna polovina nije imala opravdanja, druga je mogla opravdati sve«[7] bio je imanentan strah čoveka da se ne nađe u prvoj polovini, koji otuda je i svesno i podsvesno gospodario ljudima. Kako bi Trifonov rekao »Ta on je bio svuda

---

[5] »Razumije se da su svi ti ljudi, a njih je bilo na desetine milijuna, svoj lični uspeh vezivali sa Staljinovu vlast, i da su ga zbog toga podržavali. Ako se ne uzme u obzir ta podrška, čitava Staljinova vladavina je prava zagonetka«. Ivan Kuvačić — O Marksovom pristupu proučavanju društvene strukture — Zbornik radova — Marks nakon 100 godina Globus, Zagreb, 1984. str. 217.

[6] Vidi Dr. med. sci. Pal Ungar — Inteligencija juče, danas, sutra — Rukovet Subotica, broj 2/1987. str. 148.

[6a] Vidi Teodor Adorno — Filozofska terminologija, Svjetlost Sarajevo, 1986. str. 406.

[7] Jurij Trifanov — Vrijeme i mjesto, Svjetlost, Sarajevo, 1987. str. 322.

Digitized by Google

— na ulicama, u vazduhu«.[8] Staljinsko vreme u kome će svaki čovek za tren oka, pa povod tome bila lična simpatija ili nesimpatija, postati »izdajnik«, »neprijatelj — desni, levi«, samog »komunizma« ili »partije«, ili, pak, »svetskog proletarijata« i naći se tako na pozicijama kontrarevolucije kao npr. kulak[9], a da nezna kako je to postao, kojim činom — radnjom nužno je tražilo poslušnost, pokornost i verovanje u reč moćnih vlastodržaca. Pored ostalih pretpostavki, jedna od bitnih bila je vlast za sopstvenim životom, za životom svoje rodbine, prijatelja, dece itd. U takvoj zajednici koja ljude drži na okupu, između ostalog permanentnom mobilizacijom od unutrašnjih spoljnih neprijatelja i Strahom, ljudi više svoje živote, sudbine i samu smrt ne drže u svojim rukama. Čak je i sama smrt, za koju Hajdeger smatra najličnijim ljudskim doživljajem i izborom dignuta na rang kolektiva i jedne takve zajednice. Zbog sveprisutnog straha ljudi su žrtvovali ne samo svoje sopstvene ideale, nego veoma često i svoje prijatelje, rodbinu — ljude, ili, su, pak, se odricali svog života zarad svojih ideala ili svoje dece, jer su mislili — činili kao roditelji na tragu Dekarta: »Ko ima decu ima i taoce«. Mnogi smatraju da Buharin nije hteo ništa da prizna, jer zašto je optužen nije imao ni šta da prizna, što je na svojevrstan način i rekao Višinskom na suđenju, ali je pristao da potpiše izjavu jer je u rukama njegovih tužitelja zadnji adut bilo njegovo jednogodišnje dete. Strahom i pretnjom ponire se u najskrivenije sfere intimiteta da bi se zagospodarilo sa njim, i da bi se taj modus ljudske egzistencije učinio pristupačnim »nasilnim usrećiteljima«.

Ljudi u takvom stanju straha, ta čudna osobina ljudskog karaktera, i ne znajući gde su počinili greške počinju da traže krivca u sebi samome odnosno. Strah... deluje sam za sebe...«[10] i »Pokrenuo se mehanizam samookrivljavanja«. Okrivljeni traži svoj greh«. Ljudi se pitaju: gde li su izgubili povezivanje partije, države? Ta čudna preispitivanja kao samopreispitivanja za nauk drugim ljudima su poručivala i svesno i podsvesno da prihvate »gnev države kao Gnev prirode ili boga«,[11] i da time postanu ravnodušni i pokorni. Oni ljudi koji su shvatili suštinu straha čiji pravi podekst jeste državni gnev i takvo ustrojstvo »zajedničkog« života, živeli su sa dva toka misli jedan javni i »... drugi tok misli, potpuno oprečan, razvijao se uporedo u mozgu istog čoveka.[12] Tako se i moralo živeti jer državni govor proizvodi žrtvu »strah da ne postane žrtva tog gneva koji čoveka pretvara u

[8] J. Trifanov, Ibid, str. 219.

[9] Vidi Aleksandar Solženjicin — Jedan dan Ivana Denisoviča — Znanje, Zagreb 1982. god. str. 60.

[10] Milan Kundera, Ibid

[11] Vasilij Grosman — Život i sudbina — knjiga I, Prosveta, Beograd 1986. str. 325.

Grosman slično misli kao i Kundera jer pravi podtest ogleda se u »pseudoteološkom svetu« u kome »onaj ko ispašta moli da ga priznaju za krivca«.

[12] V. Grosman — Život i sudbina, knjiga II str. 179

Digitized by Google

prah.[13] Upravo iz tih razloga pokretanje mehanizma preispitivanja je jednovremeno traženje krivice u sebi i kod većine ljudi rezultiralo je iskazom, »samopriznanjem« »Kriv sam« jer sam pregažen totalitarnom državom u kojoj čovek u bitnom smislu gubi osećaj same stvarnosti. Takvo vreme straha je proizvodilo ne samo sumnju prema drugim ljudima i samom sebi, nego i ludost totalitarne države koja traži od svojih podanika da postanu dostavljači. Niko tako uverljivo ne svedoči o tom procesu kao Vasilij Grosman kada kaže: »Ponekad je Krivom i sam počinjao da sumnja. Zašto se toliko ljuti, sav gori dok piše pisma Staljinu, zašto se hladi i znoji? Mavar je učinio svoje. Zašto mu je sada tako odvratna reč dostava? Samo zato što je i on sam uhapšen zbog nečije dostave. Pa i on je primao političke dostave od političkih informatora u jedinicama. Obična stvar. Obična dostava«[14] čovek ubeđuje sebe, da čak i ako su radnje imanentne vanrednim okolnostima, da ih protegne u nedogledno vreme i da ih smatra prirodnim pojavama. Kao da je čovek po svojoj ontološkoj strukturi dostavljač! Denuncijanstvo je rezultat upriličenog sistema i krive socijalizacije unutar njega samog, koji se perpetuirao proizvodnjom neprijatelja: i unutrašnjih i spoljašnjih. Čovek da ne bi postao »neprijatelj« ne samo da je morao biti obazriv, nego je živeo u večitom strahu šta misli — govori — dela, i šta će o tom delanju »odgovorni za stvar socijalizma« da kažu i kakve će korake da preduzmu, jer su oni držali u sopstvenim rukama sudbinu miliona ljudi. Prokletstvo staljinizma i njemu pripadnog denuncijanstva leži u samoj zajednici i samim ljudima koji iz različitih motiva i interesa dopuštaju da ih pregazi totalitarna država koja je progutala društvo. Takva zajednica da bi se perpetuirala nužno je tražila novog socijalističkog čoveka. Taj »novi socijalistički čovek« nastao je postvarenom socijalizacijom koju je protagonirala takva zajednica, jer je on nužno u velikom broju slučajeva postajao glumcem, ili kako bi to Česlav Miloš u »Zarobljenom umu« analizirao kao: KETMAN.

Otuda i pitanje — problem kako iznutra pokušati transcendirati takvu zajednicu sa njenim članovima kakvi jesu? Znači pokušati misliti — delati na tragu Jevgenija Jevtušenka kada on kaže »Izneli smo Staljina iz mauzoleja. Iznesimo staljinizam iz nas«, ili drugim rečima bez hegelovskog određenja samosvesti i Marksovog htenja bitnog menjanja načina produkcije i reprodukcije života nema nade za iznošenje staljinizma iz nas.

[13] Ibid, str. 166.
[14] Ibid, str. 249.

Digitized by Google

Miloje Petrović

Kako destaljinizovati Marksovu misao

Ono što ću reći možda bi se moglo podvesti pod naslov »kako se Marksova misao može destaljinizovati«. Šta je staljinizam dobro je poznato. Posle Solženjicinovog *Arhipelaga Gulaga*, po mom dubokom uverenju jedva da ima duhovnog, političkog i filozofskog smisla raspravljati o suštini staljinizma.

Pravo pitanje trenutka nije pitanje šta je staljinizam nego pitanje kako se proizvodnje života, što se imenuju ili samoimenuju socijalističkim mogu u sadašnjem istorijskom trendu destaljinizovati. To je bitno pitanje.

Da li je dosadašnji proces destaljinizacije socijalističke misli i njene realizacije eventualno nešto više, dublje i plauzibilnije od staljinističkih metoda destaljinizacije, kako je već skoro pre dve decenije Lukač nazvao tada nagoveštene metode destrukcije staljinizma? Možda se ovaj Lukačev termin — »staljinistička destaljinizacija« — može uzeti kao najpogodniji za izraz faktičkog obračuna sa staljinizmom u njegovoj političkoj sferi egzistencije, u čiji bi se prilog mogao navesti poprilično broj empirijskih dokaza iz istorije političkih obračuna i smena u vrhovima komunističkih partija Istočne Evrope počev od XX Kongresa Komunističke partije Sovjetskog Saveza do danas.

No, postavlja se pitanje da li je tekuća destaljinizacija, ma kako se ona nazivala, perestrojkom, reformom, ili nekako drugači-

Digitized by Google

je, na primer, evrokomunizmom, odmakla suštinski od političkog metoda »staljinističke destaljinizacije?« Nije li destaljinizacija još uvek samo proces koji se odvija u polju političke sfere?

Zapravo, ozbiljno je pitanje da li je destaljinizacija uopšte zahvatila pogon proizvodnje života u zemljama »realnog socijalizma« izvan njegove političke sfere? Da li je puštena i ispuštena iz političke sfere?

Ne stojimo li još uvek u toku političkog dokazivanja, kako Elenštajn reče, toga da »Sovjetski Savez nije niti model niti primer nego čak predstavlja antimodel socijalizma kao oblika proizvodnje«. Razume se, staljinizam kao »antimodel socijalizma« nije ograničen samo na jednu zemlju nego je geografski rasprostrt svuda tamo gde dominira politički uticaj komunističke partije prve zemlje socijalizma. Stoga je proces destaljinizacije i međunarodno političko pitanje, između ostalog. Zapravo, to je pitanje emancipacije od imperijalne staljinističke dominacije jednog opšteg važećeg modela proizvodnje života sa predznakom socijalistički. Subjekt toga modela je jedan novi subjekt, za kakav nije znala sva dotadašnja filozofija, a zapravo je kodifikovan u staljinističkoj državi. Od tada država slovi kao subjekt socijalizma.

Ona je novi *spiritus movens* koji je u »realnom socijalizmu« stavljen na mesto i onde gde je stajao i stoji kapital u građanskom društvu.

Ma koliko bilo interesantno i važno raspravljanje pitanja vezanih za emancipaciju socijalizma od tog subjekta, u kontekstu globalne tematizacije staljinizma i destaljinizacije u teorijskom horizontu u kojem se danas krećemo, naše pitanje je ipak nešto izvan kruga tog raspravljanja i usmereno je na traženje odgovora na pitanje kako se Marksova misao može destaljinizovati?

U pitanju je već pretpostavljeno da je Marksova misao bila ili možda i sad jeste staljinizovana, pa se pitamo kako izvući Marksa iz oklopa kojim ga je Staljin zaogrnuo, sakrio, zbrinuo i osigurao. Poznato je opet da se taj omotač oko Marksove glave nazvao »višom etapom« marksizma — »marksizmom-lenjinizmom«.

Prvi korak koji je učinjen u procesu postepeno napredujuće i brižljivo partijski kontrolisane destaljinizacije Marksa bilo je oslobađanje njegove misli od verzije »marksizma-lenjinizma«. »Marksizam-lenjinizam« je Staljinova verzija marksizma. To je abeceda koja se mora znati pri operisanju sa ovim pojmom. Njegovo filizofsko jezgro, u produžetku Engelsovih ontoloških i gnoseoloških stavova uz asistenciju brojnih Lenjinovih stavova iz kruga istih problema i uz posrednu pomoć Buharinove sistematizacije tih stavova, konstituisao je sam Staljin u već ozloglašenom spisu »O dijalektičkom i istorijskom materijalizmu« (1938).

Oslobođenje Marksa ispod »marksizma-lenjinizma« nije dovršen proces, uprkos silnog napora koji su uložili ne samo »zapadni marksisti« nego i marksisti u Jugoslaviji a i neki marksisti

Digitized by Google

iz Poljske, Čehoslovačke i Mađarske. Pa ipak stvar još ni izbliza nije okončana, ne samo u toj istoj Zapadnoj Evropi nego i kod nas da i ne spominjemo Istočnu Evropu.

Široko rasprostrta misao o Lenjinu i Staljinu kao zakonitim naslednicima Marksa nije samo svojina marksista-lenjinista, nego je opšte prihvatljiv stav za mnoge današnje osporavatelje i kritičare Marksove misli. Jedanput optuženi Marks za proroka socijalizma nije mogao biti ugrožen ničim drugim nego »sistemom emancipacije«, čiji je stvarni sadržaj na najbolji način izrazio Gulag.

Staljinisti stari i novi kao i antimarksisti stari i novi skoro su jedinstveni u odbrani jednačine Marks=Lenjin. Staljinisti su proširili ovu jednačinu u tročlanu: Marks=Lenjin=Staljin čemu su antimarksisti takođe aplaudirali. Realizacija ove jednačine je prema staljinistima »realni socijalizam« a prema antimarksistima Gulag. Razlika između staljinista i antimarksista je ipak velika i proizlazi otuda što staljinisti odbacuju jednačinu »realni socijalizam« = Gulag koju antimarksisti smatraju logičkom. Za razliku od staljinista i antimarksista savremeni marksisti vide u staljinizmu Gulaga tj. u »realnom socijalizmu« — »antimodel socijalizma«.

Prvi korak na teorijskoj ravni destaljinizacije Marksove misli jeste ono što je već ostvareno u horizontu teorije i što je sa stanovišta misaonog već prošlo i, po mom uverenju, danas neaktuelno. Naime, oslobođenje Marksa ispod »marksizma-lenjinizma« i njegove realizacije — »realnog socijalizma« za nas, sa teorijske tačke gledišta je prošlost koja više nije interesantna.

Sledeći teorijski korak mora biti učinjen u pravcu koji će sve produbljenije voditi »kroz Marksa preko Marksa«, da se poslužimo Akselosovim izrazom. Mora se Marks u marksizmu »osloboditi svetih zona« oko njegove glave, kako je to s pravom, čini se zahtevao Lučio Koleti još koju godinu ili deceniju pre.

Kritička procena Marksa sa stanovišta Marksa, ali ne iznutra njegovog dela nego iz prostora u kome ono danas nastoji da pulsira u svetu moderne, nalog je, čini se, savremenog promišljanja njegovog dela. Ako u izvršenju tog zadatka iskrsnu kao i do sada različite »rekonstrukcije« Marksove misli kao i neke nove konstrukcije marksizma, ne treba iz straha od revizije njegove misli zagrmeti u pročelju s parolom *Zurück zu Marx*. Nije na dnevnom redu teorijska realizacija te parole prosto zato što je, po mome uverenju, njeno ostvarenje već proteklo. Stoga se otuda može malo izvući produktivnog, pa je zato predstojeće nešto drugo. Zapravo je predstojeće dešifriranje Marksa i socijalizma, čija bi uporišna stalna praksa valjao da bude Marksov pojam fetišizma.

Defetišizovati Marksa ujedno je odgovor na pitanje kako se njegova misao može destaljinizovati. Stvar je analize pojedinih aspekata Marksovog misaonog sistema i njegovih stavova da utvrdi koji više od njih nisu primereno eksplikativno sredstvo za

Digitized by Google

razumevanje postojeće proizvodnje života. Na primer, da li su još uvek validni teorija pauperizacije proletarijata ili zakon tendencijskog pada prosečne profitne stope i niz drugih koji su već Marksovi kritičari stavili u sumnju, ne bez ikakvih razloga. Otvorena su to pitanja o kojima se mora raspravljati i unutar marksističkog mišljenja iako se izvan marksizma o njima dosta dugo raspravlja.

Divinizacija Marksa, makar formalna i lažna, kao što je staljinistička, još uvek nije zrela da se stavi u pitanje u redovima nekih Marksovih sledbenika i nastavljača. Sa Marksom se poštapaju njegovi sledbenici katkad kao bogomoljci sa izabranim bogom. Samo u tom kontekstu postaje razumljivim zašto je Marks postao od mislioca pokreta, filozofom poretka ili staljiniziranim Marksom. Marks je postao istovetan s poretkom »realnog socijalizma«. Osloboditi ga od te identifikacije ono je što u suštini čini bitni sadržaj destaljinizacije i Marksa i socijalizma.

Marks ne pokriva nikakvu realnost. Njegova je misao materijalističko shvatanje istorije i zato samo on može da izražava nadu u neko sutra koje ne postaje stvarnost, nadu kao od stvarnosti otrgnutu ili nagoveštenu drugačiju mogućnost.

Nije li destaljinizacija Marksove misli njeno oslobađanje od ovostranosti skrućene u »realnom socijalizmu«? Ako to jeste, ne pretpostavlja li to oslobađanje kao svršenu stvar ostvarenost ili tačnije postvarenost Marksove misli u »realnom socijalizmu«. Zapravo je pitanje: sadrži li Marksova misao sebi inherentnu realizaciju, može li ona da se ostvari? Ne nosi li ona u sebi samu mogućnost realizacije? Nije li joj ta mogućnost imanentna?

Ako se to pretpostavlja kao činjenica, što je za mnoge nesporno, onda se postavlja pitanje — šta je u Marksovoj misli što je moglo biti ostvareno? Pitanje se može konkretizovati na taj način, otprilike, što će se pitati šta je to iz Marksovog mišljenja što se moglo ostvariti pod imenom »realnog socijalizma»?

Ostvarenje vlastite emancipatorske misli bila je Marksova ambicija. Šire posmatrano to je bila Hegelova ambicija pomirenja uma i stvarnosti. Tu ambiciju Marks je delio s Hegelom pa zato on ostaje potpuno nerazumljiv bez Hegela. To je ona istina, koju je, po mom mišljenju Lenjin s pravom naznačio iako su neki marksisti našeg vremena tu naznaku smatrali budalaštinom.

Ali nije li iz iste ambicije potekla Marksova ideja ukidanja proletarijata kao pretpostavke ostvarenja čovečnog čovečanstva? Nije li ukidanje privatne svojine ostvareni komunizam iako ne i socijalizam? Nije li se Marksova ideja o ukidanju privatne svojine kad se htela realizovati u empirijskom svetu, u društvo bez privatne svojine preobrazila u činjenicu, da je celo stanovništvo osim birokratije koja vlada najedanput pretvoreno u proletarijat a da se narodom vlada tako da on nema nikakva

Digitized by Google

učešća u ustavu, pa mu se on donosi da bi se njime vladalo a ne da bi se narod vladao po ustavu. U društvima u kojima »granica kapitala nije kapital sam« nego je bila na delu revolucija koja je negirala tu njegovu imanentnu negaciju »deformacije socijalizma« bile su već time inaugurirane i osigurane u svom uspešnom nastupu. Ukidanje perspektive kapitala pomoću novog subjekta proizvodnje života — države i to socijalističke — nameće pitanje koje ljudi s pravom postavljaju, gde se krije u prethodnom mišljenju jedan takav subjekt tako tvrd kao što je »socijalistička država« ili kao što je politička organizovanost društva.

Mislim da je Orešković naslutio odgovor kad je pomenuo subjektivni voluntarizam koji se objektivirao u državu kao organizaciju vladanja ljudima i stvarima. Ono što je bit staljinizma izgleda se iscrpljuje u tome što se subjektivni voluntarizam objektivizirao u državi koja je postala *spiritus movens* svega. Upravo je ona taj um koji je postao organizacija i koja sada diriguje i upravlja svim i svačim. Mislim da smo još uvek vrlo daleko od toga da taj um ne pritiskuje tako moćno i tako silno da oni koji ga kritikuju katkada podsjećaju na ljude koji su nemi. Hvala.

Digitized by Google

Aleksandar Sekulović

Kontrarevolucija kao uzrok staljinizma

Polazeći od pitanja koja su organizatori postavili, ja ću govoriti ovde samo o jednom aspektu nastanka staljinizma i o jednom tumačenju staljinizma. Osećam se slobodnim da sada izostavim širu eksplikaciju mojih gledanja na ovaj problem, odnosno širu analizu fenomena staljinizma, utoliko pre što je takva analiza sadržana u jednom mom opsežnom radu, koji je časopis »Gledišta« objavio pre skoro 20 godina.*) Koga interesuju moja gledanja na celinu stvari, može i sada pogledati taj tekst. U njemu je naznačen i ovaj aspekt nastanka staljinizma, o kojem sada želim da govorim nešto detaljnije, jer mi se čini da on ima posebno aktuelno značenje.

Dakle, želim da govorim o subverzivnom delovanju koje je dolazilo sa Zapada a kojem je SSSR bio izložen od samog početka oktobarske revolucije pa sve do današnjih dana. Treba reći da su ovakvom delovanju bile izložene i druge socijalističke zemlje, uključujući tu i Kinu i Jugoslaviju, a naročito Kubu. Šta više, tome su izložene i sve zemlje tzv. socijalističke orijentacije u trećem svetu, kao što su Etiopija, Angola, Mozambik, pa čak i zemlje koje to nisu, već su ili progresivne orijentacije, ili su jednostavno označene kao nesaglasne sa zapadnim modelom

*) Aleksandar Sekulović, **Šta je staljinizam,** »Gledišta« br. 11/1969.

Digitized by Google

društva i sa njegovim interesima. Primer za to su Nikaragva, Zimbabve, Panama, Indija, Iran i mnoge druge zemlje.

Ova subverzivna delatnost Zapada, a posebno SAD, nije nikakva fantazma i izmišljotina staljinizma kako bi mogao da sprovodi represije.

Ta delatnost je, tako reći, legalizovana u zapadnom svetu. Njome se bave legalne i specijalizovane institucije, a činjenice o tome su opšte poznate. Njen raspon se kreće od korišćenja radija i drugih sredstava komuniciranja, kao instrumenata neprijateljske propagande do ekonomskih mera i oružanih intervencija. Vođenje propagandnog rata protiv nezavisnih zemalja nailazi na osudu na svakom susretu nesvrstanih zemalja, a i inače je u suprotnosti sa međunarodnim normama i konvencijama. Uprkos tome, neprijateljska propaganda putem sredstava masovnog informisanja, posebno putem radija, kao jedan vid necivilizacijskog ponašanja, permanentno se upotrebljava u cilju subverzivnog podrivanja režima koji nisu u skladu sa interesima Zapada, posebno SAD.

Ta delatnost se dalje ispoljava kroz formiranje, naročito u SAD u poslednje vreme, posebnih organizacija i fondova za tzv. širenje demokratije u svetu, odnosno za podsticanje opozicionog delovanja u nesavezničkim zemljama.

Dalje, ta aktivnost obuhvata akte sabotaže, državnog terorizma i korišćenja plaćeničkih snaga, kao što to pokazuju sadašnja zbivanja oko Angole, Mozambika i Nikaragve. Posebno omiljen vid destabilizacije progresivnih režima od strane Zapada jeste fizičko likvidiranje vodećih ličnosti. Lista ovih zločina je vrlo duga i ide od ubistva Lumumbe, Aljendea, Torihosa, Indire Gandi, oružanog napada na Libiju sa ciljem da se ubije Gadafi, pa sve do ubistva Abu Džihada pre nekoliko dana.

Na kraju ove lepeze subverzivnih aktivnosti nalaze se direkne i otvorene vojne intervencije, agresije i okupacije, kao što je bilo u slučaju Grenade.

Dakle, radi se o jednoj masovnoj, sistematskoj, razuđenoj i permanentnoj akciji koja je uvek ugrožavala društveno biće pojedinih zemalja i njihovu nacionalnu nezavisnost i bila u dubokoj suprotnosti sa principima međunarodnog prava.

Pitanje koje se tu može postaviti jeste, da li je protiv takve aktivnosti bilo i da li jeste legitimno preduzimati sve mere odbrane i zaštite.

Ako se pogleda hronološki sled događaja, videće se da je ova aktivnost prethodila nastanku staljinizma u SSSR-u i da je bila jedan od njegovih uzroka. U kojoj je meri ovaj uzrok uticao na nastanak staljinizma, to je pitanje na koje tek treba odgovoriti, jer to do sada nije učinjeno.

Šteta je što za ovaj razgovor nismo imali pripremljenu jednu takvu analizu, jedno istorijsko istraživanje svih glavnih oblika i akata subverzivnog delovanja Zapada prema SSSR-u u

Digitized by Google

prvim godinama njegovog postojanja, jer bi na osnovu jedne takve analize mogli da zaključimo u kojoj je meri to delovanje dovelo do nastanka staljinizma.

Ja se lično istraživanjem toga nisam bavio, ali sam sklon da verujem, na osnovu onoga što je opšte poznato i na osnovu onoga što SAD danas rade u svetu, da je to delovanje bilo jedan od glavnih uzroka staljinizma.

Naravno, iz ovoga ne treba izvesti zaključak da je staljinizam nastao zbog subverzivnog delovanja Zapada. U nastanku staljinizma ulogu su odigrali brojni faktori, sve do potpuno iracionalnih. Ponegde su staljinistička ponašanja proizašla iz čisto privatnih sukoba među ljudima. Ako želimo da dođemo do objektivne analize staljinizma, onda ne smemo zanemariti ni jedan od faktora koji su uticali na njegov nastanak. Upravo zato skrenuo sam pažnju na fenomen subverzivnog delovanja sa Zapada, jer se radi o jednoj istorijskoj i aktuelnoj činjenici koja je potpuno zanemarena. Danas kod nas dominira, na žalost, naročito u sredstvima informisanja, jedna prividno produbljena a u suštini površna interpretacija staljinizma, koja nas vodi na to da staljinizam tumačimo kao produkt mentalnog rastrojstva ili jedne nacije ili jedne ideologije.

U vezi sa ovim je i drugo pitanje o kojem sam hteo da govorim, a radi se o doktrinarnom reduciranju socijalizma na staljinizam. Postoji opsežna literatura koja dokazuje da socijalizam, odnosno tačnije rečeno, njegova komunistička varijanta, ne može nikako drugačije da egzistira osim kao staljinizam.

Sada nije vreme i mesto za detaljniju analizu ovih koncepcija, a uostalom one su postale već široko poznate. Ono što želim da kažem jeste da njihovo poreklo nije teorijskog već političkog karaktera i one su u stvari racionalizacija kontrarevolucionarnih i subverzivnih aktivnosti o kojima sam napred govorio. Njihov cilj je radikalna kompromitacija komunističkog pokreta u svim njegovim vidovima i varijantama. Kada se na propagandnom planu postigne ova identifikacija između komunizma i staljinizma, onda se svako pozivanje na komunističke vrednosti i principe unapred kvalifikuje kao dogmatsko, odnosno kao staljinističko. U toj situaciji onaj ko želi da dokaže da nije staljinista, mora u celini da negira sopstveni komunistički identitet. To je danas problem sa kojim se sreću mnoge komunističke partije u svetu. Jer, na propagandnom, mas-medijološkom planu dominira predstava da samo onaj ko nije komunista nije staljinista, odnosno da je »samo mrtav Indijanac, dobar Indijanac«.

Budući da je ova redukcija teorijski neodrživa, ostaje da se u praksi onemogući ispoljavanje svakog drugog vida socijalizma osim staljinističkog. I tu onda stupaju na scenu ne subverzivne delatnosti o kojima sam govorio napred, čija je svrha da se socijalizam natera na politiku čvrste ruke i represije, kako

Digitized by Google

bi bio proglašen za staljinizam i kako bi se time stvorio legitimitet za otvorenu pobunu protiv njega.

To je obrazac koji je primenjen protiv SSSR-a u prvim danima posle oktobarske revoluciju i bezbroj puta nakon toga, od španskog građanskog rata, preko Čilea i rušenja Aljendea, do Nikaragve.

Zbog čega ukazujem na ove aspekte nastanka staljinizma? Zato što mi se čini da upravo oni imaju danas svoju punu aktuelnost. Danas su u toku značajni i temeljni procesi reformi u socijalističkim zemljama, procesi koji imaju za cilj vraćanje privlačnosti socijalizmu i definitivan raskid sa staljinizmom.

Na Zapadu je, u zvaničnim krugovima NATO pakta, usvojeno interno strateško opredeljenje da se uspeh ovih reformi mora sprečiti po svaku cenu. U tom cilju biće preduzete sve mere bez izuzetka, a među njima i raznovrsni arsenal subverzivnih aktivnosti.

Da zaključim. Opasnost za obnovu staljinizma danas ne vidim ni u čemu što bi bilo imanentno socijalističkoj misli i praksi. Tu se zaista ne bih složio sa interpretacijom druga Petrovića, utoliko pre što se on poziva na Luća Koletija, koji je, u teorijskom i u političkom smislu, na pozicijama desnice.

Glavnu opasnost za renesansu staljinizma vidimo u onim nastojanjima — danas u svetu dominirajućih, i u materijalnom i u duhovnom pogledu — snaga desnice da socijalizam vrate na njegove devijantne oblike. Sa ovoj stanovišta mislim da bi morali, naročito u sredstvima javnog informisanja, da pomerimo težište našeg interesovanja za fenomen staljinizma i da osim ovih njegovih originernih uzroka pogledamo i šire aspekte međunarodnih odnosa, onda i danas. Svako tumačenje staljinizma istrgnuto iz opšteg okvira kretanja i odnosa u svetu preti da bude tendenciozno i da završi na redukciji socijalizma na staljinizam, odnosno na Reganovom mističnom shvatanju socijalizma kao »imperije zla«.

S druge strane, mislim da je i ovo preterano bavljenje staljinizmom, ova poplava Solženjicina, Bukovskog, Kundere i sličnih, vid kulturne retardacije. Socijalizam je, u osnovi, sveo svoje istorijske i teorijske račune sa staljinizmom, ili je to trebalo da učini pre tri-četiri decenije. Danas su pred nama druga pitanja — pitanja budućnosti sveta i čovečanstva na jednoj prelomnoj etapi njihovog razvoja — a odgovor na ta pitanja očekuje se i od nas. Ukoliko i dalje budemo ostali ovakvi zarobljenici prošlosti i opsesije staljinizmom, mi ćemo postati (ako to već nismo postali) strukturalno nemoćni za davanje odgovora na kapitalna pitanja razvoja sveta u decenijama koje su pred nama.

Digitized by Google

Najdan Pašić

Stalna aktuelnost borbe protiv staljinističkih dogmi

Poveo bih se za primerom druga Save Živanova i počeo bih i ja svoj prilog razgovoru o staljinizmu i destaljinizaciji podsećajući na jedan Marksov citat, ovoga puta iz »Građanskog rata u Francuskoj«. Marks ističe da ambicija Komune, to jest proleterske revolucije u Parizu, nije bila da natura neke u glavi skovane utopije, nego da oslobodi snage društvenog progresa, da otvori put za njihovo izražavanje i delovanje.

Staljinizam je upravo antipod takvom prilazu socijalističkoj revoluciji. Ambicija staljinizma nije da oslobađa snage revolucije, da oslobađa istorijski stvorene mogućnosti i snage sposobne da izvrše stvarni prevrat u društvenim odnosima, nego, naprotiv, da te snage stavi pod kontrolu jednog svemoćnog političkog centra koji planira i izvodi Revoluciju i preuzima apsolutnu vlast. Zbog toga se svesno ide na to da se priguše i onemoguće svi oblici autonomnog izražavanja interesa i samostalnog delovanja različitih društvenih subjekata. Tako je nastala koncepcija transmisionih mehanizama koji sve vidove organizovanja ljudi iz najrazličitijih motiva i potreba stavljaju u podređen položaj i podvrgavaju kontroli jednog političkog centra.

Svoju pravu političku suštinu staljinizam je izrazio najbolje u definiciji diktature proletarijata koju je dao sam Staljin.

Digitized by Google

Već 1924. i 1926. godine u raspravi »Pitanja lenjinizma« on piše da je diktatura proletarijata takav politički sistem u kome Partija, partijski vrh, daje direktive i smernice za razvoj društva. Sve masovne organizacije (računajući tu i sovjete kao oblik organizacije državne vlasti, zatim sindikat, omladinsku organizaciju i sve druge vidove organizovanja) samo su transmisije preko kojih se te direktive prenose na mase, a mase radnika i ostali društveni slojevi su izvršioci tih direktiva. To je, dakle, jedno dosledno autoritarno shvatanje organizacije društva, izraženo u razgolićenoj, maltene brutalnoj formi.

Suprotstavljajući se staljinizmu, iz svih onih razloga koji su nam dobro poznati, naša Partija je bila kadra da postavi drugu koncepciju pokretačkih sila socijalizma, vraćajući se Marksu, u kom smislu je to i učinjeno, prvo na Šestom kongresu Komunističke partije Jugoslavije 1952. godine, pa zatim na Četvrtom kongresu Socijalističkog saveza radnog naroda (odnosno Narodnog fronta), kao i u Ustavnom zakonu od 1953. godine, dakle vrlo brzo posle otvorenog sudara sa staljinizmom 1948. godine. U jednoj razvijenoj formi, teoretski fundiranoj to demokratsko shvatanje diktature proletarijata izraženo je u Programu SKJ od pre trideset godina.

U Programu SKJ direktno se kaže da je diktatura proletarijata takav oblik vlasti koji omogućuje radničkoj klasi, njenim svesnim socijalističkim snagama i drugim društvenim slojevima povezanim sa radničkom klasom, da menjaju svoje društvene odnose u skladu sa svojim slobodno izraženim, neposrednim i dugoročnim interesima, i te odnose tako i menjaju.

Znači, umesto države, umesto svemoćnog partijskog centra, kao motorna snaga socijalističke revolucije uzimaju se slobodno izraženi autentični interesi radničke klase i radnih ljudi.

U konkretnom sukobu KPJ sa staljinizmom otkrilo se nešto što je od velikog značaja i teorijskog i praktičnog. To je inherentna protivrečnost između autoritarne i slobodarske demokratske komponente istog revolucionarnog procesa. Čitava dalja istorija staljinizma i borbe za »destaljinizaciju« protiče u znaku uspešnijeg ili manje uspešnog razrešavanja ove protivrečnosti.

Danas nema nijedne zemlje koja pretenduje da je socijalistička, gde ova pitanja nisu otvorena u ovoj ili onoj formi i u manje ili više zaoštrenim oblicima.

Složio bih se sa onim što je govorio drug Muhić: staljinizam je možda mrtav kao konkretno istorijski fenomen jednog perioda u razvoju sovjetskog društva, ali je i te kako živ u »idealno-tipskom obliku« i možemo ga sa sigurnošću otkriti i dijagnosticirati ne samo u svim zemljama »realnog socijalizma«, već i u našoj zemlji.

Digitized by Google

Definicija diktature proletarijata, sadržana u Programu SKJ, našla je svoje konkretne vidove pre svega u odricanju monopola Partije na izražavanje i neposrednih i opštih, istorijskih interesa radničke klase. U Programu SKJ postulat da je komunistička partija istorijski predodređena da izražava, jedina ona, dugoročne interese klase, naziva se »neodrživom dogmom«. To je prvi slučaj da jedna marksističko-lenjinistička partija dođe na te pozicije.

Iz toga su izvedeni zaključci o tome da politički sistem mora biti tako ustrojen da otvara različite kanalc autonomnog izražavanja radničko-klasnih i drugih autentičnih društvenih interesa. U tom vremenu se rađaju i šire ideje o tome da politički sistem socijalizma mora da počiva na dva stuba (kako se kaže u Programu SKJ), na samoupravljanju, odnosno na radničkim savetima, s jedne strane, i na Komuni i komunalnom uređenju, s druge strane.

Termin »pluralizam interesa« samoupravni i politički ušao je u naš politički rečnik relativno kasno, ali imamo sve razloge da tvrdimo da je ta ideja i te kako utemeljena već u pedesetim godinama, a najjasnije u samom Programu saveza komunista. Tu je već bilo jasno i glasno rečeno da stvarnog demokratizma nema ako svi subjekti i svi nosioci revolucionarnih promena nisu u mogućnosti da autonomno, slobodno izražavaju svoje interese.

Autoritarna suština staljinizma, kako se to pokazalo kasnije, mogla je da se izražava u mnogo različitih formi. Nisu potrebna sva konkretno istorijska obeležja »klasičnog« staljinizma da bi staljinizam u svojoj suštini i dalje živeo.

Brižljivije proučavanje istorijskog razvoja u socijalističkim zemljama pokazalo bi kako upravljački sloj, koji brani svoje interese i pozicije, svoj monopol na izražavanje opštih interesa, nalazi mnoge modalitete kako da očuva svoju vlast, često se pozivajući na samoupravljanje, na demokratske principe i tako dalje.

Nije slučajno da je kod nas bila, kroz čitav niz godina, zaboravljena postavka iz Programa SKJ da Savez komunista deluje sve manje s pozicija vlasti, a sve više s pozicija idejne usmeravajuće sile koja ostvaruje svoj uticaj unutar samoupravno organizovanih i slobodno udruženih društvenih i političkih snaga.

Tako je kod nas, uprkos formalnom važenju Programa SKJ, tekao proces udaljavanja od toga programa. Tolerisani su, čak i nekim normativnim aktima sankcionisani, oblici srastanja države i partije, utvrđivanja partijskog monopola odlučivanja, vraćanja Socijalističkog saveza i drugih društvenih organizacija u položaj transmisija itd.

Digitized by Google

To je, razume se, bilo praćeno odgovarajućim nusproduktima i pojavama koje otkrivaju realne odnose, bez obzira na drugačije degradacije.

Ima pojava koje se mogu uzeti kao siguran indikator prisustva staljinizma u »idealno-tipskoj« formi. Gde god nisu rešena pitanja adekvatnog demokratskog izražavanja i usklađivanja pluralizma interesa kako samoupravnih tako i političkih, javljaju se istorodne teškoće i problemi. Ovo nerešeno pitanje političkog pluralizma sapliću se i spotiču svi pokušaji demokratske reforme socijalizma u svetu. Nema nijedne zemlje »realnog socijalizma« koja to nije pokušavala i koja se baš na tom pitanju nije spotakla.

Ako politički sistem »ignoriše« realno postojeći pluralizam interesa i na makro planu društvene organizacije i izbora puteva društvenog razvoja, neizbežno se rađa niz birokratskih deformacija karakterističnih za sistem partijsko-državnog monolitizma — za staljinizam u idealno-tipskom smislu toga pojma. To su:

— frakcionaške borbe oko vlasti unutar formalno monolitne partijske i državne profesionalno-upravljačke »strukture«;

— uspostavljanje globalne monoorganizacione hijerarhije u kojoj su sve političke i druge organizacije i oblici udruživanja stavljeni u podređen, »transmisioni« položaj prema jednom glavnom centru političke vlasti;

— tendencije da stručna udruženja, umetničke, sportske i druge organizacije preuzimaju odnosno nastoje da preuzmu na sebe ulogu alternativnih ili opozicionih političkih centara;

— dominacija teritorijalno-političkih oblika povezivanja i integracije na račun radno-funkcionalnih; teritorijalna pripadnost kao glavna determinanta društvenog položaja pojedinaca i društvenih grupa.

U uslovima partijsko-državnog političkog monopola javljaju se obično i vaninstitucionalni oblici odlučivanja. S jedne strane postoji formalna demokratska struktura odlučivanja, (kod nas idealno zamišljeni delegatski sistem), a s druge strane, iza tog paravana jedan drugi, potpuno tome suprotan sistem odlučivanja preko uskih poltičkih oligarhija koje se formiraju na vrhovima svih društveno političkih zajednica.

Restauracija transmisionih odnosa između izvršnopolitičkih organa SK kao komandnog centra i drugih društveno-političkih organizacija dobija formu kvazi-političkog pluralizma. Taj kvazi-pluralizam ogleda se u formalno partnerskim odnosima koji se uspostavljaju između Saveza komunista i društveno političkih organizacija: Socijalističkog saveza, sindikata, omladine, kao i u nastojanju da Socijalistički savez bude neka vrsta prinudnog

Digitized by Google

tutora i kontrolora nad svim drugim društvenim organizacijama i udruženjima građana.

Ova okrugla godišnjica izbijanja otvorenog konflikta sa staljinizmom aktuelizira sva gore pomenuta pitanja. Osnovno je pitanje u stvari kako savladati i otkloniti ono što čini samu suštinu staljinizma a to je nastojanje da se jednom svemoćnom političkom centru koji određuje pravce društvenih kretanja u ime opštih interesa podrede svi vidovi društvene organizacije i spontane društvene aktivnosti.

S te tačke gledišta treba kritički prosuđivati iskustva sa delegatskim sistemom, koji se sveo na mehanizam formalnog konfrontiranja kruto institucionalizovanih parcijalnih interesa, pri čemu je radni čovek zatvoren u najuži krug empirijskih interesa vezanih samo sa njegovom pripadnošću osnovnim ćelijama društvene organizacije. Preko tog nivoa u njegovo ime, ali bez njega, odlučuju institucionalizovani nosioci parcijalnih interesa. Na toj osnovi se onda formira kvazi-monolitizam na različitim nivoima od opštine do rupublike i pokrajine i onda se to prenosi gore na Federaciju. Svaka društveno-politička zajednica govori samo jednim glasom. Pluralizam se formalno priznaje unutar te zajednice ali se on tu i završava i posle toga počinje predstavljanje tog »homogeniziranog« interesa formalno preko jednog opunomoćenog nosioca tog interesa (delegata), a stvarno preko partijskog i državnog vrha odgovarajuće društveno-političke zajednice.

S obzirom na ovakvu situaciju treba razmisliti šta stvarno znači često ponavljano izjašnjavanje protiv »politizacije interesa«. Kako se u društvu sa osamostaljenim političkim vrhovima i institucionalizovanim parcijalnim interesima mogu konflikti interesa »depolitizirati« i šta znači ta »depolitizacija«? Ako se interesi »depolitiziraju« kome se onda prepušta njihovo usaglašavanje i sinteza? To ostaje birokratiji, jer, iz puke konfrontacije uskih parcijalnih interesa ne mogu mehanički proizići rešenja koja, bar donekle, izražavaju zajedničke i opšte interese. Prema tome, ako se konflikti interesa formalno i veštački »depolitiziraju« širi se prostor za arbitriranu vlast birokratije. Ona, u situaciji politički nerazrešenih konflikata parcijalnih interesa, dolazi u poziciju da prosuđuje šta bi trebalo da bude interesna sinteza i da onda to nameće u ime opštih interesa.

U vreme manje opterećeno brigom kako da se očuva sistem birokratskih privilegija i monolitne vlasti, drugačije se rezonovalo. Citiraću, ilustracije radi, jedno karakteristično mesto iz referata Milentija Popovića na Petom kongresu SSRNJ (1960). To mesto glasi:

»Drugim rečima, u kolikoj meri se, ekonomski život oslobađa administrativnih mera, u toj meri se i problemi koji su se po-

Digitized by Google

javljivali kao stručno privrednički, stručno pravni ili administrativni sada sve više pojavljuju kao politički i mogu se rešavati samo na političkom nivou«.*)

Prema tome, treba videti šta je, u uslovima samoupravljanja, adekvatno rešenje za problem političkog pluralizma. Nećemo jednopartijski sistem, nećemo ni višepartijski sistem. Imamo razloge za to, jer i jedno i drugo znači priznavanje monopola upravljačkih grupa na izražavanje i tumačenje »opšteg interesa«. Ali, koju smo alternativu dali? Je li ta alternativa razvijanje odgovarajuće uloge socijalističkog saveza kao široke, svima dostupne tribine otvorene borbe različitih mišljenja, gde se i Savez komunista pojavljuje kao jedan od učesnika u tom demokratskom procesu a ne kao konačni arbitar, koji svojim unapred zauzetim stavovima daje direktive svim drugim organizacijama?

Moramo se vratiti u tom pogledu onome na čemu se insistiralo već u najranijim fazama razvoja socijalističkog samoupravljanja. Na Četvrtom kongresu Narodnog fronta, odnosno Socijalističkog saveza radnog naroda, Kardelj je govorio da je neraskidiva povezanost Partije i Narodnog fronta bila jedna od najvažnijih prepreka za birokratizaciju partije i da bi se inače bez toga, Partija brzo i konačno birokratizirala. Pitanje je sada kako vratiti demokratski legitimitet i politički ugled i uticaj Socijalističkom savezu, kako ga učiniti najširom demokratskom asocijacijom ove dosadašnje forumske organizacije koja se defakto nalazi u ulozi transmisije partije u najbukvalnijem smislu reči.

Naš politički život teče od partijskog plenuma do plenuma. Tu se utvrđuju i propisuju zadaci za sve političke subjekte pa i za Socijalistički savez i delegatske skupštine. Već redovni politički izveštaji u novinama daju povoda za ozbiljno kritičko razmišljanje. Upadljiva je činjenica da su se izvršno-politički organi Saveza komunista pa i centralni komiteti preopteretili operativno-upravljačkim funkcijama dok su svi drugi subjekti potisnuti na margine i pretvoreni u transmisije.

Šta to znači, na primer, kada se posle sednice Centralnog komiteta saziva Skupština kao vrhovni organ vlasti i samoupravljanja u društveno-političkoj zajednici, da bi videla kakvi zadaci proizilaze za nju i njene organe iz zaključaka partijskog plenuma?! Time se, u stvari, priznaje da Partija postaje okosnica, glavni stub upravljačkog aparata i da se obnavlja u novim formama partijsko-državni monolitizam!

---

* Uvodna reč Milentija Popovića u Komisiji za ideološka pitanja Petog kongresa SSRNJ (1960).

Digitized by Google

Sava Živanov

Pretpostavka uspeha u bilo kom poslu je da ostanemo na tlu realnosti, pa i u ovim razmišljanjima o staljinizmu i destaljinizaciji. I Fuad i kolega Balj su pomenuli istorijske korene, ali su se orijentisali na neka druga pitanja, reforme vladanja, na strah itd.

Pitanje ostaje, upravo, ovo o čemu je Miša govorio: Susret ovih velikih socijalističkih revolucija našeg doba sa problemima epohe. Zašto su sve te velike socijalističke revolucije, koje su podstakle, organizovale i otvorile prostor stvaralačkoj delatnosti, samodelatnosti i samoorganizovanosti različitih revolucionarnih socijalnih snaga posle te velike epohalne pobede u političkom delu borbe za vlast, na jedan ili drugi način završile — duže ili kraće bile u različitim autoritativnim oblicima vladavine. Ponekad smo skloni da kažemo, jer su ih vodile kominternovske partije. Ali, imamo i Kubu i Nikaragvu, dakle, te velike revolucije koje su bile snage bez takve avangarde, bez kominterne, pa ipak su na ovaj ili onaj način kasnije ostale na istom ili došle na isto.

Zatim, zašto svi ovi veliki revolucionarni pokušaji koji traju 40 godina, da se iz toga istrgnemo, završavaju, kako je Engels govorio, o borbi prvih radničkih organizacija: »mnogim porazima i retkim pobedama«. Ne postavljamo li mi, ne postavljaju li socijalističke revolucije ipak zadatke koji su nerealni, koje ne mogu da reše? Ne treba li da budemo, možda, malo selektivni u tome? Koji su to problemi epohe i koje su mogućnosti u datom istorijskom trenutku, da se zaista ti problemi reše? Sve te revolucije bile su »juriš na nebo«, ali posle juriša na nebo dolaze oni teški, mukotrpni zemaljski problemi, a u njima postoji tako mnogo ograničenja i unutrašnjih i spoljnih. Zato samo postavljamo pitanje, da tu vidimo šta su to problemi epohe i koliko te revolucije mogu da ih reše.

Engels je u svoje vreme govorio o mogućnostima da socijalističke snage dođu u vlast u zemljama gde nisu stvorene materijalne, socijalne, kulturne, civilizacijske pretpostavke za socijalizam — i tu je predvideo dva podjednako neuspešna rešenja. Jedno je da te socijalističke snage ostvaruju zadatke koji su rešivi, a onda neizbežno ostaju na tlu postojećeg društva. I druga mogućnost da počnu da ostvaruju zadatke koje su postavili u svom programu, a za koje nema realnih pretpostavki, a onda opet završavaju u nekim pokušajima takvog nasilnog zasecanja u istorijski tok, da poput istorijskih poznatih primera, kao što je »veliki skok« i »narodne komune«, a nešto kasnije i »kulturna revolucija u Kini, ili polpotovski režim u Kampućiji, dovode do krajnje diskreditacije socijalizma u celini.

Da pokušamo da ocrtamo ono od čega je Lenjin pošao u pokušaju da izbegne obe ove opasnosti o kojima je govorio

Digitized by Google

Engels. Desilo se, ne zato što je neko želeo (uslovi rata, veliki problemi koji su pokrenuli mase na revolucionarnu akciju) da revolucija pobedi i da dođu na vlast socijalističke snage u zemlji, koja nije stvorila pretpostavke za socijalizam. Tada se postavilo pitanje: koji su to putevi da se uz političku vlast, koja postoji i koja je socijalistički orijentisana, a uz saznanje da se ne mogu preslikati etape istorijskog razvitka, koje su to forme i etape kretanja ka tom budućem socijalističkom društvu, a da ne bude ni takve intervencije u istoriji koja vodi u stranputicu, ali ni da se nastavi u samotoku, koji je, takođe, bez perspektiva. Njegova rešenja, kao što je poznato, kretala su se ka izvesnim »modifikacijama istorijskog razvitka«: politička vlast koja je proizašla iz revolucije treba da stvara pretpostavke za socijalizam, ali da pri tome uvažava zakonitosti istorijskog kretanja i da ne »uvodi socijalizam«. To je njegov koncept svojevrsne mešovite privrede« i »državnog kapitalizma« u uslovima sovjetske vlasti — koji je zastupao 1917. godine, branio (u sukobu sa »levim komunistima«) početkom 1918. a u modifikovanom vidu ponovo izrazio u politici NEP-a.

Zbog toga, kad govorimo o staljinizmu u njegovom klasičnom vidu i o njegovim novim vidovima, moramo da o tome razmišljamo. Sve su to lepe želje za ostvarivanjem asocijacija slobodnih udruženih proizvođača, razotuđenjem, najširom demokratizacijom itd. itd. Ali kako to ostvariti, šta je od toga moguće realno, jer ako postavljamo nerealne ciljeve, ako postavljamo na primer želju da odmah uspostavimo asocijaciju slobodnih proizvođača, onda se stvaraju neki neformalni otuđeni centri moći. Ako hoćemo odumiranje države onda kada je država u nekim svojim funkcijama još uvek potrebna, a još negde je potrebna, onda stvaramo, upravo, drugačije efekte nego što želimo. Zato u postavljanju ciljeva na putu ostvarivanja nove besklasne civilizacije i zadataka koji odgovaraju pojedinim fazama mora da bude više realizma.

Digitized by Google

Goran Babić

Strah i smijeh

Najprije motto. U romanu Mihaila Bulgakova »Pseće srce« ima mjesto gdje preostali predstavnik buržoazije kaže: »Sve mi je jasno u socijalizmu, samo jednu stvar ne razumijem. Zbog čega su komunisti, prvi dan kada su došli na vlast, daskama zakovali glavna vrata i počeli ulaziti na sporedna? Samo to ne mogu da shvatim«.

Kad sam stavio na papir ovaj naslov (»Staljinizam i destaljinizacija«) nisam bio siguran da je tema čvrsto postavljena. Nisam bio siguran da se na neki način ne mrda. Zato sam ga preinačio, pa u mojoj varijanti glasi »Strah i smijeh«.

Što se mene tiče, dakle, naslov sâm po sebi više liči na pomičnu, pokretnu metu. Nisam lovac, ali mogu razumjeti da se u lovu dogodi nesreća, da lovac puca u jednu, a pogodi drugu zvijerku. Tako i sada i ovdje. Neće biti da pod istom rječju isti sadržaj podrazumijevamo, bez obzira na to što je naslov na prvi pogled jednostavan i razumljiv i precizan. Ali, da objasnim prigovor potanje.

Jedno će o temi reći oni, koji imaju neko vlastito iskustvo s tim, a drugo će i drugojačije govoriti ljudi bez iskustva u tim poslovima tj, bez ožiljaka na koži. Sve što čovjek može pročitati i sve što može naučiti iz knjiga, iz tuđeg iskustva, nije ravno jednom jedinom stvarnom oštrom ubodu, jednom

Digitized by Google

istinskom udarcu, jednom konkretnom žestokom napadu. Tuđi bubrezi ne bole. Nadalje, jedno će govoriti ljudi koji pripadaju ljevici, a drugo oni s desne strane. Kod nas su, recimo, prije rata, u staroj Jugoslaviji, zajedno robijali komunisti i takozvani nacionalni revolucionari iz kojih će se kasnije ispiliti ustaše, ali to ne znači da su o robiji i robijašnici isto mislili ni da su uopće imali bilo što slično i zajedničko osim stražara i rešetki.

Idemo dalje. O istoj (ovoj) temi jedno će govoriti profesionalni revolucionari i političari, kako se to danas posprdno kaže, čeljad, dakle, u svakom slučaju odlučna da svoju kožu uloži bez ostatka u jednu od definicija politike, a nešto će posve drugo o našoj temi misliti i kazivati čeljad umjetnička, bića sklona stvarima i pojavama nerazumnim i često nekorisnim.

Na sam spomen staljinizma, oni će reagirati različito. Desetljećima čitam tekstove o staljinizmu i tek sam nedavno naišao na stvarnu njegovu definiciju, na oblik koji zadovoljava moje kriterije. U novinama je izašao članak o novim procesima u »prvoj zemlji socijalizma« i nad člankom naslov-definicija: »*Udovice donose rukopise*«. Tako je pisalo i za svakog onog koji je iole upućen u stanje intelektualčeve duše (da parafraziram Camusa i njegov govor iz 1945. godine u Palači naroda pod naslovom: »Intelektualčeva savjest«), za svakog onog koji, znači, razumije suštinu Bulgakovljeve maksime »Rukopisi ne gore«, bit će jasno zbog čega me oduševio gore rečeni naslov.

Jednom je Danijel Dragojević objašnjavao svoju tezu, po kojoj je dovoljno da imaš naslov, a tekst (ni knjigu) ne moraš imati, kao što s druge strane nije bitno što si napisao knjigu ili tekst, ako nemaš naslova.

Ni najmanje surnnje nema da upravo naslov »Udovice donose rukopise« na najbolji način pogađa temu. I da budemo dosljedni — pogađajući temu, promašuje sve ostalo, kako kaže jedan već stari i slavni aforizam Ksenije Pješčić. Malo smo se dulje zadržali na intelektualčevoj ili možda, piščevoj interpretaciji problema, jer nam je svakako najbliža, jer je najaktualnija. Na kraju krajeva, kroz nju se mogu prepoznati pa i obuhvatiti, da tako kažem, i sve ostale stvari.

Rukopise, doduše, iza sebe ostavljaju podjednako i ljudi s ljevice i ljudi s desnice; i oni sa iskustvom i oni bez iskustva; oni sa ambicijama i profesionalni revolucionari (oni manje); i pisci i intelektualci, koji se ni u što drugo ne pouzdaju koliko u taj nesretni svoj potpis. O tome je u nas, možda, najbolje pisao baš Krleža. Sjetimo se fragmenata o »Kutiji s olovnim slovima«. Ali bilo kako bilo, donosile udovice rukopise ili ne, problem će i dalje ostati i reproducirati se bez obzira na rehabilitacije i perestrojke. Problem će se nastaviti na dru-

Digitized by Google

gim mjestima i drukčijim sredstvima, jer nisu ukinute pretpostavke njegove definicije, tj. njegove egzistencije.

Današnji skup i sastanak jest prilika da se o temi tek koja suvisla prozbori, a nije i ne može biti mjesto apsolviranja jedne nedoumice s kojom se odvajkada nosi ljudski rod.

Kad neka ideja odluči da propadne, ništa je ne može spasiti. Stara Grčka je propala u času kad je iscrpljen grčki mit, kad se dogodilo sve što se uopće moglo dogoditi.

Spominjao sam u nekim tekstovima čuvenu rečenicu Margarite Yourcenar, koju ona stavlja u usta Hadrijana i koja glasi: »Nema ničeg u mome životu što prije mene nije doživio neki Grk«. Zar Rim nije jednako tako iscrpio mjeru svoje okrutnosti? Zar se tamo zaista još išta moglo dogoditi? Ima li smrti a da se u Rimu nije dogodila? I da ne spominjem dalje, da ne navodim više mjesta na kojima se ovaj problem ponavlja, stvarna njegova bit ostaje uvijek ista a mijenjaju se samo njegovi oblici i imena.

Imade, doduše, i takvih danas među nama da tvrde kako valja samo stvoriti, izmisliti, proizvesti pravu formu a sadržaj će se, biva, već sam od sebe zatim u taj oblik ugurati, ali ja nisam od takvih.

Svijet bi bio prejednostavan kad bi ga likovnost mogla objasniti. Dvodimenzionalnoj slici nedostaje treća dimenzija. Ovo što danas podrazumijevamo pod staljinizmom, zvalo se nekad, u prvo doba, dok su se jednostavne stvari zvale jednostavnim imenima — dosada, i to *dosada pod prisilom.*

Ako s te strane pristupimo našoj temi uočit ćemo da se rastvara, da se rascvjetava, da problem ne može odoljeti svome rješenju. Tek kad objavimo, na primjer, Remizova, Ribakova i Šatrova, te stotine i hiljade drugih, tek kad s njih skinemo zabranu, taj tajanstveni veo, moći ćemo se suočiti sa suštinom, sa umjetnošću i njezinim kriterijima.

Dok je na djelu dosada, siromaštvo i zabrana, nije moguće ni na šta primjenjivati ona stroga mjerila po kojima civilizacija dijeli genija od idiota, talenta od mediokriteta, zrno od kukolja.

Dosada sve ujednačava, dosada dovodi do ravnopravnosti ološa, do stanja koje Njegoš definira onom elitističkom sentencom o puku, pučini kao stoci grdnoj.

Dosada dovodi do bolesti, stagnacije i retardacije. Dosada je izlizana zastava, parola, fraza. Dosada je pomanjkanje svakog duha i njegove invencije. Dosada je šuplje slovo, prazan tekst. Dosada je prežvakavanje naše pseudorevolucionarne žvake. Dosada je gnjavaža, dremež i tromost. Dosada je revolucionarno salo.

Kada je sve to povezano sa prisilom, kada ne možeš birati između dosade i njezine suprotnosti, tada dolazi do stanja koje zovemo staljinizmom.

Ako je tako onda je jasno da je staljinizam uvijek moguć i da se on podjednako događa i danas, kako kod nas tako i

Digitized by Google

drugdje, svugdje i svagdje, uvijek i u svakom času u kom se u ime bilo kojih ciljeva, a naročito tzv. viših, općih i zajedničkih, prisiljava duh i tijelo na ponavljanje, na starost, na dosadu.

Besmrtnost je najstrašnija kazna ako nije vezana s mladošću te i o tome, naravno, postoji mit.

Jedna je zaljubljena boginja zamolila Zevsa da njezinom ljubavniku, običnom smrtniku, podari besmrtnost, ali je zaboravila, nesretna i nespretna, napomenuti da joj ljubavnik treba vječno ostati mlad, jer je tako valjda pretpostavljala.

Zločesti Zevs koristi, dakako, svaku priliku da napakosti kako ljudima tako i bogovima, te ne mogavši odbiti boginji molbu, podaruje njezinom dragom besmrtnost, ali ne i to za šta nije zamoljen, vječitu mladost.

Sada nesretnik stari a ne može umrijeti i pretvara se, smanjujući se, na koncu u kukca pa u zvuk.

U naknadnoj razradi ovog manje poznatog mita sudjelovali su i Hegel i Kafka, ali to za našu priču nije bitno. Taj što stari a ne može umrijeti dobio je nakon dvije hiljade godina svoje pravo ime. To je staljinizam, on se danas tako zove.

Mijenjaju se bogovi, ali ostaje njihova volja. Da su se u Zevsovo vrijeme služili telefonom, njegovi bi ljudi svakako prisluškivali razgovore. Da su bogovi pisali pisma netko bi im otvarao poštu. I tada su slali u progonstvo, u Tartar divove i Titane i svakog tko je bio na pogrešnoj strani u času odlučne bitke.

Da su izlazile novine nekima ne bi objavljivali tekstove. Da su imali televiziju neki se na njoj ne bi mogli pojaviti.

Zapravo, što se promijenilo?

Jasno je, prema tome, da je jedina šansa da se izbjegne staljinizam u tome da se napiše, stvori i projektira novi mit, nova slika svijeta i da se živi u njemu i po njemu, ali samo dotle dok se i on ne iscrpi i ne istroši, dok i on ne završi u muzeju u kome se čuvaju ostaci historijskih oklopa, te forme kojima nedostaje sadržaj, kore kojima je vrijeme pojelo suštinu.

Kad kornjača napusti svoj oklop, svoju kožu, ne pomaže dijalektika ni lukavstvo birokratskog uma, ni optimizam na dvorcu carstva koje se raspada.

Kako je danas, a u nas ovdje i sada?

Kako stojimo mi sa staljinizmom i sa destaljinizacijom ili da sve to prevedem na jezik koji me zanima — je li nam dosadno, čime se zabavljamo, u što trošimo vrijeme, što se događa, postoji li ovdje kakav plan za plovidbu, šansa za otkriće.

Želja za pustolovinom, smjelost da se otisnemo u nepoznato, opasno i neizvjesno, spremnost za novu ljubav, čežnja za avanturom ili je možda sve svedeno na sintagmu *uspomena na sećanje* iz arsenala posete Voje Despotova? O tome, mislim, možemo govoriti.

Digitized by Google

Neka govore oni koji imaju što reći, koji mogu nešto ponuditi, nešto novo, zanimljivo i uzbudljivo, duhovito i privlačno, radosno i tužno, nešto što je u svakom slučaju izvan dosade, daleko od prosječnosti koja škopi i uspavljuje!

U jednoj crkvi na periferiji Moskve gledao sam prije nekoliko godina kako se tiskaju mnogobrojne babuške u rubaškama, prenoseći s ruke na ruku svoje tanke upaljene svijeće. Nisu bile mlade, ali je ipak svaka bila mlađa od Oktobra.

Njemu je nesretniku već sedamdeset.

U pjesmi o Ljilji Brik, Kiko Sarajlić govori kako ona svakog dana ode na trg da posjeti spomenik svome dragom, Vladimiru Majakovskom, i kako je svakog dana sve starija, a njemu je uvijek 37 godina. U međuvremenu Ljilja Brik je umrla. Poezija nije logična. Ona je neumoljiva. Da se Brikova ubila kad i njezin Voloda, Kiko bi napisao drukčiju pjesmu i stvar bi opet došla na svoje.

Na prvi pogled ova digresija nije u tijesnoj vezi sa staljinizmom ili sugerira površnom umu tek smrt kao rješenje, ali nije tako. Revolucionari imaju pravo na strah i slabost, na manu, grešku i nedostatak, na svaku ljudsku slaboću osim dosade i njezine prisile.

Komunizam se može napraviti od svake boje osim sive, ali mi ni danas još nismo u stanju da povedemo razgovor o bojama. Umjesto žive i željene riječi, umjesto blistavila, sjajnog duha i vatrometa ideja, slušamo godinama gluposti koje dovode do očajanja, do zatupljenosti i beznađa, do postupnog skončanja, i zakrečenja. Govore nam dosadni ljudi. Neduhoviti, neobrazovani, površni i nikakvi — tek možda toliko lukavi koliko im je potrebno da se održe na vlasti i na životu.

Revolucija koja se pretvori u dogmu i dosadu, u glupost i sivilo, umire od arterioskleroze kao kakva bivša crkva, prošla religija, kao vjera koja je izgubila svoje vjernike.

Nedavno sam negdje opet čuo kako je bolji i užasan kraj od beskrajnog užasa. I to je tačno, ali da nisam uvjeren kako je danas i sada, a sutra još i više moguće i ovdje i kod nas opet i ponovno stvoriti taj potrebni i nužni novi mit, koji će za sobom povući i nove Argonaute u pustolovinu i avanturu čovjeka dostojne plovidbe, da nisam, kažem, u to uvjeren — ja ni danas ne bih govorio.

Imate u Dalmaciji divnih mjesta na kojima je moguće predveče ispod masline piti vino dok odasvud miriše ruzmarin, kadulja, bosiljak, majčina dušica, mažurana. Umjesto da se nosim s nečastivim i sa slugama njegovim paklenim, bolje bi bilo svakako sjediti uz more i gledati na zapad ka suncu koje zalazi. Pominjem se ovdje toga jer je u tradiciji hrvatske literature bilo i takovih.

Zar nije u Dubrovniku, prije 200 godina, dugo postojala »Akademija dangubnijeh«? Postojala je i upravo zbog toga je

Digitized by Google

(zbog dosade) ubrzo stigao Napoleon i razorio Republiku koja se iscrpila, koja je dosadila i najboljim svojim umovima.

Učinimo dok možemo i ako još uopće nešto možemo, koliko možemo. Vječnost nije na našoj strani, ali se bojim da glupost jeste.

Upravo sam pročitao da su na nekom skupu odlučili, i čini mi se potpisali samoupravni akt o financiranju nabavke ženke za glasovitog delfina Jocu u Boki Kotorskoj. Biva, Joca je nesposoban da ispliva na debelo more i da si nađe družicu, pa će taj problem umjesto njega riješiti općinska struktura a sve, naravno, u cilju unapređenja turizma.

Može li opstati zemlja u kojoj je Joca najpametniji ali i najnemoćniji? Mudar, kakav već jeste, on je od žene pobjegao kao Odisej u Boku, ali tu žive opet Lestrigonci. Oni nisu ljudožderi ali će mu nabaviti ženu, pa mu dođe na isto. U korijenu je, dakle, opet isti problem, dosada. Samo, kome je dosadno — Joci ili općinskoj upravi? Tko tu ulazi na sporedna vrata? Ne smijem nastaviti sa razmatranjem ovog kapitalnog problema jer će se već naći netko da ustvrdi kako to sa staljinizmom i naročito sa destaljinizacijom nikakve veze nema.

Završavam stoga na nemjestu i u nevrijeme, kako bi narod rekao. Važno je da čovjek može izabrati između, barem, dvije mogućnosti. S jedne strane, turizam i uprava a s druge otvoreno more. Joco, odluči se! Sve su naše oči u te uperene. S druge strane, ja, na primjer i ne očekujem spas. Za mene je i mnogo naše najviše rukovodstvo kao delfin. Govori nešto, snažno i uzbuđeno, ali mu ne razumijem glas.

Digitized by Google

Vojan Rus

Staljinizam — birokratizam prvobitne akumulacije i industrijalizacije

Vi mi nećete zameriti ako predložim da raspravu o staljinizmu i destaljinizaciji pokušamo održati na istom naučnom metodološkom nivou na kome je izgrađen Program Saveza komunista Jugoslavije. Deo Saveza komunista nije bio kasnije (visok nivo imao je X kongres) uvek na tom naučnom nivou, na kome je bio Program Saveza komunista. Program je probleme i etatizma i kapitalizma rešavao na naučni način, starajući se o što preciznijim, ali ne tvrdim formulacijama, o preciznim definicijama koje nisu opredeljene jednim predikatom, nego čitavom lepezom predikata, definicijama koje su u isto vreme zaista suočene sa posebnom strukturom savremenog društva i koje se u dijalogu sa njom razvijaju.

Čini mi se da je rasprava o staljinizmu posle tog vremena i u čitavom svetu i u Jugoslaviji, bila uglavnom ispod nivoa metodološkog pristupa Programa Saveza komunista.

Znatan deo kritike staljinizma i u Jugoslaviji i u svetu proizilazi iz građanskih i malograđanskih izvora, čak ponegde bez jasne svesti da je reč o tim izvorima. To je, po mom mišljenju, glavni uzrok jednog nižeg nivoa kritike staljinizma i projekata destaljinizacije.

O staljinizmu se vrlo često govori ili samo esejistički, ili čak samo patetički, bez najmanjeg pokušaja jasnog pojmovnog

Digitized by Google

definiranja i suočavanja sa stvarnošću. Na primer, staljinizam se vrlo često uprošćeno izjednačava sa bilo kojim birokratizmom, sa bilo kojim totalitarizmom, sa bilo kojim etatizmom, iako ima vrlo različitih i etatizama i birokratizama u svetu. Jedna od najsvežijih pogrešaka bila je ona iz malograđanskih krugova u Jugoslaviji, koja pokušava postojeći i jaki jugoslovenski birokratizam izjednačiti sa staljinizmom, iako su ta dva birokratizma vrlo udaljena: na jednoj strani staljinistička, sasvim monolitna piramida, a na drugoj strani savremeni jugoslovenski birokratizam, koji je vrlo masovan ali i vrlo disperzan u obliku mnogih atomiziranih centara koji su u međusobnoj borbi. Takva duboka razlika se jednostavno utapa u vanredno niskom sociološkom filozofskom nivou kritike staljinizma.

Na početku bih pokušao dati sasvim kratku definiciju staljinizma, ne sa svim mogućim predikatima, nego samo jednu malu početnu definiciju koja je meni potrebna za današnje izlaganje.

Staljinizam bih pokušao definirati kao jedan izraziti postrevolucijski birokratizam prvobitne akumulacije i industrijalizacije u kome je došlo do potpune simbioze državnog, partijskog i drugog upravljačkog aparata, do simbioze koja je vodila do sasvim jedinstvene birokratije, u kojoj je gotovo sva moć koncentrisana isključivo u jednom uskom vrhu, gde je gotovo čitava redovna zakonitost faktički ukinuta i zamenjena unutrašnjim direktivama, gde je rad redovnih sudova gotovo potpuno izostao.

Staljinizam nije bio novi društveni sistem, nego jedan na temelju socijalizma nastali ali njemu sasvim suprotni faktički sistem upravljanja. Moram da kažem: nije bilo isto formalno ustavno uređenje Sovjetskog Saveza i staljinizma, pošto je staljinizam bio jedan faktički, neformalni ali totalni način upravljanja.

Pored toga, staljinizam je bio izraziti zahtev za podređivanje čitavog svetskog radničkog i socijalističkog pokreta jednom vladajućem centru. Ako se pojavio negde u svetu neki monolitni birokratizam, koji se odupirao tom centru, on je bio možda strašan birokratizam, na primer polpotizam, ali on već nije staljinizam, jer se ne podređuje njegovom centru. To je jedna kratka definicija staljinizma, koja je nužna da bih kasnije pokazao kako ima drugih birokratizama.

Druga teza koju bih izneo bila bi sledeća: staljinizam uprkos svoje velike birokratske moći nije nikada mogao potpuno ugušiti tekovine oktobarske revolucije. Oktobarska revolucija je mnogo veća istorijska snaga od staljinizma. Oktobarska revolucija je bila do tada zaista najveća i izvorna antikapitalistička, antiimperijalistička i antifeudalna revolucija, koja je svom snagom prelomila sve najgadnije strukture čovečanstva u tom momentu i koja je dala (što se tiče međunarodnih podstreka)

Digitized by Google

najveći istorijski podstrek XX stoleća koji delimično traje i danas. Tu već dolazi do velikih nesporazuma pošto neke komunističke partije ili pojedinci izjednačavaju staljinski model sa oktobarskom revolucijom. Pošto je staljinski model opravdano propao misle da je propala i oktobarska revolucija. Ali oktobarska revolucija i danas živo deluje u delu istorije, jer su neke protivrečnosti, koje je ona napala, i danas žive. Recimo, najdublji klasno-socijalni ponor čovečanstva, ponor između razvijenih i nerazvijenih zemalja, koji je izrastao iz imperijalističke faze kapitalizma, on će delovati i u XXI veku i u tom vidu biće aktuelan lenjinizam i dalje. Ili: Lenjinova teza o različitim putevima u socijalizam jeste i danas aktuelna. Isto važi za Lenjinove teze o birokratizmu, o odumiranju države, za Lenjinovu tezu o još dugom postojanju kapitalističkih elemenata. Lenjinova teza o NEP-u danas je sasvim sveža. Ono što se danas dešava u socijalističkim zemljama ima i nekih elemenata NEP-a na jednom kvalitetno novom nivou. Naravno, u čovečanstvu XX veka nastupile su posle Lenjina i značajne novosti.

Potpuno je pogrešan stav izjednačiti staljinizam sa Lenjinom i oktobarskom revolucijom. Oktobarska revolucija mogla je biti od staljinizma povremeno i mestimično potisnuta ispod zemlje, ali nikada nije mogla da nestane.

Zato je potrebna oštra razlika između dve vrste boljševizma, između dve vrste kominterne i dva sastojka kominterne. Jedna je lenjinistički, druga je staljinistički boljševizam i kominterna. Efekti lenjinizma i oktobarske revolucije nisu išli samo do kineske revolucije, nego na sve kontinente sveta, sve do moderne Turske, do Nehrua u Indiji, do Sukarna u Indoneziji, do Latinske Amerike i Afrike.

Znači, efekti oktobarske revolucije su zaista u XX veku najveći, oni su početak najvećeg preloma i najveće revolucije, slamanje svetskog kolonijalističko-imperijalističkog sistema. To je oktobarska revolucija počela i zato je bila početak najveće revolucije u dosadašnjoj istoriji.

Istorijski odjeci i uticaji oktobarske revolucije nikako ne znače da druge revolucije nastale u smeru oktobarske revolucije nisu bile izrazito originalne revolucije. Uticaji oktobra nisu bili šablonski, gde bilo su se posle njega povele revolucije, bile su sve originalne i kineska i jugoslovenska i kubanska i alžirska itd. Znači, Oktobar nije rađao šablone, nego je Oktobar rađao izvornost, jer je samo podsticao unutrašnje nagomilane posebne, specifične snage naroda.

Treća teza je važna metodološka pretpostavka: gde je najvažnije merilo za staljinizam i za destaljinizaciju? Da li je život oblikovao neko objektivno merilo za sve to? Mislim da je. Pokušavam tome pristupiti naučno, ne želim nikakva ideološka preterivanja i izopačavanje. Ako bih pokušao da budem naučno dosledan, moram i danas tvrditi da je delatnost Saveza komunista Jugoslavije predstavljala najtemeljniju kritiku i pre-

Digitized by Google

vazilaženje i staljinizma i buržoaske demokratije i socijal-demokratizma. Politika Saveza komunista je zaista bila po svojoj intenciji novi kvalitet koji je mogao prevazići staljinizam. Zato je ovaj kvalitet suštinski deo merila za staljinizam i destaljinizaciju.

Socijal-demokratska politika je na zapadu bila relativno napredna i donela je pozitivne tekovine. Ja nemam potcenjivački odnos do nje, ali je imala i nekih sličnih poteza kao »komunistički« etatizam, na primer birokratija u samoj socijal-demokratiji. Povezivanje socijal-demokratije sa državnim kapitalizmom, bilo je napredno, ali je, to ipak bio samo etatistički način rešavanja ekonomskih i socijalnih pitanja. Jedan znatan deo krize savremene socijal-demokratije jeste u tome što se ona suviše vezala samo uz državu dok je bila na vlasti, što je stvorila birokratske strukture, koje nisu simpatične radničkoj klasi, a sastojaka socijalnog pokreta ima sada manje. Znači socijal-demokratija dobija slične poteze i na birokratskom nivou, ne samo na nivou ponekad nepotrebnih kompromisa sa buržoazijom. Zato je bio Savez komunista sa svojim u ovim programskim stavom jedan novi kvalitet, koji je bio principijelno kritički prema svim pojavama u radničkom pokretu i koji je novim kvalitetom samoupravljanja mogao da prevazilazi i socijal-demokratiju i staljinizam. Zato je jugoslovensko iskustvo, po mom mišljenju, deo merila destaljinizacije.

Mislim da je jasno zašto je Savez komunista Jugoslavije mogao biti deo takvog merila. Ne zato što smo mi iskona neki vanredni ljudi, nego zato što se Jugoslavija u toku II svetskog rata i posle njega sukobljavala sa najoštrijim protivrečnostima savremenog sveta. Jugoslavija se odlučno borila sa najsurovijim imperijalizmom, sa fašizmom. Na taj veliki pritisak došao je kvalitetni narodno demokratski odgovor. Uskoro smo bili pritisnuti i od zapadnog kapitalizma i od staljinizma i zato smo morali tražiti svoj sopstveni put. Zato smo morali biti pametni.

Znači, mi smo usled svetskih, objektivnih zakonitosti došli do traženja novog puta. Zato mislim da Program Saveza komunista u svim svojim delovima i danas doprinosi perspektivi borbe sa birokratizmom i destaljinizacije. Savez komunista bio je između 1948—1980. glavni naboj svetske destaljinizacije. To je gotovo očigledno. Mi smo u jednoj deceniji bili čak potpuno sami u kritici staljinizma. To je istorijska činjenica. U toj kritici jako su zakasnile čak razvijene komunističke partije na Zapadu, koje inače poštujemo.

Mislim da možemo naučno dokazati da je Jugoslavija i u praksi i u teoriji već početkom pedesetih godina izgradila nešto mnogo kvalitetnije od običnog državnog i nacionalnog otpora staljinizmu. Izgradila je početkom pedesetih godina i u teoriji i praksi novi socijalistički put, novi kvalitet. Taj novi kvalitet je Zakon o radničkim savetima 1950. godine, već 1952. godine novi koncept partije, koji je izrazito destaljinistički, novi

Digitized by Google

koncept o položaju nauke i kulture, koji iznosi Kardelj u slovenačkoj Akademiji 1949. godine, a potpuno dolazi do izražaja na Kongresu pisaca 1952. godine u Krležinom referatu, koji je kritika i buržoazije i staljinizma. Uporedo sa time dolazi do raspuštanja radnih zadruga na selu. Sve se to dešava početkom pedesetih godina.

Znači, mi smo zaista u praksi išli na jedan novi kvalitet, i na put izgradnje samoupravljanja. Ono što smo saželi u našem Programu 1957. godine, to je bilo samo teoretsko sintetiziranje i uopštavanje desetogodišnje nove prakse. Program nije bio fraza, to nije bila deklaracija, bilo je ozbiljno angažovanje, koje se pak sukobilo sa velikom zaostalošću.

Znači, u Jugoslaviji smo imali sasvim izgrađeni koncept sadržajne i kontinuelne demokratije modernog doba. To je bio novi pozitivni odgovor i staljinizmu i socijaldemokratizmu i buržoaskoj demokratiji.

Sada se postavlja pitanje: zašto je Program Saveza komunista nedovoljno poznat i kod nas i u svetu.

Jedan deo objašnjenja negativnih odnosa prema Programu Saveza komunista proizilazi iz malograđanskog utopizma. Malograđanski utopizam je samo proizveo iluziju kao da Program Saveza komunista obećava da će do godine 2000. izgraditi jednu potpunu komunističku asocijaciju, kao da će sasvim odumreti država, odumreće sve protivrečnosti. Međutim, Program sasvim drugačije govori, govori o tome da će još vrlo dugo postojati i birokratizam i druge protivrečnosti.

Pošto se ti utopistički koncepti nisu ostvarili, neki smatraju da je pogrešio Program, a ne oni sami. Pored toga u Jugoslaviji je došlo usled određenog buđenja malograđanskih snaga, do njihove kritike staljinizma, koja se povezivala u međunarodnim razmerama. Takva malograđanska kritika staljinizma nije smela da se poziva na Program, pošto je Program zaista napredno socijalistički.

Razne grupe i revije u Jugoslaviji su htele sebe predstaviti kao jedinog stvaralačkog u okviru borbe protiv staljinizma. Oni tvrde da su se partija i titovsko rukovodstvo sukobili sa Staljinom samo iz nacionalnih pobuda, a da su jedino u ovim grupama gradili novi koncept. Činjenica je da su se oni pojavili gotovo deset godina posle novog pravca SKJ, a tri godine posle Programa Saveza komunista. Takve grupe su sebi svojatale potpuni monopol na kritiku staljinizma i na novi put. Iako su imale po nekih pozitivnih elemenata, bile su samo jedan mali delić ogromnog jugoslovenskog fronta protiv staljinizma.

Učiniću jedan kratak osvrt na sadašnje promene u Sovjetskom Savezu i u istočnoevropskim zemljama: da li su ove promene istinite, kakvog su karaktera?

Mislim da je vrlo slična kriza jednog birokratizma koji parazitira na ekstenzivnoj industriji podstakla i istočnoevropske zemlje da idu u odlučniju kritiku birokratizma uopšte.

Digitized by Google

Staljinizmu je sledio ili jedan neostaljinizam ili neki etatizam, koji je bio drugog tipa. Dok je bio staljinizam zaista krajnja diktatura, u razdoblju Brežnjeva ostvaruje se delimično ukidanje nezakonitosti, ali se istovremeno produžava jedna statika jednog dremajućeg birokratizma, koji se povezuje sa dremajućim delovima radničke klase i sa dremajućim delovima inteligencije. To je jedna nova kombinacija koja je i u Jugoslaviji usledila u razdoblju početne akumulacije.

U Jugoslaviji nemamo staljinizma ali imamo vezu dremajuće birokratije sa dremajućim delovima radničke klase i inteligencije. To je jedna stagnacija i statika u kojoj nema više nikakvog napretka. Pošto se došlo u jednu krizu stagnacije na toj osnovi mislim da je vrlo pozitivna činjenica da u Sovjetskom Savezu postoji zajednička politička volja da se po starom ne može i da treba ići u novo. To je sigurno istinski pomak.

Zato mislim da su, u SSSR i u Istočnoj Evropi sa tom zajedničkom političkom voljom prešli fazu truljenja, stagnacije i statike i imaju otvoren proces promena. Ali te promene mogu vrlo dugo da traju i one se neće razrešiti u nekoliko godina kako to neki očekuju.

Biće dugačak put do vrlo vidljivih promena u stvaranju socijalističkih odnosa koji odgovaraju intenzivnoj privredi vrlo dugačak put je da će doći do suštinski veće produktivnosti i materijalnog bogatstva. Na čitavom tom putu može biti raznih kriza i zastoja, čak kratkih manjih povrataka. Ali nikada više ne može doći do povratka Brežnjevu i Staljinu.

Prelazni period u izgrađeni socijalizam biće vrlo dugačak u čitavom svetu. Duboke protivrečnosti u čitavom svetu još će najmanje sto ili dvesto ili trista godina rađati i mnogo birokratizma i mnogo etatizma i kapitalističke odnose.

Pored tih tendencija birokratizma i etatizma, koje će još dugo trajati u čitavom svetu, postoje u čitavoj istočnoj Evropi još dodatne posebne teškoće koje su istorijski nastale i koje su slične poteškoćama u Jugoslaviji.

Mi smo možda u Jugoslaviji zakasnili dvadeset godina od prvih početaka privredne reforme pošto nismo prešli sa ekstenzivnog na intenzivno privređivanje. To je verovatno i greška istočne Evrope.

Ali, pored tih izgubljenih dvadeset godina gotovo čitava istočna Evropa (osim možda Čehoslovačke) zaostaje mnogo iza zapadne Evrope naročito u pogledu istorijskog razvitka modernih oblika privređivanja, moderne trgovine, moderne organizacije rada, modernog bankarstva, moderne uprave.

Zaostajemo istorijski možda četiristo ili petsto godina u čitavoj istočnoj Evropi jer smo bili dugo u orbiti nekih nomadskih birokratizama. Ako bi sada uspeli da preskočimo sve te zaostatke i da za pedeset godina oblikujemo takvu sposobnost ekonomskog privređivanja, takve navike i takvu organizaciju rada, takve navike poslovanja u krupnoj privredi, takvu

Digitized by Google

privrednu inicijativu, takvu sposobnost ekonomiziranja koju je Evropa učila 600 godina — bio bi to veliki uspeh.

Iako je nesumnjivo pravilan put kojim idemo u SSSR, u Jugoslaviji — a to je više privredne inicijative preduzećima i pojedincima, a u socijalističkim okvirima za taj put istorijski srazmerno smo malo spremni. Za to nismo krivi mi komunisti ali će zbog toga malo potrajati dok se izgrade uspešni menadžeri, uspešni trgovci, uspešni nosioci sitne privrede i dok taj uspeh postane vidljiv.

Tu nema ničeg strašnog. Taj put moramo preći, pa makar trajao pedeset godina.

Sledeća teza je u tome da je destaljinizacija srazmerno kratak put, a dosta duži od debirokratizacije. Pošto je staljinizam bio jedan sistem upravljanja bez zakona mogućno je vrlo brzo preći od takvog sistema upravljanja na zakonitost, na pravnu stabilnost.

Međutim, u čitavom svetu biće vrlo dugačak put debirokratizacije, vrlo dugačak put deetatizacije, vrlo dugačak put deklasizacije, vrlo dugačak put dekapitalizacije. Svuda u svetu put do jedne socijalističke asocijacije višeg tipa i lišene pomenutih otuđenja trajaće verovatno 300, 400 godina.

U čitavom tom periodu, recimo dvesto ili tristo godina biće još jaki elementi birokratizma, etatizma, kapitala.

Čini mi se vrlo prazno pričanje kao da će sa kompjuterima i sa XXI vekom nastupiti sasvim nova era. Neće ni 2001. godine nastupiti raj, nego će biti gotovo svi osnovni socijalni problemi prenešeni iz XX veka u XXI vek.

Podela na umni i fizički rad će ostati i u XXI veku, kao jedan od elemenata jake klasne podele i kao izvor birokratizma. Ostaće vrlo uske podele rada, recimo 40 hiljada i više različitih profesija. Ta uska podela rada će ostati na početku XXI veka. Kao glavni oblik klasnog društva ostaće u XXI veku ponor između razvijenih i nerazvijenih zemalja i on neće biti prevladan na početku XXI veka, možda na kraju. Sve te društvene strukture, stvaraće i rađaće birokratizam, klasnu podelu i podelu na umni i fizički rad. Znači, niko u svetu ne može stvoriti bilo kojim optimalnim putem savršenu demokratiju, a još manje komunističku asocijaciju i višu fazu komunizma na početku XXI veka. Mogući cilj u XXI stoleću jeste i to da li ćemo znati subjektivnim snagama tako organizovati društvo da smanjujemo fundamentalne ponore, da stvaramo više sadržajne demokratije. To će zavisiti pre svega od subjektivnih snaga, ali na čitavom tom putu biće raznih novih problema i razvojnih kriza.

Sasvim je pogrešno pričanje kao da je Program Saveza komunista samo izraz XX veka, a da će on biti u XXI veku samo neki stari spomenik. Pričanje o »potpuno novom društvu XXI veka« je prazno pričanje ukoliko ne uvažava pomenute

Digitized by Google

momente klasnog društva: fizički — umni rad, razvijene — nerazvijene zemlje, kapital, birokratizam.

Nova tehnologija može imati dva sasvim suprotna efekta. Nova tehnologija može značiti ili više eksploatacije ili manje eksploatacije. To će zavisiti od subjektivnih faktora.

Potpuno su prazna očekivanja da će nova tehnologija stvoriti sama po sebi punu društvenu harmoniju i sreću. Ona će delovati tako kako će je ljudi postaviti: može biti deo humanizacije, a može biti i deo dehumanizacije.

Znači, svi glavni društveni problemi XX veka u jako preobraženim vidovima ostaće i u XXI veku.

U Programu Saveza komunista ima nekih manjih delova koji su malo zastareli. Recimo, suviše oštar stav prema sitnoj privredi, ili možda suviše oštar stav prema religiji (i ubuduće moraćemo opredeliti svoj odnos prema njoj). Međutim, u celini mislim da će ostati Program još dugo aktuelan. Zato se zalažem za to da kroz dve godine, posle 14. saveznog kongresa počnemo raditi na nekim amandmanima na Program Saveza komunista. Sada ne smemo suviše o tome pričati, nego moramo raditi na izlasku iz ekonomske krize.

Inače, puno me veseli što je razgovor zaista dobio ton drugarske diskusije.

Pokušao bih da odgovorim na neke stvari koje je Miša pomenuo. Više stvari mogu prihvatiti, ali moram dati malu primedbu na metodološki pristup.

Čini mi se da je metodološkom pristupu nešto nedostajalo u tom smislu da se pošlo od određenih napisanih stavova, a nedovoljno analizirajući društveno-ekonomske okolnosti određenog vremena kada se pojavi teza o dve faze revolucije.

Čini mi se da ponekad zaboravljamo i zanemarujemo onu pozitivnu stranu teze u dve faze revolucije, koja uvažava mogućnost nedalekog prelaza narodno-demokratske revolucije u socijalističku.

Teza o dve faze revolucije je važan napredak, u poređenju sa socijal-demokratijom koja je ostala ograničena samo na evropske zemlje, i koja je očekivala revoluciju i socijalizam samo ovde. Teza o dve faze revolucije verovatno očekuje da će socijalistička revolucija na neki način srazmerno brzo apsorbovati u sebi zaostalu problematiku dve trećine nerazvijenog čovečanstva — Azije, Afrike, Latinske Amerike, Istočne Evrope i Južne Evrope — da će na tom području socijalizam u sebi apsorbovati i najveće nezavršene zadatke buržoaske revolucije, koja nije bila dosledno izvedena na tom ogromnom prostoru. Pošto se ovde buržoazija vezala sa feudalizmom, očekuje se da će socijalizam u svojoj revoluciji, kada se nadoveže na buržoasku revoluciju, odlučno vršiti njene zadatke u pogledu agrarne reforme, u pogledu samostalnog formiranja i oslobođenja nacija i industrijalizacije i modernizacije.

U tome mislim da je jedan elastički korak napred.

Digitized by Google

Drugo, mislim da ne drži stav da je Lenjinova analiza subjekata revolucije u njegovo vreme manjkava.

Lenjinova teza o subjektima revolucije — proletarijat, seljaštvo, porobljeni narodi — je suštinski korak napred u poređenju sa dotadašnjom socijal-demokratijom i zato je lenjinski pokret postao svetski pokret, a socijal-demokratski ostao dugo regionalni evropski, a zakasnio u antikolonijalnu revoluciju.

Međutim, nakon odlaska Lenjina — a naročito posle velike krize 1928—34. i posle drugog svetskog rata — pojavile su se u čovečanstvu značajne strukturne promene koje Lenjin nije mogao obuhvatiti u svojoj praksi i teoriji. Pošto je bila posle oktobarske revolucije, prva radikalna revolucija na tlu Jugoslavije, ona se morala oštro suočiti sa tim strukturnim promenama pa ih je zato i prva u istoriji celovito zahvatila u Programu SKJ: pojava državnog kapitalizma posle velike krize; široki svetski razmah socijalističkih procesa posle drugog svetskog rata i specifične unutrašnje suprotnosti početnog socijalizma; vojnopolitički blokovi kao najopasnija svetska suprotnost posle 1945. godine; antikolonijalna revolucija; politika aktivne koegzistencije i mira; suprotnost između razvijenih i nerazvijenih zemalja kao nova glavna klasna suprotnost čovečanstva. U tim novim uslovima postavljaju se radničkim i naprednim pokretima novi zahtevi u pogledu konkretnih ciljeva i puteva, organizacije i taktike.

Vrlo je interesantna ova diskusija, koja je istakla pitanje akcija i slobodnog kruženja kapitala u jugoslovenskom prostoru. Mislim, da je utemeljeno razmišljati o tome kako neodgovorno društveno vlasništvo napraviti odgovornim društvenim vlasništvom i koje su njegove sve kompetencije.

No, čini mi se da akcije i druge hartije od vrednosti nisu glavni put do društvenog vlasništva, koje je istovremeno i odgovorno vlasništvo. Ima drugih mnogo važnijih puteva do toga, nisu samo akcije ili obveznice. Ove najvažnije puteve do odgovornog društvenog vlasništva sačinjavaju svi sastojci prelaza iz ekstenzivnog u intenzivno privređivanje: bolja organizacija rada i poslovanja, zamena dremajuće privredne birokratije boljim privrednim rukovodiocima, viša produktivnost, viša rentabilnost i ekonomičnost iskazana na tržištu.

Društveno vlasništvo i odgovornost za njega učvrstiće i dovoljno visoka akumulacija, jer se time čuva društveni kapital. Lični dohoci moraju biti uslovljeni određenom akumulacijom, da se ne bi jelo društveno vlasništvo.

Društveno vlasništvo izoštriće svoju odgovornost ako će imati društveni kapital uvek realnu cenu ako budu kamate stalno iznad inflacije.

Ako je kamata puno ispod inflacije, onda kapital nema normalnu cenu koja je uslov da bi ga ljudi čuvali, da ga ne bi rasturali.

Digitized by Google

Pitanje samih akcija: ne tvrdim da je to nešto čega se moramo odmah uplašiti, samo moramo videti sve praktične vidove koji su povezani.

Ako kažemo akcija, to nije isto kao obaveznica pošto obaveznica ne uključuje pravo upravljanja bez rada, nego samo omogućava da neko uloži i da mu se garantuje da dobije deo dobiti. Nasuprot tome, ako pređemo na akciju onda ulagač ima i toliko glasova koliko ima akcija. Može se desiti da će on komandovati delu privrede i to je realni problem.

Tek u ovoj celini odgovornog društvenog vlasništva jedan od aspekata jesu hartije od vrednosti. Ipak, one su više povezane sa skupljanjem društvenog kapitala, nego sa pitanjem odgovornosti nosioca vlasništva.

Treba razlikovati različite hartije od vrednosti (akcije-dionice, obveznice) sa različitim osobinama u pogledu prava na dobit, u pogledu prava upravljanja, u pogledu mogućnosti prodavanja i kupovanja na domaćem i stranom tržištu. Jako pažljivo moramo razmotriti vrlo različite socijalne i političke posledice koje imaju različiti aspekti različitih hartija od vrednosti na razvitak jugoslovenskog društva.

Društveno vlasništvo u privredi, koje je izgrađeno za poslednjih četrdeset godina velikim odricanjima svih radnih ljudi Jugoslavije (akumulacija je iznosila često 30—40%) ne može se razdrobiti u akcije (dionice) kapitalističkog tipa, koje se mogu prodavati bilo kome u zemlji i inostranstvu. To ne bi bilo samo nepravedno prema ogromnoj većini koja je stvorila društveno vlasništvo, nego bi mogla biti ugrožena i nacionalna nezavisnost ako bi znatan deo društvenog vlasništva u obliku akcija kupili strani kapitalisti.

Dalje, do koje granice da kapital slobodno kruži? Recimo, da li je moguće da radnici mogu prodati, ako se dogovore, svoju fabriku i da niko ništa ne može protiv toga.

Dešavalo se u nekim zemljama da radnici koji su dobili akcije, te akcije i rasprodaju.

Međunarodno kruženje kapitala i unutrašnje kruženje kapitala je zato vrlo važan aspekt ovih hartija, koji može imati velike posledice.

Mi se slažemo da je mogućno veće kruženje kapitala unutar Jugoslavije. Ali govori se istovremeno i o međunarodnoj otvorenosti naše privrede. Kakve bi bile posledice ako bi se naše akcije prodavale na svetskim berzama.

Pošto smo privredno nejaki mogli bi kapitalisti vrlo jakih zemalja bez ijednog tenka kupiti znatan deo društvenog vlasništva. Mogu oni dati 5% više cene za naše akcije, ako bi one slobodno kružile po svetskim berzama. Strani kapitalisti dobro plate naše akcije i mi se ujutro probudimo, svuda su još naslovi u našem jeziku a mi smo već jednim delom tuđi.

Zato se naše društveno vlasništvo ne sme pretvarati u kapitalističke akcije, a hartije ne mogu kružiti berzama.

Digitized by Google

Drugo su akcije sa ograničenjem kod manjih preduzeća koja bi stvorili, recimo, naši iseljenici, ali koji bi sa tim ograničenim akcijama uvećali unošenje kapitala, znanja i stvorili nešto novo. Uvoz stranog kapitala može biti koristan, ali samo pod društvenom kontrolom.

Govorim zbog toga da bi ozbiljno razmišljali o svim vidovima hartija, da ne bi iz jedne jednostranosti skakali u drugu, iz dogmatizma u kapitalizam. Kod uvođenja hartija moramo uvažavati naše jugoslovenske uslove, inače to može kiksirati u drugom pravcu.

Mislim, da nemamo dovoljno stabilizovane ocene šta se u Jugoslaviji dešavalo za poslednjih 45 godina. Uspesi koje smo svi zajedno postigli, svi narodi Jugoslavije bez iznimke, ti veliki uspesi često se zaboravljaju.

Iako imamo privrednu krizu, činjenica je da je u svim republikama pet puta povećana proizvodnja od 1945. godine, znači za 500%. Istorijska je činjenica da su bile neke naše republike 1945. godine izrazito agrarne, čak na nivou XVIII veka, ali da su postale sada industrijsko agrarne republike. Ima problema, ali je ipak učinjen svuda jedan veliki korak napred.

Činjenica je da je Jugoslavija između 1950. i 1970. godine imala gotovo najbrži razvitak na svetu, s godišnjim povećanjem blizu 8%. Tada smo izvršili i prvobitnu akumulaciju i početnu industrijalizaciju, ali istovremeno smo jačali demokratizaciju, što je iznimna kombinacija u istoriji. Uvek je prvobitnu akumulaciju (i u Rusiji i u Engleskoj) pratio oštar politički pritisak, a mi smo udružili brz razvitak samoupravljanja, brzu akumulaciju i industrijalizaciju.

Nikako se ne mogu složiti sa tezom da se bilo gde u Jugoslaviji tek sada stvara prava sloboda i demokratija. Ja lično nisam imao puno od demokratije, ali moram da govorim u interesu istine i ovog naroda. Demokratija i sloboda dobila je kod nas sve savremene temelje već sa 1948. godinom ili 1950. godinom, u vreme Tita, Kardelja, Bakarića, Milentija Popovića, Veljka Vlahovića. Promenjeni položaj partije, nauke i umetnosti, debirokratizacija, promenjeni položaj seljaka, slobodno samoupravno preduzeće, što nema nigde drugde u svetu — sve je to već oko 1950. godine stvorilo sve osnove za slobodu. Sasvim je neistinito prikazivanje kao da neka srednja generacija koja samu sebe označava »mladom« — tek sada počinje da stvara demokratiju koje navodno nigde nije bilo za vreme Tita, Kardelja, Bakarića ili Stambolića, kao da je bila tada samo nekakva diktatura. To su debele neistine koje često stvaraju neraspoloženje kod dela omladine i kod dela masa, mi se nedovoljno sa njima sukobljavamo.

Na osnovu tih neistina stvara se ponor između starije i mlade generacije. Međutim, značajan deo uzroka za ovu krizu zajedno sa starijom nosi i ona srednja generacija koja nije

Digitized by Google

bila partizanska. Kada je počela kriza? Posle 1970. godine, a zaoštravala se krajem 70-ih godina. Do 1970. godine imamo najveći napredak ekonomije. Posle 1970. godine nagrnje u partiju jedna masa ljudi, ali jedan deo tih ljudi ušli su u nju radi karijere.

VUKAŠIN STAMBOLIĆ: Da li se to može generacijski tako paušalno govoriti?

RUS:

Svakako ne paušalno! Želim samo ukazati da srednja generacija nije doživljavala poteškoće života u staroj Jugoslaviji, u ratu i posle rata. Zato je jednim delom bila i razmažena. Zato nije imala jasnih predstava o vrednostima, nije imala jasne predstave koliko je u novoj Jugoslaviji novog, vrednog, koliki smo napredak učinili od 1941. godine.

Veliki deo uzroka za krizu nose sve generacije. Moj glavni apel i glavni cilj jeste što tešnja saradnja svih generacija, a imamo danas u Jugoslaviji pojave gde se naročito ističe sukob generacija, da se naročito pokušava ocrniti partizanska generacija, a odvojiti ostale generacije od nje. Često se govori kao da treba odbaciti sve do sada stvorene vrednosti i napraviti nekakvo sasvim drugačije »inovacijsko društvo« ili »društvo XXI veka«.

O tom inovacijskom društvu se govori vrlo labavo, vrlo esejistički i neprecizno. Recimo, kažu: to je »društvo XXI stoleća«. To je jedna čista poetska fraza, čista iluzija jer nema iza toga nijedne ozbiljne sociološke i ekonomske analize.

Pokušao sam pokazati da će u XXI veku dalje postojati sve osnovne klasne protivrečnosti koje su u sadašnjem društvu i da ih tada možemo samo smanjiti. Međutim, neki govore kao da će doći generacija, koja će doneti nekakav novi i kompjuterski raj. To su čiste iluzije. Tu nije postignut naučni nivo rasprave.

Potpuno se slažem da imaju u našem društvu pripadnici srednje generacije rukovodeće pozicije. Međutim, mi danas nemamo takav kadrovski prosek kakav je bio u Titovoj ekipi. U Titovoj ekipi mi smo imali Bakarića, Kardelja, Veljka Vlahovića, Kidriča, Milentija Popovića itd. Teoretski prosek rukovodilaca nije kao što je tada bio. Zato danas nemamo jasnih ocena idejnog stanja.

Delovi srednje generacije često smatraju da su veliki teoretičari i najveći intelektualci, neki publicisti koji se bave raznim metaforama, raznim labavim pojmovima, esejistikom, a koji nisu izvorno radili na izgrađivanju sopstvenih pojmova, na izvornom izučavanju naših posebnih uslova kao što su radili Vlahović, Kardelj, Bakarić, Tito i drugi članovi ovog rukovodstva. Tog rada danas nema. Kada kažemo »obnova Partije« moramo da dignemo rukovodstvo na nivo titovskog rukovođe-

Digitized by Google

nja. Neki kažu, Tito je bio harizmatski neograničeni vođa. To nije istina. Tito je stvorio jedno kvalitetno kolektivno rukovođenje. Tito je bio prvi, ali je u svom rukovodstvu objedinio samo jake ličnosti. Te jake ličnosti imale su veliku mogućnost inicijative na svojim područjima. On pošalje u ratu Tempa u dve-tri sadašnje republike da sam sređuje presudne stvari ili velika područja prepusti Kardelju, Bakariću itd. To je bio jedan visok nivo rukovođenja. Time ne govorim ni protiv koga danas. Jednostavno apeliram da treba obnoviti jedan visoki nivo kolektivnog rukovođenja, sastavljenog od jakih ljudi, bez obzira iz koje generacije, jakih u pogledu morala, jakih u smislu teorije, jakih u pogledu iskustva.

MILIJA KOMATINA: To je problem kompetencija.

RUS: Mislim da su pogrešne nade da neki pojedinačni lider može sam povući Jugoslaviju. To je sasvim pogrešna linija. Što se toga tiče, ja sam u Sloveniji u pravo vreme govorio da se ne slažem s takvim hvaljenjem Staneta Kavčiča.

Pošto drugovi to žele, ja ću izneti svoj stav o političkom pluralizmu kod nas.

Mislim da je realno pitanje, u kakvoj meri i kada može politički pluralizam da jednim višim kvalitetnim putem otvara izlaz iz staljinizma i iz administrativnog socijalizma. Zato je ovo pitanje sasvim legalno u okviru današnje naše diskusije, a istovremeno jasno povezano sa vrlo živim savremenim zbivanjima u Jugoslaviji.

Mislim da je u okviru približno takvog samoupravnog socijalizma, kakav smo zamislili u Programu Saveza komunista Jugoslavije, u okviru Ustava iz 1974. godine i u okviru Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije, moguće u potpunosti razviti uspešan politički pluralizam i da nam ne treba nešto suštinski novo.

U čemu je suština samoupravnog političkog pluralizma? Taj politički pluralizam mislim da se mora temeljiti na onom što je povezano sa suštinom čoveka, a to je: čovek kao radno biće, čovek kao kulturno-istorijsko biće i čovek kao prirodno biće. Iz svih tih dimenzija — čovek kao radno biće, kao kulturno-istorijsko biće, kao prirodno biće — proizlaze legalni, normalni i zdravi različiti interesi. Naravno je, da ima različite interese prerađivačka industrija, opet druge interese druge industrije, da ima svoje normalne i legalne interese infra-struktura, opet svoje interese poljoprivrede itd. Normalno da ti različiti interesi dođu normalno do izražaja. Ako imamo organizovane subjekte, koji izražavaju te interese od radne organizacije do opštine itd. onda takav politički pluralizam može biti samo koristan.

Mislim da je sasvim normalno kod nas i da se ne trebamo suviše bojati da imamo, na primer, bolje organizovane seljake u zadružnom savezu ili savez omladine, jer je to jedna pri-

Digitized by Google

rodna podela. Taj zadružni savez seljaka bi možda izborio neke stvari, koje su sasvim realne, na primer bolje tretiranje seljaka sa strane prerađivačke industrije koja često nema mnogo obzira prema seljaku, ili sa strane birokratije, koja nije ništa bolja. Možda bi tako seljak izborio bolji položaj poljoprivrede koji nam je svima potreban. Sasvim je normalno da se povezuju i da dođu do političkog izražaja i drugi realni interesi. Na primer, Društvo inženjera i tehničara je za sada društveno-politička neefikasna organizacija, a ima velike mogućnosti. Kulturnjaci, književna društva se biju na sve načine za bolji dohodak književnika, oni se čuju, oni galame, ali pogledajte kakvu tužnu ulogu ćutologa ima jedan ogroman sloj inženjera kod nas. Inženjeri kod nas ćute o svojoj profesiji. Zašto se ne bori jedan savez inženjera i tehničara protiv birokratije i uravnilovke, a za bolje tretiranje istraživačkog rada u fabrikama; zašto ne traže da svaka fabrika ima istraživačko odeljenje. To bi bila sasvim i društveno korisna i legalna borba. Treba se boriti da je bolje plaćen pronalazač, da dobije sigurno onih zakonitih 6% ekonomskog efekta od apliciranog pronalaska.

Potpuno je normalno da imamo omladinsku organizaciju, koja se bori za svoja prava, ili žensku organizaciju. Da se bore u našem političkom sistemu.

Zaista nisam bolesni nacionalista, mnogo sam naučio od drugih naroda u Jugoslaviji, ali ne mogu da zaobiđem onaj značajni aspekt političkog pluralizma, koji predstavljaju narodi i narodnosti i koji je ostvaren u federativnom uređenju Jugoslavije.

Moramo legalno, normalno priznati da je narod značajna društvena kategorija, koja će relativno dugo postojati, jer je nastala jednim prirodnim istorijsko-kulturnim putem.

Ako neko voli svoju narodnu kulturu, nužno shvata kulturu kao deo humanizma i zato taj voli i kulturu drugog naroda, ne može da bude bolestan nacionalista. Sve kulturne različitosti Jugoslaviju obogaćuju, a nastale su prirodno bez zagriženosti.

Sasvim je normalno da se u Jugoslaviji prilikom popisa stanovništva ogromna većina pripadnika svih naroda, bez prinude i bez nacionalističke namere jave kao Crnogorci, Makedonci, Hrvati, Srbi i Slovenci. To je prirodno istorijsko stanje. Tu nema ničeg lošeg. Takve krupne i očigledne činjenice treba uzimati u obzir.

Samoupravljački pluralizam je uvek istovremeno i politički. Nije tačno da je interes radne organizacije samo ekonomski, on je i politički. Ako njen delegat ide na političko telo, tj. u opštinsku ili republičku skupštinu, on se tamo bori i politički i ekonomski. Ekonomska politika je osnovna politika, ali ne i jedina.

Hteo sam samo ilustrovati da ima mnogo različitih oblika i sadržaja političkog pluralizma, koji su napredni.

Digitized by Google

Kakav stav zauzeti do teze, kao što je »civilno društvo«? Mislim, da se pojavljuju pod tim izrazima vrlo različiti sadržaji, ponekad samoupravno socijalistički, a ponekad težnje ka formiranju građanskih političkih organizacija, kojima nedostaju samo firme. Razna društva, koja bi navodno trebala da budu samoupravni činioci na profesionalnoj osnovi danas preuzimaju ulogu manjih jezgra građanskih partija, koje se u svojim suštinskim stavovima potpuno razlikuju od Socijalističkog saveza. To ne znači da sada tražim neku nasilnu intervenciju. Tražimo samo ono što može da radi Savez komunista. Trebamo nastojati da prvo izradimo idejno političke, jasne ocene i pojmove koji će poslužiti demokratskom i kulturnom političkom delovanju.

Nejasno pričanje o »civilnom društvu« je esejističko pričanje na nižem nivou, bez ozbiljne sociološke i ekonomske analize konkretnih sadržaja, a taj nivo nehotimice zamagljuje stvarnost. Ako je civilno društvo jedared opredeljeno kao samoupravno, a drugi put kao višepartijski sistem i kao kapitalistička civilizacija itd. ne treba protiv toga da se borimo nasiljem, ali moramo otvoreno kazati da je to jedan niži nivo raspravljanja, nego što ga je Savez komunista već ostvario, recimo, u Programu Saveza komunista.

Kod nas se upotrebljava parola o borbi mišljenja dosta uprošćeno kao da komunisti moraju prihvatiti nivo dijaloga sa svim i svačim, jer se pod tim mogu ponekad — ako se npr. govori o dijalogu sa desnicom — tako reći legalizovati građanske partije. Nisam za to da bi viši organi Saveza komunista zauzeli stav kao da je jedno malo profesionalno društvo istog ranga kao ti organi Saveza komunista i kao da treba da sada pregovaraju dva centra koja predstavljaju jednake društvene vrednosti. Sasvim nešto drugo je što šira sloboda mišljenja i izražavanja, pa i za ovako opozicione grupice.

MILIJA KOMATINA: Ako je to tako, onda da li smo mi stvarno za ovu knjigu Edvarda Kardelja: »Pravci razvoja socijalističkog samoupravljanja«?

RUS: Reč je samo o takvom našem odnosu sa raznim opozicionim grupicama koji bi se mogao shvatiti kao saradnja ili koalicija različitih partija.

(MILIJA KOMATINA: Onda treba ovu knjigu zabraniti.)

RUS: Ponovno, reč je samo o takvim slučajevima gde bi došlo do de facto priznavanja drugih partija, makar te partije imale vid profesionalnog društva ili nekog diskusionog kluba.

Partije nastaju kada se jedna neformalna grupa u kom god vidu ne bori za realne interese svoje profesije ili generacije ili zajednice, nego sasvim za nešto drugo. Za ciljeve koji su suprotni socijalizmu i kada ona svojom organizovanošću samo iznuđuje veće pozicije vlasti, a ne realne interese, kada

Digitized by Google

iznuđuje da se postavi u isti rang sa višim organima društva, iako ova grupa predstavlja mali deo stanovništva.

Politički pluralizam koji izražava podelu rada, istorijske i prirodne osobine čoveka (pol, starost) oštro se razlikuje od građanskog partijsko-političkog pluralizma. Dok prvog podržavamo, drugog nastojimo sprečiti, naravno samo idejnim i demokratsko-organizacionim koracima, a nikako nasiljem (sve dok građanska restauracija sama ne postaje nasilna). Samoupravni politički pluralizam rada, ljudske prirode i istorije teži da jasno izražene različite interese ujedini, integriše.

Zato je prirodno da su sve organizacije samoupravnog političkog pluralizma ujedinjene u SSRN i da ih — pored njihove velike autonomije — ipak veže konsens u pogledu temelja naše socijalističke zajednice.

Moramo jasno razlikovati idejni boj od dijaloga. Dijalog vodimo sa svima onima, sa kojima imamo nešto suštinski zajedničko, a idejni boj sa onima koji su protivnici temelja samoupravnog socijalizma (sa izrazitom desnicom obe vrste, sa građanskom i birokratskom).

Važno je precizirati, da su pravi, idejno i akcijski opredeljeni desničari (građanski i birokratski) vrlo retki i da ne mogu pružiti našoj zemlji nikakve vrednosti i ciljeve. Zato ih je mogućno izolovati na lak, dosledno demokratski način, sa sigurnim dokazima. A vrlo je široka masa svih onih sa kojima mi možemo trajno sarađivati brojni pošteni radni ljudi i stručnjaci, brojni patrioti, brojno politički neopredeljeni i neobavešteni. Levica (SK, SSRN, DPO) zastupa interese velike većine Jugoslovena, svih radnih ljudi i svih patriota.

Moramo biti takođe realisti i računati, da će desnica pokušati prodreti u pojedine organizme (u razna društva, saveze, organizacije) samoupravnog političkog pluralizma i da ih preokrene u svoje političke stranke. U takvim primerima biće sasvim normalno da se organizovano borimo kulturnim, civiliziranim demokratskim sredstvima koja su već odavno prihvaćena u svetu, da na nenasilan način ograničimo uticaj desnice, koja u našim uslovima ne nosi sobom ništa vredno.

Znači, dijalog vodimo sa ogromnom većinom stanovništva, koja je objektivno na strani socijalizma, iako nema izgrađene stavove ili ima nejasne pojmove.

Međutim, ne možemo izbeći idejni boj, koji će pokazati razliku u temeljima, sa malim desnim grupicama, koje su idejno i politički militantne protiv temelja našeg socijalizma. Sa tim grupicama ne možemo voditi dijalog koji bi stvarao maglovit, zamešateljski utisak kao da se slažemo u temeljima, kao da su razlike samo u sitnicama. Maglovit dijalog o sitnicama mogao bi stvoriti kod masa i kod omladine utisak kao da je desnica nešto u temelju pozitivno. Idejni, polemički boj sa desnicom moramo voditi na kulturan i nenasilan način, sve dok desnica ne pređe u nasilje. Sve dotle možemo, prema uslovima,

Digitized by Google

desnicu ignorisati ili polemisati sa njom, a nikada ne možemo sa njom stvarati koaliciju, ne možemo desnicu uklapati u vodeće političke organe.

Polemika nije isto kao dijalog. Polemiku mi počinjemo kada hoćemo, završavamo kada hoćemo i uspostavljamo u njoj koja bilo kulturna i moralna sredstva (uvek istinu).

Mi imamo masu raznih oblika idejne polemičke borbe, koje sada retko upotrebljavamo, iako su ti oblici već odavno u Evropi priznati i prihvaćeni kao pošteni i kulturni oblici idejne borbe: kritički članci, analize, epigrami, karikature, satire, tragi-komedije, komedije itd. Svi takvi oblici borbe sa građanskom desnicom, nikako ne bi bili administrativni, nego kulturni. A što se tiče organizovane samoupravne političke borbe, tu nam je dovoljno samo jedno efikasno pravilo: nikada podržati desničare za rukovodeće političko mesto u političkom organu. Prema desničarima ne treba usled njihovih pogleda i pričanja preduzimati bilo koje druge mere, ni u stručnom radu i na radnom mestu, ni administrativne mere. Desničar može biti dobar stručnjak ili radnik.

MILOŠ NIKOLIĆ: Izabere ga narod. Mi ne smemo da rezonujemo tako da ga mi ne bismo uzeli.

RUS: Treba se protiv njega boriti normalnim demokratskim sredstvima, ako ga slučajno neko predloži na listu Socijalističkog saveza ili za vodeći politički organ. Komunisti i svi levičari (i oni religiozni) boriće se protiv desničarskog kandidata time da blagovremeno predlože svoje kandidate i da organizovano agituju za njih. Drugo je sa masom poštenih patriota, koji dobro rade, vole svoju širu i užu otadžbinu, a ne znaju tačne teoretske razlike između socijalizma, marksizma i kapitalizma. Levičare možemo takve predložiti na rukovodeća mesta, ali ne možemo izrazitog desničara (birokratskog ili građanskog pravca). Ne preostaje nam drugo nego da polemišemo s njim i da se borimo demokratskim sredstvima da ne dođe u političko rukovodstvo. Prema desničarima mogućna je samo odlučna ali i kulturna, demokratska politika: da ih ne gonimo nasiljem ako nisu nasilni, da ih ne bacamo iz posla, ali da nikada sa njima ne sklapamo oportunističke kompromise u obliku vladajuće koalicije.

Nikako ne možemo prihvatiti tezu: u Savezu komunista više nema naprednih snaga, sve napredne snage su izvan Saveza komunista. Ta teza je zaista bez smisla, ako nismo ni pokušali da u Savezu komunista sve što je dobro probudimo i ako težimo ka nekim spoljnim saveznicima, a ne mobilišemo Savez komunista.

Ja se sa drugom Milojem slažem u tom smislu, da naš način borbe sa desnicom isključivo treba da je idejni, da je što manje administrativan, da ne gušimo nasiljem ali je pitanje šta razumemo tačno pod određenim izrazima. Šta izraz »dijalog« znači? Da li je dijalog isto što je i polemika? Za mene dijalog

Digitized by Google

nije isto što i polemika i idejni boj. Da li dijalog jednostavno znači, da mi svakog, čak desnicu udruženu u male grupacije, tretiramo načinom postupanja kao da imaju te grupe istu široku političku i demokratsku bazu kao republike i savezna rukovodstva društveno-političkih organizacija?

Branko Balj

Sve ovo o čemu razgovaramo je bitno za datu temu, po mom sudu, ali doista treba uzeti u obzir ako hoćemo da rasvetlimo to protivurečje odnosa između Lenjina i Staljina, ne samo njihove različite psihološke karaktere, nego i objektivne elemente takvog načina proizvodnje života.

Jedan od bitnih elemenata rasvetljavanja tog protivurečja jeste, upravo, Lenjinov odnos prema robnoj proizvodnji, o kojoj on i u početku govori. Naime još u vremenu mart—maj 1918. godine se zalaže za modifikovano praktikovanje robne proizvodnje. Doista je Lenjin kasnije, za razliku od Staljina, jednim delom mislio na tragu onog Marksovog, ako robi nasilno oduzmete moć, vi je dajete osobama nad osobama.

Onoliko koliko ja znam taj problem, Lešek Kolakovski po ovom pitanju nije u pravu. Lešek kaže u *Glavnim tokovima marksizma:* »Da je Lenjin uvek silovao Partiju«.

Ja bih doista bio sklon tvrdnji, kam te sreće da je on to učinio u ono vreme kada je u Partiji ostao sam, zalažući se za jednu modifikovanu robnu proizvodnju.

Lunačarski najbolje svedoči o tom procesu, naime, revolucionarni entuzijazam je velikom brzinom prelazio i postojao revolucionarni voluntarizam. Lenjin je tada ostao sam u Partiji, da bi tu ideju oko robne proizvodnje, pod svim tim tragičnim okolnostima, rehabilitovao, na desetom, takođe protivurečnom kongresu, i o tom protivurečju može da se i te kako razgovara, jer s jedne strane hteti robnu proizvodnju, a s druge strane stvarati ambijent jednog jedinog monopola odlučivanja (vrha Partije) doista jeste protivrečno.

Ono što je bitno istaći, to je da sredinom dvadesetih godina 1924—1925. i 1926. godine ukupna proizvodnja je bila nadmašila onaj period iz 1913; iz 1916. godine, a pre toga pod svom tom tragikom tih okolnosti, ona je bila bitno pala, čak štaviše, na kraj XIX veka.

Mislim da nije daleko od pameti, čak štaviše, mislim da je i logično, mada ta teza može različito da se opservira koju iznosi Medvedev, ako se ne varam, u knjizi »*Oktobar 1917*«.

Naime, Lenjin bi, da je ostao živ, možda problematizovao mogućnost da se rehabilituju levi eseri, a naročito komunisti — anarhisti itd. jer verovatno, budući da je bio i samokritičan po

Digitized by Google

mnogim pitanjima (npr. Lenjinova pozicija teorijske prirode vezana za teoriju odraza i praksu kao kriterij istinitog saznanja na nivou *Filozofskih svesaka* u odnosu na *Materijalizam i empiriokriticizam* se ipak bitno razlikuje, ili odnos prema kapitalu pre revolucije i posle revolucije, itd), ne bi zaboravio da je doprinos za odbranu revolucije, npr. komunista — anarhista, levih esera itd. bio nezanemarljiv.

(VOJAN RUS: Kada se formirala prva vlada, bio je spreman na ozbiljne pregovore).

Logika je išla kasnije onim procesom kojim je išla. Ja se izvinjavam što sada opterećujem ovaj razgovor sa tim elementarno poznatim stvarima.

Preobraženski je u najboljoj nameri govori o toj prvobitnoj socijalističkoj akumulaciji, itd. Taj praktično-politički um Staljinov je eliminisao Preobraženskog, da bi posle počelo to posrtanje Buharina, koje se završilo onako kako se završilo, a u stvari Staljin i staljinisti je teze Preobraženskog doveo do apsurdnih granica i kao takve ih primenjivao u svakodnevnoj praksi.

Taj period od 1928. do 1933. godine, pa i kasnije, doista, slovi kao period tog nasilnog destruiranja tih elemenata robne proizvodnje, ono što se već donekle nalaziło na jednom civilizacijskom tragu, bar po tom segmentu. Sada dolazimo, doista, u središte stvari. Ako možemo, po mom sudu, da izvučemo neku pouku za ovo što jeste danas, a to je: da li doista robna proizvodnja jeste moguća u smislu da daje svoje rezultate, ako se držimo Marksovog određenja, da je ona jedinstvo tame i svetla, pod monopolom onoga što se zbiva, a to znači pod monopolom jedne jednopartijske diktature, koja u stvari, i nije bila jednopartijska diktatura, nego bila je diktatura svih tih kretanja i idejnih sukoba unutar rukovodstva. Iz prostog razloga, po mom sudu, to nije održivo, zato što je robnoj proizvodnji imanentan ekonomski pluralizam, a to znači da su imanentni i različiti faktori moći, ili preciznije rečeno novi izvori moći koji se formiraju u suglasju, sa onim što Marks kaže: »Da je novac bog i vladaru u svetu roba«.

To govori o nužnosti demokratiziranja javne političke scene, tj. političkog sistema u smislu prevladavanja dogmi jednopartijske diktature. Zbog toga mislim da ovi napori koji se sada čine, da Socijalistički savez u nas doista bude Socijalistički savez itd. da artikulira te interese i potrebe od dole, i da ih iznosi ka gore, da daje ili budi određenu nadu, možemo ovo uslovno relativizirati, za oživljavanje te istorijske vertikale robne proizvodnje. Staljinizam i neostaljinizam kao objektivno nastaje na tim procesima destruiranje robne proizvodnje. Kao što je doista znamo, iz dosadašnjih istorija, iz dosadašnjeg kretanja, sve privredne reforme u socijalističkim zemljama su upravo nužno padale na tom pitanju, jer su bile dovedene do pola i tada je trebalo da dođe do

Digitized by Google

nove raspodele moći i interesa, njihovih distribucija itd., a zbog sprečavanja te mogućnosti onda se destruiralo svako kretanje tih privrednih reformi. Otuda jeste veoma relevantna teza, da ne može privredna reforma da daje svoje pozitivne efekte, ukoliko nema reforme i procesa demokratizacije u okviru političkog sistema. Hvala.

Miloje Petrović

Ja bih se vratio na tu našu »1948. godinu«. Mislim da je ona od neprocenjivog značaja za stvar socijalizma uopšte, u međunarodnim razmerama. Njome je bio politički otvoren proces jednog modela socijalizma kao proizvodnje života, u čijem stožeru nije više država kojom upravlja birokratizovana partija. Ono što je sledilo u jugoslovenskoj društvenoj praksi, nakon ovog političkog raskida sa staljinističkim modelom socijalizma, moglo bi se nazvati pokušajem utemeljenja jedne drugačije proizvodnje života, čiji stožer neće biti država, a čiji »šerif«, da tako kažem, neće biti partija staljinističkog tipa.

Stvar se razvijala tako da se samoupravljanje kao oblik produkcionog odnosa i kao oblik proizvodnje života politički inaugurirao, pa su mu onda pravnom normom date pretpostavke time što je svojina koja je bila državna, jednostavno data na upravljanje radnicima. To je imalo za konsekvenciju fakat da su radnici i dalje ostali odvojeni od svojine. Dobila se situacija: radnik + društvena svojina. Ako je suština komunističke revolucije promena u suštini rada, a to znači promena u vezi elemenata rada, tri konstitutivna elementa rada: čoveka, predmeta rada i sredstva za rad, onda dobijena situacija ustupanjem društvene svojine na upravljanje radnicima pokazuje da ta tri elementa rada se nisu spojila kako se očekivalo.

Društvena svojina još uvek ostaje kao ne-radnikova svojina. Radnik ostaje izvan te društvene svojine. Na toj osnovi bilo je onda sasvim lako instalirati državu, koja raspolaže ogromnom ekonomskom moći, i na toj bazi ogromnom političkom moći izvan koje stoji suštinski radnička klasa, kojoj se daje onoliko koliko hoće da daje onaj ko zaista pokriva ono što se zove društvenom svojinom. On ima onda mogućnost da reguliše produkciju i reprodukciju života rezolucijama koje donose nadležne državne institucije svake godine.

Postavimo nezaobilazno otvoreno pitanje: hoće li se kod nas nova proizvodnja života, koja neće imati stožer i elemente staljinističkog modela. Program SKJ se opredelio za različit model proizvodnje života od onog staljinističkog, ali je tek sada na dnevnom redu ozbiljno zagovaranje toga modela u Jugoslaviji uprkos proteku vremena od njegove inauguracije u pomenutom Pro-

Digitized by Google

gramu. Ali kad smo već kod Programa SKJ mislim da se moramo složiti s Milošem Nikolićem da koliko god je on značajan dokumenat u političkom, sociološkom pogledu, pa čak i šire, on ima u sebi neke staljinističke recidive što je potpuno razumljivo ako se ima u vidu da je nastao u periodu oštrog jugoslovenskog obračuna sa staljinističkim modelom socijalizma. To čini se moramo imati u vidu kad razgovaramo o Programu SKJ.

MILIJA KOMATINA: Rekao si da na osnovu društvene svojine, može da se instalira jedna država takva i takva. Šta bi tu trebalo?

Miloje Petrović

Šta zapravo mora biti sledeći korak? Verujem da se robna proizvodnja ni na koji način ne može ostvarivati, ako se radnici ne učine vlasnicima. Ja ne znam model kako ih takvim učiniti. To pitanje izlazi izvan moje struke. Ono što stoji u Marksovom *Kapitalu* definisano kao akcionarsko preduzeće ili neka njegova vrsta u kojem bi sudelovali radnici kao njegovi suvlasnici, možda jeste neko rešenje posredstvom čijeg bi se organizovanja robna proizvodnja mogla realizovati s minusom insuficijencija karakterističnih za klasičnu robnu proizvodnju.

Rešenje robne proizvodnje koje je kod nas na delu nije nikakvo ozbiljno rešenje. Ja mislim da kod nas nema robne proizvodnje i u njenu mogućnost kod nas ja ne verujem bez radikalne rekonstrukcije ili ozbiljnije promene političkog sistema. Ovakav kakav je politički sistem, on ne dopušta robnu proizvodnju. Ono robne proizvodnje što ima u Jugoslaviji, po mom dubokom uverenju, danas je podržavano isključivo dugom inostranstvu.

Branko Balj

Pod pretpostavkom postojećeg nacionalnog konstituiranja, i otuda jedne takve proizvodnje zajednice, ili zajedničkog života, ja se doista bojim jedne avetinjske mogućnosti. Da je kažem, čak štaviše, svestan i nekih drugih posledica. Neprilika se javlja u tome, a mi u bitnom smislu potpadamo ispod proklamovanih načela, koja su bila ranije u mogućnosti kada je na delu bilo stvaranje povoljnijeg ambijenta i u ekonomskom, socijalnom, duhovnom prostoru itd.

Koliko znam, kada su došli Staljinu da kažu da je umro Lenjin i kada su počeli da razmatraju mogućnost kolektivnog rukovođenja itd. onda je po svedočenju Čagina Staljin rekao u sledećem smislu: »Sve je to lepo i krasno. Centralni komitet je kolektiv, ali ruskom mužiku treba samo jedan«. U tom trenutku je podigao kažiprst.

Digitized by Google

Mi sada u ovakvoj postojećoj produkciji života vidimo da se na nivou ne samo nacionalnih ekonomija, nego i politika, stvaraju, uslovno rečeno, harizmasi, i njihova pratnja, koja u bitnom smislu podilazi ispod onoga što je proklamovano i što je jedno vreme pulsiralo povesnom alternativom. Otuda i pitanje da li daljim protagoniranjem istih procesa se ne zatvaramo u krug već ranije istorijski događenog?

(VUKAŠIN STAMBOLIĆ: U poslednjem broju »Studenta« ima velika parola: »Jugoslavija traži velikog vođu«).

Aleksandar Sekulović

Mislim da je ova diskusija o staljinizmu bila potrebna, ako ne zbog drugog onda zbog obeležavanja ovih značajnih godišnjica. Ipak, apelovao bih da što pre izađemo iz ove diskusije i da se okrenemo budućnosti.

Meni smeta poplava tekstova na ovu temu, naročito u dnevnoj štampi, i imam utisak da je to jedan vid te redukcije socijalizma na staljinizam, odnosno nastojanje da se o socijalizmu govori isključivo kroz praksu staljinizma. To je, sa svoje strane, sastavni deo jednog neiskazanog uverenja, koje se kod nas postepeno formira kao odgovor na pitanje, koje je i Milija ovde postavio — kuda dalje?; uverenja da to »kuda dalje« nema drugu alternativu nego natrag u kapitalizam.

Radi razjašnjenja moram da kažem da lično nemam ništa protiv kapitalizma, jer u teorijskom smislu i nisam marksista. Međutim, u odgovoru na pitanje »kuda dalje« moramo imati u vidu širu dimenziju sveta i vremena u kome živimo, stanje sa kojim smo suočeni i ono šta nas očekuje u narednim decenijama.

Nedavno je Institut Worldwatsh u Vašingtonu izašao sa dijagnozom da je naša planeta jedan težak bolesnik, da faktički umire i da će, ako se nešto promeni u modelu ekonomskog razvoja kakav imamo danas, u periodu od dve generacije, a to znači sto do stopedeset godina, zemlja postati nepodobna za život.

Sinoć je ovde drug Goran Babić slikovito govorio o maslinama, o mirisu ruzmarina i lavande na dalmatinskoj obali. Ali, o tome mi ne smemo razmišljati samo sa stanovišta egoizma generacije. Moramo misliti na to da i buduće generacije imaju pravo na nekog svog Gorana Babića koji će isto tako hteti da sedi pod maslinom i udiše miris ruzmarina i lavande, a da ćemo mi to sprečiti sa ovakvim modelom razvoja kakav danas u svetu postoji. A možda ćemo mi i nas same, ovu sadašnju generaciju, lišiti tog užitka. Jer, nedavno je Vili Brant upozorio da će trka u naoružanju u narednih deset godina neizbežno dovesti do nuk-

Digitized by Google

learnog sukoba i to isključivo zbog greške, odnosno zbog neke lažne uzbune. Danas više niko ne sumnja da će bilo kakav nuklearni sukob značiti i kraj civilizacije.

Da ovoj dešperatnoj slici sveta dodam i probleme o kojima je drug Rus govorio, tj. probleme dramatičnog jaza između zemalja u razvoju i razvijenih zamalja koji, sami po sebi, znače raspad civilizacije.

Evo, to je, u najkraćim crtama, slika sveta koji nam u nasleđe ostavlja kapitalizam, odnosno njegov model ekonomskog razvoja koji je zasnovan, kako kaže Papa Vojtila u svojoj encikliki »Sollicitudo rei socialis« na takvom zadovoljavanju materijalnih potreba »koje ne vodi računa o patnjama većine i čija je glavna motivacija egoizam ličnosti i nacija«. Ili, da navedem reči Berlinguera sa XVI kongresa Italijanske KP koje sadrže jedan pregnantan opis kapitalizma: »Mehanizmi društva u kojem danas živimo pokrenuli su procese disgregacije i degradacije ličnosti, kao što to pokazuju širenje nasilja i droge, rasprostiranje zona emarginacije, preterana težnja ka ličnoj potrošnji, novcu, uspehu, vlasti, koji se smatraju za prvi cilj ljudske egzistencije«.

Prema tome, nemam nikakvu primedbu ideološkog karaktera u odnosu na kapitalizam, već samo protestujem protiv stanja stvari koje nam on ostavlja. Naravno, kapitalizam još nije iscrpeo svoje propulzivne mogućnosti, odnosno mogućnosti kvantitativnog rasta, jer protivurečnosti koje on stvara nisu još došle do kulminacije. Zato, možda, može da izgleda, kada stvari posmatramo sa stanovišta generacijskog i lokalnog egoizma, da rešenje za dramatične probleme sa kojima se u Jugoslaviji suočavamo leži u povratku kapitalizmu. Ali ako pritom izgubimo iz vida globalna kretanja u svetu i opšte posledice dominacije kapital-odnosa na ekonomskom, ekološkom, političkom i ljudskom planu, sigurno ćemo izabrati pogrešan put i to u zao čas.

Gde je onda izlaz i šta bi jedna partija levice, kao što je Savez komunista Jugoslavije, trebala da učini?

Ono što smatram da je danas potrebno, i nama i levici u svetu uopšte, jeste jedan radikalan mentalni zaokret, jedna prava kulturna revolucija u smislu osvajanja etičkog poimanja sveta i politike. Neophodno je poraziti ovu kulturu individualizma, hedonizma, parcijalnosti i teorije potreba nastalu na talasima postmoderne i političkog revanšizma građanske desnice. To je danas *glavni* i *jedini* protivnik ne samo progresivne misli i prakse, već i svakog racionalnog odnosa prema ljudskoj egzistenciji. Njemu treba suprotstaviti naš projekat, projekt levice, koji će se zasnivati na brizi za opšte dobro čovečanstva kao celine u ovom totalno međuzavisnom svetu, na solidarnost i socijalnoj pravdi, na kvalitetu života i takvom modelu razvoja u kojem će, kako kaže SPD Nemačke, pojam »više« biti zamenjen pojmom »bolje«.

Digitized by Google

Sinoć je drug Goran Babić u jednom negativnom značenju pomenuo »zajedničke« interese. Mislim da upravo pojam »zajedničkog« treba da postane središna tačka nove politike levice u svetu, iz prostog razloga što se problemi savremenog sveta mogu rešiti ili zajedno ili nikako. Zato levica, ako želi da bude protagonista rešavanja tih problema, mora da nastupa sa platforme »zajedničkog« inače neće imati nikakav kredibilitet.

Tu sada dolazi taj mentalni skok, ta kulturna revolucija koju treba da izvršimo, a za koju, iskreno rečeno, sumnjam da smo sposobni. Jer, i staljinizam je istupao sa platforme »zajedničkog«, sa platforme »opšteg dobra« i »kolektivnog interesa« i bio je totalna deformacija ovih kategorija. Opasnost je da, u strahu od povratka staljinizmu, pobegnemo od realnih društvenih problema. Građanska desnica, koja nam uporno na propagandnom planu nameće ovo preterano bavljenje staljinizmom i prošlošću, upravo ima za cilj da nas odvrati od angažmana u sadašnjosti. Zato bih, na kraju, ipak apelovao da ove diskusije što pre smestimo tamo gde im je i mesto — u okviru istoriografskih razmatranja, a da naše snage usmerimo građenju projekta progresivnog preobražaja sveta, na ovoj istorijski prelomnoj etapi.

Miloje Petrović

Ja mislim da je Mišo dobro osetio da je kod nas na dnevnom redu nužna i hitna potreba razmišljanja o političkom pluralizmu. On se u toj meri nameće, da je, čini se, ovog trenutka na dlanu u društvenom životu i političkoj sferi. Najpre zbog toga što unutar Saveza komunista Jugoslavije postoji više političkih partija, hteli mi to priznati ili ne hteli, to je tvrda empirijska činjenica. Naravno, ovim se ne izgovara ništa novo što već odavno nije poznato i znano. Međutim, čini se da je takav politički pluralizam — pluralizam političkih partija — na štetu socijalističke stvari u Jugoslaviji.

Ako je politički pluralizam neminovnost svakog političkog društva, bez obzira zagovara li ga ono ili ne, nužno je promišljanje političkog pluralizma na jednoj drugoj ne teritorijalnoj osnovi, koja čini mi se, danas u našem društvu otvaraju stvarna društvena i politička zbivanja. Tačno je ovo što Vojan Rus kaže, naime, da pluralizam mora izaći kao politički iz delatnosti čoveka, ljudi. Otuda proističu i njihovi različiti ekonomski i svi drugi interesi. Na toj osnovi u našem društvu, bez obzira priznaje li se to ili ne, neka udruženja se svojom delatnošću nagoveštavaju kao neinstitucionalizovane političke partije. Uostalom kod nas se to čas otvoreno čas stidljivo prigovara nekim udruženjima književnika. Doista, nije reč o njima kao politički institucionalizovanim političkim partijama, ali po svojim bar ne-

Digitized by Google

kim aspiracijama i zahtevima, po onome šta predlažu i po tome kako učestvuju u javnom životu ove zemlje, čini se da ta udruženja tendiraju da se preobraze u političke partije. Zato ne vidim ubedljivih razloga zbog kojih Savez komunista ne bi učestvovao u dijalogu sa tim udruženjima. Takođe mislim da on mora voditi politički dijalog i sa onim koje označava kao desnu političku struju u Jugoslaviji, ali ne na dosadašnji način upotrebljavajući neodređena imenovanja, kao, na primer, »neke snage« i slične. Izgleda se više ne sme i ne može ignorisati činjenica da ogromna većina stanovništva ove zemlje nije učlanjena u partiju i da se, uvažavajući tu činjenicu, partija komunista mora boriti za svoju hegemoniju u društvu, kako je to svojevremeno inaugurirao Gramši. Dakle, partiji valja da se bori, da za svoje programe u strategiju razvoja društva, kako ga ona vidi, pridobije stanovništvo zemlje bar u većini. Ukoliko partija i dalje bude nametala svoje programe i svoje ciljeve kako se to do sada uglavnom činilo, opozicija će se umnožavati u raznim varijantama poznatim na skali od neliberalnih preko manje liberalnih do više liberalnih. I tome se ne treba čuditi.

Prema tome, Savez komunista po svoj prilici je u fazi društvenog razvitka zemlje koji od njega zahteva ulazak u dijalog i sa svojim najžešćim kritičarima pa čak i protivnicima koji se u raspravama služe političkim govorom. To je ono ponašanje koje se danas izgleda valja braniti.

A sad se vraćam na ono što kolega Vojan Rus poteže. Uzmimo primer koji je on uzeo — udruženje tehničara na nivou Jugoslavije, republika itd., ili uzmimo neudružene seljake kao neku veliku socijalnu grupaciju, koja nema svoje udruženje kao neke druge profesije u nas. Ko njih politički reprezentuje? U Jugoslaviji je seljacima promenjeno ime, oni se sada ne zovu seljacima nego individualnim poljoprivrednim proizvođačima. Više ni on, taj individualni proizvođač ni mi koji to više nismo, ne snalazimo se u tome šta on jeste. Interese seljaka, priznali to ili ne, ne zastupaju seljaci koje oni biraju i zato ovlašćuju, nego po pravilu uvek neko drugi, ali naravno u ime njih. Postavljam pitanje: postoji li mogućnost i treba li je otvoriti i ako treba kako to valja učiniti da se u političkim institucijama interesi te velike grupacije u Jugoslaviji, kao i drugih profesionalnih grupacija, jednostavno politički »artikulišu«, jednostavno politički izraze i da na jugoslovenskom području biju bitku za zadovoljavanje svojih interesa. Ako se ova mogućnost ne otvori, ja ne znam kako naše društvo može postati istinski demokratsko društvo. Možda se prebrzo i olako apsolviralo s potiranjem političke emancipacije građanske provenijencije kad su se sredstva koja nudi »građanska demokratija« u izboru nekog programa od većine stanovništva ili njegovog odbijanja od te iste većine jednostavno ignorisala.

Zato se čini da je tekuća domaća rasprava oko Ustava zemlje na odlučan način nametnula pitanje, već time hoće li se ovo

Digitized by Google

ili ono veće u delegatskim skupštinama različitog nivoa, političkog pluralizma. Valja otvoreno reći hoće li se on institucionalizovati ili se to neće. Valja otvoreno i pošteno kazati na kojima se to osnovama kod nas traži i hoće ili se neće i ako se traži, makar ponegde i ne baš retko.

Svakako se valja uvažiti činjenica da članstvo partije nije obuhvatilo svo stanovništvo i da stoga Savez komunista mora dati i drugima šansu da ga stave pod svoju kritičku lupu.

MILOŠ NIKOLIĆ: Ne odustajući od svoje borbe.

MILOJE PETROVIĆ: Naravno. Ali valja ući u argumentovanu polemiku i sa nekim za koga se misli da po svojim stavovima nije na liniji partije. U tu potrebu ne bi imalo smisla imati neku posebnu rezervu. U političkom dijalogu samorazumljivo je da svaki učesnik bez stida i otvoreno brani svoje stavove. Prema tome nikome se ne može prebaciti što uporno i dosledno brani svoje stavove. Uzmite engleske laburiste i konzervativce oni se međusobno obračunavaju političkim sredstvima ali bez ikakve sentimentalnosti i sasvim određeno. Kod nas je politički govor nekako zakamufliran, bezživotan, frazerski i mutan. Ponekad se ne zna ni što se brani ni što se u njemu napada pa nije lako razaznati ko su čiji protivnici i sa koje su strane »leve« ili »desne«. Političke razlike i političke sukobe valja učiniti javnim i dovesti njihove učesnike pred najširi auditorijum koji danas omogućuju medijska sredstva. Valja dovesti pred kamere ljude neka iskažu svoje stavove i argumente sa kojima ih brane i žele ostalima nametnuti. Ko je u prednosti neka se pokaže pred licem javnosti. Mislim da nije dobro što se nekako u nas odomaćilo raspravljanje po kuloarima o oprečnim političkim tendencijama u našem društvu. Čini mi se da ih valja raspravljati javno u čemu ima izvesnih »pomaka« u poslednje vreme. Oni čiji su argumenti insuficijentni neka preispitaju svoju vlastitu politiku koju inauguriraju i brane. Ako u raspravama te prirode i partija radničke klase nema valjane argumente kojima promoviše ostvarenje svoje politike i postizanje sopstvenih ciljeva, onda joj preostaje da preispita kritički vlastitu politiku. Ja ne vidim drugačiju mogućnost demokratizacije ovog društva.

Digitized by Google

Ervin Peratoner

Komponente sukoba FNRJ i KPJ s „Kominformom“ i SSSR

Prije svega: nemoguće je nastajanje, oblikovanje i kretanje jedne društvene strukture objasniti imenom (— ili, u ovom slučaju, pseudonimom, —) samo jednog čovjeka. Za suštinu strukture socijalne formacije, koja se u Rusiji pojavila poslije Oktobra, i u vezi s njegovim posledicama, ime J. V. Džugašvilija — Staljina (»Čeličnog«) ne može niti se smije upotrebiti čak ni u prenesenom i metaforičnom smislu.

Džugašvili je bio sve i bio je svašta, ali on nije bio DEMIURG. Niti je on stvarao ni iz čega, niti je bio jedini, od onih koji su radili i gradili na toj i takvoj tvorbi.

Zato dakle ni za samu tu epohu, u kojoj se začela i razvijala ova svojevrsna društvena formacija i njena struktura, a ni za nju samu, nije nikako primjeren pojam »staljinizam«. To je savršeno netočno. Istina je doduše da je taj čovjek — Džugašvili — Staljin — imao u njoj doista značajnu ulogu, pa čak i to da je, kako on sam tako i dosta drugih, htjelo da njegovo ime postane legenda o tom vremenu, ali to ne ide jer je to jednostavno nemoguće: čovjek i epoha kao ni njena struktura ne mogu se identificirati. To nije nikada bilo niti će ikada i biti tako. Da li bi se npr. »azijski način proizvodnje« ili »feudalizam« mogao krstiti imenom nekog vladara — recimo kineskog cara Ši — Hoang — Tia — ili pak sa svoje strane feudalno društvo zapadne

Digitized by Google

Evrope nazvati po rimskom caru njemačke nacije Friedrichu Barbarossi?! To bi bilo samo prilično smiješno. U stvari: jedna povijesna apsurdnost.

Ali, niti ona druga historijska poštapalica — koja je jedva tek nešto malo bolja skrivalica u pojmovnoj nevolji da se ovdje bitno izrazi ono o čemu se tu zapravo radi, naime *etatizam* — nije mnogo dublja, jasnija ili preciznija, pa stoga nije ni bolja od pomenutog nesretnog »staljinizma«.

Jer, etatističkih uređenja bilo je i prije i bilo ih je raznih: tako npr. država Inka duž pacifičke obale južnoameričkog subkontinenta bila je izvrstan primjer etatizma. Međutim, poistovetiti nju i SSSR u doba J. V. Džugašvili — Staljina bi ipak bilo nemoguće.

A

Sve ove dosad razmatrane *konstrukcije* (jer, one su upravo to) ne vode analitički nikamo, odnosno, to su kao takve samo slijepe ulice. No, baš ovo — ta očigledna zbrka koja tu vlada — pokazuje svu nevoljnost i sve nedoumice, cijelu neprilično st, da se cijeli taj kompleks marksistički britko i nemilosrdno imenuje i tako svodi na svoj pravi pojam.

Nego, ako su svi ovi dosadašnji i već snažno uvriježeni kao i dugim korištenjem upravo već i odomaćeni »pojmovi« u ovom tekstu razotkriti kao proizvoljni *konstrukti*, kao krinke koje više skrivaju no što otkrivaju, onda autor ovoga sastava napokon treba dati i svoju verziju i svoje pojmove kao i odgovarajuće dokaze za nju i za njih.

A ona ukratko rečeno glasi ovako: društvena formacija i njena struktura, koja je poslije Oktobra, ili točnije poslije NEP-a, nastala u Sovjetskom Savezu je posljedica i rezultat »*izgradnje socijalizma u jednoj izoliranoj, siromašnoj i zaostaloj zemlji*«.

Dakako — možda će se primjetiti — to *danas* tako izgleda. I stoga je lako biti sada mudar i sarkastičan na tuđi račun, a prije svega na uštrb onih što su tada morali djelovati, mada nisu imali naš današnji uvid i naše današnje znanje o tadašnjoj stvarnoj situaciji.

Međutim, Agnes Heller s pravom kaže da mi sagledavamo prošlost, protekle događaje, samu povijest općenito s našeg današnjeg stajališta. Pa, kako bi drukčije i moglo biti?! Naravno, za marksističkog istraživača imperativ mora biti naučni pristup sa što je moguće manje ideoloških deformacija. Ipak, kao što tvrdi naš sociolog V. Milić ostaje uz to ipak još i ukupni obzor svijeta njegova vremena — kao i sama njegova lična jednadžba u njemu, u tom vremenu.

Što bliže dakle ići onom *sine ira et studio* rimskih historičara, kolikogod je to uopće moguće. Međutim, pri tome onda treba poći od jedne određene hipoteze, provjeriti je u toku postupka,

Digitized by Google

afirmirati je, korigirati, ili je obratno — kao moguću hipotezu — falzificirati.

Konkretan kakav je već bio V. I. Lenjin, on je to i uradio — ovo posljednje — kada je to bilo potrebno. Na kraju pobjedonosno završenog građanskog rata i odbijene strane intervencije pokazalo se da se ciljevi, s kojima se ušlo u Oktobar, ne mogu ostvariti. Ne tada (Ali, kada onda napokon??!) i u toj situaciji: 1922. bjesnio je Kronstadtski ustanak mornara, a u mnogim gubernijama dizali su se ogorčeni seljaci, u Povoložju vladala je velika glad. Tada je Lenjin okrenuo kormilo i uveo NEP: mješovitu privredu i oslobođenje privatne inicijative.

To je bilo golemo razočaranje za boljševike. Bilo je to više nego li samo nekoliko koraka unatrag. Otuda su počele trzavice u Partiji, potajni, prikriveni, ali posvuda prisutni raskoli, koji se nikako nisu smirivali, i koji su Lenjina krajnje uzbudili i doveli ga do ruba očajanja; do sve upornijeg strahovanja da će se Partija raspasti; a od svih tih zlih slutnji i sumnji spasila ga je samo smrt.

Međutim, sam NEP je bio tek privremeni zastoj, jedan momentani predah, jer je kriza između privatnog i državnog sektora trajala i dalje. Uzalud je N. I. Buharin govorio seljacima (— kao sto godina prije njega u Francuskoj Guizot —): »Bogatite se!« (Uopće je čudnovato kako lako oni odozgor govore onima dolje da se trebaju bogatiti, dok oni odozdol onima gore to nikada ne kažu.) Bilo je uzaludno. Nije jednostavno išlo: NEP je naprosto zapao u bezizlaznu krizu.

Nije to sada samo službena verzija Historije SKP(b) zapisala, nego su i drugi istraživači kao Deutscher, Crankshaw, Carmichael došli gotovo do istovetnih zaključaka: škare cijena između grada i sela su se sve više otvorile, selo je sve manje opskrbljivalo grad, jer državna industrija nije mogla udovoljiti njegovim zahtjevima. Moglo bi se dakle posvema reći: seljak više nije bio dovoljno motiviran.

Džugašvili je, međutim, za to stanje kasnije optuživao kulake. No, to je bio samo eufeminizam. Nije samo kulak bio nezadovoljan, nego su to bili seljaci skoro bez razlike, i oni su (kao što se zna i iz našeg sadašnjeg vlastitog iskustva) počeli veoma uporno i vrlo bezobzirno ucijenjivati po crti svojih vitalnih interesa.

I tada je Džugašvili naglo obrnuo tok stvari i počeo s općom *kolektivizacijom*. On koji je još malo prije bio podupirao Buharina i »desnu politiku« u odnosu na selo sada je preko noći okrenuo sve na glavu. L. D. Trocki, koji je svojedobno bio zagovarao čak i militarizaciju rada, sada je likovao, misleći da se nepobitno pokazalo kako je on imao pravo. Ali, o tome se tada nimalo nije radilo. Nije to naime bio važan i bitan korak u pravcu unapređenja socijalizma — komunizma, nego se u stvari radilo o krupnom i regresivnom zaokretu u smjeru *kapitalizma* — dakako, *onog državnog*.

Digitized by Google

(B)

Jer, što je pri tome bilo osnovno u razmišljanju i projektiranju Džugašvilija i njegove grupe, nego li tkzv. *von Thünnenovo* funkcionalno pravilo da velika gazdinstva omogućuju veću produktivnost, upotrebu mehanizacije, bolju »organizaciju« rada, a time i veće prinose. Uglavnom se dakle radilo o izvlaštenju živog u korist mrtvog rada, kapitala i njegova procesiranja, samo što je ovaj put korisnik bila država, i što se to provodilo ne samo za nju, nego i njenim represivnim sredstvima.

Mali kapital NEP-a i »nepovaca« likvidirao se u svrhu velikog državnog kapitalizma. Međutim, ova se nova dijalektička kvaliteta pripremala već i prije gomilanjem drugih kvantiteta na drugim stranama: već je prije bio ukinut partijski maksimum (— članovi partije nisu mogli imati viša novčana primanja od radnika—), u gradu su bile propale »stambene komune« (— isto tako kao što su iste takve *komune* bile propale u studentskom pokretu u Zapad. Njemačkoj 1968—70), počelo je raslojavanje društva po statusnim razlikama, ukoreni su historičari, koji su — kao npr. Pokrovski — kritizirali carsko samodržavlje i njegovu vanjsku politiku, *raspušteno* je Društvo starih boljševika kao i čitav niz drugih i sličnih pojava i događaja slijedili su jedna za drugom, koji su po sebi bili dovoljno indikativni za to da je sve to neko vraćanje na staro, cijeli tok jednog regresivnog procesa, koji ipak nije isto kao ono bivše »staro«, nego je to sada pojava *starog kao nešto novo*, u novom ruhu, ali sa starom jezgrom.

Sve to zajedno naravno nije bilo lako. I to nije mogao napraviti samo jedan čovjek, Džugašvili, ma kolikogod on i bio »čeličan«. O tome svjedoči Churchill u svojim ratnim memoarima, iz onih dana kada je u jesen 1942. god. bio u Moskvi, i kada su Hitlerove vojske stajale blizu toga grada, kada su bile osvojile više od 1/3 evropskog dijela SSSR, i kada su jurišale na Staljingrad. Tada je Churchill zapitao Džugašvilija što i kada mu je bilo najteže u životu, a ovaj mu je bez imalo kolebanja odgovorio da je to bilo *raskulačivanje*. Prema tome, to nije bio tadašnji — za Sovjetski Savez smrtno opasni rat — nego kolektivizacija, taj odlučni i sudbonosni korak u pravcu kapitalizma.

Naravno, nisu postojali neki vanjski i formalni atributi kapitalizma, ali oni za državni kapitalizam i onako nisu važni. Sve se odvijalo, svi privredni tokovi, preko tobože svemoćnog privrednog plana. Međutim, da li je on stvarno sve regulirao? Daleko od toga. Da bi ga ispunili, poduzeća su se snalazila na razne i na sve moguće načine, na podzemne kao i na nadzemne manipulacije, koje su bile nalik na »tržište« pokopano u špiljama starog kamenog doba. Jest, svakako su se planirale cijene, ali naoko i na papiru. No, zapravo one su se određivale temeljem prijedloga poduzeća i trustova, a ti su od reda tražili barem za 100% više — tako da bi im kod brisanja i snižavanja zahteva ostalo

Digitized by Google

barem 30%—40% više nego što su trebali. (A ta Džugašvilijeva danajska baština ostala je čak i kod nas u punoj važnosti sve do dana današnjeg). Jednadžba (ili simbol) »svemoćnog« privrednog plana bilo je dakle rasipanje. Konačno, će Džugašvili — Staljin potkraj svog života u svom posljednjem spisu »O ekonomskim problemima socijalizma« 1952. god. priznati da i u socijalizmu djeluje *zakon vrijednosti.* Jedna zakašnjela, ali svakako iskrena ispovjed.

No, već i prije toga je kapitalizam sa svojim rajskim dobrima i užicma bio potajni — a ponekad i nehotice — i otvoreni ideal sovjetskih voditelja.

»Dostići i prestići kapitalizam« — to je bilo Staljinovo omiljeno poznato geslo, koje nije samo jednom izviknuo u svjet. A isto tako i N. S. Hruščov, koji je u 80-tim godinama htio daleko prestići u gotovo svim granama proizvodnje SAD, i biti tako već jednom nogom u komunizmu. I tako su govorili, a valjda i mislili, sve sovjetske vođe dosad.

Znači: bilo je to vrlo ozbiljno mišljenje da se komunistička civilizacija zapravo trebala podudarati s jednim hiperkapitalizmom — državnim, naravno.

(C)

Ali, tako suborci V. I. Lenjina nisu bili odgojeni. Nitko od njih. Čak ni Buharin. I zbog toga je L. D. Trocki — koji je inače u mnogočemu griješio — u jednome ipak imao pravo: Džugašvili je morao prirediti svoj Termidor da bi sačuvao novo izrasli državni kapitalizam. Ukoliko analogija u historiji ima barem nekog smisla, onda naravno ne u tome da prikaže kako se povijest ponavlja, jer je to nemoguće, nego prije svega zbog toga da se jasnije pokaže u približnom poređenju o čemu se u određenoj stvari zapravo radi: Džugašvili je morao odstraniti nezgodne svjedoke, započeti »čistku« starih boljševika iz istih razloga, iz kojih je i car Napoleon I učvrstio liberalne, a ne demokratske komponente velike francuske građanske revolucije. I odgovarajući zaostalosti i primitivnosti kulturnog razvitka Rusije kao i grubosti, primitivizmu i surovosti same ličnosti »čeličnog« Džugašvilija, učinjeno je to s pomoću konclagera i hicima u potiljak, dok je naprotiv Napoleon Bonaparta na elegantni francuski način izdaju svojih izdajica kupovao vojvodskim titulama i podarenim kraljevinama. Chacun a son gôut.

Jedan naš autor, naime psihijatar dr. Vladimir Adamović u svojoj knjizi »Od vlasti do paranoje« tvrdi da je Džugašvili bolovao od paranoje. Možda. Ali, to još ne tumači sve.

Drugi pak autor, B. Bašanov, koji je bio dugogodišnji lični sekretar Džugašvilija u razdoblju njegove borbe i uspona do apsolutne vlasti, u knjizi »Ich war Stalins sekretär« kaže da Staljinu i nije bilo ni do čega drugog toliko stalo nego li do same vlasti

Digitized by Google

kao vlasti. I sigurno je da i u tome ima istine, no isto je tako sigurno i to da su se i drugi borili za tu istu vlast: Trocki, Zinovjev, Kamenjev, Buharin i dosta drugih, koji su kao ličnosti bili i obrazovaniji i kulturno nadmoćni mizantropskom Gruzijancu, koji su bili intelektualno jači od njega — pa ipak i uprkos svemu tome: u toj borbi i nemilosrdnoj bitki za vlast pobijedio je primitivni Džugašvili — Staljin.

Kako to? Ovo je doba baš njega trebalo. Takvog kakav je bio. Upravo čovjeka takve vrste i takva kova. On je bio najprikladniji i najsposobniji da provede »čistku« i osigura regresivni proces stvaranja *neokapitalizma* u državnom obliku.

Shakespeare (umjetnik!) govori da nije moguće sve u svako vrijeme napraviti. A H. Wölfflin (historičar umjetnosti!) kaže opet da nije sve u svako doba moguće. Jedno kao i drugo dakako nije isto, ali se oba iskaza međusobno nadopunjuju i potvrđuju. A oku umjetnosti valja vjerovati, jer ono uranja i dokučuje suštinu same stvari, koja običnom vidu u prvom planu i na prvi mah nisu tako uočljivi i raspoznatljivi.

Činjenica je u biti veoma jednostavna: takav Staljin, taj »čelični« Džugašvili bio je potreban da likvidira ciljeve Oktobra, da izdubi i prošuplji Lenjinov lik i Lenjinovo djelo — i da zatim: na način Ivana Groznog kao i Petra Velikog ili također i Katarine Velike ukloni neprimjereni »socijalizam« u ime »*izgradnje socijalizma u jednoj zemlji*« i faktično s pomoću razvijanja državnog kapitalizma učvrsti moć Sovjetskog Saveza — nove Rusije — kao velesile.

A to se naravno u zajednici sa suborcima, drugovima i prijateljima V. I. Lenjina i općenito sa starim kao i s pravim komunistima nikako nije moglo učiniti. Oni su — prema tome, željeznom logikom — *morali* biti uklonjeni. No, ipak to Džugašvili nije mogao sam izvršiti. Ali, u to je vrijeme već u Partiju kao i u državni aparat došlo dosta novih ljudi, kojima nimalo nije bilo stalo do nekih »socijalističkih eksperimenata«, nego do mira i reda, a prije svega do svojih vlastitih interesa. A u te se ljude Staljin mogao pouzdati, na njih se mogao osloniti u obnovi novog oblika procesiranja kapitala, jer je on time izražavao i osiguravao i njihove probitke.

(D)

I to je dakle bila prava svrha velike »čistke«. Nikakva posebna i naročita tajna, koju je trebalo odgonetnuti. I nikakvo ludilo. Naprotiv, moralno strašna, ali kao politika sasvim realan postupak da se ukloni »fantazmagorija«: u biti prava realpolitika po tradiciji i historiji Rusije.

Dakako, nije sve pošlo onako i onim redom kako je to trebalo biti. Međutim, nikada se ne može sve do kraja unaprijed

Digitized by Google

kalkulirati. Kakvog je npr. imalo smisla poslati tolike stručnjake da kopaju zemlju u Vorkuti ili muzičare da sijeku šumu u Norilsku?!

Treba se ovdje sada sjetiti onoga što je prije navedeno da kaže Shakespeare: ne može se sve u svako vrijeme napraviti. I u tome je smislu karakteristična jedna scena kod Deutschera: kada je Džugašvili —poslije Lenjinove smrti — bio zajedno u vladalačkom triumviratu sa Zinovjevom i Kamenjevim, ovaj je posljednji tražio da se Trockog likvidra. Međutim, Staljin je to odbio ovim riječima: »Nije teško skinuti glavu. Ali, to je prva glava. A zatim dolazi druga, pa ostale. I nitko ne zna kako i gdje će to stati«. Tada je on to sasvim dobro znao. Pa ipak: samo 10 godina kasnije započeo je 1936. s procesom baš protiv Zinovjeva i Kamenjeva vrzino kolo »velike čistke«.

Zatim: »čistka« je najviše i najteže pogodila inteligenciju. Bilo je to zbog toga, jer su kod nje one prave ideje Oktobra uhvatile najviše maha — a osim toga, ona je kao inteligencija najlakše mogla pro-gledati slijeparsku igru Džugašvilija i njegove svojte. Običan puk nije bio mnogo dirnut. Niti je za to baš mnogo mario.

Sada valja reći još i to tko i što je bila ta Džugašvilijeva *svojta.* Očito je naime da je to ipak neka društvena kategorija, a ne jedan lični klan ili posebna politička grupacija.

Kod nas se u tome smislu dosta površno i nereflektirano barata terminima: »birokracija« i »birokratizam«. To ne vodi ama baš ničemu: »birokratizam« nije ostvario nigdje, nikad i nikakav proizvodni odnos, a »birokracije« je bilo — i prije Džugašvilijevog državnog kapitalizma — u svim povijesnim epohama i u raznim društveno-ekonomskim formacijama u vidu više ili manje jakih grupacija, koja je vršila svoj upliv, ali koja nije bila društveni sloj, i koja nije donosila one konačne i posljednje oblike — nego ih je izvršavala — niti je, prije svega, ikada formirala svoju vlastitu originalnu sliku svijeta i svoju ideologiju; osim možda u staroj Kini (ali i to je vrlo dvojbeno i nedovoljno utemeljeno), jer šen — šiji (mandarini) niti su bili prava birokracija, niti su — i to je vrlo važno — imali svoju ideologiju.

Prema tome, prema svim tim dovoljno relevantnim kriterijima, Džugašvilijeva svojta nije bila birokracija, nego se on oslanjao na kompleks ljudi koji su imali mogućnost, priliku kao i moć raspolaganja, a to je bio onaj amalgam od managera u privredi do rukovodilaca u državnim i partijskim aparatima. Taj je kompleks, ta je grupacija bila izmijenljiva, to nikako nije bila kasta, ali svaki koji je odlazio na neko mjesto gdje se raspolaže sticao je time i interese, isto tako i na isti način kao što ih je i gubio svaki put svaki onaj što je odatle odlazio.

Bila je to — kao proces — negativna dijalektika državnog kapitalizma. Ali, s drugé strane to je bio i subjektivni faktor, ona

Digitized by Google

subjektivna konstrukcija, što je u dijalektičkoj međuzavisnosti s objektivnom strukturom, sačinjavala začetak društveno-ekonomske formacije i proces državnog kapitalizma u nastajanju.

(E)

S tim se srela FNRJ i KPJ nakon NOR-a i svog državnog konstituiranja. A takve kakve su bile obadvije strane i objektivno kao i subjektivno postavljene, to su bile dvije nerazriješive dijalektičke suprotnosti, koje su se međusobno potpunama isključivale. Neka je sinteza bila upravo nemoguća.

Već su prva razmimoilaženja nastala u toku NOB: pitanje proleterskih brigada, odnos SSSR-a prema kralju Petru i Draži Mihajloviću, žestoko negodovanje SKP(b) zbog II. zasjedanja AVNOJ-a: sve su to bile iskre vatre, koja je još bila zapretena pod pepelom. No, potkraj samog rata Džugašvili je svoje pravo mišljenje o vođstvu KPJ počeo već razotkrivati u razgovoru s M. Đilasom, nazvavši vođe KPJ zbog njihovih gledišta i stavova posprdno i cinički — »idealističkim budalama«. Zvijer je otvorila ralje.

A zatim je slijedilo osnivanje Kominforma god. 1947. na njegovu prvom sastanku u Poljskoj. Uobičajeno je vjerovanje da je tamo delegacija KPJ bila naročito radikalna i prepotentna u kritici politike KPF i KPI — i naročito ove posljednje — kao i to da je iza toga stajao sekretar SKP(b) A. A. Ždanov, koji je vodio taj sastanak. Međutim, to je bila samo igra iza kulisa. Ždanov — koji je uskoro nakon toga i umro — imao je valjda i tu namjeru da poigra na kartu: podijeli pa vladaj. No, Jugoslaveni su tada imali i vrlo ozbiljnih vlastitih razloga da tako nastupaju naročito protiv KP Italije.

Naime: P. Togliatti, generalni sekretar KPI, koji je tada bio ministar pravde u prvoj vladi A. de Gasperia, bio je kao takav amnestirao fašiste i njihove pristaše, a to je dakako FNRJ itekako bilo pogodilo. Ali, jasno je nedvojbeno bilo i to, da takav korak Togliatti nije bio poduzeo sam na svoju ruku, nego po direktivi »hazjajina« Džugašvilija iz Kremlja, kojemu je tada neposredno poslije rata, bilo još stalo do koliko god je to moguće zadržavanje dobrih odnosa sa Zapadom zbog osiguranja vlastitih interesnih sfera.

I prema tome — kritika KPJ od strane Jugoslavena pogađala je Džugašvilija, njegove interese, njegovu ličnost kao i njegov autoritet, na najosjetljiviji način i na najosjetljivom mjestu. Sve su njegove sumnje time bile izazvane. Objektivno kao i subjektivno. A to se (takošto) nije bilo desilo sve od Trockijevih dana. To je bilo u svemu svetogrđe prvoga reda.

Tome isto tako valja pribrojati još i otpor u pitanju jugoslovensko-sovjetskih mješovitih društava, veze s Bugarskom i Albanijom, ali o tome kao i u nizu drugih konfliktnih problema bit

Digitized by Google

će vjerojatno podrobnije i potanje više riječi u drugim saopćenjima.

Međutim, kako je do svega toga i objektivno kao i subjektivno u stvari došlo?

Ponajprije: Sovjetski Savez i Džugašvili s jedne strane i FNRJ i KPJ kao i J. B. — Tito s druge kretali su se društveno suprotnim i suprotstavljenim linijama i tokovima. Prvi regresivno od Oktobra i dalje unatrag, drugi pak su išli progresivno prema pravim ciljevima Oktobra. Za prvu je liniju već u punoj mjeri vrijedio sud poznatog britanskog historičara lorda Johna Actona: svaka vlast korumpira, a apsolutna vlast apsolutno korumpira, dok je ona druga bila još vrlo daleko od toga. Sovjetska se vlast pod Džugašvilijem već bila umorila od revolucije; ona ju je bila istrošila, i misli V. I. Lenjina iz »Države i revolucije« postale su za nju izgubljeno i odbačeno vrijeme kao i puka iluzija, dok je narodna vlast u FNRJ već počela realizirati Lenjinove ideje i spremala se da tako i tim putem i dalje nastavi. Sve su to bile objektivne činjenice i objektivne suprotnosti.

I društveno biće kao i historijski temelji na kojima je gradila KPJ i SKP(b) bili su drugačiji. I mada je bivša kraljevina Jugoslavija bila konglomerat različitih kao i različito razvijenih dijelova i zemalja, to je ipak više od polovine od njih već decenijama poznavala puni razvitak kapitalizma, imala je liberalistički i pseudoliberalistički politički sistem — a to stara Rusija ili uopće nije imala, ili tek vrlo kratko vrijeme i samo rudimentarno — dok su nerazvijeni dijelovi Jugoslavije bili doduše siromašni, ali ipak manje od nekih azijskih dijelova Rusije. Prema carskoj Rusiji — koju su preuzeli boljševici — stara je Jugoslavija bila razvijenija zemlja. I zato su jugoslavenski komunisti imali i posla s takvim prilikama, prema kojima su se ravnali, a i oni sami su bili njihov proizvod.

Zatim — tu je bilo u pitanju i uloga inicijative narodnih masa na jednoj kao i na drugoj strani. U Sovjetskom Savezu je nakon »čistke« vladao aparat. I zbog toga je i došlo do teških poraza u prvoj polovici II. svjetskog rata kao i do neopisivih gubitaka u toku cijelog njegova trajanja. Nasuprot tome je inicijativa narodnih masa u NOB već od samog početka došla do svog punog izražaja i trajala je tako skroz: to je u punom smislu riječi bila prava *narodna* i ujedno *oslobodilačka* borba. KPJ i njeno rukovodstvo — koje je vodilo tu borbu — stalno je bilo u vezi s narodnim masama, i Partija se u neprekidnom strujanju i kolanju kadrova iz naroda od dolje u njene redove nadopunjavala, kompletirala i osvježila.

(F)

Suprotno od toga Džugašvili se oslanjao na prije opisani sloj onih koji raspolažu, na »establishment«, a kojega je on sâm bio najbolji izraz. A narod je bio daleko van zidna Kremlja.

Digitized by Google

Njegova vlastita kćerka opisala je atmosferu tog kruga oko vođe: njen otac, Staljin, je negdje u svom životnom ambijentu, u odnosu npr. prema novcu, bio zapeo još negdje u carskim vremenima. Među njima i onima koji su raspolagali, koji su imali moć — u »establishmentu« — i među njihovim većim i manjim aparatčikima razvila se jedna ustajala, zagušljiva, prizemna, malograđanska kultura, prožeta opakošću, bizantinizmom i jalom.

A svega toga u NOP Jugoslavije nije bilo. Komandant jedne od proleterskih divizija bio je primjerice bivši pjesnik — nadrealist. Napokon — last, but not least — tu su bile i suštinske razlike između vođa i vođstava na jednoj i na drugoj strani: metaforično rečeno — mračni i vječno sumnjčavi Gruzijanac odudarao je od Titova vedrog optimizma kao noćna pomrčina od svjetlog dana. Staljin je bio okružen starim ljudima, to je bila njegova generacija, dok su oko Tita bili mladi ljudi, koje je on razumio i koji su njega shvaćali.

I, konačno, NOB Jugoslavije je bila autohtona; nju nisu donijeli tankovi Crvene armije; niti su na čelo oslobođene Jugoslavije došli — kao u drugim narodnim demokracijama — ljudi koji su bili dresirani, kondicionirani i slomljeni u Moskvi. U svakoj crti fizionomije, u svakom koraku, socjalno, psihički i lično Jugoslavija NOB-a bila je suprotno i suprotstavljena Džugašvilijevom modelu. Samom silom historiske nužde, dijalektičkom negacijom, kad — tad je moralo doći do sraza i sukoba.

Međutim, kao što je već prije bilo napomenuto nije sve u svako doba moguće. Kada je Krleža za vrijeme »sukoba na književnoj ljevici« govorio o pogodnosti *moskovskih procesa* i likvidiranju Lenjinovih prijatelja kao i o uništenju ideja samog V. I. Lenjina i životnog puta lenjinizma, Tito je već — ima dovoljno dokaza za to i od njega samog — znao da je to bio zapravo komunistički Termidor.

No, tada — uoči fašizma i Hitlera — morao je još šutjeti. Vrijeme još nije bilo sazrelo. Međutim, u god. 1948. došlo je i to. Izbit će istina na vidjelo dana, kucnut će čas za ono historijsko NE monstruoznim posljedicama one *izgradnje »socijalizma« u jednoj zemlji.*

To je bilo veliko djelo, golemo, ali to je bilo davno. Prošlo je otad punih 40 godina; više od vijeka jedne generacije. Sada se pak unuci Džugašvilija, Pavelića, Draže Mihailovića i Rupnika dižu i udružuju da razore to veliko NE, i da sa svoje strane izvrše Staljinovu oporuku.

Iz groba u zidinama Kremlja diže se mrtva usahla ruka da uz jezivi smijeh pokaže vojski mraka kako da to učini.

Digitized by Google

Prikazi

Dr Smiljana Đurović

Državna intervencija u industriji Jugoslavije

(1918—1941). Institut za savremenu istoriju, Beograd 1986, 435.

U poplavi velikog broja istorijske literature, još je nesrazmerno malo dela iz ekonomske istorije, kako one koja se odnosi na davna vremena, tako i one koja obrađuje pojave iz nedavne prošlosti, sa još uvek živim svedocima. Međutim, interesovanje za rezultate ekonomsko-istorijskih istraživanja u svetu raste, jer je jasno i stručnjacima i širokoj čitalačkoj publici da je ekonomska istorija, po rečima istaknutog poljskog istoričara Jirži Topolskog, »postala jedna sve neophodnija disciplina, koja se nalazi u centru glavnih problema svih istorijskih nauka.« U isto vreme sve snažniji prodor nauke u proces proizvodnje, uticao je i na povećavanje interesovanja za dela ekonomske istorije, jer se oseća potreba da se mnoge pojave u društvu objašnjavaju i specifičnim ekonomskim uzrocima. Sagledavanje suštine ovih zbivanja nije potrebno samo onima, koji odgovore traže u prošlosti gde se začinju neke pojave iz naših dana, već i onima, koji žele da predvide buduće razvojne procese i šta više, da na njih i utiču. Ako se ima u vidu činjenica da je industrijski razvoj jedna od najosetljivijih tačaka kojom se dijagnosticira stanje u društvu XX veka, onda je jasno zašto smatramo da je izbor teme dr Smiljane Đurović tako privlačan i značajan u isto vreme. Ali ne samo to, već za istraživača i izazov, koji traži hrabrost, izdržljivost i optimizam, tako neophodne osobine za istraživača ekonomske istorije novijega doba. S. Đurović je ovaj posao u vezi sa proučavanjem industrijskog razvoja u jugoslovenskim zemljama u XX veku, otpočela pre više od dve decenije, opredeljujući se u početku za metodološki sasvim prirodan put, da najpre priredi jednu iscrpnu bibliografiju o tome problemu (Pregled literature o industrijalizaciji jugoslovenskih

Digitized by Google

zemalja u periodu 1918—1941, Istorijski glasnik, br. 2—3, Beograd 1967, 155—191), a tokom narednih godina sistematski istražuje i objavljuje rezultate do kojih je došla bilo za pojedine privredne grane, bilo za pojedine regione ili fenomene, ne zapostavljajući paralelna proučavanja metodoloških i idejnih aspekata ekonomsko-političke teorije o industrijalizaciji, a agraristici, o metodama upravljanja u privredi u liberalnim ili dirigovanim uslovima. Ove su pripreme približile našem autoru probleme privrednog razvoja Jugoslavije u međuratnom periodu, te omogućile da se definitivno odluči za ispitivanje procesa industrijalizacije s posebnim osvrtom na uslove kako se to dešavalo. Jedan od motiva, koji je autora opredelio je i uverenje, da se tako najbolje može shvatiti i kapitalizam i socijalizam, odnosno složenost razvoja industrijske civilizacije na našoj planeti. Sigurno je, da bi i mnogim drugim istoričarima-istraživačima bilo potrebno da objekat svojih proučavanja i interesovanja, stave u ovako širok kontekst, koji omogućava i paralele i objektivnije ocenjivanje posmatranih istorijskih zbivanja, bilo da je reč o opštoj ili nekoj od oblasti nacionalne istorije.

Dr Smiljana Đurović u svojim istraživanjima ne ograničava se usko samo na privrednu istoriju, već uzima u obzir sve što realno može uticati na društveni i privredni život u zemlji, u pokušaju da prikaže uzajamnost raznih uticaja, kao izraz zakonitosti i nužnosti istorijskog razvitka, ali i kao svesno delovanje pojedinih subjekata na taj tok. Monografija je stoga podeljena i na hronološke odeljke, a u okviru ovih na tematske celine. U prvom delu knjige, koji obuhvata razdoblje 1918—1929., okvirna tema posvećena je liberalističkom sistemu u privredi, uz poseban osvrt na stanje zatečeno prilikom stvaranja nove društvene i privredne zajednice. Zatim se razmatraju prirodni, društveni i politički okviri u kojima se vrši industrijalizacija. Na industrijsku politiku toga vremena umnogome su uticali događaji u političkom životu, koji su se odigravali u okvirima buržoaskog parlamentarizma. Sa svoje strane država je osnivala posebne stručne službe, počev od ministarstava u tome resoru, sa zadatkom da prate i utiču na privredni razvoj. Kao reakcija na to stanje javljaju se i protesti privrednika, a naročito s obzirom na državnu politiku. Ustav, tzv. Vidovdanski, donet u prvim godinama nove države, sadržavao je takođe odredbe od značaja po organizaciju i život privrede. Prve godine državne intervencije u privredi, a posebno industriji, nisu bile naročito uspešne, ni u pogledu smišljene organizovanosti ni efikasnosti akcije. Posle ujedinjenja jugoslovenskih oblasti 1918. godine, statistika je utvrdila da u prerađivačkoj grani ima 1.831 preduzeće sa 191.656 zaposlenih radnika i investiranim kapitalom u visini od 8.448 miliona dinara. To će se narednih godina stalno menjati usled osnivanja novih, a zatvaranja ranijih preduzeća. Vlasnici i akcionari industrijskih preduzeća kao i drugi privrednici, nikako nisu bili zadovoljni tokom i sadržajem ekonomske politike koju je vodila i nametala politička birokratija, bez ikakvog osećanja za ekonomske zakonitosti i prave interese jedne dugoročne i uspešne politike ekonomskog razvoja. Privrednici su smatrali da je ekonomska politika bila potčinjena interesima dnevne politike. Oni su se tome protivili, preduzimajući neke mere ujedinjavanja svojih snaga, jer su smatrali da su oni jedinstveniji od političara, čiji su politički programi i ideologije bili često suprotstavljani međusobno, što je opet uticalo i na remećenje jedinstvenog stava u pogledu ekonomske politike razvoja. U toj prvoj dekadi, jugoslovenska vlada je u početku više pažnje posvećivala problemima u poljoprivredi, počev od agrarne reforme, a manje se okretala industriji, njenim investicionim programima i finansijskom jačanju. Vlada je podržavala samo neke mere, i to

Digitized by Google

najčešće one, koje je bila obavezna da podržava kao članica Društva naroda. U drugom delu knjige, koja nosi naslov »Dirigovana privreda«, sve je pak podređeno glavnoj temi koja obrađuje uticaj velike ekonomske krize na zavođenje dirigovane privrede i početak privrednog plana u industrijalizaciji (1929—1934). Bogat događajima ovaj period u evropskoj i svetskoj privredi, interesantan je i sa stanovišta spoljnih uticaja na privredni razvoj u zemlji. Tako je i došlo do ulaska Jugoslavije u »agrarni blok« zemalja u Evropi, kao i do manifestacije krize u skoro svim privrednim oblastima. Do toga je došlo sa zakašnjenjem, u odnosu na svetsku krizu. Ovde se osetio i uticaj novih mera za izlazak iz krize, poznatih kao Nju-Dil, koje su pokrenule SAD, zatim se osetilo postepeno slabljenje krize i njenih posledica u privredi zemlje. Ali, i posle više od jedne i po decenije, dilema koja se postavljala na početku o izboru puta za privredni razvoj Jugoslavije između poljoprivrede i industrije, postavljala se u svoj svojoj oštrini i hitnosti u ovoj drugoj dekadi još uvek. Ono što je potvrđivalo da je Jugoslavija ipak krenula putem industrijalizacije, bili su programi razvoja teške industrije i elektrifikacije. Velika kriza je uticala na istiskivanje liberalističkog smera u privrednom razvoju, što je, ako se razmotre posledice pristupanja agrarnom bloku, zemlju gurnulo u pravcu tzv. nemačkog privrednog prostora, toliko forsiranog kao ideologije ali i prakse posle dolaska na vlast nacional-socijalističke diktature u Nemačkoj. Pri kraju ekonomske krize, u zemlji je zakonodavna akcija u privredi bila pojačana, počev od zakona za potpomaganje spoljne trgovine i drugih, sve do izgradnje brodogradilišta, zakona o berzi, o zaštiti domaće proizvodnje i zakona o podizanju industrije potrebne za narodnu odbranu. Mnoge od ovih mera bile su donete kao izraz državne intervencije u privredi, ili, kako su to neki ekonomisti procenili kao znak dirigovane ili planske privrede. U isto vreme, u cilju pospešivanja agrarne politike, država je postala najveći kupac za sve poljoprivredne proizvode, sprovodeći to kroz otkup za potrebe vojske, raznih državnih i samostalnih ustanova. Što se zakona o elektrifikaciji tiče, o kome je dugo godina bilo reči, on nije donet, a među posledicama takve situacije zabeleženo je i bežanje investiranog kapitala iz elektroprivrede u neku rentabilniju granu privrede. Treći deo monografije tretira stanje posle ekonomske krize, kada se država javlja kao najvažniji ekonomski faktor. To je trenutak kada stupa u život i »nova ekonomska politika« u Jugoslaviji (1935—40), koja je istovremeno angažovala i velika sredstva za svoju realizaciju. Pošto se poslovanje od 1935. do 1938. godine završilo budžetskim suficitom, vlada Milana Stojadinovića procenila je to kao povoljan uslov za sklapanje zajma od 4.000 miliona dinara, namenjenog javnim radovima i industriji narodne odbrane. Na osnovu posebnog zakona, zemlja je ušla u šestogodišnji plan privrednog razvoja, gde su među prioritetne zadatke stavljeni izgradnja pruga, oživljavanje zaostalih krajeva i briga za zapošljavanje tamošnjeg stanovništva, kao predohranu protivu socijalnih nemira. Nova ekonomska politika — vezana za pomenutu vladu Milana Stojadinovića, isticala je princip proizvodnje sirovina u zemlji za potrebe sopstvene industrije, čime bi se presekla zavisnost od uvoznih sirovina. Kao drugo, insistiralo se na izgradnji sopstvene industrije naoružanja. To je bio veoma aktivan period izgradnje novih i proširivanja starijih kapaciteta industrije, naročito u granama metalurgije (gvožđe, aluminijum, bakar) i tsl. Pa ipak, izvoz sirovina i polufabrikata, ruda i metala, kao i poljoprivrednih proizvoda povećavao se. Politička sprega sa Nemačkom dopunjavana je i ekonomskom, što je povratno uticalo na izvoz u tome pravcu. Ujedno je to bio i znak da je otpočelo ostvarivanje Hitlerovog plana o

Digitized by Google

»stvaranju velikog privrednog prostora na Balkanu«, u kome je Nemačka vodila prvu reč. Kada se uporedi stanje posle stvaranja zajedničke jugoslovenske države posle 1918. godine sa onim, koje je statistika konstatovala dve decenije kasnije, razlika je osetna, pre svega u pogledu obima i vrednosti razvijene privrede, iako neravnomerno u odnosu na pojedine regione i privredne grane. Isto tako i uloga države je tokom dve decenije znatno narasla i prodrla u mnoge pore privrednog života. Državna kontrola je bila ostvarena u dva smera — i horizontalno i vertikalno, putem resornih ministarstava i komora, odgovarajućih udruženja privrednika i centralnih industrijskih korporacija. To je sve vodilo istom cilju kao i u drugim kapitalističkim državama, da se vodeće grane industrije i rudarstva, stave pod monopol države, koja je opet bila i najveći kupac za ove proizvode. Situacija je bila složena uoči II svetskog rata, pošto je koncepcija ratne privrede uticala da se posebna pažnja obrati fabrikama naoružanja.

To bi u glavnim crtama bio sadržaj knjige, čijih je poslednjih 50-tak stranica posvećeno sumarnim pregledima o državnim privrednim preduzećima i to posebno onih u grani metalne industrije, rudarstva i vojne tehnike, za vreme od 1934—1940. godine. Pregledima su obuhvaćeni i državni budžeti, prihodi i rashodi, čist prihod. Autor je sve to prezentirao u želji da svoja izlaganja i zaključke što bolje potkrepi, ali u isto vreme pruži i osnova za dalje ekonomske analize, za izvesna upoređivanja, i na kraju dâ jedan sud o opravdanosti državne intervencije u industriji i privredi uopšte. Činjenica da je jugoslovenska vlada sve više učvršćivala svoje privredne veze sa Nemačkom, sigurno ide na ruku i neposrednom uticaju na privredni razvoj, a pokušaji Engleske sa druge strane sa težnjom da svoj uticaj ojačaju, bili su ipak nedovoljno snažni da bi se postigla neka ravnoteža, a time i ublaži snaga nemačkog pritiska. Slično je i sa uticajem koji je ostvarivala Francuska, poznata po svome dominantnom uticaju na srpske finansije i privredu pre I svetskog rata, ali u ovome vremenu se nije mogla ponoviti stara istorija. Ova promena u ekonomskim partnerima — koji su istovremeno bili i partneri u politici, takođe je snažno podupirala ulogu jugoslovenske države u ekonomici i njen monopolistički položaj. Ovako detaljno i analitički obrađena problematika u knjizi dr Smilje Đurović o državnoj intervenciji u razvoju jugoslovenske industrije, zahvalno je štivo i za sve ostale istoričare, ali i ekonomiste, političare, sociologe i pripadnike drugih struka, zainteresovanih profesionalno i lično, da bolje proniknu i shvate kretanja u društvenoj, političkoj, pravnoj i kulturnoj istoriji. Sigurno je da će posle ove knjige mnoge paušalno davane ocene o razvoju privrede, odnosno industrije u međuratnom periodu u kraljevini Jugoslaviji, pretrpeti korekciju. Dr Smiljana Đurović je predočila i sva ranija shvatanja i date ocene o ekonomskom razvoju iz pera savremenika, podjednako iz redova pristalica ali i kritičara oficijelne privredne politike. I najzad, smatramo potrebnim da još jednom istaknemo koliko su ovakve i slične monografije potrebne u našoj istorijskoj i ekonomskoj literaturi, pogotovu kada se zna kako se teško one formiraju ne samo zbog obimnosti građe koju treba pronaći i savladati, već i nedostatka velikog broja izvora, a takođe i malog broja autora koji su spremni da se prihvate ovog posla. S. Đurović je spretnim metodološkim postupkom putem analiza, dovela svoju temu do sinteze, u kojoj se kristališu i zaključci — mada ne posebno izdvojeni, kako je to u nekim radovima istoričara uobičajeno. Zbog svega toga, ova studija sa puno poverenja u ono što nudi, treba da posluži kao osnova za dalja istraživanja, kao jedna novina i kao ozbiljan naučni doprinos.

Dr Danica Milić

Digitized by Google

Bogomir Kovač

Način proizvodnje i kritika političke ekonomije

Posebno izdanje »Naših tema«, Zagreb, 1988. Str. 318.

»Osporavati Marxovom *Kapitalu* (kao kritici političke ekonomije) da ne predstavlja ujedno i neki pozitivni teorijski sistem, pozitivnu političko-ekonomsku znanost o kapitalističkom načinu proizvodnje i njegovoj artikulaciji zajedno s pred- i postkapitalističkim načinima proizvodnje, predstavlja uistinu negiranje Marxove teorijske pozicije...«

B. Kovač, *Način proizvodnje i kritika političke ekonomije*

Ovaj stav iz nove knjige Bogomira Kovača polazna je tačka ali i zaključni stav njegovih složenih i kritičkih istraživanja različitih razumevanja predmeta i metode političke ekonomije ili kritike političke ekonomije (u Marksovom smislu). Pretpostavke su njegovog dijaloga s različitim recepcijama političke ekonomije ili kritičke političke ekonomije iskazane najpre u stavu da tradicionalne recepcije političke ekonomije koje se pozivaju na Marksa nisu uspevale da u sebe uključe sam složeni i protivrečni ekonomski život. One su zbog toga nužno bile apstraktna nauka političke ekonomije ili apstraktna kritika političke ekonomije. Tu bitnu pretpostavku za svoju raspravu Kovač iskazuje Geteovim stihovima da »s tom naukom tako lako nije« a još više onim znamenitim stihom koji kaže da je »...siva... teorija sva, tek zlatni duh života zelen je.« Druga je njegova pretpostavka sadržana u oceni, koju nije lako uvek empirijski potvrditi, da je marksistička teorija uvek delovala u zavisnosti od učinaka njene istorijske prakse. Ove pretpostavke, a one nisu jedine, Kovač izlaže u uvodu knjige, uz određene svrhe, teme, osnovnih teza i granica ovih istraživanja.

Sadržina knjige ima dva odvojena ali u svemu komplementarna dela. U prvom delu knjige istražuje se specifičnost načina proizvodnje kao osnovnog predmeta analize i metode političke ekonomije (Marksov epistemološki rez i shvatanje načina proizvodnje, određenje načina proizvodnje u marksističkoj političkoj ekonomiji, strukturalističkoj i ekonomskoj antropologiji, elementi načina proizvodnje i sl.). U drugom delu analizira se način proizvodnje i politička ekonomija kroz istorijski razvoj (tipologija i periodizacija načina proizvodnje, teorija artikulacije načina proizvodnje u marksističkoj političkoj ekonomiji, elementi teorije prelaza među načinima proizvodnje, predmet i metod političke ekonomije). Ovako brojne teme sabiru se oko tri krupnija pitanja: politička ekonomija, način proizvodnje i Marksov političko-ekonomski pristup ekonomskoj nauci — ali s ambicijom da budu shvaćeni u jedinstvu. Po tom zahtevu Kovač bi hteo da bude originalan. On, naime, misli da su ekonomisti najčešće potcenjivali epistemološko pitanje teorijskog polja političke ekonomije i unutrašnje raščlanjavanje načina proizvodnje. Zato ovaj autor u središte svojih istraživanja stavlja temeljne protivrečnosti savremenog sveta, dokazivanje važnosti proučavanja načina proizvodnje života društva i pokazivanje posebnosti Marksove kritike političke ekonomije kao »moderne« političke ekonomije. Osnovna ambicija knjige *Način proizvodnje i kritika političke ekonomije* mogla bi se odrediti kao jednoznačno zalaganje za novo određenje političke ekonomije. To se posve jasno iščitava iz njegovih pitanja: Šta znači politička ekonomija, kakav je njen status u teoriji i upotrebna vrednost, kako se ispunjava njeno teorijsko polje (predmet i metod). Kovač je svestan da se njegova ambicija mnogima može učiniti iluzornom jer se ova pitanja njima pokazuju kao već odavno rešena. Da to nije ipak sasvim tako Kovač pokazuje upravo time što se njegovo

Digitized by Google

preispitivanje karaktera političke ekonomije pokazuje i kao nužno pokretanje niza načelnih pitanja o karakteru, metodu, predmetu političke ekonomije i sadržini različitih recepcija Marksove kritike političke ekonomije. To takođe zahteva da se suoči Marksova kritika političke ekonomije i brojnih socijalističkih praksi koje su se gradile i legitimisale pomoću nje. Tačka svih upoređivanja je Marksovo stanovište. Kovač polazi od toga da je Marks izveo epistemološku novinu. Ona se sastoji u tome što je on uspeo sistematski da razvije novu paradigmu koja se zove »kritika političke ekonomije«. Iako je ta paradigma celovitija od paradigmi u drugim oblastima njegovog učenja, ona nije Marksovim sledbenicima ostavila zatvoren i neprotivrečan i neprevladiv horizont. Čak obrnuto, zaključuje on poput Roze Luksemburg, Marksov rad pretpostavlja i omogućuje dalje istraživanje u ovoj oblasti. Kovač istovremeno dokazuje da je Marks uspostavio teorijski sistem političke ekonomije kao pozitivne nauke i to tako što kritici izlaže kategorije klasične političke ekonomije kao apstrakcije realnih društveno-ekonomskih odnosa. »Kritika političke ekonomije je za njega kritika teorije i prakse građanskog društva... nego se i kritika uspostavlja sa stajališta emancipatorskih mogućnosti...« (str. 303). Kapitalistička epoha je izgradila poseban način proizvodnje života društva i izgradila poseban način ekonomskog mišljenja. Marks je prvi pokušao teorijski da objasni kako je kapitalizam nametnuo svetu svoje opšte kapitalske odnose i zakonitosti i kako se u njima probijaju klice svetskog socijalističkog procesa. On je tako izložio revolucionarnu kritiku ekonomske nauke i ukazao na mogućnosti njenog kritičkog razvoja. Time je Marks izvršio i konkretan zaokret ka novom predmetu analize: materijalni način života shvaćen razvojno. Tako se, prema Kovaču, kritika političke ekonomije javlja i kao »ishodišna tačka« celog Marksovog mišljenja i marksizma. Ali on kritički ukazuje na svojevrsnu ironiju istorije, odnosno to kako su se upravo Marksove politekonomske postavke dramatično transformisale u različitim varijantama ortodoksije Druge i Treće internacionale i različitim stranputicama tzv. zapadnjačkog marksizma. Zato je Kovaču stalo da uveri čitaoca kako je ova knjiga »izrasla na spoznajama i gorkim refleksijama XX stoljeća«. To znači da ona u podtekstu sadrži i svest o krizi marksizma i krizi socijalizma ali i svest o nuždi da se ponovo propita sve ono što čini kompleks političke ekonomije marksizma. Osnova toga propitivanja pronađena je u kategoriji *način proizvodnje društva*. Marks razlikuje način proizvodnje kao metodološki istraživački koncept od načina proizvodnje kao konkretnoistorijskog realnog odnosa. Ova dva momenta ne mogu se izjednačiti ali ni razdvojiti. Kovač ih posreduje konceptom artikulacija načina proizvodnje. Šta Marksu omogućava kategorija načina proizvodnje? Prema Kovaču, ona mu omogućava osnovne misaone zahvate. Najpre, pomoću ove kategorije Marks je mogao da poveže istorijske analize i strukturalno-funkcionalne analize. Zatim, uspeo je da poveže metod i predmet političke ekonomije, njenu naučnu spoznaju s društveno-reprodukcijskim procesom. Po tome je, onda, njegovo ekonomsko učenje postalo celovitom kritikom političke ekonomije (empirijskog sveta materijalne produkcije i reprodukcije života društva i razumevanja toga sveta). Tako se pokazuje da Kovač kritiku političke ekonomije, odnosno značenje ove sintagme ne izvodi iz imena, dakle samo kao kritiku ekonomije kao naučne discipline već i kao »oblik posebne znanstvene prakse« ili kao novu paradigmu naučnosti u sferi ekonomskog života. Iz toga nije teško zaključiti da Bogomir Kovač ishodišnu tačku svoje analize određuje kao prevladavanje brojnih pojednostavljenja u razumevanju političke ekonomije a potom kao prilog ponovnoj afir-

Digitized by Google

maciji pojmovne, sadržajne i metodološke strukture političke ekonomije koja se konstituisala na Marksovom nasleđu. Kovač je čvrsto uveren da se oba ova zadatka mogu ostvariti problematizacijom onog kompleksa Marksovog polit-ekonomskog mišljenja koji je bio neopravdano zapostavljen. Taj kompleks je kategorija »način proizvodnje«. Kako odrediti način proizvodnje? Kovač nudi sledeću definiciju, uz niz drugih širih određenja i relacija. »Način proizvodnje je... povijesno razvojna društvena cjelina koja je ekonomski strukturirana, a pored toga sadrži i neekonomske strukture, funkcionalno povezane sa cjelokupnom društveno-ekonomskom reprodukcijom« (str. 306). Ova definicija je vrlo široko i nediferencirano zahvatila svoj predmet. No, ona omogućava autoru da ovu Marksovu kategoriju razume kao bogatu, višeslojnu i višeznačnu: kao metodološko sredstvo analize, kao funkcionalno uređenu celinu delova i odnosa (radni i proizvodni proces, proizvodne snage i odnosi proizvodnje, način proizvodnje, raspodele, razmene i potrošnje, klasna struktura, politika, ideologija, klasna borba), kao konkretnoistorijski i geografski kontekst. To dalje znači da Marks kategoriju načina proizvodnje upotrebljava na svim nivoima svoje analize. Zato ova kategorija omogućava i izražava specifičnost i celovitost predmeta i metoda političke ekonomije.

Marksu je, prema Kovaču, upravo način proizvodnje omogućio da poveže politekonomske analize i istorijski razvoj i da izvrši periodizaciju istorije. To pokazuje da bez koncepta načina proizvodnje ostaje sasvim po strani proučavanje i razumevanje istorije ili se to izvodi na spoljašnji način i naknadno. Kako se to moglo videti iz definicije načina proizvodnje koju je ponudio Kovač ova kategorija obuhvata i teorijski izražava celokupnost društvenih odnosa u njihovim diferenciranim istorijskim promenama, diferencijacijama i nužnoj povezanosti istovremeno. Zato iz kategorije načina proizvodnje mogu da se izvedu ekonomski, filozofski, sociološki, istorijski i drugi sadržaji marksizma i uspostave relacije među njima. Način proizvodnje kao stvarna celina života i njegova artikulacija određuju konkretnu globalnu društvenu strukturu, neekonomsku jednako kao i ekonomsku. I to zato što on u sebi sjedinjuje različite oblike društvene i tehničke podele rada, radni i proizvodni proces, odnose proizvodnje, vlasničke odnose, tipove vlasti i dinamiku moći, način eksploatacije, klasnu strukturu i klasnu borbu. Tako se kategorija načina proizvodnje Kovaču pokazuje kao onaj teorijski medijum kojim se otkriva specifično i autonomno polje političke ekonomije, omogućava dublje razumevanje savremenih protivrečnosti i, najzad, omogućava da se Marksovo polit-ekonomsko mišljenje dovede u vezu s novim impulsima u politekonomskoj nauci. Snažno fiksiran za značenje ove kategorije Kovač misli da se iz centralnosti načina proizvodnje lako dokazuje da je Marksov stav o jedinstvenoj nauci istorije utemeljen na političkoj ekonomiji, odnosno na razumevanju »prirodne strukture« društvenoistorijskog razvoja. Kovač deterministički ekonomiju razume kao onu stranu društvenog života u kojoj zajednica (klasa) proizvodi svoj način života koji iako ekonomski strukturiran obuhvata i neekonomske odnose (političke, ideološke, kulturne, i sl.). Analizom kategorije načina proizvodnje Kovač dolazi do određenja političke ekonomije. On hoće da pokaže to kako se politička ekonomija razlikuje od drugih disciplina ekonomske nauke (ekonomika, ekonomska politika, ekonomska analiza). To razlikovanje on izvodi na specifičnom predmetu političke ekonomije — načinu proizvodnje. Ali on ipak ne bi hteo da svede predmet političke ekonomije na način proizvodnje. On samo hoće da dokaže da je to samo središte (»kamen temeljac«) njene analize. Time mu se politička ekonomija pokazuje i kao analiza globalnog

Digitized by Google

društva i njegovog razvoja. Upravo u tome i u moći da autonomno zahvati celovit društveni i istorijski proces on vidi stvarnu moć političke ekonomije. On eksplicite pledira za političku ekonomiju koja ima svoj autonomni predmet i svoj metod. To ga vodi jednom širokom određenju političke ekonomije koje je smešta u područje opštih društvenih nauka i po mnogo čemu približava ne samo sociologiji i opštoj istoriji nego i filozofiji istorije. Politička ekonomija je za njega »artikulacija ekonomskih i političkih odnosa u povijesnom razvoju«. Na drugom mestu on će je odrediti kao »društveno ekonomsku nauku« i u tome videti njenu autonomnost i specifičnost u okviru celokupne ekonomske nauke. U okviru iste inspiracije on se zalaže da se kritika političke ekonomije (u Marksovom smislu) shvati kao nova, alternativna ekonomska nauka o načinima proizvodnje i njihovoj artikulaciji u proučavanju društvenoistorijskog razvoja. To da politička ekonomija nije tek pozitivna i partikularna ekonomska nauka dokazuje se i time što ona u poslednjih trista godina još raspravlja o predmetu svog proučavanja, svojim metodima i ciljevima. U nekoj vrsti ocene globalnog položaja političke ekonomije u našem vremenu Kovač tvrdi da se ona »s nerazvijenim teorijskim poljem rascepila na dva tabora« — buržoaski i marksistički koji se bore za teorijske i praktične monopole. Svoju legitimaciju marksistička politička ekonomija traži u vraćanju Marksu. Ali upravo se u tome za Kovača pokazuje glavni problem za nju. Po njemu, naime, u svim vraćanjima Marksu ostalo je neproblematizovano ono temeljno Marksovo usmerenje — kritika političke ekonomije. To se naprosto nije moglo pokriti neplodnim sporovima između onih koji zagovaraju mladog Marksa i filozofiju slobode i onih koji zagovaraju starog Marksa i ekonomski determinizam. Kao jednu od bitnih granica političke ekonomije marksizma Kovač nalazi to što je ona bila zavedena upravo idejom razvoja kao objektivne nužnosti a zanemarila one mogućnosti koje je nudilo Marksovo učenje o alternativnom razvoju. »Posledice takvog determinističkog shvaćanja povijesti bile su sudbonosne za razvoj marksističke političke ekonomije« (str. 297). Zamerajući tako političkoj ekonomiji u socijalizmu da je zanemarila istraživanje stvarnog ekonomskog života u korist teorijskih apriorija Kovač zapravo hoće da kaže da se ona javljala kao aprioristička deterministička nauka o socijalizmu. Po njemu, pak, kritika političke ekonomije morala bi da razvija dvostruku ulogu: objašnjenje istorije s gledišta određene totalizacije a, s druge strane, ozbiljenje u povijesnoj praksi. A upravo su te dve uloge bile razdvojene budući da se ova druga htela da ostvari a da prva uopšte ne bude na delu. To je ovu nauku nužno činilo normativističkom i ideologijom. Kad zagovara krizu političke ekonomije u socijalizmu Kovač ima na umu ne samo protivrečja i granice socijalizma (Kina, SSSR, Jugoslavija, Čehoslovačka, Poljska, evrokomunistički slom i dr.) već i krizu teorijske strane marksizma. I to mu se čini logičnim jer se, po njemu, marksizam legitimirao kao teorija prakse (»oštra kritika kapitalizma i utemeljenje teorije i prakse socijalizma«). Ovo je svakako jedno od spornih mesta u knjizi Bogomira Kovača i izraz je marksističke ortodoksije koju on na drugim mestima uspešno kritikuje. Reč je naprosto o tome da se ovde polazi od identiteta teorije i prakse, bliže o tome da se ne polazi od autonomije teorije i metode Marksovog mišljenja (i ne samo Marksovog) od onoga što je njen nužan predmet ili predmet kritike. Marks je polazio od toga da teorija i praksa nisu u odnosu mrtvog i praznog identiteta već u oscilirajućem napetom odnosu. Istina, dominirajuća politička i zvanična ideološka recepcija Marksovog učenja polazi od stava da su praksa ili politička i ekonomska empirija i teorija (marksizam)

Digitized by Google

jedno te isto. Jasno je da iz toga mrtvog identiteta u istoriji marksizma iskače niz autonomnih napora u filozofiji, političkoj ekonomiji, sociologiji, itd. Ali Kovač ima pravo kad ovako shvaćen marksizam razume kao misao u krizi jer nije uspeo da realizuje i osmisli one kategorije na kojima je uporno insistirao — kategoriju proletarijata i klasnu borbu za novi način proizvodnje. Istina, i on vidi mogućnost da se praksa i nerealizovani potencijal Marksovog mišljenja ne uzimaju kao identiteti. I to onda upućuje na zaključak da se teorijski problemi marksizma pripišu ideologizaciji: on je postao teorija Partije, teorija se pretvorila u doktrinu koja se poziva na tri klasika ili na nekog lokalnog klasika. Ali i ova okolnost ne oslobađa od pitanja: da li marksizam može da ponudi konstruktivno ishodište za kritičku teoriju društva? U granice tradicionalnog razvoja marksizma Kovač ubraja i to što su marksisti u odnosu na nemarksistička naučna saznanja zauzimali spoljašnji odnos i poziciju samozadovoljnog uverenja da je jedino marksizam do kraja shvatio svet i otkrio njegovu skrivenu istinu. »Tako je marksizam u njegovom dosadašnjem povijesnom razvoju ‚odlikovalo' upravo ono čemu se barem apstraktno teorijski uvek suprotstavljao: ortodoksnost umjesto heterodoksije, monizam umjesto pluralizma, determinizam umjesto indeterminističke kauzalnosti, zatvorenost umjesto otvorenosti, apologetika umjesto ‚kritike svega postojećeg'...« (str. 10). Prikaz Kovačeve knjige neprikriveno otkriva njen polemički naboj. Izrečeni oponenti ali i oni koji su samo nužno pretpostavljeni su brojni i u nas i van naše zemlje. I zamerke ovim oponentima su brojne. One osnovne su sadržane u zalaganju za drugačijim shvatanjem same političke ekonomije i Marksove sintagme kritika političke ekonomije. Ali on iznosi i niz drugih primedbi. U različitim orijentacijama političke ekonomije on nalazi da one političku ekonomiju zamenjuju ili nedovoljno razlikuju od niza drugih ekonomskih disciplina (opšta ekonomska nauka, čista ekonomska teorija, ekonomska politika, ekonomika, ekonomska sociologija, makroekonomska teorija, opšta teorija povijesti i sl.). Razlog je jednostavan: nedovoljno precizno određen autonomni predmet i metod političke ekonomije. Ta primedba odnosi se i na našu političku ekonomiju. Za našu političku ekonomiju, misli Kovač, karakteristično je što svoj predmet analize ne određuje kao način proizvodnje. Zato se u ovoj knjizi kritički analizuju oni napori naših politekonomista (M. Korać, A. Dragićević, F. Černe, M. Kakšić) i filozofa (G. Petrović, V. Sutlić, Ž. Puhovski i dr.) i skoro svima zamera upravo to što ne dolaze do kategorije načina proizvodnje a time do autonomnog predmeta političke ekonomije kao nauke. Ova se primedba naročito upućuje filozofima i sociolozima jer su oni, prema Kovaču, Marksovu kritiku političke ekonomije razumeli kao zahtev za ukidanjem političke ekonomike kao pozitivne nauke. Iako Bogomir Kovač ne bi hteo da ponudi neka definitivna rešenja njegova knjiga sadrži poglede na budućnost i perspektive političke ekonomije koja bi se razvijala u horizontu Marksove kritike političke ekonomije. Kovač uverava da Marksovo učenje upućuje na to da se odbaci ekonomistička redukcija marksističke ortodoksije društvene proizvodnje života na ekonomsku strukturu ali i strukturalistički manir da se način proizvodnje odredi apriornom društvenom strukturom, odnosno rasporedom elemenata unutar dominantne ili regionalne strukture. Slično Habermasu, ili na inspiraciji njegovog rekonstrukcijskog zahteva, Kovač misli da situacija marksizma zahteva »ponovno oblikovanje pojedinih tema i disciplina koje na izvestan način moraju čak istupiti iz horizonta marksizma...« To bliže znači zahtev da se marksizam teorijski decentralizuje i demokratizuje, prihvati druge naučne discipline i para-

Digitized by Google

digme. Ali, on bi prema Kovaču morao da promeni i sam predmet analize tako što bi u sebe uključio rigoroznu analizu realnog socijalizma, informacijsko i postindustrijsko društvo, civilno društvo i drugo. Rečju, zaključuje Kovač, »što više marksizam bude ‚post', to su veće njegove mogućnosti transformacije i preživljavanja«. A zatim, samo tako marksizam može da odgovori na nalete konzervativne teorije i projekte nove desnice. Taj napor Kovač formuliše precizno kao put ka Marksu koji neće biti ‚marksološki' nego ‚marksistički'.

U svakom slučaju Marksova teorija ostaje za Kovača ono polje oko kojeg se okreću osnovni napori da se zahvate protivrečja savremenog sveta. To važi i onda, a možda naročito onda, kad Kovač tvrdi da pripada naporu postmarksizma. Za njega upravo tada »Marksova teorija ostaje onom koja omogućuje i ujedno kao ishodište mjeri domete naše teorijske produkcije, budući da ne postoji nijedna koherentna marksistička teorija koja bi mogla zaobići koji od ključnih Marxovih koncepata« (str. 9). Na slične rekonstrukcijske izazove marksizma Anri Lefevr je svojevremeno odlučno i temeljito odgovorio: marksizam sam nije dovoljan ni da se postave sva pitanja ovoga sveta a kamoli reše, ali je isto tako očigledno da se nijedno bitno pitanje ovoga sveta ne može ni postaviti ni rešiti bez Marksa.

Ratko Nešković

Rade Vuković

Napredni učiteljski pokret u Crnoj Gori između dva rata (1918—1941)

Beograd 1985, str. 251.

Napredni učiteljski pokret u Crnoj Gori između dva rata (1918—1941) je knjiga, koja je, neosporno nedostajala našoj istoriografiji — s obzirom na ulogu i značaj intelektualaca u revolucionarnom pokretu i uopšte u razvoju društva. Rade Vuković je, izvjesno, dobar poznavalac naprednog učiteljskog pokreta u Crnoj Gori kome je, uostalom, i sam pripadao. Čitav svoj radni vijek pribirao je arhivsku građu i konsultovao skromne zapise i ispise o pojavi i rastu revolucionarnog pokreta naprednih učitelja u Crnoj Gori. Bio je to dug i naporan posao koji mu je omogućio da zaore duboku brazdu u naučnom oblikovanju naprednog učiteljskog pokreta ne samo u Crnoj Gori. Bibliografija njegovih radova sadrži oko 1.000 naslova. Pored posebnih izdanja, to su razni priručnici, udžbenici, prevodi, zbornici i brojni članci objavljeni u periodici. U čitavom tom djelu nalaze se bogati sadržaji o oblicima borbe naprednih učitelja organizovanih u posve posebnom pokretu, ali i dragocjeni podaci, ili, kako bi on rekao — skice za biografije najistaknutijih među njima. Najnovija knjiga — *Napredni učiteljski pokret u Crnoj Gori između dva rata (1918—1941)* vjerovatno je i najozbiljniji njegov rad, a svakako najdraži jer on predstavlja hroniku i života i rada Rada Vukovića.

U knjizi je napredni učiteljski pokret u Crnoj Gori sagledan kao sastavni i nerazdvojni dio naprednog radničkog i komunističkog pokreta. Autor ove studije je sasvim u pravu kada kaže da je napredni učiteljski pokret zajedno sa naprednim revolucionarnim pokretom prolazio kroz sve razvojne faze, doživljavao sa njim plime i osjeke, manja i veća iskušenja, polete i padove. Ono, međutim, što ga čini pokretom, usto i specifičnim, proizilazi iz specifičnosti zadataka koji su stajali pred učiteljima, uslovi u kojima su oni radili i područja i frontovi na kojima su se nalazili i borili.

Tako, shvatajući karakter učiteljskog pokreta i objašnjavajući njegovo mjesto u ukupnom revolucionarnom pokretu R. Vuković, u uvodnom dijelu knjige pra-

Digitized by Google

vi vrlo realnu i prihvatljivu globalnu periodizaciju. *Prvi* period se poklapa sa legalnim periodima djelovanja KPJ. Tada učitelji-komunisti i simpatizeri KPJ razvijaju vrlo živi i raznovrstan politički rad. *Drugi* period zahvata vrijeme do 1931. godine kada nastaje veliko osipanje i slabljenje revolucionarnog radničkog pokreta, pa samim tim i naprednog učiteljskog pokreta. Akcije se odvijaju u staleškim, učiteljskim udruženjima i uglavnom su bile usmjerene na očuvanju stečenih prava. *Treći* period je obilježen oživljavanjem i konsolidovanjem radničkog pokreta (1931—1935) kada i napredni učitelji uzimaju sve veće učešće u brojnim legalnim oblicima rada — u raznim društvima, zadružnim i drugim organizacijama, a u svojim udruženjima se bore protiv nametnute komesarske uprave. *Četvrti* period ispunjava burne godine 1935—1941, kada dolazi do okupljanja svih progresivnih snaga u narodni front slobode. Tada se i napredni učitelji aktivnije angažuju u radu svojih udruženja, odlučnije ustaju protivu nasrtaja policije na pojedince i njihove kolektive, angažuju se u brojnim akcijama koje imaju i prosvjetni, ali i politički karakter. Najzad, u ovom periodu napredni učitelji počinju da stvaraju svoje legalne organizacije kroz koje rade kako na stručnom, tako i na društveno-političkom izdizanju svoga članstva.

Kompozicijom svoga rada autor — bez objašnjenja, na žalost, nije slijedio ovu periodizaciju. Pored uvoda, knjiga sadrži osam tematskih djelova: 1. otvaranje prve učiteljske škole u Crnoj Gori između dva rata, 2. štrajk crnogorskih učitelja juna 1920. godine; 3. hajka na učitelje-komuniste i simpatizere Partije u vrijeme Obznane i Zakona o zaštiti države (1921—1923); 4. »Učiteljska iskra« o opštedruštvenim, političkim i prosvjetnim prilikama u Crnoj Gori u vrijeme bijelog terora (1921—1925); 5. Napredni učitelji Sreza danilovgradskog u akciji Udružene opozicije i Narodnog fronta slobode za opštinske izbore 1936. godine; 6. osnivanje kulturno-izdavačke zadruge »Narodni učitelj«; 7. saradnja naprednih crnogorskih učitelja u stručnim, književnim i drugim periodičnim publikacijama; i 8. skice za biografije nekoliko najistaknutijih učitelja-komunista u međuratnom periodu.

U svim navedenim periodima i tematskim cjelinama R. Vuković apostrofira dva gledanja na društvenu stvarnost — u redovima učitelja. Samim tim on uočava i dva međusobno suprotna načina za rješavanje pitanja pred kojima se nalazila učiteljska organizacija i učiteljski pokret. Prvu grupu čine svi oni napredni učitelji koji su bili za demokratska prava, narodne slobode a protiv diktature i svih oblika potčinjavanja. Nasuprot njima postojala je i druga grupacija učitelja kojima je odgovaralo postojeće stanje i koji su se vezali za društvene snage dekadencije i društvene reakcije. Autor najčešće, pri tome, ne ulazi u analizu razloga takvog njihovog ponašanja i opredjeljenja. Zadovoljava se konstatacijom da one »to čine iz svoje zaostalosti, ograničenosti vidika, klasnih i drugih interesa«.

Posebno su i detaljno akcentirane aktivnosti iz prvih dana postojanja i rada prve učiteljske škole u Crnoj Gori koja se nalazila u Danilovgradu. Data je slika ekonomskih i društveno-političkih prilika koje su 1919. godine vladale u Crnoj Gori. Zatim prvi »nesporazumi između gospode nastavnika i đaka«, prvi štrajk učenika novembra 1920. godine i njegov odjek, reagovanje policije i predlog mjera prosvjetnog inspektora protiv učesnika štrajka. Autor analizira svu složenu problematiku ovih procesa i ocjenjuje mjesto ovoga štrajka u istoriji naprednog učiteljskog pokreta Jugoslavije između dva rata. Iako je u zahtjevima učesnika štrajka u prvi plan postavljeno pitanje rješavanja materijalnog položaja učitelja, ovaj štrajk je prije svega imao politički karakter. Kao

Digitized by Google

takav on je bio provjera i potvrda jedinstva i solidarnosti učitelja i izjašnjenje intelektualaca, odnosno intelektualnog proleterijata — da predstavlja organski dio radničke klase.

Slijedeća tematska cjelina odnosi se na obračun režima sa učiteljima — komunistima i simpatizerima KPJ, koje je uslijedilo odmah nakon Obznane i tzv. Zakona o zaštiti države. Ovaj tematski blok se arhivski prati. Pri tome mislimo na policijske izvještaje i izvještaje prosvjetnih vlasti o učiteljima komunistima i učiteljskim maturantima-komunistima. Autor je upravo ovdje na svom terenu, jer je i sam učestvovao u zabranjenim aktivnostima. Služi se, dakle, i svojim sjećanjima, ali navodi valjane podatke o saslušanjima učitelja-komunista, pretresu njihovih stanova, prinudnom penzionisanju, otpuštanju i drugim vidovima progona učitelja-komunista.

U okviru ovog tematskog bloka vidimo i tzv. skice za biografije najistaknutijih prosvjetnih radnika, kakvi su bili Miljko Bulajić, Gojko Žarić, Pavle Žižić, Nikola Kovačević, Jovan Mališić-Martinović, Panto Mališić, Marko Mašanović i Milić Šćekić. Svi su oni svojim radom obezbijedili dostojno mjesto u revolucionarnom pokretu Crne Gore i Jugoslavije. Po našoj ocjeni ovaj dio knjige je najzanimljiviji i najbolje dat. Prava je šteta što autor nije istrajao, upravo, na ovom zadatku. Njegove skice za biografiju u stvari su sasvim uspjeli portreti likova — revolucionara koji daju poseban kolorit naprednom učiteljskom pokretu. Preko biografskih podataka saopštena su dragocjena fakta. Uz Miljka Bulajića, na primjer — rečeno je da je napisao i u Glasu slobode objavio rad *Socijalizam i Crna Gora* u kome je zapisao »da nema ni jedne pokrajine u Jugoslaviji u kojoj bi stvar socijalizma brže napredovala kao u Crnoj Gori«. Za ovu postavku navodi uslove »trojake prirode: ekonomske, psihičke i tradicionalne«. Tradicionalni uslov »leži u tradicionalnom obožavanju Rusije od strane Crnogoraca«. Zaključuje da »Zbog toga Crnogorac i danas instinktivno drži, fanatički vjeruje, da je sve sveto što od Rusije dolazi«. U jednom drugom radu on će demantovati »sve one koji tvrde da Crna Gora ne može egzistirati kao ravnopravna samoupravna jedinica«. I Pavle Žižić je bio plodan i darovit stvaralac, što se vidi iz zapaženog rada — *O sugestiji i vaspitanju* — od kojega citiramo slijedeći dio: »Izbiti svaku sumnju, uliti veru i ne dati prilike za razmišljanje jesu preduslovi za svaku akciju sugestije, kao što čini vješt kaluđer nad poklonikom, pred licem sveca u manastirskoj ćeliji. Na taj način postiže se obezoružanje, onemogućuje oponiranje i druge suprotne radnje djeteta. Svaka sugestija daje, manje više, neku vrstu uzetosti volje dječje«. O aktivnosti Nikole Kovačevića-Starog i knjige su napisane. Pa ipak o njegovoj skici za biografiju ima dosta do sada nepoznatog u prvom redu zato što je R. Vuković koristio i povjerljivu arhivu Ministarstva prosvjete iz Arhiva Jugoslavije. I učitelj Jovan Mališić-Martinović je i zanimljiva, i markantna, i kontraverzna ličnost jugoslovenskog revolucionarnog pokreta. Autor ne bez razloga navodi njegovu izjavu člana organizovane bjelopavličke omladine od 10. XI 1918. godine u kojoj se kaže da samo »ujedinjeni ponosno ćemo ući u veliku, moćnu i zajedničku državu Srba, Hrvata i Slovenaca — našu divnu Jugoslaviju i mi uzvikujemo: smrt svakom onom ko pokuša — izvršenju ovoga svetog djela — stati na put!« Najzad da apostrofiramo neke detalje iz skice za biografiju Milića Šćekića. I njemu pripada zavidno mjesto u istoriji naprednog učiteljskog pokreta. Kao pokretač i jedan od urednika dječjeg lista »Budućnost« on će napisati da »proletarijat, kome je istorija dodijelila ulogu da preporodi čovječanstvo, imaće u tome velikih teškoća, ako za to ne pripremi i svoj podmladak. Buržoaska kla-

Digitized by Google

sa ostavlja svojoj djeci u nasleđe imovinu i sebičnost, a proleterska klasa — ostavljajući svojoj djeci bijedu, mora joj ostaviti u nasleđe veliki ideal oslobođenja čovječanstva.« Naravno i uz ostala navedena imena istaknutih učitelja-boraca ima i zanimljivih podataka koji upotpunjavaju njihovu biografiju i njihov portret.

Aktivnost naprednih učitelja Sreza danilovgradskog na opštinskim izborima 1936. godine predstavlja poseban tematski blok i posebnu glavu ove knjige. I u ranijim djelovima knjige R. Vuković opširnije piše o zbivanjima u Danilovgradu kroz čitav ovaj period. Za to postoje dva razloga: 1. zato što je iz danilovgradskog sreza bilo dosta intelektualaca u tom periodu koji su dali značajan doprinos sveukupnom revolucionarnom pokretu i 2. zato što je, upravo, ovo područje R. Vuković dobro objasnio u nekim ranijim svojim radovima, koji su prosto inkorporirani u ovu knjigu. No, bez obzira na to, aktivnost naprednih učitelja ovoga sreza zaista je rezultirala na opštinskim izborima 1936. godine. Dovoljno je pomenuti samo Deklaraciju udružene opozicije i Narodnog fronta slobode, koju je potpisalo i desetak učitelja čija imena treba istaći: Zarija Brajović, Milutin Martinović, Spasoje Brajović, Miladin Vujadinović, Dragiša Radović, Savo Velašević, Jakša Brajović, Radoje Đurović, Živko Brajović, Nikola Jovanović, Blažo Savićević, Niko Pavić i Blažo Radović. Ovo je neosporno jedan od najznačajnijih dokumenata Udružene opozicije u Crnoj Gori u izbornoj kampanji 1936. godine. U njemu je data politička platforma Udružene opozicije i Narodnog fronta slobode u tom trenutku. Istovremeno izložen je i konkretan program akcije na lokalnom području. Zbog progresivnosti političkog programa izloženog u ovoj Deklaraciji policija je nastojala da njene potpisnike drastično kazni. Bio je i to još jedan dokaz da je Deklaracija bila dobar politički orijentir narodu u sudbonosnim godinama koje su prethodile II svjetskom ratu. S tim u vezi da istaknemo da je svijest narodnih učitelja u Crnoj Gori, upravo tada došla do punog izražaja i da se manifestovala — u pripremama naših naroda za odbranu zemlje od fašizma, u političkom razobličavanju ideologije fašizma, u neposrednim pripremama za oružanu borbu ustaničke 1941. godine.

Napredni učiteljski pokret u Crnoj Gori između dva rata (1918—1941) dobio je istoimenom knjigom Rada Vukovića svoju prvu monografiju, koja je oslonjena na bogatstvu faktografije, većinom, arhivski utemeljenoj. Dodatnu njenu vrijednost vidimo u majstorskom stilu i finom jeziku. Iako ona ne osvetljava učiteljski pokret u Crnoj Gori u svim njegovim akcijama i oblicima, ipak se može reći da predstavlja vrijedan doprinos našoj školsko-pedagoškoj istoriografiji. Rade Vuković kao njen autor odgovorio je stvaralačkom izazovu. To bi uradio na još bolji način da je slijedio kompoziciju knjige koju je najavio u njenom predgovoru i da se nije prepustio arhivskoj građi koja ga je prilično zavela: tamo gdje je bilo dokumenata — nisu izostali čak ni nevažni detalji; tamo gdje ih nije bilo ispuštani su čak i procesi, događaji i ličnosti. Samo zbog toga su, II i III period iz razvoja pokreta koji je označen u Predgovoru knjige, dosta nepotpuno obrađeni, a za I i IV period nijesu preskočeni ni neki detalji. Možda se tu nalaze razlozi što u ovoj knjizi nema onih spona koje su vezivale crnogorski učiteljski pokret sa jugoslovenskim učiteljskim pokretom. U svakom slučaju to jedinstvo pokreta je uvijek bilo izraz težnji jugoslovenskih prosvjetnih radnika. Isto tako valja reći da se učiteljskom pokretu u Danilovgradu posvetilo mnogo više prostora nego onome u drugim većim sredinama. Istina je da tekst o Danilovgradu

Digitized by Google

prerasta u priču o široj prošlosti Danilovgrada i naprednog pokreta u njemu. Možda bi ovi propusti bili ublaženi preko jednog sintetičnog opšteg zaključka, koji, međutim, nedostaje ovoj knjizi. I da zaključimo: ovaj, inače, dobar rad mogao je biti još bolji — da su blagovremeno uočeni njegovi propusti i otklonjene ispoljene slabosti, na što su recenzenti mogli ukazati. Ovako je ostalo dosta prostora budućim istraživačima za nova dublja naučna poniranja u jedan pokret koji je ovom knjigom označen kao vrlo značajan u revolucionarnom osmišljavanju širih društvenih procesa.

Prof. dr Zoran Lakić

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

CENA 4.000.— DIN.

Digitized by Google

HX
8
S67

YU ISSN 0560-6675

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

UNIV. OF MICH.
FEB 01 1989
Current Serials

9
1988

Digitized by Google

Izdavački savet

Vasil Tupurkovski (predsednik), članovi: Mirko Arsić, Ciril Baškovic. Sulejman Bosto, Marin Buble, Momir Bulatović, Ali Dida, Đula Feher, Vojmir Franičević, Ljupčo Jokimovski, Milija Komatina, Franjo Kožul, Ivan Kristan, Milenko Marković, Radovan Radonjić, Metodi Stojkov, Milorad Timotić

Uređivački odbor

Milija Komatina (glavni i odgovorni urednik), članovi: Mirko Arsić, Atila Sam, Dejan Rebić, Franjo Kožul, Milosav Simić, Ciril Bašković, Sonja Šćepanović, Trpe Jakovlevski

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 18.000 dinara. Za inostranstvo 36.000 dinara

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 6081-603-15351, poštanski fah 233

Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061

Rukopisi se ne vraćaju
Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061, lokal 780

Štampa: BIGZ, Beograd, Bulevar vojvode Mišića 17

Digitized by Google

YU ISBN 0560-6675

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Godina XXX
1988. Broj 9

Sadržaj

Marko Orlandić
Odlučne i radikalne reforme — put izlaska iz krize 3

Žarko Papić
Osnove politike strukturnih promena 16

Branislav Šoškić
Pluralizam svojine u našoj privredi 34

Dragoljub Dragišić
Aktuelne kontroverze i nedoumice o društvenoj svojini 50

Tribina

Program SKJ pred izazovima vremena 64

Dušan Dragosavac
Problemi realizacije Programa SKJ 64

Aleksandar Grličkov
Značaj i istorijski horizonti Programa SKJ 70

Radovan Radonjić
Program ne treba menjati 73

Marijana Pajvančić
Reafirmacija programske uloge SKJ 78

Atila Sam
Šta se ne ostvaruje 81

Zdravko Tomac
Pledoaje za promjene 86

Vladimir Prvulović
Programska zasnovanost uloge SKJ u garantovanju i zaštiti ostvarivanja prava, sloboda i odgovornosti čoveka i građanina u našem društvu 91

Aleksandar Fira
Mera socijalizma je čovek 95

Prvoslav Ralić
SKJ je partija revolucije a ne reforme i stabilizacije 98

Sonja Lokar
Odakle raskoraci 102

Međunarodne teme

Gavro Cerović
Jugoslavija i evropske integracione grupacije 105

Osvrti

Slavoljub Cvetković
Prilog pitanju o koncepciji jugoslovenske revolucije 122

Inostrani prilog

V. Aleksejev, J. Kudrjavcev
Perestrojka: Radikalna privredna reforma i demokratizacija sovjetskog društva 133

Prikazi 148

Digitized by Google

Содержание

Марко Орландич
Решительные и радикальные реформы — путь выхода из кризиса 3

Жарко Папич
Основы политики структурных перемен 16

Бранислав Шошкич
Плюрализм собственности в нашем хозяйстве 34

Драголюб Драгишич
Актуальные контроверзи и недоумения относительно общественной собственности 50

Трибуна

Программа СКЮ перед вызовом времени 64

Душан Драгосавац
Проблемы осуществления Программы СКЮ 64

Александар Грличков
Значение и исторические горизонти Программы СКЮ 70

Радован Радонич
Программу не следует менять 73

Марияна Пайванчич
Реафирмация программной роли СКЮ 78

Атилла Сам
Что не осуществляется 81

Здравко Томац
Отстаивание перемен 86

Владимир Првулович
Программная обоснованность роли СКЮ в деле обеспечения и защиты осуществления прав, свободы и ответственности человека и гражданина в нашем обществе 91

Александр Фира
Человек — мера социализма 95

Првослав Ралич
СКЮ — партия революции, а не реформы и стабилизации 98

Соня Локар
Откуда расхождения 102

Международные темы

Гавро Церович
Югославия и европейские интеграционные группировки 105

Обзоры

Славолюб Цветкович
К вопросу о концепции югославской революции 122

Зарубежный очерк

В. Алексеев, Ю. Кудрявцев
Перестройка: Радикальная экономическая реформа и демократизация советского общества 133

Рецензии 148

Contents

Marko Orlandić
Energetic and radical reforms — the way out of crisis 3

Žarko Papić
The basis of the politics of structural changes 16

Branislav Soškić
The pluralism of ownership in our economy 34

Dragoljub Dragišić
Current controversies and dilemmas about social ownership 50

Panel discussion

The programme of the League of Communists of Yugoslavia facing the challenges of time 64

Dušan Dragosavac
The problems in the realisation of the programme of the League of Communists of Yugoslavia (LCY) 64

Aleksandar Grličkov
The importance and historical basis of the programme of the LCY 70

Radovan Radonjić
The programme is not to be changed 73

Marijana Pajvančić
Reaffirmation of the role of the LCY based on its programme 78

Atila Sam
What is not being realized 81

Zdravko Tomac
A plea for changes 86

Vladimir Prvulović
The role of LCY in giving a guarantee and protecting the realization of the human rights, liberties and responsibilities of citizens in our society based on its programme 91

Aleksandar Fira
The measure of socialism is a man 95

Prvoslav Ralić
The LCY is a party of revolution and not of reform and stabilization 98

Sonja Lokar
Where does the discrepancy come from 102

International topics

Gavro Cerović
Yugoslavia and the European integrating groups 105

Retrospections

Slavoljub Cvetković
A contribution to the issue of the conception of the Yugoslav revolution 122

Foreign Supplement

V. Aleksejev, J. Kudrjavcev
Perestroika: A radical economic reform and democratization of the Soviet society 133

Reviews 148

Digitized by Google

Marko Orlandić

Odlučne i radikalne reforme — put izlaska iz krize

Može li se izaći iz kruga nemoći i kako negativne tokove preokrenuti u pravcu najavljenih i neodložnih pozitivnih promjena iza kojih već stoji ne samo volja već i inicijativa najširih slojeva društva

Jugoslovenska kriza se dalje zaoštrava. Ekonomsko-socijalna situacija poprima razmjere koje objektivno prijete oštrijim socijalnim nemirima. Tako teška ekonomsko-socijalna situacija i pogoršavanje stanja na Kosovu, što je posljedica nesmanjenog djelovanja albanskih nacionalista i separatista, teško poremećenih međunacionalnih odnosa, ugrožavanja sigurnosti i integriteta stanovnika nealbanske nacionalnosti, a posebno Srba i Crnogoraca, sve više opterećuju političku situaciju u cijeloj zemlji. Sve to izaziva zabrinutost sve većeg broja radnih ljudi i građana. Njihovo nezadovoljstvo dobija karakter ogorčenja. Zahtjevi za promjene u svim sferama društvenog života sve su izrazitije, a one su i dalje spore, nedovoljne i nedosljedne. U takvoj situaciji sve više se oglašavaju i razne antisocijalističke, kontrarevolucionarne snage, grupe i pojedinci, ne prezajući da unesu još veći nemir, dezorijentaciju i dezorganizaciju i, naročito, smutnju u međunacionalne odnose. Napadaju Titovu ličnost i djelo i tekovine naše svejugoslovenske, slobodarske i socijalističke revolucije. Staro pravilo

Digitized by Google

»zavadi pa vladaj« sada pokušavaju da iskoriste upravo te snage, koristeći naše slabosti, greške i nedosljednosti.

Nalazimo se u fazi koja je presudna za dalji tok naše socijalističke revolucije, u fazi kada moramo učiniti sve da stabilizujemo prilike u zemlji, izvršimo demokratsku obnovu samoupravnog socijalizma u Jugoslaviji, sprovedemo privrednu i političku reformu, kao i reformu SKJ i izvršimo kadrovsku obnovu na svim nivoima društvenog organizovanja. Svi, svako u svojoj sredini, treba da vidimo šta moramo uraditi — i da to onda zaista odlučno uradimo, da bismo preokrenuli sadašnje krajnje negativne tokove. Rukovodstva SK na svim nivoima, moraju prije svih, kritički preispitati svoj rad, svoje metode djelovanja i svoje unutrašnje odnose, jer su upravo oni, odnosno njihova neefikasnost, nedosljednost i nejedinstvo glavni uzrok naših mnogobrojnih spoticanja, zaostajanja, idejnih i moralnih devijacija i deformacija.

I

Zbog suviše duboko ukorijenjenog oportunizma odviše dugo izbjegavamo da se otvoreno suočimo sa stvarnošću, čak i onda kada nas na to objektivno prisile zahtjevi članstva SK i širokih slojeva radnih ljudi i građana, kao u slučaju predloga Zaključaka 13. sjednice CK SKJ i Konferencije SKJ. Pa i sada, u ovim složenim i teškim vremenima, to suočavanje je uzdržano, bojažljivo i neodlučno. Rukovodeće strukture, prije svega, u republikama i pokrajinama i Federaciji, kao da su gluve i suviše ležerne na izazove stvarnosti. Istina, one su, po pravilu, sposobne da verbalno i deklarativno uoče probleme, osmisle neke pravce akcije, ali nemoćne da istrajavaju na dosljednoj realizaciji, na promjenama, koje bi smjelije i brže otvarale perspektivu razvoja samoupravnog socijalizma u Jugoslaviji. Rukovodstva SK propuštala su da se blagovremeno uključuju u rješavanje problema. Reakcije su, po pravilu, bile nepravovremene, nepotpune i neefikasne, a često i kompromiserske. One su uglavnom slijedile tek kada neželjene posljedice dobiju šire razmjere. Postali smo previše neosjetljivi na raspoloženje, kritiku, htjenja i predloge radničke klase i naroda. A to onda neizbježno dovodi do porasta nezadovoljstva, nepovjerenja, defetizma.

Logično se postavlja pitanje — šta se to dešava u našem društvu, a posebno u SKJ, zašto ne uspijevamo da zaustavimo krizu i otvorimo perspektivu njenog postepenog prevladavanja? Sjetimo se odluke 13. kongresa SKJ i Stavova Konferencije SKJ. Bili smo svjesni da zaokret na bolje na osnovu Stavova Konferencije traži vrijeme, a posebno dosljedno istraživanje na kursu reformi. Ali ipak, ovako teška ekonomsko-socijalna i politička situacija demantovala je očekivanja. Očekivani i neophodni zaokreti još se ne naziru. Naprotiv, stanje se iz godine u godinu, iz mjeseca u mjesec, a sada već i iz dana u dan pogoršava i doseže veoma zabrinjavajuće razmjere.

Digitized by Google

Očevidna je sporost, a često i nemoć da prevladamo razlike na kardinalnim pitanjima našeg samoupravnog razvoja i naših međusobnih odnosa. Umjesto da ih obuzdavamo, nacionalističke strasti eskaliraju, sve su veća podozrenja i podvajanja. Eskalacija policentričnog etatizma i birokratizma i nacionalnog egoizma potisnula je u drugi plan vitalna pitanja privrednog i društvenog razvoja i demokratske obnove samoupravnog socijalizma u Jugoslaviji. Mnogi su izgubili osjećaj odgovornosti za obezbeđivanje i unapređivanje zajedničkog života. Već dugo smo pod jednom vrstom terora parcijalnih interesa nad opštim jugoslovenskim, potiskivanja klasnog, a favorizovanja nacionalnog, što je uzrok mnogih blokada i naših zajedničkih neuspjeha. Isključivosti sa pozicija uskih interesa neizbježno vode u neželjene posljedice, bez obzira da li se takva ponašanja temelje na uskim i iz cjeline izdvojenim ekonomskim, političkim, kulturnim ili drugim interesima. Sve to prijeti da razori sve ono što smo na planu bratstva i jedinstva, ravnopravnosti i jugoslovenskog socijalističkog zajedništva postigli u revoluciji i dosadašnjoj izgradnji socijalističkih odnosa. Nijesmo uspijevali da odlučno i blagovremeno prevladamo razlike ni u ocjeni takvih uzroka naše nepovoljne političke situacije u zemlji kao što je, npr. kosovska drama. Ušli smo i u stanje međusobnog nerazumijevanja, nekima postaje svejedno da li ćemo jedan drugog shvatiti, argumentima ubijediti u ispravnost određenog stava, jedan drugom pomoći da prevladamo probleme koji iritiraju široke narodne mase i članstvo SKJ. U javnim komunikacijama i među funkcionerima i rukovodstvima sve je manje tolerantnog i drugarskog odnosa, demokratskog duha i ophođenja.

Dalje pogoršavanje ekonomsko-socijalne situacije opasno prijeti kursu neophodnih reformi i demokratskoj obnovi cijelog društva i, dakako, SKJ. Energičan izlaz iz te situacije je neophodan i radi prevladavanja drugih aktuelnih društvenih problema. Građani se s pravom pitaju: šta se to s nama dešava? Kako to da socijalistička Jugoslavija dođe u situaciji da se njeni građani guraju i u redovima satima čekaju za kilo-dva crnog hljeba. Socijalne razlike se rapidno produbljuju, kosovska drama, na našu sramotu, toliko dugo traje, neophodno rješavanje ustavnih odnosa u SR Srbiji godinama se sputava i odlaže, rukovodstva su nejedinstvena. Naočigled svih mijenja se avnojevski karakter odnosa u Federaciji i programski kurs SKJ, a da za sve to niko ne snosi odgovornost. SKJ iz dana u dan prerasta u nekakvu koaliciju više partija, a sve manje je revolucionarna avangarda radničke klase, napredna, demokratska, jedinstvena i nezamjenljiva kohezionа snaga naše mnogonacionalne zajednice.

Godinama ponavljamo da treba da imamo inicijativu, a događaji nas stalno pretiču ili demantuju. Neka blagovremena upozorenja ne jednom smo kvalifikovali nedobronamjernim, pa i grupaškim djelovanjem. Šta to znači? Znači da moramo iz osnova mijenjati naš rad, da SKJ i rukovodstva moraju preuzeti ini-

Digitized by Google

cijativu, preduzeti konačno, bez odlaganja, energične mjere za izvlačenje zemlje iz sve dramatičnije krize. Ili, priznajući da smo za to nespremni i nesposobni ili nemoćni podnijeti ostavke. A ne treba se libiti ni od preduzimanja mjera odgovornosti, pa da se neki od nas na funkcijama i smijene, da dođu sposobniji. Svako čekanje, odlaganje, zataškavanje i oportunističko i kompromisersko ponašanje, još više bi pogoršalo cjelokupnu političku situaciju u zemlji. Svaka cijena za oporavak Jugoslavije i SKJ je mala. Tom cilju ne smije se ispriječiti bilo čija i bilo kakva karijera i ambicija, bilo da je riječ o pojedincu ili kolektivnom organu. To je, uostalom, i stav Konferencije koja je postavila jasne pravce za našu političku akciju na opštejugoslovenskom programu tri reforme. Rukovodstva nemaju više prava da se žale kako bi učinili više da su prilike bolje i drugačije. Svoju sposobnost moraju iskazati, ako je imaju, baš u ovim uslovima i odnosima. I ma koliko oni bili složeni, Predsjedništvo CK SKJ i Predsjedništvo SFRJ, SIV i Skupština SFRJ imaju legitimnih i legalnih načina i sredstava i obavezu da ponude izlaz iz ovog gotovo zatvorenog kruga nemoći.

A kakve su do sada akcije preduzela rukovodstva, uključujući i ono u kojem sam i ja, za šta također snosim dio odgovornosti. Moramo postaviti sebi pitanje — da li smo nakon jednodušne, žestoke kritike rukovodstva na nivou pokrajina, republika i Federacije, što je došlo snažno do izražaja na Konferenciji SKJ, izvukli pouke, da li je došlo do bilo kakvih kadrovskih promjena, da li smo počeli zaustavljati negativne tendencije na bilo kom području koje se realno smatra glavnim generatorom naše političke i cjelokupne krize? Rekao bih, ne samo da i dalje uglavnom tapkamo u mjestu, već i da smo danas na nekim područjima dalje od cilja nego što smo bili krajem maja ove godine, a mnogo dalje nego što smo bili u vrijeme održavanja 13. kongresa SKJ.

II

U tim uslovima i, u situaciji kada je mnogim porodicama ugrožen i egzistencijalni minimum, i posebno zabrinjavajuće neregularno stanje na Kosovu i nedopustiv položaj Srba i Crnogoraca u toj našoj Pokrajini, nije čudno što je ljude izdalo strpljenje, što su iz dana u dan obustave rada, protestni mitinzi i zborovi radnika, građana i omladine sve brojniji i masovniji. Okupljanja su izraz nezadovoljstva i revolta stanjem na Kosovu, ali i ekonomsko-socijalnom i cjelokupnom situacijom u zemlji. Ona se odvijaju bez ekscesa, osim nekih neprihvatljivih verbalnih istupa i nekih mračnih znamenja iz prošlosti, što se u većini sredina osuđuje pa i na licu mjesta reaguje. Ona nijesu okrenuta ni protiv socijalističkog samoupravljanja, ni protiv bilo kojeg našeg naroda ili narodnosti, već se gotovo jednodušno izražava nezadovoljstvo stanjem na Kosovu i cijeloj zemlji, ali i prema ruko-

Digitized by Google

vodećim strukturama koje i snose najveću odgovornost za sadašnje stanje. Naš, inače, nerealan i neselektivan — nediferenciran stav oko okupljanja i mitinga unio je dosta nervoze i štete. Takvim stavovima sami sebe smo izolovali od naroda i još više povukli u forume. Nije onda čudo što takvu situaciju nastoje, pa i uspijevaju da koriste razne destruktivne, nacionalističke i druge antisocijalističke snage. I u borbi protiv njih iskazujemo sav naš oportunizam. I pored toga, i dalje se iscrpljujemo u raspravama trebaju li mitinzi ili ne, umjesto da smo već na njima, među narodom, gde je komunistima mjesto i posebno da pažljivo i odgovorno analiziramo mnogobrojne poruke i zahtjeve opravdano nezadovoljnog naroda i da na sve to ne ostanemo slijepi i gluvi.

I oko mitinga u nekoliko gradova Crne Gore ima dosta špekulacija i kontraverznih interpretacija. Crnogorskom narodu, svim ljudima ovog podneblja, nikako ne može biti svejedno šta se dešava na Kosovu, čak i da nije riječ i o dijelu crnogorskog naroda koji tamo živi. To isto se može reći i za srpski narod, tim prije što je riječ o teškom stanju na dijelu njegove matične republike. To, međutim, nije pitanje koje se tiče samo ova dva naroda ili njihove dvije republike, posebno Srbije, već prvorazredan jugoslovenski problem. I tako mu moramo svi prilaziti.

Nije tačno da je, kako neki kažu, velikosrpski nacionalizam protutnjao Crnom Gorom. Da on to želi i da nastoji i da je tih pojava bilo i ima u tome, naravno, nema nikakvog spora, kao što nijesu nepoznate mračne ćudi i namjere i tog i svakog drugog nacionalizma, uključujući i crnogorski, što ni jedna sredina ne bi smjela da podcjeni. Crnom Gorom je protutnjao talas opšteg ogorčenja stanjem na Kosovu i u cijeloj zemlji. Nije crnogorski narod ustao da krnji i dovodi u pitanje svoj nacionalni, istorijski, kulturni i državni identitet u zajednici ravnopravnih naroda i narodnosti Jugoslavije, već da izrazi protest zbog svega što se u zemlj dešava i zahtjev za likvidaciju kontrarevolucije na Kosovu, za promjene na titovskom putu u socijalizam, za slobodu, pravo i jednakost ljudi, za zaustavljanje ekonomskog i socijalnog beznađa, za stabilnost, prosperitet i demokratsku obnovu Socijalističke Federativne Jugoslavije. Jer, samo u toj i takvoj Jugoslaviji on vidi i garanciju za svoju egzistenciju i razvoj i za sve druge naše narode i narodnosti.

Ali, razumije se, pri svemu tome ne smiju se previđati ni podcjenjivati svi oni izlazi i nacionalističke strasti što je neprimjereno socijalističkom i demokratskom biću našeg društva i odnosima i koje su zloupotreba manifestacija solidarnosti sa Srbima i Crnogorcima i pripadnicima drugih naših naroda na Kosovu. Svojim prisustvom među širokim narodnim masama, moramo se suprotstavljati tim pojavama i odlučno osuditi i razobličavati sve one pozive, parole i transparente koji su u dubokoj suprotnosti i sa civilizacijskim normama, pa i odlučno primenjivati zakonske mjere prema njihovim nosiocima.

Digitized by Google

Dužni smo da se svi zamislimo i zapitamo šta znače parole: »Napolje Šiptari« ili »Hoćemo oružje«, pozivi za linčovanje pojedinaca i slično, i čemu sve to vodi? Istoga značaja su i one parole i transparenti koji se čuju na nekim mjestima u zemlji, kao »Srbe na vrbe«, »Bosance u lance«, »Južnjaci napolje«. Ili, poznati napadi na JNA koji se sa većim ili manjim intenzitetom nastavljaju. Kada bi svi i svuda u Jugoslaviji sa podjednakom odlučnošću i pravovremeno reagovali na takve i slične pojave, i pri tome imali jednake kriterijume prema njima ma gdje da se one javile, bilo bi ih sigurno znatno manje. U svakom stasalom žitu valja blagovremeno čupati kukolj i sasjecati svaki korov.

Kada je riječ o neprihvatljivim pojavama koje su došle do izražaja na nekim mitinzima u Crnoj Gori, one se, naravno, ne mogu pripisati samo pojedincima iz Crne Gore. Tu ima ne malo i raznih emisara, kojima je obilazak mitinga postao profesija, a sve u cilju da, ako im se pruži prilika, što više zakuvaju i izazovu gužvu i tako stvore što širi prostor za neke svoje mutne planove. Takvi ni ovdje, niti bilo gdje u socijalističkoj Jugoslaviji nijesu potrebni. Isto tako, moramo odlučno sprečavati sve nacionalističke manipulacije sa kosovskom dramom. Imamo prava da tražimo isto takav odnos i prema svim onima i sličnim nacionalističkim pojavama u drugim našim sredinama.

Oko tih mitinga ima i špekulacija i podmetanja, kao u slučaju navodne parole »Hoćemo Ruse«. Ispostavilo se da to nije tačno, da tu parolu u Nikšiću niko nije ni nosio, niti izgovorio. Nadležni organi treba da utvrde ko je i sa kojim ciljem izmislio tu parolu, koja je za kratko obišla svijet, i prema vinovniku izreknu odgovarajuće mjere.

Srbi i Crnogorci na Kosovu takođe treba da vode računa da ne daju ovlašćenje nikom ko je sklon da zloupotrebi njihov položaj, ko je zaslijepljen nacionalističkom i šovinističkom mržnjom prema bilo kojoj nacionalnosti u Jugoslaviji, sklon da negira tekovine naše socijalističke revolucije, nacionalnu ravnopravnost i federativno uređenje naše zemlje.

Rekao bih nešto i o još jednoj relativno novoj pojavi u vezi stanja na Kosovu — o ponašanju pripadnika albanske narodnosti. Sve je više građana iz redova albanske narodnosti koji na Kosovu i u drugim krajevima naše zemlje istupaju kao Jugosloveni, kao samoupravno-demokratski i socijalistički orijentisani ljudi. Oni sa ogorčenjem ustaju protiv nedjela separatista i nacionalista iz redova njihove narodnosti, tražeći da simbol zajedničkog življenja ponovo budu Boro i Ramiz. To ohrabruje i to moramo snažno podržati i podsticati. Ali, istovremeno raste i pritisak albanskih nacionalista i separatista i na njih. Prijete im, ucjenjuju ih, bojkotuju, a u nekim slučajevima njihove fotografije, izrezane iz novina, lijepe na umrlice. Time oni jasno demaskiraju sebe i svoje planove. Naravno, što se više Albanaca okrene protiv podstrekača mržnje, nacionalističke i separatističke zaslijepljenosti i uz našu odlučnu i dosljednu podršku, to će sve manje biti na-

Digitized by Google

cionalističkih pritisaka i na njih. Taj preokret, koji je realna perspektiva i u koji treba vjerovati, ne smijemo čekati skrštenih ruku. Savez komunista, Socijalistički savez, sve progresivne snage društva, državni organi — svi mi moramo onemogućiti da poštene ljude šikaniraju otpadnici. To nam je jednako značajna obaveza kao i puna neodložna zaštita Srba, Crnogoraca, Hrvata, Turaka i Roma na Kosovu.

Komunisti i na jugoslovenskom patriotizmu orijentisani građani albanske narodnosti na Kosovu imaju patriotsku dužnost da prvi i odlučno ustanu u odbranu bratstva i jedinstva naših naroda i narodnosti u Pokrajini, u zaštitu sloboda i prava svih građana, u odbranu demokratskih tekovina naše revolucije i socijalističke izgradnje. U ime tih ciljeva oni se odlučno moraju suprotstaviti nasilju albanskih nacionalista i separatista nad ljudima drugih nacionalnosti. To bi otvorilo znatno širi prostor i omogućilo da se i svi mi u drugim područjima zemlje efikasno suprotstavljamo rastućoj nacionalističko-revanšističkoj opasnosti. Hoćemo da svi mladići ove zemlje bezbrižno idu u JNA. Da se žene, djeca, mladi slobodno kreću trgovima, ulicama. Da bezbjedno rade na svojim njivama, bez straha od bilo čijeg nasilja. Svi zajedno i jedinstveno moramo odlučno ući u bitku za vraćanje sigurnosti i povjerenja, za bratstvo i jedinstvo, za ljudske, civilizacijske odnose.

Državni organi, posebno na nivou Federacije, konačno preduzimaju neophodne mjere, koje bi preduzela svaka pravna država, za vraćanje reda, zakonitosti i sigurnosti ljudi u Pokrajini. Zaoštriće se odgovornost svuda i na svim nivoima, obezbijediti diferencijacija na ostvarivanju utvrđene politike. Neće moći još dugo bez posljedica ni oni koje je ophrvala birokratska okoštalost i u koje narod nema povjerenja. Bilo bi dobro da se sve to ima u vidu i u vezi sa svim ovim protestnim okupljanjima i mitinzima građana i time doprinositi smirivanju ukupne atmosfere.

III

Samo politički slijepac ne može ili ne želi da vidi da su ozbiljno ugroženi stabilnost zemlje i mnoge tekovine revolucije, integritet i sigurnost Srba i Crnogoraca na Kosovu, socijalna sigurnost najvećeg broja stanovnika, funkcionisanje jedinstvenog tržišta, velikih sistema. Društvo se sve više cijepa po horizontali i po vertikali. Socijalno raslojavanje nezavisno od rada poprima sve šire razmjere.

Izgleda da smo zaboravili neke od najvažnijih strateških ciljeva naše revolucije, pa se zato i čine neki koraci unazad. Zato se, valjda, iznova i nalazimo pred pitanjima koja su davno izgledala riješena i prevaziđena. Pri svemu tome, kao da ne vidimo šta se tu oko nas dešava. U Evropi se praktično ukidaju granice — za ljude, za robu, za duhovno, naučno-tehnološko stvaralaštvo.

Digitized by Google

Sovjeti i Amerikanci su jedni drugima, sporazumno, ušli u vojne baze i atomske poligone. Uskoro će proraditi svjetski televizijski sistem. Svjetski kapital prelazi sve granice i prolazi kroz sve sisteme. U procesu je saniranje mnogih regionalnih kriznih žarišta koja su predstavljala opasnost za cijelo čovječanstvo. A kod nas kao da postaje sumnjivo i suvišno sve što je jugoslovensko. Konstituisale su se i zabarikadirale nacionalne-republičke i pokrajinske tehno-birokratije, glorifikuju se posebnosti i specifičnosti, o kojima se naravno mora voditi računa, tzv. nacionalne ekonomije i sl. Traži se i nacionalna vojska. Obrazovanje i vaspitanje su izdijeljeni. Jugoslovenstvo, u smislu jugoslovenskog socijalističkog patriotizma, zajedništva, bratstva-jedinstva, u velikoj mjeri je zapostavljeno.

I najmanji povod dobija značenje tobože nacionalnog »identiteta i suvereniteta«. Nacionalističke euforije su u porastu i prijete da ugroze temelje naših odnosa i stabilnosti zemlje. Prolazimo fazu neke vrste nacionalnog romantizma, kao da zajednički nijesmo prošli revoluciju, sami je ali ujedinjeno organizovali, vodili i pobjedonosno doveli do kraja. Kako smo to i mnogo puta kasnije uspjeli? Uspjeli smo na zalaganju za bratstvo i jedinstvo ravnopravnost, slobodu, progres. Crnogorski komunisti, na primjer, poveli su narod u NOR-u i revoluciju na platformi politike koja je bila sastavni deo politike jugoslovenskih komunista. Ta politika crnogorskih komunista nikada nije bila ni zelenaška, ni bjelaška. A sada, poslije toliko decenija, ima nekih pokušaja da nam se nametnu upravo takve zloćudne podjele. Tome ćemo se odlučno suprotstaviti i to ne samo mi komunisti.

U praksi, u političkom životu jugoslovenstvo kao da sve više postaje neka tabu tema. Na čudan i neprihvatljiv način ono se sve češće tretira kao negacija nacionalnog. Kao da neki neće da shvate da je ono sinteza nacionalnog i klasnog i da je asimetrija na jednoj ili drugoj strani jedan od glavnih uzroka mnogih naših spoticanja. A ono je postalo tabu, gotovo zabranjena tema, zato što je upereno protiv uskogrudosti, nacionalnih i drugih birokratija, protiv nacionalizma, separatizma i zato se najčešće predstavlja i tumači pogrešno, svakako ne slučajno.

Jugoslovenstvo se ne može svesti ni na južno slovenstvo, ni na centralizam, ni na unitarizam. Ono ne može biti u interesu jednog naroda ili narodnosti, a protiv bilo kog drugog. Ono nije i ne može biti ni nadnacija, ni asimilacija jedne nacije od druge. Jugoslovenstvo podrazumijeva i ukidanje nacionalnih rezervata i centralizma i etatizma, ali istovremeno traži ekonomsku i kulturnu decentralizaciju, suštinski nove socijalističke, civilizacijske i razvojne iskorake. Zašto bi jugoslovenstvo, znači afirmacija i zajedničkih interesa, nekome smetalo, ako se ono dosljedno temelji na avnojevskim načelima i na Programu SKJ.

Narod je svojom »kolektivnom sviješću« sve to osjetio, mora se priznati, prije onih koji bi trebali da ga vode. Ljudi su bez

Digitized by Google

ikakve kampanje, još u vrijeme Titove bolesti, masovno ulazili u SKJ i tada su nam stizala upozorenja da oni žele biti članovi SK Jugoslavije, a ne nacionalnih partija. I na sadašnjim mitinzima najbrojnije su parole kojima se traži jedinstven SKJ, jedinstvena Jugoslavija i rukovodstva. Sve su to signali koji upozoravaju na kojoj je tački posrnula naša revolucija, signali da se svekolika jugoslovenska kriza začela upravo na njenom razbijanju, na prevagi svih lokalnih, parcijalnih i sebičnih interesa nad zajedničkim — jugoslovenskim.

Iz ove velike i razorne krize u kojoj se sada nalazimo možemo, ubijeđen sam, izaći samo svi zajedno, a ne svaka republika, pokrajina, opština, svaka nacija posebno, kakvih zamisli i nastojanja sada ima. Iz te krize možemo izaći samo na platformi — Programa SKJ, odluka XIII kongresa i Stavova Konferencije SKJ. Samo na tim osnovama, ubijeđen sam, možemo ujediniti snage i ponovo uhvatiti korak sa razvijenim svijetom i efikasno se uključiti u savremene evropske i svjetske tokove, koje snažno ubrzava treća tehnološka revolucija. Sa retrogradnim tendencijama koje su u nas već duže prisutne — ništa od toga nećemo postići.

IV

U tim uslovima članstvo SKJ i naša najšira javnost sa velikom nadom za preokret, ali i zebnjom da se ne pojavi stara praksa, očekuju predstojeću 17. sjednicu CK SKJ. Da li će, u smislu prekretnice, ona biti istorijska, kako se to od nje, s pravom ili ne, očekuje, ne bih mogao reći. Ali sam siguran da poslije nje i talasa jednog opštenarodnog ogorčenja stanjem na Kosovu i u cijeloj zemlji, ne može biti sve isto kao prije nje. Od nas u CK SKJ i njegovom Predsjedništvu, u najvećoj mjeri zavisi hoće li Centralni komitet SKJ biti kormilar neophodnih zaokreta i promjena, ili će se one odvijati mimo, ispred i protiv njega. Jer, apsolutno je nemoguće da sve izraženiji talasi opštenarodnog gnjeva, bez obzira u kojoj su se formi oni do sada izražavali, ostanu bez posljedica.

S tim u vezi, u prvi plan po značaju izbija kadrovska obnova. Pitanje je samo hoćemo li mi sami vlastitom akcijom odmah otvoriti taj proces, ili će on biti iznuđen klasnim pritiskom i opštenarodnim zahtjevom kakve tendencije, s razlogom, upravo imamo. To od nas u rukovodstvima Federacije, republika i pokrajina zavisi. Sasvim je sigurno da su u ovoj situaciji nužne radikalne kadrovske promjene, nužni su i novi sposobniji ljudi i to na svim nivoima. Što prije otvorimo taj proces, to će prije doći do smirivanja atmosfere i kanalisanja aktivnosti masa u institucije sistema socijalističkog samoupravljanja. Od ključnog je značaja da se rukovodstva osvježe, konsoliduju i svojim efikasnijim

Digitized by Google

radom povrate povjerenje naroda. To je bitan uslov da se i CK SKJ i njegovo Predsjedništvo osposobe da djeluju kao istinski revolucionarni centri jugoslovenskih komunista i da svojom aktivnošću, na platformi 13. kongresa i Konferencije SKJ, u ovoj kriznoj situaciji preduprede još težu situaciju koja bi dovela u pitanje kurs reformi; kurs demokratske obnove samoupravnog socijalizma, cjelokupno osavremenjavanje društva i međunarodnu stabilnost naše zemlje.

Sedamnaesta sjednica CK SKJ mora obezbijediti jedinstvo na glavnim pitanjima i odlučno se založiti za zaustavljanje pogoršanja inače sve dramatičnije ekonomsko-socijalne situacije i njeno postupno poboljšanje, za stabilizaciju ukupnog stanja na Kosovu, za nepokolebljivo istrajavanje na kursu reformi, da se ustavne promjene sprovedu u predviđenim rokovima, posebno u SR Srbiji, o čemu je Predsjedništvo CK SKJ na svojoj prošloj sjednici zauzelo jasne i principijelne stavove. Oko tih ključnih pitanja apsolutno se ne bi više smjeli zadovoljavati načelnim stavovima i podrškama.

Centralni komitet o tim pitanjima mora jasno precizirati stavove, jer su jedan od ključnih preduslova za naše efikasnije djelovanje, da se sa više jedinstva, spremnosti i sposobnosti uhvatimo ukoštac za rješavanje tih i mnogih drugih, također gorućih, krupnih problema koji opterećuju ukupnu političku atmosferu u cijeloj zemlji.

Naravno, pitanje je da li smo toga svi podjednako svjesni, i na to spremni, da li ćemo na predstojećoj sjednici Centralnog komiteta povući prave poteze, ili će se procesi, izraženi u opštenarodnom ogorčenju, još više produbiti i zaoštriti do mjere, granice i u smjeru koji se, objektivno govoreći sve teže može kanalisati.

Ja sam za takav prilaz, ubijeđen da nema prostora za oklijevanje i uzmicanje. Ali, ako to nijesmo u stanju — onda su konsekvence neizbježne. U svakom slučaju čas otrežnjenja je tu, ali i čas polaganja računa. Nikoga od nas koji se nalazimo na funkcijama u Savezu komunista, u društvu, to ne može i ne treba da zaobiđe.

Još jednom ćemo izričito zauzeti stav da se predložene promjene u Ustavu SFRJ sprovedu do 29. novembra ove godine. U vezi sa promjenama u Ustavu SFRJ, sve češće se pokreće i pitanje prijevremenih izbora na osnovama novog izbornog zakona, koji bi bili neposredni, sa više kandidata i naravno tajni. Na mnogim skupovima i tribinama sve se učestalije ističu zahtjevi za izbore na toj novoj osnovi i u kontekstu očigledne nemoći i nedosljednosti da se afirmiše odgovornost na svim nivoima, da se obezbijedi veći uticaj radnih ljudi i građana na rad delegata i funkcionera. Treba, naravno, imati u vidu razloge i za i protiv i bez emocija i diskvalifikacija zauzeti politički cjelishodan stav.

Digitized by Google

Postoji uvjerenje — a i ja tako mislim — da bi to bilo od velikog značaja za stabilizaciju ukupne političke situacije u zemlji, za kanalisanje produbljene svijesti i energije masa u institucije sistema, da bi u tim uslovima u najvećoj mjeri došli do izražaja Socijalistički savez i Savez komunista u njemu. U drugačijem svijetlu postavila bi se i mnoga druga pitanja. Otvorio bi se proces široke kadrovske obnove u svim institucijama sistema i na demokratskim osnovama. Bez toga nema dovoljno garancije, da će se efikasno djelovati na pozitivnom jugoslovenskom programu, tj. na kursu tri reforme: ekonomske, političke i reforme samog SKJ, bez kojih nećemo moći da uspješno prevladamo mnogobrojna žarišta koja već deceniju generiraju i produbljuju ekonomsku, socijalnu i političku krizu u zemlji. Uz ostalo ističu se i mišljenja da od usvajanja ustavnih amandmana do narednih redovnih izbora treba da protekne godina i po dana i da bi stoga bilo racionalnije i sa stanovišta reformi povoljnije da do kadrovske obnove u mnogim institucijama sistema dođe ranije. S druge strane treba, svakako, uzeti, u obzir i suprotne argumente. Na osnovu svega toga treba zauzeti politički stav, jer ovo pitanje postaje aktuelno i ne trpi preveliko odlaganje, niti ishitrena reagovanja, ali pri tome rukovodstvo SKJ mora ubrzati izradu jedne razrađenije platforme za reforme privrednog i političkog sistema i reformu SKJ na osnovu Programa SKJ, odluka 13. kongresa SKJ i stavova Konferencije SKJ koja je cjelovitije formulisala pravce tri reforme, kako bi se na toj osnovi provela temeljna kadrovska obnova u cijelom društvu i SKJ. To isto važi ne samo za narodne izbore, već i za naredni 14. kongres SKJ. Inače, realno nam se može desiti da se i izbori i kongres SKJ nametnu kao nužnost i bez takve neophodne platforme.

Uskoro će CK SKJ, vjerujem, donijeti odluku o pripremama narednog 14. kongresa. Glavna tema bi, svakako, trebala da bude demokratska reforma i kadrovska obnova Saveza komunista. Naredni Kongres će opravdati sebe onoliko koliko on svojim stavovima omogući dosljedno odvajanje partije od države, da na liniji davnog 6. kongresa, a posebno Programa SKJ djeluje u masama i da kao avangarda obezbijedi transformaciju jugoslovenskog društva putem socijalističke samoupravne demokratije. Savremena kretanja snažno aktuelizuju upravo tu obavezu SKJ. Punu demokratsku obnovu Saveza komunista, a to znači i demokratizaciju odnosa i kadrovsku obnovu na demokratskim načelima, nećemo uspjeti da ostvarimo bez Kongresa, kojeg, razumije se, treba adekvatno pripremiti. Više argumenata ide u prilog da se pripreme maksimalno ubrzaju i termin narednog kongresa održi ranije, s obzirom da Savez komunista, ovakav kakav je, sa ovakvom svojom strukturom, metodom rada i relativno velikim stepenom profesionalizacije u njemu, realno može biti kočnica demokratske obnove društva na strateškom kursu socijalističkog samoupravljanja.

Digitized by Google

V

Danas, kada je naša socijalistička revolucija suočena s mnogim opasnostima i izazovima, kada moramo brže davati odgovore na aktuelna pitanja života i činiti potrebne revolucionarne korake radi uspješnijeg ostvarivanja ciljeva revolucije, u tom traganju za istinom, slamanju raznih otpora i trasiranju novih puteva, neke bitne odgovore možemo naći ako se poslužimo i bogatim iskustvom našeg revolucionarnog pokreta. Titu ne možemo naći pravu zamjenu, ali smo zato dužni da se koristimo njegovim porukama i njegovim bogatim revolucionarnim nasljeđem. A mi to na žalost malo činimo.

Tito i Partija uvijek su bitku vodili zajedno s radničkom klasom i širokim narodnim masama i na njih se oslanjali. U prvom planu uvijek su bile težnje naroda, ciljevi i interesi klase, život i sreća čovjeka.

Za SKJ je uvijek bilo presudno koliko svojim idejnim i političkim djelovanjem, svojom cjelokupnom praksom, izražava istorijske interese radničke klase i koliko on svojom svakodnevnom borbom doprinosi rešavanju životnih problema radnih ljudi. Dakle, polazilo se i od klasnih i od nacionalnih kriterija revolucije, što i danas mora biti naša osnovna ideja vodilja. Kako je to Tito jednom rekao: »Mi smo Partija koja sluša i mora da sluša puls naroda, koja mora da osjeti šta narod želi, ali i da gleda dalje, kao vodeća idejno-politička snaga. Ona mora da učestvuje u svakodnevnoj praksi. Komunisti se ne mogu baviti samo ideologijom, oni se moraju baviti i praksom, moraju sve to provjeriti na djelu«. (Sarajevo, aprila 1974).

Idejno-politička akcija vođena je organizovano i koordinirano u cijeloj zemlji, prevazilazila međe republika, pokrajina i opština, razni birokratski atari i zabrani, ostvarivano jedinstvo klasnog i nacionalnog, naočare su bile zajedničke — jugoslovenske. U tu akciju uvijek su bili uključeni svi subjektivni faktori društva organizovani u širokom narodnom frontu socijalističkih snaga. Istrajavalo se na realizovanju političke odgovornosti i rukovodećih kadrova i nosilaca društvenih funkcija, preduzimale mjere idejno-političke odgovornosti prema onima koji nijesu dosljedno sprovodili politiku SKJ. Sa funkcija su morali otići svi oni čije su se riječi razilazile od djela, koji su se oportunistički odnosili prema zadacima ili kršili ustavne, zakonske, samoupravne i moralne norme, a umjesto njih dolazili su novi, sposobniji, moralno čisti. Vršena su odgovarajuća kadrovska ekipiranja prvo organa Saveza komunista, pa onda i drugih institucija u skladu sa potrebama vremena i date političke akcije.

Tito se nikad nije libio da se iz rukovodstva odstrane svi oni koji su se oglušili o volju naroda i interese radničke klase, koji su skliznuli u nacionalističke vode ili ih je ophrvala rđa birokratizma, koji su svojim frakcionaškim ponašanjem u borbi za vlast potkopavali jedinstvo Partije i zemlje. Tako je, kao što znamo, po-

Digitized by Google

stupao na svim značajnim raskršćima naše istorije i borbe, ne oklijevajući da se iz rukovodstva odstrane čak i neki njegovi najbliži saradnici koji su se razišli s programskom linijom Partije.

To svojstvo SKJ mora iskazati i danas, upravo polazeći od ovih Titovih iskustava, od njegovog djela i nasleđa, od svoje istorijske odgovornosti za očuvanje tekovina revolucije, jedinstva i integriteta Jugoslavije, od istorijskih ciljeva radničke klase i slobodarskih težnji naroda i narodnosti naše zemlje. Sva ova gibanja u radničkoj klasi i narodu, njihova narasla kritička svijest i zahtjevi, njihova stremljenja opredjeljenja — za jedinstvom zemlje i SKJ, za bratstvom i jedinstvom naroda i narodnosti, za socijalističko samoupravljanje i jedan bolji i srećniji život — na najbolji način upućuju gdje i s kim danas treba da budu Savez komunista Jugoslavije i njegov Centralni komitet. Ove istorijske pouke bi bez sumnje, prije svega, morao da izvuče CK SKJ već na svojoj narednoj 17. sjednici.

Digitized by Google

Žarko Papić

Osnove politike strukturnih promena

Ekonomska kriza u Jugoslaviji generirana je dubokim poremećajima u privredi nastalim više decenija unazad, generirana je veoma neodgovarajućom privrednom strukturom i neefikasnim privrednim sistemom. Stoga je naša kriza dublja nego što se mnogima čini. Reč je i o krizi razvojnog koncepta i stvarne strukture naše privrede i o krizi privrednog sistema.

Razrešenje naše ekonomske krize, stoga, moguće je samo celovito, efikasnom realizacijom stabilizacionog programa uz istovremeno otvaranje dubljih i dugoročnih procesa, strukturnih promena i izgradnje nove »filozofije« razvoja i temeljne reforme privrednog sistema. Konkretnije, Program mera posle 15. maja kao stabilizacioni program oslanja se na promene privredne strukture kao i na reformu privrednog sistema. Istovremeno sam taj program svojim bitnim elementima znači već prve korake u realizaciji politike strukturnih promena (liberalizacija cena, uvoza i deviznog kursa) kao i reforme privrednog sistema (tržišnost i realne cene faktora).

Dakle, reč je o celini temeljne privredne reforme — na čijoj realizaciji mislim da postoje sasvim realne mogućnosti izlaska iz krize.

I

Suština odgovora na pitanje o pravcima politike strukturnih promena leži u odgovoru na pitanje o uzrocima naše strukturne i razvojne krize.

Digitized by Google

Zadržaću se na tri kompleksa uzroka, na onome što čini osnovu odgovara na pitanje — zašto nam je struktura privrede neodgovarajuća.

1. *Prvi i osnovni uzrok je u odsustvu tržišnog funkcionisanja naše privrede i, stoga, u odsustvu realnih cena faktora, proizvodnje.* U takvom opštem ambijentu struktura privrede nije (nije ni mogla) bila ekonomski determinisana već je, nezavisno od raspoloživih faktora proizvodnje i njihovog racionalnog kombinovanja i nezavisno od razvojnih tendencija svetske privrede, ostala nepromenjena sa tendencijom pogoršavanja i slabljenja svojih razvojnih potencijala.

Naravno, reč je o neodgovarajućem, netržišnom, privrednom sistemu, koji se u strukturnom i razvojnom smislu pokazao lošim.

Mehaničko shvatanje i normiranje društvene svojine, sa jedne strane »ostavilo« je bez nosioca, subjekta što je dovelo do atrofije ekonomske odgovornosti za raspolaganje društvenim sredstvima, a sa druge strane, suprotstavilo je drugim oblicima svojine gušeći njihove moguće ekonomske funkcije. U tom kontekstu cena društvenih sredstava (kapitala) postala je proizvoljno nerealna a o tržištu sredstava i novca nije moglo biti ni reči, što je činilo jeftinim najoskudniji faktor proizvodnje i time davalo pogrešan »signal« za pravce investicione politike.

Sistem raspodele ostavio je široke mogućnosti rastu svih oblika potrošnje na štetu akumulacije da bi se naknadno ravnoteža nastojala postići administrativnom regulativom, po pravilu, na štetu ličnih dohodaka i motivacije.

Bankarski sistem je pod dominacijom društveno-političkih zajednica, zatvoren i netržišan, a banke bez stvarnog identiteta i odgovornosti. Sredstva stanovništva, devizna pre svega, ostajala su van ekonomske funkcije u vreme kada smo bez akumulacije i kada ne može biti tako velike doktrine koja bi smela sprečiti angažovanja tih sredstava i ubrzanje razvoja.

Politika nerealno jeftinih energija, sirovina i hrane je posledica netržišnosti sistema i nerealnih cena faktora i istovremeno uzrok postojeće struke privrede.

Na nerealno jeftinim »inputima« industrija se nije morala tehnološki razvijati u smislu štednje energije i sirovina, te je potrošnja energije i sirovina po jedinici proizvoda rasla. Stoga se široko ulagalo u primarni sektor da bi se obezbedilo »snabdevanje« industrije, pretežno direktnim usmeravanjem investicija. Tako smo dobili »tešku« strukturu privrede sa jedne, i njenu nekonkurentnost na svetskom tržištu sa druge strane.

Na toj netržišnoj sceni dominirao je etatizam u njegovim decentralizovanim oblicima, autarkičnošću slabeći i onako male tržišne procese i kočeći jedinstveno jugoslovensko tržište.

2. Sastavni deo i posledica netržišnosti ekonomije bila je njena *zatvorenost spram međunarodnog ekonomskog okruženja*

Digitized by Google

i netržišnost naše privrede na svetskom tržištu. Po mnogo čemu inercija tog stanja reflektovala se i kao *koncepcija autarhične privrede*, naravno i srećom, nikad zvanično legalizovana.

Naravno, kao što jedinstvo jugoslovenskog tržišta i otvorenost naše ekonomije prema svetu čine samo »dve strane iste medalje«, funkcionisanja tržišta u celini, tako je i netržišnost sistema dovela do oba oblika zatvorenosti, i unutrašnjeg i spoljnog.

U ovom kontekstu, po pravilu, izvoz je više shvatan kao oblik deviznog snabdevanja zatvorene, domaće, privrede, nego kao presudna poluga razvoja u međunarodnoj konkurenciji. Ta »linija manjeg otpora« usporila je naš tehnološki razvoj i smanjila nam međunarodnu konkurentnost.

3. *Sistem planiranja i koncepcija razvojne politike* zaokruživali su ambijent u kome su se formirali i učvrstili naši strukturni problemi.

Centralistički sistem planiranja, srećom napušten, da direktnim usmeravanjem sredstava za investicije ostavio je znatnog traga na sadržaje i mehanizme naših planova i u novim sistemskim uslovima.

Ostali su granski prioriteti, razni oblici neposrednog usmeravanja investicija, naturalna konkretizacija ciljeva, itd. pri čemu je »delotvornost« ovakve prakse planiranja »sišla« sa federativnog na republičke i pokrajinske nivoe.

Opšte usaglašavanje planova OUR između sebe i sa društveno-političkim zajednicama uz ogromni normativizam, stvorilo je prostor novom obliku uticaja države na razvoj a sa druge strane pogodovalo inerciji postojećeg, sputavalo dinamičnije promene u razvoju i strukturi.

Važno je podsetiti da u periodu koji je analiziran i u kome izostaju strukturne promene, na sceni su sa dominirajućim uticajem planovi republika i pokrajina.

Koncepcija razvoja sa prioritetom primarnog sektora, istorija socijalizma to pokazuje, komplementarna je netržišnom sistemu i zatvorenoj privredi i asocira na recidive onog koncepta socijalističke izgradnje baziranog na dominaciji tzv. I odeljka društvene reprodukcije čiju je kritiku u kontekstu otpora staljinizmu teorijski i praktično, prva izvršila upravo Jugoslavija, još pedesetih godina.

Dakle, sistem planiranja i koncepcija razvoja pasivno su odražavali stanje i nisu bili faktor promena strukture i dinamiziranja razvoja.

4. Splet prethodnih uzroka našu je privredu doveo u razvojnu stagnaciju na osnovu koje su se zaoštrili svi tekući ekonomski problemi, do krize. Rastao je značaj tekuće ekonomske politike — na svim nivoima na kojima se ona vodi — u rešavanju tih problema a problem strukture i razvoja ostajao je u senci i po strani.

Digitized by Google

Danas ga objektivno moramo vratiti u centar naše pažnje jer u njemu je suština naše krize koja se ne može rešiti u ravni tekuće ekonomske politike, već samo strukturnim i sistemskim promenama.

II

Posledice netržišnog ambijenta, ogledaju se u neadekvatnosti strukture privrede u nas[1].

U periodu 1971—1985. godine ostvarene su sasvim marginalne promene u strukturi privrede Jugoslavije. Gotovo neizmenjena struktura investicija uslovila je da u tom periodu nije bilo gotovo nikakvih promena u rangiranju sektora sa stanovišta učešća u strukturi društvenog proizvoda Jugoslavije. Koeficijent korelacije ranga, čija jedinična vrednost (R=1) označava odsustvo bilo kakvih promena u strukturi društvenog proizvoda, u periodu 1971—1985. godine iznosio je 0,99.

Analiza naših planskih dokumenata i uvid u strukturni razvoj jugoslovenske privrede tokom poslednja tri planska perioda (društveni planovi Jugoslavije u periodu 1971—1985. godine) ukazuju da je razvojna politika u nas bila usmerena na ostvarivanje neadekvatne i preširoke liste prioriteta, što nije pogodovalo dinamičnom privrednom i tehnološkom razvoju. Preko 50% društvenog proizvoda je bilo u prioritetima, u prethodnim planovima, dok je u tekućem srednjoročnom planu oko 64% društvenog proizvoda (iz 1986. godine) obuhvaćeno prioritetima. Tako široka lista prioriteta zamagljivala je koncept razvojne politike i onemogućavala bilo kakve strukturne promene.

U pomenutom periodu razvojna orijentacija Jugoslavije bila je usmerena na promovisanje energetike, sirovinskog kompleksa, saobraćaja i agroindustrije, koji su, kao razvojni prioriteti, gotovo preslikavani iz jednog u drugi planski period. Forsirani razvoj energije i sirovina iziskivao je velika ulaganja, koja, međutim, nisu generisala odgovarajuće razvojne efekte sa stanovišta porasta proizvodnje, zaposlenosti i izvoza. Pri tome smo došli i u paradoksalnu situaciju hroničnih nestašica u energetsko-sirovinskoj i prehrambenoj oblasti. Ovakva situacija je dobra potvrda neadekvatnosti planiranja na nivou sektora. Naime, njihova nehomogenost implicira različite pravce i intenzitet razvoja na nivou konkretnih razvojnih programa. Odsustvo ove logike promišljanja za posledicu ima stvaranje strukturnih uskih grla u okviru sektora, što se lančano reprodukuje u ukupnoj privredi.

Blokada strukturnih promena u našoj privredi, s obzirom na zamašne evolutivne procese u svetskoj privredi, dovela je do pojave krupnih globalnih disproporcija u nas. Ove se dispro-

[1] Šire o tome: Savezni zavod za društveno planiranje, »Analiza i ocena stanja privredne strukture Jugoslavije«, februar 1988. godine.

Digitized by Google

porcije ogledaju, pre svega, na planu; (1) izvozne ponude, u smislu nedovoljnog stepena izvozne orijentacije, te neadekvatne strukture izvoza u kojoj su nedovoljno zastupljeni proizvodi viših faza prerade, (2) uvozne zavisnosti, (3) nedovoljne akumulativnosti jugoslovenske privrede, u kojoj je dominirala »teška« struktura investicija s velikim kapitalnim koeficijentom, (4) narušene eksterne likvidnosti, usled kumuliranih deficita platnog bilansa koji su do početka 1980-tih godina finansirani prekomernim inostranim zaduživanjem, i (5) naraslih regionalnih disproporcija, odnosno polarizacije razvoja.

Neuvažavanje evolutivnih procesa u svetskoj privredi indukovanih procesima savremene tehnološke revolucije u nas se ogledalo u dominaciji teške strukture investicija i opadanju njihove efektivnosti. Otuda je prosečni kapitalni koeficijent u jugoslovenskoj privredi povećan sa 2,11 u 1971. na 2,74 u 1986. godini. Ili, drugim rečima iskazano, u periodu 1976—1984. godine učešće investicija u društvenom proizvodu iznosilo je 30—35%, a prosečna stopa rasta društvenog proizvoda bila je samo 2,94%.

Za zemlju s velikom zaduženošću kakva je Jugoslavija »devizni jaz« postaje gorući problem. Kakve su platnobilansne implikacije odsustva strukturnih promena u savremenim uslovima veoma ilustrativno nam može dočarati sledeći podatak: na tržištu OECD-a 1 tona čelika može se prodati na 200—800 dolara, 1 tona oblikovana u klasičnim mašinama prodaje se za oko 15.000 dolara, dok se ta ista tona čelika u obliku visoko sofisticiranih proizvoda prodaje čak za 50.000 dolara[2].

Komparativna analiza strukturnih promena u jugoslovenskoj privredi i odabranim, homogeno grupisanim, zemljama (analiza obuhvata 23 zemlje) ukazuje da jugoslovenska privreda veoma mnogo zaostaje u razvojnim performansama, te da se njen položaj u odnosu na odabrane zemlje pogoršava. Međunarodne komparacije za period 1971—1984. godine, naime, pokazuju da Jugoslavija zaostaje za posmatranim zemljama u pogledu dinamike rasta društvenog proizvoda (ukupnog i *per capita)* i u pogledu ukupnih strukturnih karakteristika. Negativne strukturne performanse naše privrede ogledaju se u: (1) iznadprosečnom učešću primarnog sektora u odnosu na visinu društvenog proizvoda, (2) iznadprosečnom rastu svih podsektora u okviru primarnog sektora (energija, sirovine, hrana), i (3) ispodprosečnom rastu tercijarnog sektora.

Jedini segment uklapanja jugoslovenske privrede u međunarodne tendencije jeste sekundarni sektor, čije je učešće raslo. Međutim, strukturne neusklađenosti i zaostajanje naše privrede zapažaju se i u okviru ovog sektora — kod industrijske proiz-

[2] Prema: T. Popović, »Promene u svetskoj privredi i Jugoslaviji«, *Ekonomist*, br. 3—4, 1987, str. 238.

Digitized by Google

vodnje. Jugoslavija je, naime, u posmatranom periodu ostvarila samo marginalne promene u strukturi industrijske proizvodnje u okviru koje mnoge grane izrazito odstupaju od svetskih tendencija u razvoju, te ne prate tehnološkim razvojem indukovani evolutivni sled u strukturi proizvodnje.

Ovakva strukturna situacija jugoslovenske privrede uzrokovala je i opadanje izvozne dinamike, što je za posledicu imalo pad učešća Jugoslavije u svetskoj trgovini sa 0,6% u 1966. na 0,45% u 1987. godini.

Simulacije vršene u SZDP pokazuju da bi zadržavanje neizmenjene strukture privrede omogućilo rast društvenog proizvoda, kao višegodišnji prosek, ne veći od 2,5%.

U Analizi su, na osnovu kriterijuma maksimalizacije proizvodnje, izvoza i zaposlenosti, pri čemu je eliminatorni kriterijum bio ukupna razvojna snaga datog sektora, identifikovani sektori s najvećim razvojnim efektima u jugoslovenskoj privredi u periodu 1971—1985. godine. Pri tome su, u okviru prvih 15 sektora rangiranih po kriterijumu maksimalne ukupne razvojne snage, dakle i direktnih i indirektnih razvojnih efekata, identifikovani i sektori koji imaju maksimalne efekte po sva tri kriterijuma — proizvodnje, izvoza i zaposlenosti. Ti su sektori ugostiteljstvo i turizam, mašinogradnja, proizvodnja saobraćajnih sredstava, proizvodnja prehrambenih proizvoda i proizvodnja finalnih proizvoda od drveta. Reč je o najpropulzivnijim sektorima u stvarnosti, o onome što se stvarno dešavalo a ne o prioritetima ili njihovom »kandidovanju«.

Uvid u strukturni razvoj jugoslovenske privrede ukazuje da ne pratimo svetsku tendenciju razvoja »postindustrijskog« društva. Tercijarni sektor je u društvenom proizvodu Jugoslavije 1976. godine učestvovao sa 43%, a 1984. godine sa samo 40%. Realizacijom planiranih proporcija, učešće tercijarnog sektora bi u 1990. godini palo na samo 36% društvenog proizvoda.

Zaostajanje jugoslovenske privrede za tendencijama promena u strukturi svetske privrede uzrokovano je, u prvom redu, kašnjenjem u razvoju i primeni novih tehnologija. Otuda je u nas izostalo formiranje modernije proizvodne strukture, koja bi trošila manje energije i sirovina. To je i osnovni razlog što naša privreda nije u mogućnosti da odgovori oštrim kriterijumima svetskog tržišta, te je, u velikoj meri, autarkična. Robna struktura jugoslovenskog izvoza ukazuje da oko polovine grana proizvodnje učestvuje s manje od 1% u ukupnom izvozu. Samo 6—7 grana (podaci su za 1985. i 1987. godinu) ostvaruje učešće u izvozu veće od 5%, dok učešće iznad 10% ima jedna grana — proizvodnja električnih mašina i aparata. Velika disperzija jugoslovenske izvozne ponude po sebi ne bi značila strukturni nedostatak da naša privreda ima veći izvozni koeficijent. Međutim, s koeficijentom izvoza od oko 23% (u odnosu prema društvenom proizvodu) ona, bez sumnje odražava nedostatak

Digitized by Google

specijalizacije u proizvodnji, te usitnjenost izvozne ponude (Mađarska, primera radi, ima izvozni koeficijent od oko 50%).

Strukturna slika jugoslovenske privrede ukazuje na odsustvo značajnijeg delovanja impulsa tehnološkog razvoja. Uprkos saznanju da karakter i dinamiku strukturnih preobražaja u svetskoj privredi dominantno opredeljuju tokovi savremenog tehnološkog razvoja, nedovoljno primenjujemo proizvode i procese savremene tehnologije u ovom, informatičkom dobu.

Nema sumnje da će razvoj i primena novih tehničko-tehnoloških rešenja suštinski opredeljivati karakter i dinamiku neophodnih preobražaja u strukturi jugoslovenske privrede. U tom kontekstu veoma velik značaj ima uvoz proizvoda i procesa visoke tehnologije, kao generatora strukturnih preobražaja i dinamičnog razvoja. Podatak da od visoko razvijenih zemalja samo četiri zemlje (SAD, Britanija, Švedska i Danska imaju pozitivan bilans kupoprodaje tehnoloških licenci ukazuje na značaj odgovarajuće selekcije i primene stranih tehničko-tehnoloških rešenja. S obzirom na postojanje »belih mrlja« u statistici, razmere uvoza tehnoloških licenci u nas, u periodu 1954—1987. godine, mogu se aproksimativno utvrditi u rasponu od 2—3 hiljade, od čega broj licenci za patente iznosi oko 1.400 (Republika Koreja, koja se smatra zemljom intenzivnog tehnološkog napretka je, poređenja radi, u periodu 1962—1985. godine sklopila oko 3.500 licencnih ugovora). Prema tome, razmere direktog uvoza tehnoloških rešenja u nas su još relativno skromne. Problem koji se u ovom kontekstu, međutim, nameće, tiče se selektivnosti. Naime, preko 90% licencnih ugovora registrovanih do 1978. sadrži restriktivne klauzule (ograničavanje izvoza, nametanje uvoza itd.)[3].

Poseban aspekt strukturne neuravnoteženosti jugoslovenske privrede je naglašena potisnutost male privrede privatnog i društvenog sektora. Sa učešćem u društvenom proizvodu od oko 5%, mala privreda je u nas praktično nepostojeći segment privrede u celini.

Nedovoljna afirmacija malih privrednih jedinica u nas je imala sledeće nepovoljne efekte: neelastičnost organizacione strukture privrede u kojoj dominiraju firme sa velikim brojem zaposlenih radnika, koje se teško mogu likvidirati, pri čemu izostaje porast broja malih privrednih jedinica; monopol velikih firmi, koji odražava situacija da na našem tržištu, po pravliu, postoji tek po 10—15 proizvođača konkretnog proizvoda, što podrazumeva odsustvo konkurencije i, u krajnjoj liniji, visok rast inflacije; nedovoljnu inovativnost proizvodne strukture u smislu kasnog reagovanja na tržišno iskazanu tražnju za novim proizvodom — zbog veličine firme na izmenjenu strukturu tražnje reaguje se sa zaostatkom od 2 do 4 godine; nezaposlenost, u

[3] Prema: »Važniji oblici i razmere jugoslovenskog uvoza tehnologije — značaj licenci«, Centar za strategijske studije, Beograd, februar 1988, str. 13—14 i 28—29.

Digitized by Google

smislu izostajanja zamašnijeg procesa fluktuacije na liniji zaposleni — nezaposleni, odnosno statičnosti u radnom statusu; neangažovanje ogromne »unutrašnje rezerve« koju predstavljaju produktivna ulaganja sredstava stanovništva — u dinarskom i deviznom obliku itd.

Strukturne probleme na dobar način postavio je još dugoročni program ekonomske stabilizacije u kome je na celovit način data sistemska i razvojna osnova za promene u strukturi privrede, zasnovane na savremenim trendovima razvoja.

U Zaključnom delu DPES koncipirani su osnovni elementi razvojne politike zemlje.

Međutim, kašnjenje i parcijalni pristup u sprovođenju utvrđenih opredeljenja u DPES u oblasti privrednog sistema, omogućava da se u društvenim planovima, strategijama i programima razvoja, donetim nakon usvajanja DPES, meša stari i novi koncept razvoja. I dalje je evidentan sektorski prilaz i široka lista prioriteta. Dakle, postoji realna opasnost da sadašnja privredna struktura ostane neizmenjena i u periodu do 2000. godine. Odatle i nužnost temeljnih promena u ovoj oblasti.

III

1. Polazište politike strukturnih promena je stanovište o celovitosti strukturnih promena i njihovo situiranje u širi kontekst strukturnog prilagođavanja. Reč je pre svega o potrebi stvaranja opšteg ekonomskog ambijenta za prestrukturisanje privrede Jugoslavije. Stoga i politika strukturnih promena mora biti celovita[4].

Osnovni pokretač strukturnih promena može biti samo tržište, tj. stvaranje uslova u kojima će se ove promene obavljati kao posledica ekonomske logike, kao »samokretanje« privrede čija je neophodna »nadgradnja« planiranje. Zato je pretpostavka realizacije tog novog razvojnog koncepta *reforma privrednog sistema.* To je jedino moguća osnova politike strukturnog prilagođavanja.

Politika strukturnih promena, u ovom pogledu moramo biti veoma jasni, može počivati samo na celovitosti funkcionisanja tržišta, dakle na tržištu robe, tržištu društvenih sredstava i novca, tržištu rada i znanja. To naravno ne znači uvođenje elemenata kapitalizma u naš privredni sistem, nego doslednu i blagovremenu adaptaciju samoupravne ekonomije tržišnog tipa novonastalim okolnostima u svetu na pragu trećeg milenijuma u kojem dominira princip efikasnosti. Zato ne smemo imati predrasuda

[4] Šire vidi: Savezni zavod za društveno planiranje, »Osnove politike promena privredne strukture Jugoslavije«, Beograd, mart 1988. godine.

Digitized by Google

spram preduzetništva, razvoja privatne i zadružne svojine, afirmacije hartija od vrednosti na tržištu (uključujući i one sa promenljivim prinosom) i drugim instrumentima koji pospešuju mobilnost i efikasnu upotrebu proizvodnih činilaca.

Efikasnija tržišna privreda podrazumeva i efikasnije planiranje te afirmaciju efikasnije makroekonomske politike. Tržište je u takvom ambijentu osnovna poluga integracije u privredi i planiranje zato mora izvirati upravo iz tržišta — podstičući njegova »samokretanja« sa pozitivnim usmerenjima i korigujući ona sa negativnim usmerenjima.

Koncept koji sugerišemo podrazumeva stabilnu makroekonomsku politiku sa *ex ante* definisanim uslovima privređivanja u kojima dominira kriterijalni pristup razvojnoj politici.

Strukturne promene ne mogu se ostvariti bez jedinstva jugoslovenskog tržišta i njegove otvorenosti prema međunarodnom okruženju. To je temeljni postulat svake moderne tržišne ekonomije. Jedinstvo tržišta podrazumeva slobodnu cirkulaciju robe i faktora proizvodnje i to je ono što nazivamo tržišnom integracijom, ili integracijom posredstvom tržišta.

Jedinstveno tržište isto tako podrazumeva jedinstveniju i efikasniju makroekonomsku politiku usmerenu na obezbeđenje makroekonomske ravnoteže. Pretpostavka za efikasnu makroekonomsku politiku je zapravo jedinstvo privrednog prostora. Tek na tim osnovama moguće je fundirati racionalnu razvojnu politiku. Strukturne promene u privredi, dakle, nećemo moći izvršiti ostajući u okvirima naših »sredina«.

Savremeni svet ušao je u zamašne procese ekonomske integracije. Od 100 ekonomski najjačih entiteta u svetskoj privredi više od 50% su transnacionalne kompanije (dakle manje od 50% su nacionalne privrede). Godine 1992. Jugoslavija će se suočiti s novom integracionom tvorevinom — Jedinstvenim evropskim tržištem 18 razvijenih zemalja (EZ i EFTA). Tom izazovu možemo odgovoriti samo jedinstvenim *jugoslovenskim* tržištem. Drugačije ćemo ostati u predvorju razvijenog dela sveta. Ekonomski racionalnu, adaptabilnu, fleksibilnu proizvodnu strukturu koja se može suočiti s evropskim i svetskim izazovom možemo izgraditi samo jačanjem procesa konkurencije na jedinstvenom jugoslovenskom tržištu. Sve drugo bilo bi posve anahrono. Stoga uporedo sa uklanjanjem opštinskih i republičko-pokrajinskih barijera cirkulaciji robe, odnosno usluga, i faktora proizvodnje valja obezbediti i efikasniju makroekonomsku regulaciju jugoslovenske ekonomije. To je pretpostavka za afirmaciju koncepta otvorene privrede primerenog tržišnoj ekonomiji samoupravnog tipa.

Faktor vreme danas je za nas presudna činjenica koja opredeljuje nužnost pokretanja procesa prestrukturisanja. To vreme za nas zapravo predstavlja veoma skučen *prostor* u kojem moramo realizovati novi razvojni koncept. Prostor koji imamo u

Digitized by Google

prvom redu je opredeljen reprogramom naših spoljnih dugova do 1995. godine. Ako ovaj predah ne iskoristimo, da osposobimo našu privredu do 1995. da može odgovoriti povećanim obavezama i normalno se razvijati, bićemo eliminisani sa svetske ekonomske scene. U tom smislu 1995. godina predstavlja vremenski horizont u kojem moramo izvršiti neophodna strukturna prilagođavanja koja bi nam omogućila ulazak u novu fazu razvoja — izgradnju informatičkog društva.

U realizaciji novog razvojnog koncepta, pored eksterne zaduženosti, postoje još dva velika ograničenja — regionalne razvojne disproporcije i socijalni aspekt problema.

Regionalne disproporcije u nas velikim su delom rezultat iskrivljene razvojne politike koja je, zasnivana na statističkoj interpretaciji koncepta uporednih prednosti, svoju konkretizaciju imala u forsiranoj izgradnji krupnih energetsko-sirovinskih objekata s velikim kapitalnim koeficijentom, lociranih (po kriterijumu »prirodnih« komparativnih prednosti) najvećim delom upravo u nerazvijenim područjima zemlje. Time se problem savladavanja razlika u razvijenosti, kao što vidimo, očigledno nije rešio. Stoga se politika ubrzanog razvoja nerazvijenih mora situirati u kontekst strukturne politike koja će počivati na dinamičkoj interpretaciji komparativnih prednosti, uvažavanjem značaja stečenih prednosti, indukovanih tehnološkim razvojem u konzistentnom tržišnom ambijentu.

Razumljivo je da će radikalizacija uslova privređivanja saglasno tržišnim zakonitostima, te strukturne promene na toj, tržišnoj osnovi, zahtevati veoma aktivnu socijalnu politiku — na nivou OUR i na nivou društveno-političkih zajednica.

Neophodno je da radne organizacije na alternativnim programima obezbede zapošljavanje (i prekvalifikaciju) tehnološkog viška radnika. Međutim, za radnike iz organizacija koje će biti likvidirane, ili su u postupku sanacije, sredstva je potrebno obezbediti u opštini, odnosno republici ili pokrajini, u okviru kojih bi se, sprovodili socijalni programi. Izvori sredstava za ove namene bili bi: fondovi zajedničkih rezervi, deo udruženih sredstava zajedničke potrošnje OUR-a, preusmereni deo ukinutog doprinosa za stambenu izgradnju, progresivni porezi i povećana izdvajanja na ime doprinosa za nezaposlene. Posmatrano u ravni ekonomije, ta izdvajanja bi zapravo predstavljala *troškove strukturnog prilagođavanja* koji su uvek manji od *koristi* od strukturnog prilagođavanja. Pri tome moramo imati u vidu i presudnu činjenicu da *najbolja socijalna politika je ubrzanje privrednog razvoja i s tim u vezi strukturne promene* koje vremenom obezbeđuju blagostanje za sve.

Bitna pretpostavka za realizaciju novog koncepta strukturnog prilagođavanja su objektivizirane relativne cene i realne cene faktora proizvodnje. Preciznije, realne cene primarnog sektora imale bi ulogu pokretača strukturnih promena; one bi bile

Digitized by Google

mehanizam promene strukture u tržišnim uslovima, stimulišući prerađivačke grane na štednju inputa i tehnološki razvoj. Time bi se smanjivala potreba za prekomernim investicijama u primarne delatnosti, povećavala izvozna konkurentnost i stimulisao tehnološki razvoj.

Uporedo s realnim, objektiviziranim cenama faktora proizvodnje, u tržišnim uslovima veći značaj imaće uticaj strukture tražnje na strukturu same proizvodnje. Otvorena, izvozno orijentisana tržišna privreda kakvu gradimo upravo podrazumeva da se u uslovima tržišne konkurencije proizvodnja — po obimu, strukturi, kvalitetu i asortimanu — prilagođava izmenama u strukturi tražnje.

Postojeća struktura privrede Jugoslavije odražava visok stepen monopolizacije tržišta koji za rezultat ima monopolsko formiranje cena, dakle visoku inflaciju, i strukturu proizvodnje koja nije usklađena sa strukturom tražnje. Reč je, dakle o predominaciji »tržišta prodavca«[5]. Otuda je u uslovima povećanja transparentnosti tržišta u nas uputno očekivati i veći stepen reagibilnosti strukture proizvodnje na razvojem indukovane promene u strukturi tražnje (što se posreduje »tržištem kupca«).

U ovom kontekstu, domaća potrošnja, njena dinamika i struktura takođe su bitan faktor strukturnih promena. Izgleda da nema primera zemlje koja je realizovala strukturne promene bez aktivne uloge, dinamiziranja i kvalitativnih promena u strukturi sopstvene potrošnje.

2. Novi pristup politici strukturnih promena polazi od izvoza kao osnovne poluge razvoja i pune otvorenosti naše privrede za svetske kriterijume proizvodnje i poslovanja, tehnološkog razvoja, pre svega u domenu štednje energije i sirovina, i pune afirmacije male privrede društvenog i privatnog sektora.

On se zasniva na višekriterijalnom projektnom pristupu. Dakle predmet planiranja su projekti koji se podržavaju ekonomskom politikom samo ako zadovoljavaju definisane kriterijume razvoja i ako se mogu uspešno valorizovati na tržištu. Projektno planiranje odgovara tržišnom ambijentu upravo kao što gransko implicira dirižizam države.

S obzirom da se u savremenim uslovima tržište kriterijuma za transformaciju privredne strukture pomera sa klasičnih uporednih prednosti (raspoloživost kapitala, sirovina i radne snage) na nivo stečenih uporednih prednosti u čijoj osnovi se nalazi kvalifikovana radna snaga, nove organizacione forme privređivanja i sposobnost brzog reagovanja na promene u svetskoj privredi, primena ovih kriterijuma zahteva da se *glavne promene obave u domenu viših faza prerade i usluga.* I upravo analize pokazuju da je u zemljama sa sličnim ili višim nivoom razvije-

[5] Termine »tržište prodavca«, odnosno »tržište kupca« uveo je Tibor Scitovsky u kontekstu distinkcije monopola, odnosno tržišne konkurencije.

Digitized by Google

nosti u toku intenzivan proces promena u privrednim strukturama u pravcu: drastičnog pada učešća proizvodnje sirovina i energije, blagog pada učešća proizvodnje viših faza prerade i izrazitog rasta tercijarnog sektora (usluga).
učešća grana sa visokim intenzitetom istraživanja i razvoja, što

Isto tako, privredna struktura se menja u pravcu sve većeg učešća grana sa visokim intenzitetom istraživanja i razvoja, što zahteva da se u osnovama politike promene privredne strukture Jugoslavije izuzetno mesto dâ tehnološkom razvoju, obrazovanju, nauci i kadrovima, kao bitnim faktorima politike prestrukturiranja.

U novom razvojnom konceptu, poseban značaj dobijaju projekti u okviru manjih, racionalnih i visokoakumulativnih proizvodnih jedinica, i to u svim oblastima proizvodnje robe i usluga, za šta je afirmacija tržišta bitna pretpostavka. To traži metodološki sasvim novi, višekriterijalni, projektni pristup u vođenju razvojne politike.

Projektni pristup u razvoju zahteva i sasvim novi sistem planiranja, kojim će se, uz adekvatnu dogradnju ukupnog privrednog sistema, stvoriti uslovi da OUR budu samostalne i orijentisane na planiranje i realizaciju konkretnih programa i projekata.

U okviru ovoga neophodan je i nov pristup razvojnim prioritetima koji ne mogu biti, kao do sada, sektori ili grane, već odgovarajuća kategorija projekata sa adekvatnim razvojno-izvoznim karakteristikama i očekivanim efektima. Na taj način bi se izbegla opasnost da prioritetni status ponovo dobije široka lista sektora, a da kao rezultat takvog pristupa stanje privredne strukture dugoročno ostane nepromenjeno.

Međutim, i projektni pristup u kome se inicijalno podržavaju izvozno, tehnološki i dohodovno propulzivni programi i proizvodi, zbog ostvarenja osnovnih ciljeva razvoja uključuje, uprkos napuštanju sektorskog pristupa pri utvrđivanju razvojnih prioriteta, sagledavanje promena u strukturi privrede sa stanovišta međusektorskih odnosa. Zbog toga se, kao rezultat realizacije projekata, očekuje jačanje funkcionalnih veza među privrednim sektorima. Poenta je u tome da se projektima menja struktura sektora, u prilog izvoza i novih tehnologija, a ne samo odnosi između sektora.

U kontekstu povećanja efikasnosti makroekonomske politike potrebno je afirmisati kriterijalni pristup i usmeravajuću ulogu društvenog plana Jugoslavije.

Sa stanovišta podsticanja strukturnih promena bitno je da društveni planovi sadrže kriterijume za identifikaciju razvojno-izvoznih projekata koji će biti podržavani definisanim instrumentima i merama ekonomske politike. Novi razvojni koncept zasnovan na projektnom, kriterijalnom pristupu podrazumeva da se strukturna politika utvrđuje dugoročnim planskim aktima, te da se realizuje kroz srednjoročne planske dokumente. Stoga

Digitized by Google

tom novom pristupu ne bi pogodovala postojeća forma izrade i donošenja godišnjih planskih akata.

Radikalne promene u razvojnom konceptu Jugoslavije, zasnovanom na otvorenoj privredi s tržišnom konkurencijom, zahtevaju definisanje suštinski nove razvojne strategije i nove strukturne politike. To podrazumeva reviziju donetih planskih dokumenata, pri čemu bi naglasak bio na redefinisanju ciljeva (u smislu selektivnosti i ostvarljivosti) i mera ekonomske politike u skladu s postavkama ovakvog razvojnog koncepta.

3. Osnova politike strukturnih promena (prilagođavanja) je reforma privrednog sistema. Strateški pravac reforme privrednog sistema utemeljen je na samostalnost privrednih subjekata kao robnih proizvođača, jačanju ekonomskih zakonitosti i tržišne konkurencije i otvaranju privrede uticajima svetskog tržišta. Regulacija privrednog života na ovim strateškim usmerenjima podrazumeva simultanu deregulaciju u smislu oslobađanja privrede od, u osnovi, normativno fundiranog tutorstva države.

Osnovna usmerenja reforme su sledeća:

1. Reformom sistema potrebno je obezbediti svojinski sadržaj društvene svojine. Radi obezbeđenja reprodukcije sredstava u društvenoj svojini nužno je definisati subjekte društvene svojine, kao ekonomski samostalne i odgovorne entitete. To zahteva da se Ustavom izričito definiše da je radna organizacija osnovni subjekt tržišnog poslovanja i nosilac svojinskih prava sredstvima u društvenoj svojini kojima gazduje.

Uz to banka mora imati status samostalne finansijske organizacije koja dosledno primenjuje principe bankarskog poslovanja. S druge strane, treba radikalno smanjiti ekonomske funkcije društveno-političkih zajednica.

Nužno je, isto tako, otvoriti prostor za razne oblike privatne, zadružne, porodične i druge oblike svojine u domenu male privrede i afirmisati svojinske specifičnosti ugovorne organizacije i institucije prava vremenskog korišćenja.

Potrebno je otvoriti prostor za strana ulaganja — putem direktnih investicija, ali i putem hartija od vrednosti — pre svega obezbeđivanjem pravne sigurnosti uloženog kapitala. Pri tome, naravno, strani kapital valja usmeravati saglasno našim razvojnim opredeljenjima.

Polazište ovog segmenta privredne reforme (proširena reprodukcija) jeste uklanjanje institucionalnih i arbitrarnih prepreka cirkulaciji sredstava na privrednom prostoru zemlje.

2. Utvrđivanje i raspodela dohotka kao realizovane novostvorene vrednosti polazi od potrebe da se utvrdi realna nadoknada za uloženi živi i minuli rad. To znači da se mora obezbediti normalno reprodukovanje radne snage, ali i motivacija za povećanje ličnih dohodaka iznad cene radne snage.

3. Regulisanje odnosa u oblasti tržišta i cena zasnovano je na stanovištu o punom i celovitom delovanju tržišnih zakoni-

Digitized by Google

tosti, dakle, na potpunom uvažavanju zakonitosti robne proizvodnje. Ekonomska, razvojna i socijalna politika društva u uslovima robne proizvodnje mora biti usmerena tako da se merama kojima se uređuju odnosi na tržištu, obezbedi usklađivanje agregatne ponude i tražnje. Pri tome je kompenzacije uputno primenjivati samo kod neutralisanja efekata mera koji su suprotni utvrđenim ciljevima politike.

Posebno je značajno utvrđivanje jedinstvene osnove poreskog sistema i zajedničkih osnova poreske politike u kontekstu regulisanja odnosa na tržištu.

4. Samoupravno organizovanje udruženog rada, polazi od radne organizacije kao osnovnog subjekta tržišnih odnosa i tržišnog poslovanja. Stvaranje osnovne organizacije unutar radne organizacije treba prepustiti slobodnoj proceni i odluci radnika. Dakle, samo radna organizacija može biti samostalna, trajna i obavezna forma organizovanja udruženog rada.

Izbor konkretnih oblik integracije u udruženom radu (udruživanje rada i sredstava RO) treba prepustiti samoupravnim subjektima.

Isto tako, radnički savet treba da bude osnovni subjekt samoupravnog odlučivanja, nosilac funkcije upravljanja radom i poslovanjem radne organizacije. To podrazumeva sužavanje prakse prekomerne primene ličnog izjašnjavanja. Isto tako, radnički savet treba osloboditi odluka o tekućem poslovanju, dnevnog odlučivanja te ojačati samostalnost i odgovornost poslovodnog organa.

5. Promenama u obračunskom sistemu treba obezbediti bitno uprošćavanje u pravcu povećanja efikasnosti obračunskog sistema.

Radna organizacija bi, u skladu s opredeljenjem da joj se omogući puni pravni i poslovni subjektivitet, postala stvarni investicioni centar, razvojna i bilansna celina. Ona bi postala osnovni subjekt finansijskog izveštavanja, pri čemu same izveštaje treba drastično skratiti. Treba obezbediti da se, pored dohotka, obavezno iskazuje i dobitak, kao antipod gubitku.

Zamenom sistema naplaćene i naplative realizacije sistemom fakturisane realizacije uz rigoroznu kontrolu naplate potraživanja išlo bi se u pravcu eliminisanja fiktivnih potraživanja.

Predložena rešenja predviđaju i bitno pojednostavljivanje sistema revalorizacije.

6. Promenama u sistemu i politici poreza i doprinosa treba prevazilaziti predominaciju njihovog fiskalnog sadržaja. Pri tome odnos neposrednih i posrednih poreza ne može se bitnije menjati, jer neposredni porazi — doprinosi već predstavljaju više od 2/3 ukupnih prihoda od svih poreza i doprinosa. To bi, između ostalog, slabilo konkurentnu sposobnost našeg izvoza jer se saglasno pravilima GATT-a pri izvozu sme vratiti samo plaćeni posredni porez.

Digitized by Google

Sistem poreza treba da bude jedan od suštinskih atributa jedinstva jugoslovenskog tržišta.

7. U oblasti monetarno-kreditnog i bankarskog sistema posebno je značajna predviđena izmena u pravcu omogućavanja radnim organizacijama da emituju hartije od vrednosti koje bi kupovali građani i druge organizacije na *trajnoj* osnovi. Ovi papiri, sa promenljivim prinosom zavisno od uspeha radne organizacije u koju su uloženi, bili bi prenosivi sa stanovišta ulagača, ali se sredstva ne bi mogla povući iz radnih organizacija u koje su uložena.

Ekonomsko aktiviranje sredstava stanovništva, na ovaj i druge načine, u situaciji oskudice akumulacije u nas, ima veoma veliki značaj za pokretanje procesa strukturnih promena.

Poslovnim bankama se mora obezbediti pozicija samostalne, tržišno orijentisane finansijske institucije, koja se bavi prometom specifične robe — novca. Ključnu ulogu u stvaranju tržišno orijentisane pozicije poslovnih banaka treba da ima kategorija uloga u fondove banaka kojima se one osnivaju. Ti ulozi u fondove banaka bili bi jedina osnova za upravljanje bankom i raspodelu zajedničkog dohotka ostvarenog u banci.

Centralnobankarski sistem mora imati ulogu sprovođenja efikasne kontrole poslovnih banaka na liniji stroge primene principa bankarskog poslovanja. To podrazumeva veću samostalnost NBJ u sprovođenju mera monetarne politike.

Neophodno je sistemski obezbediti da se ukloni fiktivna aktiva po osnovu nepokrivenih kursnih razlika u bilansu NBJ.

Konačno, nužno je razvijati finansijsko tržište kao tržište novca i tržište hartija od vrednosti na kome bi realno pozitivne kamatne stope bile tržišno određivane.

8. Osnovni ciljevi dogradnje sistema ekonomskih odnosa s inostranstvom jesu uspostavljanje jedinstvenog deviznog tržišta; puna doslednost i ažurnost politike realnog kursa; okončanje i sprovođenje sporazuma o reprogramiranju spoljnih dugova; regulisanje problema nepokrivenih kursnih razlika; stimulisanje uvoza kapitala na nekreditnoj osnovi liberalizacijom sistema zajedničkih ulaganja sa inostranim partnerima; podsticanje otkupa deviznih sredstava građana; osiguranje sredstava za finansiranje izvoznih poslova; dosledno sprovođenje koncepta otvaranja privrede. Poseban značaj imaju zajednička ulaganja kao mogući bitan izvor sredstava za pokretanje strukturnih promena.

9. Potrebno je redefinisati sistem podsticanja bržeg razvoja nedovoljno razvijenih republika i Kosova u pravcu povećanja ekonomske motivacije za zajednička ulaganja OUR, te povećanja njihove efikasnosti. Fond federacije potrebno je transformisati u posebnu poslovno-razvojnu instituciju.

10. Promene u sistemu planiranja treba da počivaju na sledećim načelima: (1) poslovna samostalnost i odgovornost rad-

Digitized by Google

nih kolektiva; (2) oslonac na tržište kao ključni mehanizam alokacije resursa; (3) dobrovoljnost u sklapanju sporazuma i dogovora; (4) neadresovana i na tržište oslonjena ekonomska politika kao sredstvo i oblik izvršavanja planova; (5) oslonac na plan kao mehanizam razvoja segmenata za koje tržište ne daje odgovarajuće informacije; (6) plansko razvijanje tržišta u pravcu jačanja procesa konkurencije i otvaranja privrede prema svetu; (7) neadministrativni karakter planiranja; (8) svaki subjekt planira mere i akcije iz svoje nadležnosti, dok se u indikativnom delu plana, koji sadrži projekcije mora računati i sa efektima mera koje će preduzeti drugi subjekti; (9) planovi treba da su strogo obavezni u merama, a indikativni u projekcijama; (10) plan je demokratski dogovor kojim se definišu ključni elementi ekonomske i razvojne politike; (11) sistem planiranja zasniva se na kriterijalnom pristupu — napušta se koncept sektorski definisanih prioriteta u korist selekcije projekata razvoja na osnovu kriterija za podršku i tržišne verifikacije.

Kad se na federalnom nivou postigne saglasnost o ključnim pitanjima plana, republike i pokrajine i ostali subjekti planiraju konkretne modalitete razvoja u skladu sa svojim specifičnim preferencijama i raspoloživim sredstvima.

Potrebno je ukinuti obavezu planiranja za sve subjekte izuzev DPZ i organizacija integrisanih u velike sisteme.

Društveni plan Jugoslavije i planovi SR i SAP, zbog efikasnosti makroekonomskog usmeravanja, trebali bi, u nekim bitnim aspektima biti usklađeni. Neophodno je da društveni planovi sužavajući »polje« svog uticaja tamo gde će delovati to čine efikasnije i sa definisanim nadležnostima i odgovornostima.

Bitnu novinu predstavljao bi indikativan karakter projekcija, kod društvenih planova, u smislu da se njima ne definiše obaveza angažovanja akumulacije. Izuzetak u tom smislu predstavljao bi izvestan broj infrastrukturnih i srodnih sektora (netržišni segment) u kojima bi definisane projekcije bile oslonjene na pouzdane izvore finansiranja.

Politika strukturisanja privrede mora imati i svoju operativnu dimenziju, *mora početi odmah da bi uopšte bila moguća.* U ovom smislu Program mera posle 15. maja 1988. godine komplementaran je otvaranju procesa o kome je reč.

Povećanje akumulacije, neophodno za prestrurkturisanje privrede podrazumeva aktiviranje svih raspoloživih potencijala privrede u pravcu povećanja efikasnosti njene upotrebe, s jedne strane, i dodatne napore za rasterećenje privrede od neproizvodne (opšte i zajedničke) potrošnje. Veći stepen selektivnosti razvojnih programa je pretpostavka za povećanje akumulativne sposobnosti privrede. To podrazumeva doslednu realizaciju koncepta otvorene privrede, kao polazišta investicione politike. Povećanje stope bruto akumulacije obezbedilo bi se stimulisanjem svih vidova štednje i direktnim angažovanjem sredstava sta-

Digitized by Google

novništva, realnom amortizacijom, politikom raspodele dohotka, ali i refinansiranjem dela spoljnog duga, zajedničkim ulaganjima sa inostranim partnerima i korišćenjem nekreditnih oblika inostranih sredstava.

Program mera posle 15. maja i sporazum sa MMF-om omogućuju realizaciju Programa konsolidacije spoljne likvidnosti u ovoj godini. Smanjivanjem stepena zaduženosti na osnovi proširenog refinansiranja i korišćenja novih kredita stećiće se povoljniji materijalni uslovi za prestrukturisanje privrede. U kontekstu regulisanja spoljne likvidnosti zemlje veoma je značajno da se stvore sistemski uslovi za korišćenje dopunskih izvora stranih sredstava na bazi inovativnih rešenja (konverzijom duga u zajednička ulaganja, prodajom duga za obveznice i dr.).

Odgovarajuća institucionalna prilagođavanja u pravcu povećanja ekonomske, tržišne samostalnosti privrednih subjekata podrazumevaju otvaranje šireg procesa deregulacije privrede. S druge strane, sugerisana politika strukturnog prilagođavanja ima i svoj mikroekonomski aspekt. Reč je o prilagođavanju unutrašnje organizacije rada i poslovanja OUR izmenjenom, tržišno orijentisanom institucionalnom okruženju, razvijanju i unapređenju novih funkcija robnih proizvođača (marketing, istraživanje i razvoj, finansiranje, obrazovna i kadrovska politika i dr.), te prilagođavanju strukture i kvaliteta proizvodnje zahtevima otvorenog, konkurentnog tržišta, afirmaciji preduzetništva.

U procesu prestrukturisanja privrede značajna je uloga makroekonomske politike u svim njenim segmentima (spoljno-trgovinska i devizna politika, politika tržišta i cena, kreditno-monetarna i poreska politika). Prilagođenom makroekonomskom politikom podstaklo bi se oživljavanje proizvodnje, pre svega kroz liberalizaciju cena, uvoza i deviznog tržišta.

Nedavno donetim merama spoljnotrgovinske i devizne politike obezbediće se otvaranje procesa liberalizacije uvoza (na slobodnom režimu u maju 1988. biće oko 40%, a do kraja godine oko 50% ukupnog uvoza). Podsticanje izvoza ostvarivaće se ažurnim prilagođavanjem deviznog kursa (pri čemu će parametar biti cene na malo) i dinarskim podsticajima. Prestankom primene člana 110. Zakona o deviznom poslovanju obezbediće se ravnopravno učešće na jedinstvenom deviznom tržištu svih privrednih subjekata sa legitimnim pravima na uvoz i plaćanje.

Saglasno nedavnoj liberalizaciji cena 60% vrednosti industrijske proizvodnje realizovaće se po cenama formiranim prema uslovima na tržištu. Od jeseni 1988. godine slobodno će se formirati cene 70% vrednosti industrijske proizvodnje. Liberalizacija uvoza komplementarna je sa postepenim napuštanjem kontrole cena, jer sprečava monopolsko ponašanje na domaćem tržištu. Obe ove liberalizacije, zajedno s liberalizacijom deviznog tržišta, zapravo predstavljaju skup mera neposredno usmerenih na povećanje transparentnosti jugoslovenskog tržišta i afirma-

Digitized by Google

ciju koncepta otvorene privrede kao osnove za otvaranje zamašnijeg procesa strukturnih promena u privredi Jugoslavije.

U kontekstu prestrukturisanja jugoslovenske privrede veoma je značajno da se refinansiranje spoljnog duga i »svež novac« racionalno koriste. Sa razvojnog aspekta osobito je važno obezbediti rigoroznu selekciju projekata u koje se usmeravaju *dugoročni* zajmovi međunarodnih finansijskih institucija, posebno Svetske banke (krediti za izvozno orijentisane projekte, SAL II, projektni zajmovi).

*

* *

Politika strukturnih promena mora izražavati novu »filozofiju« razvoja, bitno novu koncepciju i politiku razvoja, zasnovanu na modernoj, tržišnoj i otvorenoj privredi, mora u sebi izražavati budućnost istorijske sinteze samoupravljanja i tehnološke revolucije.

Digitized by Google

Branislav Šoškić

Pluralizam svojine u našoj privredi

Pitanje svojine na sredstvima za proizvodnju jeste jedno od centralnih pitanja privrednih reformi u socijalističkim zemljama. Jedan slobodan, naučno zasnovan, nedogmatski pristup problematici svojine u socijalističkoj privredi očekuje se s pravom od jugoslovenskih naučnih i ostalih radnika, ako nećemo da Jugoslavija prepusti drugima — pre četrdeset godina stečenu pijemontsku — ulogu borca protiv dogmatizma i svakojakih ideoloških predstava.

Predmet našeg razmatranja jesu ekonomski aspekti društvene i ostalih vidova svojine na sredstvima za proizvodnju, njihov karakter, mjesto i uloga (postojeća, moguća i poželjna) u socijalizmu i socijalističkoj privredi, polazeći, pri tom, od istorijske potrebe da socijalistička privreda postane efikasna bar toliko koliko je efikasna privreda u alternativnim društveno-ekonomskim i privrednim sistemima. Posebno ćemo razmotriti one aspekte ove problematike gdje postoje dileme, nesporazumi i predrasude. Posmatraćemo tri osnovna oblika svojine na sredstvima za proizvodnju: (a) društvenu odnosno opšte-društvenu, (b) zadružnu odnosno kolektivnu, kooperativnu i (c) individualnu odnosno porodičnu svojinu. Pokušaćemo, pored ostalog, da odgovorimo na pitanje teorijske i idejne kompatibilnosti, tj. primjerenosti, prikladnosti sva ta tri oblika svojine (na sredstvima za proizvodnju) socijalizmu kao društveno-ekonomskom sistemu.

Digitized by Google

1. Napomenimo najpre da su se poznati socijalistički pisci, Marksovi prethodnici i njegovi savremenici, — u cilju prevazilaženja klasne podvojenosti kapitalističkog društva, eksploatacije i odvojenosti radnika od sredstava za proizvodnju — zalagali za izgradnju novog u osnovi socijalističkog društva (mada ga nisu svi tako nazivali) dajući različite projekte. Neki od njih su socijalističku privredu zamišljali u vidu radničkih akcionarskih (dioničarskih, suvlasničkih, defakto zadružnih kooperativnih) preduzeća, znači preduzeća u kojima bi radnici bili istovremeno vlasnici sredstava za proizvodnju i neposredni proizvođači (za razliku od akcionarskih društava u kapitalizmu gdje sredstva za proizvodnju nisu u svojini radnika, već u svojini kapitalista, suvlasnika, akcionara). Zalaganja za ta radnička akcionarska (zadružna, kooperativna) preduzeća kao osnovni vid socijalističke privrede odgovara često isticanom sloganu u radničkom i socijalističkom pokretu »fabrike radnicima« (često je tom sloganu dodavan i drugi deo: »zemlja — seljacima«).

Što se tiče Marksa on je visoko ocijenio »kooperativne fabrike samih radnika« kao »prvi proboj starog oblika« i istakao da je »u njihovim okvirima ukinuta suprotnost između kapitala i rada, ali isprva samo u tom obliku da su radnici kao asocijacija svoj sopstveni kapitalista, t. j. primjenjuju sredstva za proizvodnju radi oplodnje vrednosti svog sopstvenog rada. Ona pokazuju kako se, na izvesnom stupnju materijalnih proizvodnih snaga i društvenih oblika proizvodnje koji njemu odgovaraju, iz jednog načina proizvodnje (kapitalizma — B. Š.) prirodno razvija i izgrađuje nov način proizvodnje (socijalizam — B. Š.).« Marks u produžetku kaže: »Kapitalistička akcionarska preduzeća treba smatrati, kao i kooperativne fabrike, kao prelazne oblike iz kapitalističkog načina proizvodnje u udruženi, samo što je u jednima suprotnost ukinuta negativno, a u drugima pozitivno« (»Kapital«, Kultura, Beograd, 1948, III tom, gl. 27, str. 372—373).

U socijalističkim zemljama je bilo preovladalo shvatanje da socijalistička privreda treba da bude zasnovana na društvenoj (opšte-društvenoj, državnoj, narodnoj) a u poljoprivredi i eventualno maloj privredi uglavnom na zadružnoj (kolektivnoj) svojini, uz krajnje sužene okvire za individualnu (porodičnu) svojinu na sredstvima za proizvodnju (na tzv. okućnicama u poljoprivredi i eventualno nekim segmentima male privrede). U oficijelnim shvatanjima tih zemalja bilo je uhvatilo maha uglavnom shvatanje da u perspektivi socijalistička privreda treba da se razvija u pravcu takoreći monističkog svojinskog odnosa, tj. isključivo društvene svojine na sredstvima za proizvodnju. Time se može i objasniti svojevrsni proces transformacije zadružne (kolektivne) svojine u poljoprivredi u pravcu državne svojine u nekim zemljama.

Pitanje primjerenosti različitih oblika svojine (na sredstvima za proizvodnju) socijalizmu zavisi od odgovora na pita-

Digitized by Google

nje šta je to socijalizam. Ako je to, prije svega, takav društveno-ekonomski sistem koji ukida klasnu podijeljenost društva na eksploatatorsku klasu vlasnika sredstava za proizvodnju, s jedne, i eksploatisanu klasu najamnih radnika, s druge strane, prvu koja ne radi već samo (direktno ili indirektno) upravlja privredom i ubira tuđi višak rada i drugu koja radi, proizvodi a ne upravlja privredom, koja prodaje svoju radnu snagu i biva eksploatisana, sistem u kome se raspodjela vrši prema radu (kvantitetu, kvalitetu i rezultatima rada), sistem koji rješava radnu i socijalnu sigurnost i zaštitu, otklanja krajnosti u socijalističkim razlikama i stalno podiže efikasnost privrede i, sljedstveno, životni standard i bogatstvo stanovništva, ako je socijalizam takav društveno-ekonomski sistem, onda je njemu kompatibilna opšte-društvena svojina ali i ostali vidovi svojine nad sredstvima za proizvodnju ukoliko ne koriste tuđu radnu snagu, gdje su radnici istovremeno proizvođači i vlasnici odnosno suvlasnici i upravljači, tim prije što oni preuzimaju u potpunosti rizik svog poslovanja, rizik nad svojom imovinom, svojinom. Prema tome, svi oblici svojine nad sredstvima za proizvodnju ukoliko ne koriste tuđu radnu snagu imaju socijalistički i samoupravni karakter. Za takve vidove svojine ne bi trebalo postavljati nikakva ograničenja. Uzgred da pomenemo da, na primjer, i oficijelna misao Albanije smatra socijalističkim kako državnu tako i zadružnu svojinu.

To, naravno ne znači da u zadružnom i individualnom (porodičnom) obliku svojine nad sredstvima za proizvodnju u socijalizmu ne treba angažovati tuđu radnu snagu, naročito ako društveni sektor nije u stanju da uposli, pogotovo ne produktivno, ogromnu armiju nezaposlenih, pri tom mladih i obrazovanih radnika. Rješenjima u privrednom sistemu, u radnom i drugom zakonodavstvu, treba predvidjeti stimulativne okvire koji bi radnicima, zaposlenim u ta dva sektora privređivanja pružali najmanje iste radne uslove, nivo ličnih dohodaka, socijalnu i drugu zaštitu i prava koja uživaju radnici u društvenom sektoru.

Rješenje koje bi u ovim sektorima do kraja onemogućavalo eksploataciju sastojalo bi se, po našem mišljenju, u tome što bi radnici učestvovali u delu ostvarene dobiti, koja odgovara dodatnoj akumulaciji (iznad minimalne društveno dogovorene tj. iznad realne »kamate« na poslovni fond) koju ostvaruju radnici u odgovarajućoj istoj ili bliskoj grani u društvenom sektoru. Ukoliko bi to učestvovanje u delu ostvarene dobiti pripadalo, na primer, radnicima u vidu dionica sa varijabilnom naknadom (dividendom) u zavisnosti od rezultata poslovanja, to bi te radnike u tim sektorima postepeno pretvaralo u suvlasnike, zadrugare.

Pri tom, treba imati u vidu motivaciju za rad, neposrednu materijalnu zainteresovanost, odnos prema radu, racionalno poslovanje, korišćenje raspoloživih kapaciteta, štednju energije i si-

Digitized by Google

rovina, jednom rečju, intenzitet motivacionih impulsa u domenu zadružne a pogotovu individualne (porodične) svojine, i efikasnost privređivanja koja iz toga slijedi, a koja je toliko presudna za budućnost socijalističke privrede i socijalizma, jasno je da bi monistički pristup u smislu opredeljenja samo za — ili uglavnom za — društvenu svojinu — sada ili ubuduće — i istrajavanje u tom pravcu značilo nastavak ozbiljnog privrednog posustajanja, zaostajanja, gubljenja istorijske trke pa i perspektive socijalističke privrede i socijalizma kao društveno-ekonomskog sistema.

Ovde se m o r a p o s t a v i t i p i t a n j e: da li su motivacione prednosti, sljedstveno, pozitivni privredni efekti u domenu zadružne i, posebno, individualne svojine dovoljan razlog da se odustane od opšte-društvene svojine i da se pristupi njenom pretvaranju u zadružnu, odnosno kolektivnu (kooperativnu, grupnu ili deoničarsku) i individualnu (porodičnu svojinu). Naravno da nisu. Opšte-društvena svojina na sredstvima za proizvodnju treba da bude dominantan oblik svojine u socijalističkoj privredi. U nekim oblastima privređivanja ona mora biti jedina. U vrednosnom pogledu ona se mora štititi i uvećavati. S druge strane, potrebno je radikalno se oslobađati dogmatskih shvatanja i ideoloških predrasuda u pogledu zadružne i individualne svojine i njeno oslobađanje od institucionalnih i administrativnih ograničenja, izuzev djelimično u pogledu oblasti djelovanja, obima sredstava za proizvodnju i broja zaposlenih radnika.

One oblasti u kojima nije ili ne može biti podruštvljena proizvodnja, gdje društveni sektor ne pokazuje posebni interes i pozitivne poslovne rezultate, gdje je moguća — u tržišnoj privredi inače neophodna — konkurencija, ne samo u poljoprivredi već u svim oblastima male privrede, zanatstva, prerade, prometa, treba učiniti dostupnim zadružnom i individualnom sektoru privređivanja. Treba obezbeđivati približno iste uslove poslovanja svim oblicima svojine i podsticati njihovu međusobnu saradnju i udruživanje. Restriktivna praksa i postupci u odnosu na malu privredu u domenu individualne i zadružne svojine bila bi znatno manja kada bi osnivačke nadležnosti u ovoj oblasti bile prenijete sa opštinskih na republičke (pokrajinske) organe.

2. Društvenu svojinu na sredstvima za proizvodnju treba vrednosno (a ne u fizičkom obliku) čuvati i uvećavati. Da bi se utvrdili najadekvatniji vidovi njene zaštite i uvećavanja treba precizirati šta podrazumijevamo pod društvenom svojinom na sredstvima za proizvodnju. Po našem mišljenju društvenu, odnosno opšte-društvenu svojinu na sredstvima za proizvodnju treba posmatrati (kako to i stoji u njenom nazivu) kao svojinu društva u cjelini, kao svojinu najšire društvene zajednice (ne državne), kao svojinu odnosno susvojinu svih naših građana. U tom smislu ne bi bilo pogrešno posmatrati sve naše građane

Digitized by Google

kao suvlasnike (da ne kažemo, deoničare, akcionare) idealnih jednakih djelova ukupnih društvenih sredstava za proizvodnju.

Društvena odnosno opšte-društvena svojina se najadekvatnije može očuvati odnosno štititi uvođenjem društveno dogovorene, obavezne realne, minimalne (ekonomske i funkcionalne) amortizacije, ostavljajući mogućnost radnim kolektivima da tu amortizaciju povećavaju. Obaveznost takve realne amortizacije proističe iz činjenice da su sredstva za proizvodnju društvena svojina a ne svojina radnog kolektiva, da su ona poverena na upravljanje radnom kolektivu sa obavezom (kod nas ustavnom) da se ona vrednosno štite i uvećavaju. Bez takve čvrste obaveze za minimalnu realnu amortizaciju može se desiti, a u našoj praksi se to godinama dešavalo, da stvarna amortizacija bude negativna, da se njen znatan deo obračunski preliva u dohodak, a preko toga u lične dohotke i, sledstveno, u opštu i zajedničku potrošnju (s obzirom da lični dohoci služe kao osnovica doprinosa za opštu i zajedničku potrošnju). Tako se društvena sredstva, društvena svojina pretvara u privatnu svojinu. Tako se ne obezbeđuju dovoljna sredstva (amortizacije) za prostu reprodukciju, dolazi do umanjene reprodukcije sa svim negativnim dugoročnim posljedicama u pogledu slabije tehničke opremljenosti rada, niže produktivnosti, proizvodnje i konkurentnosti, nižeg izvoza i deviznog priliva.

Realna, minimalna ekonomska amortizacija pretpostavlja realnu amortizacionu stopu, automatsko revalorizovanje sredstava i realno pozitivnu kamatnu stopu na depozite radnih organizacija (po osnovu amortizacije, akumulacije, dobiti i slično), kao i za sve depozite i kredite (izuzev za one kredite za koje je obezbeđen regres do realno pozitivne kamatne stope).

Društvenu svojinu na sredstvima za proizvodnju treba ne samo vrednosno očuvati već i uvećavati. Najadekvatniji način njenog vrednosnog uvećavanja jeste uvođenje društveno dogovorene obavezne realne, minimalne ekonomske akumulacije. Ona bi po našem mišljenju, trebalo da bude u visini realne »kamate« na poslovni fond, naime, one realne kamate (iznad revalorizacije glavnice na nivou stope inflacije) koju banke odobravaju na deponovana najduže oročena novčana sredstva. Realno vrednovanje i automatska revalorizacija društvenih sredstava u svakom radnom kolektivu je pretpostavka za utvrđivanje društveno dogovorene obavezne realne minimalne akumulacije u visini realne »kamate« na poslovni fond.

Ovde se može postaviti pitanje: da li je neophodno utvrđivati obaveznu realnu minimalnu amortizaciju i akumulaciju ili treba razvijati tržišnu privredu sa preuzimanjem rizika i odgovornosti, sve do stečaja gdje bi ekonomska prinuda prisiljavala radne kolektive da sami izdvajaju potrebnu amortizaciju i akumulaciju. Tačno je da bi tržišni uslovi, bespoštedna konkurencija i ekonomska prinuda, ali samo ako bi bili vrlo rigorozni, dovodili do toga. Ali oni u našim uslovima, bar za dogledno vre-

Digitized by Google

me, neće moći biti tako oštri i rigorozni, pa je teško pretpostaviti da će biti dobrovoljno odvajana realna minimalna amortizacija i akumulacija u svim radnim kolektivima. A to znači da neće biti obezbeđivano vrednosno očuvanje i uvećanje ukupne društvene svojine nad sredstvima za proizvodnju odnosno proširena reprodukcija. Osim toga, ne treba smetnuti s uma da se ovde radi o sredstvima za proizvodnju koja su društvena svojina, odnosno svojina društva u celini, a nisu svojina radnog kolektiva i da je društvo ta sredstva poverilo radnom kolektivu na upravljanje i — po Ustavu — očuvanje i uvećanje. Stoga je prirodno da društvo obezbeđuje očuvanje svojih sredstava uvođenjem obavezne minimalne amortizacije a uvećanje svojih sredstava uvođenjem obavezne minimalne akumulacije. Društvo, naime, ima pravo da za svoja sredstva za proizvodnju koja su u fizičkom obliku, traži bar toliku nadoknadu, glavnicu i »kamatu«, koju bi ono dobilo ulaganjem, deponovanjem isto tolike novčane vrednosti u banke.

Privrednim organizacijama, naravno, treba ostaviti mogućnost, pravo pa i neku moralnu obavezu da izdvajaju dodatnu akumulaciju za proširenu reprodukciju. Po našem mišljenju, ne postoje teorijske i ideološke prepreke — i to je novina za koju bismo se založili — da ta akumulacija, zbog motivacionih razloga i materijalnog podsticaja, bude tretirana kao svojina radnog kolektiva, u vidu, recimo, deonica koje bi glasile na ime (pojedinačnih radnika), u srazmjeri sa pojedinačno ostvarenim ličnim dohocima, ali neotuđivih iz fondova preduzeća, sa varijabilnom (u zavisnosti od poslovnih rezultata) naknadom, dividendom, kao naknadom za minuli rad. Sa godinama rada povećavao bi se taj iznos dodatne akumulacije i varijabilna naknada za minuli rad. (Tehnički to bi moglo da se vodi u vidu internih uslovno nazvanih »štednih« knjižica). Ti dodatni kolektivni akumulacioni fondovi mogli bi da služe i kao fondovi rizika odnosno osiguranja za pokrivanje eventualnih poslovnih gubitaka, što bi, takođe, štitilo i uvećalo društvenu svojinu. Radnici bi svoj deo tog dodatnog akumulacionog fonda prenosili samo odlaskom u drugu radnu organizaciju ili penzionisanjem (u fond penzionog osiguranja). Ova dodatna akumulacija, mogla bi da bude tretirana kao dobrovoljna, ali bi mogla, zadržavajući sve druge naznake, da bude tretirana (zbog razloga motivacije i preuzimanja rizika) kao obavezna.

Dodatnu akumulaciju kao obaveznu, uključili smo u jedan naš razvojni i antiinflacioni model raspodjele ostvarenog dohotka. U njemu se, zbog teške materijalne situacije naših privrednih organizacija i pogodnije motivacije, ne zahtijeva izdvajanje obavezne akumulacije prije ličnih dohodaka. Po njemu bi preduzeća u društvenom sektoru bila obavezna da iz ukupnog prihoda najpre pokriju realnu amortizaciju, materijalne troškove i dužničke obaveze. Nakon toga bi (iz dohotka) prvo pokrila minimalne odnosno zagarantovane lične dohotke (na primjer u iznosu

Digitized by Google

50 posto od prosečnih ličnih dohodaka) prema broju po kvalifikaciji tzv. uslovnih radnika. Preostali deo ostvarenog dohotka delio bi se u određenoj čvrstoj procentualnoj srazmeri između: (a) dodatnih ličnih dohodaka, (b) akumulacije (zavisno od revalorizovane vrednosti društvenih sredstava u svakom preduzeću) i (c) opšte i zajedničke potrošnje.

Procenat srazmernog rasta sve te tri veličine bi trebalo tako da bude usklađen da se kumulativno posmatran porast ličnih dohodaka u preduzeću do proseka u privredi prema tzv. uslovnom radniku (znači 100 posto u odnosu na ukupne minimalne lične dohotke) postigne kada se postigne iznos obavezne akumulacije na nivou realne »kamate« (na primer 10 posto) na poslovni fond preduzeća, tj. na ukupna društvena sredstva u preduzeću. Na toj tački bi izdvajanja za opštu i zajedničku potrošnju trebalo da budu na nivou, koji je društveno dogovoren (na primjer, jednak 50 (40,30) posto porasta ukupnih ličnih dohodaka po uslovnom radniku u odnosu na ukupne minimalne lične dohotke preduzeća i 50 (40,30) posto izdvajanja za akumulaciju, tj. u našem slučaju 5 (4,3) posto realne »kamate« na ukupan poslovni fond, tj. ukupna društvena sredstva u preduzeću).

Navedena srazmjera u raspodjeli ostvarenog dohotka nastavila bi se i nakon postizanja obavezne akumulacije, stvarajući tako nova povećanja ličnih dohodaka, dodatnu obaveznu — akumulaciju koja bi mogla biti, odnosno koja bi bila svojina radnika u datom kolektivu (kako smo to ranije iznijeli) i dodatnu opštu i zajedničku potrošnju (koja bi mogla biti usmjerena samo u neke propulzivne oblasti zajedničke potrošnje).

Naš model prihvata podjelu ličnog dohotka na dva dijela, s tim (1) što iz motivacionih razloga, prvi dio ličnog dohotka ograničava na minimalni odnosno (što bi trebalo da bude isto) zagarantovani lični dohodak i (2) što akumulaciju, tj. proširenje društvene svojine na sredstvima za proizvodnju kao i izdvajanja za opštu i zajedničku potrošnju vezuje odmah za porast ličnih dohodaka iznad minimalnih.

Raspodjela, koja se u nekim dokumentima zagovara, koja predviđa podmirenje ličnih dohodaka na nivou tzv. vrijednosti radne snage prije izdvajanja za opštu i zajedničku potrošnju i za akumulaciju delovaće destimulativno na radnike, da se nakon tako postignutih ličnih dohodaka (koji ulaze u tzv. cijenu koštanja) zalažu za povećanje dohotka, t. j ostvarenja dobiti, jer pre nego što bi mogli da povećavaju lični dohodak iz dobiti moraju da stvore značajan deo dohotka (dobiti) za opštu i zajedničku potrošnju i za akumulaciju. Stoga nam naš model izgleda prikladniji, elastičniji i stimulativniji za radnike i napore u ostvarenju dohotka i dobiti (kao dijela tog dohotka). On motivaciono i čvrsto vezuje sva tri osnovna elementa raspodjele (lične dohotke, akumulaciju i društvenu režiju) za ostvareni dohodak, obezbeđuje čvrsto, procentualno učešće privrede u dohotku, obavezne i do-

Digitized by Google

datne akumulacije za proširenu reprodukciju i društvene režije (koja bi se pokrivala iz realnih izvora ostvarenog dohotka, a ne — kao što se kod nas godinama čini — i iz emisije nove nepokrivene novčane mase).

Prigovor koji bi se mogao čuti bio bi da bi ta dodatna (bilo dobrovoljna, bilo, što je bolje, obavezna) akumulacija ako bude tretirana kao kolektivna (datog radnog kolektiva) a ne kao opšte-društvena svojina, značila da se remeti »monolitnost« odnosno »čistota« društvene svojine u društvenom sektoru. Odgovor koji bi se morao dati jeste da ta monolitnost svojine ne samo da nije neophodna nego, zbog potrebnih motivacionih impulsa odnosno veće materijalne zainteresovanosti radnika, nije ni poželjna. Uostalom mi ni sada nemamo u društvenom sektoru »monopolitnu«, niti »čistu« društvenu svojinu. Veliki dio te svojine, imovine uzet je u vidu kredita i de facto pripada našim i stranim kreditorima. Ne treba zaboraviti da preko 40 posto investicija u društvenom sektoru potiče iz kredita prevashodno iz ušteda naših građana kod banaka, koje ih u vidu kredita pozajmljuju našim preduzećima u društvenom sektoru.

3. Štednja stanovništva deponovana kod banaka i pozajmljivana privredi u vidu investicionih kredita jeste značajan izvor dodatne akumulacije u društvenom sektoru. Pri dobrom poslovanju preduzeća ta štednja (nakon otplata kredita i kamata) doprinosi uvećanju ukupnog društvenog proizvoda, ličnih dohodaka ali i uvećanju društvene svojine. Stoga tu štednju naših građana u zemlji i inostranstvu treba stimulisati, prije svega realno pozitivnim kamatnim stopama (višim od stope inflacije), stabilnim i trajnijim rješenjima u kreditnoj politici, razvijanju povjerenja štediša, privlačenjem ogromnih deviznih štednih uloga naših radnika u inostranstvu (koji po nekim procjenama, premašuju ukupan naš spoljni dug).

Obično se ne spori potrebu kredita, kao izvora dodatne akumulacije, niti kamate kao naknade za štednju posuđenu drugima (preduzećima i stanovništvu). Međutim, tu i tamo, doduše vrlo rijetko, može se čuti pa i pročitati da je kamata dohodak od svojine a ne od rada pa je, prema tome, po nekom šablonu, to eksploatacija (onih koji uzimaju kredite od strane štediša).

Apstrahujmo činjenicu da je kod nas godinama kamatna stopa na štednju i depozite (stanovništva i privrede) bila negativna, t. j. ispod stope inflacije, i značila je realnu eroziju glavnice, a krediti sa negativnom kamatnom stopom značili su jednim svojim dijelom besplatan poklon uzimaocima kredita, drugim riječima, neopravdano prelivanje dohotka, defakto eksploataciju štediša kao kreditora. Pođimo od pretpostavke realno pozitivne kamate za sve depozite i sve uzete kredite (što bi inače moralo da bude naše trajno opredeljenje).

Prvo, štednju naših radnika i ostalih građana ne treba posmatrati kao svojinu u onom smislu kako je to Marks govorio o svo-

Digitized by Google

jini kapitalista. U socijalističkoj privredi, koja je tako davno i tako radikalno podruštvila ne samo krupna sredstva za proizvodnju (već, bez ikakve potrebe i sa negativnim efektima, i sitna sredstva, u zanatstvu, maloj trgovini i slično), štednja radnika jeste, po pravilu, deo ličnih dohodaka po osnovu rada, deo minulog rada.

Drugo. Radnik, kao štediša se odriče dijela tekuće potrošnje, ulaže deo svog minulog rada, svoju uštođevinu (u banku) koju uzimaju privredne organizacije i stanovništvo. Prirodno je da je za odricanje od tekuće potrošnje, za svoj minuli rad posuđen drugome, radnik dobije odgovarajuću naknadu u vidu (realno pozitivne) kamate.

Treće. Korisnici kredita, investitori uzimaju taj kredit, taj tuđi minuli rad, dobrovoljno, zbog toga što će, ako dobro posluju, taj investicioni kredit, uložen u sredstva za proizvodnju, njima na tržištu omogućiti dohodak veći nego što je otplata glavnice i kamata. Kako se onda može, sem ako nećemo mitologizaciju, govoriti o eksploataciji onih koji uzimaju kredit od strane štediša, radnika koji ustupaju na korišćenje svoj minuli rad, svoju uštođevinu kao dio ličnog dohotka po osnovu rada.

Četvrto. U tržišnoj pa prema tome i u socijalističkoj tržišnoj privredi, a to je još Marks (u III tomu »Kapitala«) pokazao, tržišne cijene se formiraju — pa prema tome se i dohodak, dobija — ne prema radnoj vrijednosti a to će reći prema prenesenoj vrijednosti postojanog kapitala, količini uloženog tekućeg rada t. j. vrijednosti radne snage i (podvlačimo) višku vrijednosti u datoj grani proizvodnje, već orijentaciono prema tzv. cijeni proizvodnje, a to će reći prema vrijednosti postojanog kapitala, vrijednosti radne snage i (podvlačimo) prosečnog profita (za cijelu privredu a ne viška vrijednosti date grane proizvodnje). A to praktično znači da se i po osnovu sredstava, tj. minulog opredmećenog rada, svojine, a ne samo po osnovu tekućeg rada, dobija (na tržištu) dohodak. O kakvoj se onda eksploataciji radi?

Peto. Ako bi makar samo uslovno prihvatili, polazeći šematski od pojednostavljene teorije radne vrijednosti, da je kamata dohodak od svojine (jer navodno, samo tekući rad stvara vrijednost) pa da je prema tome, ona vid eksploatacije, onda ti »eksploatisani«, uzimajući kredite bivaju »eksploatisani« (od štediša) a kupujući (za te kredite) sredstva za proizvodnju i po osnovu tih sredstava (tj. tuđeg minulog rada, svojine) prodajući robe i usluge dobijaju dobit i tako »eksploatišu« one koji rade sa manje sredstava i sa više tekućeg rada, prelivajući tako dio njihovog viška vrednosti (preko cijena koje gravitiraju oko cijena proizvodnje a ne oko vrijednosti) jer je prosečni profit (dobit) koju dobijaju veći od njihovog (tj. u njihovoj grani proizvodnje) viška vrijednosti.

Šesto. Idući ovom logikom moglo bi se »zaključiti« da radnici koji rade u granama sa višim organskim sastavom sred-

Digitized by Google

stava (kapitala) prelivaju (kroz tržišnu cijenu svojih proizvoda i dohodak) jedan dio viška vrijednosti radnika iz grana nižeg organskog sastava sredstava (kapitala) drugim riječima, radnici u granama sa višim »eksploatišu« radnike u granama sa nižim organskim sastavom sredstava.

Sedmo. Šablonizirani praktički »zaključak« bi bio: ako hoćemo da ne bude prelivanja viška vrijednosti i eksploatacije putem slobodnog, ekonomskog formiranja cijena (orijentaciono oko tzv. cijene proizvodnje), treba se opredijeliti za tzv. vrijednosne cijene, a do njih se može doći jedino administrativnim, neekonomskim putem, ipso facto, treba napustiti tržišnu privredu i tržišno formiranje cijena i vratiti se na administrativnu, centralističku, efatističku privredu. A nju i administrativne cijene više neće ni zemlje tzv. realnog socijalizma.

Zaključak koji bi se iz prethodnog i uopšte mogao izvući bio bi: prvo, kamata je kategorija robne a ne samo kapitalističke privrede, ona je nastala davno prije nastanka kapitalističke privrede i bez nje se ne bi moglo zamisliti funkcionisanje socijalističke robne pogotovo tržišne privrede, drugo, u tržišnoj privredi, sa ekonomskim (a ne sa tzv. vrijednosnim) cijenama dohodak se dobija ne samo po osnovu tekućeg, živog rada već i po osnovu minulog, opredmećenog rada, tj. uloženih sredstava odnosno svojine, treće, bez kamate na uložena sredstva ne bi ni bilo štednje koja bi išla u depozite i kredite i, četvrto, nema ozbiljnih teorijskih ni praktičnih osnova da se kamati pripiše atribut eksploatacije.

4. Sredstva koja preduzeća u društvenom, sektoru sukcesivno izdvajaju po osnovu amortizacije (za očuvanje društvene svojine) i po osnovu akumulacije (za uvećanje društvene svojine) po prirodi tehnološkog procesa ne mogu odmah i istovremeno biti ulagana u svoju prostu i proširenu reprodukciju. Da bi se ta sredstva, ta društvena svojina (po osnovu izdvojene amortizacije i akumulacije) očuvala, da ne bi gubila od svoje substance, od svoje realne vrijednosti, naročito u situaciji inflacije, i da bi se uvećavala njihova vrijednost, preduzeća koja racionalno posluju morala bi to postizati na jedan od sledeća tri vida: prvo, njihovim ulaganjem kao depozit (po pravilu oročen) kod banaka i po tom osnovu dobijanjem realno pozitivne kamate, drugo, njihovom direktnom pozajmicom drugim radnim organizacijama, sa sličnim efektima kao u prvom slučaju i, treće, ulaganjem tih sredstava u druge privredne organizacije odnosno udruživanjem sredstava i rada odnosno organizovanjem zajedničkih, mješovitih preduzeća.

Prva dva vida ulaganja ne izazivaju neke posebne dileme. Po neko još i danas osporava prikladnost ovog trećeg vida, »nalazeći« u njemu tzv. »kapital-odnos«. Iz svega onoga što smo do sada rekli jasno je da se tu ne radi ni o kakvom »kapital-odnosu« u smislu eksploatacije jednih (u koja se ulažu sredstva) od strane drugih preduzeća (koja ulažu sredstva). Stoga bi ovaj treći vid

Digitized by Google

ulaganja i udruživanja sredstava trebalo podsticati odgovarajućim mjerama ekonomske politike i privredno-sistemskim rešenjima, omogućavajući onima koji ulažu sredstva da učestvuju u upravljanju, poslovanju i zajedničkom riziku, dohotku i dobiti (saobrazno veličini uloženih sredstava). Neracionalno je takav vid udruživanja sredstava i rada vremenski ograničavati i predviđati obavezno vraćanje uloženih sredstava. Ukoliko bi ulaganja sredstava jednih u druge privredne organizacije bilo vršeno na moderniji način, sa hartijama od vrijednosti, onda bi drugom vidu ulaganja odgovarale obveznice sa (uglavnom) fiksnom ugovorenom naknadom, »kamatom«, po pravilu većom od bankarske kamate, a trećem vidu bi odgovarale deonice sa varijabilnom naknadom (dividendama), koje bi mogle da cirkulišu u prometu i da omoguće, pored ostalog i privrednoj organizaciji u koju su uložena sredstva da ih, ako tako oceni, otkupi. Drugi a posebno treći vid ulaganja su, inače racionalniji, sa jačim motivacionim elementima, efikasniji i preporučljiviji od prvoga.

5. Dodatna akumulacija u društvenom sektoru privrede koja, po pravilu, treba da dovede i dovodi do uvećanja društvene svojine bilo bi direktno i dobrovoljno ulaganje štednje radnikâ (dijela njihovog logičnog dohotka) u akumulaciji preduzeća (društvenog sektora) u kojima radi. To bi ulaganje moglo biti: prvo, u vidu obveznica sa fiksnom naknadom, »kamatom«, po pravilu većom od bankarske, i drugo, što je, sa motivacione tačke gledano, daleko pogodnije za uvećanje društvene svojine, u vidu vrednosnih papira sa varijabilnom naknadom (u zavisnosti od poslovnog rezultata preduzeća), preciznije, u vidu dionica sa dividendom. U ovom drugom slučaju radnik preuzima rizik poslovanja i ekonomsku odgovornost. Njegovo ulaganje predstavlja dodatnu akumulaciju za njegovo preduzeće. A samo preduzeće u ovom (drugom) vidu ne postaje dužnik, ono, po pravilu, ne vraća uloženu glavnicu. Dionica je prenosiva, može da mijenja vlasnika. Ona cirkuliše na sekundarnom tržištu hartija od vrednosti. Preduzeće je obavezno samo da donosiocu deonice isplaćuje varijabilnu naknadu (dividendu) i to samo u zavisnosti od poslovnih rezultata.

Prvi oblik direktnog ulaganja (u vidu obveznica sa utvrđenom naknadom) ne izaziva uglavnom nesporazume, jer su ga praktikovale neke naše privredne organizacije (u poslednje vrijeme Elektroprivreda, Zavodi »Crvena zastava« i ostali). Drugi oblik ulaganja sa varijabilnom naknadom, (u vidu dionica sa dividendom) kod nekih pojedinaca izaziva stvarno ili vještačko podozrenje. Neki čak, doduše bez ikakve argumentacije, »vide« u tome ni više ni manje nego »prelivanje društvene u privatnu svojinu«. Teško je ulaziti u razloge pa i motive takvih podozrenja. Kod nekih se, svakako, radi o nepoznavanju funkcionisanja i stvarne suštine tog mehanizma, kod nekih o strahu pred nepoznatim i o bojazni za osnove socijalističkog društveno-ekonomskog sistema, a kod nekih je — i to treba otvoreno reći — svjesna

Digitized by Google

namjera da nas ideološkim etiketiranjima zaplaše kako ne bismo vršili nikakvu reformu u svojinskim i drugim privrednim odnosima kako bi sadašnja neefikasnost socijalističke ili samoupravne privrede doživela debakl i kompromitovala socijalizam ili samoupravljanje ili i jedno i drugo.

Ima li šta prirodnije nego da radnici dobrovoljno izdvajaju dio svog ličnog dohotka dobijenog po osnovu rada i poslovanja, dio svog minulog rada, u vidu štednje i da ga ulažu u akumulaciju svog preduzeća (u društvenom sektoru), uvećavajući posredno i društvenu svojinu, uz preuzimanje rizika i ekonomske odgovornosti, uz naknadu u zavisnosti od rezultata rada i poslovanja, njegovog i ostalih radnika. To je svojina radnika, koju on ulaže u svoje preduzeće. Ona ni na koji način ne ugrožava društvenu svojinu. Baš obratno, ona je uvećava. To ne može da dovede do prelivanja društvene u privatnu svojinu. Od toga može da ima i ima koristi ne samo društvena svojina već društvo i privreda u cjelini, dinamičniji privredni rast, zaposlenost, izvoz, devizni priliv. Zar je više u duhu socijalizma ako radnik dio svog ličnog dohotka, svog minulog rada, u vidu štednje ulaže u banku, a banka ta sredstva, kao kredit, daje njegovoj (radnikovoj) privrednoj organizaciji, koja tako postaje dužnik, povećava svoje dužničke obaveze i mora, nezavisno od poslovnih rezultata, da vraća kredit i kamatu, što nije slučaj u obliku direktnog ulaganja štednje radnika u vidu hartija od vrednosti sa varijabilnom naknadom.

Slično je sa direktnim dobrovoljnim ulaganjem štednje stanovništva u privredne organizacije društvenog sektora prema svome nahođenju. To ulaganje štednje stanovništva moglo bi, kao i u prethodnom slučaju da se odvija u vidu obveznica sa utvrđenom (»kamatom«) ili dionica sa varijabilnom naknadom (dividendom). Mnogo toga što je rečeno o ulaganju štednje radnika u svoje privredne organizacije (društvenog sektora) odnose se, mutatis mutandis, i na ulaganje štednje stanovništva. Bojazan da bi ovaj vid ulaganja (štednje stanovništva u preduzeća društvenog sektora) dovelo do ugrožavanja samoupravnih prava zaposlenih radnika je neosnovana: prvo, zbog toga što se (makar za prvo vreme) vlasnicima obveznica i deonica ne bi moralo (mada bi bilo korisno) dati pravo učešća u upravljanju i poslovanju, njihova prava se mogu ograničiti na pravo informisanja o poslovnim rezultatima i poslovnoj politici i na savjetodavno pravo, drugo, zbog toga što nije neophodno institucionalizovati bilo kakav »savjet akcionara« kao paralelni upravni organ, kako to neki kao bojazan ističu, treće, što se uvijek može zakonski limitirati po obimu procentualno učešće takvog direktnog ulaganja stanovništva u odnosu na obim društvenih sredstava t. j. društvene svojine.

6. Posebni vidovi dodatne akumulacije koji, ako se dobro iskoriste i usmjere, mogu da dovedu do uvećanja društvene svojine, jesu strana ulaganja. Uzimanje stranih kredita na koje se

Digitized by Google

naša zemlja bila uglavnom orijentisala dovela je našu privredu u nezavidan položaj. Pretjerano veliki obim stranih kredita, neadekvatno usmjeravanje i struktuiranje, neracionalno i nenamjensko njihovo korišćenje (promašene privredne investicije, ulaganja koja nisu usmjerena na proizvodnju za izvoz, pokrivanje neprivredne potrošnje i slično), ugrozili su i umanjili društvenu svojinu nad sredstvima za proizvodnju.

Strano kreditiranje, u kojem je naša privreda dužnik i mora da otplaćuje glavnicu i realne kamate nezavisno od privrednih rezultata, trebalo bi napuštati i otvarati što više prostor za zajednička ulaganja pa, pod određenim uslovima i za direktna strana ulaganja. U njima naša privreda ne postaje dužnik. Tako se otvaraju mogućnosti za brži uvoz savremene tehnologije, za moderniju racionalniju i jeftiniju organizaciju rada i poslovanja, za brži prodor na strana tržišta, za oštriju, konkurenciju na domaćem tržištu, bez čega nema efikasnosti privređivanja. U zajedničkim ulaganjima strani partneri učestvuju u poslovnom riziku i zajedničkom dohotku i dobiti. Ali da bi bili dovoljno zainteresovani potrebno je donijeti adekvatna privredno-sistemska rješenja u pogledu zadržavanja prava svojine nad uloženom imovinom, učešća u poslovanju, mogućnost transfera dobiti i slično.

Uz adekvatna privredno-sistemska rješenja zajednička i direktna strana ulaganja ne samo da ne ugrožavaju društvenu svojinu nego stvaraju uslove za brži privredni rast, zapošljavanje naših radnika u zemlji umjesto u inostranstvo, prestruktuiranje naše privrede za konkurentniju i efikasniju ukupnu privredu, dodatne prihode društvenoj zajednici, naglašeniju izvoznu orijentaciju, veći devizni priliv, smanjivanje naše zaduženosti inostranstvu i sljedstveno za širenje prostora za društvenu svojinu uporedo sa ostalim oblicima svojine u našem društvu.

7. Radna organizacija, tj. samoupravno preduzeće trebalo bi da bude osnovni tržišni i razvojni subjekat i kao takav povjerenik, odnosno nosilac, (titular, subjekat) društvene svojine, koja vrednosno ne bi smjela da bude otuđena, već štićena (prije svega obaveznom realnom pa i dodatnom amortizacijom) i uvećavana (obaveznom akumulacijom u visini realne kamate na poslovni fond, pa i dodatnom akumulacijom). Sve dok je to društvena svojina ona ne bi smjela da bude pretvorena odnosno prelivena u privatnu svojinu, npr. u lične dohotke radnika.

Iako posluje sa sredstvima u društvenoj (a ne svojoj kolektivnoj) svojini, iako nije vlasnik sredstava za proizvodnju, takva radna organizacija može i trebalo bi da snosi ekonomski i imovinski rizik svojih poslovnih odluka, investicija i poslovanja. Prema tome, nije neophodno da radna organizacija bude vlasnik sredstava sa kojima radi da bi mogla da snosi imovinski rizik, mada bi radnici, radni kolektivi u ovom drugom slučaju bili jače motivisani, jer bi loši poslovni rezultati značili njihov direktan imovinski gubitak i snošenje rizika bi bilo potpuno, što

Digitized by Google

u praksi ipak nije slučaj kada je u pitanju društvena svojina. Obaveza radnog kolektiva u pogledu snošenja imovinskog rizika i materijalne odgovornosti u odnosu na opšte-društvenu svojinu sa kojom posluje trebalo bi da bude isto takvo kao što je u odnosu na uzeta tuđa sredstva u vidu kredita ili u odnosu na tuđa sredstva uzeta pod zakup. Uostalom korišćenje opšte-društvenih sredstava od strane radnih kolektiva, ekonomski gledano, jeste-makoliko da to pojednostavljeno zvuči-svojevrsni »zakup« na neograničeno vrijeme, gde se umjesto otplate glavnice vrši obavezna amortizacija a umjesto kamate na ta sredstva vrši obavezna akumulacija.

Društvena svojina, odnosno radna organizacija u društvenoj svojini, naravno, u određenim uslovima (npr. prilikom otvaranja stečaja) i u određenim oblastima (gdje društveni sektor nije zainteresovan, gdje ne pokazuje rezultate, gdje proizvodnja nije podruštvljena, gdje tehnološki i drugi razlozi na to upućuju) može da bude ponuđena na otkup, na prodaju, prema realnoj odnosno tržišnoj vrijednosti, radnicima u njoj zaposlenim (nastaju radne organizacije u zadružnoj kolektivnoj svojini) ali i drugima. Sredstva dobijena prodajom takve društvene svojine treba usmeriti u druge domene i oblike društvene svojine. Uz to treba predvidjeti i mogućnost davanja određenih, pogotovo nekorišćenih djelova društvene svojine u zakup, po pravilu vremenski ograničen, zaposlenim radnicima, nezaposlenima i drugim.

Pretvaranje — u određenim slučajevima — opšte-društvene u zadružnu svojinu ne znači umanjivanje realne društvene imovine, svojine. Uostalom, u teorijskom pogledu, opšte-društvenu svojinu možemo posmatrati kao jedan vid kolektivne svojine, gdje su suvlasnici svi građani jedne zemlje ili (načelno govoreći, za neke objekte) republike, pokrajine ili opštine. To je de facto kolektivna svojina u širem smislu riječi. Zadružna svojina je, takođe, vid kolektivne svojine, gdje su suvlasnici radnici koji rade u datoj radnoj organizaciji. To je de facto kolektivna svojina u užem smislu riječi (po nekima je to društvena svojina u užem smislu).

8. Kod opšte-društvene, nasuprot kolektivne — t.j. društvene u užem smislu — svojine javlja se, po našem mišljenju, jedna teorijska pa i praktična dilema. Sredstva radnih organizacija koje su osnovane bespovratnom dodelom društvenih sredstava, kako je to kod nas bilo u posleratnom periodu, prirodno je da budu tretirana kao opšte-društvena svojina. Dilema je kako tretirati sredstva radnih organizacija koje su, kao što je to već dugo slučaj kod nas, osnovane isključivo uzimanjem kredita (od banaka, koji najvećim dijelom potiče iz ušteda stanovništva) uz vraćanje tog kredita i kamate (pod uslovom da je kamatna stopa bila realno pozitivna) defakto na račun (umanjivanja) njihovih ličnih dohodaka. Da li, naime, neophodno da ta sredstva budu proglašavana opšte-društvenom svojinom, ili ona treba da budu tretirana kao kolektivna svojina tih radnika tih radnih

Digitized by Google

kolektiva. Da li je opravdano, sa stanovišta svojinskih odnosa i potrebe neposredne zainteresovanosti radnika i radnih kolektiva, pretvarati tu kolektivnu radom stečenu svojinu radnika, radnog kolektiva u opšte-društvenu svojinu. Nije li to, ipak neka tiha, zakonom sankcionisana, svojevrsna eksproprijacija (da ne kažemo eksploatacija) radnika i radnih kolektiva od strane šire društvene zajednice. Tim prije, ako kolektivnu radnu svojinu radnika, radnih kolektiva tretiramo kao društvenu u užem smislu riječi.

Zadružnu (kolektivnu, kooperativnu) svojinu nad sredstvima za proizvodnju ne treba vezivati samo pa ni pretežno za poljoprivredu. S obzirom na negativno iskustvo sa zemljoradničkim radnim zadrugama i individualističku tradiciju, zadružna svojina i zadružni vid privređivanja imaju, po svoj prilici, daleko veću šansu u oblasti prerade i prometa poljoprivrednih proizvoda i snabdevanja i, naravno, što je od posebnog značaja, u oblastima male privrede, zanatstva, uslužnih djelatnosti, trgovine, stambene izgradnje, intelektualnih usluga itd.

Tzv. ugovorne organizacije u maloj privredi jesu u stvari, zadružne organizacije, pa bi ih tako i trebalo tretirati i nema potrebe za nekim njihovim posebnim izdvajanjem. Osim toga, zadružna (kolektivna, kooperativna) svojina, sadržinski posmatrano, jeste u stvari svojevrstan vid deoničarske (akcionarske) svojine, svojevrstan u tom smislu što su zadrugari istovremeno radnici, tj. neposredni proizvođači i vlasnici, tj. suvlasnici, i što su oni međusobne finansijske odnose, prava i obaveze, uglavnom rješavali bez korišćenja savremenijh instrumenata kakvi su hartije od vrednosti odnosno deonice (sa varijabilnom naknadom tj. dividendom).

Zadruge, zadružne radne organizacije odnosno (ukoliko to nije pleonazam) zadružne organizacije udruženog rada bi trebalo da imaju pravo da, poput radnih organizacija u društvenoj svojini, diretkno angažuju štednju svojih zadrugara, zaposlenih radnika i ostalih građana za dodatnu akumulaciju raspisivanjem obveznica (sa utvrđenom naknadom, »kamatom«) i deonica (sa varijabilnom naknadom, tj. dividendom, u kom slučaju ulagači dobrovoljno preuzimaju rizik poslovanja a zadruga odnosno radna organizacija ne vraća glavnicu, jer deonica glasi na donosioca i cirkuliše na sekundarnom finansijskom tržištu, tj. prodaje se i kupuje). Iste mogućnosti u tom pogledu treba pružiti i radnim organizacijama u individualnoj (porodičnoj) svojini.

Što se tiče vlasnika obveznica a pogotovo dionica njima treba omogućiti da u zadružnim i individualnim (porodičnim) radnim organizacijama učestvuju u upravljanju i poslovanju odnosno utvrđivanju poslovne politike, saobrazno veličini uloženih sredstava. Imajući i to u vidu, kao i potrebe poslovne saradnje, treba omogućiti radnim organizacijama u društvenoj svojini da postaju vlasnici obveznica i dionica u zadružnim pa i individualnim (porodičnim) radnim organizacijama, da otkupe tzv.

Digitized by Google

kontrolni paket dionica pa u nekim slučajevima i sve dionice, pretvarajući tako te radne organizacije u organizacije u društvenoj svojini.

Za kolektivne (zadružne) i individualne radne organizacije, zbog karaktera svojine i preuzimanja rizika od strane njihovih vlasnika odnosno suvlasnika, nema potrebe da društvena zajednica utvrđuje obavezu u pogledu amortizacije (izuzev možda gornju granicu) i akumulacije. Međutim, u širem društvenom interesu, radi bržeg privrednog razvoja i što veće ukupne akumulacije poželjno bi bilo diferenciranom poreskom politikom podsticati ulaganje individualne štednje i dela dohotka odnosno dobiti svih pa i ovih radnih organizacija u akumulaciju (smanjivanjem pa i oslobađanjem od poreza i doprinosa, poreza na ukupan prihod građana i poreza odnosno doprinosa na dohodak ili dobit radnih organizacija).

9. Iz svega dosad iznetog proizilazi da socijalistička i samoupravna privreda, ako hoćemo da bude efikasna, što je istorijski imperativ, mora da bude mešovita privreda i to u dvostrukom pogledu: prvo, mješovita u tom smislu da je pored opšte-društvene svojine na sredstvima za proizvodnju, kao dominantnog oblika svojine, koju treba čuvati i uvećavati, neophodno uporedno postojanje i svestrani razvoj ostalih oblika svojine — zadružne (kolektivne, kooperativne, ortačke, grupne, deoničarske, kao suvlasništva) i individualne odnosno porodične, i, drugo, mješovite u smislu njihove čvrste povezanosti i svojevrsne integracije, koja ne bi mijenjala njihov svojinski karakter i dovodila do prelivanja jednog u drugi svojinski oblik, ali koja bi motivacionim impulsima, jako izraženim u zadružnoj a posebno individualnoj svojini, dovodila ne samo do očuvanja već do uvećanja opšte-društvene svojine, do značajnog podizanja efikasnosti u društvenom sektoru.

Tome treba da doprinese izraziti tržišni karakter privrede, što svestranije djelovanje ekonomskih i tržišnih zakonitosti, samostalnost privrednih subjekata, što slobodnija privredna inicijativa, što oštrija konkurencija, ekonomska prinuda, preuzimanje rizika i snošenje materijalne i radne odgovornosti, uz strogu finansijsku disciplinu, djelovanje realnih ekonomskih kategorija, posebno u oblasti kamata i deviznog kursa, uz postupnu liberalizaciju uvoza, devizno tržište sa orijentacijom na konvertibilnosti domaće valute, uz — što treba posebno istaći — naučno i stručno zasnovanu stimulativnu raspodjelu ličnih dohodaka i relativiziranje sigurnosti radnog mjesta i smenjivosti neradnih i nesposobnih, sve to, naravno, uz odgovarajuću aktivnu ekonomsku i razvojnu politiku i — na ovoj liniji — radikalnu reformu privrednog sistema.

Digitized by Google

Dragoljub Dragišić

Aktuelne kontroverze i nedoumice o društvenoj svojini

— Povodom predstojećih ustavnih promena —

Uvodna napomena

Zajedničko je svim istorijskim epohama da se društvena proizvodnja ostvaruje kao proces »spajanja« radnika i sredstava za proizvodnju. Način tog povezivanja, međutim, ne može biti isti u različitim društveno-istorijskim uslovima, *jer su konkretna ovlašćenja i obaveze radnika prema raspoloživim sredstvima u njima različita.* »Ma kakvi bili društveni oblici, — kaže Marks — radnici i sredstva za proizvodnju uvek ostaju njeni činioci. Ali i jedni i drugi su to samo po mogućnosti kad su jedni od drugih odvojeni. Da bi se uopšte proizvodilo, oni se moraju spojiti. *Po posebnom putu i načinu na koji se ovo spajanje vrši razlikuju se razne ekonomske epohe društvene strukture*«.[1]

Radi se, u stvari, o tome da se sredstvima za proizvodnju može raspolagati na različite načine, što se u stvarnosti ispoljava u obliku različitih ovlašćenja i prava prema njima. Naravno, ta ovlašćenja i prava u teoriji mogu biti različito interpretirana, a u pravnom sistemu mogu biti različito definisana i izdiferencirana. Ekonomski gledano, međutim, ona se u svim slučajevima mogu

[1] Kapital, tom II, str. 13 (podv. D.D.)

Digitized by Google

svesti na to: *kako se* raspoloživa sredstva za proizvodnju *stvarno koriste.* A to je, u stvari, faktičko pitanje. Naime, bez odgovarajuće analize faktičkog stanja ne može se pouzdano utvrditi *ko i kako i na koji način* raspoloživa sredstva za proizvodnju *faktički koristi.*

Činjenica je, međutim da se postojeće teorijske interpretacije društvene svojine u našem sistemu prvenstveno polarizuju upravo na pitanju njihovog odnosa prema stvarnosti, ali ne u smislu da jedni tu stvarnost respektuju, a drugi je ne uzimaju u obzir (kako se to ponekad tvrdi). Razlike, u stvari, postoje *u pristupu i načinu interpretiranja* postojeće stvarnosti ili — kako to kaže dr V. Franičević — »u različitom čitanju zbiljskih procesa i odnosa«, pa se u zavisnosti od toga i društvena svojina u našoj stvarnosti različito »čita« i objašnjava.

Otuda i činjenica da u našoj ekonomskoj i pravnoj teoriji ne postoji ni približno usaglašeno mišljenje o društveno-ekonomskom karakteru sredstava u društvenoj svojini u našem sistemu. U stvari, te razlike mogu biti rezultat različitih razloga. Međutim, po svemu sudeći njihovo je inicijalno poreklo pre svega u različitim shvatanjima same svojine, a tek posle toga i u različitim shvatanjima socijalizma i njegovih razvojnih modaliteta, kao i u različitim ocenama njegove dosadašnje prakse u našoj zemlji. O svemu tome, ipak, ovom prilikom neće biti reči. Naime, *ostajemo samo na upozorenju da takvo stanje u našoj opštoj teoriji društvene svojine predstavlja značajnu otežavajuću okolnost u traženju potrebnih ustavnih, normativnih i privredno-sistemskih rešenja za korišćenje društvenih sredstava za proizvodnju.*

1. Uzimajući da su podruštvljena sredstva za proizvodnju odlučujuća materijalna osnova za uspostavljanje i razvoj socijalističkih društvenih odnosa, može da se izvede zaključak da je svojevrstan paradoks dosadašnjeg razvoja socijalizma da se još uvek pouzdano ne zna ŠTA JE TO DRUŠTVENA SVOJINA. Po svemu sudeći, međutim, to je sasvim realno stanje. Jer, argumentovano se može dokazati da se istraživanjem dosadašnje prakse socijalizma nije ni moglo doći do valjanih i pouzdanih dokaza da je u njegovom dosadašnjem razvoju, *povodom sredstava za proizvodnju, uspostavljena jedna kvalitativno nova i u dovoljnoj meri konzistentna CELINA društveno-ekonomskih odnosa.*

Naravno, ne predviđam činjenicu da je dosadašnji razvoj socijalizma u tom pogledu doneo određene rezultate. Tačno je i to da su danas u mnogim zemljama socijalizma na delu novi društveno-ekonomski procesi. *U celini uzeto, međutim, dosadašnji razvoj nije stvorio sve potrebne pretpostavke niti je »dao« potrebnu građu da bi se stvarno uspostavila teorija društvene svojine u socijalizmu.*

U stvari, iz navedenih razloga svi dosadašnji pokušaji da se ona definiše imali su ograničen domet. U najboljem slučaju radi se o tome da su pojedini istraživači u manjoj ili većoj meri

Digitized by Google

uspeli da kritičkom analizom državno-socijalističke svojine samo »naslute« potrebne uslove njene transformacije u društvenu svojinu koja bi, navodno, bila primerena karakteru socijalističkih društvenih odnosa. Naravno, imam u vidu i činjenicu da su u našoj literaturi zabeleženi zapaženi pokušaji da se društvena svojina definiše na bazi pretpostavljenih, normativno određenih ili predviđenih uslova. Međutim, objektivno, tako definisana društvena svojina ima karakter poželjnog stanja.

U svakom slučaju i dalje ostaje potpuno otvoreno pitanje društveno-ekonomske prirode društvene svojine — stvarnog KARAKTERA NJENE DRUŠTVENOSTI i njenih društveno-ekonomskih obeležja. Pored ostalog, tu je i dilema: da li se time zaista izlazi iz okvira svojinskih prava i svojinskih odnosa povodom sredstava za proizvodnju. I tako dalje. *Jednostavno, na osnovu stvarno postojećih društveno-ekonomskih odnosa u našem sistemu za sada nema mogućnosti da se pouzdano odredi i definiše autentična društvena svojina socijalizma.*

Imajući, dakle, ovo u vidu normalno se ne bi moglo očekivati da Ustav »odredi« — šta je društvena svojina, jer se ona ipak ne može izmišljati iz glave. Stoga bi, umesto bilo koje varijante nepouzdane ili dubiozne definicije društvene svojine, Ustavom trebalo što preciznije, potpunije i konzistentnije utvrditi (odrediti) osnovne principe, usmeravajuće okvire i kriterijume korišćenja sredstava u društvenom vlasništvu. Sasvim razumljivo, ovakav »pragmatizam« nikako ne bi trebalo da znači da se tako utvrđen režim korišćenja društvenih sredstava može proizvoljno odrediti. Naprotiv, mislim da postoje dosta pouzdani kriterijumi da se ovim Ustavom upravo tako odrede društveno-ekonomske funkcije sredstava u društvenoj svojini.

Pre svega, zato postoje pouzdane polazne teorijske i ideološke premise. Pa, zar Marksova kritička analiza kapitalizma (ali i mnogih drugih posle Marksa) ne predstavlja relevantnu globalnu viziju socijalizma? Njegova vizija socijalističkog društva je, u stvari, osnova njegove kritike klasne eksploatacije viška vrednosti. Njegov je izričit zaključak (Komunistički manifest) da se buduće (socijalističko) društvo zasniva na ukidanju privatne svojine, te da u tom smislu sledi istorijska transformacija kapitalizma. To, međutim, ne mora da znači da u socijalizmu neće postojati pluralizam svojinskih oblika (naročito u prvim etapama njegovog razvoja). Kao što je poznato, dosadašnji razvoj je nesporno pokazao da ova njegova vizija nije utopistička (iako i to neki tvrde). Valja uz ovo takođe imati u vidu i činjenicu da se socijalističkom revolucijom društveno-politički i ideološki bar globalno projektuje karakter budućih društvenih odnosa. Najzad, mislim da i iskustvo našeg dosadašnjeg razvoja u tom pogledu nudi relevantna saznanja i pouke.

Međutim, pri svemu tome je značajno razlikovati dugoročnu viziju i osnovna strateška opredeljenja razvoja socijalizma, od onih konkretnih privredno-sistemskih, normativnih, organizacionih

Digitized by Google

i drugih rešenja koja u pojedinim fazama i u datim društveno-ekonomskim uslovima mogu (i moraju) biti različita. Mislim da je to usklađivanje tekućih »rešenja« sa postojećim dugoročnim društvenim opredeljenjima bio ozbiljan problem našeg dosadašnjeg razvoja. Međutim, taj nesklad je danas dostigao takve razmere da i neki najbolji poznavaoci ove problematike rešenje vide u promeni nekih fundamentalnih opredeljenja sadašnjeg Ustava. Iako lično ne smatram da su u tom domenu potrebne neke značajnije promene, mislim da ima razloga da se povodom sada predloženih ustavnih amandmana i o tome raspravlja.

2. Mislim, recimo, da svakako ima dovoljno valjanih razloga zbog kojih se mnogo pažljivije i serioznije mogu ponovo razmotriti one odredbe Ustava na kojima se zasniva uređivanje društveno-ekonomskih odnosa u našem sistemu, kao što su:

— da »Niko ne može steći pravo svojine na društvena sredstva...« (čl. 12)[2]);

— da »Niko ne može neposredno ili posredno sticati materijalne ili druge koristi eksploatacijom tuđeg rada«;

— da »Rad i rezultati rada određuju materijalni i društveni položaj čoveka, na osnovu jednakih prava i odgovornosti« (čl. 11 Ustava);

— da »Radnici u udruženom radu ne mogu ostvarivanjem prava rada društvenim sredstvima sticati materijalne koristi i druga preimućstva koja nisu zasnovana na radu« (čl. 15);

— »Prava, obaveze i odgovornosti u pogledu raspolaganja, korišćenja i upravljanja društvenim sredstvima, uređuju se ustavom i zakonom, u skladu sa prirodom i namenom tih sredstava« (čl. 13).

Iako dozvoljavam mogućnost da se značenje i smisao citiranih odredaba Ustava donekle različito tumače, činjenica je ipak da ni jedna od njih (što važi i za sve njih zajedno) nema karakter definicije društvene svojine. Utoliko se sa tog stanovišta njihova valjanost i ne može osporavati. Jednostavno, ovim odredbama je sa različitih stanovišta dat odgovor na pitanje — KAKO SE društvena sredstva u našem (socijalističkom) sistemu MOGU koristiti. To su svakako značajni uslovi i pretpostavke za uspos-

[2] Interesantno je da se u stručnim raspravama upravo s pozivom na ovu ustavnu odredbu izriču mnoge negativne ocene o ustavnom određenju društvene svojine. Kao prvo, zaista ne vidim kako se to društvena svojina može reducirati samo na ovo njeno značenje. Kao drugo, ne vidim da, navodno, upravo ova odredba daje bilo kome pravo da se društvenim sredstvima postupa neodgovorno i neracionalno — ne vidim zašto bi se zbog značenja te odredbe sa društvenim sredstvima postupalo kao da su Alaj-begova slama (kako se to dosta često navodi). Najzad, tako kako je napisana, mislim da ova odredba može imati samo ovo značenje: niko ne može imati SVOJINSKO PRAVO na društvenim sredstvima, pa samim tim, društvena sredstva se ne bi mogla reprivatizovati niti rekapitalizirati. Ukoliko takvo opredeljenje za nekoga nije prihvatljivo, to treba reći bez mistifikacija i bez karikiranja. Jer, bez toga stručna rasprava stvarno nije moguća.

Digitized by Google

tavljanje i razvoj novih društveno-ekonomskih odnosa (povodom rada i rezultata rada), ali to samo za sebe još nije odgovor na pitanje — šta je društvena svojina u socijalizmu. Naravno, osnovno značenje ovih odredaba jeste u tome da se umesto prava svojine inauguriše pravo rada društvenim sredstvima — sa svim konsekvencama koje odatle proizilaze. Možda takvo društveno opredeljenje za nekoga nije prihvatljivo ili se, pak, može smatrati da je ono za sadašnje materijalne i društvene uslove nerealno. Utoliko dozvoljavam da se dokazuje mogućnost neke druge alternative.

Sudeći, međutim, po tekućim javnim raspravama o ustavnim promenama, suprotnih mišljenja ima, ali uglavnom ne idu dalje od opšteg stava da postojeća ustavna opredeljenja, navodno, nisu dobra i da ih treba menjati. Jasno, suštinski kontrapredlog ovakvom režimu korišćenja sredstava za proizvodnju može biti samo neki od već postojećih modela svojinskih odnosa, uključujući tu i mogućnost reprivatizacije i rekapitalizacije podruštvljenih sredstava za proizvodnju. U svakom slučaju, bez određenije i konkretnije elaboracije bilo kog alternativnog rešenja, o njemu se ozbiljno stručno ne može raspravljati.

Ako se, recimo, ne prihvataju sadašnje ustavne odredbe da »Niko ne može neposredno ili posredno sticati materijalne ili druge koristi eksploatacijom tuđeg rada« i da »Rad i rezultati rada određuju materijalni i društveni položaj čoveka«, onda treba reći ŠTA se to predlaže kao alternativno (bolje) rešenje? Ili, ako se ne prihvata odredba da »Niko ne može steći pravo svojine na društvena sredstva...«, da li je alternativno rešenje da je u određenim uslovima moguća reprivatizacija ili rekapitalizacija društvenih sredstava? Ili, ako bi se prihvatila mogućnost uspostavljanja bilo kog oblika svojinskih prava na podruštvljenim sredstvima za proizvodnju, valjalo bi znati koja bi socijalna struktura imala ta prava i kakva bi onda bila sudbina samoupravljanja? Da li bi, recimo, legitimno uspostavljanje svojinskih prava na društvenim sredstvima značilo da se odustaje od principa raspodele prema radu? I tako dalje.

3. Zašto dosadašnji rezultat u izgradnji društvenoekonomskih odnosa na postojećim ustavnim opredeljenjima nisu zadovoljavajući? Sasvim je sigurno da razloga za to ima dosta.

U celini uzeto, proizilazi *da nisu postojali potrebni uslovi* da se u proteklom periodu na tim osnovama uspostavi zadovoljavajući razvoj društveno-ekonomskih odnosa. Tako se, recimo, argumentovano dokazuje da ova ustavna opredeljenja u manjoj ili većoj meri nisu bila praćena adekvatnim privrednosistemskim, normativnim i organizacionim rešenjima. A zašto — odgovori su veoma različiti. U nekim slučajevima se pak opravdano postavlja pitanje — koliko su normativno uspostavljena rešenja bila u skladu sa stvarnim mogućnostima? Ali, ima i primera da su neka rešenja utvrđena veoma precizno i da su ocenjena kao nesporna i kao realna, a da i danas nije sasvim jasno zašto je

Digitized by Google

potpuno izostala njihova primena, ili zašto su izostali potrebni društveni napori da se obezbedi njihova primena.

Takav je, na primer, slučaj sa odredbom Ustava koja glasi: »U ostvarivanju prava rada društvenim sredstvima, radnici u udruženom radu *uzajamno su odgovorni* da se, u svom zajedničkom i opštem društvenom interesu, tim sredstvima *društveno i ekonomski celishodno koriste i da ih, kao materijalnu osnovu svog i ukupnog društvenog rada, stalno obnavljaju, uvećavaju i unapređuju*, kao i da svoje obaveze savesno izvršavaju« (čl. 15 Ustava, podv. D. D.). Imajući dakle posebno ovu odredbu u vidu ne može se sadašnjem ustavnom konceptu društvene svojine pripisivati da navodno dozvoljava mogućnost da se sa društvenim sredstvima postupa kao da su ničija. Međutim, i u ovom slučaju se postavlja pitanje: zašto toliko dugo nisu obezbeđena potrebna privredno-sistemska i normativna rešenja da se ova potpuno jasna ustavna odredba »ugradi« u režim korišćenja društvenih sredstava?

U svakom slučaju, argumentovano se može dokazivati da u našoj stvarnosti faktički nije uspostavljen način proizvodnje zasnovan na postojećim ustavnim opredeljenjima. Naprotiv, u manjoj ili većoj meri — naravno u nešto izmenjenim oblicima — mi *faktički* imamo državno-socijalistički način proizvodnje sa svim konsekvencama koje odatle proizilaze. Mislim da bi svaka serioznija analiza postojećih odnosa u oblasti upravljanja društvenim sredstvima, u oblasti društveno-ekonomskog razvoja i u oblasti raspodele to mogla da dokaže. Naravno, u nas stvarno postojeća ekonomska struktura društva nije tako jednostavna. Jer, pored njegovih etatističkih obeležja, u stvarnosti ima dosta različitih modaliteta privatizacije i grupno-svojinskih ponašanja. A uz to, u nekim elementima je i samoupravljanje dosta rasprostranjeno i u stvarnim odnosima prilično ukorenjeno, i u celini uspostavljeno kao relevantan činilac postojećih društveno-ekonomskih odnosa.

Pa ipak, ostaje činjenica da je u nas stvarno postojeći način proizvodnje pretežno etatističkog karaktera. Utoliko ne vidim mogućnost da se dokazuje da je sadašnje nepovoljno stanje društveno-ekonomskih odnosa u našoj zemlji bilo uzrokovano postojećim ustavnim konceptom društvene svojine. *Njemu se, možda, mogu uputiti neki drugi prigovori, ali je sasvim sigurno da na tim osnovama nije uspostavljen sadašnji način proizvodnje.* Pre bi moglo da se dokazuje suprotno — upravo zbog snažnog uporišta etatističkih društvenih odnosa, nerazvijenog samoupravljanja i neadekvatnog sistema privređivanja, postojeći način proizvodnje nije uopšte ni mogao da se menja. Naprotiv, on je sumarni uzročnik krize u kojoj se nalazimo već nekoliko godina.

Ukoliko se, dakle, ostaje na opredeljenju da se izlaz iz krize traži na liniji snažnijeg i konsekventnijeg razvoja tržišnog sistema privređivanja i socijalističkih samoupravnih društvenih odnosa, smatram da se *za postojeće načelne odredbe* sadašnjeg ustavnog

Digitized by Google

koncepta društvene svojine (koje su ranije već citirane) teško može naći neka bolja alternativa. Naravno, ne isključujem pri tome mogućnost eventualnih doterivanja sadašnjih formulacija. Odlučujuće je, međutim, pitanje — KAKO BI *ove osnovne ustavne okvire* trebalo shvatiti, i, posebno, KAKO obezbediti njihovu privredno-sistemsku, institucionalnu i praktično-političku operacionalizaciju.

Mislim da je u tom smislu, značajna činjenica da su ove ustavne odredbe, po svom karakteru takve *da one za izgradnju* socijalizma imaju karakter načelnih opredeljenja dugoročnog *razvoja*, što samim tim znači da će se ona u različitim fazama njegovog razvoja i u različitim uslovima primenjivati zavisno od stvarno postojećih materijalnih mogućnosti i konkretnih društveno-ekonomskih okolnosti.

Po svemu sudeći, međutim, izgleda da se smisao i karakter ovih polaznih načela ne shvata uvek tako. Kako, inače, objasniti činjenicu da ima mišljenja da se ona »punom merom« mogu primenjivati i u današnjim uslovima našeg razvoja, a da na drugoj strani ima predloga da ih treba napustiti, jer su, navodno, takvi zahtevi nerealni za naše današnje uslove. Smatram da bi umesto takve polarizacije mišljenja, trebalo potpunije i svestranije istražiti KOLIKO SE I KAKO ta dugoročna načelna programska opredeljenja *stvarno mogu* primenjivati danas — u postojećim uslovima i u sadašnjoj etapi našeg razvoja. Pre svega, koliko se i kako stvarno mogu primenjivati u uslovima robno-novčanog sistema privređivanja, jer razvijeni robno-novčani odnosi objektivno donose efekte koji ponekad mogu i da protivureče takvim načelima. Ili, ako nas postojeći ekonomski uslovi i potrebe objektivno upućuju na raznovrsnu i intenzivnu proizvodnju i poslovnu saradnju sa ostalim svojinskim sektorima iz zemlje i inostranstva, onda se moraju prihvatiti i neke konsekvence koje iz toga objektivno proizilaze. I tako dalje.

U stvari, dosadašnje iskustvo pokazuje da je privredno-sistemska operacionalizacija utvrđenih programa i načelnih opredeljenja uvek bila najslabija tačka dosadašnjeg razvoja našeg društveno-ekonomskog sistema. Izgleda da se upravo tada najsnažnije aktiviraju otpori, najneposrednije se ispolje materijalna i druga ograničenja, a najjasnije se pokaže ograničen domet raspoloživih znanja ili pak nedovoljna osposobljenost da se ona praktično primene. Primera koji to pokazuju, na žalost, ima dosta. Mislim da se slično dogodilo i sa Dugoročnim programom ekonomske stabilizacije, Antiinflacionim programom, Interventnim merama i dr. U svakom slučaju, treba tražiti najbolja ustavna rešenja za uspostavljanje jednog konzistentnijeg, ekonomski efikasnijeg i društveno progresivnijeg načina proizvodnje. Međutim, dosadašnje iskustvo treba uzeti bar kao upozorenje da se odlučujuće teškoće, problemi, otpori i nedoumice javljaju tek kasnije, jer se s pozivom na osnovna ustavna načela uvek mogu predlagati različiti modaliteti konkretnih privredno-sistemskih, normativnih i institucionalnih rešenja.

Digitized by Google

4. Poslednjih nekoliko godina vode se veoma intenzivne rasprave o svim aspektima društvene svojine u našem sistemu. Ponovo su aktualizirane brojne kontroverze iz domena opšte teorije o društvenoj svojini i obnovljene polemike o ponuđenim tumačenjima suštine njenog društveno-ekonomskog bića. Međutim, pod uticajem ozbiljnih poremećaja i teškoća u funkcionisanju u nas postojećeg privrednog sistema (što traje već nekoliko godina), težište interesovanja se sve više pomera ka konkretnim problemima NAČINA KORIŠĆENJA raspoloživih društvenih sredstava. Time se aktualiziraju brojna pitanja u vezi sa režimom korišćenja sredstava za proizvodnju u društvenoj svojini, odnosno u vezi sa materijalnim i ekonomskim efektima (rezultatima) korišćenja tih sredstava. U širokoj društvenoj javnosti se gotovo svakodnevno raspravlja o stvarnim problemima iz tog domena, kao što su: različiti oblici erozije društvene svojine; (ne) iskorišćenost postojećih kapaciteta; (ne)racionalno korišćenje raspoloživih sredstava za proizvodnju; opadanje akumulativne i reproduktivne sposobnosti naše privrede; nezadovoljavajući poslovni rezultati u korišćenju društvenih sredstava; brojni problemi motivacije i ekonomske odgovornosti u postojećem sistemu privređivanja; nedovoljno razjašnjen društveno-ekonomski status osnovnih ekonomskih subjekata. I tako dalje.

U svakom slučaju, danas je nesporno saznanje da se za raspoloživa društvena sredstva (bez obzira kako se ona teorijski definišu) MORA TRAŽITI jedan društveno-konsekventniji, privredno-sistemski konzistentniji, a ekonomski racionalniji i efikasniji režim korišćenja. Najavljene ustavne promene i dopune i izmene ZUR-a, treba da omoguće uspostavljanje tih rigoroznih i društveno-ekonomski konzistentnijih uslova korišćenja sredstava u društvenoj svojini. U tom smislu se može pokrenuti čitav niz konkretnih pitanja. Na ovom mestu, međutim, biće reči samo o nekoliko takvih pitanja koja su na određen način najviše prisutna u tekućim raspravama povodom ustavnih promena.

4.1. Kada se traže odgovori na pojedina konkretna pitanja u vezi sa režimom i načinom korišćenja društvenih sredstava za proizvodnju, logično je da se prethodno utvrđuje karakter njihove društvenosti. Tako se po definiciji, pa i po zdravorazumskom poimanju, uzima da društvena svojina po svojim društveno-ekonomskim implikacijama treba da bude iznad partikularnog, pojedinačnog, individualnog, egoističkog. Pored ostalog, ona treba da zadovolji i zajedničke i opštedruštvene potrebe. Uzima se takođe kao nesporno da je smisao društvene svojine u podruštvljavanju upravljanja raspoloživim sredstvima. Najzad, njena komparativna prednost i poželjnost može da se objašnjava i sa stanovišta potreba političkog, etičkog i humanog karaktera (Demokratizacija, sloboda, solidarnost, ravnopravnost, jednakost, pravičnost i sl). Ne isključujući mogućnost da se društveni smisao podruštvljavanja uslova i rezultata rada postavi čak i šire, smatram izvanredno značajnim upozorenje da se mogućnosti

Digitized by Google

ostvarivanja pojedinih funkcija društvene svojine MORAJU ocenjivati u skladu sa stvarno postojećim materijalnim društvenim uslovima. Primenjeno na naše današnje uslove, *to znači da se danas prvenstvena pažnja mora posvetiti EKONOMSKOJ EFIKASNOSTI sredstava za proizvodnju u društvenoj svojini.*

Režim i organizacija njihovog korišćenja danas moraju potpuno biti podređeni tom zadatku. Sistem odlučivanja i način raspodele maksimalno treba prilagođavati tom istom zahtevu. I tako dalje. Naravno, to ne znači da ostale funkcije društvene svojine treba zapostaviti. Ali, ne može se predvideti da se samo njenom ekonomskom efikasnošću mogu obezbediti potrebni uslovi za postepeno uspostavljanje tih posebnih funkcija koje društvenu svojinu treba da čine superiornijom u odnosu na alternativne svojinske odnose.

Naše iskustvo sa prekomernom društvenom režijom, predimenzioniranom društvenom nadgradnjom, skupom državnom upravom i neracionalnom organizacijom društvenih delatnosti ubedljivo pokazuje kako način podmirivanja zajedničkih i opštih društvenih potreba ozbiljno može da oteža normalnu reprodukciju društvene svojine. Dobro je ako je započeta akcija smanjivanja administracije nagoveštaj da se u tom domenu preduzmu radikalnije promene. Naravno, rasterećenje privrede ne mora biti odlučujući uslov za povećanje njene ekonomske efikasnosti, ali taj primer može poslužiti kao upozorenje da i najbolja pojedinačna rešenja u organizaciji privrede i režimu korišćenja društvenih sredstava ne mogu dati dobre rezultate ako su neki opšti uslovi nepovoljni (ukupna organizacija društva, politički sistem, ekonomska politika i slično).

4.2. Povezano sa nespornom potrebom da se u narednoj etapi našeg razvoja svi raspoloživi proizvodni potencijali potpunije, efikasnije i kvalitetnije koriste — aktualizirana je ukupna problematika samoupravne organizacije udruženog rada.

Normalno, stoga se i očekivalo da će ponuđene ustavne promene i u tom domenu ponuditi veća i značajnija poboljšanja. Međutim, sudeći po tome šta u ustavnim amandmanima stvarno piše, izgleda da su ovde očekivanja donekle izneverena. Manje-više, to su rešenja koja su i do sada faktički bila moguća. U nekim delovima privrede su čak veoma rasprostranjena. Tako, recimo, postojeći član 34 Ustava (stav 1) glasi: »Svoj rad i sredstva društvene reprodukcije u osnovnim organizacijama udruženog rada *radnici slobodno udružuju* u radnim organizacijama i drugim oblicima udruživanja rada i sredstava...« (podv. D. D.). A prema amandmanu X taj stav bi trebalo da glasi: »Svoj rad i sredstva društvene reprodukcije u osnovnim organizacijama udruženog rada *radnici udružuju* u radnoj organizaciji«. Znači, promenjen je samo *način* udruživanja. Ili, uz nešto poboljšano postojeće ustavno određenje RO (čl. 35 Ustava) amandmanom X se predlaže dopuna kojoj se pridaje veliki značaj, a koja glasi: »Radna organizacija u oblasti privrednih delatnosti je osnovni

Digitized by Google

subjekt tržišnog poslovanja«, s tim što se istovremeno, dozvoljava i mogućnost da pod određenim uslovima OOUR-a može »nastupati u prometu u svoje ime i za svoj račun«. Predviđene su i neke dopune (i izmene) vezane za osnivanje OUR-a, mogućnosti njihovog udruživanja i proizvodno poslovnog povezivanja.

U svakom slučaju, pitanje OSNOVNOG EKONOMSKOG SUBJEKTA u našem sistemu ostaje i dalje po mnogo čemu dubiozno. Kao što je poznato, o tome su u poslednje vreme vođene brojne stručne rasprave. Pre svega, društveno-ekonomski status osnovnog ekonomskog subjekta u našem sistemu različito se shvata, što se naročito odnosi na njegove funkcije i stepen njegove ekonomske i poslovne samostalnosti. Po nekima je, na primer, odlučujuće da se osnovni ekonomski subjekt u našem privrednom sistemu označi kao titular društvene svojine. Međutim, prema ustavnim amandmanima (ta odredba je napred citirana) proizilazi da je njegovo značenje redukovano samo na »tržišno poslovanje«.

U stvari, koliko je meni poznato, u raspoloživoj literaturi nema nekih pouzdanih kriterijuma za definisanje ekonomskih subjekata u privrednim sistemima socijalističkih zemalja. Jer, u odnosu na kapitalistički način proizvodnje, u praksi socijalističkih zemalja nastaju novi odnosi, pa se utoliko javljaju i po mnogo čemu nova rešenja u vezi sa osnovnim nosiocima ekonomskih odnosa (osnovni ekonomski subjekti). U kapitalizmu, rekao bih, taj problem je jednostavniji. Naime, u poslovima kapitalističkih društvenih odnosa VLASNIŠTVO nad sredstvima za proizvodnju predstavlja odlučujući kriterijum za definisanje osnovnog ekonomskog i poslovnog subjekta. Jer, vlasnik raspolaže sredstvima i potpuno samostalno odlučuje o svim bitnim pitanjima korišćenja svojih sredstava. On, nesporno, ima tzv. maksimum mogućih ovlašćenja prema raspoloživim sredstvima. To znači, da u kapitalizmu vlasnik sredstava za proizvodnju potpuno samostalno donosi poslovne i razvojne odluke, a istovremeno on je nosilac motivacije, ekonomske odgovornosti i rizika poslovanja. Prema tome, nema ničeg spornog — u kapitalističkom sistemu privređivanja VLASNIŠTVO svakako ima odlučujući značaj za identifikovanje i definisanje osnovnog ekonomskog, tržišnog i poslovnog subjekta.

Pitanje je, međutim, koliko se — s pozivom na kapitalistički način proizvodnje (kao što to neki inače čine) — mogu tražiti rešenja za uspostavljanje osnovnog ekonomskog subjekta u našem sistemu. Jer, ekonomski subjekti u različitim društvenim uslovima, ipak, moraju imati različita društveno ekonomska obeležja. To se naročito odnosi na način njihovog odlučivanja, motive i kriterijume njihovog proizvodnog i poslovnog ponašanja, karakter ekonomske i društvene odgovornosti, način raspodele ostvarenih rezultata i dr. Ali je isto tako značajna i činjenica da postojeći ekonomski subjekti u okviru datog sistema društvenih odnosa takođe, mogu biti različiti, u smislu: *da* su njihove

Digitized by Google

konkretne ekonomske funkcije različite (proizvodne, prometne, istraživačko-razvojne, koordinirajuće i sl.); *da* u postojećem sistemu društvene organizacije mogu imati različita ovlašćenja, prava i obaveze; *da* u postojećoj privrednoj strukturi i društvenoj podjeli rada mogu imati različit značaj. I tako dalje.

Po svemu sudeći, u sistemu samoupravne organizacije društveno-ekonomskog sistema moraju postojati različiti modaliteti ekonomskih subjekata. Pri tome nije sporno da i DPZ moraju imati određene ekonomske funkcije u našem sistemu društvene reprodukcije. One, naime, moraju imati određena prava i ovlašćenja u vezi sa organizovanjem udruženog rada i u vezi sa uređivanjem uslova privređivanja. Bilo kako bilo, činjenica je *da u nas stvarno postoji pluralizam prava i obaveza* u vezi sa načinom i uslovima korišćenja podruštvljenih sredstava za proizvodnju. Utoliko je za ocenu datog načina proizvodnje posebno značajno kako su pojedina ovlašćenja »raspoređena« između tih različitih činilaca ekonomskog života. Mislim da se argumentovano može dokazivati da u tom smislu u našoj stvarnosti faktički još uvek dominiraju obeležja društveno-socijalističkog načina proizvodnje. Ukoliko radikalne promene takvog stanja danas više nisu sporne, prvenstveno bi trebalo menjati društveno-ekonomski položaj *primarnih učesnika* u procesu društvene reprodukcije. Po svemu sudeći, to bi u našem privrednom sistemu trebalo da budu proizvodne radne organizacije (RO) — kako one sa OOUR-a tako i one bez osnovnih organizacija.

Dobro je da se ponuđenim ustavnim promenama predviđaju određena rešenja koja načelno omogućavaju da se uspostavi veća ekonomska, poslovna i tržišna samostalnost RO kao osnovnog ekonomskog subjekta u našem privrednom sistemu. Međutim, konkretno *značenje i domet* ove samostalnosti može različito da se tumači. A osim toga, ne bi trebalo previđati izvanredno značajnu činjenicu da su potrebne određene materijalne pretpostavke i brojne promene u privrednom sistemu da bi RO zaista bila u stanju da ostvaruje ta svoja prava i ispunjava svoje obaveze.

U svakom slučaju, celinom tih promena bi trebalo obezbediti da upravo RO, kao osnovni privredni subjekt, *ima taj maksimum mogućih prava i ovlašćenja koja se mogu imati prema podruštvljenim sredstvima za proizvodnju u sistemu socijalističkog samoupravljanja.* Međutim, ovaj »maksimum«, po mom mišljenju, ne bi mogao da uključi i mogućnost prisvajanja po osnovu prava svojine na sredstvima za proizvodnju.[3]) Poznato mi je, inače, da takvih mišljenja ima, ali se ona za sada nude bez potrebne naučne argumentacije. Naravno, ja ne previđam činjenicu da će u praksi — i to dobrim delom upravo zavisno od stepena samo-

[3] Naravno, poseban je problem pitanje imovinsko-pravne prirode društvene svojine. U svakom slučaju, valjalo bi naći adekvatno rešenje da se RO u pravnom prometu nesmetano javlja kao subjekt odgovarajućih imovinskih prava. Uostalom, teorijski bi moglo čak da se dokazuje da samoupravni radni kolektivi proizvodnih RO mogu imati tretman vlasnika proizvedenih roba, jer su one rezultat njihovog rada. To

Digitized by Google

stalnosti radnih organizacija — biti različitih modaliteta grupno-svojinskog ponašanja, pa utoliko i faktičkog grupno-svojinskog prisvajanja. Imam u vidu i činjenicu da se po osnovu davanja sredstava u zakup (koja su van upotrebe) može dobiti nadoknada koja takođe može imati elemente svojinskog dohotka. To isto važi i za odnose kreditiranja između OUR-a. Međutim, sve to ne može biti dovoljan niti opravdan razlog (bar po mom mišljenju) da se, u uslovima podruštvljenih sredstava za proizvodnju, sticanje dohotka bez rada, ustavom proklamuje kao mogućnost. Imajući sve ovo u vidu, moram da priznam da mi nije jasno zašto se u nekim raspravama povodom ustavnih promena toliko insistira da se RO označi i kao SUBJEKT SVOJINE, iako je poznato da to *samo po sebi* apsolutno ništa ne znači. Jer, pitanje koja prava i obaveze RO stvarno ima i kakav je njen stvarni društveno-ekonomski položaj u sistemu privređivanja. Ako se, međutim, time izražava mišljenje da bi RO u našem privrednom sistemu legitimno mogla da ima i određena svojinska prava, onda bi o tome valjalo konkretno razgovarati. Jer, bez obzira na moguće obrazloženje, to bi objektivno značilo legalizaciju grupne svojine na društvenim sredstvima za proizvodnju.

4.3. Pitanje MOTIVACIJE I ODGOVORNOSTI ekonomskih subjekata ključni je problem svakog sistema privređivanja. Iz poznatih razloga, ta su pitanja u našem sistemu danas posebno aktuelna. Iskustva naše dosadašnje prakse u ovom domenu nisu povoljna, a teorijska saznanja su nedovoljna i nepouzdana.

Kada se ova materija u nas razmatra, najčešće se previđa koliko su motivacija i odgovornost ekonomskih subjekata međusobno uzročno-posledično povezani. Naime, ukoliko je motivacija — kao unutrašnja pokretačka snaga ekonomskog subjekta, neposrednija i snažnija, utoliko je njegova odgovornost efikasnija. I obrnuto, ukoliko je njegova motivacija posredovana i manje intenzivna, utoliko se više javlja problem njegove odgovornosti. Otuda i činjenica da privatnom preduzetniku niko ne mora da propisuje da svoja sredstva koristi racionalno, a još manje da mu to neko naređuje. Jer, recimo, odgovornost privatnog preduzetnika u kapitalističkim uslovima je gotovo neposredno determinisana motivom profita i potrebom stalnog uvećavanja kapitala, a rizik neuspeha ga stalno »upućuje« da svoju proizvodnju prilagođava zahtevima tržišta. Naravno, interesi tzv. korporacijske tehnostrukture i interesi akcionara (vlasnika kapitala) nisu isti, pa se u savremenim uslovima kapitalizma u ovom domenu javljaju i određeni problemi. Zajedničko im je, međutim, jasno uspostavljena snažna unutrašnja motivacija da se ostvari profit, a istovremeno razvijen tržišni mehanizam (konkurencija,

---

što oni kao robni proizvođači rade društvenim sredstvima, uvažavaće se tako što imaju obavezu da održavaju, proširuju i unapređuju raspoloživa sredstva, što se pridržavaju utvrđenog REŽIMA korišćenja tih sredstava i što podmiruju predviđene obaveze za zajedničku i opštu društvenu potrošnju.

Digitized by Google

tržište akcija i tržište firmi) koji — kao svojevrsna prinuda »spolja« — još više »tera« preduzetnika da se racionalno ponaša u svim elementima svoga poslovanja.

Na žalost, motivacija i odgovornost privrednih subjekata stalno su otvoren problem dosadašnjeg razvoja socijalizma. To je danas posebno potencirano činjenicom da je u svim zemljama koje izgrađuju socijalizam pitanje racionalnijeg i efikasnijeg korišćenja raspoloživih proizvodnih potencijala postao veoma ozbiljan problem. Naše aktuelne ekonomske teškoće samo su razlog više da se povodom ustavnih promena traže bolja rešenja i u tom domenu. Po svemu sudeći, međutim, neke značajnije promene tog unutrašnjeg bića ekonomskih subjekata u našem privrednom sistemu (motivi njihovog ponašanja, usmerenost njihovih interesa) nije tako lako obezbediti. Relativno je lako utvrditi šta je poželjno stanje. Mnogo je teže obezbediti potrebne uslove da se postojeće stanje stvarno promeni, a sem toga takve promene nisu moguće na kraći rok.

U svakom slučaju, samo sa promenama društveno-ekonomskog položaja privrednih organizacija u sticanju i raspodeli dohotka mogu se stvarati uslovi da se menjaju njihovi motivi i kriterijumi njihovog ponašanja. Tačno je da ponuđeni ustavni amandmani i u tom smislu predlažu neka rešenja. Teško je, međutim, sada predvideti koliko su ona realna i koliki će biti njihov domet. Dobro je da je RO sada potpunije definisana kao ekonomski, poslovni i tržišni subjekt i da se preciznije i konkretnije utvrđuje odgovornost za upravljanje i korišćenje društvenih sredstava. Značajno je i to da se predviđa stvaranje povoljnijih uslova za delovanje ekonomskih i tržišnih zakonitosti. I tako dalje. Koliko će, međutim, sve to uticati (ukoliko se realizuje) da se stvarno uspostavi jedna snažnija i kvalitetnija motivacija samoupravnih radnih kolektiva da racionalnije i efikasnije koriste raspoloživa društvena sredstva (što, inače, predlagači predviđaju), to se bez posebnih istraživanja ne bi moglo pouzdano predviđati.

S obzirom da se načelno ne menja položaj radnika u vezi sa njihovim pravima da odlučuju o uslovima i rezultatima svoga rada u sticanju i raspoređivanju dohotka, ostaje da se unapređivanjem postojeće prakse menja njihov odnos i njihovo ponašanje kao proizvođača i kao samoupravljača. Međutim, ja smatram da glavni problemi motivacije i odgovornosti našeg sistema nisu u ovom domenu. Naravno, i tu ima ozbiljnih slabosti, ali se one mogu veoma uspešno rešavati odgovarajućim organizacionim merama i dobro smišljenim rešenjima ekonomske stimulacije. Ali, domet ovih mogućnosti je manji ukoliko privredna organizacija ne ostvaruje povoljne ekonomske rezultate. Utoliko je tačno da se pitanja motivacije u našem privrednom sistemu prvenstveno moraju rešavati odgovarajućim promenama u društveno-ekonomskom položaju OUR-a, odnosno njihovih samoupravnih radnih kolektiva.

Digitized by Google

Iako su — kao što je napred već rečeno — motivacija i odgovornost privrednih subjekata međusobno povezani i uslovljeni, *pitanje odgovornosti u našem privrednom sistemu zaslužuje posebnu pažnju.*

Kao prvo, valja imati u vidu da u našem sistemu danas postoji svojevrstan PLURALIZAM prava i ovlašćenja u vezi sa korišćenjem društvenih sredstava, što stvara i određene teškoće u funkcionisanju takvog sistema. To se naročito ispoljava u slučaju (ne)odgovornosti. Naime, kako sredstva u društvenoj svojini moraju imati različite funkcije, normalno se uzima da se mogu javiti različiti subjetki upravljanja tim sredstvima (sa različitim pravima i obavezama). Međutim, sudeći prema našem dosadašnjem iskustvu (negativnom), sada važeći »raspored« tih prava i ovlašćenja treba radikalno promeniti...

Digitized by Google

Tribina

Program SKJ pred izazovima vremena*

Dušan Dragosavac

Problemi realizacije Programa SKJ

Jugoslovensko društvo je dovedeno u krizu zato što su rukovodeće snage mnogo toga radile suprotno Programu i Ustavu. Jedni kritikuju Ustav sa kapitalističkih i neostaljinističkih pozicija, drugi ga kritikuju a da ga nisu ni pročitali, a trećima je kritika alibi za promašaje, za nerad, nesposobnost i neodgovornost. U duhu je Programa da se stalno mijenja — on je otvorio proces stalnih promjena. Ustav treba mijenjati i usavršavati, Ustav ima mnogo programskog i još više normativnog što spada u zakon.

Program Saveza komunista Jugoslavije je marksistička osnova aktivnosti Saveza komunista Jugoslavije. Marksizam je nauka društveno-revolucionarnih procesa, stalno se razvija, što za SKJ podrazumijeva stvaralačko uopćavanje dostignuća naučne misli, stalan razvoj teorije i njenu stvaralačku primjenu u razvoju revolucije.

Program Saveza komunista polazi od toga da se komunisti u svom radu ne poistovjećuju sa organima vlasti, ali ni da se dis-

* Objavljujemo fragmente sa »Okruglog stola« o temi »Program SKJ pred izazovima vremena«, koji je održan u Kikindi u organizaciji Centra PK SKV za političke studije i marksističko obrazovanje »Stevan Doronjski«, Marksističkog centra Kikinde i časopisa »Socijalizam«. Izlaganja u celini objavio je časopis »Savremenost«.

Digitized by Google

tanciraju od institucija sistema i vlasti. Komunisti, djelujući u političkom sistemu zajedno sa drugim radnim ljudima, ravnopravni su nosioci inicijativa.

Polazeći od istorijskog interesa radničke klase, Program Saveza komunista naglašava potrebu razvoja socijalističke demokratije, dijaloga u Savezu komunista i društvu. Borba mišljenja uključuje kritiku i samokritiku u SK, pogotovo u njegovim rukovodstvima. Krizna stanja u Savezu komunista manifestiraju se, pored ostalog, kroz inflaciju zaključaka, gomilanje papira, ponavljanja istih stavova. Vjera u dekrete, dokumente, rezolucije, deformiše članove Saveza komunista, vodi moralnom zastoju i nazadovanju, slabljenju lične i kolektivne odgovornosti. Komunisti se na taj način odvikavaju od borbe za marksistička ubeđenja, a time i svakodnevnog provjeravanja vlastite aktivnosti i efikasnosti. To se najjasnije ogleda u raskoraku između načelnih strateških opredeljenja i rezultata u ekonomskoj politici. Dugo se ponavljaju isti stavovi, kao što su: rasteretiti privredu, prenijeti proširenu i društvenu reprodukciju na udruženi rad, integrirati udruženi rad, smanjiti inflaciju itd., a stvari se dešavaju suprotno. Ne analizira se da li su bili realni zadaci i zašto se, ako su realni, ne ostvaruju i tko za to odgovara.

Ne smije se zaboraviti da klasna borba nije završena, naprotiv, ona će biti duga, sa raznim specifičnostima.

Komunistička partija Jugoslavije, odnosno Savez komunista radili su i rade u klasnom društvu, vodili su i vode klasnu borbu, rješavali su i rješavaju razne socijalne i nacionalne probleme, morali su se boriti protiv fašističkog okupatora, domaćih fašista i izdajnika povezanih sa okupatorom, protiv staljinizma i domaćih staljinista, danas protiv antikomunizma.

U središtu pažnje Saveza komunista uvijek su bili marksistički program i historijski interes radničke klase, na njemu okupljanje širokog kruga radnih ljudi, pripadnika različitih klasa, nacija, konfesija, teista i ateista. To je bio program za oslobođenje zemlje od okupatora, za vlast radničke klase, za državni, a zatim za pretvaranje državnog u društveni sektor privrede, za stimulaciju privatnog sektora, za samoupravljanje, za nesvrstanu spoljnu politiku. To je stalno uključivalo i uključuje borbu protiv eksploatatorskih i hegemonističkih stavova i prakse koji su nekad bili jači, nekad slabiji, ali stalno egzistiraju. Za uspjeh u revolucionarnoj aktivnosti je bitna jasnoća — za što jeste i protiv čega jeste SKJ.

Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija može uspješno da funkcionira ako je Savez komunista jedinstven. Pošto Ustav SFRJ polazi od marksističke teorije države, u njemu nema izraza samostalnost republika i pokrajina. Ustav govori o ravnopravnosti, o suverenitetu, o socijalističkim republikama i pokrajinama i Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji kao cjelini. Nasuprot tome, u Statutu SKJ koji je usvojio 13. kongres, ističe se samostalnost republičkih i pokrajinskih organizacija SK,

Digitized by Google

u smislu građansko-državno-pravnom, a samo se organizacija u Jugoslavenskoj narodnoj armiji definiše kao integralni dio SKJ.

Snaga Komunističke partije Jugoslavije i Saveza komunista Jugoslavije je bila u tome što su, i ukoliko su, bili nacionalni, jugoslavenski i internacionalni. I obratno, njihova je slabost bila i ostaje u tome ukoliko se te programske osnove u bilo kom vidu narušavaju. U društvu i SK danas ima pojava državnog nacionalnog separatizma, unitarizma, neostaljinizma i neofašizma, što je suprotno i Programu i Ustavu. Federalizam koji je prodro i u SK se u Statutu institucionalizirao. To još više slabi ulogu Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije, bez obzira na to što se kroz daljnju razradu jedinstvo prividno afirmiše.

*

Ustav SFRJ je kao najviši normativni akt SFR sljedi Program SKJ, marksistički tretira nacionalno i jugoslavensko i internacionalno, i nacionalni i jugoslavenski socijalistički patriotizam. U Ustavu nema ni separatizma ni unitarizma. Međutim, u Statutu Saveza komunista Jugoslavije nije tako čista formulacija. Tako se kod Općih načela, u stavu 3. kaže:

»Polazeći od jedinstvenih interesa radničke klase Jugoslavije, Programa i politike Saveza komunista Jugoslavije, principa demokratskog centralizma, savezi komunista republika i savezi komunista pokrajina kao djelovi jedinstvenog Saveza komunista Jugoslavije, organizuju se i djeluju *kao samostalne, jedinstvene organizacije članova i njihovih organizacija na području Republike, odnosno Pokrajine*«.

I dalje:

»Članovi Saveza komunista Jugoslavije u Jugoslovenskoj narodnoj armiji čine organizaciju Saveza komunista Jugoslavije u Jugoslavenskoj narodnoj armiji koja je integralni dio Saveza komunista Jugoslavije«.

To je formulacija građansko-pravna, a ne komunističko-avangardna. Umjesto toga predlagao sam formulaciju ovog člana koja bi trebalo da glasi:

»Polazeći od jedinstvenih interesa radničke klase, naroda i narodnosti, Programa i politike Saveza komunista Jugoslavije i principa demokratskog centralizma, savezi komunista republika i savezi komunista pokrajina i Organizacija Saveza komunista u Jugoslavenskoj narodnoj armiji, organizuju se i djeluju na području Republike, Pokrajine, odnosno u Jugoslovenskoj narodnoj armiji i čine integralni dio jedinstvenog Saveza komunista Jugoslavije.

U vezi s tim trebalo bi preformulirati i niz drugih federalističkih formulacija koje se provlače kroz Statut.

Upozorio sam da se treba vratiti Zaključcima 16. sjednice koji su doneseni nakon diskusije o Nacrtu stavova 13. sjednice, gdje se u tački 23. kaže:

Digitized by Google

»Članovi i svi organi i organizacije Saveza komunista obavezni su da se dosledno pridržavaju principa demokratskog centralizma. To podrazumijeva prevladavanje pojava i tendencija federalizacije Saveza komunista Jugoslavije i uprošćenog i birokratskog shvatanja i tumačenja jedinstva Saveza komunista Jugoslavije i, *samostalnosti Saveza komunista republika i pokrajina*, kao i prakse različitog interpretiranja i nesprovođenja Zaključaka Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije«.

Postavlja se ozbiljno pitanje koji su to novi momenti bili da se u Statut unio stav o federalizaciji koja je kao pojava s pravom bila podvrgnuta opštoj kritici ne samo u općepartijskoj nego i u općenarodnoj raspravi povodom zaključaka 13. sjednice. Što je to što se u međuvremenu od donošenja Zaključaka 16. sjednice promijenilo da bi se na XIII kongresu SKJ i statutarno institucionalizirala federalizacija Saveza komunista Jugoslavije. Očito se nazadovalo u socijalističkom razvoju i u SK više prodire nacionalizam.

Isto tako, nije dobra formulacija oko predloga kandidata za članove Centralnog komiteta, Statutarne komisije i Nadzorne komisije Saveza komunista Jugoslavije. Kandidovanje bi trebalo da se vrši u čitavom Savezu komunista Jugoslavije a ne da se kandidati regionaliziraju, teritorijaliziraju, ne samo po republikama i pokrajinama, već i po onsovnim organizacijama, općinama, regijama itd.

To oduzima članovima Saveza komunista njihov komunistički indentitet, pretvara ih u delegacije slično delegatskom političkom sistemu federativne države koja kao takva zbog nacionalnog sastava mora biti, ali da bi se ona uspješno razvijala i da bi njen federalizam mogao da uspješno funkcionira, Savez komunista ne može biti federalistička organizacija — u SK se mora prevladati višepartijski sistem bez čega se ne može savladati kriza.

I ubuduće će trebati, ostajući u pravilu kod paritetnog broja u rukovodstvima, da se u svim organizacijama afirmirani kadrovi kandiduju za organe Saveza komunista Jugoslavije, a da se konačno biraju isključivo na Kongresu SKJ. Trebalo bi uvesti praksu u kandidovanju u pojedinim republičkim i pokrajinskim SK i Organizaciji u Jugoslavenskoj narodnoj armiji da se kandiduju i kadrovi iz drugih organizacija. Na taj bismo način postigli da se Savez komunista više integriše i da njegovo rukovodstvo više postane ne samo nacionalno, republičko-pokrajinsko, već i internacionalno, jugoslavensko u smislu suštine bratstva i jedinstva, ravnopravnosti naroda i narodnosti Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. SKJ mora polaziti od historijskog interesa radničke klase.

U praksi bi Savez komunista, naročito njegova rukovodstva, trebalo sve da čine da se na osnovu marksističkog programa Saveza komunista afirmira kao stvarna, vodeća idejno-politička snaga radničke klase, naroda i narodnosti i svih radnih ljudi i građana u borbi za socijalizam.

Digitized by Google

Svaki dio Saveza komunista Jugoslavije trebalo bi da postane sastavni integralni djelovi Saveza komunista Jugoslavije. To je danas, kada zakazuju jedinstvo Saveza komunista i demokratski centralizam, naročito važno. Savezu komunista Jugoslavije, samoupravnom socijalističkom društvu ne odgovaraju nastojanja i praksa da se Savez komunista pretvori u federaciju ili labavu koaliciju republičkih i pokrajinskih organizacija, kao što ne odgovaraju ni nastojanju da se SKJ pretvara u birokratsko-centralističku organizaciju.

Program Saveza komunista Jugoslavije to rješava kroz demokratski centralizam, ali se u praksi afirmiraju drugi trendovi.

Savez komunista, polazeći od svoje odgovornosti za jedinstvo i razvoj SFRJ, polazi od toga da Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija nije klasična federacija ni konfederacija. Nisu posrijedi samo formalno-pravna pitanja, niti je riječ samo o obliku državne vlasti, iako je to važno, već su posrijedi suštinska pitanja kako osigurati ostvarivanje programskih partijskih opredeljenja i Ustava da nosioci suvereniteta stvarno budu ravnopravni radni ljudi i svi narodi i narodnosti. Pošto je riječ o državi kao klasnoj organizaciji, SFRJ i SK bi trebalo da bude u funkciji ostvarivanja historijskog interesa radničke klase, razvoja vlasti udruženog rada, razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja, kao oblika socijalističke demokratije. SK bi trebalo efikasnije da djeluje u funkciji udruženog rada, u funkciji zaštite društvene imovine i socijalističkog samoupravljanja, u funkciji čuvanja integriteta Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije i ravnopravnosti svih republika i pokrajina, naroda i narodnosti u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji.

SFRJ i Savezu komunista Jugoslavije potrebno je sposobno rukovodstvo koje će otvoreno govoriti o problemima i pojavama u svakoj sredini, u svakoj republici i pokrajini, biti sposobno da osigura kritičko gledanje na probleme i samokritičnost u vlastitoj naciji, sredini i u Savezu komunista Jugoslavije u cjelini. Kritičnost i samokritičnost nedostaju, a to otežava ostvarivanje jedinstvene politike Saveza komunista Jugoslavije. Postavlja se i pitanje zašto Savez komunista Jugoslavije i njegov Centralni komitet ne postižu potrebno idejno i akciono jedinstvo. Ako bi se u Savezu komunista, u njegovim rukovodstvima postizalo jedinstvo i razvijala akcija, lakše bi bilo dolaziti do rješenja i u delegatskom sistemu, kako je Ustavom predviđeno, od konsenzusa i većinskog odlučivanja do privremenih mjera.

Savezu komunista mnogobrojne teškoće, ni ekonomske, ni političke krize, ne mogu biti alibi za oportunizam, mirenje sa tuđim shvatanjima, praksom, uključujući i nacionalizam. Jer, i pored toga što nacionalizam ima svoju autonomnost i što je i on pratilac klasnog društva i savremenih nacija, ako je Savez komunista jedinstven, nacionalizam se može držati na periferiji društvenih zbivanja.

Nakon diskusije i široke aktivnosti, Centralni komitet SKJ čije su članove kandidirale republički kongresi, pokrajinske

Digitized by Google

konferencije i Konferencija u Jugoslavenskoj narodnoj armiji, rukovodstvo SKJ je birano na 13-tom kongresu Saveza komunista Jugoslavije. Ubuduće će trebati razmišljati o daljnjem koraku kako bi se doprinosilo da rukovodstvo Saveza komunista Jugoslavije sve manje bude delegacija, a sve više jedinstveno rukovodstvo koje djeluje na jedinstvenom programu i za to snosi odgovornost Centralnom komitetu CKJ, pred kongresima, pred partijskom i drugom javnošću.

Naročito je bitno naći bolje formulacije za Statut koji neće, sam po sebi, otvarati prostor federalizmu.

Dalje, Statutom treba riješiti da CK SKJ bira predsjednika CK SKJ, da se bira izvršni organ. Zalagao sam se i zalažem se za Izvršni komitet. Izvršni komitet bi birao sekretara. Centralni komitet bi trebalo da se efikasnije organizira po komisijama, da CK radi ne samo u zasjedanjima i ne samo u povremenim obilascima članova CK-a, što je važno, nego i da se rad svih članova odvija kroz komisije da i komisije pripremaju sjednice Centralnog komiteta.

Digitized by Google

Aleksandar Grličkov

Značaj i istorijski horizonti Programa SKJ

Protok od 30 godina je dovoljan za ocenu značaja jednog dokumenta programskog karaktera. Za programe političkih partija možda je proteklo vreme i nešto duže, ali za karakter ovog dokumenta, kao što smo rekli, je dovoljno i ako za njegov značaj u vreme njegovog donošenja i posledice koje je imao i ima za razvoj socijalizma u svetu, proteklih tri decenije nije ni mnogo. Jedna od najvažnijih naših, i ne samo naših, ocena Programa SKJ je da je reč o jednom dokumentu od istorijskog značaja za celinu razvoja socijalizma u svetu. Da li je ova ocena bila i jeste objektivna i da li je protok vremena potvrdio njenu valjanost u čemu je Program od istorijskog značaja? Odgovor na ovo pitanje zahteva temeljitiju i svestraniju analizu kako u njegovih osnovnih teorijskih, ideoloških i političkih orjentira a takođe i praktičkih ostvarenja. Međutim, ovo nije prilika za to ili vreme i prostor jednog ovakvog izlaganja to ne omogućuje. Zbog toga ovde i sada biće reči samo o nekim glavnim koordinatama koje bi potvrdile ili ne spomenutu ocenu.

Dve su moguće činjenice koje mogu biti u prilogu ocene o njegovom istorijskom značaju. Prvo, Program SKJ svojim teorijskim, ideološkim i političkim i pretpostavkama je bio nova alter-

Digitized by Google

nativa socijalizma bitno različita od do tada poznate alternative koja se kao politička praksa ostvarila u svim socijalističkim zemljama a do njegovog donošenja i u Jugoslaviji. Dotadašnjoj teoriji, ideologiji i političkoj praksi državnog socijalizma suprotstavlja se nova teorija i ideologija samoupravnog socijalizma. Socijalizam zasnovan na socijalističkom samoupravljanju napušta teoriju i ideologiju strogo centralističkog državno-plansku političku praksu u razvijanju ekonomskog sistema i zamenjuje je tržišno-planskom, napušta politički monopol jedne partije i razvija teoriju i ideologiju razvoja socijalističke samoupravne demokratije kao pretpostavke za postepeno krčenje prohodnosti puteva za oslobođenje čoveka u organskoj dijalektičkoj međuzavisnosti između ekonomske i političke demokratije: napušta vladajuće shvatanje o jačanju države u socijalizmu i zamenjuje novim o njenom odumiranju i napušta i druge poznate teorijske i ideološke postulate koji su do tada važili kao neprikosnoveni a koji su razvijani na bazi iskustava razvoja socijalizma u SSRN-u i u njemu ostvarenih staljinističkih falsifikata marksizma. Praksa razvoja socijalizma u socijalističkim zemljama će mnogo kasnije prihvatiti neke od osnovnih tadašnjih spoznaja u Programu SKJ. To je naročito došlo do izražaja u dosadašnjem a naročito u sadašnjim reformama u socijalističkim zemljama. Drugo, Programom SKJ je otvoren proces dedogmatizacije marksizma, koji se kao što je poznato decenijama ostvarivao u dramatičnim i konfliktnim, ne samo teorijskim već i političkim odnosima, pre svega između komunističkih partija na vlasti. Proces dedogmatizacije marksističke i socijalističke misli, ni od najvećih optimista neočekivan u socijalističkim zemljama, jedan je od najsnažnijih savremenih pozitivnih procesa, koji krizu socijalizma u svetu i socijalističkim zemljama i već evidentno istorijsko zakašnjenje u davanju odgovora na novu istorijsku situaciju, ne čini faktorom njegovog uzmaka sa istorijske pozornice, već pozitivnim procesom koji omogućuje zaključivanje da je izlazak iz krize ne samo poželjan već i moguć.

U prilog ocene da je Program jedan od najboljih dokumenata jedne nove vizije socijalizma u komunističkom pokretu pa time i od istorijskog značaja za celinu istorijskog procesa socijalizma u svetu, može da posluži i podsećanje na vreme u kome je on nastajao i konačno usvojen 1958. godine. Vreme nastajanja Programa SKJ je vreme najveće i najžešće teorijske, ideološke i političke konfrontacije u komunističkom pokretu u svetu. To je vreme još prisutnih posledica informbiroa koje su ostavile snažan pečat na ukupne odnose u njemu i još otvorenih krupnih sporova oko puteva razvoja socijalizma u socijalističkim zemljama i razvoja celine istorijskog procesa socijalizma u svetu. To je vreme deoba u komunističkom pokretu na revizioniste i »čuvare čistog marksizma i socijalizma. Deoba koja se neće samo zadržati na odnosu SKJ i ostalih komunističkih partija, već će kasnije, početkom 60-tih godina, u sukobu između KPSS i

Digitized by Google

KP Kine, dovesti i do stvaranja dva paralelna komunistička pokreta, stvaranjem novih komunističkih partija tzv. »marksističko lenjinističkih u suštini Maoističkih, njih oko 70-tak. U političkom rečniku ta se deoba i institucionalizirala na prosovjetske i prokineske komunističke partije tj. na dva komunistička pokreta i SKJ kao samostalne i nezavisne komunističke partije i socijalističke zemlje. To je vreme kada je posle smrti Staljina 1953. godine Hruščov otvorio proces destaljinizacije na osnovnom postulatu »kulta ličnosti« a ne i kritike teorije, ideologije i političke prakse staljinizma kao sistema. To je vreme do maksimuma izoštrenog sukoba između komunističkih, socijalističkih i socijal-demokratskih partija. To je vreme uspona politike hladnog rata u međunarodnim odnosima koji nije omogućavao otvaranje procesa relaksacije komunističkog pokreta. U celini to je vreme kada dedogmatizacija marksističke i socijalističke misli tek se nazire ali koje kao proces nije dobio legitimitet pa je pojava Programa SKJ ponovo, na nov način i novim metodom ili u preobraženom obliku, ponovo podstakla sukob u komunističkom pokretu tj. sukob između SKJ i ostalih komunističkih partija. I ovaj kratak osvrt na vreme i uslove izrade i donošenja programa kao i burne reakcije na njega govori o njegovom značaju pa i o fundiranosti ocene o njegovom istorijskom značaju ne samo za razvoj socijalizma u Jugoslaviji već i što će kretanja u celini u komunističkom i socijalističkom pokretu pokazati za razvoj socijalizma u svetu. Tu mislim na snažno oslobađanje i razvijanje marksističke i socijalističke misli i različitih strategija socijalizma kao što su afrički, arapski socijalizam, evrokomunizam ili socijalizam različitih nacionalnih boja do donošenja sovjetske »perestrojke«, Kineske strategije »četiri modernizacije« i reformi sa različitim pretpostavkama i konkretnim rešenjima u većini socijalističkih zemalja...

Digitized by Google

Radovan Radonjić

Program ne treba menjati

Program Saveza komunista Jugoslavije nastao je kao izraz potrebe jedne faze naše revolucije. Izrazio je ono što je ta revolucija u tom trenutku mogla i dokle je dosezala svojom praksom i idejama, i bio je ograničen zapravo time. On nije dao dogovore za sva vremena, niti je na tako nešto pretendovao.

U međuvremenu desile su se mnoge stvari kod nas i u svetu koje Program nije mogao obraditi na dovoljno dobar i danas posve prihvatljiv način. Od 1958. pa na ovamo, prateći razvoj naše revolucije razvijali smo našu teorijsku misao, dolazili do ovih saznanja i izražavali ih u partijskim i drugim dokumentima. Činili smo to na drugačiji način, nego u Programu, a upotrebljavali smo drugačiju terminologiju.

I pored toga, i uprkos nedostacima Programa o kojima se može govoriti, naročito ako se uzme u obzir šta sve on ne sadrži, a danas je veoma aktuelno, i uprkos činjenici da se mi nalazimo pred novim velikim izazovima koje je kriza otvorila mislim da nema naročito mnogo uslova da sada pristupimo mijenjanju tog dokumenta. Dva su razloga za to. Jedan je sadržan u onome što Program Saveza komunista jeste, a drugi je u tome šta mi danas jesmo i koliko smo u stanju da napravimo jedan takav iskorak.

Digitized by Google

Sve nedostatnosti našeg Programa, koje ovdje neću nabrajati, ne dovode u pitanje činjenicu da je to dokument koji je objektivno nadrastao prostor i vrijeme u kome je nastao i koji predstavlja idejnu i teorijsku osnovu jedne autentične revolucije koja ispunjava ovaj vijek.

Prvo, Program Saveza komunista je više nego bilo koji drugi dokument u novijoj istoriji socijalizma doprinio afirmaciji i razvoju marksističke misli. On nadilazi idejne horizonte i političku logiku i Druge i Treće internacionalne, i nudi jednu novu, od pređašnjih bitno drugačiju koncepciju socijalizma. U njemu se sistematizovano, logički povezano, konzistentno, saobrazno tada ostvarenim spoznajama problema i protivurečnosti jugoslovenske socijalističke revolucije, ali i aktuelnih pitanja socijalizma u drugim zemljama, definiše put socijalističkog samoupravnog razvoja kao realna alternativa etatističko-birokratskom konceptu i praksi socijalizma. U tom smislu Program teorijski uopštava i izdiže na nivo principa jednu novu društvenu stvarnost, a tamo gde se ova još nije razvila, on uveliko anticipira njene moguće istorijske pravce.

Drugo, kao naučno utemeljen, konzistentan teorijski pristup otvorenim pitanjima i problema socijalizma i savremenog svijeta, Program SKJ je nastao u trenutku kada su druge komunističke i radničke partije tek počinjale s preispitivanjem sopstvenog dogmatsko-doktriniranog nasleđa i tražile mogućnosti da svoju misao i akciju oslobode bremena reformizma, oportunizma, revizionizma, birokratskog voluntarizma i svih drugih naslaga, bilo staljinističke bilo druge provenijencije. Otuda nije ni malo iznenađujuće što su upravo iz njegovih postavki izrasle mnoge bitne komponente one platforme borbe za mir, demokratiju i socijalizam u savremenim uslovima, na kojoj sve veći broj komunističkih i radničkih partija zasniva strategiju i taktiku svoje revolucionarne djelatnosti i koja već predstavlja odista krupnu prepreku nastojanjima da se točak istorije vrati nazad, da se podrže raniji odnosi u pokretu.

Treće, Program je prvi postkominternovski dokument koji, skidajući veo staljinističkih ideoloških racionalizacija i mistifikacija sa otvorenim pitanjima i problema društva prelaznog perioda, iz ugla marksističke teorijske opservacije objašnjava protivurječnosti savremenog istorijskog procesa i mogućnosti njihovog revolucionarnog razrešavanja. Kao izraz uopštavanja konkretnih iskustava jednog autentičnog preobražajnog procesa, a zatim i kritičke analize promjena u svijetu i stanje odnosa u radničkom i komunističkom pokretu, on predstavlja do sada najdublji prodor u marksističko objašnjenje suštine i smisla proleterske revolucije u jednoj zemlji i razvoja socijalizma kao svetskog procesa, nezavisno od toga što upotrebljava termin »svjetski sistem socijalizma«. On je prvi dokument kojim jedna partija u osnove svoje revolucionarne misije ugrađuje Marksovu tezu da oslobođenje radničke klase mora biti djelo te klase i

Digitized by Google

koja se u ime ostvarenja tog cilja dobrovoljno odriče pozicije i uloge rukovodeće snage u društvu.

Kao takav, Program se našao na udaru oštrih kritika onih koji su shvatili upravo ovu njegovu suštinu i bio je proglašen dokumentom u kome je najpotpunije došla do izražaja ideologija revizionizma. Tako je pisalo čak i u Programu KP SS.

Četvrto, elementi i sadržaji koji ovaj Program idejno i teorijski promoviše u supstancionalnu osnovu jugoslovenskog revolucionarnog specifikuma, pokazali su se univerzalnim i suštinski značajnim za socijalistički proces u celini. Socijalistička samoupravna demokratska alternativa koja čini njegovu okosnicu odavno nije samo jugoslovenski fenomen već je, kako uostalom najavljuju i ideolozi perestrojke, prerasla u veliku istorijsku alternativu. Nema gotovo ni jedne krucijalne ideje ili orijentacije u savremenom revolucionarnom preobražajnom procesu u svijetu koja nije ili direktno razrađena i elaborirana ili anticipirana u ovom dokumentu. Njegove postavke i načela odavno predstavljaju izvor inspiracije i izazova za mnoge progresivne snage u svijetu. To ga je učinilo dokumentom koji ima dignitet ravan Manifestu komunističke partije.

Peto, razuđena struktura ovog Programa ne čini ga podobnim za podele na neka »tri sastavna djela« ili na neke opšte djelove koji bi mogli biti prihvatljivi i pojedinačne djelove koji se ne bi mogli uklopiti u dato i čija je apsolutna vrijednost prošla. Ovo je jedinstven dokumenat i samo kao cjelina ima i istorijski i konkretni smisao i tako ga treba posmatrati.

Sve ovo, čini se, govori da Program Saveza komunista Jugoslavije takav kakav je, predstavlja dio naše političke kulture i istorije i da ga ne bi trebalo ni mijenjati ni dopunjavati. Naš Program zaslužuje tretman kakav ima Manifest. A autori Manifesta su u Predgovoru u njemačkom izdanju iz 1872, u kome su kritički govorili o tom dokumentu rekli pored ostalog, i sledeće: »Manifest je istorijski dokument i mi sebi više ne dajemo da na njemu ma šta mijenjamo«.

Nakon Manifesta, kao uputstva za konkretnu akciju, nastali su mnogi drugi i drugačiji programi, ali taj nepromijenjeni Manifest i danas je aktuelan, i dalje je snažan i nezamisliv izvor inspiracija u revolucionarnom pokretu.

Zato jugoslovenski komunisti treba da sačuvaju ovaj svoj Program: svojom aktuelnošću, svojim interdisciplinarnim pristupom otvorenim pitanjima i problemima jugoslovenskog društva i savremenog sveta, on još uvek umnogome zadovoljava naše potrebe i predstavlja idejnu i teorijsku osnovu na kojoj mi još uvek možemo djelovati. U tom smislu možda bi zaista bilo uputnije da više pažnje posvetimo pitanju zašto ne sprovodimo dobre postavke tog Programa nego da se bavimo pitanjem trebamo li ga mijenjati da bi tobože stvorili prostor za akcije?

Naravno, ovo ne znači da treba staviti tačku na razvoj naše teorijske misli i kritičko uopštavanje revolucionarne prakse i

Digitized by Google

iskustva. Naprotiv, rezultati revolucionarne borbe jugoslovenskih komunista uvek su bitno zavisili od toga koliko su oni bili kadri da spoznaju cjelokupnost uslova i oblika u kojima se postojeće može nadići novim i naprednijim, odnosno od stepena razvijenosti njihove kritičke svijesti i teorijskih saznanja o soptsvenom društvenom biću i ulozi u svakoj fazi tog procesa. Saglasno tome, zadaci pred kojima se sada nalazimo podrazumijevaju nove teorijske spoznaje i objašnjenja. Kriza je otvorila mnoga nova pitanja i ponudila brojne idejne i teorijske izazove. Porasla je potreba da se izvrši neka vrsta teorijskog prevrednovanja i dijela naše istorijske prošlosti i mnogih sadašnjih aktuelnih procesa i odnosa u jugoslovenskom društvu. Pred tim činjenicama ne treba zatvarati oči, niti se sme bježati od odgovornosti za taj nesumnjivo složen i obiman posao.

No, i pored toga, čini se da uslovi za promjene Programa nijesu neposredno dati. Kad to kažem imam u vidu nekoliko momenata koji se odnose na naše sadašnje stanje i na nas same.

Prvo, mislim da još nema toliko novih pojava i kvalitativnih promena u tempu i karakteru razvoja jugoslovenskog društva koji se ne bi mogli izraziti kroz »tekuća dokumenta«, kroz kongresne odluke i rezolucije, ustav.

Drugo, ovo novo u našoj idejnoj svijesti i teorijskoj produkciji što smo stvorili od Programa na ovamo, što nadilazi njegove domete, još uvijek ne tvori potrebnu »kritičnu masu« koja je neophodna za pristupanje takvom jednom poslu. Štaviše, dio onoga što nam se nudi kao novo, kao izraz »nedogmatskog kritičkog promišljanja naše stvarnosti«, često je ispod nivoa Programa iz 1958. godine.

Treće, klima za širi stvaralački rad kakav podrazumeva izrada jednog takvog dokumenta sada ili ne postoji ili je ima premalo. A previše je radikalizma, malodušnosti, uzajamne zagriženosti i sumnjičavosti. Mnogo je »dnevnih raspoloženja« i pragmatičnih interesa u igri da bi se jedan ovakav posao mogao valjano obaviti.

U Jugoslaviji danas, da parafraziram Engelsa, ima mnogo socijalizma i to socijalizma svih nijansi, socijalizma svjesnog i nesvjesnog, socijalizma u prozi i stihu, socijalizma radničke klase i srednje klase, socijalizma siromašnih, frustriranih, demobilisanih i razočaranih i socijalizma onih koji su se uvukli u društvenu toaletu imućnih i dembelišu po salonima za ćaskanje. Koji bi od tih socijalizama dobio dominantni izraz u programskom tekstu kojeg bi sada radili, ja u ovom trenutku ne znam i nijesam siguran da bi to bio onaj za kojega mi pojedinačno mislimo da bi uspeli da mu obezbedimo predominaciju.

Lenjin je, govorio o lukavstvu istorije. Možda će to lukavstvo istorije učiniti da potrebe i snage za donošenje novog Programa sazriju prije nego što se to u ovom trenutku čini realnim. Možda će taj vihor istorije nekoga i od nas gurnuti u poziciju da

Digitized by Google

bude jedan od sudionika u tom svakako značajnom i časnom poslu. U ovom trenutku čini se da takvih vihora još nema i da zbog toga i ne bi trebalo ulijetati u nešto zašta nismo sigurni da bi ga dobro uradili. Time, naravno, naše mogućnosti za teorijsko promišljanje mnogih pitanja i problema nijesu zatvorene niti su potrebe za tim manje nego kad bi se to radilo u kontekstu izrade novog ili dopunjavanja postojećeg Programa. Naprotiv.

Digitized by Google

Marijana Pajvančić

Reafirmacija programske uloge SKJ

»Vera da su dekreti sve — deformiše komuniste, slabi u njima osećanje odgovornosti pred masama, vodi njihovom idejnom i moralnom zastoju i nazadovanju, jer se komunisti u takvim uslovima odvikavaju od borbe za svoja ubeđenja, a time i od svakodnevnog proveravanja pravilnosti tih ubeđenja kroz praksu i borbu mišljenja«[1].

Program SKJ već trideset godina pred izazovima je vremena. Revolucionarni razvoj socijalističkog samoupravljanja u proteklom razdoblju nesumnjivo je potvrdio vrednosti i ciljeve borbe avangarde radničke klase. Ali isto tako pokazao je i one zastoje i protivurečja o kojima Program govori ukazujući na moguće tendencije koje iz tih protivurečnosti izviru ugrožavajući i sam socijalistički samoupravni razvitak.

Odlike društveno-istorijskog trenutka, razlog su da se SKJ ne samo idejno-teorijski[2] već pre svega delatno praktično-politički izbori za sopstvenu programsku poziciju u društvu[3].

---

[1] Program SKJ, Kultura, Beograd, 1976. godine, str. 236.

[2] U ovom pogledu nesumnjivo postoje jasne spoznaje i u Programu SKJ, ali i u njegovim aktuelnim dokumentima, pre svega dokumentima donetim na XIII kongresu SKJ.

[3] Na tu potrebu upućuju i teze za pripremu predstojeće konferencije SKJ koje upozoravaju na nedostatak operacionalizacije Kongresnih opredeljenja i na njihovo sporo i nedosledno ostvarivanje. Videti teze za pripremu Konferencije SKJ tačka I stav 1.

Digitized by Google

Kriza traje i produbljuje se a nedostaje operacionalizacija jasnih idejno-političkih stvavova za izlazak iz krize.[4] Za partiju revolucionarne akcije i marksističkog pogleda na svet nije, međutim, dovoljna samo jasna spoznaja ciljeva društvenog razvoja. Neophodna je i sposobnost njihove operacionalizacije, oblikovanje strategije (politike) u konkretno-istorijskim uslovima. Značaj te delatnosti utoliko je veći što uz pomoć nje ciljevi toga razvoja postupno postaju društvena zbilja. A upravo ta sposobnost Saveza komunista da se za svoje stavove i praktično delatno izbori da postanu društvenom zbiljom u kojoj će biti zaustavljene krizne tendencije i oslobođen prostor razvoju socijalističkog samoupravljanja, danas vapi za revitalizacijom. To je svakako jedan od razloga što se »u središtu kritike našao Savez komunista i naročito njegova rukovodstva i način na koji su ostvarivali vodeću idejno-političku ulogu i svoje obaveze«[5], ali i ozbiljno upozorenje za Savez komunista da prihvati izazov koji je pred njim.

Na tom raskoraku (jasni idejno-politički stavovi — nedostatak njihove operacionalizacije), čiji je pratilac sve veći jaz između, do juče dominirajuće svesti, teorije i ideologije Saveza komunista, i društvenog realiteta, zasnovana je i rastuća konfuzija na idejnom planu.

Izoštrava se i protivrečnost partija pokreta — partija poretka. Savez komunista je idejna snaga pokreta (avangarda radničke klase). Ali nesumnjiva je činjenica da je Savez komunista i normativno i stvarno deo političkog sistema i njegova kadrovska okosnica. Stvarni problem i nije u ovom protivrečju, niti pak u činjenici da ono cepa svest u samom Savezu komunista na etatističku (tehnokratsku) i teorijski i akciono delatnu (pokretačku). Problem je u tome koji vidovi delovanja su dominirajući, koja svest preovlađuje. Kriza etatističkog načina proizvodnje koja se manifestuje sve agresivnijim etatizmom, sužava materijalnu osnovu delovanja samoupravljača. Sve je uži prostor delatnoj akciji samog revolucionarnog subjekta pa time i prostor u kojem Savez komunista deluje kao idejna i avangardna snaga pokreta.

Promene i procesi koji već više godina (kako pokazuju istraživanja a i praktično politički uvidi) teku u klasno-slojnoj strukturi Saveza komunista pokazuju da je u njemu sve manje radnika (oni koji žive samo od svoga rada, fizičkog ili intelektualnog). Proces raslojavanja u društvu koji ne nalazi svoje izvorište u procesu rada odražava se i na Savez komunista. Konflikti interesa koji iz tih procesa proističu sve se oštrije ispoljavaju. Povećavaju se idejne razlike u Savezu komunista. Svest članstva se rastače, postaje raznovrsnija i slojevitija. U svemu tome sve je manje raspoznatljiva svest utemeljena na radničko-klasnim interesima (interesima oblikovanim u procesu rada i upravljanja društvenom reprodukcijom). Otuda apeli za radničkom većinom ne nailaze na odziv.

---

[4] Videti teze za pripremu konferencije SKJ tačka I, stav 1.
[5] Videti teze za pripremu konferencije SKJ tačka I, stav 1.

Digitized by Google

Komunikacija između članstva i organa (rukovodstava) Saveza komunista je po pravilu jednosmerna. Teče od rukovodstava ka osnovnim organizacijama i članstvu. Stvarni, suštinski i kvalitativni iskorak u pravcu promene toga smera — od članstva ka rukovodstvu — značila je rasprava o predlogu zaključaka 13. sednice CK SKJ. Iniciralo ju je rukovodstvo a članstvo prihvatilo. Probudila je već uspavani aktivizam članstva, bar za trenutak. Sporo i nedosledno ostvarivanje i neostvarivanje njenih zaključaka čak i tamo gde je to bilo moguće dovelo je do toga da u ponovljenih nekoliko rasprava nakon XIII kongresa SKJ, aktivizam u članstvu nije razbuđen. Nedostajalo je prevođenje stavova i zaključaka u politiku i na toj osnovi mobilizacija za akciju.

Šta učiniti da se stanje promeni, zaustave tokovi u društvu koji ozbiljno ugrožavaju samoupravljanje i socijalističku revoluciju?

Za Savez komunista danas to, mada složeno pitanje, može biti i jednostavno postavljeno: šta želi da učini, koliko može učiniti a nadasve kako da svoja idejna opredeljenja pretoči u praksu? Neophodno je reafirmisati strategijski i praktično-politički programsku poziciju Saveza komunista — avangardne snage socijalističkog razvoja. Takav preokret je zahtevao i članstvo (pre svega radnici) u već pomenutoj raspravi o predlogu zaključaka 13. sednice CK SKJ...

Digitized by Google

Atila Sam

Šta se ne ostvaruje

Mislim da je vrlo dobro to što smo našli snage da govorimo o programu SKJ i to ne na jedan svečarski način, (mada je bilo takvih pokušaja i na ovom skupu) nego na jedan kritičan način. To govori o tome da imamo snage da delujemo, razmišljamo shodno duhu ovog Programa koji je verovatno i najvažnija strana ovog našeg Programa.

Takođe, smatram da je dobro što se plašimo odgovornosti koju zahteva izrada novog programa, ali dobro je i to što smelo sagledavamo one delove Programa koje je praksa dovela u pitanje.

Imali smo do sada niz izlaganja na toj osnovi i mislim da to govori ne samo o nekakvim teorijskim dostignućima i mogućnostima ovog »Okruglog stola« nego i određenom nivou zrelosti revolucionarnog subjekta kod nas.

Spadam u red onih koji su do sada iz objektivnih i subjektivnih razloga zalagali se za očuvanje ovog programa i za budućnost. Pre 5 godina ja sam bio učesnik jednog »Okruglog stola« sa nekolicinom i sada prisutnih, i tada smo se uglavnom svi složili da je Program vrlo dobar i da je praksa daleko ispod nivoa postojećeg našeg Programa i u tom smislu nema konkretnih razloga da se taj Program prevaziđe.

Digitized by Google

Ova rasprava ukazuje na to da se za ovih pet godina puno toga promenilo kod nas i u svetu. Postoje kreativnija razmišljanja ne samo o Programu nego i drugim bitnim pitanjima našeg daljeg socijalističkog razvoja. Sve to stavlja van snage sve one objektivne i subjektivne razloge koji su ranije prevazilaženje Programa činili nepotrebnim. Suštinu objektivnih razloga za dalje čuvanje Programa je predstavljala sama društvena praksa koja nije bila prijemčiva za neke temeljitije promene. Stalno se insistiralo, na nekim nedodirivim vrednostima, a čim se ukazuje na potrebe nekakvih nedodirljivih vrednosti i nepromenljivih veličina, to odmah zarobljava duh i onemogućava ozbiljniji kreativni rad, kreativni pristup prema svim ovim pitanjima.

Što se subjektivnih razloga tiče tada nije postojalo dovoljno raspoloženje kod avangarde da uđe u borbu za nešto novo, da stvarno živi shodno preporukama ovog Programa. Svima nama je bilo lakše prihvatiti tezu o savršenstvu ovog Programa nego da putem teškog i kreativnog rada pokušamo prevazići sve one stavke ovog Programa koje više ne mogu biti inspiracija ni za kakvu efektivnu akciju.

Po mom mišljenju jedno od osnovnih pitanja koje nije dovoljno istaknuto tokom ovih naših rasprava je baš u tome: koliko može još ovaj program da bude podsticaj za akciju? U kojoj meri može ovaj Program i danas da inspiriše akciju?

Prema jednom nedavno završenom istraživanju u SAPV* došli smo do toga da 3/4 komunista (negde oko 73 ili 74%) delimično poznaje ili uopšte ne poznaje Program što i sam priznaje, ali što i svojim evidentnim nedovoljnim poznavanjem Programa potvrđuje. Znači, ako tako ogroman procenat uspeva da bude komunista i da deluje bez dovoljno poznavanja programskih stavki, onda stvarno možemo da se zapitamo šta to znači?

Ne bih se složio sa onim diskutantima koji su ukazivali na to da u međuvremenu nije došlo do značajnih promena, da sva osnovna pitanja koja su bila prisutna u vremenu postavljanja Programa žive i postoje i danas.

Mislim da je nerealna ocena da nije došlo ni do kakvih suštinskih promena kako u biću kapitalizma tako i u revolucionarnim tokovima socijalizma kao svetskog procesa. Sve veći raskorak između savremene prakse i nekih određenja programa utiče destimulativno na aktivizam SK. Naravno, ne mislim da će jedan bolji program automatski značiti daleko bolji aktivizam, da je to u direktnoj, neposrednoj vezi, ali, u svakom slučaju, taj aktivizam određenim delom proizilazi iz datog Programa i na određeni način može da inspiriše akciju. Program ipak jeste element svesno organizovane akcije a na tom insistira celina ideologije SKJ.

---

* Istraživanje je rađeno u organizaciji Centra PK SKV pod naslovom »Idejno-političko osposobljavanje komunista u OOSK kao činilac njihovog idejno-političkog delovanja u SAPV«.

Digitized by Google

Zato, bio bih slobodan da kritički sagledavam barem neki od ovih programskih stavki i da ukažem na to kako bi bilo teško izaći pred masama sa nekim od ovih određenja koja možemo da nalazimo u Programu. Na primer, ono preoptimističko raspoloženje programa u odnosu na neizbežne nove političke pobede radničke klase jasno ukazuje na to da to nije dobilo dovoljnu potvrdu u postojećoj praksi u svetu (kapitalističkoj praksi) ali to nije najveći problem. Problem je u tome što u savremenom društvu više nije moguće zainteresovati za akciju šire društvene slojeve, pa ni samu radničku klasu, na bazi preidealiziranih stavova o bliskoj, neminovnoj propasti kapitalizma. Socijalizam je postao svetski proces, ali ni kapitalizam se nije pokazao neuspešnim u afirmisanju svog načina proizvodnje, kako u uslovima kapitalističkih država tako i socijalističkim zemljama.

Takođe, program o kapitalizmu govori kao o nečem što više ne odgovara izvanredno razvijenim proizvodnim snagama a odakle ipak dalji razvoj proizvodnih snaga!? Zamislite razgovor sa radnicima, neposrednim proizvođačima, gde govorite o ovakvom »činjeničnom« stanju kapitalizma i pored toga što su i oni u mogućnosti da vide da to u praksi ne stoji.

Program tvrdi da se socijalizam afirmisao kao društveno-ekonomski sistem koji uspeva da najbrže razvije sredstva za proizvodnju i da postigne najbrži tempo porasta nacionalnog dohotka. To danas zvuči suviše idealizirano. Sama praksa to ne potvrđuje baš najbolje. Takva stavka Programa stoga može više da zbunjuje onoga ko pokušava iskreno da ulazi u akciju nego da ga inspiriše.

Isto tako, tvrdi se da su okviri kapitalističkog društva postali tesni za narasle proizvodne snage. Kako onda ipak i dalje dolazi do najbržeg razvoja proizvodnih snaga u kapitalističkim zemljama a ne u socijalističkim zemljama?

Može li akciono da deluje konstatacija Programa da kapitalistički način proizvodnje se nalazi u završnoj fazi. Mislim da smo i u nekoliko tih prethodnih izlaganja čuli kako je to još idealizirano i kako to svakako treba prevazići.

Program priličan prostor posvećuje iskustvima Sovjetskog Saveza i to imajući u vidu onaj prvi revolucionarni period Sovjetskog Saveza, taj period staljinizma. Danas je došlo u Sovjetskom Savezu i u drugim socijalističkim zemljama do velikih promena. Nešto je i Azem Vlasi govorio o tom problemu. Mislim da mi ne možemo dalje bez isticanja našeg viđenja promena do kojih je došlo u tim zemljama. Mi bi trebali jasno da ukažemo na to zašto je do sada tamo bilo tako kako je bilo i zašto je sada drugačije.

Takođe Program ukazuje na potrebu spajanja inteligencije sa radničkom klasom i bilo je više diskusija o tom problemu. Rekao bih da to spajanje inteligencije sa radničkom klasom nije postignuto. Mislim da danas u eri kada je nauka postala najvažnija proizvodna snaga ne možemo da ostanemo na nekakvim kon-

Digitized by Google

statacijama o tome da to nije uspelo a da je programom bilo predviđeno. Trebalo bi videti zašto do toga nije došlo i šta učiniti da se taj problem što pre prevaziđe?

U Programu se tvrdi da seljaštvo zbog malog maksimuma nije u mogućnosti da poseduje sredstva za krupnu poljoprivrednu proizvodnju. Mislim da to više ne stoji. Štaviše, mislim da veliki deo naših problema proizilazi baš iz tog razloga što seljaštvo raspolaže baš sa takvim sredstvima i zbog toga imamo preskupu poljoprivrednu proizvodnju, a shodno tome i svetski nekurentne cene.

Takođe, jedno od tih karakterističnih pitanja, koje naša praksa sasvim drugačije postavlja a Program izričito drugačije određuje se vezuje za pitanje jugoslovenske nacije. Prema Programu nije tu reč o stvaranju neke nove jugoslovenske nacije umesto postojećih nacija, međutim, znamo da u praksi dolazi do sasvim drugačijih tendencija o čemu nema potrebnih programskih ocena.

Prema Programu princip nagrađivanja prema radu, podrazumeva u stvari nagrađivanje srazmerno efektu. Zašto je u suštini svaki kreativni rad tako loše vrednovan i to ne samo rad intelektualne radne snage nego svaki kreativni rad? Program bi morao da izvede nekakav zaključak, nekakvo viđenje i nekakvu perspektivu razrešavanja tog problema. Isto tako, zašto lični dohodak radnika ne zavisi samo od tri faktora (opšti nivo produktivnosti rada u zemlji, rezultat pojedinog kolektiva i produktivnost rada pojedinca) kako to Program predviđa? Mi imamo sasvim drugačiju praksu, znači u praksi negiramo taj problem! U čemu su koreni takve prakse, kako je to moguće prevazići? Kako će biti moguće i dalje afirmisati te ideale od kojih smo pošli, sa kojima smo ušli u revoluciju?

Sve u svemu verovatno nije najvažnije pitanje da li su stavke Programa i danas prihvatljive, nego da li su i danas sposobne da inspirišu za akciju, da budu inspiracija za akciju organizovanih subjektivnih snaga? Odgovor se nazire u činjenici gubljenja ugleda Saveza komunista, usled njegove nesposobnosti da efikasno i jedinstveno reaguje na savremena pitanja. U tome i jeste izazov za nas kako prepoznati nova pitanja, koja nameće savremena praksa i postaviti strategiju koja neće biti onog nivoa koji smo evidentno imali u našem Programu.

U pitanju je, znači prevazilaženje Programa inače to je izraz koji ni jednom nije bio spominjan na ovom Okruglom stolu, a sam Program recimo ne govori o mogućnosti izmene Programa ili dopune Programa ili redakcije Programa, nego o mogućnosti prevazilaženja Programa. U tom smislu o potrebi prevazilaženja Programom moguće je govoriti samo na osnovu detaljnijeg sagledavanja njegovih tvrdnji, a imajući u vidu sve one promene i saznanja koje karakterizuju savremeni svet. Stoga, po mom mišljenju, i ovaj skup može imati samo ulogu da vrednuje nivo realnosti mogućeg prevazilaženja Programa.

Što se tiče mogućeg prevazilaženja Programa, ono nikako ne može biti vezano za neki posebno pogodan trenutak. Slažem se

Digitized by Google

sa nekolicinom diskutanata koji su ukazali na to da i u to vreme kada je Program bio stvoren — ovaj Program Saveza komunista Jugoslavije — i to vreme nije bilo baš najpogodnije. I onda je bilo vrlo različitih snaga i strujanja i u praksi i u teoriji, a ipak smo uspeli i mogli da stvorimo jedan Program. Stoga ne vidim nikakve prave razloge da i dalje čekamo na nekakav pogodan trenutak. Kada više nije dovoljan podsticaj za nove akcije Programa mora da se kritički prevazilazi. Sadašnje stanje svedoči o takvoj neinspirisanosti celine radničke klase kod nas, ali i Saveza komunista u čiju avangardnost ne veruju više ni oni sami.

Mislim da je Program odigrao svoju vrlo važnu ulogu i zato će ostati i dalje vredan dokument jedne epohe i to ne samo za naš radnički pokret nego i za svet, za svet revolucije, revolucionara. Naime, na pitanje te epohe, na ono pitanje koje je dominiralo u ono vreme — a to je bilo pitanje dedogmatizacije, destaljinizacije, znači stvaranje jedne drugačije slike mogućeg socijalizma — taj Program je dao najsavršeniji odgovor. Mislim, da bez obzira na to, što to vreme nije baš puno iza nas, ipak pitanja te epohe više nisu centralna pitanja našeg života, i baš zbog toga mi bi trebali pokušati usmeriti sve snage na to da definišemo pitanje ovog sadašnjeg trenutka, pitanje ove epohe koja sad počinje. Verovatno za to ne osećamo dovoljno sposobnosti ni snage, ali budući Program, mislim valjanost budućeg programa, da taj Program stvarno bude bolji nego što je ovaj Program, zavisi od te naše sposobnosti.

Znači pitanje je sada hoćemo li umeti jasno definisati goruća pitanja daljeg razvoja socijalističke revolucije u svetu i socijalističkog samoupravljanja kao sastavnog dela te revolucije? Iskustvo nas uči tome da na dobro postavljeno pitanje lako ćemo umeti dati adekvatan odgovor i u praksi.

Digitized by Google

Zdravko Tomac

Pledoaje za promjene

S obzirom da na »Okruglom stolu« treba umjesto monologa voditi dijaloge pokušat ću reći svoje mišljenje o nekim pitanjima o kojima smo do sada razgovarali.

Prvo, mislim da se može reći, bez obzira da li je naše rukovodstvo to željelo ili ne, da je rasprava o promjenama Programa SKJ u jugoslavenskom društvu u punom toku. Svaki dan smo svjedoci da se na vrlo različiti način raspravlja o bitnim pitanjima socijalizma, redefinicije socijalizma, redefinicije našeg samoupravljanja, rekonstrukcije samoupravljanja, da se pišu cijele platforme, da se pišu nove koncepcije, da se nude izlazi iz krize, da nam se javljaju razni »spasitelji« i »proroci«, da se javljaju brojne grupe koje nude rješenja za izlazak iz krize.

U svim tim raspravama na dnevnom redu su sva bitna strategijska pitanja sa kojima se bave Program SKJ i osnovna načela Ustava iz 1974. godine, kao neka daljnja razrada Programa SKJ na institucionalno-normativnoj razini.

Prema tome, mislim, da svi razlozi koji su na ovom »Okruglom stolu« izneseni protiv promjena Programa SKJ (zbog podjela u rukovodstvu, zbog straha da je odnos snaga nepovoljan, itd), upravo zahtijevaju obrnuto, da se odmah počnu tražiti nova rješenja, da se sadašnje stanje mijenja odnosno da se moraju odmah početi tražiti novi odgovori. Ako se SKJ ne bude organizirao i

Digitized by Google

počeo tražiti odgovore na otvorena pitanja prepuštat će inicijativu drugim snagama (on ju je danas u znatnoj mjeri i prepustio) koje će na različitim platformama i sa ciljevima suprotnim socijalističkom samoupravljanju mobilizirati javnost i nuditi svoje odgovore.

Prema tome, mislim, da se nalazimo u takvoj situaciji u jugoslavenskom društvu da je nedopustivo odgađanje otvaranja diskusije o nekim bitnim načelnim, teorijskim pitanjima, rekonstrukcije našeg sistema. Svako odgađanje, u stvari, još više će produbljavati krizu, jer i sadašnje rasprave o promjenama Ustava pokazuju da mi stajemo na nekim načelnim pitanjima, da stajemo na nekim teorijskim pitanjima. Sve više prevladava mišljenje da se samo popravljanjem nekih normi, bez davanja ispravnih odgovora na načelna teorijska pitanja, programska pitanja — socijalističkog samoupravljanja nećemo izaći iz krize.

Prema tome zalažem se za pokretanje rasprava o nizu načelnih teorijsko-programskih pitanja, te za otvaranjem diskusija o nizu novih teorijskih problema koje je nametnuo život u proteklih 30 godina, a na koja u nas ne postoje zadovoljavajući odgovori. Tako npr. rasprave o promjenama Ustava SFRJ pokrenule su i stavile na dnevni red sva bitna pitanja socijalizma na pragu 21. stoljeća. Svjedoci smo u razvijenim zemljama radikalnih promjena načina proizvodnje — upravo razvojem visoke tehnologije, koja nadire kao elementarna nepogoda, koju ne mogu zadržati nakakve birokratske i dogmatske prepreke, ali ju mogu usporiti. Nova tehnologija traži potpuno novu društvenu organizaciju, ukidanje starih podjela i tipova društvene organizacije industrijskog društva i uspostavljanje nove društvene organizacije postindustrijskog društva. Politički sistem može otežavati nove procese, a može i pospješivati. Mnoga rješenja u našem političkom sistemu a i mnoga rješenja u koncepciji Programa SKJ očito nisu vodile računa o potrebi usklađivanja političkog sistema s tehnološkim razvojem. Nova tehnologija traži fleksibilnu organizaciju. A naša sadašnja društvena organizacija utvrđuje krute šeme i institucije organiziranja privrede, propisuje detaljno forme organiziranja, prava i obaveze i u suštini onemogućava uspostavljanje racionalne i fleksibilne organizacije društva. Takva društvena organizacija u nas posljedica je nedovoljnog raskidanja na idejno-teorijskoj razini s koncepcijom državnog socijalizma. Program SKJ i Ustav iz 1974. po svojoj koncepciji bili su veliki korak u raskidanju s državnim socijalizmom ali ne i dovoljan. Očito je da danas treba što prije učiniti nove korake.

Drugo načelno pitanje, o kojem želim nešto reći odnosi se na potrebu da se o svakom dokumentu raspravlja u okvirima i društvenim uvjetima u kojima je nastao a ne na bazi današnjih saznanja i potreba. Dakle, niti jedan program, niti jedan dokumenat ne može se ispravno ocijeniti ako se ne analizira u sasma konkretnim povijesnim okolnostima u kojima je nastao. Program SKJ je uz AVNOJ sigurno kamen temeljac, međaš i dugoročni pravac

Digitized by Google

razvoja jugoslavenskog socijalizma. Slažem se sa svima onima koji su govorili o programu SKJ kao velikom dostignuću socijalizma, kao cjelovitoj koncepciji novog modela socijalizma. Međutim, istovremeno treba naglasiti da nam na mnoga otvorena načelna pitanja s kojima se u suvremenim uvjetima susreće socijalizam u cjelini, a u tom sklopu i naš socijalistički sistem, program SKJ nije dao odgovore. Zato treba neumanjujući značenje Programa SKJ u novim uvjetima tražiti nove odgovore.

Radi historijske istine treba i naglasiti da je nova koncepcija socijalizma kako je utvrđena u Programu SKJ iz 1958. ipak bila više skup ideoloških normi i želja — kako bi trebao izgledati taj novi socijalizam. Treba i konstatirati da mnoga bitna teorijska pitanja nisu adekvatno razrađena, da se mnogi stavovi danas 30 godina kasnije moraju mijenjati i prilagođavati novim potrebama.

Program SKJ bio je prvi veliki korak u raskidanju s državnim socijalizmom ali prvenstveno na programskoj ideološkoj osnovi. Treba reći da smo u to vrijeme kada je nastajao Program još uvijek živjeli u praksi skoro nedirnutog državnog socijalizma, jer je samoupravljanje koje se počelo uvoditi 1950. godine bilo više proklamacija i želja nego što je promijenilo vladajući državni socijalistički sistem. Prema tome, može se reći da je i Program SKJ nastajao prije svega kao potreba ideološkog prevladavanja državnog socijalizma koji je još dugo vremena ostao vladajući sistem u nas. Od 1950. godine kada se počela ideja samoupravljanja realizirati u praksi trebalo je proći desetak godina da se barem u nekim elementima počne mijenjati vladajući državno socijalistički sistem. Međutim, veliko je značenje s obzirom na stanje i sistem kojeg smo imali što je Program SKJ dao cjelovitu koncepciju novog sistema koji ide dalje od državnog socijalizma. Treba reći, da se nakon usvajanja Programa SKJ u jugoslavenskom društvu sve do današnjih dana vodi velika politička borba između etatističkih samoupravnih snaga kako bi se programsko-ideološke koncepcije izgrađivanja novog sistema pretvorile u institucionalni model socijalističkog samoupravljanja kao globalnog sistema i da bi se onda taj model realizirao u praksi. U razdoblju do 1974. godine Ustavom iz 1963. i Ustavnom reformom koja počinje 1967, 68, pa 71. i završava Ustavom 1974. godine pokušalo se da se ideološko-programska koncepcija SKJ o socijalističkom samoupravljanju kao novom modelu sistema ustavno institucionalno izgradi. Ustav iz 1963. godine bio je značajan korak u tome jer je proširio mogućnosti samoupravnog sistema na sva područja društvenog organiziranja ali je i ostavio mogućnosti da država neograničeno djeluje na svim područjima društvenog organiziranja. Sedamdesetih godina javila se teorijska ambicija da se novim ustavom izgradi samoupravljanje kao cjelovit globalni sistem ne više kao paralelan sistem državnom socijalizmu. Danas se vode velike rasprave o tome da li je taj cilj Ustav iz 1974. godine na zadovoljavajući način ostvario. Daju se različiti

Digitized by Google

odgovori na pitanje u kojoj mjeri je Ustavom iz 1974. godine uspješno u institucionalni model pretvorena ideologija Programa SKJ.

Dakle, izgradnja socijalističkog samoupravljanja kao novog modela socijalizma imala je tri nivoa koja su se vremenski razlikovala.

1. Programsko ideološka koncepcija kao teorijska osnova novog modela sistema utvrđena je Programom SKJ iz 1958. godine.

2. Institucionalno normativna koncepcija modela sistema izgrađivana je ustavnim reformama 1963. i 1974. godine, s tim da je Ustav iz 1974. godine utvrdio socijalističko samoupravljanje po prvi puta kao cjelovit globalan model sistema.

3. Nakon Ustava iz 1974. godine trebalo je u praksi uspostavljati novi sistem i napuštati vladajući model državnog socijalizma.

Međutim, pokazuju mnoge analize prakse da se sve do današnjih dana državni socijalizam nije napuštao, to posebno pokazuju podaci o strukturi moći u jugoslavenskom društvu i analiza procesa odlučivanja. Struktura moći nije se bitno promijenila tako da se može konstatirati da se u praksi zadržao transformirani i decentralizirani državno-socijalistički model s određenim korekcijama te da smo u krizi upravo zbog presporog napuštanja državnog socijalističkog modela sistema a ne zbog pogrešne koncepcije Ustava iz 1974 godine, iako ima i mnogo pogrešaka i u koncepciji samog ustava.

Polazeći od navedenih konstatacija s nekoliko primjera argumentirati ću, zašto je odmah potrebno otvarati rasprave i o nizu programsko-teorijskih pitanja izgradnje socijalističkog samoupravljanja a posebno uloge SK u suvremenim uvjetima.

Jugoslavensko društvo danas treba uložiti 4 puta više sredstava za novi dinar dohotka nego razvijena Evropa. Ako bi i dalje ulaganja u Jugoslaviji ostala 400 posto manje racionalna i efikasna nego u Evropi onda se model socijalističkog samoupravljanja ne bi mogao održati, bez obzira na svoju humanost i ideološke vrijednosti. Dakle, moramo tražiti odgovore na pitanja zašto je naš sistem neefikasan i kako ga učiniti efikasnim u rješavanju privrednih i društvenih problema. Ovo je tim važnije što u nas i dalje postoje vrlo različita mišljenja o uzrocima takvog stanja odnosno u cjelini o uzrocima krize.

Mnogi i dalje optužuju samoupravljanje za krizu iako je jasno da je glavni uzrok u transformiranom i decentraliziranom državnom socijalizmu u praksi. Umjesto procesa napuštanja procesa državnog socijalizma došlo je do njegove decentralizacije na mnogo malih državnih socijalizama.

Općine su se razvijale kao centralističke, kao male države. Centralistički su se razvijale i zajednice općina i autonomne pokrajine i republike, a ne samo federacija. Politička borba vodila se između društveno-političkih zajednica za proširivanje svojih nadležnosti i prava koja su u pravilu obavljana na etatističko

Digitized by Google

centralistički način, od male općine do federacije, zbog čega je došlo do autarkičnog razvoja i razvijanja sistema kao niza nepovezanih i međusobno suprotstavljenih institucija. Tendencije centralizma razvile su se i u samoupravnim interesnim zajednicama i u udruženom radu, a svjedoci smo brojnih prijedloga i vrlo jakih pritisaka, koji upravo u jačanju centralizma vide izlaz iz krize. Političkom prinudom i na administrativni način stvoreni su mnogi veliki sistemi koji su, navodno, trebali riješiti problem autarkije i zatvaranja i nepovezanosti jugoslavenske privrede. U svim republikama, u nekima manje a u nekima, više, provedene su administrativnim putem mnoge mjere koje u prikrivenom obliku i pod novim formama znače povratak na etatizam. Stvoreni su veliki republički sistemi i koncentrisana privreda u 10-ak takovih sistema, koji su uglavnom omeđeni republičkim, odnosno pokrajinskim granicama. Stvorene su moćne republičke banke. Nastavljaju se koncentracije samoupravnih interesnih zajednica u prikrivene moćne republičke interesne zajednice s velikom koncentracijom sredstava. Nastavljaju se tendencije centralizacije funkcija u republičkoj upravi i republičkim institucijama, itd.

Veliki sistemi povezani su direktno s republičkim političkim vrhom, odnosno rukovodeći ljudi u velikim sistemima uključeni su u sam vrh upravljačkog sloja u pokrajinama i republikama i federaciji, tako da postoji koncentracija političke (partijske), državne i ekonomske moći. Slična je situacija i u općinama, gdje vladajuću strukturu čine grupe koje godinama drže glavne pozicije u državnim organima, privredi, bankama, društvenim službama, koje djeluju ili izvan sistema ili na različite načine nameću odluke institucijama sistema koje se pretvaraju u njihovu transmisiju.

Istovremeno, stalno se za krizu lažno optužuje Ustav i njegova koncepcija, odnosno socijalističko samoupravljanje u cjelini. Traže se, prije svega, normativne promjene, iako je jasno da glavni uzročnici krize ni do sada nisu djelovali u skladu s normama, tako da je teško vjerovati da bi ih još bolje norme mogle spriječiti i natjerati na drugačije ponašanje. Takva propaganda stvara »nametnute istine«, koje su u stvari duboke neistine. Zbog toga nije slučajno da raste pritisak za takvim promjenama koje bi značile legaliziranje etatističko centralističkih rješenja na svim razinama; dakle, rješenja koja bi pojačala i proširila funkcije upravo onim institucijama i realnim društvenim snagama zbog kojih smo došli u krizu...

Digitized by Google

Vladimir Prvulović

Programska zasnovanost uloge SKJ u garantovanju i zaštiti ostvarivanja prava, sloboda i odgovornosti čoveka i građanina u našem društvu

Iako donet još 1958. godine, Program SKJ u nizu tačaka koje se odnose na ostvarivanje prava, sloboda i odgovornosti čoveka i danas pruža veoma dobru osnovu za razračun sa mogućim pogrešnim shvatanjima o ovim pitanjima. Jedna od pogrešnih teza koja je dugo opterećivala razvoj socijalizma, naročito u IEZ, a prisutna je i u našoj sredini, jeste teza o potrebi odlaganja punog ostvarivanja ljudskih prava i sloboda do većeg ekonomskog i materijalnog razvitka socijalizma budući da je on u ovu fazu razvoja startovao ekonomski hendikepiran. U tom smislu apelovalo se na svest radničke klase da sačeka sa ostvarivanjem, naročito ekonomskih, socijalnih i kulturnih prava i sloboda do trenutka kada »za to budu sazreli uslovi« i materijalne mogućnosti društva. Neshvatljiva je nestrpljivost i kritika za neostvarivanje pojedinih prava i socijalističkom društvu čiji je čitav razvoj dug tek nekih 70-tak godina, kada se zna da je savremenom kapitalizmu za istu stvar bilo potrebno više od dva i po veka društvenog i ekonomskog razvoja, ističe sovjetski autor G. H. Šehnazarov. Odgovor na ovakve neprihvatljive teze možemo naći u Programu SKJ gde se podvlači važnost ličnih prava čoveka i građanina i naglašava »da se njihovo ostvarivanje ne može odložiti za neke »više faze« socijalističkog razvitka jer su ta prava nužni sastavni deo socijalističkog demokratskog kretanja i uslov za dalji razvitak

Digitized by Google

socijalizma uopšte...« Nešto kasnije Program utvrđuje i društveno-ekonomsku osnovu ostvarivanja ovog cilja: »U uslovima društvene svojine nad sredstvima za proizvodnju oslobođeni rad jeste jedini faktor reprodukcije slobodne ljudske ličnosti i reprodukcije socijalističkih odnosa i socijalističkog društva. Zato ograničenje slobode rada mora voditi deformaciji socijalističkih odnosa«.

Na kraju ovog odeljka Program SKJ je još određeniji u navođenju čitave lepeze novih autentičnih prava koja se u ovakvom društveno-ekonomskom sistemu javljaju i nužno garantuju: »Sastavni deo ličnih prava radnog čoveka koji proizvodi društvenim sredstvima za proizvodnju postaju i njegova prava: na rad, na lični dohodak u skladu sa njegovim radom i s poslovanjem celog kolektiva, pravo na učešće u upravljanju društvenim sredstvima za proizvodnju, na sigurnost u slučaju nesreće na poslu, na zaštitu u slučaju bolesti, na obezbeđenju porodice u slučaju smrti, na zaštitu u radnom odnosu i druga socijalno-ekonomska i politička prava koja jačaju i koja se razvijaju na bazi društvene svojine i stalnog proširivanja i bogaćenja ekonomske osnove socijalističkog društva«. (Odeljak Programa SKJ, — ukidanje najamnog radnog odnosa — oslobođenje rada, izdanje Kultura, Beograd, 1958. g. str. 141 i 142.)

Govoreći o karakteristikama i društvenoj sadržini socijalističke demokratije u Jugoslaviji, Program SKJ se određuje i prema nasleđenim dostignućima u oblasti ljudskih prava i sloboda: »Socijalistička demokratija se suštinski razlikuje od buržoaske, *uzimajući od nje one pozitivne tekovine iz oblasti ličnih prava koje je čovečanstvo ostvarilo u svom dosadašnjem razvitku*, kao i one organizaciono-političke oblike koji i u uslovima socijalizma imaju svoju vrednost«. Nešto dalje, govoreći o projektovanom sistemu socijalističke demokratije, Program podvlači: »Sistem socijalističke demokratije ogromno proširuje i mora sve više proširivati, na svim poljima društvenog života stvarni demokratizam za radne ljude. Stvarni demokratizam za narodne mase postoji kada one mogu da svakodnevno učestvuju u upravljanju privrednom, kao i državnim, političkim i drugim javnim poslovima i da slobodno i što neposrednije, ali sa osećanjem pune odgovornosti za zajedničke interese društva izražavaju i brane svoje interese i potrebe, kao i svoje poglede na opšte interese zajednice. Zato socijalistička demokratija mora po svojoj suštini i po svojim oblicima sve više postajati direktna demokratija sa osloncima na najraznovrsnije oblike društvenog samoupravljanja«.

Koliko je značaj pravima i slobodama čoveka pridavan u vreme donošenja Programa SKJ svedoči i poseban odeljak koji je naslovljen »Lična prava građana i uloga zakonitosti«. Već tada je bilo uočeno da je izgradnja novog društveno-ekonomskog sistema socijalističke demokratije nemoguća bez svesnog, politički

Digitized by Google

aktivnog, materijalno i moralno zainteresovanog pojedinca, čoveka i građanina, koji da bi to bio mora imati uslove i mogućnosti da ostvaruje svoja lična, politička, socijalna, ekonomska i druga prava i slobode kao važnog elementa njegove ličnosti i dostojanstva. Zbog toga Program ističe: »Lična, politička, socijalna, ekonomska, kulturna i druga prava građana postaju tako sastavni deo političke organizacije Jugoslavije.

Komunisti će se i u buduće zalagati za takav razvitak socijalističke demokratije koji će u sve većoj meri garantovati ljudskoj ličnosti nezavisnost i slobodu izražavanja misli, verskih i drugih uverenja i formiranja udruženja radi zadovoljenja raznih ekonomskih, političkih, socijalnih, stručnih, naučnih, sportskih i drugih interesa u zaštiti neprikosnovenosti i integriteta ljudskog dostojanstva i ljudske ličnosti«.

Program SKJ u posebnom odeljku utvrđuje i danas veoma aktuelne stavove o nužnosti poštovanja zakonitosti kao uslova ostvarenja prava i sloboda čoveka i građnina i stabilnosti političkog sistema uopšte: »Za obezbeđenje ličnih prava građana, kao i za učvršćenje socijalističke demokratije, socijalističkog društveno-ekonomskog uređenja uopšte, od velikog je političkog značaja dosledno sprovođenje principa zakonitosti.

Pravni poredak u Jugoslaviji štiti i treba da zaštiti građanina od svake samovolje bilo kojeg društvenog faktora i bilo kojeg državnog organa. On obezbeđuje i treba da obezbedi punu odgovornost svakog vršioca društvenih funkcija, od najviših do najnižih, za njihove postupke prema građanima. Niko ne sme da ima pravo nametati građanima Jugoslavije bilo kakve druge obaveze sem onih koje su utvrđene zakonom. Samo zakon može utvrđivati odgovornosti i sankcije, a pravosudni organi u zakonitom postupku su dužni da obezbeđuju primenu prava i zakonitosti. Delatnost naših sudova treba da se zasniva na principima striktnog poštovanja pravnog poretka i nezavisnosti u donošenju sudskih odluka.

Sve to čini da je zakonitost, pored zaštite zloupotrebe, birokratizma i samovolje pojedinaca, sastavni deo i uslov socijalističke demokratije«.

Iz napred navedenih delova Programa SKJ jasno proizilaze uloge, zadaci i odgovornosti članova i organa SKJ u oblasti ostvarivanja ljudskih prava i sloboda, pa stoga i obaveza da aktivno učestvuju u svim raspravama po svim pitanjima, kao i u ocenjivanju i razrešavanju konkretnih vidova i slučajeva povreda zakonskih propisa i ustavnih odredbi o pravima i slobodama. Ne treba stoga da čudi sve veći broj predstavki i pritužbi koje od strane članova SK, građana i njihovih udruženja dolaze na adresu organa SKJ, posebno komisijama za predstavke i pritužbe, što održava s jedne strane porast broja vidova ogrešenja o lična, politička i naročito socijalna i ekonomska prava i slobode

Digitized by Google

u uslovima ekonomske i društvene krize u zemlji, a s druge strane još uvek izraženo poverenje naših ljudi u SK kao idejnu snagu i mogućeg korektora prakse koja je nespojiva sa zakonskim i moralnim normama i postulatima našeg socijalističkog samoupravnog društvenog uređenja. Iz toga naravno proizilaze konkretni zadaci i odgovornost organa i članova SK da u svojim sredinama utiču kako bi se broj ogrešenja o prava i slobode radnog čoveka i građanina smanjivao, a eventualni takvi slučajevi sanirali na način da čovek bude zaštićen, kao i da se otklanjaju uzroci i sankcionišu takva nedopustiva ponašanja...

Digitized by Google

Aleksandar Fira

Mera socijalizma je čovek

Nemam nameru da se izjašnjavam o tome da li Program treba menjati ili ne, jer ne znam odgovor na jedno prethodno pitanje, ne znam da li on već nije promenjen.

Ne znam kakav je stvarni odnos između celog jednog niza kongresnih dokumenata od VIII do XIII i Programa. Ne znam to ni načelno, ne znam ni na pojedinim pitanjima, a dok to ne znam, nisam u stanju da zauzmem racionalan odnos prema rezultatno formulisanom predlogu — menjati ili ne menjati.

Zbog toga držim da bi bilo jako dobro da rasprava nastavi ovim tokovima, bez ambicije da danas i ovde sve domislimo, pa sa takvim, unapred datim izvinjenjem, znači odlučio sam se za ono prvo manje zlo, tj. da idem utrtim putem.

Mislim da je i danas vrlo teško bilo šta dodati ili oduzeti od kritike koju je Program SKJ napravio na račun klasično-buržoaskog i rano socijalističkog etatizma. Štaviše, mislim da ta kritika u punoj meri, gotovo bez izuzetka, je primenljiva na analizu savremenosti, ali uz jednu pretpostavku pred kojom se stalno zatvaraju oči. Ta kritika je bila i ja sam je uvek tako doživljavao, samo kao poziv na političku borbu i socijalno sukobljavanje, jer ideja o tome da će se etatizam povući od stida pred kritikom, mislim pripada svetu mašte.

Digitized by Google

Prema tome, nemojte odgovore da tražite u daljoj perfekciji formula nego ih tražimo u insuficijenciji socijalne prakse. Međutim, pošto sam dosta davno naučio, jer mnogo dugo samog sebe slušam, da je najpraktičnija stvar dobra teorija, moram da kažem da stalno imamo osećanje da, kada je reč o državi, ima i slabih tačaka i u našoj teoriji. Mi smo izvrsno kritikovali i još bolje danas grdimo etatizam a zaboravljamo ili bar ne spominjemo dovoljno često da država koja nema ekonomsku funkciju liči na bogojavljensku vodicu, niti kome škodi nit pomaže.

Država je istorijski nastala zbog ekonomske funkcije. Nije u pitanju da li država ima ili nema ekonomsku funkciju ali je vrlo ozbiljno pitanje njene sadržine, a još ozbiljnije pitanje načina na koji ostvaruje. U tom pogledu mislim da ponavljanje nekih starih istina i dalje ima nesmanjenju upotrebnu vrednost. Država zaista nije privrednik niti može biti efikasan privredni subjekt, ali iz toga mora da proistekne i odgovarajuća operacionalizacija jer danas nemamo tendencije nego stanje po kome svaki nivo državnog organizovanja ispoljava sebe kao privrednika razume se, neuspešnog.

Zbog toga aneksi, a ideja o aneksima mi se jako sviđa, o državi trebalo bi se pozabaviti i sadržinom nekih popularnih slogana. Jedan od takvih danas je deregulacija.

Želim odmah da podvučem da deregulacija ne može da bude posao pravnika nego je deregulacija primarno društveno i političko pitanje. Pravo ne stvaraju pravnici iako ga ponekad pišu, dosta često pogrešno. Zbog toga ne možemo ni da očekujemo od pravničke komisije da društvu predloži deregulaciju, nego moramo tražiti da se problem deregulacije stavi na dnevni red društva. Govoriti apstraktno da smo za deregulaciju a ne reći čega, liči mi na taj stari vic o reci i o tome kako je treba preći, apstraktno u redu ali nema čamce, ne ume da se pliva, ne može da se leti itd., a reku treba preći.

Zbog toga završavamo sa tim da u ovom trenutku ja ne vidim mogućnosti da se posle pet hiljada godina ponovo pronađe barut, jer je pronađen ali neke mogućnosti, na mnogo mesta isprobane, mislim da bi i nama pomogle. Recimo, mislim da bi trebalo bitno smanjiti broj kogentnih, znači obavezujućih normi kada je reč o bilo kakvim privrednim kretanjima. Za kogentne norme koje se odnose na privredu sam samo u onim slučajevima kada se propisuju ograničenja. Kogentna norma koja usmerava mislim da nije potrebna.

Drugo, mislim da bi trebalo imati daleko veći broj dispozitivnih normi koje se primenjuju onda ako samostalni i slobodni subjekti nisu bili u stanju da nađu svoju soluciju.

Treće, bez obzira na sve mane koji naš pravni poredak ima, one nisu male ali su u publicističkim varijantama i grdno hipertrofirane, moram i ovom prilikom da ponovim da bez tvrdog le-

Digitized by Google

galiteta, legaliteta koji neće poznavati nikakav pardon, nećemo biti u stanju da učinimo ne korak nego ni stopu prema izlasku iz krize. Zbog toga je i najgori zakon bolji nego tzv. najbolje bezzakonje. I u ovoj optici jedna druga stvar o državi podlegla je velikoj zabuni i izazvala strašnu konfuziju.

Država ako izgubi monopol prinude više nije država. Možemo da je zovemo kako hoćemo, ali to je nešto drugo.

Međutim, mi nismo u situaciji da imamo osposobljenu takvu državnu mašineriju da taj monopol prinude koncentriše na tačke koje se drukčije ne mogu rešavati. Zbog toga kada hoćemo da uzmemo pare od ljudi onda ih zovemo da se udružuju. Ako pare moraju da se uzmu onda to treba da bude porez, a zvati na udruživanje koje je prinudnost, to je karikatura. Mi ne možemo sa lopovima da se dogovorimo koliko će da ukradu, prema tome, moramo da primenjujemo prinudu. Ali, ne možemo da očekujemo niti da se u potpuno suprotstavljenim odnosima javljaju samoupravni sporazumi.

Najzad, tačno je, nije nam pravo mnogo dobro ali ga još gore zloupotrebljavamo. Mi imamo jedan odlučan zakon. Naš Zakon o obligacijama pripada, po mom dubokom uverenju, skoro, vrhu evropske pravne misli, da ne kažem svetske, ali smo mi zato u košuljicu samoupravnog sporazuma ubacili celu jednu seriju zelenaških ugovora koji bi po obligacionom pravu bili zabranjeni jer je zelenaški ugovor nemoralan pravni posao. Dakle, mi sredstva imamo, a to što mnogo nismo u stanju da ih primenimo, verovatno nisu kriva samo sredstva.

Poslednje pitanje, na koje takođe ne znamo odgovor, jeste pitanje kako je došlo do toga da se sve druge snage u ovom društvu pa i van njega jave kao pozvane i prozvane je da uzmu u svoje ruke zastavu borbe za ljudska prava uprkos onoga što je uvaženi predsedavajući rekao malo čas da Program počinje od čoveka i onoga što je Ustav još mnogo lepše napisao, da je ceo sistem u funkciji čoveka, da služi čoveku.

Izgleda da smo osnovnu meru tu izgubili. Mera socijalizma je valjda čovek, a svi naši neuspesi nisu mogli a da negativno ne utiču na njegov materijalni i društveni položaj, pa time i na prebacivanje stvarnih ljudskih sloboda iz života u snove, iz života u želje. Zbog toga traganje za korenima te degradacije materijalnog položaja ne može da mimoiđe i opredeljivanje prema nekim večnim dilemama koje smo do sada vrlo »uspešno« izbegavali, tj. da li socijalna sigurnost rađa slobodu ili nema socijalne sigurnosti bez slobode. Pošto ne znam odgovor na to pitanje ovde ću da stanem.

Digitized by Google

Prvoslav Ralić

SKJ je partija revolucije a ne reforme i stabilizacije

Ima nekih jednostavnih istina kojih se čovek, po mom mišljenju, mora držati, kad razgovara i o ovoj temi o kojoj mi sad razgovaramo, o izmeni Programa Saveza komunista, o njegovom značaju. Naime, nije dobar onaj ekonomski sistem u kome je čoveku loše. Takav sistem treba menjati. Nije dobar onaj politički sistem u kome se smanjuju ljudska inicijativa, nacionalna prava i čovekova sloboda. Takav politički sistem treba menjati. Nije dobar onaj vrednosni sistem gde se potiskuju slobodna misao, kritika, ideje i stvaralaštvo. I takav sistem treba zameniti drugim.

Sa stanovišta tih jednostavnih istina i pristupa razumevanju naše teme. Spadam među one sa manirom, koji zastupaju stav da se Program Saveza komunista Jugoslavije mora menjati, razvijati i inovirati, jer to odgovara i duhu samog Programa a i logici vremena krize. Ovde bih obnovio, dakle, jednu staru inicijativu mnogih ljudi, jer nije ona samo moja, da se odmah ide, po meni već na Konferenciji Saveza komunista Jugoslavije u maju, ne samo na formiranje komisije za redakciju programa Saveza komunista Jugoslavije već za otvaranje opštepartijske debate o tom poslu. To je inicijativa za jednom jačom redakcijom Programa, inicijativa protiv unosne, rekao je jednom prilikom doktor Šuvar a ja bih rekao i pragmatičke tvrdnje, da ovaj dokument sasvim odgovara i da je problem u praksi što ne ostva-

Digitized by Google

rujemo njegove ciljeve. Ja sam na strani onih mišljenja da nam je u Programu Saveza komunista Jugoslavije potrebna jedna dublja ocena pređenog puta za poslednjih trideset godina, da su nam potrebni neki novi ciljevi, vizije za izlazak iz krize, mobilizacija za taj važan društveni cilj.

Imam jedno mišljenje, možda je ono i riskantno da se kaže, možda nije istinito, najbolje bi bilo da nije istinito, da nisam u pravu, da neki ljudi limitiraju datum izmene Programa u vezi sa razumevanjem nekih današnjih političkih pozicija i odnosa političkih snaga danas u našem društvu. Ja mislim da to nije dobar pristup i da se datum izmene Programa ne treba vezivati za neke lične ili grupne nameravane pozicije. Ako se sluša volja članstva i radnih ljudi, glasovi opštepartijske debate, posebno debate koja je počela sa 13. sednicom Predsedništva, CK SKJ, onda se moramo prikloniti ideji koju je, opet moram to da ponovim, Šuvar dobro elaborirao u »Borbi« pre godinu dana — da kriza društva i nejedinstvo nije momenat za izbegavanje da se priđe redakciji Programa SKJ, da nove stvari treba formulisati upravo u kriznom momentu i da su nam nužni odgovori zahtevu vremena, da su nam u Programu nužni i novi sadržaji a izbacivanje onoga što je prevaziđeno. O tome je isto, s dosta razloga u pomenutoj anketi, govorio i kolega Radovan Radonjić, o tome da se Program mora prilagoditi zahtevu vremena u kojem smo danas, vremenu izlaska iz društvene krize, vremenu revalorizacije ideje i prakse socijalističkog samoupravljanja.

Možda bi ponešto vredelo politički videti i iz ovog novog sovjetskog iskustva koje su pre nas, pitanje zašto pre nas, obavili rerakciju svog partijskog programa, unoseći u nju ideju perestrojke. Zar mi ne umemo da u naš program unesemo prave nove ideje borbe protiv krize koju imamo danas i ideje o onima koji će nositi dalji tok revolucionisanja društvenih promena.

Slovo i duh Programa Saveza komunista Jugoslavije, samereni sa društvenim stanjem u Jugoslaviji, sa situacijom u Savezu komunista, sa zastojom samoupravljanja, sa jasnim znacima jedne nedovršene revolucije u svojoj socijalnoj i kulturnoj dimenziji — govore o tome da je Program zreo za rekonstrukciju. U kom to smislu zreo? Mislim da je sve manje ljudi koji ga nose, kojima on treba, koji ga jednostavno čitaju. On ne usmerava političke akcije ni u osnovnim vrednostima koje u društvu traju. Niko se na Program Saveza komunista Jugoslavije ne poziva u sameravanju svojih političkih interesa. To je slučaj i sada u vreme ustavnih promena. Mora, po mom mišljenju jedan obnovljen Savez komunista Jugoslavije, sa jasnije određenim socijalnim nosiocem revolucionarnih promena, da dođe, molim vas da me sasvim dobro shvatite, do svog Programa Saveza komunista Jugoslavije koji će se uvažavati i raditi se po njegovim ciljevima. Nije to nov Program, već rekonstruisan, ne samo u fasadi već i u instalacijama, dovodima, strujama i vodama, ponegde i u ciglama, malteru i cementu.

Digitized by Google

Izneo bih nekoliko argumenata, naravno nisu to i najbitniji, zašto se mora ići na rekonstrukciju programa Saveza komunista. Najpre, da bi se nadišla dilema Saveza komunista koja nije tek idejna već stvarna, data u strukturi i odnosima snaga u njemu, dilema o tome je li Savez komunista Jugoslavije partija klase ili naroda. Je li to partija koja se poziva na radnika i radništvo, samo poziva, a bavi narodnjačkom politikom, zasnivanjem interesa naroda, ili je to klasno-revolucionarna partija koja polazi od samooslobođenja, organizovanog oslobođenja radničke klase, od otuđenog rada, od eksploatacije, od klasnog podeljenog rada, nestvaralačkog rada, partija koja radikalnom socijalnom revolucijom nadilazi pitanje religijske, političke i nacionalne emancipacije. Je li to partija koja nacionalno pitanje temeljito i energično rešava kroz klasno oslobodilačku emancipaciju, ne vraćajući se kategorijama 18. i 19. veka, već povezuje klasnu sa opštečovečanskom, ljudskom emancipacijom, rešavajući time i nedovršena pitanja nacionalne emancipacije. Ta je strategija, po mom mišljenju, danas zaturena i ona se mora rekonstrukcijom Programa Saveza komunista Jugoslavije povratiti. Savez komunista se tako danas praktično, ne i deklerativno i ideološki, ponaša, bar veliki njegovi delovi, kao da mu nije potreban Program Saveza komunista. On neke svoje ključne političke akcije ne samerava sa ciljevima i vrednostima sadržanim u Programu. Ima dosta znakova u praksi političkog života koji govore da je praksa Saveza komunista na ne malom broju mesta ispod nivoa ciljeva i vrednosti i Komunističkog manifesta i Programa Saveza komunista. To se naročito tiče nivoa i sadržaja avangardnosti Saveza komunista, odnosa vlasti i Saveza komunista, riskantno niskog jedinstva u Savezu komunista Jugoslavije, prevelikog političkog njegovog monopola, odvojenosti od inicijative i demokratskih zahteva radnih ljudi, sektašenja Saveza komunista time što izjednačava nekomuniste sa antikomunistima, čime se degradira njegova uloga. Mislim da je negde već to dobro rečeno, da nije slučajnost što se u ovo vreme ustavnih promena ne pominje radnička klasa Jugoslavije a u Programu Saveza komunista ona ima odlučujuću ulogu, naime njeno samooslobođenje je tu glavni cilj, da se i u Tezama za konferenciju Saveza komunista ne govori o pretpostavkama i putu ka jedinstvu radničke klase Jugoslavije a nema ni odgovora o budućnosti ovoga društva, kuda to ona ide sutra. Tačan je uvid da nemaju u Jugoslaviji, u ovom trenutku, činioci koji se još pitaju, interes da se izađe iz krize društva i političkog sistema jer su u odnosima političkih snaga u Jugoslaviji danas sadržani i nosioci i uzročnici društvene krize i krize komunističkog pokreta. Smanjena sposobnost Saveza komunista Jugoslavije da zaustavi dezintegracione tendencije, nije u većinskom mišljenju i ponašanju članstva da nam nisu potrebne samoupravne, vrednosne, kulturne, idejne integracije na nivou Jugoslavije, već u činjenici da rukovodstvo Saveza komunista još više, još nije na sebe u dovoljnoj meri preuzelo odgovornost za to da je ono jedan od

Digitized by Google

važnih uzročnika društvene krize. To se vidi po tome, kako je negde rečeno, da ni jedno republičko i pokrajinsko rukovodstvo nije podnelo Centralnom komitetu izveštaj o svom radu, što je statutarno-programska obaveza koja se ne poštuje, a to samo po sebi govori. Nejedinstvo u partijskim redovima za koje je tačno rečeno da je posledica a ne uzrok društvene krize (uzrok je prevlada narodnjačkog koncepta socijalizma i borbe za vlast) ne omogućava Savezu komunista da sebe oglasi jednim od najvažnijih uzročnika društvene krize, da prevaziđe svoju ideološku normativnost i deklerativnost, jer po mnogim znacima, bez obzira na izjave, Jugoslavija nije mnogo odmakla od zemalja realnog socijalizma a usput se poprilično zaplela u situaciju kvazipluralizma, blokade ciljeva društvenog razvoja...

Digitized by Google

Sonja Lokar

Odakle raskoraci

...Ja se slažem sa svima koji su govorili da je pitanje o tome da li treba menjati Program Saveza komunista Jugoslavije otvoreno i slažem se sa oba razloga koja su bila navedena, zašto je to tako: zbog promena koje su u svetu na delu i zbog stagnacije, zastoja, krize koja postoji u našem društvu i u samom Savezu komunista. Slažem se i da kriterij promene Programa može da bude samo revolucionarna praksa, i slažem se sa argumentacijom druge Grličkova, da nemamo snage i ne bi tim poduhvatom *pisanja* novog programa ništa pomogli izlasku iz krize nego bi se možda samo jače upetljali. Ali, to ne znači da treba odložiti pitanje programa »adkalendas-grekas«, nego razumeti da zapravo već nastaje taj novi program, njegovi elementi, a nastaje samo onoliko koliko mi stvarno utiremo sebi put iz ove situacije u kojoj smo se našli poslednjih 20 godina.

Očito je, da *ne treba menjati vrednosnu i opštu ciljnu orijentaciju programa.* Niko danas i juče nije se za to opredelio i ja isto tako mislim. I argumentacija je vrlo jasna zbog čega to ne treba raditi. Ali treba raditi ono što je drug Grličkov jako lepo objasnio: uskladiti vrednosnu orijentaciju prakse sa orijentacijom koja je u Programu, jer tu stvarno nastaju ogromni raskoraci. A odakle ti raskoraci izviru? Ja mislim da je glavni problem u tome što je u našem društvu, u stvarnosti čovek promenjen u

Digitized by Google

štićenika i objekt socijalističke države i društvo, umesto da se kreće, gradi socijalni mir na lažnom egalitarizmu i to ostvaruje idejnim monolitizmom koji je izgrađen na birokratskom centralizmu ili decentralizmu, ali opet birokratskom. To je, znači, rodno mesto promene vrednosne orijentacije pokreta u praksi koje moramo napasti — ako stvarno želimo da se vrednosna orijentacija pokreta uskladi sa našim programom.

Drugo, kakve etapne ciljeve možda treba u našem Programu promeniti? To što je govorio Vlada Štambuk, ja mislim da je osnovno i glavno pitanje. Potrebna je strateško-socijalna strukturna promena u društvu. Ta promena sadrži elemente koje ja neću nabrajati, jer smo ih dosta dobro razradili u odlukama 13. kongresa Saveza komunista Jugoslavije, ali se već pokazuje da nismo sposobni te odluke sprovoditi. I zato je za mene temeljno pitanje koje su objektivne socijalne snage i koje su politički svesne snage koje nose tako postavljene ciljeve u stvarnosti. Jer napisati kongresni dokument to je jedno, a izboriti se da postane stvarnost, to je drugo pitanje. Na to pitanje više ne može da nam da odgovor Program Saveza komunista Jugoslavije, ne samo zbog toga što je pošlo 30 godina od kako smo ga usvojili, a ni naše vlastite kongresne odluke ga ne mogu dati, jer se tim pitanjem uopšte ne bave, o tome ne razmišljaju dovoljno jasno, konkretno.

Znači da treba poći dalje od uopštenih formulacija, kao što su: radnička klasa, omladina, žene, stvaralačka inteligencija, narodi, manjine itd. i isto tako dalje od formulacija kao što su Savez komunista, društveno-političke organizacije, delegatske skupštine, država itd. nego treba raditi nešto drugo. Treba ići u bespoštednu marksističku analizu koja nam mora otkriti postojeće strukture sukoba interesa u društvu. Ti su sukobi dveju vrsta, klasni i unutarklasni, i njihove međusobne koalicije postoje. Odnosi snaga između njih vrlo su komplicirani i politički i idejni izrazi u kojima se bore za predominaciju u društvenoj reprodukciji svake nacije u republikama i pokrajinama i u Jugoslaviji kao celini, vrlo su različiti. Zato je takva analiza vrlo težak i mukotrpan zadatak. Težak, jer je moguć samo kao vivisekcija. Na živom tkivu mora se praviti takva analiza, a da stvar bude još teža, to je vivisekcija na vlastitom telu, na vlastitom mozgu, na vlastitom srcu i to nije nikad prijatno raditi. I zato ne valja poći putem druga Ralića ili Oreškovića, a to je da se vrlo jednostavno odbaci ono što tek treba teorijski analizirati, nego treba poći u analizu rascepa u samoj radničkoj klasi i pitati se kako taj rascep prevladati?...

Treba pogledati kakvi su novi izazovi u razvoju i saradnji naroda u Jugoslaviji, ali i Jugoslavije sa Evropom i svetom. Ako želimo opredeliti se prema svim tim pitanjima, moraćemo nužno da zagazimo i u pitanje političkog pluralizma, a da ne mešamo to odmah sa avetima stranačkog pluralizma.

Digitized by Google

Ako sada da pogledamo kakvi su naši dosadašnji odgovori na ta pitanja, mislim, da koliko god mi bežali od toga da to jasno kažemo, ipak smo svesni osnovnih činjenica. Naime da su snage ovakve transformacije društva još u velikoj manjini, da su zapretene i razmrvljene, sputane etatizmom i monopolnim političkim položajem i ponašanjem, više ponašanjem nego položajem Saveza komunista Jugoslavije. Iz te činjenice raste snaga antikomunističkih, antisocijalističkih i demagoških izlaza i predloga kako da se izađe iz krize i to je dobro drug Vlasi zapazio, ali niko nije rekao da glavna opasnost kontrarevolucije i njezina mogućnost leži u samom Savezu komunista, naime inercijskim odlučivanjem za etatistički socijalizam. A to je ono što u praksi dnevno imamo i odatle potiču najveće opasnosti za sve nas.

Znamo i to da se osnovni zadatak Saveza komunista Jugoslavije danas sastoji u tome da odgovori na pitanje kako tu manjinu društva u kojoj leži sav razvojni potencijal našeg ekonomski bogatijeg, humanijeg i slobodnijeg života, kako taj potencijal učiniti da postane postepeno, što je moguće brže, nova većina društva. To je po mom mišljenju osnovno pitanje. Taj se osnovni zadatak ne može rešiti ako se najpre u samom Savezu komunista Jugoslavije oko toga pitanje ne postigne pravo idejno i akciono jedinstvo.

Manje smo svesni da to znači pretvaranje današnje manjine Saveza komunista Jugoslavije u novu delotvornu većinu. To je znači politički zadatak i idejni zadatak unutar Saveza komunista. Znamo i da za Savez komunista Jugoslavije — nema spasa — ako najpre ne promenimo razmer snaga u svim rukovodstvima. To znači da nam ne treba ni autoritarno ni autoritativno rukovodstvo, već nam u stvari treba demokratski provereno i revolucionarno rukovodstvo...

Digitized by Google

Međunarodne teme

Gavro Cerović

Jugoslavija i evropske integracione grupacije

Uvod

Savremeni razvojni trendovi u Evropi koji se odvijaju pod uticajem rezultata naučno-tehnološke revolucije, strukturne promjene i unutrašnja društveno-ekonomska prestrojavanja u pojedinim zemljama, kao i nagovještaji šireg otvaranja prostora za sveevropsku saradnju, predstavljaju pomake u civilizacijskim tokovima koji nameću potrebu odgovarajućeg prilagođavanja i šireg uključivanja naše zemlje u savremena integraciona kretanja u Evropi.

Kod razmatranja položaja Jugoslavije u Evropi treba imati u vidu osnovne odrednice, kao što su njen geopolitički položaj koji opredjeljuje uslove očuvanja nezavisnosti zemlje, geografska pripadnost koja upućuje na brojne mogućnosti povezivanja i postizanja prednosti u saradnji, civilizacijska povezanost koja olakšava komunikaciju i omogućava svestrano uspostavljanje veza i odnosa, zatim, tradicionalne veze i odnosi uspostavljeni kroz dugi niz godina, kao i političko-ekonomski interesi za saradnju sa zemljama tog područja.

Postojanje i razvoj evropskih integracionih grupacija, kao i širi kontekst političko-ekonomskih odnosa na evropskom prostoru, u najvećoj mjeri opredjeljuju način povezivanja i mo-

Digitized by Google

gućnosti uklapanja Jugoslavije u savremene političke, ekonomske i naučno-tehnološke trendove u Evropi. Sagledavanje tih trendova realno je posmatrati u vremenskoj ravni do kraja ovog stoleća, jer su, na osnovu već usvojenih dokumenata, poznate osnovne opcije i pravci razvoja evropskih integracija.

Kod sagledavanja unutrašnjih determinanti koje opredjeljuju okvir i moguće domete uklapanja Jugoslavije u integracione procese u Evropi, u prvom redu treba imati u vidu samoupravni socijalistički karakter društveno-političkog sistema Jugoslavije, njen federativni način unutrašnjeg uređenja i nesvrstanost kao trajno opredeljenje u vođenju spoljne politike zemlje.

Evropski integracioni procesi, kao i otvaranje novih vidika u razvoju i saradnji zasnovanih na dostignućima naučno-tehnološke revolucije, nameću potrebu jačeg uključivanja Jugoslavije u savremene trendove u Evropi. To istovremeno pretpostavlja stalno traženje novih puteva povezivanja i obogaćivanja sadržaja saradnje sa integracionim grupacijama, što treba da proširi okvir i da stvori povoljnije uslove za povezivanje privrednih subjekata, od čega će zavisiti stvarni domet saradnje.

Trendovi razvoja evropskih integracija

1. Integracioni procesi u Evropi, kako na Istoku tako i na Zapadu, ulaze u novu fazu. Zajednička karakteristika integracionih kretanja u EEZ, EFTA i SEV-u — pored svih razlika u tipu organizacije i dometu projektovanog razvoja — jeste da oni vode produbljavanju unutrašnjih integracionih procesa uz veću orijentaciju na naučno-tehnološku saradnju i ujednačavanje uslova privređivanja. Takođe je prisutna tendencija jačanja saradnje između EEZ i EFTA na stvaranju »Jedinstvenog evropskog prostora«, kao i traženje puteva za otvaranje procesa saradnje između EEZ i SEV-a.

2. Stvaranjem Zajedničkog tržišta, u istorijski gledano kratkom vremenskom periodu, uspješno je završena prva faza integracije EEZ.[1] Taj proces integracije se odvijao kroz teškoće i uz određena kolebanja, ali je za ocjenu pređenog puta bitno da su nekadašnje zemlje suparnice, koje su još nedavno međusobno vodile dva svjetska rata, našle snage i političke mud-

[1] Evropska ekonomska zajednica (EEZ) formirana je na osnovu Rimskog sporazuma zaključenog 1957. godine. Zemlje osnivači su Francuska, SR Njemačka, Italija, Holandija, Belgija i Luksemburg, a kasnije su im se pridružili Velika Britanija, Danska, Irska, Grčka, Španija i Portugalija. Postupnim ukidanjem carina u međusobnoj razmjeni i uvođenjem zajedničke tarife, formirano je Zajedničko tržište.

Digitized by Google

rosti da zajednički sarađuju na jednom velikom projektu, koji im otvara perspektivu razvoja i jača njihov položaj u svijetu. Istovremeno je Zajednica proširena, od prvobitnih 6 zemalja osnivača, na 12 zemalja članica.

Međutim, tako dostignuti stepen razvoja istovremeno je doveo EEZ u krizu. Pokazalo se da dalji razvoj integracije zahtijeva da se ide na ujednačavanje uslova privređivanja putem usaglašavanja ekonomskih politika i politika razvoja, kao i da treba težiti uklanjanju razlika u stepenu razvoja među zemljama članicama, do čega je došlo ulaskom novih zemalja u EEZ. Tražeći puteve za izlazak iz krize, Evropski savjet, održan na nivou šefova država ili vlada 25. i 26. juna 1984. godine u Fontemblou, opredijelio se za jačanje integracije u pravcu ostvarivanja Evropske unije. Polazeći od takvog političkog opredjeljenja, Komisija EEZ je 1985. godine izradila i Savjetu i Evropskom parlamentu podnijela na odobrenje, Bijelu knjigu[2] o otvaranju jedinstvenog internog tržišta 12 zemalja EEZ. Bijela knjiga sadrži oko 300 mjera koje treba preduzeti na planu ukidanja granica i stvaranja zajedničkih standarda i pravila ponašanja da bi se obezbijedio slobodan protok roba, usluga, radne snage i kapitala na jedinstvenom tržištu, što treba postići do 1992. godine. Polazeći od principa i ciljeva formiranja jedinstvenog unutrašnjeg tržišta, kao i političke saradnje da bi se u perspektivi ostvarila Evropska unija, usvojen je Jedinstveni evropski akt[3], čije odredbe treba da omoguće takav razvoj.

Usvajanjem Jedinstvenog evropskog akta izvršene su promjene i dopune odredbi Rimskih sporazuma o formiranju EEZ i EURATOM-a i Pariskog sporazuma o formiranju CECA, kao i postavljeni organizacija i pravci političke saradnje sa ciljem »transformacije odnosa zemalja članica u pravcu stvaranja Evropske unije«. Ta dva djelovanja formulisana su u prvom stavu čl. 1 Jedinstvenog evropskog akta koji glasi: »Evropske zajednice i Evropska politička saradnja imaju za cilj da zajednički doprinesu ostvarenju konkretnog napretka ka Evropskoj uniji«.

---

[2] U bijeloj knjizi imaju tri poglavlja: I ELIMINISANJE FIZIČKIH GRANICA, u kojemu su navedene mjere i postupci za ukidanje graničnih formalnosti i uspostavljanje slobodnog prometa roba i kretanja lica; II ELIMINISANJE TEHNIČKIH GRANICA, u kojemu su razrađeni postupci za harmonizaciju propisa i usvajanje evropskih standarda i normi, kao i mjera za slobodno zasnivanje radnji, obavljanje usluga i kretanje kapitala; i III ELIMINISANJE FISKALNIH GRANICA, u kojemu su navedene mjere za harmonizaciju fiskalne politike i izjednačavanje uslova privređivanja u okviru Zajednice. Bijela knjiga sadrži i kalendar realizacije oko 300 mjera, čija primjena treba da dovede do stvaranja jedinstvenog unutrašnjeg tržišta EEZ.

[3] Jedinstveni evropski akt, donesen je 17 i 28 februara 1986. godine u Hagu i Luksemburgu. Odredbama ovog dokumenta dopunjeni su ili djelimično izmijenjeni Rimski sporazumi o formiranju Evropske ekonomske zajednice (EEZ) i Evropske zajednice za atomsku energiju (EURATOM) iz 1957. godine, i Pariski sporazum o formiranju Evropske zajednice za ugalj i čelik (CECA) iz 1950. godine.

Digitized by Google

Da bi se ostvarile mogućnosti za realizaciju jedinstvenog unutrašnjeg tržišta, za koje je u članu 8A rečeno da »predstavlja područje bez unutrašnjih granica na kome je slobodan protok roba, lica, usluga i kapitala u skladu sa odredbama ovog Ugovora«, Jedinstvenim evropskim aktom su izmijenjene neke bitne odredbe o nadležnostima, proceduri donošenja odluka i djelokrugu aktivnosti pojedinih institucija EEZ. To se u prvom redu odnosi na napuštanje načela jednoglasnosti u riješavanju većeg broja pitanja, proširivanje zakonodavne uloge Evropskog parlamenta, davanje veće nadležnosti Komisiji EEZ u izvršavanju pravnih akata i proširivanje nadležnosti Suda pravde.

Pored odredbi o jedinstvenom unutrašnjem tržištu, u Jedinstveni evropski akt su unesene i značajne promjene koje se odnose na ekonomsku i socijalnu koheziju, naučno-tehnološku saradnju i zaštitu čovjekove sredine. Tako u članu 130 A stoji: »Radi unapređenja sveopšteg skladnog razvoja, Zajednica razvija i sprovodi aktivnost u pravcu jačanja svoje ekonomske i socijalne kohezije. Zajednica naročito teži da umanji razlike među pojedinim regionima i da prevaziđe zaostalost najmanje favorizovanih regiona«, čemu treba da doprinesu Evropski fond za regionalni razvoj, Evropski socijalni fond i Evropski fond za orijentaciju i garantije u poljoprivredi. U oblasti naučno-tehnološkog razvoja kodifikovane su vrlo značajne aktivnosti EEZ, polazeći od načela, uslova djelovanja i postupaka u razvijanju te saradnje. Takođe je predviđeno da u naučno-tehnološkoj saradnji EEZ mogu učestvovati i zemlje van te grupacije. O zaštiti čovjekove sredine unesen je poseban odeljak, što svjedoči o rastućem značaju koji se u EEZ-u pridaje toj aktivnosti.

Jedinstvenim evropskim aktom po prvi put su razrađeni principi i određeni institucionalni okviri političke saradnje Zajednice. Osnovni cilj političke saradnje je postizanje višeg stepena kohezije spoljne politike država članica, tako »da Evropa govori jednim glasom«. U tom cilju teži se zauzimanju zajedničkih stavova zemalja članica po bitnim pitanjima međunarodnih odnosa i politike. U tom cilju uspostavlja se sistem obaveznih konsultacija, i međusobnog informisanja, uz uzimanje u obzir zajedničkih interesa. Među principe političke saradnje navedena je i saradnja u oblasti bezbijednosti, jer u članu 30 pod 6 (a) stoji »da bi tješnja saradnja o pitanjima evropske bezbijednosti na značajan način doprinijela razvijanju evropskog indentiteta u spoljnopolitičkim pitanjima. Strane ugovornice su spremne da bliže koordiniraju svoje stavove o političkim i ekonomskim aspektima bezbjednosti«. Za realizaciju političke saradnje razrađen je poseban organizaciono-institucionalni mehanizam, tj. održavanje redovnih sastanaka ministara inostranih poslova i predstavnika Komisije, kojima pomažu u radu Politički komitet na nivou načelnika u MIP-ovima, Grupa evropskih zastupnika, radna grupa i Sekretarijat sa sjedištem u Brislu.

Digitized by Google

Iz odredbi Jedinstvenog evropskog akta i programa sadržanog u Bijeloj knjizi o ostvarivanju jedinstvenog unutrašnjeg tržišta, prema tome, proizilazi orijentacija zemalja članica EEZ na produbljavanje integracije putem ostvarivanja ekonomske i monetarne unije. To, naporedo sa razvijanjem saradnje na planu spoljne politike, treba da doprinese stvaranju evropskog identiteta i u perspektivi realizaciji Evropske unije zemalja članica EEZ. Radi se o vrlo ambicioznom i složenom integracionom programu, koga treba realizovati u vrlo kratkom vremenskom periodu. Realno je očekivati da će njegovo ostvarivanje naići na brojne prepreke i teškoće, što je pokazao i nedavni sastanak Savjeta EZ na visokom nivou. Međutim, dosadašnje iskustvo pokazuje da u zemljama članicama EEZ postoji vrlo široki konsenzus političkih snaga koje podržavaju integracione procese u Evropi. Otuda u analizama budućih kretanja treba računati, možda uz izvjesno pomjeranje rokova, sa stvaranjem jedinstvenog unutrašnjeg tržišta EEZ, što će bitno izmijeniti uslove saradnje, kako unutar Zajednice, tako i njihove odnose sa trećim zemljama.

3. Postojanje naporedo dvije integracione grupacije u Zapadnoj Evropi — EEZ i EFTA[4] — predstavlja izraz razlika u položaju i interesima, pa otuda i u konceptu organizovanja i saradnje njihovih zemalja članica. U suštini, formiranje EFTA je odgovor na izazov stvaranja Zajedničkog tržišta šestorice, sa ciljem da se pojača međusobna saradnja, ali i ojača pregovaračka pozicija u odnosu na EEZ. Tokom vremena došlo je do proširenja Zajednice na 12 zemalja i do zaključenja 1962. i 1963. godine bilateralnih sporazuma zemalja članica EFTA sa EEZ o međusobnom ukidanju carina za razmjenu industrijskih proizvoda, čime je stvorena zona slobodne trgovine 18 zapadno-evropskih zemalja.

Stvaranje zone slobodne trgovine industrijskih proizvoda pokazalo je da ukidanje carina ne otvara dovoljan prostor za saradnju, radi čega je, na zajedničkom ministarskom sastanku zemalja EEZ i EFTA, u Luksemburgu 9. aprila 1984. godine usvojena Deklaracija o međusobnoj saradnji na stvaranju »Evropskog ekonomskog prostora«. Luksemburška deklaracija[5], u stvari, predstavlja izraz potrebe da se — nakon formiranja Zone slobodne trgovine za industrijske proizvode — napravi korak dalje u stvaranju uslova za širu ekonomsku i naučno-tehničku saradnju u Zapadnoj Evropi. Ekonomski interes za takvu saradnju zasniva se, između ostalog, na činjenici da obim razmjene između zemalja EEZ i EFTA iznosi oko 170 milijardi ECU-a godišnje, što predstavlja

[4] Evropska asocijacija slobodne trgovine (EFTA) formirana je na osnovu Štokholmske konvencije, donesene 1960. godine, kao odgovor na Rimski sporazum o formiranju Evropske ekonomske zajednice (EEZ) iz 1957. godine. Zemlje osnivači su Velika Britanija, Austrija, Švajcarska, Švedska, Norveška, Danska i Island. Sada su članice EFTA Švedska, Austrija, Švajcarska, Norveška, Finska i Island.

[5] Integralni tekst Luksemburške deklaracije objavljen je u Br. 1. EVROPA DANAS glasila Centra za evropske studije Instituta za međunarodnu politiku i privredu.

Digitized by Google

četvrtinu ukupne svjetske razmjene. Pored toga, stvaranje širokog zapadnoevropskog tržišta, sa oko 350 miliona stanovnika, treba da omogući adekvatnije uslove za primjenu novih naučno-tehnoloških dostignuća, a time i povoljnije uslove za razvoj i jači položaj u konkurenciji i saradnji sa drugim velikim svjetskim partnerima, kao što su SAD, Japan i SSSR.

Luksemburška deklaracija predstavlja politički okvir za realizaciju ideje o stvaranju »Evropskog ekonomskog prostora«. Za domet i način saradnje EEZ i EFTA karakterističan je član 4 koji glasi: »Ministri su naglasili značaj stalne i fleksibilne saradnje između Zajednice i njenih zemalja i zemalja EFTA i izvan sporazuma«. Takođe je značajno istaći kako je u Deklaraciji gradiranja saradnja u pojedinim oblastima. Tako za oblast razmjene »ministri smatraju da je najvažnije suprotstaviti se protekcionističkim pritiscima i nastaviti akciju za unapređenje slobodne cirkulacije industrijskih proizvoda između njihovih zemalja, posebno u oblasti usklađivanja standarda, eliminacije tehničkih barijera, pojednostavljenja graničnih formalnosti i pravila o porijeklu robe, eliminacije nelojalne trgovinske prakse koja je u suprotnosti sa sporazumom o slobodnoj trgovini i u oblasti pristupa vladinim nabavkama«; u oblasti istraživanja i razvoja »ministri su se sporazumjeli da se ta saradnja proširi i produbi«; za oblast saobraćaja, poljoprivrede, ribarstva i energije da »treba jačati saradnju i konsultacije«; dok je za oblast ekonomske i monetarne politike predviđeno »povećanje kontakata«. Takođe je predviđeno da u oblastima radnih uslova, socijalne zaštite, kulture, zaštite potrošača, očuvanja životne sredine, turizma i intelektualne svojine »treba uspostaviti konsultacije, kontakte ili razmjenu informacija«. U cjelini uzeto, radi se o ujednačavanju standarda i uslova poslovanja, koji treba da omoguće slobodno kretanje roba, usluga i faktora proizvodnje.

Razlike u organizaciji i sadržaju aktivnosti EEZ i EFTA bitno utiču na tip odnosa i način saradnje među njima u realizaciji Evropskog ekonomskog prostora. Pored toga, razlike su povećane nakon usvajanja programa saradnje za stvaranje jedinstvenog unutrašnjeg tržišta EZ do 1992. godine. Može se reći da su zemlje EFTA praktično isključene iz procesa donošenja propisa i odluka kojima se reguliše razmjena roba, usluga, kao i kretanje radne snage i kapitala, tako da su dovedene u situaciju da svoje propise i ponašanje prilagođavaju propisima EEZ. Pored toga, širenje saradnje sa Zajednicom navodi EFTA zemlje da se postepeno sve više okreću ka multilateralnim aranžmanima, kao što je to bio slučaj sa usvajanjem konvencija o primjeni jedinstvenog dokumenta o carinskom postupku i o tranzitu roba, koji su na snazi u EEZ. Za stvaranje uslova za saradnju sa EEZ poseban značaj ima amandman na Štokholmsku konvenciju, koga je usvojio Savjet EFTA na sastanku decembra mjeseca 1987. godine. Radi se o prvom amandmanu nakon skoro trideset godina postojanja organizacije, kojim se zemlje članice obavezuju da se me-

Digitized by Google

đusobno informišu o namjeri uvođenja novih tehničkih propisa koji mogu uticati na ekonomsku saradnju, uključujući i proceduru o »standstill-u« od 6 mjeseci. Time su propisi i praksa ujednačeni sa propisima i praksom u EEZ, sa ciljem da se stvore uslovi za pregovore o aranžmanu koji bi omogućio međusobno prethodno informisanje i konsultacije o usaglašavanju sadržine novih propisa koji utiču na razmjenu. Dosadašnji tok saradnje ukazuje na mogućnost sve veće orijentacije EFTA na multilateralne aranžmane sa EEZ.

Četiri godine nakon donošenja Luksemburške deklaracije u Brislu je, 2. februara 1988. godine, održan prvi sastanak ministara EEZ i EFTA sa ciljem da se konkretizuje program realizacije ideje o stvaranju Evropskog ekonomskog prostora. Na sastanku je potvrđena politička spremnost za saradnju, ali su jasno došle do izražaja i teškoće na koje ona nailazi zbog izmijenjenih uslova (stvaranje jedinstvenog unutrašnjeg tržišta i proširenje EZ) i razlika u prilazu saradnji. Tako je, na primjer, za poglede na saradnju zemalja članica EFTA karakteristično otvaranje i spremnost za prilagođavanje, ali uz nastojanje da budu uvažene specifičnosti položaja njenih zemalja članica i da steknu mogućnost, ako ne da učestvuju u odlučivanju, a ono da budu konsultovane u toku procesa donošenja propisa EZ koji kasnije utiču na saradnju na širem Evropskom ekonomskom prostoru. Sa svoje strane, predstavnici EEZ formulisali su svoju polaznu poziciju u saradnji u slijedeće tri tačke: prvo, integracija u okviru Zajednice za njih ima prioritet; drugo, mora biti sačuvana nezavisnost EZ u odlučivanju; i treće, u međusobnoj saradnji treba postići ravnotežu koristi i obaveza.

Ovakve razlike u osnovnim prilazima ukazuju na ograničenja i teškoće kroz koje će prolaziti saradnja između EEZ — EFTA i između njihovih zemalja članica. Na osnovu rezultata sastanka u Brislu jasno je da EEZ želi da zadrži punu autonomiju u procesu odlučivanja, što EFTA zemlje dovodi u poziciju da se prilagođavaju i da prihvataju propise koje bude donosila Zajednica. Takođe je jasno da EZ insistira na adekvatnoj raspodjeli doprinosa razvijanju zajedničkih aktivnosti i solidarnoj podršci razvoju manje razvijenih zemalja Zapadne Evrope, za koje sada EZ izdvaja znatna sredstva. To praktično znači da EFTA zemlje ne mogu samo koristiti prednosti stvaranja široke zone slobodne trgovine industrijskih proizvoda, već da će od njih biti traženo da pruže svoj doprinos harmonizaciji razvoja zapadnoevropskog prostora. Sa svoje strane, EFTA zemlje ukazuju na svoj doprinos evropskoj ekonomskoj saradnji kroz trgovinski deficit sa EZ i kretanje usluga i kapitala, zatim kroz svoj doprinos razvoju Portugalije putem Fonda za industrijski razvoj ove zemlje, na svoju spremnost za harmonizaciju standarda i otvaranje tržišta za nabavke iz javnih sredstava, kao i na spremnost da daju doprinos razvoju programa naučnotehnološkog razvoja itd., što sve treba da obogati i da unese nove sadržaje u saradnji sa EZ.

Digitized by Google

Integracioni procesi unutar EZ bitno utiču na mogućnosti i puteve ostvarivanja saradnje zemalja EFTA sa tom grupacijom. To se odnosi, kako na realizaciju programa stvaranja jedinstvenog unutrašnjeg tržišta EZ, tako i na program političke saradnje koja vodi stvaranju Evropske unije. Uvođenje većinskog odlučivanja za veliki broj pitanja, davanje većih ovlašćenja Komisiji i Sudu pravde, kao i razvijanje saradnje u domenu spoljne politike i bezbijednosti, stvaraju nove prepreke jednom broju zemalja EFTA za njihovo eventualno pristupanje EZ-u. To se u prvom redu odnosi na četiri neutralne zemlje, koje, bez promjene svoga statusa, ne mogu prihvatiti nadnacionalno odlučivanje i koordinaciju aktivnosti u oblasti spoljne politike i bezbijednosti. Ovako predviđeni razvoj EZ postavlja određene prepreke za eventualni ulazak u EZ i za druge zemlje članice EFTA (Island zbog propisa EZ o ribarenju, Norveška zbog obaveza iz referenduma o odnosu sa EZ). Pored toga, proces formiranja jedinstvenog unutrašnjeg tržišta i proširivanje integracije na druge oblasti ekonomije, nameću pitanje da li će to voditi većem zatvaranju ili otvaranju EZ prema trećim zemljama, uključujući i prema zemljama EFTA. Posmatrano iz te perspektive moglo bi se reći da će u doglednom vremenskom periodu EFTA opstati kao integraciona grupacija i da će njene zemlje članice sa te pozicije nastojati da šire i obogaćuju svoju saradnju sa EZ. U takvim uslovima njihov je zajednički interes da u pregovorima nastupaju kao grupacija, kombinujući multilateralne i bilateralne puteve saradnje sa Zajednicom.

Putevi i program saradnje zemalja EFTA sa EZ po mnogo čemu su karakteristični i poučni za ostale zemlje koje žele da uspostave bližu saradnju sa Zajednicom. Takođe problemi i teškoće na koje nailazi ta saradnja ukazuju na realnosti i limite sa kojima treba računati kod razvijanja te saradnje. Za Jugoslaviju realizacije ideje o Evropskom ekonomskom prostoru 18 zemalja, koja prevazilazi okvire zone slobodne trgovine i uključuje programe kao što je program naučno-tehničke saradnje EUREKA, nameće potrebu preispitivanja puteva za uključivanje u savremene trendove saradnje u Evropi.

4. Socijalističke zemlje, gotovo bez izuzetka, zahvaćene su procesima društveno-ekonomskih i političkih reformi. U tom okviru odvijaju se procesi strukturnih prilagođavanja u privredama ovih zemalja i u sistemu ekonomskih odnosa s inostranstvom. Takva kretanja u zemljama članicama SEV-a uslovila su potrebu traženja novih puteva saradnje i unošenja promjena u način organizovanja u okviru ove integracione grupacije.

Analiza iskustava dosadašnjeg razvoja u socijalističkim zemljama pokazuje da su iscrpljene mogućnosti ekstenzivnog načina privređivanja i razvoja i da je sistem centralnog planiranja i administrativnog upravljanja privredom zapao u krizu. To je dovelo do zaostajanja socijalističkih zemalja na naučno-tehnološkom planu i postalo je kočnica njihovog daljeg razvoja.

Digitized by Google

U okviru reformi, koje imaju različite domete i intenzitet ostvarivanja, traže se riješenja koja bi dovela do plansko-tržišnog tipa privrede, što pretpostavlja davanje samostalnosti preduzećima, uvođenje tržišnih kriterijuma u poslovanju i punije djelovanje robno-novčanih odnosa. Takav prilaz nameće potrebu revizije sistema cijena i kreditno-finansijskih odnosa, kao i uvođenje novog — samoupravnog sistema upravljanja privredom. U pojedinim zemljama, razmišljanja i traženje riješenja idu dalje i kreću se od uvođenja novog tipa mješovite privrede, preko revizije shvatanja i praktičnih riješenja za društveno vlasništvo, do tržišnog tretmana roba, radne snage i kapitala.

Svrha svih ekonomskih reformi koje su u toku, je pronalaženje efikasnijeg i rentabilnijeg načina poslovanja, koji bi povećao motivisanost za bolji rad, racionalnije korišćenje društvenih sredstava i uvođenje u proizvodnju novih naučno-tehnoloških dostignuća. Na širem planu radi se o traženju novog modela socijalističkih društveno-ekonomskih odnosa, koji bi, u savremenim uslovima, obezbijedili društveni razvoj i pokazali prednost socijalističkog društveno-političkog sistema.

Reforme u socijalističkim zemljama članicama SEV-a nameću potrebu promjena u organizaciji i načinu saradnje u ovoj integracijskoj grupaciji, kao i u prilazu međunarodnoj ekonomskoj saradnji uopšte. Za te procese posebno veliki značaj ima »perestrojka« u SSSR-u, jer se radi o vodećoj zemlji i najjačem ekonomskom partneru u SEV-u. Za sada su u SEV-u izvršene samo neke organizacione promjene (smanjen broj organa i uvedene neke mjere racionalizacije) i najavljeni osnovni pravci promjena u načinu saradnje, koji treba tek da budu razrađeni i sprovedeni u praksi.

Na sastanku šefova partija i država zemalja članica SEV-a, održanom na inicijativu Generalnog sekretara KP Sovjetskog Saveza M. Gorbačova u Moskvi novembra mjeseca 1986. godine, postignuta je saglasnost o potrebi prilagođavanja politika, aktivnosti i organizacione strukture SEV-a zahtjevima savremenih kretanja u svijetu i potrebama razvoja zemalja članica te integracione grupacije. U okviru takvih političkih opredjeljenja, na 43-oj vanrednoj sesiji SEV-a, održanoj na nivou predsjednika vlada 13. i 14. oktobra 1987. godine u Moskvi, donesen je niz odluka koje vode reorganizaciji i otvaranju novih puteva saradnje u SEV-u.

Odnosi Jugoslavije sa evropskim integracijama

U stručnim i političkim krugovima, kao i u široj javnosti, često se postavlja pitanje: kakvo je mjesto Jugoslavije u Evropi? U traženju odgovora na ovo pitanje bitno je sagledati u prvom redu, sledeća dva elementa: prvo, koliko su razvijeni ekonomski odnosi i kakav je kvalitet saradnje privrednih subjekata naše zemlje i evropskih zemalja, i drugo, kako su regulisani odnosi i saradnja sa evropskim integracionim grupacijama.

Digitized by Google

1. I letimičan pogled na podatke o ekonomskim odnosima Jugoslavije sa svijetom pokazuje da je naša privreda jako vezana za privrede evropskih zemalja. O tome najbolje svjedoči podatak da je ukupni obim naše razmjene sa svijetom u 1987. godini iznosio 24.740 miliona dolara, od čega je 18.558 miliona dolara ili 75% otpadalo na Evropu, a na sve ostale zemlje i perspektivna tržišta, kao što su Sjeverna Amerika, Pacifik i zemlje u razvoju, svega, 25%. Ako raspored naše robne razmjene posmatramo po integracionim grupacijama, onda ona sa Zapadnom Evropom iznosi 10.845 miliona dolara ili 43,8%, sa EEZ 9.014 miliona dolara ili 36,4%, sa EFTA zemljama 1.819 miliona dolara ili 7,3%, a sa SEV-om 7.610 miliona dolara ili 30,8%. Sličnu sliku o kretanju ekonomske saradnje naše zemlje sa evropskim zemljama daju podaci i u drugim oblastima, kao što su finansijski odnosi, industrijsko-tehnička saradnja, turizam, saobraćaj i kretanje radne snage.

Sliku ekonomskih odnosa Jugoslavije sa Zapadnom Evropom dopunjuju podaci do 60,4% našeg duga (izuzimajući dug prema međunarodnim finansijskim institucijama) otpada na zemlje tog područja, kao i da je 1987. godine naš deficit u trgovinskoj razmjeni sa EEZ iznosio 1.054. miliona dolara, a sa EFTA 430 miliona dolara. To ilustruje, ne samo obim saradnje, već i stepen zavisnosti naše privrede od kretanja na tržištima zapadnoevropskih zemalja i saradnje sa njima.

Učešće EEZ u našoj razmjeni smanjeno je sa 43,3% u 1985. godini, na 30,8% u 1987. godini, što je uglavnom posljedica pada cijena nafte tokom 1986. godine. To je dovelo do smanjenja obima uvoza i izvoza, kao i do kumulativnog suficita u razmjeni sa SSSR-om od oko 1.300 dolara, koji — usljijed dinarskog načina regulisanja klirinškog plaćanja — predstavlja emisiju novca, sa snažnim inflatornim pritiskom na privredne tokove u zemlji.

Prema tome, u cjelini uzeto, na evropske zemlje otpada srazmjerno vrlo veliki dio ekonomskih odnosa Jugoslavije sa svijetom. Time je naša privreda jako vezana, pa i zavisna od privreda evropskih zemalja, ali kvalitet privrednih veza i poslovne saradnje zaostaje za ekonomsko-političkim potrebama zemlje.

2. Tokom vremena Jugoslavija je izgradila sistem odnosa sa evropskim integracionim grupacijama na bazi »sui generis« sporazuma, koji odražavaju specifični položaj Jugoslavije kao evropske, nesvrstane zemlje i predstavljaju okvir za saradnju na osnovu obostrano sagledanih interesa. Ugovorni odnosi Jugoslavije sa EEZ, EFTA i SEV-om imaju neke zajedničke karakteristike, ali i specifičnosti koje proizilaze iz karaktera tih organizacija, ekonomsko-političkih interesa strana ugovorenica i praktičnih mogućnosti za saradnju.

Na osnovu Deklaracije o odnosima SFRJ i EEZ, iz decembra 1976. godine, kojom su trasirani osnovni prilazi i date političke odrednice za regulisanje odnosa, 1980. godine je zaključen Spora-

Digitized by Google

zum o odnosima između naše zemlje i Zajednice. U preambuli Sporazuma su utvrđena dva bitna elementa koji politički opredeljuju karakter i sadržinu odnosa između Jugoslavije i EEZ. Radi se o stavovima, prvo, da je Jugoslaviji priznat status »nesvrstane, evropske, mediteranske zemlje i članice Grupe sedamdeset sedam zemalja u razvoju«, i drugo, da je obostrano izražena želja da Sporazum doprinese »razvoju ekonomske saradnje među zemljama sa različitim nivoom razvoja u okviru napora međunarodne zajednice za uspostavljanje pravednijeg i usklađenijeg ekonomskog poretka«.

Sporazum ima trajno važenje, ali se svakih pet godina, putem zaključivanja protokola, obnavljaju i utvrđuju klauzule o robnoj razmjeni i finansijskoj saradnji. To je, sa izvjesnim zakašnjenjem zbog ulaska Španije u Portugalije u EEZ, urađeno tokom 1987. godine. Prema pitanjima koja reguliše, Sporazum je sveobuhvatan, jer pored robne razmjene i finansijske saradnje, sadrži odredbe o industrijskoj kooperaciji, poljoprivredi, saobraćaju, turizmu, naučno-tehničkoj saradnji i saradnji u socijalnoj oblasti. U stvari, radi se o Sporazumu o ekonomskoj saradnji, kojim je dat okvir i otvorene vrlo široke mogućnosti za razvijanje ekonomske saradnje. Za realizaciju Sporazuma, regulisanje odnosa i traženje puteva za unapređenje saradnje, formiran je Savjet na ministarskom nivou, u koji ulaze predstavnici Jugoslavije, zemalja članica EEZ i predstavnik Komisije EEZ.

Posebno su značajne odredbe o regulisanju robne razmjene. Prema Sporazumu izvoz industrijskih proizvoda iz Jugoslavije u EEZ u principu je slobodan i uživa bescarinski tretman. Izuzetak predstavlja grupa od 34 takozvana »osetljiva proizvoda« (radi se o nekim vrstama vještačkog đubriva, proizvodima od bakra i aluminijuma, naftinim derivatima, ferolegurama, namještaju, obući itd.), za koje su određeni plafoni za bescarinski tretman. Pored toga, izvoz tekstila je regulisan posebnim sporazumom. Kod poljoprivrednih proizvoda situacija je upravo obrnuta — poljoprivredni proizvodi su u principu pod ograničenjima, a izuzetak su proizvodi koji uživaju slobodan pristup tržištu EEZ (na primjer, kontingenti od 50,000 »baby beef« mesa, 545.000 hektolitara vina, 5.420 hektolitara šljivovice, 1.500 tona orijentalnog tipa duvana itd.).

Prema tekstu Sporazuma, oko 80% tarifnih stavki je pod režimom bescarinskog izvoza Jugoslavije u EEZ. Na osnovu toga u Zajednici procjenjuju da se 80—90% jugoslovenskog izvoza bescarinski plasira na tržištima zemalja EEZ, dok nadležni organi u Jugoslaviji procenjuju da se on kreće oko 60—70%.

Za sada Zajednica nije postavila pitanje reciprociteta u bescarinskom tretmanu, što po slovu Sporazuma ima pravo. U članu 15 Sporazuma stoji »jugoslovenskoj privredi je, sa izuzecima navedenim u protokolu I, dozvoljen uvoz u Zajednicu bez kvantitativnih ograničenja, ili mjera njima sličnih efekata, i bez plaćanja carinskih dažbina«. Pored toga, u članu 58 stoji da se ugovorne

Digitized by Google

strane obavezuju da, nakon isteka petogodišnjeg perioda predviđenog odeljkom II Sporazuma, povedu pregovore u cilju recipročnog, progresivnog ukidanja prepreka za razmjenu »vodeći pri tome računa o nivou ekonomske razvijenosti Jugoslavije«. U prvim pregovorima za obnavljanje odredaba trgovinskog dijela Sporazuma EEZ nije otvorila pitanje reciprociteta u carinskim koncesijama, vjerovatno vodeći računa o zaduženosti i o drugim privrednim teškoćama kroz koje prolazi jugoslovenska privreda. Međutim, Sporazum predviđa postupno uvođenje reciprociteta u carinskim koncesijama, što može da posluži kao ugovorni okvir za postupno formiranje zone slobodne trgovine između Jugoslavije i EEZ.

Uspostava odnosa i saradnja Jugoslavije sa EFTA ima specifičan tok, što je uslovljeno karakterom EFTA kao asocijacije zemalja koje su formirale Zonu slobodne trgovine. Postupajući pragmatično, 1967. godine formirana je Radna grupa od visokih vladinih predstavnika Jugoslavije i zemalja članica EFTA, a 1978. »usaglašenim zapisnikom« dogovoreno je formiranje Zajedničkog komiteta za saradnju na ministarskom nivou. Zadatak Zajedničkog komiteta je da razmatra stanje ekonomskih odnosa i sagledava mogućnosti unapređenja saradnje između Jugoslavije i EFTA zemalja. U više navrata sa jugoslovenske strane je pokretano pitanje zaključenja sporazuma po ugledu na Sporazum sa EEZ, ali su rezultati izostali, jer jedan broj zemalja članica EFTA insistira na primjeni reciprociteta u carinskim koncesijama. Radi toga je izostalo zaključenje sporazuma, ali je 1983. godine došlo do usvajanja Bergenske deklaracije, koja daje načelnu, političku podršku i ukazuje na moguće domene i pravce djelovanja za unapređenje odnosa i saradnje. Pored trgovinskih odnosa, koji su regulisani međunarodnim sporazumima i bilateralnim ugovorima, Bergenska deklaracija ukazuje na moguću saradnju u oblasti industrijsko-tehničke kooperacije, saobraćaja, turizma, kulture i međusobnog informisanja.

Saradnja Jugoslavije sa SEV-om odvija se na osnovu Sporazuma o saradnji iz 1964. godine. Po karakteru radi se o »sui generis« sporazumu, koji omogućava punopravno učešće Jugoslavije (članovi 1 i 2 sporazuma) u radu određenih organa SEV-a, ili prisustvo jugoslovenskih predstavnika (član 6 sporazuma) »u cilju međusobnog informisanja«. Pored toga, na tim osnovama, predstavnici Jugoslavije učestvuju na Sesijama i u radu Izvršnog komiteta SEV-a.

Saradnja u okviru SEV-a ima specifičan karakter, jer se odvija isključivo kroz saradnju državnih organa. Međutim, usvajajući specifičnosti našeg društveno-ekonomskog sistema, omogućeno je da sa Jugoslovenske strane u određenim aranžmanima mogu učestvovati i predstavnici privrednih organizacija i asocijacija. Na taj način Jugoslovenska privreda učestvuje u oko 150 multilateralnih aranžmana, od čega se oko 90 odnosi na kooperaciju i specijalizaciju u proizvodnji, a oko 60 na oblast naučno-tehničke saradnje.

Digitized by Google

Procjenjuje se da se u odnosima između Jugoslavije i zemalja članica SEV-a, oko 1.500 milijardi dolara razmjene obavlja na osnovu multilateralnih aranžmana zaključenih u okviru SEV-a. Pored toga, Jugoslavija učestvuje u Kompleksnom programu naučno-tehničkog progresa, kao i u 6 generalnih sporazuma.[6]

U SEV-u se odvija proces reorganizacije i unošenja novih vidova suradnje, a u perspektivi je predviđeno i formiranje zajedničkog tržišta i uvođenje konvertibilnog sistema plaćanja. Polazeći od ideološko-političkog stava da saradnja mora biti otvorena za sve socijalističke zemlje, predviđa se mogućnost recipročnog ukidanja carina i sa socijalističkim zemljama koje nijesu članice SEV-a. Takav trend treba imati u vidu i kod sagledavanja moguće evolucije odnosa i saradnje Jugoslavije sa ovom integracionom grupacijom.

3. U cjelini uzeto, zahvaljujući svom položaju kao evropske, nesvrstane zemlje i obostrano sagledanih interesa za razvijanje saradnje, Jugoslavija je uspjela da sa svim evropskim integracionim grupacijama uspostavi specifične oblike ugovornih odnosa. Vrlo široki prilaz međunarodnoj ekonomskoj saradnji i nesvrstana politika Jugoslavije, omogućili su joj da pored »sui generis« sporazuma sa EEZ, EFTA i SEV-om — učestvuje u aktivnostima OECD-a, da bude članica MMF-a, MB i GATT-a, da se učlani u regionalne banke za Latinsku Ameriku i Afriku, kao i u Fond za razvoj Afrike, da učestvuje u radu Grupe 77 zemalja u razvoju, da bude član Stalnog ministarskog komiteta za ekonomsku saradnju nesvrstanih zemalja i Komisije za saradnju Jug — Jug itd., kao i da aktivno učestvuje u organizacijama sistema Ujedinjenih nacija. Prema tome, Jugoslavija je jedina zemlja koja učestvuje, ili ima regulisane odnose saradnje sa tako širokim krugom međunarodnih i regionalnih organizacija i institucija Istoka, Zapada i ZUR. To joj daje vrlo široke mogućnosti djelovanja i razvijanja saradnje, ali bi tek podrobna analiza mogla da pokaže koliko ona te mogućnosti i efektivno koristi.

Iskustvo dosadašnjeg regulisanja odnosa i razvijanja saradnje sa evropskim integracionim grupacijama pokazuje da je osnovna pažnja bila usmjerena na ugovorne odnose i međudržavne oblike saradnje, ali i da je nedovoljno rađeno na stvaranju uslova i povezivanju privrednih subjekata kroz razne oblike poslovne saradnje. To je i jedan od razloga što na praktičnom planu nijesu dovoljno iskorišteni politička spremnost i mogućnost koje pružaju ugovorni odnosi za jače uklapanje Jugoslavije u integracione trendove u Evropi.

---

[6] Radi se o sledećim sporazumima: o saradnji u oblasti mikroprocesora; o saradnji u oblasti robotike; o saradnji u oblasti proizvodnje i isporuke opreme za nuklearne centrale; o saradnji u oblasti automatskog projektovanja; o saradnji u oblasti optoelektronike; i o saradnji u oblasti fleksibilnih tehnologija.

Digitized by Google

Kakvo mjesto Jugoslavije u Evropi?

1. Dosta često se u debatama može čuti tvrdnja: »Jugoslaviji je mesto u Evropi!«, pri čemu je ponekad to propraćeno komentarom da treba mijenjati našu orijentaciju koja je usmjerena na saradnju sa zemljama u razvoju. Iza ovakve tvrdnje stoje različiti prilazi i sugestije u pogledu mogućih koraka za uključivanje Jugoslavije u evropske integracione procese. Predlozi se kreću od toga da naša zemlja treba da se uključi u EEZ ili EFTA-u, pa do naglašavanja potrebe jačeg uključivanja u savremena kretanja u Evropi. Postavljanje pitanja kakvo mjesto treba da ima Jugoslavija u Evropi, predstavlja izazov za preispitivanje dosadašnjih iskustava, provjeru valjanosti strateških opredeljenja i sagledavanje dalje moguće orijentacije u međunarodnoj ekonomskoj i političkoj saradnji.

2. Analize savremenih kretanja u svijetu i u Evropi, kao i položaja i razvojnih potreba našega društva, pokazuju da se u odgovoru ne postavlja pitanje da li, već kako Jugoslavija treba da iskoristi svoju šansu kao evropska zemlja i kako najbolje da se uključi u savremene trendove ekonomskog i naučno-tehnološkog razvoja u Evropi. Otuda, prije razmatranja mogućih opcija o razvijanju saradnje sa evropskim integracionim grupacijama, valja podsjetiti na slijedeće momente iz analize, koji opredjeljuju potrebe, mogućnosti i ograničenja prilazu Jugoslavije u evropskoj saradnji:

— Sa velikim stepenom izvjesnosti može se smatrati da će, pod uticajem naučno-tehnološke revolucije i na toj osnovi neslućenih mogućnosti društvenog razvoja, u Evropi do kraja ovog stoljeća doći do novih civilizacijskih pomaka, koji će ublažiti postojanje, ili će eliminisati nacionalne granice i otvoriti nove prostore za saradnju, uz očuvanje i dalje razvijanje nacionalnog identiteta na širem kulturnom planu;

— Evropske integracione grupacije — EEZ, EFTA i SEV — zahvaćene su procesima unutrašnjih transformacija, uz slabljenje blokovskog karaktera i jačanje društveno-političke komponente. Njihov unutrašnji razvoj posebno karakteriše orijentacija na usaglašavanje ekonomskih i razvojnih politika i stvaranje uslova za slobodan promet roba, usluga i faktora proizvodnje. To vodi jačanju njihove pregovaračke pozicije, podržava tendenciju osamostaljivanja i jača položaj Evrope u svijetu.

— Procesi produbljivanja unutrašnje integracije na osnovama savremenih naučno-tehnoloških dostignuća i potreba jačanja pregovaračke pozicije u riješavanju razvojnih pitanja i međunarodnih ekonomskih odnosa, uslovljavaju opstanak u sagledivom vremenskom periodu, ne samo EEZ-a i SEV-a, već i EFTA. Takav razvoj integracionih grupacija otvara niz pitanja i problema za saradnju trećih zemalja, koje će biti dovedene u situaciju da se prilgođavaju standardima, poslovnim uzansama i načinu saradnje, koji vladaju na velikim, integrisanim tržištima;

Digitized by Google

— Društveno-politička kretanja u evropskim zemljama i započeti proces poboljšanja opšte klime za saradnju u Evropi, kao i da se — zbog razvoja i veće zaposljenosti — povećava potreba otvaranja novih tržišta, upućuju na zaključak da je moguće očekivati uspostavu odnosa između EEZ i SEV-a i otvaranje za širu saradnju među evropskim zemljama. To otvara prostor i za razne druge vidove regionalne, pa i šire sveevropske saradnje. Time se povećavaju izgledi za jačanje značaja i položaja Evrope u svijetu;

— Zahvaljujući svom geopolitičkom položaju i nesvrstanoj politici, Jugoslavija je uspješno riješila ugovorne odnose i razvila saradnju sa sve tri evropske integracione grupacije. Na dalji razvoj odnosa i saradnje svakako mogu uticati visoki stepen zaduženosti, zaostajanje u razvoju i visok stepen zavorenosti naše privrede za saradnju sa inostranstvom. Privredne i druge teškoće, kroz koje prolazi naša zemlja, predstavljaju ograničavajuće faktore, ali ne bi smjeli da budu osnova za opredeljenje pravaca naših daljih odnosa sa integracionim grupacijama. Prilazi i riješenja moraju proizilaziti iz sagledanih interesa i naših političkih opredjeljenja, a ne, kao što to neki predlažu, da se uključivanjem u integracione grupacije izvrši pritisak za sprovođenje promjena u našem ekonomskom sistemu i pravcima razvoja i saradnje;

— Uključivanje Jugoslavije u savremene tokove u Evropi pretpostavlja da naš unutrašnji društveno-ekonomski razvoj bude u skladu sa smjerom tih tokova. To za sada nije slučaj, jer dok, na primjer, EEZ ide na stvaranje jedinstvenog tržišta, ukidanje granica za kretanje roba, usluga i faktora proizvodnje, uvodi većinski način odlučivanja za veliki broj pitanja, razvija političku i bezbijednosnu saradnju i teži stvaranju Evropske unije, jača fondove za pomoć regionalnom razvoju i riješavanju socijalnih problema i ide na jačanje evropskog identiteta, procesi u našoj zemlji kreću se dobrim dijelom u suprotnom pravcu — zatvara se i razbija jedinstveno tržište, zadržava se koncept razvoja nacionalnih ekonomija, prisutna su kolebanja oko uvođenja tržišnih mehanizama i kriterijuma, uveden je konsenzus u odlučivanju čak i u radnim organizacijama, diskutuje se o ukidanju Fonda za razvoj nedovoljno razvijenih socijalističkih republika i autonomnih pokrajina, zapostavlja se i potiskuje jugoslovenski identitet itd. Otuda razvoj društveno-ekonomskog i političkog sistema predstavlja bitnu pretpostavku za uključivanje Jugoslavije u savremene integracione trendove u Evropi.

3. Naprijed iznesene ocjene i premise o pravcima razvoja i uslovima za saradnju u Evropi, jasno ukazuju da se kod opredjeljivanja odnosa Jugoslavije prema evropskim integracionim grupacijama, radi o krupnom strateško-političkom pitanju položaja Jugoslavije, ne samo u Evropi, već i u svijetu. Polazeći od toga, slijedeća pitanja i opredeljenja i zaslužuju posebnu pažnju:

Prvo, Jugoslavija civilizacijski, geografski i po bitnim ekonomsko-političkim interesima vezana je i pripada Evropi. To opre-

Digitized by Google

djeljuje i izuzetno visoko mjesto koje Evropa treba da ima i ima u njenim ukupnim odnosima sa svijetom. Pripadnost Jugoslavije pokretu nesvrstanih zemalja ne predstavlja prepreku, već, naprotiv, jača položaj i omogućava razvijanje njene svestrane saradnje sa svim evropskim integracionim grupacijama i zemljama članicama. Sa svoje strane, razvijanjem saradnje u Evropi povećava se doprinos i jača položaj Jugoslavije u pokretu nesvrstanih zemalja.

Drugo, geopolitički položaj zemlje, njeni ekonomski i politički interesi i stalna briga za jačanje bezbijednosti i očuvanje nezavisnosti, upućuju Jugoslaviju na potrebu neprekidnog razvijanja odnosa i proširivanje saradnje sa svim integracionim grupacijama u Evropi. Učlanjivanje u bilo koju od njih bitno bi promijenilo uslove saradnje sa drugom stranom, što nam ni politički ni ekonomski ne odgovara, jer bi to bitno promijenilo pretpostavke za dalji društveno-politički razvoj i samostalnost u vođenju politike. Otuda, regulisanje odnosa i razvijanje saradnje Jugoslavije sa sve tri evropske integracione grupacije treba da polazi od istih pristupa, da se posmatra i razvija naporedo, ali uz uvažavanje njihovih specifičnosti i mogućnosti za saradnju.

Treće, društveno-politički karakter integracionih grupacija, kao i obaveza prihvatanja pravila njihovih unutrašnjih odnosa i politike predstavljaju odrednice za opredjeljivanje svake zemlje koja želi da im pristupi. Otuda Jugoslaviji, kao socijalističkoj, samoupravnoj i federativnoj zajednici, najviše odgovara da sa integracionim grupacijama razvija odnose na bazi ugovora o saradnji, koji omogućavaju razvoj saradnje, uz zadržavanje samostalnosti u vođenju politike i opredjeljivanju pravaca društveno-ekonomskog razvoja. To ne znači zadržavanje, statusa quo već, zavisno od evolucije integracionih grupacija, treba stalno unapređivati ugovorne odnose i obogaćivati saradnju. U tom procesu moguće je ići na postupno, sektorsko uvođenje reciprociteta u skladu sa realnim mogućnostima naše privrede, sve do formiranja zone slobodne trgovine sa sve tri evropske integracione grupacije.

Četvrto, Jugoslavija treba da traži puteve za integrisanje u Evropu, ali bez institucionalne pripadnosti integracionim grupacijama. To je ostvarljivo putem funkcionalne integracije, što na primjer, znači da svoje razvojne programe treba da prilagodimo realnim uslovima razvoja u Evropi (na primjer, razvoj saobraćajne mreže, povezivanje elektrosistema i gasovoda, razvoj turističke privrede i poljoprivrede itd.), da se uključimo u naučno-tehnološku saradnju i sisteme koji se na toj osnovi razvijaju u Evropi (na primer, saradnja u programu EUREKA, uključivanje u informacione sisteme, sisteme bankarskog poslovanja itd.), da prihvatimo odgovarajuće standarde i pravila ponašanja u poslovnoj praksi (uvođenje jedinstvenog dokumenta o carinjenju i tranzitu roba, ujednačavanje propisa o tretmanu intelektualne svojine, veterinarskoj i fitozaštiti, zaštiti kvaliteta proizvoda i načinu pakovanja itd.), stvaranje uslova za zajedničko ulaganje, za formi-

Digitized by Google

ranje zajedničkih preduzeća i za razvijanje industrijsko-tehničke kooperacije, itd. Jednom riječju stvaranje uslova za funkcionalno povezivanje privrednih subjekata i na taj način uklapanje u integracione trendove na širokim tržištima koja se stvaraju i na Istoku i na Zapadu Evrope.

4. U zaključku bi se moglo reći, da mogućnosti uključivanja Jugoslavije u savremene trendove u Evropi, u najvećoj mjeri, zavise od slijedeća tri momenta:

prvo, od daljeg razvoja našeg ekonomskog sistema i osposobljavanja naših privrednih subjekata da se, na osnovu tržišnih kriterijuma, uklapaju u savremene ekonomsko-tehnološke tokove i način poslovanja;

drugo, od procesa otvaranja naše privrede za saradnju sa svijetom, jer je to put za postizanje veće produktivnosti, kao i za njeno osposobljavanje da bude kompetitivna na međunarodnom tržištu i da se na savremenoj osnovi uključi u evropsku saradnju; i

treće, ugovorni odnosi sa integracionim grupacijama, koje treba stalno inovirati u skladu sa razvojem integracija i uslovima za saradnju sa njima, treba da pruže pravni okvir za regulisanje odnosa, da ujednače standarde i propise koji regulišu poslovnu praksu i da obezbijede informativnu osnovu za povezivanje i saradnju privrednih subjekata.

Prema tome, obezbjeđivanje pravog mjesta Jugoslavije u Evropi i njeno integrisanje u savremene ekonomske i naučno-tehnološke tokove u njoj, zavisiće, u prvom redu, od izbora puteva unutrašnjeg razvoja koji treba da osposobe privredne subjekte za savremeno poslovanje i od stvaranja ugovornih i drugih uslova za njihovo funkcionalno povezivanje i uključivanje u integracione tokove u Evropi.

Digitized by Google

Osvrti

Slavoljub Cvetković

Prilog pitanju o koncepciji jugoslovenske revolucije

Revolucionarni događaji u Rusiji 1917. godine bili su samo početak jednog procesa koji se i danas u svetu doživljava kao vreme borbe za novi društveni poredak i uspostavljanje ekonomski nezavisnih i ravnopravnih odnosa među ljudima. Teoretske pretpostavke ovih događaja razradio je V. I. Lenjin u želji da se ubrza proces revolucionarnog preobražaja u Rusiji, koja je bila daleko od osnovnih Marksovih pretpostavki socijalizma.

Lenjin je pošao od ideje da je revolucija moguća ne samo u razvijenim kapitalističkim zemljama nego i u nedovoljno razvijenim, pa čak i u kapitalističkom razvitku zaostalim zemljama, ako su ekonomske, socijalne, političke i druge suprotnosti u njima bile izraženije i zaoštrenije. U zavisnosti od konkretnih društveno istorijskih uslova za uspešno izvođenje socijalističke revolucije, smatrao je Lenjin, bio je neophodan i novi tip organizacije radničke klase — avangardna partija revolucionarnog proletarijata.

Avangardna partija po Lenjinu nije morala biti masovna ali je morala biti čvršće organizirana od dotadašnje radničke partije. Morala je biti organizovana na principu demokratskog centralizma, koji daje veća prava rukovodećim organima i morala se zasnivati na strogoj disciplini i bezuslovnom pokoravanju manjine odlukama većine. Da bi uspela kao avangardna radnička partija

Digitized by Google

se trebala tako organizovati da može jedinstveno delovati i u najtežim uslovima.

Za revoluciju, konstatovao je Lenjin u raspravi »Dečja bolest ‚levičarstva' u komunizmu«, treba prvo postići da većina radnika potpuno shvati potrebu prevrata i da je spremna radi toga ići i u smrt i drugo, da vladajuće klase proživljavaju krizu vladavine koja uvlači u politiku čak i najzaostalije slojeve stanovništva.

Uspeh socijalističke revolucije u Rusiji Lenjin je još na VII konferenciji RSDRP (b) u aprilu 1917. godine ipak povezivao s proširenjem revolucije na kapitalistički razvijenije zemlje u svetu. Istorijska situacija nastala sa prvim svetskim ratom davala je Lenjinu osnovu za takvo shvatanje, a to shvatanje je bilo i u duhu Marksovog poimanja socijalističke revolucije. Otpočinjući akciju u Petrovgradu boljševici su dakle bili uvereni da revolucija sazreva u svim zemljama i da uspeh u Rusiji zavisi od revolucije u Evropi. To je bio i razlog zašto se Lenjin 1917. g. do kraja nije razišao sa Buharinom i Trockim koji su zastupali varijante teorije o permanentnoj socijalističkoj revoluciji.

Iznoseći svoja shvatanja Lenjin je u referatu pred boljševicima, poznatom kao Aprilske teze, teoretski obrazložio nastalu situaciju posle februarskih događaja i objasnio da treba brzo i energično delovati, da bi se iz prve etape u kojoj je buržoazija dobila vlast prešlo na drugu etapu revolucije u kojoj će vlast osvojiti radnička klasa. Lenjinovo stanovište o prelazu sa buržoasko-demokratske na socijalističku revoluciju prihvatili su ne samo boljševici već i većina radnika čije se raspoloženje ogledalo kroz uticaj u Sovjetima, gde su boljševici u jesen 1917. godine zadobili vodeću ulogu.

Pod vođstvom svoje avangarde ruski radnici uništili su vlast kapitalista i time su na delu dokazali ispravnost Lenjinovog tumačenja o mogućnosti i nužnosti pretvaranja imperijalističkog u građanski rat, odnosno borbe potlačenog naroda protiv tlačitelja u sopstvenoj zemlji. U međunarodnom radničkom pokretu Oktobarska revolucija označila je idejnu i političku pobedu Lenjinove koncepcije partije proletarijata i revolucionarne borbe i otvorila je nove mogućnosti za internacionalno okupljanje i povezivanje predstavnika proletarijata.

Na revolucionarno opredeljenje radnika i seljaka na jugoslovenskim teritorijama Austro-ugarske naročito su uticali povratnici iz Sovjetske Rusije. Oni su svojom rečju i delovanjem snažno uticali i na jačanje raspoloženja i shvatanja o potrebi formiranja demokratske vlasti naroda, ali u danima raspada Austro-ugarske nisu mogli da zamene revolucionarnu proletersku partiju i povedu borbu za ostvarivanje širokog političkog uticaja u narodu.

Kraljevstvo SHS kao država jugoslovenskih naroda nastalo je u uslovima krize kapitalističkog sistema izazvane posledicama

Digitized by Google

rata, kada se talas revolucije radnika i seljaštva ugnjetenih nacija sa istoka širio na zapad Evrope. Stvaranjem jedinstvene države ostvarene su bile oslobodilačke težnje jugoslovenskih naroda da žive u jednoj zajedničkoj državi ali su način ujedinjenja i oblik državnog uređenja pokazali da je prirodno istorijski proces ujedinjenja bio ubrzan akcijama srpske, hrvatske i slovenačke buržoazije koje su u tome imale i svoj uži klasni interes. U novostvorenoj Kraljevini SHS u tim istorijskim okolnostima otvarale su se perspektive revolucionarne borbe koje su i inspirisale radnički pokret da se reorganizuje i osposobi za revolucionarne akcije koje su ga očekivale.

Mađarska socijalistička revolucija u proleće 1919. godine dala je novu snagu i veru komunistima da za ostvarivanje proleterske revolucije u novostvorenoj Kraljevini nedostaje samo avangarda — politička partija revolucionarnog jugoslovenskog proletarijata. Zato su revolucionarno opredeljeni pripadnici radničkih partija nastojali da ubrzaju saziv Kongresa ujedinjenja jugoslovenskog proletarijata verujući da će na njemu uspeti da stvore komunističku partiju koja će prihvatiti ciljeve i taktiku borbe ruskih boljševika. Na kongresu u Beogradu aprila 1919. godine učesnici su međutim bili saglasni u osudi socijalpatriota i ministerijalista, kao i u opredeljenju za stvaranje jedinstvene partije i njenog priključenja Trećoj internacionali, ali su zadržali znatne razlike u odnosu na program i taktiku borbe nove partije koja će tek na kongresu u Vukovaru 1920. godine dobiti ime Komunistička partija Jugoslavije i usvojiti program koji je odgovarao Lenjinovoj koncepciji o unutrašnjoj organizaciji partije zasnovanoj na principima demokratskog centralizma.

Istorijska nauka se do sada nije bavila teoretskom situacijom u kojoj se razvijala marksistička misao jugoslavenskih komunista kao i onim njenim pojavama koje su od istorijske važnosti. Pojava od posebnog istorijskog značaja u ovom slučaju jeste kontinuitet jedinstvenih teoretskih rešenja o vođenju klasne borbe koji je imao praktičnu važnost za izgradnju KPJ, odnosno Saveza komunista Jugoslavije i donošenja originalnih istorijskih rešenja za savremeni svet i međunarodni radnički pokret.

Idejnu osnovu za novu političku orijentaciju komunističkog pokreta 1920. godine predstavljala je već pomenuta rasprava V. I. Lenjina »Dečja bolest ‚levičarstva' u komunizmu« u kojoj su bila naznačena osnovna pitanja proleterske revolucije. U toj raspravi V. I. Lenjin je ukazao na neophodnost stvaralačkih primena osnovnih principa marksizma u specifičnim uslovima svake zemlje, kako bi se sve snage i sva pažnja posvetila iznalaženju pogodnih oblika prilaza ili priprema za proletersku revoluciju. U tom cilju Lenjin je ubeđivao da su komunisti obavezni da nauče da rukovode ne samo svojom partijom, nego i mnogomilionskim masama. Radi ostvarivanja toga cilja komunisti su trebali da koriste sva sredstva borbe od parlamentarne (sindikalne, delovanje legalnih organizacija, propagande, agitacije) do taktike

Digitized by Google

kompromisa sa različitim partijama radničke klase, ulazeći u praktične kompromise, laviranja i saglašavanja.

Pogledi V. I. Lenjina sadržani su i u osnovama odluka II kongresa Komunističke internacionale održanog u Moskvi od 19. juna do 7. avgusta 1920. godine. Osnovna poruka Kongresa bila je »dublje u mase« i obavezivala je sve komunističke partije da budu ne samo propovednici ideja komunizma, nego i odlučujući predvodnici u ekonomskoj, sindikalnoj i političkoj borbi, ubeđujući trudbenike da svoje puno oslobođenje mogu postići samo putem socijalističke revolucije. Obaveza komunista bila je da ubrzaju revoluciju vodeći računa da je bez solidne pripreme i prerano ne izazovu.

Na sednici Izvršnog komiteta Komunističke internacionale od 28. decembra 1921. godine konkretizovani su zadaci komunista u vezi sa sprovođenjem politike jedinstvenog fronta. U referatu Georgija Zinovjeva, bilo je ukazano da ofanziva buržoazije protiv postojećeg ekonomskog položaja radničke klase i opasnost od rata stvaraju novu situaciju u međunarodnom radničkom pokretu, koja pokazuje da je došao kraj relativnom zatišju i da se približava novi period oštre klasne borbe. Ovaj stav još jače je došao do izražaja u Tezama o jedinstvenom frontu radnika. Teze su bile izložene u 25 točaka, a od praktičnog značaja za KPJ bila je tačka 18. kojom su komunističke partije obavezane da u slučaju da postignu bilo kakav sporazum s partijama Druge i Druge i po internacionale moraju da zadrže apsolutnu samostalnost, potpunu nezavisnost, i slobodu da iznose svoja stanovišta u kritici protivnika komunizma.

Opadanju borbenog raspoloženja radničke klase u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca u godinama od 1921. do 1923. pogodovala je oseka revolucionarnog talasa koja je označila period stabilizacije kapitalizma i političkog sistema stvorenog u Evropi posle prvog svetskog rata na temeljima Pariske mirovne konferencije. Politička isključivost komunista u Kraljevini SHS pokazala se u netrpeljivosti prema onima koji se u svemu nisu slagali, ali su bili spremni da sarađuju s komunistima u borbi za ekonomski interes radničke klase. Komunisti nisu pokazivali potrebnu širinu pogleda koji bi omogućavali ostvarenje osnovnog zadatka — uspostavljanja jedinstva radničke klase na osnovama klasne borbe i osigurane saradnje radnika, seljaka, inteligencije, nacionalnih pokreta i svih onih koji su pokazivali spremnost da se založe za ostvarivanje interesa radničke klase.

Odvajanjem klasnog od nacionalnog pitanja jugoslavenski komunisti nisu uočavali postojanje nacionalnih pokreta u Kraljevini SHS, a nisu zapažali ni nacionalni povod u sukobu građanskih snaga između centralističke i federalističke koncepcije države. Naglašeni organizacioni centralizam komunističkog pokreta uz ignorisanje nacionalnih pokreta doveo je do neslaganja u samom radničkom pokretu, a jugoslovenske komuniste izolovao je od nacionalnih pokreta, socijalnih i političkih stremljenja se-

Digitized by Google

ljaštva. Opozicione građanske političke stranke okupile su oko svojih nacionalnih i socijalnih programa nezadovoljne slojeve naroda i vodile su političke akcije u Kraljevini SHS.

Ostajući izolovana od nacionalnih pokreta i međusobno politički suprotstavljenih građanskih snaga u Kraljevini SHS, Komunistička partija Jugoslavije skretala je pažnju Kominterni i zbog sukoba u rukovodstvu pokreta. Zbog nerazumevanja društvenih odnosa, političkih prilika u Kraljevini SHS i stanja u KPJ, Komisija IV. kongresa Komunističke internacionale svela je spor u KPJ na lične sukobe i time je odložila raspravu jugoslavenskih komunista o različitim shvatanjima izgrađivanja revolucionarnog pokreta u ilegalnim uslovima i o politici partije u konkretnoj borbi za uticaj u narodu.

Politika jedinstvenog fronta uz opoziciju »levih komunista« prihvaćena je u svim komunističkim partijama. Proklamovana kao politika jedinstvenog fronta proletarijata ona je i u komunističkim partijama na Balkanu (koje su do 1923. g. osim Bugarske sve bile u ilegalnosti) načelno prihvaćena. Istorijski uslovi i okolnosti na Balkanu zbog nacionalne strukture, stepena ekonomske razvijenosti i socijalnih odnosa zahtevali su od KP u to vreme da se u okvirima balkanskih država odrede prema nacionalnim problemima i pokretima i odnosu prema seljaštvu i njegovim snažnim političkim organizacijama. Politika jedinstvenog fronta proletarijata morala je, ukoliko se želela jedinstvena borba proletarijata da računa i na saradnju pa i zajedništvo u borbi protiv reakcije s nacionalno revolucionarnim i zemljoradničkim pokretima.

Konferencija Balkanske komunističke federacije u Berlinu decembra 1923. godine proširila je platformu Kominterne o jedinstvenom frontu radnika i seljaka i na povezivanje komunističkih partija s nacionalnim pokretima ugnjetenih naroda. U stavovima Balkanske komunističke federacije zato su u prvi plan došli makedonsko i trakijsko pitanje. Tako se u »Biltenu balkanske komunističke federacije« br. 1. od 15. januara 1924. godine ističe da: »nacionalno, političko i privredno oslobođenje balkanskih naroda moći će se postići samo putem *zajedničke borbe* radnika i seljaka svake balkanske zemlje za *formiranje radničko-seljačke vlade* i putem *saveza* radničkih masa svih balkanskih zemalja u interesu stvaranja federativne balkanske republike. I borbu za nezavisnost Makedonije i Trakije moraće u prvom redu voditi makedonski i trakijski radnici i seljaci; oni zbog toga moraju uzeti u svoje ruke vođenje ove borbe, izjasniti se solidarnim s njihovom braćom radnicima drugih balkanskih zemalja i obezbediti stvaranje jedne radničko-seljačke vlade u nezavisnoj Makedoniji i nezavisnoj Trakiji.

Time što su komunističke partije i Komunistička balkanska federacija proglasile lozinku radničko-seljačke vlade, izjasnile su se istovremeno da će federativna balkanska republika, koja će

Digitized by Google

obezbediti mir, nezavisnost i slobodan razvoj za sve balkanske zemlje biti *dobrovoljni savez nezavisnih balkanskih republika*, uključujući i makedonsku i trakijsku.

Iz rezolucije III konferencije KPJ o makedonskom i trakijskom pitanju vidi se da se KPJ zalagala za stvaranje autonomne Makedonije i Trakije i za njihovo ujedinjenje s ostalim balkanskim zemljama u jednu federativnu balkansku republiku. U toku konferencije bilo je govora i o izrabljivanju i ugnjetavanju naroda u Crnoj Gori od strane srpske buržoazije, ali pitanje nacionalne posebnosti naroda u Crnoj Gori nije bilo shvaćeno ni politički postavljeno na konferenciji.

Na tok III zemaljske konferencije KPJ uticalo je i držanje Komunističke internacionale i BKF, koje su tražile jasna rešenja i nudile svoju rezoluciju o nacionalnom pitanju u Kraljevini SHS. Mnogi stavovi levice na III zemaljskoj konferenciji podudarali su se sa stavovima ili su proizilazili iz stavova VI konferencije BKF, koja je zaključila da Kraljevina SHS nije nastala nacionalnom revolucijom već je stvorena kao rezultat I svetskog rata i neravnopravnih mirovnih ugovora. Pred komuniste se za to postavio zadatak da se bore za obaranje tih ugovora, što je praktično značilo za rušenje Kraljevine SHS. U tom cilju predlagalo se stvaranje jedinstvenog fronta svih organizacija koje se bore za pravo naroda. Osnovnu snagu u ovom pogledu BKF je videla u Hrvatskoj republikanskoj seljačkoj stranci, koja je po stavovima u rezoluciji trebalo da raskine s pacifizmom i povede energičnu borbu rame iz rame sa revolucionarnim proletarijatom.

Pod uticajem Staljinovog shvatanja da je nacionalno pitanje u suštini seljačko pitanje, rukovodstvo BKF i Kominterne nije blagovremeno izvlačilo pouke iz neuspeha prilikom pokušaja saradnje sa seljačkim pokretima koji su bili pod kontrolom buržoazije. Revolucionarna situacija sredinom dvadesetih godina do te mere je počela da se preuveličava od strane BKF i Kominterne da će raskorak između reči iz rezolucija i stvarnog stanja u Kraljevini SHS, otežati borbu za sprovođenje u život partijske politike i prevazilaženja pogrešnih shvatanja o nacionalnom pitanju u KPJ.

Za dalje odnose u KPJ i njenu koncepciju revolucionarne borbe značajno je da je V kongres Kominterne, održan od 17. juna do 8. jula 1924. doneo posebnu rezoluciju o nacionalnom pitanju u Srednjoj Evropi i Balkanu. Rezolucija je obavezivala jugoslovenske komuniste da aktivno učestvuju u reviziji konstituisanja Kraljevine SHS. Po oceni Kominterne, u Kraljevini SHS postojao je masovni pokret protiv nacionalnog ugnjetavanja, a za samo opredeljenje, pa je opšta parola o pravu nacija na samoopredeljenje trebalo da bude izražena u obliku izdvajanja Hrvatske, Slovenije i Makedonije i obrazovanje od njih nezavisnih republika.

Kada se raspravlja o koncepciji socijalističke revolucije u Jugoslaviji treba imati u vidu da su jugoslovenski komunisti

Digitized by Google

prilagodili svoje poglede stavovima VI kongresa Kominterne 1928. godine, koji je formulisao osnovne zadatke komunističkih partija i naznačio puteve njihovog daljeg razvitka. Program je pozivao komunističke partije na borbu protiv opasnosti od imperijalističkog rata i reafirmisao je parolu o potrebi pretvaranja imperijalističkog rata u građanski rat. Program je obavezivao sve sekcije Kominterne da se svim sredstvima bore za zaštitu SSSR-a i nacionalno oslobodilačkih revolucija.

Od pretpostavke skorog i neminovnog imperijalističkog rata protiv Sovjetskog Saveza polazila su i ostala dokumenta VI kongresa Kominterne. Osnovna opredeljenja bila su pod uverenjem da će u slučaju rata socijaldemokratske partije podržati imperijalističku politiku svojih vlada te je zato socijaldemokratija smatrana protivnikom komunističkog pokreta. Ovakva opredeljenja doprinela su da se u komunističkom pokretu zanemari rast uticaja fašizma u pojedinim zemljama i potceni realna opasnost koju je fašizam predstavljao za čovečanstvo i radnički pokret u celini.

Svojom razradom načina borbe i mogućih oblika rata i revolucije Program Kominterne doprineo je da se u svesti komunista i politici partija šablonizira shvatanje o dvema fazama socijalističke revolucije, što će za duži period opterećivati mnoge partije i revolucionarne pokrete i bitno uticati na pokretanje revolucionarnih akcija.

Polazeći od stavova Kominterne i pogrešne procene društveno-političkih prilika u zemlji IV kongres Komunističke partije Jugoslavije, održan u novembru 1928. godine, ocenio je da u zemlji postoje uslovi za revolucionarnu akciju, odnosno da se Kraljevina SHS potrešena društvenom i političkom krizom nalazi pred prvom, buržoasko-demokratskom fazom revolucije. Ostajući pri stavu usvojenom još 1924. godine o pravu naroda na samoopredeljenje do otcepljenja kongres jugoslavenskih komunista u prvi plan je istakao kurs na razbijanje državne celine i izdvajanje iz Kraljevine SHS samostalnih nacionalnih država. Odlukama IV kongresa KPJ bila je prekinuta rasprava o karakteru moguće revolucije u Jugoslaviji i u osnovi su bili šablonski primenjeni i razrađeni stavovi iz Programa Kominterne o dvema fazama socijalističke revolucije u Jugoslaviji.

Na osnovu zaključaka IV kongresa KPJ Centralni komitet je zavođenje šestojanuarske diktature ocenio kao povod za oružani ustanak i pozvao je narode Jugoslavije na rušenje državne celine i formiranje radničko-seljačko sovjetskih nacionalnih republika. U interesu ubrzanja revolucije i sprečavanja međudržavnih sukoba jugoslavenski komunisti zahtevali su promenu balkanskog statusa u smislu borbe za stvaranje ujedinjene i nezavisne Slovenije, Makedonije i Crne Gore. To je značilo zahtev za promenu državnih celina ne samo Jugoslavije već i Albanije, Austrije, Bugarske, Grčke, Rumunije i Turske. Zahtev za

Digitized by Google

promenu balkanskog statusa zahtevan je u interesu ubrzanja revolucije i bolje odbrane SSSR-a, a izražavao je želju za rušenjem kapitalističkog sistema od Koruške do Soluna.

Rukovodstvo KPJ precenilo je činjenicu da je u zemlji narastalo nezadovoljstvo radnih slojeva stanovništva i nacionalno ugnjetenih naroda. Rastuće nezadovoljstvo i političku krizu u zemlji Centralni komitet KPJ poistovetio je sa revolucionarnom situacijom i zanemario je organizacione, idejne slabosti i nedovoljni uticaj komunista u narodu. Vrlo brzo postalo je jasno da od ustanka nema ništa i da su u otvorenu borbu protiv diktature stupili jedino komunisti. U toj borbi komunisti su ostali izolovani i prepušteni odmazdi diktatorskog režima.

Suprotstavljanje građanskih političkih snaga i širenje otpora diktaturi početkom tridesetih godina doprinosilo je da u svesti jugoslovenskih komunista jača saznanje da su za uspeh revolucionarne borbe, pored hrabrosti i spremnosti na žrtve, potrebni revolucionarna situacija i sposobnost da se u borbu pokrenu što širi slojevi naroda.

Posle izlaska sa robije u maju 1934. godine Tito se u Zagrebu susreo sa novom generacijom jugoslovenskih komunista koja je idejno i politički stasala u otvorenoj borbi protiv diktature i reakcionarnog režima u zemlji. Želju za jedinstvom jugoslovenskih komunista i novo političko diferenciranje u Kraljevini Jugoslaviji potvrdili su i delegati IV zemaljske konferencije KPJ održane 24—25. decembra 1934. godine. Konferencija je postavila zadatak komunistima da rade na stvaranju antifašističkog fronta i ukazala je na neophodnost da KPJ bude organizator i predvodnik akcija radničke klase, seljaštva i nacionalno ugnjetenih. U isto vreme ukazano je da se oslobođenje naroda ne može očekivati od oslonca na fašističke države — zašta su se zalagali separatistički pokreti u zemlji. Istaknuto je da ugnjetene nacije mogu ostvariti nacionalna prava jedino u revolucionarnoj borbi pod rukovodstvom radničke klase. Radi vođenja odlučnije borbe za stvaranje jedinstva radničke klase Jugoslavije i nacionalno ugnjetenih naroda odlučeno je da se u okviru KPJ formiraju komunističke partije Hrvatske i Slovenije a zatim i Makedonije.

Osnovni stavovi i politička platforma KPJ sadržani su u referatu Blagoja Parovića »O frontu narodne slobode«, koji je održan na Plenumu CK KPJ u Splitu 9. i 10. jula 1935. godine. Isticalo se da pojam narod ne treba suprotstavljati pojmu radnička klasa jer se protiv vladajućeg režima izjašnjava ceo narod, hrvatski, srpski, slovenački kao i nacionalne manjine. Parović je tvrdio da će predstojeća revolucija u Jugoslaviji biti narodna revolucija. Zato je na splitskom plenumu podvučeno da pravo na samoopredeljenje naroda ne mora bezuslovno da znači i otcepljenje. Prvi put je na ovom plenumu KPJ jasno istakla mogućnost rešavanja nacionalnog pitanja u sklopu jugoslovenske državne zajednice.

Digitized by Google

Zacrtana orijentacija KPJ na splitskom plenumu poklapala se sa istorijskim promenama strategije i taktike komunističkog pokreta u svetu. Za dalju orijentaciju KPJ značajno je da je Tito radeći u Moskvi bio u mogućnosti da prati rad na pripremanju dokumenata za VII kongres Kominterne kao i sva pitanja u vezi sa komunističkim pokretom u zemlji. Politika Narodnog fronta koja je proklamovana na VII kongresu Kominterne odgovarala je već započetoj orijentaciji KPJ i pogodovala je jačanju političkog uticaja komunista u Jugoslaviji.

Korak dalje u orijentaciji KPJ predstavljalo je savetovanje u Izvršnom komitetu Kominterne avgusta 1936. godine. Kao delegat CK KPJ savetovanju je prisustvovao i Tito a na njemu je kritički ocenjen rad jugoslovenskog rukovodstva i upozoreno na potrebu borbe protiv rata i rastuće fašističke opasnosti. Insistiralo se na okupljanju svih demokratskih snaga Jugoslavije u jedinstveni narodni front.

Savetovanje jugoslovenskih komunista u Moskvi palo je u vreme kada je već bilo jasno da je vojna pobuna generala Franka od 18. jula 1936. godine, protiv vlade narodnog fronta u Španiji bila ustvari dobro pripremljena fašistička ofanziva podržana od regularnih jedinica Italije i Nemačke. Iz članka u »Proleteru« u julu i avgustu 1936. godine, vidljivo je da je rukovodstvu KPJ bilo jasno da se u Španiji nije radilo o borbi za diktaturu proletarijata već o odbrani demokratske i republikanske Španije od fašističke agresije. U članku »U pomoć španskom narodu« jasno se ističe da je borba španskog naroda i naša borba jer je to »borba naroda za pravo da bude gospodar svoje sudbine; to je borba za odbranu slobode hleba i mira; to je borba protiv fašizma i rata«.

Kada je početkom decembra 1936. godine po odluci Kominterne došlo do promena u politbirou CK KPJ Titu je povereno da pođe u zemlju i pored ostalog sprovede i pripreme za mobilizaciju dobrovoljaca za pomoć republikanskoj španskoj vojsci.

Akcija solidarnosti i upućivanje dobrovoljaca u Španiju bio je jedan od načina da se KPJ suprotstavi profašističkoj propagandi u zemlji. Na primeru Španije jugoslovenski komunisti su nastojali da narodima Jugoslavije objasne i ukažu na opasnost koja im preti od fašizma. Delujući u zemlji Tito je uočavao rastući uticaj jugoslovenskih komunista koji su politički prodirali u sve slojeve jugoslovenskog društva, okupljajući oko programa Narodnog fronta sve demokratske i antifašističke snage u zemlji.

Osnovni principi demokratije za koje se borilo u Španiji sadržani su bili i u stavovima jugoslovenskih komunista za unutrašnje državno uređenje u Jugoslaviji. Proglas CK KPJ iz januara 1937. godine zalaže se za Demokratsku federaciju jugoslovenskih naroda, odnosno za slobodu demokratije, slobodan sporazum ravnopravnih naroda i rešavanje hrvatskog i ostalih

Digitized by Google

pitanja u Jugoslaviji. Naglašava se da su komunisti protiv komadanja i cepanja Jugoslavije i protiv izmena njenih državnih granica zato što bi to koristilo fašističkim potpaljivačima rata.

Jugoslovenski komunisti se nisu odrekli demokratskog načela samoodređivanja naroda sa pravom na ocepljenje ali kako se narodi koji sačinjavaju Jugoslaviju nisu izjašnjavali za ocepljenje već za navropravnost, komunisti su kao dosledni borci za mir i demokratiju predlagali slobodan sporazum slobodnih nacija države Jugoslavije. »Polazeći od toga cilja — kaže se u proglasu — komunisti ističu parolu demokratske i federativne Jugoslavije. Detalje federativnog uređenja (koliko federativnih jedinica, njihov teritorij, prava autonomije pojedinim narodima, manjinama i historijsko političkim jedinicama, uzajamnim odnosom između sastavnih delova države) treba rešiti slobodnim sporazumom o slobodno izabranoj ustavotvornoj skupštini«.

Vodeći računa o specifičnosti prirodno istorijskh uslova i obavezi svake partije da samostalno odlučuje o putevima i načinu borbe za društveni preobražaj, jugoslovenski komunisti su i na iskustvima španskog građanskog rata koncipirali svoju viziju proleterske revolucije. Novo rukovodstvo KPJ sa Josipom Brozom Titom od 1937. godine izgrađivalo je strategiju okupljanja oko KPJ svih antifašističkih i demokratski opredeljenih snaga društva, za odbranu od fašizma, slobodu, pravu sigurnost i ostvarivanje nacionalnih i socijalnih prava građana.

U koncipiranju te politike jugoslovenskim komunistima pomoglo je i iskustvo antifašističke narodnooslobodilačke borbe španskog naroda koja se nije uklapala u dogmatski koncept vođenja revolucionarne borbe. Poraz republikanske Španije nije sprečio jugoslovenske komuniste da izvuku iskustva iz borbe španskog naroda pri čemu su znatnu ulogu odigrali i oko 250 povratnika iz Španije koji su uzeli učešća u revolucionarnim zbivanjima u zemlji.

U Titovom referatu na V zemaljskoj konferenciji KPJ 1940. godine definisani su stavovi jugoslovenskih komunista po pitanju odbrane zemlje od fašističke opasnosti i odnosa revolucionarnog pokreta i naroda. Polazilo se od stava da KPJ i radnička klasa mogu ispuniti svoju ulogu hegemona u društvu samo ako se zalažu za rešavanje svih progresivnih zadataka svoje epohe. Jednom rečju uspeh komunista zavisio je od činjenica u kojoj su meri interesi pokreta izražavali i interese svih drugih klasa jugoslovenskog društva i posebno od međunarodne situacije u svetu koja bi pogodovala revolucionarnoj akciji u zemlji.

U vreme početka II svetskog rata stavovi V zemaljske konferencije i Titove koncepcije revolucionarne borbe odudarali su od ocena Kominterne o karakteru II svetskog rata kao imperijalističkog sukoba velikih sila, a bila su bliska iskustvima KP Španije i politici KP Kine, gde se u to vreme takođe smatralo da je fašizam osnovna kontrarevolucionarna snaga i najveća opasnost po proletarijat i pozitivne tekovine ljudskog društva.

Digitized by Google

Činjenica je da se Titova koncepcija jugoslovenske revolucije ne sadrži u jednom dokumentu ali se pažljivom analizom rada novog rukovodstva KPJ od 1937. godine, dokumentima V zemaljske konferencije i delovanjem komunista u zemlji posle aprilskog rata lako može uočiti da su antifašistička i narodnooslobodilačka borba bili oblik jugoslovenske narodne revolucije. Uspešna borba protiv okupatora i narodnih izdajnika uz stvaranje organa nove revolucionarne vlasti u periodu narodnooslobodilačkog rata deo su Titove strategije jugoslovenske socijalističke revolucije. Time je u praksi dokazana neodrživost, u komunističkom pokretu tada vladajućeg shvatanja, teorije o dvema fazama socijalističke revolucije i šablonskog prenošenja iskustava revolucije u Rusiji. Koncept revolucionarne borbe i iskustva jugoslovenskih komunista predstavljaju na svoj način i doprinos teoriji socijalističke revolucije što se u radovima istoričara kao činjenica zanemaruje.

Digitized by Google

Inostrani prilog

V. Aleksejev, J. Kudrjavcev

Radikalna privredna reforma i demokratizacija sovjetskog društva*

I. Glavno u perestrojci sovjetskog društva je svestrano produbljivanje i razvoj socijalističke demokratije: i u privredi, i u politici, i u duhovnom životu. Na ovoj etapi razvoja je potrebno kritički osmisliti pređeni put, odrediti pravce daljeg razvoja.

Danas u diskusijama u sredstvima masovnog informisanja, u sporovima o prošlosti i sadašnjosti, podvrgavaju se kritičkoj oceni ne samo godine zastoja ili staljinističke samovolje, već ponekad i sam put socijalističke izgradnje, koji smo odabrali 1917. godine. Šta može da se kaže tim povodom? Socijalizam ispunjava pojam demokratije novim političkim sadržajem. Socijalistička revolucija je proklamovala prelazak celokupne vlasti u ruke radnih ljudi — vlasnika osnovnih sredstava za proizvodnju, bila usmerena na stvaranje drugačijeg uređenja političke vlasti, države novog istorijskog tipa, u kojoj, kako je Lenjin rekao, radnici ne priznaju nad sobom nikakvu vlast, osim vlasti njihovog sopstvenog udruženja.

Funkcionisanje novih, proleterskih organa vlasti, shvatanje od strane masa njihovog novog mesta u istorijskom procesu su postali faktori, koji su u znatnoj meri uslovili ostvarenja u

* Članak je pripremljen specijalno za časopis Saveza komunista Jugoslavije »Socijalizam«, posredstvom teorijskog i političkog časopisa CK KPSS »Komunist«.

Digitized by Google

prvim godinama revolucije, privredna, socijalna, kulturna dostignuća. Socijalizam je već prvih godina ispoljio svoj izuzetno visoki mobilizirajući potencijal, kada je radni entuzijazam želja da se radi za sebe, za svoje društvo obuhvatio desetine miliona ljudi.

Ipak, uspesi socijalizma predpostavljaju aktivnu i samostalnu ulogu čoveka u organizovanju života. Nažalost, nedovoljna ocena, zaboravnost ili svesno izvrtanje te jednostavne istine u stanju su da dovedu, i dovodili su, do subjektivizma i samovolje, kulta ličnosti i voluntarizma, lakomislene bezbrižnosti, bolećivosti i zastoja.

U Rusiji su tome doprinosili i objektivni faktori. Ekonomska raštrkanost robnih proizvođača, niski kulturni nivo masa u prvim godinama Sovjetske vlasti su doveli do birokratizacije novog državnog aparata. Borba za jedinstvo u partiji, za »čistotu ideologije« (sama po sebi objašnjiva u tim uslovima) tragično se poklopila sa ličnim pretenzijama na vlast. Situacija se zaoštrila uskoro posle smrti V. I. Lenjina. Slobodne diskusije o putevima razvoja novog društva bile su prekinute, opozicioneri podvrgnuti represijama, zemlji je nametnut jedan, staljinistički model razvoja na socijalističkom putu. Model, u čijoj osnovi su bile komandno-birokratske metode rukovođenja privredom, naukom, kulturom; u kome nije bilo mesta za pluralizam mišljenja, istinsku vlast naroda i samoupravljanje. Tragizam te epohe je produbljivao kult ličnosti glavnog izvršioca svih bezakonja — J. V. Staljina, uistinu fanatičnim klanjanjem širokih masa svome »vođi i učitelju«. Nasleđe polufeudalne Ruske monarhije, otsustvo demokratskih tradicija su ovde došli do punog izražaja.

U godinama zastoja posle XX kongresa partije formalizovano je, a u vreme N. S. Hruščova nije imalo dovoljno snage, obnavljanje demokratskih instituta, gušen je pluralizam mišljenja, kažnjavano je »drugačije mišljenje«, rasla je birokratizacija državnog aparata, potčinjavanje predstavničkih organa izvršnim, razvijao se nekontrolisano činovnički mentalitet, korupcija i bezakonje. Oštro se ispoljio jaz između reči i dela: sa tribina proklamovane parole o zakonitosti, jednakosti, idejnoj monolitnosti društva, prijateljstva naroda itd. su sve više javno protivurečile realnoj praksi. Reforme sa kraja 50-ih i početka 60-ih godina u politici i privredi su bile polovične i nisu dovele do značajnijih rezultata. Socijalizam je počeo da »gubi trku«. Kod masa je rasla socijalna apatija, pasivnost i neverica u sopstvene snage, egoizam, potrošački mentalitet, sitnoburžoaska raspoloženja, pijanstvo i kriminal. Sve se to događalo na fonu nagomilavanja negativnih pojava i pojava zastoja u privrednoj, socijalno-životnoj sferi, u nauci, umetnosti, obrazovanju itd. Komandno-administrativne metode, opravdane u uslovima rata, ostale su osnovne metode rukovođenja društvom skoro do 80-ih godina i kao rezultat svega dovele do predkrizne situacije u privredi, zastoja u političkom i duhovnom životu.

Digitized by Google

Socijalizmu je neodložno bio potreban novi impuls za njegov razvoj. Impuls usmeren na korenitu perestrojku do sada postojećih privrednih i političkih struktura i mehanizama, i pre svega sveobuhvatnu, široku i duboku, trajnu demokratizaciju svih sfera života društva. Kao teoretska osnova tog rada služe ideje klasika marksizma-lenjinizma o narodnom samoupravljanju, koje su odavno i dobro poznate u Jugoslaviji. Program KPSS ističe neophodnost socijalističkog samoupravljanja naroda, aktivno i stvaralačko učešće radnih ljudi, njihovih kolektiva i organizacija u rešavanju pitanja državnog i društvenog života.

Izlažući na svečanom zasedanju povodom 70-godišnjice Velikog Oktobra, M. S. Gorbačov je nazvao demokratizaciju dušom perestrojke, istakavši, da je »cilj perestrojke — da se teorijski i praktično u potpunosti obnovi lenjinska koncepcija socijalizma, po kojoj neosporan prioritet ima radni čovek sa svojim idealima, interesima, humanističke vrednosti u privredi, socijalnim i političkim odnosima, kulturi«.

Šta karakteriše proces produbljivanja i razvoja socijalističke demokratije, koji se sada odvija u SSSR? Pre svega to, što on zadire u, bez izuzetka, sve sfere društvenog života — ekonomsku, političku, socijalnu, duhovnu. U svakoj od njih sve više se učvršćuje princip: odlučujuću reč po svim pitanjima treba da ima radni čovek. Prirodno, u svakoj od navedenih oblasti razvoj demorkatije se odvija na svoj način, ovde je šablon neumesan; u osnovi procesa se nalazi živo stvaralaštvo samih narodnih masa.

II

Koncepcija perestrojke i na njoj zasnovana partijska politika prolaze danas najstrožiju i najtežu proveru — proveru vitalnosti, slaganja sa dubokim potrebama razvoja zemlje, težnjama naroda. Mi nemamo gotove recepte. Traže se novi prilazi (niz rešenja, donetih već u toku perestrojke nije opravdao sebe). I zato, nije slučajno da su iz čitavog spektra zadataka socijalno-ekonomskog ubrzanja u prvi plan isplivali najvažniji: dalja demokratizacija života društva, države, partije i radikalna ekonomska reforma. Aktuelnost momenta se sastoji u tome, da su prevaziđeni administrativno-upravljački stil rada partijskih komiteta, preuzimanje sa njihove strane uloge privrednih organa, koja je često objašnjavana pokušajima da se kompenzira nesavršenstvo ekonomskog mehanizma. Novi stil rukovođenja, koji diktiraju zadaci perestrojke, tek se stvara.

Izanaliziravši situaciju, do koje je došlo u narodnoj privredi, uzroke ispoljenih teškoća i korene problema, sa kojima se zemlja suočila, partija je izvukla dva osnovna zaključka.

Prvo — savladavanje teškoća, rešavanje problema, kako onih koji su nam ostali iz prošlosti, tako i savremenih i budućih,

Digitized by Google

mogući su samo putem ubrzavanja društveno-ekonomskog razvoja zemlje, obezbeđivanja novog kvaliteta privrednog rasta.

Drugo — privlačnost socijalizma i njegove istorijske sudbine u ogromnoj meri zavise od toga, može li naše društvo u relativno kratkom roku da suštinski podigne socijalnu efikasnost, da obezbedi istinski prostor za procvat čovekove ličnosti, ispoljavanje svih talenata i nadarenosti, zadovoljavanje razumnih zahteva ljudi.

Upravo ti zaključci su opredelili takvu bitnu crtu prilaza u privredi, kao obavezan i precizan udeo objektivnih potreba privrednog razvoja, ekonomskih interesa, koji određuju, govoreći Lenjinovim rečima, »najdublje korene i unutrašnje, i spoljne politike« (Zbornik dela, t. 36, str. 327). U uzimanju u obzir interesa, u uticaju na interese, upravljanju njima i preko njih u krajnjem cilju se i sastoji unutrašnji mehanizam perestrojke. Potrebno je stalno kolektivno traženje formi i načina čvršće povezanosti ličnih, kolektivnih i opštenarodnih interesa u svakoj radnoj jedinici, u svakoj karici društvene proizvodnje. Svoju ulogu u ovome pozvano je da odigra samoupravljanje u radnim kolektivima.

Konstruktivno rešavanje pitanja zbližavanja interesa pretpostavlja duboku razradu teoretskih i praktičnih aspekata razvoja vlasništva, puteva savladavanja još prisutnog otuđivanja radnika od podruštvljenih sredstava za proizvodnju. Promena odnosa socijalističkog vlasništva je u suštini usmerena na to, da široke mase radnih ljudi postanu i stvarni vlasnici državnih i zadružnih sredstava i proizvodnih produkata. Ne može da se bude domaćinom zemlje ako se nije istinski domaćin kod sebe u fabrici ili u kolhozu, u pogonu ili na farmi.

Shvatajući to, partija je obnovila i stvaralački primenjuje Lenjinove ideje o zadrugarstvu. Do skoro sfera zadružnog vlasništva, postepeno se sužavajući, ograničavana je samo u okviru kolhoza i potrošačkih (uglavnom trgovinskih) zadruga. Neproduktivnost takvog prilaza je pokazao sam život. Kod zadružnih formi vlasništva veliku budućnost imaju proizvodnja, stambena izgradnja, društvena ishrana i trgovina, sfera usluga.

Još sasvim nedavno u privrednoj praksi je preovladavao pristup, koji stavlja lica, zaposlena u individualnom sektoru i zadrugama u podčinjeni položaj u odnosu na državne forme pružanja usluga stanovništvu. U čemu se to ispoljilo i još uvek nastavlja da se ispoljava? Pre svega u korišćenju resursa. Saglasno važećim instrukcijama, zadruge su povezane sa sekundarnom zaposlenošću stanovništva, sa radom koji se obavlja posle radnog vremena. Tojest zadružna forma rada bi bila drugostepena. Međutim neophodno je, da svaki trudbenik oseća da je ravnopravan, tim pre, ako je njegov rad visokoproduktivan. A analiza koja je obavljena na licu mesta je pokazala, da produktivnost rada zadruga što se tiče časova, naprimer u sferi pružanja usluga

Digitized by Google

domaćinstvima, u proseku je veća za 2—2,5 puta, nego kod državnih servisnih službi.

Potrebno je precizirati i prava kooperanata u pružanju usluga državnim preduzećima, društvenim organizacijama, kolhozima. Za sada oni takvih prava nemaju, sa obrazloženjem da je moguće prelivanje »mrtvog« novca (po bezgotovinskom obračunu) u »živi« — plaćanje rada kooperanata. Suština stvari je, po našem mišljenju, u tome, da se državne organizacije plaše gubljenja monopola na pružanju usluga »svojim« pak (državnim) preduzećima. Jer, poslednja nisu tako probirljiva u oceni kvaliteta usluga, tako da ovde uvek mogu da računaju na »garancije« za njihovu realizaciju.

Sažet odraz novog viđenja pitanja pokretačkih snaga u privredi je u zasnovanosti puteva i načina savladavanja protivrečnosti između zahteva razvoja proizvodnih snaga i prevaziđenih ekonomskih formi. Suština je u tome, da socijalistički proizvodni odnosi vrše ulogu pokretačke snage za ubrzani rast proizvodnih snaga, povećanje efikasnosti samo pod uslovima njihovog sistematskog unapređivanja. U protivnom izgubivši stimulirajuću funkciju, oni se neizbežno pretvaraju u kočnicu. Upravo sada proizvodni odnosi zahtevaju ne sporu evoluciju, već revolucionarni podstrek, važne promene. To je i izazvalo neophodnost radikalne ekonomske reforme — jedne od najkrupnijih političko-privrednih mera u istoriji socijalističke izgradnje.

Stopa rasta ekonomike, proporcije razvoja naše narodne privrede to su danas pitanja važna kao nikada pre, u njima je sudbina socijalizma, prestiž našeg društva na svetskoj areni, blagostanje svakog od nas. Na XXVII kongresu KPSS je rečeno: da je neophodan prelazak na novi kvalitet stope ekonomskog rasta. Upravo zato mi prolazimo sada napornu fazu, kada perestrojka lomi postojeće principe, šablone, prioritete.

Da li su stope potrebne svuda? Ideologija novog kvaliteta zahteva da se one obezbede tamo, gde ubrzavaju prelazak narodne privrede na intenzivni put razvoja. Tako da je u mnogim pravcima rast potreban. A ponegde i štetan.

Uzmimo samo jedan krupni primer iz prošlosti, primer jedanaeste petoletke, koji slikovito karakteriše negativnu ulogu autarkičnih stopa. Nacionalni dohodak je porastao za to vreme za 19,2 procenta, a rezerve različitih resursa, opreme, roba široke potrošnje su povećane za 44 procenta. Pri tome su se u industriji te rezerve akumulirale skoro dva puta brže, nego što je rasla proizvodnja roba. U poljoprivredi pak tri puta.

Takve stope rasta rezervi su siromašile državu. Ali gore od svega je, što je to bilo svejedno onima koji su nagomilavali robu i niti su se bogatili niti propadali.

Sada se sa tom tendencijom aktivno kida. Još nedavno moguće je bilo uzdati se na socijalno neopravdani porez na promet od prodaje alkoholnih pića i forsirane razrade unikalnih nala-

Digitized by Google

zišta nafte i gasa. Sada nema mogućnosti da se koriste ti izvori za povećanje nacionalnog dohotka.

Konkretnije novi kvalitet rasta može da se razmatra na primer u razvoju niza grana. Recimo, mi sečemo šumu otprilike toliko koliko i u SAD. Ali od jedne iste količine drvene mase Amerikanci proizvode konačnog proizvoda 3—3,4 puta više nego mi. Da dalje ne bismo povećavali seču šuma i da pri tome zadovoljimo potrebe narodne privrede, krajnje su neophodne visoke stope rekonstrukcije aktivnih preduzeća za preradu drveta i industriju celuloze i papira u potpunom jedinstvu sa razvojem mašinogradnje i hemije. Znači, zahteva se stvaranje principijelno novih proizvodnji za duboku preradu drvene mase.

I tako je, savršeno jasno, da je danas ubrzavanje nemoguće razmatrati samo kao povećavanje obima proizvodnje. Snaga i oslonac nove koncepcije ubrzanja je u perestrojci svih sfera društvene proizvodnje, efikasnom razvoju čitave privrede uz rastuću stopu razvoja mašinogradnje.

Junski plenum CK KPSS (1987. godine) je utvrdio »Osnovne odredbe korenite perestrojke upravljanja privredom« — svodni dokumenat koji sadrži od strane Partije razrađenu celovitu koncepciju novog ekonomskog mehanizma. Bilo je istaknuto, da je polazna tačka radikalnih promena privrednog mehanizma osnovna karika privrede — preduzeće (udruženje). Time se određuje i principijelni značaj od strane Plenuma odobrenog, a zatim usvojenog od strane Vrhovnog sovjeta SSSR Zakona SSSR o državnom preduzeću (udruženju).

Glavna teškoća kod pripreme radikalne ekonomske reforme se sastojala u tome, da se ne dopusti zamena strategije taktikom, niti donošenje strateških zadataka odvojeno od realnosti. Početak praktičnog ostvarivanja ekonomske reforme otvara novu etapu perestrojke, dalje demokratizacije ne samo ekonomskih odnosa već i čitavog društvenog života. Posebnost sadašnjeg vremena se sastoji u tome, što istovremeno sa vršenjem radikalne ekonomske reforme treba da budu bezuslovno izvršeni zadaci dvanaeste petoletke. Reforma uči da se novcem računa. Kristalno su jasni zahtevi privrednog računa — živeti samo na svoj račun. Na žalost, postoji još velika mogućnost da se živi na tuđi račun. Dok postoji takva mogućnost, gotovanstvo je neistrebljivo. Socijalističko tržište omogućava da deluje snažni instrumenat za ozdravljenje odnosa — ekonomsko takmičenje, između ostalog, i između privrednih preduzeća, dok monopolske tendencije i pojave neizbežno vode ka zastoju.

O tome treba da dobro razmislimo na pragu reformi cena. Monopol je i u egoističnom principu formiranja cena. Pri tome samofinansiranje samo pojačava tu opasnu tendenciju povećavanja cena.

Problem odnosa granskog i teritorijalnog upravljanja zahteva ozbiljno rešavanje. Ovde se nalaze ogromne mogućnosti za demokratizaciju. Karakterističan primer. Izdvajanje u fondove in-

Digitized by Google

dustrije u mnogim regionima se smanjuje iz godine u godinu. A ministarstva umesto toga, da postižu povećanje efikasnosti aktivnih preduzeća, vrše pritisak na mesne organe vlasti, postižući izgradnju novih proizvodnih pogona na štetu socijalnog razvoja. Sada se postavlja pitanje o prelasku na privredni račun ne samo grana, već i teritorija. Neophodno je zato, da deo dohotka preduzeća, koji sada mimoilazi lokalni budžet, ostaje na raspolaganju gradovima i reonima za poboljšavanje životnih uslova onih, koji ta sredstva zarađuju. Taj način će doprinositi sve većoj demokratizaciji ekonomskog i čitavog društvenog života.

Navedene forme i metode upravljanja privredom u skladu sa savremenim zahtevima najpreglednije su date u odredbama Zakona o državnom preduzeću (udruženju). On je stupio na snagu, i problemi proizvodnog samoupravljanja su prešli u sferu praktične delatnosti. Stvar nije jednostavna: na putu ostvarivanja samoupravljanja ne samo nedostatak iskustva, već i ukorenjena navika da se donose odluke posle saveta sa vrhovima, a ne sa bazom, su ambiciozne predrasude. Posle poznatih odluka Partije, niko, naravno, direktno ne istupa protiv samoupravljanja; to suprotstavljanje postaje istančanije. Zato je glavni zadatak u oblasti razvoja demokratskih principa u upravljanju proizvodnjom u tome, da se formulisani na junskom (1987. godine) Plenumu CK KPSS i zacrtani u zakonu principi i forme proizvodnog samoupravljanja realizuju ne formalno već suštinski. A na tom putu za sada ima dosta prepreka.

Važno preimućstvo Zakona o preduzeću u odnosu na ranije zakonodavstvo se sastoji u tome, da on ne samo proklamuje proizvodno samoupravljanje, već i određuje organe koji će ga ostvarivati. U njih spadaju zajednički zborovi (konferencije) i savet radnog kolektiva (STK), koji postaju viši organi radnog kolektiva u periodu između održavanja zborova.

STK predstavlja organ privrednog upravljanja, koji donosi konačnu odluku, obaveznu za sve članove radnog kolektiva, uključujući administraciju. U periodu između zborova (konferencija) on vrši »vrhovnu vlast«, praktično realizuje funkcije radnog kolektiva kao punopravnog domaćina u preduzeću, koji samostalno rešava sva pitanja proizvodnog i socijalnog razvoja. Jedini organ koji ima zakonsko pravo da poništi te odluke je zajednički zbor (konferencija) radnog kolektiva. Savet bira zajednički zbor (konferencija) radnog kolektiva tajnim ili javnim glasanjem na period 2—3 godine. Član saveta može da bude bilo koji radnik datog kolektiva. Jedino ograničenje, koje postoji u Zakonu je da predstavnika administracije ne može da bude više od četvrtine od ukupnog broja članova saveta.

Da se ne bi sužavala prava data preduzećima, kako se to ne jedanput događalo u prošlosti, u Zakonu je dopunski unet član »O garanciji poštovanja prava preduzeća (udruženja)«. U njemu se ističe, da svi organi državne vlasti upravljanja snose

Digitized by Google

odgovornost za strogo poštovanje odredbi Zakona. To je principijelno važno. Nedopustivo je usvajanje bilo kakvih instrukcija i drugih objašnjenja i uputstava, koji izokreću suštinu tog važnog dokumenta.

Osnovni instrumenti planiranja postaju sada stabilni dugoročni normativi. Oni treba da povezuju dohodak i fondove preduzeća sa rezultatima toga rada, da objedinjavaju interese kolektiva sa interesima države, da postanu aktivni stimulator razvoja društva. Prvo iskustvo korišćenja principa potpunog privrednog računa i samofinansiranja očigledno pokazuju, kako porast narodne inicijative treba da izazove širenje u praksi prava i samostalnosti radnih kolektiva. Ipak opravdan je i drugi očigledni zaključak: golog entuzijazma za realizaciju novih uslova privređivanja nema dovoljno. Treba se čvrsto rukovoditi odredbom: to, što je korisno radnim kolektivima, treba da bude korisno i društvu u celini, i obratno.

Potpuni privredni račun je akutnije ispoljio ranije nastale propuste u radu preduzeća, promašaje u upravljanju, planiranju i organizovanju proizvodnje. Još uvek nije mali broj rukovodilaca preduzeća, službi i pogona koji slabo obavljaju svoj konkretni posao u novim uslovima. To se objašnjava, po pravilu, niskom ekonomskom pripremom kadrova. Principi punog privrednog računa ne dolaze do pogona, jedinica. Loše se koriste efikasni sistemi plaćanja rada i nagrađivanje radnika. A mogućnosti su ovde ogromne. Jedan od glavnih pravaca ekonomske reforme koja se sprovodi je jačanje uzajamnih veza teritorijalnih i granskih interesa, izrada jasnih zajedničkih i usaglašenih aktivnosti. Svako preduzeće, bilo kojoj grani da pripada, pozvano je da aktivno učestvuje u rešavanju socijalnih i ekonomskih problema.

Najjači čvor je zavezan po pitanju problema kvaliteta. Uzroci niskog kvaliteta roba — su u tome da je ranije bila smanjena uloga potrošača. U svakom drugom, a u lakoj industriji u 70 procenata preduzeća proizvođena je roba, koja nije odgovarala standardima. Godišnji gubici od defekata u industriji iznosili su više od jedne milijarde rubalja. Pitanje kvaliteta je dobilo akutan politički značaj. Kvalitet u svemu to je i bolji život za narod, i prestiž zemlje.

Borba za kvalitet sada je pokrenuta na širokom frontu. U 1987. godini u svim preduzećima u kojima se vrši isporuka državi, bila je sprečena otprema i upućeno je na doradu nekvalitetnih roba u iznosu od 10 milijardi rubalja. Isporuka državi je prekinula sa mnogim zastarelim šablonima, postojećim predrasudama o neizbežnosti niskog kvaliteta, postala je moćan faktor formiranja nove psihologije ljudi, pojačala njihovu uverenost, da može i treba da se drugačije radi.

Iskustvo kolektiva, gde se blagovremeno i pažljivo pripremaju ka uvođenju isporuka državi, očigledno potvrđuje, da su se nade koje se u nju polažu, u mnogome opravdale. Ona je korisna ne samo proizvođaču, već u velikoj meri potrošaču. Ka-

Digitized by Google

rakterističan primer je udruženje »Kamaz«. Već otprilike za pola godine posle uvođenja isporuke državi (»gosprijomka«) troškovi za pokrivanje reklamacija automobila smanjeni su tri puta. U dobitku je i država: na svakih 100 kilometara vožnje kamiona sada se troši goriva za 500 grama manje. U preračunu na godišnju proizvodnju tih kola štedi se 23 hiljade tona goriva. Uzimajući u obzir stečeno iskustvo sfera »gosprijomke« se proširuje.

Najvažniji zadatak je uključivanje u stalan rad na podizanju tehničkog nivoa i kvaliteta proizvoda svih od kojih to zavisi, počev od istraživača, projektanata i završavajući neposrednim proizvođačima i onima koji vrše probe proizvoda. Državnu politiku u oblasti kvaliteta je rešeno da uredi specijalni zakon.

Uspešno izvršenje zadataka intenzifikacije u ogromnoj meri zavisi od perestrojke nauke, okretanja potrebama proizvodnje. Težište se sada stavlja na to, da se u granama materijalne proizvodnje osnovni deo naučnog potencijala uključi u strukturu proizvodnih i naučno-proizvodnih udruženja: na primer u mašinogradnji kod koje je uključeno 75 procenata naučno-istraživačkih instituta i konstruktorskih biroa.

Data mera omogućava da se prevaziđe odvojenost mnogih instituta od realne prakse, niska efikasnost njihovog rada. Po uzetim podacima iz 1986. godine samo za 7,6 procenata svih tema, završenih u naučno-istraživačkim institutima i konstruktorskim biroima ministarstva za mašinogradnju, po svom nivou su premašivali najbolje domaće i strane studije. Pronalasci su se sadržali samo u 26 procenata završenih radova.

Još jedan ozbiljan korak na putu razvoja demokratizacije u privredi postaje široko uvođenje trgovine na veliko sredstvima za proizvodnju, bez koje je nezamisliv razvoj samostalnosti preduzeća i privrednog računa.

Prinudni centralizovani sistem fondova sam izaziva ili fiktivni nedostatak ili relativne viškove. Preduzeća-proizvođači se ne odazivaju blagovremeno na ponovo nastale potrebe, nedovoljno ispoljavaju inicijativu i operativnost za racionalnije korišćenje robno-materijalnih vrednosti.

Trgovina na veliko sredstvima za proizvodnju, a pretpostavlja se da se ona razvija na najširi način, je takva forma isporuke, posredstvom koje će se u cilju razvoja visoko efikasne narodne privrede stvarati resursi, koji odgovaraju potrebama što se tiče obima, strukture, kvaliteta i vremena, obezbeđivaće njihovo najefikasnije korišćenje.

Sada je stvar krenula sa mrtve tačke — u 1988. godini oko 1.500 roba proizvodno-tehničke namene ne raspoređuju se kako je bilo to ranije, već se prodaju. Pri tome svim potrošačima, nezavisno od resorske pripadnosti. Mosglavsnab, na primer, ima hiljade klijenata ali sa nekima od njih (otprilike 400) on je godinu dana radio — trgovao sa celokupnim asortimanom.

Digitized by Google

Postepeno se demokratizuju proizvodni odnosi u agrarnom sektoru. Stvaraju se u okviru reona novog tipa organi upravljanja agroindustrijskim kompleksom, unapređuju se upravne strukture, njihove funkcije u kolhozima, sovhozima i u drugim preduzećima. Često tu nedostaje javnost u upravljanju i radni kolektivi snose zbog toga velike ekonomske i moralne gubitke.

Treba jasno i čvrsto pojasniti da je prelazak na potpuni i istinski privredni račun i samofinansiranje, razvoj ugovornih formi organizacija rada konkretno ispoljavanje dalje demokratizacije agrarne privrede. Mnoga ekonomska pitanja, čije je rešavanje ranije bilo skoncentrisano kod centralnih i drugih nadređenih organa, sada se prenose na radne kolektive. Ako se pri tome konačno ne otrgnu od mešanja u njihove kompetencije, zakidanja prava preduzeća i radnih kolektiva, onda nikakvog privrednog računa i samofinansiranja neće biti. Postaje jasno, da ne samo reonski, već i oblasni, pokrajinski, republički organi APK treba da prelaze na privredni račun, da dovode plaćanje rada u zavisnost od rezultata privređivanja.

U oblastima, pokrajinama i republikama sa zadovoljstvom je prihvaćen novi način formiranja fonda prehrambenih proizvoda, predviđenog za lokalno snadbevanje. Čvrsti planovi centralizovanih isporuka i obima dotacija odvezali su ruke lokalnim organima i poboljšali snabdevanje stanovništva na račun porasta sopstvene proizvodnje roba. I tamo gde su brzo shvatili smisao promena, na pravi način su iskoristili otvorene mogućnosti, pojavile su se značajne rezerve za popunjavanje resursa prehrambenih proizvoda. To očigledno pokazuje iskustvo Beloruske SSR, Orlovske, Belgorodske, Kujbiševske, Tomske, Poltavske, Čerkaske i niza drugih oblasti.

U poslednje vreme povećanu pažnju javnosti privlače pitanja ekologije. Prirodu ne treba više posmatrati kao prosti izvor sirovina. Kršenje procesa koji se u njoj dešavaju ima često nepredskazive i neviđene posledice. To ističe povećane zahteve u odnosu na ekološku čistotu tehnoloških procesa, svođenja na minimum štetnog dejstva proizvodne aktivnosti na vazduh, vodu, zemlju i adekvatno tome na subjektivna osećanja, radnu sposobnost i zdravlje ljudi.

U značajnoj meri od republičkih, pokrajinskih, oblasnih, gradskih organizacija zavisi značajno poboljšanje ekološke situacije u regionima na kojima se one nalaze. U tom pravcu dobar primer su pokazali lenjingradski naučnici, ispoljivši inicijativu za stvaranje naučno-istraživačkog centra za ekološku bezbednost, a potreba za takvom organizacijom sada je veoma velika.

Smanjenje opterećenja prirode vezano je pre svega za aktivno uvođenje tehnologija koje štede sirovine. No time se ništa manje ne povećava ekonomski pritisak na ekologiju. Tamo gde su ranije resursi bili besplatni zahtevaju se povećani troškovi za njihovu reprodukciju, obnavljanje, zamenu neobnavljanih resursa veštačkim, za zaštitu spoljne sredine. Rast efikas-

Digitized by Google

nosti proizvodnje — je obavezan uslov za obezbeđivanje mera za zaštitu i obnavljanje prirode neophodnim materijalnim i finansijskim resursima.

Drugi takav uslov je stroga i uspešna kontrola od strane javnosti razrada i realizacije projekata promene prirodnih uslova. Demokratizacija života društva, širenje javnosti mnogostruko povećavaju mogućnost te kontrole.

III

U političkoj sferi demokratizacija je usmerena pre svega na stvaranje realnog mehanizma za angažovanje svih radnih ljudi u rešavanju državnih i društvenih poslova, s tim da politički sistem bude pod kontrolom naroda. Upravo to, kako se predlaže učiniće njegovo funkcionisanje nezavisnim od ličnih kvaliteta i ambicija ovog ili onog rukovodioca. Stvaranje takvog mehanizma pretpostavlja ponovno razmatranje, perestrojku mnogih stvorenih političkih struktura i teoretskih koncepcija koje su u njihovoj osnovi, izmene zakonodavstva. Stvar nije jednostavna: jer šabloni su formirani desetinama godina, pokušaji da se nešto »ponovo razmotri« nailaze na otpor konzervativaca, čuvara čistote »ideoloških svetinja«. Njih je moguće razumeti... Nije tako jednostavno odustati od onoga što je usađivano u glave više generacija...

Jedno od ključnih pitanja je uloga Komunističke partije u savremenom sovjetskom društvu. Dugo vremena sociolozi su se ograničavali jednostavnom, ideološki »doslednom« ali malo sadržajnom formulom o tome, da uloga partije u kretanju ka komunizmu stalno raste. U stvarnosti, naprotiv, partijske pozicije tu i tamo su bile izgubljene, autoritet Partije je podrivan ne samo slučajevima direktnog kršenja zakona, degeneracijom dela rukovodećih partijskih kadrova, već i neefikasnošću rukovođenja, neusklađenošću između reči i dela. Ako se i govorilo o »porastu uloge«, rastao je pritisak partijskih organa na državne, privredne, bukvalno po svim pitanjima, rasla je birokratizacija partijskog aparata.

Partija je inicijator i rukovodeća snaga perestrojke. U punoj meri treba obnoviti lenjinski pojam partije kao političke avangarde naroda. Zato je glavno danas — idejno-teorijski rad Partije, duboko promišljena, uz angažovanje širokog kruga naučnika, naučna ocena savremenog stanja društva, izrada koncepcije njegovog obnavljanja. Predstoji takođe da se savladaju postojeća, desetinama godina vršena, dupliranja od strane partijskih organa funkcija privrednih organa, da se usredsredi njihova glavna pažnja na idejno-teorijski, organizatorski, vaspitni i kadrovski rad. Očigledno je sazrelo tačno zakonodavno određivanje funkcija partijskih organizacija, okvira njihovog mešanja u privredni i kulturni život društva.

Digitized by Google

Ozbiljna demokratizacija je potrebna i unutarpartijskom životu. Stvar je u tome, da mnogi lenjinski principi (sloboda diskusije, kolektivno rukovođenje i drugi) su bili vremenom svesno izokrenuti ili su prosto zaboravljeni obični komunisti, u suštini, bili odstranjeni iz procesa stvaranja najvišeg partijskog rukovodstva i donošenja odluka na njegovom nivou.

Jedno od ključnih pitanja perestrojke — je duboka i svestrana demokratizacija organa državne vlasti i upravljanja, smanjenje državnog aparata i savladavanje birokratizma. Glavno ovde je sveobuhvatno povećavanje uloge predstavničkih organa vlasti — Saveta u političkom sistemu; povećanje aktivnosti deputata i obezbeđivanje njihovog odlučujućeg uticaja na stanje stvari na terenu; realnu kontrolu rada, od strane istih, izvršnog aparata Saveta; dalji razvoj i izmena izbornog sistema; uvođenje u praksu novih formi neposredne demokratije (pre svega referenduma).

Obezbediti nadzor izvršnog aparata od strane predstavničkih organa je moguće, smatra se, pre svega na putu razgraničavanja njihovih funkcija, »podele vlasti«, koje je F. Engels nazvao »prozaičnom, poslovnom podelom rada« (K. Marks i F. Engels, Dela, t. 5, str. 203). S tog stanovišta postavlja se posebno pitanje o celishodnosti izbora u vrhovne i mesne savete službenih lica državnog aparata, pre svega ministara, tužilaca, sudija, kao i, moguće, partijskih rukovodilaca. Kao ozbiljan problem ostaje faktička zamena predstavničkih organa njihovim izvršnim aparatom. Jedan od uzroka je nizak nivo političkog profesionalizma većine deputata, odsustvo kod njih navika i vremena za državni rad. Dešava se, da deputatima koji su se sakupili na zasedanju ostaje da jednodušno izglasaju odluke koje je pripremio aparat.

Kako prekinuti sa tom lošom praksom? Daju se razni predlozi, sve do oslobađanja deputata u toku trajanja mandata od ranijeg rada i prelaska na to da ih država plaća. Ali, jasno je jedno — bez savladavanja neograničene vlasti izvršnog aparata, bez javnosti i pravednosti, bez učešća samih radnih ljudi u raspravi, donošenju odluka i kontroli njihovog izvršavanja, uspeha neće biti.

Danas je potrebno svestrano širiti javnost u radu državnog aparata. U njoj se vidi glavna garancija uspeha demokratizacije, savladavanja birokratizma i neograničene moći aparata. To se odnosi kako na Savete i njihove izvršne organe, tako i na organe pravde, koji su neposredno povezani sa pravnim interesima građana. Upravo, zatvorenost, tajnost njihovog rada u odnosu na partijske i organe Sovjeta, ne govoreći o stanovništvu su bili ne malo važan uslov za procvat bezakonja, korupcije, potpisivanja službenih akata i falsifikata, koje danas sa takvim naporom pokušavamo da prevaziđemo.

Neophodno je široko upoznati stanovništvo sa predstojećim dnevnim redom zasedanja mesnih Saveta, njihovih izvršnih ko-

Digitized by Google

miteta i komisija, sa već usvojenim odlukama normativnog karaktera. Potrebna je javnost kod izbora rukovodećih kadrova. Celishodno je da se praktikuje podnošenje periodičnih izveštaja stanovništvu od strane organa za pravnu zaštitu, da se objavljuju statistički podaci o kriminalitetu za konkretno naselje, region, republiku, zemlju u celini, dajući njegovu strukturu i dinamiku, uz navođenje cifara i kratke analize uzroka. Važan elemenat demokratizacije i javnosti je široko objavljivanje i objašnjavanje tekstova zakona i popularnih komentara uz iste.

Osnovna ćelija društva je radni kolektiv. Jasno da je demokratizacija njegovog unutrašnjeg života i proizvodnje jedan od glavnih zadataka. Danas kada se široko praktikuje izbornost rukovodilaca različitog ranga, potvrđivanje i zamena na dužnostima putem konkursa, kada se stvaraju i počinju da funkcionišu saveti radnih kolektiva, treba na nov način odrediti mesto i ulogu partijske i sindikalne organizacije u kolektivu, uzajamne odnose saveta i administracije.

Treba priznati, da u širenju samoupravljanja radnih kolektiva još uvek ima mnogo formalizma. Ispoljava se niska politička kultura, učmalost, i direktno suprotstavljanje nekih rukovodilaca. Uspostavljanje novih demokratskih formi i instituta vrši se teško, u situaciji opšte borbe za perestrojku.

Nije mali broj problema koji se ispoljavaju danas u sferi demokratizacije sovjetskog pravnog sistema. Na prvom mestu to se odnosi na sudske i organe za zaštitu prava. Oni su u celini savladali teško nasleđe staljinizma, ako se imaju u vidu krajnje izopačene manifestacije. Ipak o zakonitosti bez grešaka, pravednosti, poštovanju prava građana, kao i visokom profesionalizmu u njihovom radu sada nećemo govoriti.

Danas je potrebno ne samo »poboljšavanje« i »unapređivanje« njihovog rada. Potrebno je izmeniti pristup ljudima, njihovim pravima i interesima. To predpostavlja novo pravno i moralno mišljenje. Reč je o povećavanju opšte, pravne i moralne kulture radnika svih organa, strožijih kriterijuma za izbor kadrova, o širenju prava advokature i dozvoljavanju advokatima da učestvuju u krivičnom postupku u ranijim njegovim fazama, o širenju sastava suda, povećavanju broja porotnika i obezbeđivanju njihove realne nezavisnosti, o izmeni statusa prethodne istrage u cilju obezbeđivanja velike nezavisnosti i objektivnosti stavova tužilaštva, o pojačanju kontrole tužilaca nad zakonitošću (konkretno putem obezbeđivanja realne nezavisnosti tužilaca od uticaja lokalnih vlasti i pre svega partijskih organa) itd. Potrebno je bitno ojačati status suda, između ostalog, na materijalnom planu (zgrade, transport, sredstva organizovanja tehnike, plaćanje sudova itd.). Povećavši kvalitet i profesionalni nivo rada organa za zaštitu prava, učinivši ih efikasnim zaštitnicima prava čoveka, može da se savlada iskonsko nepoverenje stanovništva prema njima, slikovito govoreći, danas je važniji štit Femide negoli njen mač.

Digitized by Google

Perestrojka uporno zahteva reformu zakonodavstva. U osnovi pravnog regulisanja, posebno privredne delatnosti, treba da bude sadržan princip »dozvoljeno je sve što nije zabranjeno«. Rečeno, naravno, ne znači, da zakonodavstvo treba samo da sadrži zabrane. Jasno je da na primer, osnovna prava ličnosti, kompentencije različitih državnih organa, proceduralna pitanja i mnogo drugoga zahteva jasno i potpuno regulisanje zakonom. Važno je završiti sa nabrajanjem u njemu *dozvoljenih* postupaka, što vezuje ruke i noge za aktivnost, inicijativu ljudi (između ostalog, u odnosu na lica koja imaju vlast slično regulisanje bi bilo nasuprot tome, umesnije).

Sada se priprema novo krivično zakonodavstvo. Glavna njegova ideja je humanizacija krivične politike, korišćenje po mogućnosti kratkih rokova za lišavanje slobode, drugih (nevezanih sa lišavanjem slobode) mere kažnjavanja tamo, gde to može da da maksimalni popravni i vaspitni efekat. U svetu novog političkog mišljenja ponovo se razmatraju neki članovi krivičnog zakonodavstva, konkretno kažnjavanja za politička krivična dela, za antisovjetsku agitaciju i propagandu. U sovjetskoj štampi, među pravnicima aktivno se razmatra pitanje o ukidanju smrtne kazne, na prvom mestu za krivična dela političkog i imovinskog karaktera. Ta diskusija ide dosta nategnuto, ponekad suviše nervozno. Uostalom to je — razumljivo. Neopravdana surovost i kategoričnost u ocenjivanju ljudskih postupaka su takođe deo teškog nasleđa epohe »čoveka — šrafa« kada ljudski život u suštini nije video a »neprijatelji naroda« njihove žene i deca, deca njihove dece po tadašnjim »pravnim« i »moralnim« kriterijumima uopšte nisu zasluživali pravo da hodaju po Zemlji...

Zajednička linija svestrane demokratizacije društva je dobila svoj konkretan, specifičan pravni izraz u koncepciji socijalističke pravne države, čiju osnovu čine sledeće glavne ideje: a) jasno zakonodavno određivanje pravnog statusa svih elemenata političkog sistema, uključujući Partiju i njene rukovodeće organe; b) bezuslovnu vlast Zokona u sistemu normativnih akata; v) kao minimum, pravnu ravnopravnost vlasti i svakog njihovog predstavnika i stanovništva, kao idealno pak — realno podčinjavanje i kontrolu državnog aparata od strane naroda; g) stabilnost zakonodavstva; d) jasno određivanje prava i obaveza u zakonu, njihovu nezavisnost od nahođenja službenih lica ili resorskog sačinjavanja normativa; funkcionisanje sigurnog mehanizma provere saglasnosti normativnih akata sa zakonom a zakona sa ustavom, tj. ustavne kontrole nad zakonitošću.

Demokratizacija pretpostavlja aktivizaciju delatnosti društvenih organizacija: sindikata, komsomola, organizacije žena, veterana, stvaralaca, aktivno uključivanje u politički život neformalnih udruženja. Rečeno se odnosi i na religiozne organizacije. Preispituje se u pravcu demokratizacije i zakonodavstvo, koje se tiče statusa hrišćanske crkve kao i svih drugih postojećih religija u SSSR, kao i prava vernika. Vlada širi kontakte sa crkvenim

Digitized by Google

rukovodstvom, daje na upravljanje crkvi hramove, obrednu opremu.

Zakonito se šire prava i slobode građana, ali i strožiji zahtevi se postavljaju pred društvom za izvršavanje od strane svakog čoveka opštegrađanskih i profesionalnih obaveza. Protivurečnosti ovde nema. Problem nastaje samo onda, kada prava i obaveze nisu izbalansirani, kada se na primer od radnih ljudi zahteva disciplina i svestan odnos prema radu, ne garantujući i realno ne obezbeđujući pri tome njihova nasušna prava i interese (socijalnu i psihološku štetu nanosi i druga krajnost). Danas Partija pridaje poseban značaj jačanju kako socijalno-ekonomskih i političkih tako i pravnih garancija prava sovjetskih građana. Na to su usmereni, posebno predstojeće izmene u krivičnom i krivično-procesnom zakonodavstvu, Zakon o načinu žalbe sudu za nezakonite radnje službenih lica, druga usvojena ili pripremljena normativna akta.

Svestrano utvrđivanje socijalističke zakonitosti, zaštita prava, interesa građana su najvažniji faktori formiranja demokratske kulture i saznanja ljudi, vaspitavanja »čoveka demokratskog« koji aktivno, kompetentno učestvuje ravnopravno sa drugima u socijalnom i političkom stvaralaštvu, znajući, da će društvo uzeti u obzir njegovo mišljenje, usvojiti konačno rešenje i u njegovom interesu. Mi smo za socijalistički pluralizam, za razlike u mišljenjima, slobodno, otvoreno razmatranje svih naših pitanja. Mi smo za to, da sa jednakom strpljivošću budu saslušani svi i pristalice perestrojke i njeni protivnici. Demokratija ne treba da ima izuzetke. U demokratizaciji, javnosti, pluralizmu mišljenja ima samo jedno »ograničenje« — interesi naroda, vrednosti i tekovine socijalizma. Jalove su nade nekih stranih posmatrača na to, da ćemo mi odustati od izbora koje smo učinili 1917. godine. Novo mi tražimo ne van okvira socijalizma, već u njegovim okvirima, na njegovoj osnovi, prateći pažljivo i ono, što čine naši drugovi u zemljama socijalizma među njima u Jugoslaviji. O tome je govorio za vreme posete SFRJ u proleće ove godine M. S. Gorbačov.

Osloboditi energiju ljudi, proširiti njihovu stvaralačku aktivnost u korist socijalizma i demokratije, konsolidovati ljude na principijelnoj osnovi — to je glavno u perestrojci. Još uvek se ona teško odvija. Na njenom putu je masa objektivnih prepreka, teško nasleđe staljinizma i vremena zastoja u privredi, politici, nauci, kulturi, u svesti ljudi. Ona ima ne mali broj protivnika različitih boja: od »boraca za čistotu ideala« grubog socijalizma do onih, koji vide u njih opasnost za sopstvene materijalne interese. Mi dobro znamo, da su ispred još veće i za sada nepoznate prepreke. Ali perestrojka je već uzela zamah i postaje nezamenljiva makar i zato što umesto nje nema razumne alternative.

Digitized by Google

Prikazi

Stipe Šuvar

Socijalizam i nacije

Zagreb, Globus, 1988.

U opsežnom dvotomnom, kao i u nekim ranijim radovima, Šuvar je pokušao odrediti kontroverznu ulogu nacije u izgradnji socijalističkog društva. Taj problem, tamo gde postoji, uvek se javlja kao konkretan a ne kao marginalan.

Po Šuvarevom delu problem nacije postoji zato što se u marksističkoj teoriji i praksi javljao ne kao jedno od bitnih pitanja, već kao opterećenje. Šuvar u svom delu »Socijalizam i nacije« hronološki, problemski obrađuje temu. Na početku govori o tome kako su Marks i Engels, minimizirajući taj problem, zapravo njega ne rešili, već preneli u bližu i dalju budućnost. Zatim govori o problemu nacije u prvim praktičnim iskustvima izgradnje socijalizma, »...političko rešenje nacionalnog pitanja...« u prvim godinama izgradnje socijalizma u SSSR pretenduje da bude konačno rešenje, ali to je latentna opasnost koju je uvideo Lenjin pred kraj života, koja se u svim kasnijim globalnim problemima društvenog razvoja javlja kao opasnost. Socijalistička praksa i teorija zapravo nije u potpunosti uspela rešiti nacionalno pitanje, zato što ga, u stvari, ne tretira ne samo kao nadklasno, već ga stalno ugrađuje u svoj, ili sistem, ili u svoju misao. Buržoasko društvo to pitanje minimizira na drugi način, tu je ekonomski interes dominantan, ili čak jedini, i nacionalno pitanje (a sa njim i nacije) nestaju u tom vrtlogu ekonomskog interesa društva i pojedinca. U buržoaskom društvu to pitanje se ne shvata ni kao klasno, ni kao nadklasno, već zaista marginalno i tamo gde se povremeno javi, ono se uvek u pozadini ispoljava kao ekonomski interes: gotovo u svim razvijenim društvima Zapada nestalo je u profiterskoj agoniji mnogo nacija i stvorena je jedna država — jedna nacija, npr. SAD su tipičan primer. A šta, zapravo, tamo gde taj problem, kao u socijalizmu, ne može da nestane; jer u zajednici gde postoji više nacija javljaju se i međunacionalni odnosi i javlja se problem odnosa klasnog i nacionalnog. Prvi koraci su revolucionarni zanos i romantizam, gde se nacije, nacionalno

Digitized by Google

pitanje i međunacionalni odnosi tretiraju kao nepostojeći ili kao sablast prošlosti, no to se uskoro na konkretnim pitanjima stvarnosti razara. Tipičan primer je slučaj naše KP do 1924. godine, gde je, u stvari, takav stav ne koristio partiji, nego išao u prilog buržoaskom unitarizmu. Zatvoriti oči pred stvarnošću i tretirati tri nacije kao tri naroda zajedničkog etničkog porekla, predstavlja ne samo lošu taktiku, već i opasnost za politički poraz u dužem vremenskom periodu. Time Šuvar prelazi na »jugoslovensko tlo«. Šuvar govori o dobro poznatoj činjenici da su jugoslovenski komunisti sve do početka socijalističke revolucije često lutali u shvatanju nacije, nacionalnog pitanja i međunacionalnih odnosa, i to ne samo svojom krivicom. Šuvar dobro zapaža problem nacionalnog u Jugoslaviji; tu postoje dve mogućnosti: prva je da taj problem može biti afirmativan, da može ojačati jugoslovensku zajednicu, otvoriti nove mogućnosti razvoja, kod svih nacija afirmisati »sve ono pozitivno« i kroz jedan zajednički nastup sa drugim nacijama ojačati Jugoslaviju i politički i ekonomski i kulturno. Od toga je pošla naša socijalistička revolucija 1941—1945. godine i posleratna obnova zemlje, zapravo to je dovelo do toga da je Jugoslavija ideologiziranjem parole »Bratstvo i jedinstvo«, postigla u periodu pedesetih, šezdesetih i delimično sedamdesetih godina jednu brzu stopu razvoja, ugled unutar i izvan zemlje. Socijalizam, ne kao ekonomska forma, već kao ideološka pokazao se kao mogućan okvir afirmacije nacije u višenacionalnoj zajednici, on je dobio ne samo poverenje svih nacija, već su u njemu videle mogućnost opstanka svake ponaosob u ravnopravnoj zajednici sa drugim nacijama. Svi zvanični državni i partijski dokumenti: Ustav 1946, 1963, Ustavni zakoni 1953, svi drugi zakoni iz tog perioda, Program SKJ 1958, partijske odluke na kongresima su samo potvrđivale uspešnu koegzistenciju i ravnopravnost nacija u Jugoslaviji, oni su bili krajnji produkt jedne prakse i stvarnosti. Druga mogućnost je ona negativna. »Je li nacionalizam naša sudbina?« — pita se Šuvar. Druga mogućnost, na žalost i tragedija, ogleda se u Jugoslaviji 1918—1941. i bratoubilačkom ratu 1941—1945. Tada zapravo jedna nacija traži uzrok svih slabosti u drugoj naciji, uvek se postavlja pitanje »Da li smo eksploatisani?«. Tada dolazi do dezintegracionih procesa: Šuvar kaže da je »stagnacija samoupravljanja — osnova narastanja nacionalizma« i da »nacionalizam izvire iz društvenih odnosa«, pa različito mesto življenja, jezik, kultura u užem smislu, tradicije, postaju kamen razdora među nacijama. Ekonomska kriza odlučujuće deluje u jačanju nacionalizma i šovinizma, što je zaoštreno u praksi od početka osamdesetih godina. Tada nacije, pošto ne žele videti sopstvene slabosti, traže uzroke svoje krize kod drugih, a svi vrlo dobro znamo o svim razdorima od početka osamdesetih godina, da ih sada ne nabrajamo. Naravno, mi smo posle rata imali nacionalističkih i šovinističkih problema, ali oni su bili samo ekscesi, deformacije, a posle osamdesetih, na žalost, ne možemo ih tako nazivati, jer su oni prodrli ne samo preko »disidenata«, već u novine, radio, televiziju, obrazovanje, kulturu. Celokupnu državnu i partijsku praksu, a pogotovu Ustav SFRJ od 1974. nacionalisti vide kao problem za svoju naciju, kao ugroženost sopstvene nacije ili republike i pokrajine.

Ekonomska kriza, u čije uzroke i posledice ovde ne možemo ulaziti, delovala je negativno na međunacionalne odnose, eskalacije nacionalizma su očigledne. No, ko su nacionalisti, radnička klasa, omladina, nezaposleni, sigurno ne, čak i ako su oni vinovnici, izvršitelji eskalacija. To je po Šuvaru politička birokratija i njeni interesi u borbi za vlast. Birokratija je jedinstvena kada treba zadržati ili stvoriti nove privilegije; Kosovo, a u

Digitized by Google

najnovije vreme i Bosna i Hercegovina su tipični primeri. Birokratija bez obzira na nacionalno poreklo ostavlja sebi privilegije, a »onima dole« nacionalizam i šovinizam i tako »večno« sebe izuzima od dolaska pod udar kritike i reprivilegizacije. To je problem koji je aktuelan, u samoj žiži interesovanja; i tu Šuvar završava svoju knjigu. To je ta druga, negativna alternativa jugoslovenske višenacionalne zajednice. Povratak prvoj alternativi Šuvar jasno vidi u brzom razvoju proizvodnih snaga koje će samo otkloniti najopasnije probleme, i afirmaciji svih elemenata našeg političkog sistema. Jasno je da nacionalno među radnicima nije nikada igralo veću ulogu i kako se ide »prema gore«, prema borbi za vlast, nacionalno se sve više javlja u negativnoj dimenziji.

Šuvar ništa konkretno nije rekao o budućnosti, ali sigurno kao komunista i naučnik veruje u nju. Šuvarevo delo teorijski ne donosi ništa novo, ali je ono kao jedan, gotovo enciklopedijski opus, i te kako značajno i originalno posle pojave kontroverznih i sumornih dela o nacionalnom pitanju u Jugoslaviji (primer Horvatovog »*Kosovskog pitanja*« ili Bančevog *Nacionalnog pitanja u Jugoslaviji*). Stoga se knjiga Stipe Šuvara *Socijalizam i nacije* preporučuje i užoj i široj čitalačkoj publici.

Branko Nadoveza

Petar Kačavenda

Omladina u revoluciji

Ujedinjeni savez antifašističke omladine Jugoslavije 1942—1945. Beograd, Institut za savremenu istoriju, 1985, strana 247.

Knjiga Petra Kačavende *Omladina u revoluciji* novo je delo autora o temi koju inače dugo godina istražuje i proučava. Ranije, 1979, Kačavenda je publikovao rezultate istraživanja iz ove problematike u knjizi pod naslovom *SKOJ i omladina u ratu i revoluciji*. Preokupacija autora ovom temom ukazuje da se ne radi samo o slučajnoj ličnoj orijentaciji nego i na smisao istraživačkog izazova, i to sa stanovišta kompleksnog izučavanja društvene strukture u ratnim sukobima i revolucionarnim promenama. Kada je reč o Jugoslaviji u drugom svetskom ratu, onda se naučnoistraživački interes i nova tendencija ne svode samo na lokalno i fragmentarno. Inspirativna istraživačka teza je da je narodnooslobodilačka borba predstavljala u širem smislu osobenu revoluciju omladine. Masovnim učešćem omladine u NOB-u, biološki izvor revolucije postao je istorijski produktivan. U tom kontekstu radovi Petra Kačavende sadrže značajan opseg istraženih i inspirativno interpretiranih izvora, podsticajnih i za interdisciplinarnu obradu oružanog dela jugoslovenske revolucije. To je bio motiv kritičkog prosuđivanja pojedinih aspekata aktuelne problematike u opširnijem prilogu o knjizi Petra Kačavende. Faktografska osnova dela je izložena hronološkim sledom u uvodnom i sedam narednih poglavlja, s naslovima koji akcentiraju glavne odrednice, i to uvod: »Omladina u antifašističkom pokretu Jugoslavije 1936—1941«; Glava I: »Fašističke i profašističke omladinske organizacije u okupiranoj Jugoslaviji«; Glava II: »Nastavak i razvitak narodnooslobodilačkih omladinskih saveza«; Glava III: »Osnivanje Ujedinjenog saveza antifašističke omladine Jugoslavije — USAOJ«; Glava IV: »Organizaciono-politički razvitak i aktivnost USAOJ-a između dva kongresa«; Glava V: »Uloga SKOJ-a iz jedinica narodnooslobodilačke vojske u razvitku omladinskih organizacija na terenu«; Glava VI: »Drugi kongres USAOJ-a«; Glava VII: »USAOJ u vreme konačnog oslobođenja zemlje«. Poslednja glava teksta na izvestan način čini zaključno raz-

Digitized by Google

matranje. Na početku dela dat je kratak pregled razvitka SKOJ-a, na principu demokratskog centralizma i u internacionalističkom duhu, pri čemu je naznačen njegov opštejugoslovenski karakter i revolucionarna snaga usmerena na suzbijanje nacifašističke opasnosti. Delovanje SKOJ-a na jugoslovenskom prostoru pod nacifašističkom okupacijom otkriva karakter društvenog sukoba i smisao nemirenja s »novim poretkom«. Suočavanje nije samo »romantičarski uzlet skojevaca«. Nacifašizam je i pre okupacije iznalazio »puteve i kanale« za »upliv u lako zapaljive omladinske mase«. S okupacijom i podelom Jugoslavije, unutar novopovučenih granica, sistematski je provođena akcija stvaranja fašističkih i profašističkih omladinskih organizacija. Organizovanje omladine je perfidno osmišljavano i propagirano u okviru uređenja novooslajanog »životnog prostora«, etnički, nacionalno, verski »čistih državnih zajednica«. Nastup nacifašizma propagiran je kao »oslobodilačka misija«, čija je poenta u »ispravljanju istorijskih nepravdi«. Okupatorsko pridobijanje »saveznika« na podeljenom jugoslovenskom tlu nije se svodilo na neograničenu upotrebu sile nego je pretpostavljalo mehanizam proizvođenja totalitarne svesti psihoideološkim dejstvom (strah, obmana i samoobmana). U tome su imale posebnu ulogu organizacije formirane pre aprilskog rata 1941. Na Kosovu i Metohiji »Besa«, organizacija albanske studentske omladine, koja je stvarala raspoloženje među albanskim življem za italijansku vojsku kao oslobodioca od vlasti Kraljevine Jugoslavije. »Mađarski kulturni savez u južnoj Mađarskoj«, stvaran je i na delu Jugoslavije, s oko 150.000 članova, opsenjen planom o »Velikoj Mađarskoj«. Ustaška organizacija je 1940. brojala 2.000, većim delom mladih ljudi, s uporištem i na zagrebačkom Sveučilištu. »Prirodni« saradnik nemačkog agresora je nemačka narodosna grupa (nacionalna manjina folksdojčeri), koja je živela na jugoslovenskom tlu. Jedinstvo je izraženo najbolje u geslu »Svaki uistinu pravi Nemac je nacionalsocijalista«. Ideologija se pokazuje moćnim duhovnim sredstvom političkog aktiviranja i organizovanja pripadnika »velike arijevske rase«, i to od »malih nogu«, naročito kroz »Dojče Jugend« i »Kulturbund«. »Totalitarni katolicizam« (u Austriji) služio je i kao »opojni argument« u različitim varijantama lansirane »srednjoevropske katoličke Evrope« (između drugih i u varijanti pripajanja Slovenije Austriji i njihovom »ulasku« u »višu celinu«). Stvaranje NDH je proglašavano »velikim učinkom«. Ustaštvo je nastojalo da prevaziđe uzor nacifašističke izvornosti. Masovno organizovanje je uobličavano i imenovano tako da već i na »prvi pogled« deluje privlačno u smislu afirmacije tradicije, vere, »vrednosti rada«, »ustaške revolucije«, i dr., kao, na primer, »Križari«, docnije »Junak«, »Uzdanik«, »Hrvatski narod«, »Radne službe i predvodničke naobrazbe«, »Ustaška mladež«, »Katolička akcija« i dr. Blizu 300 nemačkih škola na prostoru NDH širilo je ideje socijalizma. »Mladi Musliman« je formiran s idejom autonomije Bosne. Totalitarni stil okupatorske denacionalizacije domaćeg življa bio je naročito izražen na anektiranim delovima. Mreža organizacija je izražavala taj prisilno demagoški trend. Gustinom »spleta« isticale su se italijanske: »Gil«, »Guf«, »QUL«, »Fašio«, »Dopolovuru«, »Balila« i dr.; bugarske: oko četrdesetak, najmasovnija je bila »Branik« (osnovana još 1940), njen podmladak su predstavljale »Orlove družine«. Albanski rukovodioci koji su bili zaduženi za rad s omladinom, po uzoru na Italiju, činili su Fašističku partiju Albanije (FPA). »Zbor« Dimitrija Ljotića u delovima Srbije nastojao je da privuče mlade u »Omladinu Zbora«. Na stranicama Kačavendine knjige prezentirani su izvorni podaci koji govore o nacifašističkom pokušaju osvajanja mladih perfidnim

Digitized by Google

predstavama o nacionalnom identitetu. Organizovanje omladine od strane okupatora i kvislinga odražavalo je pokušaj totalitarnog apsorbovanja vitalne socijalno-demografske komponente u strukturu novo uspostavljenog i izgrađivanog sistema. I to ne samo kao »privremenog i prolaznog stanja« nego u skladu s »višim ciljevima« Hitlerovog »novog poretka«. Zbog svega toga bilo je značajno, kako je autor uočio, rekonstruisati ne samo spontano masovno suprotstavljanje toj nacifašističkoj licemernoj i brutalnoj represivnoj akciji nego i antifašističko organizovanje omladine i njeno konstituisanje u revolucionarnu društvenu snagu u okvirima NOP-a. Jezgro te snage, organizaciono uobličene u USAOJ-u, i njen »najsvesniji deo«, činio je SKOJ. S obzirom da je SKOJ bio »rezervoar« KPJ, uočava se širina socijalne baze rukovodeće strukture. »Orijentacija« sukobljenih strana na masovni potencijal značila je krupne promene u strukturi društva. Nacifašistička ideologija je »računala na mase«. Oslobodilačka borba je projicirana od strane KPJ tako da se potencijal naroda učini njenom neiscrpnom rastućom snagom. Razlika je bila u bitnom: za nacifašističkog okupatora je m a s a objekt, sredstvo za ostvarenje viših ciljeva. Suprotno tome, KPJ je polazila od toga da se m a s e učine aktivnim subjektom, samooslobodilačkom snagom. Omladina je činila u sastavu te snage ne samo najbrojniji deo nego i onaj koji je zračio optimizmom i revolucionarnošću, uz »propratni« romantičarski i utopijski avangardizam. Tokom ustanka, naročito s oslobođenjem prostranih područja, kroz oslobodilačku borbu i antifašistički otpor, stvarana je masovna organizacija antifašističke omladine, narodnooslobodilački omladinski savezi. I to na platformi NOP-a, »sjedinjavanje omladinskih masa« bez obzira na nacionalno, versko, klasno poreklo i ubeđenje, s motivom borbe za oslobođenje, protiv kalkulantskih tendencija »čekanja na uslove« za njen početak i formalističko »međusobno nadmetanje« po pitanju ovog ili onog oblika društvenog uređenja. Za neposredno ugrožene nacifašističkom represijom oslobodilačka borba je predstavljala egzistencijalni izlaz. »Dejstvo sistema« okupacije pokazalo se faktorom opredeljenja za narodnooslobodilačke snage i borbu. Na primer, u Beogradu su za prisilni rad bili predviđeni svi od 17 do 27 godina, s obrazloženjem da je besplatan rad za napredak Srbije!

U oslobođenim sredinama omladina je bila noseća snaga života »koji je krenuo novim tokovima«. U Užicu, centru prostrane oslobođene teritorije, na omladinskom skupu bilo je okupljeno 20.000. U boračkom sastavu omladina je predstavljala udarnu snagu. Njena uloga bila je podjednako značajna na »frontu« i u »pozadini«. Uspon ustanka bio je obeležen stvaranjem masovnih omladinskih organizacija. Seoski odbori ravnogorske omladine, kao i ilegalni odbori u gradovima, imali su antikomunističku orijentaciju, čiji se rafinirani izraz manifestovao u odbrani i glorifikovanju starih vrednosti društva, veri u boga i kralja, simbolima patriotske ljubavi prema otadžbini, i institucionalnim svetinjama: crkvi, školi, vojsci; mladi borci, učenici, škole i crkve, dobijali su onda i vojne članove. Sredinom 1942. bio je formiran »Omladinski štab 601« sa zadatkom da se u zapadnoj Srbiji i Sandžaku bori protiv »komunističke omladine i njenog uticaja na terenu«. Crnogorska narodna omladina je u ustaničkoj 1941. brojila oko 10.000, a u martu naredne godine 15.000. Početkom 1942. osnovan je Crnogorski dječji NOP (od 10—15 godina), koji je imao upravni odbor od 5 članova (tri dečaka i dve devojčice), uz kriterijum prijema novih članova »da ne puše, ne piju, ne kockaju se i ne nose praćku«. Kačavenda s razlogom navodi i one činjenice koje, možda, izgledaju kao »sitan detalj«, ali autentično odslikavanju atmo-

Digitized by Google

sferu i odnose među ljudima u NOP-u. Savez omladine Slovenije je u svojoj organizaciji imao 2.000 članova. U okviru Osvobodilne fronte, oktobra 1941, stvorena je Mladinska osvobodilna fronta. Njen list »Mlada Slovenija« nastojao je da uspostavi što masovniju komunikaciju sa slovenačkom omladinom. Sredinom 1942, na Kočevskom rogu, u vreme velike slobodne teritorije, Mladinska osvobodilna fronta je promenila ime u Zvezu delavne mladine — ZDM (Savez radne omladine), a zatim u Zvezu Slovenačke omladine. Lola Ribar je objasnio da naslov nije bio samo formalno pitanje. Isticanje u imenu r a d n a omladina asociralo je na klasnu oznaku. A suština stvari je bila ne u k l a s i nego u n a r o d u. NOSO Bosne i Hercegovine organizovan je s osobenostima ostvarivanja ideje bratstva i jedinstva srpskih, hrvatskih i muslimanskih masa. To posebno zato što je upravo na tom području bio »posejan žestoki razdor«. Radni entuzijazam omladine u velikim delom oslobođenoj Bosanskoj krajini manifestovan je izrazitije u akcijama radnih jedinica. Prva udarna poljoprivredna brigada u smeni je brojala više od 3.000 omladinaca. Takmičenje je predstavljalo poseban podsticaj u inače svestranom delovanju omladine. U Hrvatskoj je stvaran Savez mlade generacije. Masovnije u ustaničkim područjima, s obeležjima tipično za pojedine sredine (Lika, Kordun, Banija, Dalmacija, Severozapadna Hrvatska, Slavonija, Gorski Kotar i Hrvatsko primorje). Akcija SKOJ-a pored drugog, bila je usmerena i na pridobijanje pasivnog dela omladine, kao i onog koji je, možda, više formalno ili račundžijski prihvatao čekanje na rasplet toka događaja. Građanska orijentacija se diskretno u početku oglašavala karakterističnim stavovima poput onog kojeg autor navodi: »na Hrvatima Jugoslovenima leži budućnost Jugoslavije«. U Zagrebu se početkom 1943. pojavio i list pod naslovom »Jugoslavenska revolucija«. Delovanje SKOJ-a nadalje je produktivnije »pridobijanjem« mladih pristaša HSS za narodnooslobodilački pokret. »Greške legalizacije«, odnosno javni izbori »partijaca i skojevaca« imali su i drastične posledice, naročito pri napuštanju oslobođenih područja. »Put do provala« u pojedinim slučajevima bio je otvoren. U onim sredinama u kojima se ustanak sporije razvijao malobrojna omladina je činila u još većem procentu sastav NOP-a. U Prilepskom NOP odredu bili su mladi borci od 17 do 19 godina. U Makedoniji, s obzirom na posebne okolnosti u radu KPJ izazvane Šatorovljevom separatističkom tendencijom, kao i brutalnim reakcijama okupatora protiv antifašističkog otpora, osmišljavani su i propagirani oblici masovnog delovanja i organizovanja: »U svakom mestu, selu, preduzeću, školi, svuda gde ima omladine...« U Vojvodini su manifestovane »područne specifičnosti«. U prve odrede u Banatu odlazili su kao po pravilu ugroženiji (»kompromitovani«) članovi KPJ. U Sremu je u početku stvaran Savez mlade generacije. Na Kosovu i Metohiji NOP je delovao u izuzetno složenim uslovima. U junu 1941. bio je, kako navodi autor, obnovljen Oblasni komitet SKOJ-a, oko 640 članova aktiva SKOJ-a. U leto 1941. SKOJ je brojio 1.200 članova, od toga 70 albanske narodnosti. Krajem oktobra naredne godine 2.137 članova. Neravnomeran razvitak omladinske organizacije pretpostavlja pitanje o tome koliko je to uslovljeno razvojem ustanka i NOP-a, ali i drugo pitanje: koliko su »tanke« i »slabe« omladinske organizacije imale za posledicu »zastoj« ili »spori« razvoj ustanka u njegovom početnom periodu.

Prvi kongres omladine i obrazovanje USAOJ-a (27—29. decembra 1942. u Bihaću) bili su ne samo »konstitutivni čin« nego i izraz uspona NOP-a. Održan je u središtu najprostranije slobodne teritorije. Tri četvrtine sastava NOVJ činili su omladinci,

Digitized by Google

70—95%, kako je istakao Tito. Bilo je formirano oko 100 omladinskih partizanskih četa. U pripremama za kongres »borbenog bratstva antifašističke omladine« istaknuto je kao podstrek »spremajte se za najveću manifestaciju južnoslovenskih naroda«. To je ukazivalo i na širi politički smisao skupa. Period do drugog kongresa USAOJ-a (maj 1944) čini onu etapu u kojoj su NOP i NOVJ u oštrim sudarima s okupatorom, kvislinzima i kolaboracionistima, izborili promenu odnosa snaga. Novo ratište u Evropi i institucionalizacijom NOP-a utemeljena federativna državna struktura — rezultat su ratno-revolucionarnih procesa. Omladina je udarna snaga tih procesa, u okvirima masovne organizacije kojom su obuhvaćeni svi, počev od najmlađih, dece, pionira, do najstarijih. »Centralna teritorija«, središte zemlje je poprište najoštrijeg sukoba. Autor se, međutim, držao svoje metodološke postavke i intencije da prikaže organizacioni razvitak USAOJ-a u konturama upravo uobličavanih federalnih jedinica. Uporedo s borbom (»s puškom u ruci«), uloga omladinske organizacije izražavala se i u političkoj akciji (diferencijaciji), »prilivu iz građanskih političkih struktura« u NOP, pa i s demagoškim shvatanjima. To naročito u uslovima ofanziva okupatora, kao, na primer: »Eto Engleza sada na Balkanu, dolazi kraj partizanskih borbi...«, što znači očekivanje da će doći do rascepa u antifašističkoj koaliciji na ideološkoj osnovi. Bilo je značajno za NOP razobličiti delovanje onih koji su se iz »zavetrine« javljali kao »branioci interesa naroda«, a koji su u suštini bili izdajnici. U omladinskom bojkotu i preziru svega nacifašističkog izražavao se epilog moralnog trijumfa boraca za slobodu i n o v i s v e t (vidi raspoloženje omladine Splita u listu »Novo doba«, iskazano kroz prezrenje ustaša). Snaga, na primer, Saveza Slovenačke omladine, zasnovana je na tome da je 90% omladine u Sloveniji bilo na strani OF-a. Široka svejugoslovenska orijentacija bila je jasno istaknuta 18. decembra 1943: »Sva Slovenačka omladina ide danas putem jedinog narodnog predstavnika — AVNOJ-a, za dragim vođom maršalom Titom, rame uz rame sa svojom braćom Hrvatima, Crnogorcima, Bosancima, Makedoncima i Srbima«, i u izgradnji »slobodne Demokratske Federativne Jugoslavije«. Delovanje omladine ne samo u jedinicama nego i »na terenu« produkovano je afirmisanjem novih vrednosti. Primer zahteva da se naziv Crnogorska narodna omladina ne menja zbog delotvorne snage tradicije i osećanja ponosa na ustanak iz 1941. ukazuje na vitalnost kontinuiteta slobodarstva. Ne samo brojem nego ulogom i sve dinamičnijim aktivitetom omladinskih masa otkrivao se biološki potencijal jugoslovenske revolucije, s autohtonim obeležjima. Na Drugom kongresu USAOJ-a održanom od 2. do 4. maja u Drvaru, 816 delegata, uz veliki broj pozvanih iz rukovodstva NOP-a i savezničkih predstavnika i delegata, manifestovano je oduševljenje oslobodilaca. Učinci s ovog kongresa nisu bili samo politički, prihvatanjem nove Jugoslavije i principa usvojenih na Drugom zasedanju AVNOJ-a, nego i u humanističkom i moralnom dosegu borbe ljudi za slobodu. U vreme održavanja kongresa bilo je oko 200.000 mladih u NOVJ; zabeleženo je bilo da je omladina dala 5,000.000 radnih dana; u AVNOJ-u je gledala novu državu. Za odluke Drugog zasedanja AVNOJ-a samo na delu slobodne teritorije je prikupljeno 200.000 potpisa. Tito je istakao da je narod ponosan što ima takvu omladinu i ne treba da brine za budućnost. Osećaj identifikacije omladinskih masa s vođom izražavan je spontano: »Za djelo i život druga Tita čitava omladina Jugoslavije kao jedan borac«. Kroz pesmu je izražavana ljubav i prema vođi SKOJ-a: »Druže Ivo (Lola Ribar), vođo našeg SKOJ-a, Tebe voli omladina tvoja«. Nakon Loline pogibije, 27. novembra 1943, na Glamočkom polju, manifesto-

Digitized by Google

vali su se među mladima i iracionalni impulsi očekivanja da se Lola pojavi kao da uistinu nije bio poginuo. O tome govori misao Mihaila Švabića da je Lola »vedar, veseo, pun života, kao i uvek. Ni posle njegove sahrane ne mogu da se s tim pomirim, sve mi se čini da će se odnekud pojaviti«. Lola je uživao ugled i u Svetskoj omladinskoj organizaciji. U pobedonosnoj ratnoj završnici i oslobođenja zemlje udeo omladine bio je veliki, i to ne samo u borbi nego pogotovo pozadi fronta u organizovanju života u konačno izvojevanoj slobodi. Tako se, na primer, dečak od 12 godina borio da osveti braću i oca (212 str.). »Mreža« USAOJ-a je rasprostirana u novooslobađanim delovima u okvirima uobličavane federativne strukture nove Jugoslavije. Na kraju 1944. SKOJ je brojio 145.800 članova, a USAOJ 827.000 članova. USAOJ je do kraja rata narastao na 1,500.000 članova. To je bila produktivna snaga u izgradnji Jugoslavije u miru. Istraživačko delo Petra Kačavende o omladini u NOB-u predstavlja inspirativan kompleks izvora i za interdisciplinarno proučavanje jugoslovenske društvene strukture u oružanom delu revolucije.

dr Slobodan Branković

Volter Paterson

Nuklearna moć

Rad, Beograd, 1986.

Uoči godišnjice černobiljske katastrofe, u već zapaženoj biblioteci »Dijalog« izdavačke kuće »Rad« objavljen je prevod drugog izdanja (iz 1982. godine) knjige »Nuklearna moć« kanadskog fizičara Voltera Patersona.

Volter Paterson je rođen 1936. g. u Kanadi, a od 1960. godine živi u Velikoj Britaniji. Godine 1972. postao je član stručnog tima organizacije »Prijatelja Zemlje«, jedne od najautoritativnijih antinuklearnih i ekoloških organizacija u svetu. Nezavisni komentator i konsultant za energiju, a nuklearnu energiju posebno, postao je 1978. godine. Stalni je saradnik za oblast energetike uglednih listova i časopisa, a i jedan je od urednika čuvenog »Biltena atomskih naučnika«. Objavio je i knjige: *The Fissile Society* (1977) i *Fluitized Bad Energy Technology: Coming to a Boil* (1978).

Patersonova knjiga »Nuklearna moć« jedan je od danas mnogobrojnih pokušaja da se na popularan način objasni dobijanje nuklearne energije, kao i njene društvene posledice. Autor s pravom procenjuje da je od vitalnog značaja — dok se kolebamo na prekretnici potpunog opredeljenja za nuklearni razvoj — da nuklearna politika bude zasnovana na širokom razumevanju javnosti, a ne na proglašavanju ovakvih rasprava visoko stručnim i dostupnim samo izabranima. Mnogo pre Černobilja bilo je jasno da opredeljivanje za ili protiv nuklearne opcije ne znači tek izbor odgovarajuće energetske strategije, već da je reč o samoj budućnosti sveta. Ono što se u noći između 25. i 26. aprila 1986. godine dogodilo u nuklearnoj elektrani u Černobilju bio je više nego ubedljiv dokaz za to. Kako navodi Branko Lalović u pogovoru ovoj knjizi, nakon snažne hemijske eksplozije i topljenja aktivnog jezgra reaktora, visoko u atmosferu tada su bile izbačene tolike količine radioaktivnih proizvoda fisije urana, kakve Zemlja nije primila od svog postanka, kada je sva bila visoko radioaktivna. Pored 20 ljudskih žrtava i više stotina ozračenih opasnim dozama, u ozbiljne posledice ove katastrofe treba ubrojati i evakuisanje 100 000 ljudi sa teritorije jednake po površini našem Banatu. Osim toga, trajno je urožen i ceo evropski kontinent jer se nivo radioaktivnosti ovde neće povratiti na pređašnju vrednost ni za sledećih 200 godina, a treba očekivati i zasad nedovoljno izvesne genetske posledice, kao i povećanje broja obolelih od nekih specifičnih bolesti (računa se da će se na svakih 10 miliona stanovnika javiti oko 500 dodatnih slučajeva leukemije godišnje). Posle Černobilja svet

Digitized by Google

više nije isti, ali će radikalizovano javno mnenje, osim volje i moći, morati da protivljenje nuklearnoj budućnosti potkrepi i činjenicama. U tu svrhu dobro dođe prvi deo knjige »Nuklearna moć« — zamišljen kao kratak kurs o nuklearnim elektranama i zanimljiviji po formi nego po sadržaju: nema ničeg novog, osim što je prvi put sve jasno, mogli bismo da kažemo. U ovom delu, koji stručnjaci treba da preskoče, a laici da obavezno pročitaju, Paterson pokazuje retku sposobnost da naizgled ezoteričnu i misterioznu problematiku atomske energije izloži na jednostavan i širokom krugu čitalaca pristupačan način.

U drugom delu knjige, autor daje svojevrsnu istoriju nuklearnog doba, prikazujući njene tamnije strane, predugo skrivane slatkorečivim optimizmom različitih članova nuklearnih lobija. Paterson istovremeno prati i stručnu i socijalnu stranu razvoja nuklearne tehnologije, piše o njenoj ulozi u svetskoj trci u naoružanju, ali i u nacionalnim političkim »trkama«, bavi se sudbinama žrtava nuklearnih proba, a posebnu pažnju posvećuje stavovima humanistički orijentisanih nuklearnih fizičara koji su odgovornost za upotrebu proizvoda svog visoko stručnog rada povezivali sa brigom za budućnost sveta. Čitaocu ove knjige će naročito upečatljivo ostati u sećanju efektno ispričane mnogobrojne epizode kad je slučajan i naizgled bezazlen potez ili minorna greška u rukovanju radnika u nuklearnoj centrali dovodila do tragičnih posledica, pokazujući sve dosad neprevaziđene opasnosti koje ova nova tehnologija nosi sa sobom. Autor upozorava i na opasnosti koje prete od mogućnosti da ove centrale padnu u ruke teroristima. Opis različitih načina uskladištenja upotrebljenog goriva za nuklearne centrale završava se implicite izrečenom porukom da nijedan od ovih načina nije dovoljno ni trajno bezbedan, posebno s obzirom na stalno povećanje količine radioaktivnih otpadaka i pokušaja da se oni — makar i po basnoslovnoj ceni — smeste daleko od najrazvijenijih zemalja. Knjiga »Nuklearna moć« pokazuje, takođe, da praktično ne postoji isključivo mirnodopsko korišćenje nuklearne energije. Odbor za međunarodnu procenu nuklearnog gorivnog ciklusa je u jednom izveštaju iz 1980. godine skrenuo pažnju na to da je širenje nuklearnog oružja prevashodno politički, a ne tehnički problem i da ne postoji nikakva čudesna nuklearna tehnologija koja ne isključuje širenje: sve kombinacije civilnih nuklearnih tehnologija pretpostavljaju sličan rizik širenja. Na osnovu toga, ovaj izveštaj je zaključio da svako može da krene nuklearnim putem i uradi ono što namerava: da regeneriše istrošeno gorivo, izdvoji plutonijum, upotrebi ga u reaktorima, razvije tehnologije za obogaćivanje i proizvodnju teške vode i razvije usavršene cikluse — i sve to, naravno, pod budnim okom Međunarodne agencije za atomsku energiju i u skladu sa njenim propisima. Volter Paterson uverljivo podržava sve prisutnije stanovište da su civilne i vojne nuklearne aktivnosti nerazdvojne i ponavlja, zajedno sa drugim upućenim istraživačima, da ništa osim konačne obustave svih civilnih nuklearnih aktivnosti širom sveta ne bi moglo da pruži odgovarajuću osnovu za uklanjanje nuklearnog oružja. Primere vojne upotrebe proizvoda civilne nuklearne industrije nije potrebno tražiti samo u manjim ratobornim zemljama ili u terorističkim akcijama grupâ fanatikâ. To se događa i u nuklearnim supersilama, kojima raspolaganje potrebnim elementima za proizvodnju atomskog oružja ne predstavlja nesavladiv problem. U jesen 1981. godine — dovoljno je setiti se tog primera — američka vlada je objavila da joj nedostaje plutonijum za novu generaciju nuklearnog oružja, koju je predložio predsednik Karter, a s puno entuzijazma odobrio predsednik Regan. Američka administracija je

Digitized by Google

predložila da bi bila dobra ideja da američka vlada preuzme istrošeno gorivo iz bazena američkih civilnih nuklearnih centrala, da ga regeneriše i tako izdvoji plutonijum za oružje. Ova ideja je užasnula američke proizvođače električne energije, koji su proveli dvadeset godina pokušavali da ubede svoje potrošače da nuklearna struja nema nikakve veze sa bombama. Pored toga, otkriveno je da američke laboratorije za nuklearno oružje proučavaju primenu lasera u izdvajanju izotopa plutonijuma, da bi tako dobili potrebni plutonijum-239. Negativan stav prema izgradnji i korišćenju nuklearnih elektrana Paterson, na mnoštvu primera, argumentuje, u osnovi, dvojako: niti je tačno da su one bezbedne, niti da je električna energija iz njih jevtinija. Paterson pokazuje kako su razne — čak i nerazvijene — zemlje pristajale na ponude za izgradnju nuklearnih centrala. Jedan od razloga bio je i relativno povoljna cena (uz otplatu na kredit) koja je u tom trenutku bila ponuđena i koja bi — kako pokazuje iskustvo — u toku izgradnje višestruko porasla. Pozadinu poskupljenja koje je takvu investiciju činilo besmislenim, ne treba tražiti samo u činjenici da je projektovanje elektrana dobra i trajna zarada, već i u tome da je precizno utvrđivanje ukupne sume koštanja ili, recimo, cene jednog budućeg kilovata gotovo nemoguće. U principu je — kaže autor — lako izračunati troškove svake jedinice električne energije proizvedene u jednoj centrali i na taj način utvrditi da li ta centrala predstavlja dobru investiciju, sama po sebi i u poređenju sa ostalim mogućnostima. Međutim, u praksi ovo je sve samo ne jednostavno. Tačne procene troškova izgradnje centrale zavise od tačnih procena troškova materijala i radne snage, od toga koliko je vremena potrebno da se centrala završi i uključi u mrežu i od dugogodišnjeg kretanja kamatnih stopa koje se plaćaju na uloženi kapital. Procena troškova izgradnje centrale, takođe, treba da uzme u obzir procenu troškova konačnog izbacivanja centrale iz upotrebe i njenog demontiranja. Precizne procene troškova rada, zauzvrat, zavise od preciznih procena troškova sirovog uranijuma, a ukoliko je potrebno i njegovog obogaćivanja, kao i od proizvodnje goriva, regeneracije ili drugih postupaka sa istrošenim gorivom, od konačnog odlaganja radioaktivnih otpadaka i od posebnih mera bezbednosti neophodnih za čuvanje fisionih materijala. Pokazalo se — ironično primećuje Paterson — da je sve te činioce veoma teško tačno utvrditi, ali da ih je izuzetno lako promašiti. Industrija vezana za izgradnju nuklearnih elektrana svoj procvat iz 1960-ih i prve polovine 1970-ih godina dugovala je pretpostavkama koje su već krajem 1970-ih opovrgnute gotovo u svim zemljama. Masovna otkazivanja izgradnje već ugovorenih postrojenja i prestanak naručivanja novih zasnivalo se na jakim razlozima, obrazloženim i u ovoj knjizi. Prvo, nije došlo do porasta potražnje električne energije, kako se očekivalo. Drugo, kapitalni troškovi za nuklearna postrojenja nastavili su da rastu, iako je bio predviđen njihov pad. Treće, porasle su neizvesnosti oko toga šta da se radi sa istrošenim gorivom. Četvrto, cene nafte i prirodnog gasa su pale, a međunarodna trgovina ugljem po sve povoljnijim cenama zabeležila je nenadani uspeh. Nekadašnje oduševljenje nuklearnim elektranama uveliko je splasnulo u svetu. Čak i pre i nezavisno od Černobilja, dogodilo se već toliko kvarova u nuklearnim elektranama, toliko puta su bili ugroženi ljudski životi i čovekova prirodna okolina, da su otkazivanja i odustajanja od sve skuplje gradnje ovih centrala postale svakodnevica. U zemljama sa uticajnijim javnim mnenjem i aktivnijim ekološkim i antinuklearnim pokretima, vlade su bile prinuđene da proglase moratorijum do kraja veka na izgradnju novih nuklearnih elektrana. Postojeće aktivne nuklearne elektrane u većini zemalja neće imati naslednike: cepanje

Digitized by Google

atomskih jezgara u njima prestaće sa istekom normalnog radnog veka elektrane.

Hoće li nam ta nova situacija, koja se oblikuje počev od polovine prošle decenije, doneti uskoro mrak ú stanove, hoće li zaustaviti industriju, vratiti nas u vreme koje je prethodilo energetskom obilju? Volter Paterson, kao i mnogi drugi poznavaoci energetske problematike, odgovaraju negativno na ove mračne slutnje. Njihova argumentacija sledi drugačiji pravac razmišljanja: najvažniju promenu sada predstavlja pažnja koja se poklanja načinima na koje mi zapravo koristimo energiju. Najveći deo energije potrebne u jednoj industrijskoj privredi nije visokokvalitetna ili visokotemperaturna energija kao što je električna struja, već niskokvalitetna toplota, a nju je moguće dobiti iz — čistih i bezbednih — alternativnih izvora, kao što su solarna geotermalna energija i druge. Paterson naglašava da pobornici alternativnih energetskih tehnologija ne tvrde da će bilo koja od njih zadovoljiti sve naše zahteve. Oni samo kažu da je kombinacija različitih izvora, koji zadovoljavaju potražnju i u kvalitativnom i u kvantitativnom pogledu, moguća i ostvarljiva u okviru današnjih finansijskih, sirovinskih i vremenskih ograničenja. Oni ukazuju na činjenicu da su sva sredstva za istraživanja i razvoj, tokom proteklih trideset godina, bila koncentrisana na nuklearnu energiju, na račun svih ostalih tehnologija, čak i onih zasnovanih na fosilnim gorivima, kao što je gasifikacija uglja i njegovo prevođenje u tečno stanje. Ako bi se samo jedan delić istraživačkih i razvojnih napora usmerio prema energetskim alternativama, brzo bi se dokazalo da nuklearna varijanta nije ni jedina ni najbolja. Suprotni tabor tvrdi da samo nagli razvoj nuklearne tehnologije može da čovečanstvu obezbedi dovoljno energije. Danas stojimo pred obiljem potencijala i mogućnosti, još uvek imamo mogućnost izbora. Kad je reč o izboru, Paterson je sudbinski precizan: »još samo ova generacija ima mogućnost izbora. Odluke koje vise u vazduhu uticaće ne samo na globalnu energetsku ponudu i potražnju, već i na celokupnu organizaciju našeg globalnog društva.«

Jovan Teokarević

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

CENA 4.000.— DIN.

Digitized by Google

HX
8
.S67

YU ISSN 0560-6675

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

UNIV. OF MICH.
APR 21 1989
Current Serials

12
1988

Digitized by Google

Izdavački savet

Vasil Tupurkovski (predsednik), članovi: Mirko Arsić, Ciril Baškovič, Sulejman Bosto, Marin Buble, Momir Bulatović, Ali Dida, Đula Feher, Vojmir Franičević, Ljupčo Jokimovski, Milija Komatina, Franjo Kožul, Ivan Kristan, Milenko Marković, Radovan Radonjić, Metodi Stojkov, Milorad Timotić

Uredivački odbor

Milija Komatina (glavni i odgovorni urednik), članovi: Mirko Arsić, Atila Sam, Dejan Rebić, Franjo Kožul, Milosav Simić, Ciril Baškovič, Sonja Šćepanović, Trpe Jakovlevski

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 18.000 dinara. Za inostranstvo 36.000 dinara

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 6081-603-15351, poštanski fah 233

Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061

Rukopisi se ne vraćaju
Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061, lokal 780

Štampa: BIGZ, Beograd, Bulevar vojvode Mišića 17

Digitized by Google

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

YU ISSN 0560-6675

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Godina XXXI
1988. Broj 12

Sadržaj

Ivica Račan
Kriza i reforma SKJ 3

Mira Ljubić-Lorger
Subjekti revolucionarnih promjena 16

Dragutin Marsenić
Akumulacija — motiv privređivanja i pokazatelj poslovnog uspeha radnog kolektiva 46

Miodrag Zec
Prilog konceptu regulisanja minimalne akumulacije samoupravnih privrednih subjekata 70

Vladimir Goati
Perspektiva i ograničenja triju reformi 80

Nedžad Bašić
Internacionalna struktura zavisnosti 104

Dušan Živković
Jugoslovenstvo i kontroverze oko toga pojma i njegove suštine 118

Međunarodne teme

Ognjen Pribićević
»Evrolevica« u potrazi za novim jedinstvom i identitetom 135

Prikazi 148

Pregled sadržaja u 1988. 161

Digitized by Google

Содержание

Ивица Рачан
Кризис и реформы 3

Мира Любич-Лоргер
Субъекты революционных перемен 16

Драгутин Марсенич
Накопление — мотив хозяйственной деятельности и хозяйственных успехов рабочего коллектива 46

Миодраг Зец
К концепту регуляции минимального накопления самоуправляемых хозяйственных субъектов 70

Владимир Гоати
Перспективы и ограничения трех реформ 80

Неджад Башич
Интернациональная структура зависимости 104

Душан Живкович
Югославянство и контроверзы в связи с его пониманием и сущностью 118

Международные темы

Огнен Прибичевич
„Евро-левая" — в поисках нового единства и идентичности 135

Обзоры 148

Указатель содержания в 1988 году 161

Contents

Ivica Račan
The Crisis and Reform of the LCY (League of Communists of Yugoslavia) 3

Mira Ljubić-Lorger
The subjects of revolutionary thanges 16

Dragutin Marsenić
Accumulation — an incentive for production and the business success indicator of an enterprise 46

Miodrag Zec
A supplement to the concept of the regulation of minimal accumulation in self-management economic organizations 70

Vladimir Goati
Prospects and limitations of the three reforms 80

Nedžad Bašić
International structure of dependence 104

Dušan Živković
Yugoslavianism and controversies about the notion and its essence 118

International Topics

Ognjen Pribićević
European Left Wing — searching for a new unity and identity 135

Reviews 148

The review of the contents in 1988. 161

Digitized by Google

Ivica Račan

Kriza i reforma SKJ

S pravom se može ocjeniti da je desetljeće nakon 1948. godine najproturječnije, najsloženije, ali i najdinamičnije i najuspešnije desetljeće u poslijeratnoj historiji Jugoslavije. Obilježava ga suočavanje sa duboko izraženim proturječnostima, ali i njihovo uspješno razrješavanje, veliki izazovi, ali i uspješni odgovori na njih. Stoga, ključni momenti tog perioda za naš socijalistički razvoj imaju trajni inspirativni karakter.

Otvoren je sukob između različitih i oprečnih koncepcija socijalizma. Između, na jednoj strani, državnog, etatističko-birokratskog sa staljinizmom kao svojim najradikalnijim oblikom i, na drugoj strani, demokratske koncepcije socijalizma, koncepcije samoupravnog socijalizma. Izboreno je pravo na vlastiti socijalistički razvoj, socijalističku samoupravnu demokratsku alternativu na unutrašnjem i aktivnu miroljubivu koegzistenciju na vanjskom planu. Dat je doprinos borbi za nove odnose u međunarodnom radničkom i komunističkom pokretu, za prevladavanje monolitizma, sektaške isključivosti, hegemonizma; za odnose na principima dobrovoljnosti, ravnopravnosti, samostalnosti i nemješanja u unutrašnje stvari drugih.

Stvaralački, antidogmatski i autentični karakter naše revolucije kao i opredeljenost jugoslovenskih komunista na samostalnost i ravnopravnost, morali su doći u sukob sa dogmatsko-birokrat-

Digitized by Google

skim snagama u komunističkom pokretu predvođenih staljinističkim rukovodstvom SKP (b). Riječ je o sukobu sa praksom u komunističkom pokretu da se sporovi i razlike prevazilaze »generalnim linijama«, nalozima iz »centra« te ekskomunikacijama »neposlušnih«. Riječ je o nesposobnosti da se shvate kao i nespremnosti da se prihvate nove historijske okolnosti i potrebe daljnjeg razvoja socijalizma kao svjetskog procesa.

Riješenost jugoslovenskih komunista da istraju u svojoj orijentaciji učinila je da ovaj sukob proizvede ogromne i radikalne konzekvence na idejno-teoretskom i praktičko-političkom planu. KPJ, kao i drug Tito, našli su se time pred jednim od najvećih problema i iskušenja u svojoj historiji. Uspješno savladavanje toga je zahtjevalo da se učini novi veliki iskorak u kritičkom preispitivanju same društvene prirode socijalizma, njegovog smisla i osnovnih vrijednosti, puteve njegovog razvoja i međusobnih odnosa socijalističkih snaga u tom procesu. Odatle i kritičko uočavanje karaktera etatističkog sistema i »deformacija« koje njegovo jačanje neminovno stvara: birokratizam kao najotpornijeg uporišta klasnog društva i neprijatelja socijalizma. Odatle spoznaja da nikakav birokratski aparat, ma tko mu bio na čelu, ne može izgraditi socijalizam već samo inicijativa i djelovanje miliona ljudi, jer je socijalizam upravo produbljenje socijalističke demokratije, što se u suštini može postići socijalističkim samoupravljanjem. Sve je to, počevši od predaje privrednih poduzeća radnicima na upravljanje 1950. godine, pa dalje, učvršćivalo opredeljenje za socijalističko samoupravni demokratski razvoj zemlje.

Stoga program SKJ nije, 1958. godine, nastao slučajno kao plod nekog trenutnog nadahnuća. On je uspješna kristalizacija jednoga cijeloga revolucionarnog procesa. Njega je tražila jedna originalna i stvaralačka socijalistička revolucija, njegovo iskustvo i njena perspektiva. Program je govorio našim jezikom ali je izrazio i stremljenja tadašnjih progresivnih i demokratskih socijalističkih snaga u svijetu. Duh Programa je marksistički u najboljem smislu te reči, on je stvaralački, kritički, otvoren, humanistički. Mnogi osnovni pogledi iznijeti u njemu izdržali su provjeru vremena i zadržali do danas svoju važnost, vitalnost i aktuelnost. Pored suprotstavljanja dotadašnjoj vladajućoj koncepciji socijalizma nove, drugačije koncepcije, koncepcije samoupravnog socijalizma, Programom je snažno otvoren proces dedogmatizacije marksizma. Time se na krizu socijalizma i otvorena pitanja socijalističkog razvoja daje stvaralački programatski odgovor. Antidogmatski karakter Programa izražen je i u odnosu na sam Program, na vlastito samorazumijevanje. On nije kodeks dogmi i konačnih istina. Naša buduća društvena praksa i naučna misao u cjelini — kaže se u Programu — prevazilazit će, ispravljat će, a možda i negirati pojedine konkretne stavove, poglede i formulacije, i upravo time afirmirati revolucionarni duh i stvaralačku koncepciju Programa SKJ.

Digitized by Google

Dakako, štošta u Programu i nije izdržalo probu vremena. Ima u njemu i pojednostavljenih i nerealnih, pogrešnih stavova i ocjena, koji u odnosu na mnoga nova teorijska i praktična iskustva ne mogu izdržati kritiku. Pokazalo se na primjer, da je u relativno zaostalim zemljama prevladavanje državnog socijalizma kao i približavanje kraha kapitalizma u razvijenim zemljama, mnogo dulji i kompleksniji proces nego što se pretpostavljalo, i nego što je Program optimistički procjenjivao.

Sve to što je prevaziđeno ili razumljivo, nije sadržano u Programu, a itekako je danas relevantno, ostaje nama danas kao izazov, zadatak stvaralčkog odgovora na otvorena pitanja i probleme današnjice. Stoga, vraćanje Programu je nužno, ali mislim da nije dovoljno. Valja se osloniti na njega, osobito na nedosegnute i nerealizirane njegove postavke. Ne ići ispod njegove dosegnute stvaralačke teorijske i političke razine. Međutim, koliko god je bio stvaralački produktivan naš kritički dijalog sa staljinizmom, to sada nije dovoljno. Valja se odlijepiti od toga. Život otvara nova pitanja, osobito naša stvarnost i njena perspektiva kao i stvarnost razvijenog svijeta. Stoga, inspirirani njegovim stvaralačkim i antidogmatskim duhom, valja ići i dalje od Programa u odgovoru na pitanje; kako iz društvene krize, kakva privredna i društvena reforma, i prije toga, kakav socijalizam?

O odnosu jugoslovenskih komunista prema koncepciji i smislu socijalizma jučer kao i danas, nemoguće je govoriti bez uvida u ono strateško i suštinsko u Titovom djelu, bez razumjevanja njegovog odnosa prema socijalizmu, socijalističkoj revoluciji i razvoju, kao i bez sagledavanja historijskih okolnosti u kojima se to zbivalo. Radi se o revolucionarnim idejama Josipa Broza Tita čiji je značaj nezaobilazan i za nas danas, za obnovu smisla i perspektive socijalizma. Riječ je o socijalizmu kao procesu oslobođenja rada i radničke klase i uspostavljanja slobodne asocijacije neposrednih proizvođača; o socijalizmu kao univerzalnom procesu u širokim svjetskim razmjerama; o ideji bogatog socijalizma, a ne društva materijalne i duhovne neimaštine, provincijalnosti i zaostajanja; o ideji socijalističkog samoupravljanja kao načina života i novog tipa najšire istinske demokracije; o ideji bratstva i jedinstva ravnopravnih naroda i narodnosti; ideji svijeta kao zajednice ravnopravnih, suverenih naroda koji slobodno grade svoju historiju; svijeta bez vojno-političkih blokova, svijeta mira.

Na društvene probleme i otvorena pitanja Tito je odgovorio novim stvaralačkim inicijativama, novim idejama, iskoracima. Nije postajao dogmatskim zarobljenikom promašenih ili istrošenih rješenja.

U našim, i šire, svjetskim razmjerama, kriza socijalizma snažno nameće kako kritičko preispitivanje ideje i prakse socijalizma, tako i traganje za putevima reforme tog socijalizma. U tom pravcu ništa, pa ni Titova uloga i djelo ne mogu biti izuzeti od kritičkog preispitivanja. To je jedno. Drugo je pak negacija i

Digitized by Google

rušenje tog djela u ime apriornih presuda, u korist etatističko-birokratskih i građansko-nacionalističkih rješenja naše krize.

Nije riječ o tome da branimo sve konkretne poteze i rješenja koje je Tito poduzimao i potpisivao. Ali branimo ono strateško i još nepreovladano u njegovom djelu.

Kritički odnos prema vlastitoj praksi i iskustvo drugih, ključna je crta Titovog djelovanja i našeg ukupnog socijalističkog razvoja. Nerješavanje otvorenih životnih pitanja i eksplozivno širenje socijalnih problema, zamagljivanje razvojnih perspektiva, odstupanja od samoupravljanja i nastupanja međunacionalnih konflikata — ruše ugled Savezu komunista danas i ugrožavaju Titovo djelo. Birokratizacija i etatizacija društveno-političkog života ne omogućuju snagama socijalizma da na probleme, izazove razvoja, odgovaraju stvaralački, a time se društveno-politička kriza ne prevladava već produbljuje. Zar upravo danas nemaju aktuelno značenje dva Titova upozorenja. Prvo, da za socijalizam nema veće opasnosti od stagnacije i gubljenja perspektive. I drugo, da je uspješni socijalistički razvoj bio moguć jer nismo bili opterećeni dogmatizmom jer ogromne teškoće s kojima smo se suočavali nisu mutile naš pogled u budućnost i kolebale naše povjerenje u vlastite stvaralačke snage.

Izuzetno je važno Titovo teorijsko i praktično revolucionarno opredjeljenje da je socijalizam stvar ljudi, radničke klase, naroda i narodnosti. To je pitanje života i rada stvarnih ljudi ovog historijskog trenutka a ne tek budućih. Socijalizam se razvija i kao budućnost dolazećih generacija, ali, kako je insistirao i Tito, on je i za ljude danas.

Marksistička misao ne gubi potrebnu kritičku distancu ni prema aktuelnoj situaciji, a ni prema svom historijskom djelu. Marksističko mišljenje samo kao otvoreno i kritičko izbjegava vlastitu dogmatizaciju i zapadanje u puko ideološko govorenje. Naš je revolucionarni pokret napredovao, uostalom, samo tada kada se pridržavao ove spoznaje. To treba naglasiti upravo danas kada je neophodno suočiti se sa pojavom da se kritičko mišljenje sve više gubi u pukom kritizerstvu uz istovremeno, sve izrazitije, teritorijalno-poltitičko i nacionalno svrstavanje. Danas — kada naša teorijska i naučna produkcija plaća visok danak vlastitoj dogmatizaciji i ideologizaciji, pretvarajući se, često, u sluškinju dnevno-političke pragme »svoje« nacije i države — trebalo bi jače naglašavati samosvojnost mišljenja.

Aktualna društvena kriza i otvorena pitanja društvene reforme i obnove socijalizma predstavljaju ne samo određeni izraz nove historijske situacije već izazove na koje valja stvaralački odgovoriti. Riječ nije samo o tekućem savladavanju društvene krize, već, u suštini, i o preispitivanju smisla i perspektive samog socijalizma. Dakako, bitno je kakvi su ti odgovori — da li su za ili protiv socijalizma, demokracije i napretka. Na štetu su socijalizmu i njegovoj perspektivi odgovori koji dogmatski tvrdoglavo i nestvaralački inzistiraju na bezživotnim formulama i preživjelim

Digitized by Google

rješenjima, koji ne otklanjaju probleme i proturječnosti u vlastitom sistemu i praksi.

Kritičkom preispitivanju mora biti izložen i dosadašnji pristup u poimanju socijalizma. Mora biti kritički sagledan pristup u kojem je socijalizam ono što je revolucionarni subjekt, odnosno avangarda, pojmila kao socijalizam. Iskorak u demokratizaciji društva mora se, prije svega, očitovati i u drugačijem pristupu, određivanju što socijalizam jeste i što bi trebao biti. Socijalizam ne može biti jednoznačni, unaprijed stvoren obrazac i nacrt po kome treba izgrađivati društvo. Pitanje je kako dolaziti do tog nacrta. Ako se, na primjer, mijenja društvena pozicija i monopolna politička uloga Saveza komunista u društvu, onda je neophodna i demokratizacija u formuliranju smisla i koncepta socijalizma koji želimo graditi. Ako je socijalizam stvar ljudi, koji u njemu žive, onda oni treba da budu subjekt tog formuliranja, a Savez komunista da se izbori za »svoju« viziju, ali ne mimo njih ili »u ime« njih.

Nije li izrazita slabost ne samo to što su u pravilu iz pojmova socijalističke teorije i ideologije izrađivani projekti ekonomskih i političkih odnosa i institucija socijalističkog poretka, već i to što su pojmovi koji iskazuju socijalizam formulirani više negativno nego pozitivno? Ako je razumljivo za klasike marksizma da češće govore o tome što treba ukinuti u kapitalističkom drštvu nego što je to socijalizam, nije li nerazumljivo i neprihvatljivo danas, usred socijalističke prakse — koliko god bila proturječna i tegobna, pretežno ostajati na tome što ukidati, a ne što treba graditi? Riječ je o neophodnosti stvaranja pozitivnog programa: što hoćemo, kakav socijalizam. Na njegovom formuliranju je potrebna i suglasnost, konsenzus svih snaga i subjekata socijalizma.

Ne smijemo bježati od činjenice da su se određena rješenja i odgovori na krupna otvorena pitanja i probleme društvenog razvoja koje praksa nije potvrdila, kao i greške koje su činjene — a neke od njih su bez sumnje ozbiljne, projicirala i na sam smisao, historijski legitimitet socijalizma, kao i na cjelokupni dosadašnji društveni razvoj. Uostalom, evidentna kriza etatističke koncepcije i prakse socijalističkog razvoja dovela je u pitanje i sam smisao takvog socijalizma. Nastao na zaostaloj i nerazvijenoj društvenoj podlozi, s osnovnim zadatkom ubrzane industrijalizacije, pravednije distribucije i socijalne sigurnosti — takav socijalizam je istrošio svoje historijske potencijale i više ne omogućava daljnji razvoj. Međutim, kada pored toga dolazi i do izostajanja artikulacije drugačije koncepcije socijalizma, adekvatnog razvijenijoj društvenoj podlozi, novoj historijskoj situaciji i otvorenim problemima, ugražava se ne samo razvoj već i smisao socijalizma kao takvog. Tu opasnost iznosi na vidjelo, više ili manje, svaka socijalistička kriza, pa i naša.

Analiza naše društvene situacije, a na toj liniji su i postavke Programa SKJ, ukazuje da je socijalizam u krizi i stoga što su se društveno-ekonomski odnosi pa i društvene vrijednosti izrasle

Digitized by Google

na njihovoj osnovi, značajno formirali dekretima, administrativno, voluntaristički. Time su degradirani i gurnuti u stranu kako ekonomska efikasnost, ekonomski tržišni kriteriji, tako i samoupravna socijalistička demokracija, čovjek kao osnovna proizvodna snaga i njegova stvaralačka inicijativa. A još je u Programu naglašeno da se socijalizam ne može stvarati radi nekih apstraktnih ciljeva nego za živog čovjeka, da mu on mora biti blizak, ne samo po sadržaju i materijalnim pogodnostima. Naglašeno je također da socijalizam ne može ličnu sreću čovjeka podređivati nikakvim »višim ciljevima«, jer je najviši cilj socijalizma lična sreća čovjeka. Socijalizam i kao projekt i kao praksa, mora se, više nego do sada graditi »odozdo«, rehabilitiranjem onog svakodnevnog i ljudskog, sada zapretene energije i stvaralačke inicijative ljudi.

Čitavo naše teorijsko saznanje i praktično iskustvo pokazuje, a aktualna ideološka konfuzija zahtijeva da se iznova naglasi, koliko je socijalizam proturječno i konfliktno društvo, kao i da se građansko-kapitalistički elementi ne mogu voluntarističkim dekretom dokinuti kao što se na isti način ni novi, komunistički ne mogu konstituirati. Aktualna situacija pokazuje da se nisu gradila djelotvorna sistemska rješenja koja bi polazila od stvarnih konflikata i konfliktnih odnosa i omogućavala da se oni slobodno iskažu i razjašnjavaju kroz »legalni sistem« i njegove institucije. Koliko je taj strah dogmatskog karaktera i apsurdan pokazuje se osobito danas u odnosima postojećih etatističko-birokratskih konflikata koji dominiraju i konflikata koje posreduju etatističko-birokratski monoliti.

Suočeni smo, pojednostavljeno gledano, sa sukobom dviju koncepcija daljnjeg socijalističkog razvoja. Prva koja svoje uporišne točke ima u realnoj ekonomiji i otvorenoj privredi, tržišno-ekonomskim zakonima, razvoju samoupravne strukture, demonopolizaciji Saveza komunista i demokratizaciji društva. I druge, koja se zasniva na državnom dirigiranju privredom, birokratsko-političkom monopolu, neformalnom odlučivanju i voluntarizmu. Ishod ovog sukoba zavisi ne samo od »odnosa snaga«, već i od stvaralačke sposobnosti nosilaca progresivnih promjena da svoj koncept temelje na realnom sagledavanju zbiljskih mogućnosti, da ga operacionaliziraju i afirmiraju kroz konkretna rješenja. Bez uspješnog razriješavanja ovog sukoba, ugrožen je i sam smisao i historijska mogućnost socijalizma.

Da li je iscrpljena potencija etatističko-birokratskog koncepta i prakse? Bilo bi opasno zavaravati se potvrdnim odgovorom. U prilog toga govore barem tri argumenta. Prvo, snagu ovoj alternativi daje štošta u našoj ekonomskoj i političkoj stvarnosti. Drugo, kasni koncipiranje, usaglašavanje i ostvarivanje demokratske socijalističke alternative izlaska iz krize. I treće, postoji određena praznina u »historijskom pamćenju«: ta alternativa u nas nije iskazana nikada u svoj »svojoj raskoši«, u svojim radikalnim i drastičnim oblicima i sadržajima. Jer, moglo bi se ustvrditi da je barem dijelom proces demokratizacije i samoupravn-

Digitized by Google

ljanja u nas bio okrenut ublažavanju, kamufliranju i probavljivosti njenih sadržaja i metoda, njenih voluntarističko-autoritarnih karakteristika. Tako je na jednoj strani etatističko-birokratska koncepcija i praksa prigušivana i prikrivana, ali je na drugoj strani štošta kompromitirano što je u tome sudjelovalo. Prije svega, riječ je o samoupravljanju kao suprotnoj koncepciji i alternativi.

I ne samo to. Samoupravljanju i samoupravnoj demokraciji je neophodna rekonstrukcija i obnova, kao koncepcije i kao prakse, realnije utemeljenje i životnije dimenzioniranje. Jer, samoupravljanje do sada nije imalo mogućnosti da razvije svoje emancipatorske mogućnosti. Bilo je pritiskivano i ograničavano kako ekonomskim monopolom države i etatizirane ekonomije tako i monopolom političke moći Saveza komunista. Njegov »život« uređivali su zakoni i propisi i etatistička tekuća politika, a ne logika razvoja robne proizvodnje, proizvodnih snaga, diferenciranih razvojnih društvenih potreba i društvene svijesti. Možda su mogući i drugačiji odgovori na pitanje kakvo je mjesto samoupravljanja u revalorizaciji našeg shvaćanja socijalizma. O tome je važno govoriti upravo danas kada je problem samoupravljanja sve manje u fokusu, a sve više na marginama našeg društvenog, političkog i teorijskog života. Ne vodi li to stvaranju »ideološkog zakona« za lakše napuštanje te ideje kao i za skrivanje od odgovornosti za neuspeh u razvoju širokog samoupravnog emancipatorskog pokreta i mogućnosti utemeljenja u njemu političke demokracije, političkog pluralizma.

Sva ta, kao i druga pitanja, na površinu izbacuju društvena reforma i teškoće oko njenih koncipiranja i suglasnosti o njoj. Moramo biti svjesni i realnog postojanja faktora i okolnosti koji će iziskivati i iziskuju odstupanja od reforme, njene demokratske i progresivne alternative, a u korist »retrogradne obnove« socijalizma.

Svjedoci smo i sudionici porođajnih grčeva privredne reforme. Stoga o ekonomskom aspektu društvene reforme neće biti ovdje više govora. Ali, itekako aktualno značenje ima jedno upozorenje u Programu, koliko god je ono, nažalost, u njemu marginalizirano. Dokle god je robna proizvodnja objektivno uslovljena, neuvažavanje zakona vrijednosti i drugih zakona tržišta ne jača, već upravo slabi socijalističke elemente u privredi, sputava inicijativu pojedinaca i poduzeća, koči razvoj proizvodnih snaga i rađa snage izvan proizvodnje koje vrše nasilje nad njom. Odnos između planskog usmjeravanja i slobodnog djelovanja tržišta nije apsolutan i neizmjenjiv. On je određen konkretnim materijalnim odnosima u privredi u pojedinim fazama njenog razvoja i zato tekuća praksa mora to pitanje stalno rješavati prema konkretnim potrebama društva.

Ovaj jasan načelni stav Programa prema tržišno-planskoj privredi, mada sasvim nerazrađen i u koliziji sa nekim drugim stavovima Programa, itekako je aktualan danas kad oklijevanje prema uvođenju tržišta i njegovih integralnih funkcija produb-

Digitized by Google

ljuje krizu i socijalne konflikte — kojih bi bilo i sa tržištem ali uz razvoj i perspektivu — ekonomsku neefikasnost, vodi u manjak političke demokracije i samoupravljanja, etatističko-administrativnu regulativu i voluntarizam, retrogradne procese ka državnom socijalizmu.

Naša aktualna društvena situacija zaoštrava još jedno idejno-teorijsko pitanje. Je li moguć politički sistem sa izrazitom proturječnošću između njegovog ekonomskog i političkog karaktera. Konkretnije rečeno, je li moguća ekonomska demokratizacija i liberalizacija koja otvara u državi i naciji, pored ekonomskog prosperiteta, antagonizme, razlike, polarizaciju ... a na političkom planu države i nacije, monolitnost, homogenizaciju, jedinstvo? Logična je želja zagovornika takvog monolitističkog i autoritarnog sistema da u tržišnoj ekonomiji nađu alibi i osnovu svog prosperiteta. Nisu izgledne realne mogućnosti i dugovječnost tih koncepata. Osobito kada se, u ostvarivanju tog koncepta, nastupa politički i kadrovski sa parolom o borbi sa birokracijom, birokratskom kontrarevolucijom. Dakako, ostaje otvoreno pitanje: kako je moguće vršiti debirokratizaciju društva bez njegove demokratizacije osim ako nije riječ o rušenju »starog birokratizma« i uspostavljanju novog, makar i prosvjećenijeg, ako nije riječ samo o promjeni subjekata birokratske vlasti. Suzbijanje birokracije nije samo stvar čestitosti i poštenja, realnosti njenih oponenata, već, prije svega, demokratskih odnosa i institucija koje treba da sprečavaju birokratsku degeneraciju onih koji imaju u svojim rukama veliku političku i društvenu moć. Treba li se u tom pogledu još jednom pozvati na naše cjelokupno dosadašnje iskustvo? Važno je međutim, sagledati šta sve ide objektivno u prilog takvoj koncepciji u aktualnim društvenim procesima.

Cjelokupno iskustvo naše socijalističke revolucije pokazuje da je skladnije i homogenije međunacionalne odnose moguće graditi samo u onoj mjeri u kojoj svaki narod i narodnost osjeća da je jugoslavenskoj socijalističkoj zajednici na dobitku u pogledu slobode i vlastitog prosperiteta. Svaka slabost na tom planu, svaki problem koji se ne razriješi, osobito u uvjetima naraslih ekonomskih teškoća i zastoja socijalističkog samoupravljanja, jača suprotnu tendenciju: homogeniziranje na nacionalnim ili republičko-pokrajinskim planovima, političko-teritorijalne i birokratske diobe, nastup nacionalističkih programa ili njihovo utapanje u nacionalnu homogenizaciju, što ne samo da dezintegrira zajednicu u svijest o njoj već i jača međunacionalne i međurepubličke i pokrajinske napetosti i konflikte. Danas su na površini iznova zaoštreni problemi nacije i međunacionalnih odnosa. Posebnom žestinom otvoreno je pitanje samih osnova nacionalne ravnopravnosti, hoće li one biti više etatističke ili samoupravne. Za Savez komunista, ali i za cjelokupnu socijalističku samoupravnu perspektivu, problem se zaoštrava osobito onda kada se njegovi dijelovi toliko poistovjete pretpostavljenim interesom »svoje« nacije i »svoje« države, kad postanu njihovi zarobljenici.

Digitized by Google

I na kraju, sa nekoliko teza bih se osvrnuo na problem reforme partije, odnosno »preobražaja« Saveza komunista. Iako je po tom ključnom pitanju ukupne društvene reforme otvorena kritička rasprava, određivanje osnovnih pravaca zahvata u postojeću društvenu ulogu i poziciju Saveza komunista kao i idejne sukobe o tome u Savezu komunista — koji će po svemu sudeći biti vrlo žestoki — tek su pred nama. Međutim, već sada se ocrtavaju različiti stavovi o reformi SK, mada oni nisu sasvim i koncepcijski oformljeni. *Prvo*, demokratski preobražaj Saveza komunista, restruktuiranje Saveza komunista u avangardu demokratske obnove socijalizma. Ovo shvaćanje inzistira na sukladnosti demokratizacije kako privredne tako i političke sfere društva. U okviru ovog shvaćanja izražava se široka lepeza pogleda od, na primjer, profiliranja Saveza komunista kao subjekta nepartijske političke demokratizacije i političkog pluralizma, do Saveza komunista kao subjekta višepartijskog sistema. Formuliranje i profiliranje ovog shvaćanja je još na početku, a njegovi nosioci su pretežno u sferi društvene nadgradnje, u dijelovima političke i naučno-kulturne strukture. *Drugo*, retrogradna obnova Saveza komunista, preobražaj Saveza komunista u monopolistički tip partije, sa rukovodećom pozicijom u društvu. Javno iskazano nezadovoljstvo u širokoj socijalnoj strukturi društva, oštar karakter kritike Saveza komunista, suština zahtjeva upućena Savezu komunista Jugoslavije i njegovom rukovodstvu — čini ovo shvaćanje, bez obzira koliko je osvješćeno, snažnim i ofenzivnim. U svojim ekstremnim oblicima ono traži partiju jednopartijskog sistema s takvom državotvorno-komandirajućom pozicijom koju naša partija nije imala čak niti u periodu tzv. revolucionarnog etatizma. *Treće*, šutnja o reformi Saveza komunista koja izražava »odumiranje« saveza komunista na djelu. Riječ je o procesu svođenja partije na rukovodstvo, a rukovodstvo na odnos odgovornosti i izražavanja interesa »svog« naroda i »svoje« državne zajednice. Riječ je o utapanju Saveza komunista u »homogenizirani narod«, a njegove avangarde u druge »nove« avangarde. *Četvrto*, zahtjevi za odstupanje i povlačenje Saveza komunista sa društvene i političke scene, a nastupanje drugih i njihovih programa. Nerijetko su ova shvaćanja antikomunistički intonirana, a umjesto reforme Saveza komunista zahtijeva se njegovo ukidanje.

Vrlo je raširena ocjena o raskoraku proklamirane i stvarne društvene uloge i pozicije Saveza komunista. Prema svom programskom određenju Savez komunista treba biti vodeća idejnopolitička snaga koja djeluje snagom ubjedljivosti argumenata svojih pogleda; Savez komunista treba biti sve manje faktor vlasti, a sve više faktor formiranja i razvijanja socijalističke svijesti; Savez komunista se odriče monopolske i komandne društvene uloge jer ne želi da preko državnog aparata postane vlast umjesto radničke klase i radnih ljudi; Savez komunista se prema ostalim ljudima ne pojavljuje kao vladajuća partija prema onima kojima se vlada, niti u odnosu učitelja prema učeniku,

Digitized by Google

već se taj odnos mora sve više javljati kao odnos ravnopravnih; društvena uloga komunista Jugoslavije nije uloga superiorne, od naroda odvojene političke vlasti; vodeća politička uloga SK će u perspektivi isčezavati, sa razvijanjem i jačanjem sveobuhvatnijih oblika neposredne socijalističke demokracije; itd. Što je s ostvarivanjem ovih programskih opredjeljenja? Zašto se nisu ostvarile? Društvena pozicija i uloga Saveza komunista uveliko je išla suprotnim pravcem od ovih opredjeljenja. Po svoj prilici razlozi zato nisu jednoznačni, višestruki su.

Prvo, ta opredjeljenja nisu programski konzistentno razrađena, dapače može se ustvrditi da su u Programu SKJ dati elementi različitih koncepcija Saveza komunista. Tako na primjer, riječ je o Savezu komunista kao avangardi sa naglaskom na idejno-teorijsko i moralno prednjačenje komunista; riječ je o odgojnoj ulozi Saveza komunista, Partija mobilizira i usmjerava radničku klasu i njenu akciju u pravcu njenog vlastitog oslobađanja; riječ je o Savezu komunista kao rukovodećoj društvenoj snazi i sl. Drugo, naznake takve koncepcije SK uglavnom su se kretale u okviru pokušaja teorijsko-praktične negacije staljinizma i staljinističkog tipa Partije. Treće, izostalo je ispunjavanje nekih bitnih pretpostavki za ostvarivanje ovih opredjeljenja koji se tiču prije svega toga da li koncepcija partije odgovara koncepciji samog socijalizma i socijalističkih snaga. Treba imati na umu da stvarna praksa Partije u pravilu je sukladna stvarnom stanju tih odnosa.

Osobito danas treba imati na umu da određivanje društvene uloge i pozicije Saveza komunista ne smije toliko odskočiti od realnih uvjeta i mogućnosti društvene prakse, voluntaristički i nezavisno od konkretnih historijskih okolnosti i situacije. Također, loše je ako društvenu ulogu i položaj Saveza komunista određuju nužda i stihijski pritisci socijalnih procesa nezavisno od kritičke svjesti i opredjeljenja u samom Savezu komunista.

Društvena kriza i tendencija utapanja Saveza komunista u njoj, sasvim jasno dokazuju da se programatska i idejno-teorijska insuficijencija Saveza komunista ne može više danas kompenzirati njegovom političkom moći. Snažno se, stoga, aktualizira pitanje novog idejno-teorijskog digniteta Saveza komunista i njegove stvaralačke društvene uloge. Doveden je u pitanje i znatan dio sadržaja, načina rada, principa organiziranja, kompentencija SK.

Brojne rasprave kao i socijalni procesi, snažno aktualiziraju probleme odnosa partije i države. Stavovi o tome su različiti, nerijetko dijametralni. Na jednoj strani se razlaz partije i države kategorički zahtjeva, čak tretira kao osnovna pretpostavka svake demokratizacije Saveza komunista i društva, društvene reforme, na drugoj strani sve izrazitija su shvatanja o nemogućnosti ili nepotrebnosti tog razlaza. Ona su, međutim, različito idejno-teorijski zasnovana. Kako na dogmatskoj obrani jednopartijskog sistema i partije kao partije vlasti bez koje nema socijalizma,

Digitized by Google

tako i liberalističkoj obrani višepartijskog sistema kao najpotpunijeg i najrazvijenijeg oblika političke demokracije i političkog pluralizma. Ovo drugo shvaćanje, u ime demokracije, partiji na vlasti traži u drugoj partiji demokratsku kontrolu, konkurenciju, alternativu. Načelan stav Saveza komunista o potrebi razdvajanja partije i države, partije od vlasti; time je ozbiljno izloženo propitivanje. Otvaraju se mnoga pitanja i to ozbiljno argumentirana: kakvi su mogući historijski oblici demokracije, zašto se pitanje političke demokracije i političkog pluralizma restriktivno svodi na višepartijski pluralizam? Zar je jednoznačan i problematičan karakter partije i karakter vlasti? Stvari su donekle jasne, ako je riječ o klasičnoj partiji i klasičnoj vlasti.

Savez komunista se načelno distancirao od države i vlasti, ali njeni članovi su gotovo na svim nivoima države i vlasti. Stoga nije slučajno da vlast i državotvornost u biću Saveza komunista imaju stanovitu prevagu nad funkcijom idejno-političkog usmjeravanja. Tu je ishodište obrane jednopartijskog modela, kao i jedan od argumenata nužnosti višepartijskog sistema. Savez komunista se mora osamostaliti od države, ali i država od Saveza komunista, sa svim svojim klasičnim državnim i izvršno-upravnim funkcijama. To je jedna od pretpostavki stvarne transformacije partije u Savez komunista, a države u kompetentnu, pravnu državu sa razvijenim oblicima demokratske kontrole. Dakako, to opredjeljenje zahtijeva svoju razradu ali i povredu prakse kao konačnog sudije.

Problem demokratizacije Saveza komunista za Savez komunista i njegovo programsko djelovanje izuzetno je značajan. Uostalom o tome govore i dva stava Programa SK:

Cjelokupna historija razvoja radničkog pokreta kretala se kroz sukobe gledišta i mišljenja. Razlike u pogledima na teorijska i praktična pitanja izraz su dijalektičkih proturječnosti prakse i mišljenja. Oni izražavaju svu složenost prelaznog doba, žilavost starih shvaćanja, trzaje jednog društvenog sistema koji silazi sa historijske pozornice i uslova u kojima tegobno nastaje i raste novo socijalističko društvo. Samo u nekoj metafizičkoj zamisli svijeta vladaju spokojstvo, jednomišljenost i harmonija. To je jedan stav. A drugi je upozorenje da vjera da su dekreti sve, deformira komuniste, slabi u njima osjećanje odgovornosti prema masama, vodi njihovom zastoju i nazadovanju, jer se oni u takvim uslovima odvikavaju od borbe za svoja ubjeđenja, a time i od svakodnevnog provjeravanja pravilnosti tih ubjeđenja kroz praksu i borbu mišljenja. Ta upozorenja osobito dobijaju na težini što u našem društveno-političkom i teorijskom životu problemi razlika u idejnim pogledima i interesima imaju svoj značaj. Činjenica je da su mnoge od tih razlika — ekonomske, kulturne, civilizacijske, nacionalne, konfesionalne, političke i idejne — historijski uvjetovane, a mnoge je artikuliralo nastupanje etatizma i birokratskog voluntarizma. Stoga ne treba gubiti glavu pred njima. Prema njima se treba odnositi tolerantno, a prema mogućnostima njihovog

Digitized by Google

prevladavanja strpljivo. Mnoge su programske ideje i vizije bile izložene u svom ostvarivanju teškim preprekama pa i kompromitacijama zato što nismo dovoljno respektirali različite, specifične realne uvjete i različite situacije unutar Jugoslavije. Ne mogu, a da još jednom ne istaknem da je tome pripomogao i određeni ideološki pogled: naše jedinstvo i zajedništvo koje nije bilo osobito tolerantno prema onom što je posebno i različito i što je svoje ishodište i političku kulturu imalo više u autoritarnom i patrijarhalnom nasleđu nego na demokratskim tekovinama. Što-šta danas pokazuje da ako u građenju jugoslovenskog zajedništva i u njegovim sistemskim institucijama nema dovoljno prostora za ono posebno i različito, onda se ono i legitimno mora izražavati protiv njega.

U kompleksu problema vezanih za demokratizaciju Saveza komunista i demokratizaciju društva, posebno je interesantno pitanje pluralizma unutar i van Saveza komunista, kao i njihovog međusobnog odnosa. Savez komunista postoji u socijalističkom pluralističkom ambijentu. Demokratizacija njegovih unutrašnjih odnosa zahtijeva novi kvalitet u unutarpartijskom životu, u mogućnosti artikuliranja i sučeljavanja različitih pogleda, u borbi mišljenja, u mogućnosti dinamičkog okupljanja članova iz različitih organizacija oko razmatranja jednog pitanja ili problema, itd. To podrazumijeva i kritičko preispitivanje postojećih koncepata i prakse principa demokratskog centralizma, organizacionog ustrojstva, odnosa većine i manjine, itd. U tom pogledu možemo govoriti o »unutrašnjem pluralizmu«. Saveza komunista. Na određen način on postoji i danas, ali u obliku sučeljavanja različitih političkih i interesnih monolita. Demokratizacija Saveza komunista bez »vanpartijskog pluralizma« bio bi surogat demokratizacije a u Savezu komunista bi zaoštravao sukobe njegovih monolitnih djelova. Stvarno postojeći idejni politički pluralizam u društvu, zbog nemogućnosti da se u njemu i izrazi, bio bi guran u Savez komunista, na račun neophodnog minimuma njegova idejno-političkog identiteta. Ostali građani bili bi pasivni promatrači ili rušilačka snaga pritiska na Savez komunista. »Vanpartijski pluralizam« svoje utemeljenje ima u pluralizmu samoupravnih interesa, ali, što je daleko značajnije i u radikalnoj transformaciji Socijalističkog saveza. Demokratizacija društva bez unutrašnje demokratizacije u Savezu komunista, gurala bi Savez komunista na margine društvene scene ali bi ga vezivala za državu kao faktor vlasti i otpor procesu demokratizacije društva. Time bi jačale nedemokratske alternative izlaska iz društvene krize. Govoreći o metodama demokratske borbe mišljenja u Savezu komunista, čije nepoštivanje potkopava jedinstvo SKJ i začinje frakcionaštvo, Kardelj je 1976. godine zahtijevao da se jasno razgraniči dozvoljeno od nedozvoljenog. Istakao je, s pravom, da je to stvar osjećanja svakog komuniste, a da je mjera koju se ne smije preći: dovođenje u pitanje vodeće uloge Saveza komunista njegovim razbijanjem »u mnoštvo centara, grupa i frakcija koje se međusobno sukobljavaju«. Najbolji »lijek« je, kako je isticao Kardelj

Digitized by Google

ponavljajući Titova opredjeljenja, da »moramo postati mnogo smjeliji u otvaranju nekih novih perspektiva u razvitku našeg socijalističkog društva«. Ukoliko toga nema onda se »po celoj Jugoslaviji... prilično jako razvija, rekao bih »liderstvo« ili »bosovstvo« — na svim stranama: od fabrike pa do gore«. Pri tom u vidu treba imati da kriza uvijek rađa nove opasnosti i mogućnosti stranputica. Podstiče jačanje i polarizaciju izrazito autoritarnih na jednoj i demokratskih tendencija u društvu na drugoj strani. Savez komunista ni sam nije pošteđen tog sukoba. Jačanje demokratskih tendencija je izuzetno važno. One su realna šansa stvaralačke obnove smisla i perspektive socijalizma. Inače, izlažemo se ostvarenju onoga što bi Krleža nazvao »legaliziranim ubojstvom svake ljudske pameti«.

Reforma Saveza komunista, odnosno preobražaj njegove društvene uloge, da kratko rezimiram, zahtijeva kako kritičko preispitivanje i redefiniranje pogleda i pristupa Saveza komunista socijalizmu, tako i njegovih unutrašnjih odnosa i »unutarpartijskog života«, te njegova odnosa prema postojećim i novim socijalističkim snagama i subjektima.

Digitized by Google

Mira Ljubić-Lorger

Subjekti revolucionarnih promjena

Što je aktuelnije pitanje razvoja i promjena u socijalizmu, naročito u periodima određenih njegovih kriza to je aktuelnije i pitanje uloge i karaktera revolucionarnog subjekta. A kontroverze do kojih dolazi u vezi sa tim — za kakav socijalizam i kako se boriti, pokazuju se najviše i prije svega na tom pitanju — ko jeste, ko može i ko treba da bude revolucionarni subjekt.

Poticaj dijelatnom prihvaćanju teorijskog stava o dijalektičkom jedinstvu subjektivnih i objektivnih elemenata revolucije unutar marksističke teorije revolucije dat je tek napuštanjem drugointernacionalske jednostranosti rasprave o samo materijalnim pretpostavkama revolucije upornim nastojanjem na potrebi razmatranja i subjekata revolucionarnih promjena. To je značilo upitati se, među ostalim, i da li je radnička klasa uopće subjekt revolucionarnih promjena.

Istina, i ova je rasprava *mogla* započeti među teoretičarima II Internacionale. Sjetimo se Berštajnovih stavova. Eduard Bernstein je, naime, smatrao da je ekonomski slom kapitalizma posve nevjerovatan. Ali zbog toga ne treba očajavati. Baš naprotiv, tvrdio je Bernstein, više je nego dobro što je tomu tako. Jer, čak i kad bi kapitalisti upravo dobrovoljno napustili tvornice, radnici ih ne bi mogli sami preuzeti i dalje uspješno održavati u pogonu. Uzrok tomu je posvemašnja nezrelost proletarijata

Digitized by Google

za ostvarenje tako ozbiljnog zadatka kao što je transformacija društva iz kapitalističkog društveno-ekonomskog sustava u socijalizam, gdje više nije riječ samo o tomu da se destruiraju već nadvladani i zastarjeli društveni odnosi, nego da se stvaraju novi.

Na njegovo radikalno drugačije razumijevanje uloge proletarijata od Marxova, upozorava i Thomas Meyer kad razmatra primjedbe koje je Bernstein uputio Marxu:

»Druga se Marxova kategorijalna greška, prema Bernsteinu, sastoji u tome što on kod modela transformacije, koji je u prvom planu, kao obrata u novu društvenu formaciju putem revolucije, ne vodi dovoljno računa o vlastitim društveno-političkim spoznajama. Jer i njegova spoznaja unutrašnje zakonitosti ekonomskog razvoja i njegova tvrdnja da proletarijat u kapitalizmu biva učinjen moralno i intelektualno degradiranim bićem jednoznačno govore protiv mogućnosti promjene socioekonomskih struktura putem revolucije. Dapače, postepeno preoblikovanje socioekonomskih struktura i postepeni rast nadležnosti proletarijata moraju, ako se Marxove vlastite analize uzmu ozbiljno, biti oblik transformacije u socijalizam. To vrijedi utoliko više ukoliko proletarijat sam treba da bude nosilac vlastite transformacije.«[1]

Kako stav da emancipacija radničke klase mora biti njezino vlastito djelo, po Bernsteinovu mišljenju ima šire značenje od pukog osvajanja državne vlasti od strane radnika, to je razumljiva i slijedeća zanimljiva interpretacija Bernsteinova reformizma:

»Kompleksno se društvo može transformirati prema mjerilima novih načela samo ako se *socijalistička društvena struktura uvodi postupno* u vezi s mogućnostima. Samo je u tom slučaju zajamčeno da *iskustvo i mjerodavnost radnika* rastu u onoj mjeri u kojoj oni uče praktički iskoristiti prilike postupno proširenih prava djelomičnog sudjelovanja.«[2]

Budući da, dakle, radnička klasa u kapitalizmu među ostalim jest i intelektualno, kulturno, civilizacijski... inferiorna — a to je polazna Marxova teza, drže Bernstein i Meyer — ne začuđuje njezina nespremnost, dapače, nesposobnost za radikalnu promjenu društva. Malo se može očekivati od samostalnog, a pogotovu nasilnog djelovanja tih inferiornih bića te Bernstein nastavlja:

»Ako, dakle, moramo napustiti misao o katastrofi, tada ono što se naziva *socijalističkim aktualnim radom* dobiva, naravno, *povišenu vrijednost*. Tada se pri tome ne radi o palijativnim sredstvima koja vrijede samo ako su prikladna da radnike odr-

[1] Thomas Meyer: »Bernsteinov konstruktivni socijalizam« u časopisu »Politička misao« 4/1979, str. 613.

[2] Thomas Meyer: idem, str. 616.

Digitized by Google

že sposobnima za borbu do velike katastrofe, tada taj rad postaje važnim *fundamentalnim pripremnim radom.* To je glavni momenat po kojemu se ravizionizam razlikuje od drugoga, staroga shvaćanja socijaldemokracije: po povišenom poštovanju onoga što pripada u socijalistički aktualni rad.«[3]

Ovim je Bernsteinovim tezama upozoreno na jednu od ozbiljnih nedoumica u vezi s ulogom radničke klase. O tomu u razdoblju II Internacionale nije vođena rasprava. S druge strane, dakako da stoji činjenica na koju ukazuje Ivan Prpić, da, naime, stanovite Bernsteinove postavke ponovo postaju idejnim dobrom dijela komunističkog krila radničkog pokreta — ovdje se pod tim »krilom« nabrajaju Komunističke partije Francuske, Italije i Španjolske — a ni Thomas Meyer nije propustio navesti tvrdnju Jeana Elleinsteina o tomu da je Bernstein ipak imao pravo, no *ovaj* »unutrašnji raspor Marxove misli« sa svim njegovim, a pogotovu današnjim, posljedicama još ni danas nije dostatno obuhvatno promišljen te i o primjerenosti Bernsteinovih rješenja valja tek razmisliti. Marksisti su, vidjelo se i u Bernsteinovu primjeru, dugo oklijevali makar i suočiti se s problemom naravi revolucionarnosti radničke klase — otuda šutnja o Bernsteinovim izvođenjima — čak i kada su naglašavali bitnu ulogu revolucionarnog subjekta. Revolucionarnost radničke klase naprosto se pretpostavljala. Stoga nije čudo što se vremenom dospjelo u situaciju koju dobro oslikavaju riječi Staneley Aronovitza:

»Poslije Marxa 'marksizam' nema koherentnu nauku o klasama.«[4]

A otvoreno je pitanje da li ju je imao i kod Marxa.

*
* *

Temeljito izlaganje onoga što možemo naći kod Marxa nalazimo u tekstu Miloša Nikolića »Marx o radničkoj klasi«. Već na samom početku, međutim, nalazimo tvrdnju koja marksističku teoriju klase opisuje još složenijim: problem, čini se, nije započeo »poslije Marxa«.

Kaže se, naime, da Marx nije ostavio razvijeniju teoriju klase i klasne borbe, da stavove iz ove problematike nije utemeljio na kritici političke ekonomije, da je potrebno izvršiti rekonstrukciju cjeline Marxove misli i otuda izvesti teoriju klasa i klasne borbe. A još prije se kaže i to da teorijske kategorije moraju odgovarati biti povijesne zbilje, no, ako se time predmnijeva da su Marxove kategorije nadvladane, tada valja voditi računa da se prosudba o istinitosti tog navoda treba donijeti uvažavanjem bitnih zahtjeva da moguća zamjena Marxovih katego-

[3] Eduard Bernstein: idem, str. 637—638.

[4] Stanley Aronovitz: »Da li Sjedinjene Države imaju novu radničku klasu?« u časopisu »Marksizam u svetu« 11/1974, str. 133.

Digitized by Google

rija mora biti rezultatom marksističkih istraživanja te da takva istraživanja moraju imati onaj isti gnoseološki karakter i vrijednosni sadržaj kakav imaju Marxove kategorije, naime, da nam, u granicama svoje moći, omogućuju revolucionarnu izmjenu svijeta.

Izlaganje počinje od Marxove teze da ne postoje društvene klase koje bi, formirane, stupale u klasnu borbu već one nastaju u procesu klasne borbe: nema klasa bez klasne borbe. Ekonomsko utemeljenje uglavnom je dobro eksplicirao Lenjin napisavši da su klase velike grupe ljudi koje se razlikuju s obzirom na mjesto u sustavu društvene proizvodnje, odnosu prema sredstvima za proizvodnju, ulozi u društvenoj organizaciji rada, načinu dobijanja i veličini dijela društvenog bogatstva kojim raspolažu.

Kako radnička klasa nije tek puki zbir individualnih radnika, to:

»S tim u vezi je veoma značajno uočiti da Marx u političkoekonomskim spisima uglavnom ne govori o radničkoj klasi, odnosno kapitalističkoj klasi, nego o radniku (radnicima) i kapitalisti (kapitalistima); o radničkoj i kapitalističkoj klasi govori na onim mestima gde se materija izlaže na konkretno-istorijskom (a ne apstraktno-teorijskom) nivou. (...) Na nivou kritike političke ekonomije radnik se javlja, kako to Marx definiše, kao 'personificiran najamni rad', kao što se kapitalista javlja kao 'personificiran kapital'. (...) Ovo je veoma značajno uočiti i istaći naspram onih koji bi da istorijsku ulogu proletarijata izvedu iz radnika kao radnika, a ne iz radničke klase; radnik kao radnik je samo personificiran najamni rad, a time deo produkcije i reprodukcije kapitala, a ne njegove destrukcije. (...) Tek klasna borba koja iz radnika produkuje, odnosno reprodukuje radničku klasu, omogućava da radnička klasa postane nosilac istorijske uloge proletarijata. To je, na primer, prevideo Andre Gorz u svojoj knjizi 'Zbogom proletarijatu' i zato u svojoj kritici Marxa promašuje; ali to nisu shvatili ni mnogi drugi, pa ni Antonio Gramsci u misaonoj fazi 1919—1922.«[5]

Ekonomski, proletarijat je isključivo najamni radnik koji proizvodi višak vrijednosti. Za razliku od Engelsa i Kautskog, Marx jasno naglašava proizvodnju viška vrijednosti bez koje nema ni eksploatacije. Stoga Miloš Nikolić upozorava na pojam kapitalističke dominacije odnosno potčinjenosti primjeren najamnim radnicima koji ne proizvode višak vrijednosti. Sam proizvodni rad, pak, neovisan je o sadržaju rada te je društveno-ekonomski, a ne tehničko-materijalno određen. Dalje, a shvaćanjima Poulantzasa, Malleta, Garaudya, Richte i drugih nasuprot, Nikolić naglašava razliku između Marxova pojma radničke klase i pojma ukupnog radnika. Pojam radničke klase pripada teoriji klasne borbe i proleterske revolucije dok je pojam ukupnog radnika unutar domašaja kritike političke ekonomije i odnosi se na društveni

[5] Miloš Nikolić: idem, str. 20.

Digitized by Google

sklop radne sposobnosti ako je ona proizvodna i u najamnom odnosu. S obzirom na osobitosti prijelaznog perioda odnosno socijalizma djelatan je i pojam »radnika kao vlastitog kapitaliste«, a zbog više razloga zanimljiv je i sam razvoj pojma »proletarijat«. Za shvaćanje proletarijata u radovima pisanim prije »Bijede filozofije« iz 1847. godine karakterističan je značajan utjecaj Lorenz von Steina i Hessa po kojima je proletarijat, subjekt klasne i opšteljudske emancipacije zato što je totalno otuđen, što je sveden na ne-čoveka.[6]

Zbog toga se Miloš Nikolić slaže s Augustom Cornuom kad ovaj kaže da u takvom Marxovom shvaćanju proletarijat nalazi motiv za ponovno sticanje otuđene biti u samom svom padu na krajnji stupanj otuđenja, kao i sa sličnim mišljenjima Ernesta Mandela, Emila Bottigellia, Mauricea Godeliera, Lellia Bassa i drugih. I baš po tomu:

»Marxov pojam proletarijata iz tekstova pisanih 1844. i 1845. godine postao je ishodište za konstruiranje jednog transcendentalnog pojma proleterijata u istoriji marksizma.«

Međutim:

»Od 'Bede filozofije' (1947) i 'Manifesta komunističke partije' pa sve do poslednjih spisa pojam proletarijata za Marxa i Engelsa je uglavnom sinonim za pojam radničke klase, koja se definiše s obzirom na svoje društveno biće: ekonomsko utemeljenje i klasnu borbu (koja produkuje političku i ideološku dimenziju radničke klase).«[7]

Kako tek kroz klasnu borbu nastaje radnička klasa koja više neće biti puka personifikacija najamnog proizvodnog rada, to je razumljivo zašto kod Marxa nalazimo i grupu pojmova koja se tiču oblika razvoja radničke klase kroz različita povijesna razdoblja klasne borbe: »radništvo kao 'klasa za kapital', radnička klasa kao 'klasa za sebe', i radnička klasa kao 'revolucionarna klasa' i radnička klasa kao 'vladajuća klasa'.«[8]

U tekstu Miloša Nikolića, vidimo, doista je temeljito izloženo Marxovo shvaćanje radničke klase. Teško da bismo išta imali prigovoriti njegovoj rekonstrukciji, tim prije ako rekonstrukciju shvatimo više kao preustrojstvo ili čak samo kao ukazivanje na bitno, a manje kao uspostavu nečega što ranije nije postojalo odnosno ponovnu izgradnju na novim načelima.

Međutim, ostaju nam ipak brojne dvojbe.

Ako prihvatimo da je na razini političke ekonomije radnik samo personificiran najamni proizvodni rad i time dio produkcije i reprodukcije kapitala, a da elemente destrukcije unosi tek klasna borba, kako ćemo objasniti postojanje te klasne borbe? Da li kao puku sociološku činjenicu?

---

[6] Miloš Nikolić: id, str. 26.
[7] Miloš Nikolić: id, str. 26.
[8] Miloš Nikolić: id, str. 27.

Digitized by Google

Ako se složimo da se kroz klasnu borbu radništvo od »klase za kapital« pretvara u »revolucionarnu klasu« te da je revolucija potrebna, ili, kako kaže Marx, čak nužna, jer se vladajuću klasu ne može svrgnuti na drugi način i jer samo tako radnička klasa postaje sposobna izgraditi temelje novog društva, ako, dakle, postojanje radničke klase ovisi o političkim borbama, po čemu je radnička klasa uopće zainteresirana za »svrgavanje vladajuće klase«?

Ako radnička klasa ne može promijeniti vlastiti položaj, a da ne promijeni čitavo društveno ustrojstvo pa je zbog toga revolucionarna, zbog čega bi ona trajno bila zainteresirana za radikalnu promjenu vlastita položaja? A što ako joj se životni položaj promijeni i bez revolucije? I na što mislimo kad kažemo — »položaj radničke klase«?

Ako je pojam proletarijata u Marxovim radovima do »Bijede filozofije« ishodište transcendentalnog poimanja proletarijata u marksizmu, dok u kasnijim radovima to više nije — po čemu nije?

A da su izvođenja Miloša Nikolića, dakako, uistinu besprijekorna i da nisu ona razlogom nadoumica, možemo se uvjeriti i čitanjem Marxovih teza o radničkoj klasi i od strane drugih autora.

Tako, na primjer, u knjizi »Klase i klasna struktura suvremenog društva« Veljko Cvjetičanin u poglavlju »Marksističko shvaćanje klasa i klasne strukture društva« naglašava bitnu svrhu Marxova bavljenja teorijom klasa i klasne borbe. Ona nije u promatranju klasne strukture u stanju mirovanja i ravnoteže već u objašnjenju sveukupnih društvenih promjena, a posebno, kako kaže Cvjetičanin, oslobođenja proletarijata.

»Socijalno-političke ustanove i organizacije također su konstitutivni elementi klase i obratno. Organizaciono-politički aspekt je za Marxa uvjet prerastanja klase po sebi u klasu za sebe, a njegovi konkretni oblici su političke partije. (...) Politička sfera u njegovoj teoriji ima relativnu samostalnost i u njoj se formiraju kriteriji klasne diferencijacije. (...) Klasna svijest nužan je integralni aspekt klase. Klasna svijest je zapravo, prema Marxu, jedan od bitnih konstitutivnih elemenata u transformiranju klase po sebi u klase za sebe. (...) Klasna borba je također sastavni dio odredbe klase... način njihova postojanja. (...) Klasna borba ili klasni sukob izraz su suprotnosti u načinu proizvodnje između proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa. (...) Marx je u tendencijskom padu prosječne profitne stope otkrio objektivnu unutarnju granicu opstojnosti buržoazije kao vladajuće klase, a u organiziranoj borbi proletarijata subjektivnu snagu njenog prevladavanja.«[9]

Kako vidimo, ponovljena su, sistematizirana, opća mjesta Marxovog shvaćanja klasa i klasne borbe. Od mogućih prigovora

[9] Veljko Cvjetičanin: idem, str. 15, 17, »Klase i klasna struktura suvremenog društva«, »Školska knjiga«, Zagreb 1974, str. 21.

Digitized by Google

Marxovim gledištima izabrana su ona Thomasa Bottomorea i Georgesa Gurvitcha.

Bottomoreovi se prigovori odnose na promjene u biću radničke klase i promjene u društvenom položaju i strukturi buržoazije te se pridružuju sličnim primjedbama Georgesa Gurvitcha:

»Promjene u biću radničke klase, piše Bottomore, još u većoj mjeri osporavaju Marxovu teoriju klasa. Marx je očekivao od radničke klase da bude brojčano jača, homogenija, klasno svjesnija, te da napokon bude subjekt revolucionarnih društvenih promjena. Međutim, radnička klasa je u sve većoj mjeri stručno i profesionalno izdiferencirana, s porastom srednjih slojeva smenjuje se broj radništva, socijalna mobilnost potkopala je klasnu proletersku solidarnost i, napokon, poboljšanje životnih uvjeta uopće neutraliziralo je njezinu revolucionarnost.«[10]

Ovdje se revolucionarnost radničke klase čini ovisnom o poboljšanju odnosno pogoršanju životnih uvjeta. No, to nije nova primjedba Marxovoj teoriji klasa, kaže Cvjetičanin, jer je uvijek bilo ciničnih primjedaba da je Marx idejom proletarijata supstituirao biblijski izabrani narod, Hegelov svjetski duh ili državu kao oblik ostvarenja slobode u povijesti, a česti su prigovori da pojam proletarijata u Marxovom djelu ima izrazito filozofsko-metafizički karakter i da tako nešto u empiriji uopće ne postoji.

Tako, u vezi s revolucionarnošću proletarijata imamo, prema tomu, dvije napomene: da ona ovisi o životnim uvjetima te da revolucionarnost proletarijata sama po sebi, kao nešto izuzetno i svojstveno samo i upravo proletarijatu (ako zanemarimo ipak drugorazredno pitanje klasnog savezništva), niti ne postoji.

Veljko Cvetičanin odgovara:

»Marx kao da je anticipirao ovakve prigovore i vodi kritički dijalog s onima koji će ga optuživati da proletere proglašava bogovima. Baš obratno, kaže Marx, proletarijat je revolucionaran zato što je lišenost svega ljudskog, čak privida ljudskog, praktički završena u razvijenom proletarijatu, zato što je čovjek u njemu samoga sebe izgubio. Proletarijat je klasa koja je vezana radikalnim lancima, stalež koji je ukidanje svih staleža. Proletarijat je zato prisiljen da se pobuni i oslobodi samoga sebe.«[11]

Prema tomu, proletarijat je revolucionaran sada zbog lišenosti svega ljudskog, čak i njegova privida. Čini se, imamo opet raspravljati o Bernsteinovim primjedbama!

Dakako, mogli bismo pokušati riješiti sumnje tako što bismo još jednom čitali Marxa, činili to u društvu s još ponekim autorom, trudili se oko rekonstrukcije Marxovih teza... Rječju, mogli bismo pozvati Marxa za svjedoka. Jer, doista, mnoga naizgled (danas!) otvorena pitanja *jesu* sadržana u Marxovim radovima pa je, dapače, na njih i *odgovoreno*. Stoljeće i po nakon

[10] Veljko Cvjetičanin: id, str. 28.

[11] Veljko Cvjetičanin: id, str. 29.

Digitized by Google

prvih Marxovih radova pitati se kakav je odnos takozvanih subjektivnih prema objektivnim elementima revolucije, tko je revolucionarni subjekt, da li je to radnička klasa, ako jest — zašto, da li stoga što je u teškim životnim prilikama, da li zbog najveće mjere otuđenosti od svega ljudskog, nečeg trećeg ili zbog svega zajedno, da li s poboljšanjem materijalnih uvjeta života prestaje biti revolucionarnom, da li je takva klasa sposobna za radikalnu transformaciju društva, da li kao klasa još uopće i postoji, što je to — radnička klasa, da li je revolucija baš prijeko potrebna, zašto jest, a zašto opet možda ne — mogu se držati sasma neumjesnima.

»Je li radnička klasa revolucionarna?«, pita Henri Lefebvre i nastavlja: »Ova je formulacija namjerno izazovna; neki će reći da u samom pitanju prebiva sav revizionizam.«[12]

Možda i jest, ali je ipak baš to pitanje konstitutivni element same radničke klase u smislu u kojem nema klase bez klasne borbe. Stoga valja uvijek nanovo pitati »da li je radnička klasa revolucionarna?« To je jedan od načina da ona to bude!

Najjasnije izraženu sumnju u održivost Marxove teorije o radničkoj klasi nalazimo kod Leszeka Kolakowskog u prvom tomu »Glavnih tokova marksizma«.

Upozorava se, prvo, na mlado-hegelovski temelj razumijevanja povijesti kod Marxa po kojem ova dobija smisao tek predviđanjem buduće sudbine čovječanstva te se ne objašnjava samim njezinim istraživanjem. A toj budućoj sudbini, po Marxovom mišljenju u interpretaciji Kolakowskog, da neizbježno vodi sadašnje društvo. Upravo je to bit marksizma po kojoj se on razlikuje od drugih teorija: »Zato je nemoguće akceptirati marksizam bez prihvatanja njegovog komunističkog proročanstva: tako potkresan marksizam više nije marksizam.«[13]

Sa zasnovanošću proročanstva, pak, stoji ovako:

»Rosa Luxemburg je bila prva među marksistima koja je ukazala da Marx zapravo ni na koji način ne određuje ekonomske uslove koji propast kapitalizma čine neizbježnim. Zaista, takvih jasno određenih uslova u Marxa nema. Iz analize kriza i njihovih razornih posljedica nipošto ne proizlazi da takav sistem stihijskog prilagođavanja proizvodnje potrošnji ne može neograničeno trajati (čak i ako bismo i prihvatili Marxovu pretpostavku da kapitalizam nikad neće biti u stanju da otkloni krize hiperprodukcije). Teoriju Rose Luxemburg, po kojoj kapitalizam ne može postojati bez ne-kapitalističkih tržišta — koja na neki način sam ruši — odbacili su gotovo svi marksisti. Ni bijeda, ni anarhija proizvodnje, ni opadanje profitne stope, ne

[12] Henri Lefebvre: »Je li radnička klasa revolucionarna?« u časopisu »Naše teme« 4/1972, str. 527.

[13] Leszek Kolakowski: »Glavni tokovi marksizma« tom I, BIGZ, Beograd 1980, str. 442.

Digitized by Google

daju osnovu za pretpostavku da kapitalizam nužno ‚mora' propasti, utoliko manje — da njegova propast mora roditi socijalističko društvo u smislu koji je Marx odredio.«[14]

Problem usložava Marxovo objašnjenje nužnosti nastajanja socijalističkog društva kao posljedice jedino razumijevanja smisla vlastitog djelovanja od strane ljudi koji ostvaruju socijalizam i baš je i ta i takva svijest proletarijata nužan slijed razvoja kapitalističkog društva.

Tvrdnja da je subjekt povijesne promjene sam predmet te da je znanje o društvu sam revolucionarni pokret tog istog društva temelji se na Marxovom shvaćanju dijalektike. Za Marxa »pitanje odnosa svijesti prema istorijskom procesu pripada samom sadržaju dijalektike« jer je »dijalektika kao način shvaćanja svijeta... sekundarna u odnosu na stvarnu dijalektiku toga svijeta« i to u tom smislu što »sama teorija dijalektičkog kretanja društvene stvarnosti ima samosvjest svoje zavisnosti od istorijskog procesa koji ju je ostvario.«[15] Smisao takvog jedinstva subjekta i objekta jest u postojanju čovjeka samosvjesnim subjektom povijesti, odnosno: »Kretanjem istorije u potpunosti će upravljati svjesna ljudska volja, koja će znati da ona jeste to što jeste, a to znači svijest životnog procesa. *Istorijski proces i proces slobodnog razvoja svijesti postaće jedno isto.*«[16]

Tako shvaćena funkcija svijesti čini, međutim, teoriju o radničkoj klasi još manje osnovanom, proročanstvom bez obrazloženja, a ne naučnim predviđanjem.

Marx je, dakle, imao problema s teorijskom formulacijom radničke klase kao subjekta revolucionarnih promjena. Nije bolje stajao ni s empirijskim istraživanjima.

Pokušao je, kaže Kolakowski, zasnovati svoje uvjerenje da se kod proletarijata *mora* razviti revolucionarna svijest na pretpostavkama odnosno vjeri da će se klasna diferencijacija produbljivati, baš kao i društvena degradacija proletarijata. No, ove pretpostavke ne samo da nisu istinite, već ništa i ne dokazuju. Iz jačanja klasnih suprotnosti, sve i kad bi to odgovaralo empirijskom stanju, nipošto ne proizlazi da je neizbježna socijalistička revolucija. Isto tako:

»Ta neminovnost također ne proizlazi ni otuda što je radnička klasa otjelovljenje maksimalne dehumanizacije i što je istovremeno proizvodno aktivna klasa — jer ona se u ta dva pogleda ne razlikuje od antičkih robova. Ako je pak istina da se društvena degradacija radničke klase mora fatalno produbljivati, pogledi na svjetsku proletersku revoluciju — kako su više puta skretali pažnju Marxovi kritičari — ne bi time postali blistaviji: nije jasno na koji način bi klasa, za koju se

[14] Leszek Kolakowski: idem, str. 442—443.
[15] Leszek Kolakowski: id, str. 381.
[16] Leszek Kolakowski: id, str. 381.

Digitized by Google

predviđa da će biti držana u neznanju, neukosti, poniženju i fizičkoj iscrpljenosti, osuđena na uništavajuće teškoće i analfabetizam, trebalo da izvuče i smogne svoje snage za univerzalni prevrat, koji će ponovo uspostaviti izgubljenu čovječnost. (...)

Marx u suštini nije smatrao da proleterska revolucija treba da bude rezultat bijede. Isto tako, nikad nije prihvatio da pobošljanje položaja radnika treba da utiče na njihovu ‚prirodnu' revolucionarnu tendenciju. Niko to, također, nije prihvatio ni od kasnijih ortodoksa, iako je puno njih pogrdno pisalo o radničkoj aristokratiji, ili o onim slojevima koji se zbog životne sigurnosti i viših prihoda predaju ideološkim uticajima buržoazije — što ipak, na osnovu teorije, ne treba da nastane.«[17]

Kako se nada u pobjedu proletarijata ne može zasnivati ni na pravdi, a čak i kad bi navedene Marxove pretpostavke bile točne — što nisu — opet ništa ne bi dokazivale, to:

»Misao da će petsto hiljada godina ljudske vrste i pet hiljada godina pisane istorije uskoro završiti *happyendom* je izraz nade. Oni koji gaje tu nadu nisu u boljoj intelektualnoj situaciji nego oni koji je ne dijele. Marxova vjera u kraj ‚predistorije' je poziv, a ne naučna teorija, to je riječ proroka, a ne naučnika.«[18]

Ako bi se pokazala točnom Marxova teza da kapitalizam ne može neograničeno ekonomski uspješno funkcionirati, ni tada ne mora slijediti uspostavljanje socijalističkog društva. Naprotiv, može slijediti propast civilizacije, baš kao i neka drugačija kapitalistička forma.

Nije osnovana ni vjera da će kapitalizam propasti zbog gubljenja sposobnosti za razvijanje tehnike budući da razvijanje tehnike nije nikakva nužnost, a i kada bi bilo — radnička klasa nije nosilac ni takvog napretka. Da nije riječ niti o većoj produktivnosti rada u socijalizmu pokazuju, kaže Kolakowski, iskustva postojećeg socijalizma.

Ipak, i takva marksistička teorija imala je jakog utjecaja na radnički pokret, što međutim također ne govori o njezinoj naučnoj istinitosti. A s obzirom na to da još nigdje nije bilo revolucije o kakvoj je govorio Marx, to nema baš nikakvih empirijskih potvrda njegovih predviđanja.

Društvena efikasnost vjere u pobjedu proletarijata, pak, ima doista katastrofalne posljedice.

Teorijske nedorečenosti i unutrašnje napetosti marksističke teorije još nisu bile uočene, a pogotovu riješene kada je valjalo odlučiti se između čekanja ekonomske zrelosti kapitalizma i uspostavljanja vlasti tamo gdje je to politički izvedivo.

Marx, smatra Kolakowski, nije bio od velike pomoći:

»Prvi su prebacivali drugima da hoće da naruše prirodne zakone istorije — usprkos Marxu. Drugi su zamjerali prvima

[17] Leszek Kolakowski: id, str. 444—445.

[18] Leszek Kolakowski: id, str. 447.

Digitized by Google

da hoće da umjesto njih anonimni istorijski proces ‚izvede' revoluciju, što mogu čekati do svršetka svijeta. Marx je u tim sporovima bio pri pomoći kao izvor citata, ali, sastavljeni zajedno, citati nisu unaprijed odlučivali mnogo i, kao što to obično biva, služili su kao potpora prihvaćenim orijentacijama na nekoj drugoj osnovi.«[19]

Zatim se pokazuje na koji je način marksizam mogao postati osnovom, kako se kaže, krajnjeg despotizma u organiziranju društva, što možda i ne odgovara intenciji Marxove misli, u svakom slučaju, bila, kako je Kolakowski naziva, lenjinističko-staljinistička verzija ipak zaista samo verzija ili ne, tehnika ostvarenja Marxove ideje društvenog jedinstva svodi se na realnoj razini na despotizam kao »prirodno rješenje jer dosad nisu poznate druge tehnike koje vode do tog cilja.«[20]

Prigovori Marxu, dakle, odnose se na teorijsku formulaciju subjekta revolucionarnih promjena, na empirijsku osnovu teorijskih pretpostavki i na pokušaje praktične realizacije.

Rasprava o primjedbama Kolakowskog mogla bi se voditi s obzirom na Marxove tekstove, zatim s obzirom na marksizam i konačno, s obzirom na realne povijesne tokove pri čemu se Marxom ne možemo služiti samo kao *izvorom citata!* Nije, naime, baš posve jasna formulacija Kolakowskog, u vezi sa sporovima o oktobarskoj revoluciji, da je Marx u tim sporovima bio pri pomoći kao izvor citata. Misli li se da su se to »stranke u sporu« služile Marxom tek kao izvorom citata ili se misli da se Marxom i nije bilo moguće služiti drugačije do kao izvorom citata?

No, dakle, pripisuje se Rosi Luxemburg ukazivanje na činjenicu da Marx nije precizirao ekonomske uvjete koji bi činili neizbježnim propast kapitalizma, a njezin vlastiti pokušaj određenja također se pokazao neuspješnim. I ne samo da ih Marx nije objasnio, već takvih uvjeta niti nema. Na ovaj se način vraćamo raspravi o teoriji sloma, koja se ni u izvornom obliku nije pokazala osobito plodotvornom i u vezi s kojom je dostatno sjetiti se da se ona ne može pripisati ni Marxu niti većem broju marksista. Shvaćanje o »nužnosti« i »gvozdenim zakonima« također je neumjesno pripisivati marksistima, barem većini, makar i nekim Marxovim izdvojenim rečenicama usprkos. S druge strane, ni bijedu ni anarhičnost proizvodnje Marx nije držao razlogom VJEROVATNE i MOGUĆE ekonomske neefikasnosti kapitalističkog načina proizvodnje. Ali zakon o tendencijskom padu profitne stope jest. Da je bio u pravu pokazalo je vrijeme takvog razvoja kapitalizma kojim dominira prinuda na izvoz kapitala, stvaranje svjetskog kapitalističkog ekonomskog sustava, zaustavljanje razvoja zemalja Trećeg svijeta i zavisnih zemalja ... No, sve je ovo već ponavljanje, potrebno možda

[19] Leszek Kolakowski: id, str. 449.

[20] Leszek Kolakowski: id, str. 502.

Digitized by Google

samo stoga da se sjetimo da pisac očaravajućeg »Razgovora s đavolom« u političkoj ekonomiji nije naročito mjerodavan. Uvjetovanje opstanka pljačkom ostatka svijeta i usporavanje vlastitog mogućeg razvoja ne čini *neizbježnim* nadvladavanje društvenog sustava koji još samo tako može funkcionirati. Opći potop nekomu *može* biti zabavan (moguće je reći i niz sličnih banalnosti). Uostalom, mnogo ljepšu priču ima Kolakowski:

»Ta je pričica vrlo kratka i nezamršena, sadrži samo potku, pitanje i poruku.

POTKA: Psalamist govori o Bogu (PS. 136, 10.15): koji se oborio na Egipat s njegovim prvorođencima, jer beskrajno je milosrđe njegovo.

I bacio je Faraona i njegovu vojsku u Crveno more; jer beskrajno je milosrđe njegovo.

PITANJE: Što misle Egipat i Faraon o božjem milosrđu?

POUKA: Milosrđe i dobročinstvo ne mogu biti za svakoga. Upotrebljavajući te riječi, uvijek dodajmo: za koga. A kada činimo dobročinstva narodima, pitajmo ih također što misle o tome. Egipat, na primjer.« (L. Kolakowski: »Ključ nebeski«, GZH, Zagreb, 1983, str. 29.) Dio radničke klase smješten u Trećem svijetu, na primjer?

Primjedba o oktobarskoj revoluciji kao »uspostavljanju vlasti tamo gdje je to politički izvedivo«, a ne kao izrazu nemogućnosti daljnjeg društveno-ekonomskog razvoja unutar sustava svjetskog kapitalističkog proizvodnog odnosa, i opet ne vodi računa o činjenici da nakon Lenjina, i kada napustimo razinu puke pojavnosti, ne možemo govoriti o izoliranim nacionalnim ekonomijama.

Da li je, međutim, djelatna revolucionarna svijest proletarijata nužna ili barem vrlo vjerovatna posljedica razvoja kapitalizma?

Kod Marxa, vidjeli smo da tvrdi Kolakowski, nema uvjerljivih dokaza da bi tomu bilo tako. Nema ih ni u zbiljskim povijesnim tokovima kapitalizma niti postojećeg socijalizma. Klasna diferencijacija se ne produbljuje, bijeda odnosno odsustvo bijede ne bi ni trebali imati ikakvog utjecaja, ideja pravde nikakve djelotvornosti nikada nije imala, a i dalje ostaje nejasnim kako će klasa za koju je Marx predviđao da će biti »držana u neznanju, neukosti, poniženju i fizičkoj iscrpljenosti, osuđena na uništavajuće teškoće i analfabetizam« smoći snagu za univerzalni prevrat. Nije riječ ni o tehničkom napredovanju ili produktivnosti rada — dokazom je empirijsko stanje.

Ni s Kolakowskim nismo odmakli od Bernsteinovog postavljanja problema!

Digitized by Google

Zaista, na čemu je Marx temeljio tezu o revolucionarnosti radničke klase? I da li je ona doista revolucionarna?

* *
*

Trajno je bilo lakše odrediti što je buržoazija i kakvi su njezini interesi od onoga što je proletarijat i kakav je njegov interes... Na smijeh navode poneke mrzovoljne primjedbe o proletarijatu koje ni klasici(!) gdjegdje ne uspijevaju potisnuti. No, navode i na mnogo više! Pokazat će to razvoj suvremenih teorija revolucije.

U opširnom raščlanjivanju »Klasne borbe« Karla Kautskog Adam Przeworski pokazuje neodlučnost i različitost odgovora Kautskog na pitanje o tomu što je proletarijat i komentira: »Da bismo razumeli ovu ambivalentnost, valja imati na umu da se osnivačima naučnog socijalizma izgleda činilo da pojmu proletarijata nije ni potrebna nikakva definicija.«[21] Bili su to naprosto, kaže Przeworski, jadni i siromašni ljudi koji su se mučili pored strojeva.

Zbog tolike jednostavnosti opisa te manifest-apelacionih riječi »oni nemaju što da izgube...«, teorijski *manifestno* neprimjerenih *pojmu* proletarijata, došlo je do tolike zbrke da i danas razmatrajući izmijenjene motive za revolucionarnu izmjenu svijeta ili pak odsustvo takvih motiva, čujemo:

»Izmijenilo se, međutim, to da je pobijanje društva u razvijenim kapitalističkim zemljama izgubilo svoju *prirodnu bazu.* Dok je bijeda — to jest, lišenost onoga što je nužno za život, bila sudbina najvećeg broja, nužnost revolucionarnog prevrata društva mogla je biti po sebi jasna.« (Gorz)[22]

Otuda se onda odlučujućim drži saznanje potreba na kojima se temelji preobražaj društva, pa se ni time, ako je vjerovati piscu pogovora Gorzove knjige, ne stiže dalje od svespasavajuće teorije »proleterske kritike u ime istinskih ljudskih potreba«. Uostalom, čini se da Rudiju Supeku jest vjerovati jer se Gorzov stav i ne može drugačije tumačiti: »Ukratko, ono što proleteri suprotstavljaju materijalnim interesima kapitalista, državnim razlozima ekonomskim nužnostima, to nije njihov interes, to je *njihova ljudska potreba.*«[23]

Siromaštvo i bijeda proletarijata mogli su biti problemom prvih teorijskih formulacija revolucionarnog subjekta — i jesu bili problemom, kao što je pokazao Bernstein — no, odsustvo siromaštva i bijede pokazalo se još i većim problemom!

---

[21] Adam Przeworski: »Postajanje proletarijata klasom: proces nastajanja klase od ‚Klasne borbe' Karla Kautskog do najnovijih sporova u časopisu »Marksizam u svetu« 10—11/1984, str. 47.

[22] Andre Gorz: »Radnička strategija i neokapitalizam«, »Komunist«, Beograd 1971, str. 7.

[23] Andre Gorz: id, str. 165.

Digitized by Google

Zamjene za udobno objašnjenje revolucionarnosti radničke klase u njezinoj životnoj bijedi nalažene su u raznim novim varijantama — a mnoge i dalje polaze od izgubljene prirodne osnove pobijanja kapitalističkog društvenog sustava ili smatraju da na nju još valja ukazivati — i baš je po njima i najlakše razlikovati suvremene teorije revolucije. Razlike su upravo ovdje najjasnije i najdrastičnije.

Teorija nove radničke klase obično se povezuje s radovima Sergea Malleta, Andrea Gorza, Bruna Trentina i Alainea Tourainea te uz takve pojmove kao što su »radnička aristokracija« i »poburžoaziranje proletarijata«. Ukazuje se na društvene prilike njezina nastanka: porast općeg blagostanja i izjednačavanje stilova života u demokratsko-socijalnoj državi razvijenog kapitalizma kao obilježju stanovitog razdoblja (nešto kraćeg nego se očekivalo). Tek posve uzgred spomene se, u drugim svezama inače manje zapostavljene, ime Lelia Bassoa. A i tada se ovog teoretičara drži ponajprije autorom strategije radničkih borbi nazvane »antagonistička participacija«. Za teoriju socijalističke revolucije, međutim, mnogo je važniji način na koji Basso postavlja problem, temeljne pretpostavke njegove »antagonističke participacije«.

Lelio Basso, naime, polazi od veoma osobenog koncepta radničke klase.

Uobičajno je da se ovaj koncept smatra nedjeljivim od Bassovih teza o razlikovanju revolucija u centru i na periferiji kapitalizma te njegovom inzistiranju na tvrdnji da je revolucija u Rusiji »postavljena odozgo«, nije spontana posljedica »ruske zbilje« i da nije za nju bilo materijalnih pretpostavki (»Otuda se s velikim oprezom može govoriti o socijalizmu u vezi s tim revolucijama u zemljama gdje nedostaju materijalne osnove socijalističkog društva.«)[24] Dosljedno tomu, Basso naglašava da »socijalistička revolucija može konačno trijumfirati samo ukoliko porazi građanstvo u zemljama razvijenog kapitalizma«,[25] a da bi antikapitalistička i antiimperijalističke pobune mogle imati socijalističku perspektivu prijeko je potrebno »da se spoje sa socijalističkom borbom radničke klase kapitalistički razvijenih zemalja.«[26]

S tezom o nepostojanju materijalnih pretpostavki današnjim socijalističkim zemljama ne moramo se složiti uopće, a za postojanje socijalističke perspektive revolucija na periferiji kapitalizma tek u svezi sa socijalističkom borbom radničke klase razvijenih kapitalističkih zemalja možemo ustvrditi da u najmanju ruku vrijedi i obrnuto: da socijalistička narav borbe radničke klase u razvijenim kapitalističkim zemljama ovisi i o nje-

[24] Lelio Basso: »Izgledi evropske ljevice«, »Komunist«, Beograd 1971, str. 17—18.

[25] Lelio Basso: idem, str. 8.

[26] Lelio Basso: id, str. 19.

Digitized by Google

zinoj povezanosti s antikapitalističkim revolucijama na periferiji... i nastaviti se sporiti o tomu. Pogotovu se ne moramo složiti s objašnjenjem revolucija u nerazvijenim zemljama činjenicom da su tu »nova žarišta bijede«.[27] No bilo kako bilo, slagali se ili ne, ostaje bitan zadatak da se razumije radnička klasa u suvremenim kapitalističkim metropolama.

Razmatrajući razvoj pojma proletarijata kod Marxa, Basso prije svega upozorava na hegelijansko nasljeđe u njegovom ranijem tumačenju uloge proletarijata.

Tek se kasnije ustvrđuje dijalektika odnosa proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa kao »dinamika svojstvena cjelokupnom povijesnom razvitku,«[28] uvode se kategorije jedinstva proletarijata, njegova samooslobađanja, permanentne revolucije. Okosnicom Marxove teorije revolucije Basso drži teze po kojima sama revolucionarna volja nije dostatna za socijalističku revoluciju, objektivni razlozi revolucije su u osnovnom proturječju proizvodnih odnosa i snaga i oni su »urođeni« kapitalističkom razvitku pa je, prema tomu, revolucija i »nužan« i »unutrašnji momenat ovog razvitka«.[29]

Nakon upozorenja da Marx ipak nikada nije zanemario ulogu revolucionarnog subjekta pa, dapače, »u *Bijedi filozofije* potvrđuje se da 'od svih oruđa za proizvodnju, najveća je proizvodna moć sama revolucionarna klasa'«,[30] o radničkoj klasi Basso izriče slijedeće bitne stavove:

»Ostaje, dakle, čvrstom i u Marxovoj koncepciji revolucionarna uloga proletarijata. Jedino što mijenja naslov koji radničku klasu čini revolucionarnom klasom — nisu više bijeda ili neljudski uvjeti, a nisu više čak ni najamni odnosi, nego upravo njena homogenost s novim proizvodnim snagama, njena racionalnost u odnosu na zadaću tih snaga.«[31]

I još jednom, preciznije:

»S više se strana smatra da proletarijat danas više ne bi mogao biti revolucionarnom klasom, jer da više ne postoje uvjeti bijede kakvi su nekad postojali, pa se teži prikovati Marxa za njegovu mladenačku viziju. Ali u stvarnosti, kao što smo vidjeli, zreli Marx — hoću reći autentični Marx, to jest uistinu marksist — apelirao je ne na neki sirotinjski proletarijat, posljednju stepenicu društvene skale, već, naprotiv, na moderan i stručan proletarijat, koji je zbog svoje tehničke izobrazbe i svoje sposobnosti da vlada novim oruđima koje je stvorio čovjekov genije, također u stanju upravljati procesom proizvodnje.«[32]

---

[27] Lelio Basso: id, str. 19.
[28] Lelio Basso: id, str. 43.
[29] Lelio Basso: id, str. 59.
[30] Lelio Basso: id, str. 63.
[31] Lelio Basso: id, str. 65.
[32] Lelio Basso: id, str. 67.

Digitized by Google

Prema tomu, motiv revolucionarnosti proletarijata, njegove zainteresiranosti za revolucionarno nadvladavanje kapitalističkog društvenog sustava — a ne za reprodukciju sistema — nastaje u samom proizvodnom procesu i šire u cjelini društvene reprodukcije i temelji se na činjenici da je proletarijat *sposoban* sam upravljati procesom proizvodnje.

Dapače, proletarijat je za to *sve sposobniji* pa je suvremena radnička klasa *sve revolucionarnija ili čak upravo sada tek zaista revolucionarna. Revolucionarna, dakle, po mjeri njezine sposobnosti.*

No, da li je, samim tim što proletarijat *može* preuzeti vladanje »novim oruđima« i čitavim procesom društvene reprodukcije, ovo ujedno i *prijeko potrebno* ili barem *društveno opravdano* i zbog čega?

O tomu Basso kaže:

»No što je to što tjera proletarijat na revolucionarnu intervenciju? Zašto se on mora dokraja angažirati u ovoj borbi usmjerenoj na preobrazbu kapitalističkih proizvodnih odnosa u socijalističke odnose? (...)

Možemo sintetizirati promjenu orijentacije koja je prevladala u zrelom marksizmu utvrdivši da nepodnošljivost uvjeta života radnika, uvjeta tlačenja i izrabljivanja, trajno ostaje temeljom revolucionarne akcije, ali da se namjeste isključivo mamaterijalne nepodnošljivosti, što je izazvana bijedom, naglasak premješta malo-pomalo prema moralnoj nepodnošljivosti, prema nepodnošljivosti uvjeta tlačenja, nepodnošljivosti isključenja iz vlasti, i to upravo one klase koja progresivno stječe sve naslove da bi mogla sama upravljati podruštvovljenim procesom proizvodnje, a, dosljedno tome, stječe i sva prava na vlast da bi mogla upravljati cijelim civiliziranim društvom.«[33]

Otuda mogućnost i potreba marksističke antagonističke participacije (postepenih i sve radikalnijih reformi) koja ne umanjuje revolucionarnost radničke klase već ju povećava. Tako bi makar trebalo biti. Ali su već Marx i Engels uočili da je uz poboljšane materijalne uvjete života uporedo na djelu slabljenje, čak iščeznuće stvarne subjektivne revolucionarne volje. Stoga je Marx naglašavao, a Basso mu se u tomu pridružuje, trenutke neravnoteže i kriza kao neophodne uvjete revolucije. U vezi s tim Basso spominje Marxove stavove o odnosu engleske radničke klase prema irskom pitanju — a stav je vrlo oštar i jasan — te Basso, istina, ne drži potrebnim mijenjati teorijsku koncepciju, ali ju valja dopuniti:

»Dakle, proletarijat može trijumfirati samo u oštroj borbi, koja svoje najpovoljnije uvjete nalazi vjerovatno tada kad sjedini odlike razvijenog i zrelog proletarijata, sposobnog da upravlja društvom, s revolucionarnom gorljivošću masa koje su više

[33] Lelio Basso: id, str. 68—69.

Digitized by Google

izrabljivane i povrijeđene u svom nacionalnom osjećaju (seljak, Irci itd.).«[34]

Prema tomu, ipak revolucija »seljaka, Iraca itd.« nije doista socijalistička ako nije povezana s razvijenim i zrelim proletarijatom sposobnim da upravlja društvom.

Stoga socijalističku revoluciju prije svega treba očekivati u »zapadnom svijetu«. Ona tu ima objektivne pretpostavke. Ali ne u dovoljnoj mjeri i subjektivne. Slijedi potreba podsticanja svijesti o temeljnim društvenim proturječnostima, na prvom mjestu proturječnosti između društvenog karaktera proizvodnje i privatno-vlasničkog poretka društvenih odnosa (na koji se način Basso izjasnio o osnovnoj proturječnosti, a nasuprot »nečem nesumnjivo skolastičnom u diskusiji koja se vodi o onom što bi se imalo smatrati ‚temeljnim proturječjem' kapitalizma«[35]). Dozrijevanju svijesti o revolucionarnoj izjmeni proizvodnih odnosa, međutim, važno je uočiti, ne pomažu laburističke tendencije u radničkom socijalističkom pokretu, to jest, tendencije smještanja ili čak svođenja radničkih borbi *unutar* tvornica budući da se kapitalistička vlast više ne izražava (ili sastoji) u vlasti u unutrašnjim odnosima rada već prostire, a dade se iz Bassovih analiza naslutiti — i legitimira — mnogo šire, u monopolističkim odnosima na tržištu te svim manifestacijama političkog i društvenog života. Program dugotrajne antagonističke participacije zato obuhvaća sve aspekte društvenog života: od ubrzanja tehničkog progresa (ovaj na radničku klasu djeluje osvješćujuće zbog rastućeg proturječja između njezinog intelektualnog i kulturnog razvitka i potčinjenog odnosa prema kapitalu) do proširenja stvarne demokracije i sticanja svijesti o zbiljskoj vodećoj ulozi koju ima radnička klasa. Program je utoliko važniji što su usporedno na djelu i procesi integracije, ekonomski i ideološki. Zbog toga:

»U aktualnoj situaciji Evrope radnička klasa ne može biti smatrana *samo* kao povijesni nosilac revolucionarnih zahtjeva, ili *samo*, kao klasa koja je integrirana u kapitalističko društvo: ona je uvijek, makar potencijalno jedno i drugo.«[36]

Takav je Bassov način promatranja revolucionarnosti radničke klase. Njegove su teze mogle biti povod zanimljive rasprave no bile su zasjenjene tezama drugih teoretičara nove radničke klase.

Tendencija nestajanja tradicionalnog industrijskog radništva i njegova sve veća politička pasivizacija uz istodobni porast učešća tehničara i inžinjera u štrajkovima, te pojava antikapitalističkog studentskog pokreta krajem šezdesetih godina — a bez nastojanja da se rasprava o ovim novim događajima poveže s marksističkom političkom ekonomijom pa onda i cjelinom marksističke

[34] Lelio Basso: id, str. 84.
[35] Lelio Basso: id, str. 103.
[36] Lelio Basso: id, str. 171.

Digitized by Google

teorije revolucije i posebno pitanjem legitimiteta revolucionarnosti uprave radničke klase odnosno povezanosti bića te klase i njezine revolucionarnosti — uvjetovali su kako pojavu pojednostavljenih varijanti teorije nove radničke klase tako i očekivanje da ulogu radničke klase preuzmu marginalne društvene grupe.

Pa ipak je potrebno naglasiti vrijednost pojave i samo takve, osiromašene teorije nasuprot zadržavanju starih definicija radničke klase koje o promjenama u njezinoj strukturi ne kažu uopće ništa.

No i kritike teorije nove radničke klase su ozbiljne i to kritike koje su se čule već u vremenu njezina nastanka, ako trenutno i zanemarimo posrednu kritiku okretanjem marksističkih istraživanja klase u posve novim pravcima koje je slijedilo u narednom razdoblju.

»Gotovo svi radovi, a posebno studije F. Deppea, S. Aronowitza, N. Beckenbacha, S. Herkommera i U. Kadritzkea, podvrgavaju kritici teoriju o ‚novoj radničkoj klasi'«, kaže Zoran Vidaković ocjenjujući dosege ove teorije, kao i ostalih teorija koje polaze od navodnog izmijenjenog »težišta klasne borbe s tradicionalnog industrijskog radništva koje odgovara srednjoj fazi kapitalističke industrijalizacije (...) ka tehnički obrazovanim radnicima specifičnim za višu fazu kapitalističke akumulacije. (...) Njihovo bitno ograničenje sastojalo se u tome što su ovu razvojnu tendenciju predimenzionirali i odelili od celine radničke klase kao revolucionarnog subjekta čija su svojstva i mogućnosti uslovljeni novim — naučno-tehničkim — razvojnim oblikom produkcije kapitala.«[37]

Iz analize promjena u proizvodnom procesu slijedi, dakle, primjedba da je teorija nove radničke klase pridala pretjeranu važnost tek jednoj razvojnoj tendenciji pri čemu je neosnovano pretpostavila njezino jačanje i buduću sveobuhvatnost. Uz to, teorija nove radničke klase ima i negativne političke posljedice jer *doprinosi ionako izraženoj parcijalizaciji uvida u biće radničke klase* koje, naglašava Vidaković, tek treba promisliti i to u svjetskim, globalnim razmjerima.

Negativno djelovanje na teoriju i praksu radničkog pokreta što ju je imala teorija nove radničke klase doista su naglašavali gotovo svi kritičari teorije: Niels Beckenbach, Sebastian Herkommer i Ulf Kadritzke govore o zaokretu k reformističkim strategijama[38], a Frank Deppe o napuštanju osnovnih marksističkih kategorija.

Već 1971. godine Stanley Aronowitz poduzeo je temeljito istraživanje mogućnosti primjene teorije nove radničke klase na

[37] Zoran Vidaković: »Novi susret marksizma i proletarijata« u časopisu »Marksizam u svetu« 11/1974, str. 17.

[38] Niels Beckenbach, Bebastian Herkommer, Ulf Kadritzke: »O klasnom položaju tehnički i naučno kvalifikovanih najamnih radnika« u časopisu »Marksizam u svetu« 11/1974, str. 54.

Digitized by Google

Sjedinjene Američke Države da bi prosudio opstojnost teorijskih pretpostavki Malleta, Tourainea, Denića... Karakteristično je da tekst završava riječima:

»Prema tome, odgovor na naše glavno pitanje glasi: Sjedinjene Države nemaju novu radničku klasu.«[39]

Prigovor se ponovno sastoji u tomu da je prenaglašena jedna od razvojnih tendencija. Osim toga, nije kao bitna uzeta u razmatranje klasna razlika između tehnokrata i tehničara. Posebno nije analiziran odnos povećanja kvalifikacija i novih tehnologija da bi se moglo odgovoriti na pitanje da li nove tehnologije zbilja traže obrazovaniju radničku klasu u cjelini.

Očito je da iz takvih zaključaka valja izuzeti teze Lelia Bassoa. Ona dosta jednim dijelom pripadaju krugu ideja nove radničke klase, osobito ako se u raščlambi pojam »sposobnosti radničke klase«, koji uvodi Basso, ovaj poveže s obrazovanošću, na primjer. Tada je ova teza podložna kritici o nedovoljnoj istraženosti zbiljske odvojivosti odnosno neodvojivosti od razvoja novih tehnologija i tendencije razvoja proizvodnih snaga. Međutim, misao da bi radnička klasa bila sposobna sama dalje razvijati proizvodne snage nadvladava ograničenje fasciniranosti jednim, i to ipak manjim, dijelom radničke klase.

Ipak, ni ideja »sposobnosti« nije neupitna.

Misli li se, primjerice, na sposobnost čitave klase, barem u najrazvijenijim kapitalističkim zemljama, ili je ona privilegija samo jednog dijela klase? Da li sposobnost ovisi o svijesti o sposobnosti? Kada sposobnost postaje »volja za«?

U opreci spram činjenice/ideje kulturne i civilizacijske insuficijencije radničke klase činjenica/ideja da je danas ta klasa SPOSOBNA upravljati i procesom proizvodnje i društvom *jest* značajna za teoriju revolucije. Naime, uvažavanjem činjenice (ali za ustvrđivanje koje s nešto više samopouzdanja još nam nedostaju relevantna sociološka istraživanja) o rastućoj sposobnosti radničke klase otklanjamo Bernsteinov prigovor. Jer je taj prigovor jonako bio temeljen na sociološkim podacima/stanju, a ne na osobitostima kapitalističkog društvenog razvoja. Bitno je uočiti da NITI JEDNA TEZA MARKSISTIČKE POLITIČKE EKONOMIJE NE GOVORI I O NEMOGUĆNOSTI DA RADNIČKA KLASA VREMENOM POSTANE SPOSOBNA PREUZETI UPRAVLJANJE PROCESOM PROIZVODNJE. Trajno povećavanje društvene degradacije proletarijata ne proizlazi ni iz jednog zakona političke ekonomije kapitalizma. »Jačanje i produbljavanje klasnih suprotnosti« *ne* odnosi se na razvojni potencijal radničke klase niti je, dakako, u suprotnosti s podruštvljavanjem proizvodnje. Stoga je važnije pitanje da li iz zakona političke ekonomije kapitalizma slijedi MOGUĆNOST ili čak vrlo velika VJEROVATNOST da će radnička klasa steći sposobnost o kojoj govori Lelio Basso. I čini

[39] Stanley Aronowitz: »Da li Sjedinjene Države imaju novu radničku klasu?« u časopisu »Marksizam u svetu« 11/1974, str. 156.

Digitized by Google

se da je u pravu Lelio Basso kada tvrdi da tomu jest tako. Tu nije riječ samo o podruštvljavanju proizvodnje već i o tomu da se ideja o socijalističkoj revoluciji osniva na teorijski neospornoj tvrdnji da se kapitalistički način proizvodnje ne može neograničeno reproducirati jer ne samo što razvoj upravlja u interesu kapitala, već zbog osobitosti tog razvoja (tendencijski pad profitne stope, monopoli...) biva vremenom usporavan razvoj sam. PROLETERIJAT JE REVOLUCIONARAN SAMO AKO JE PRVO SPOSOBAN, A ONDA I ZAINTERESOVAN DA NASTAVI I PODSTAKNE RAZVOJ PROIZVODNIH SNAGA DRUŠTVA.

Lelio Basso želi pokazati da jest sposoban i da je STOGA revolucionaran. A budući da spomenute osobitosti (tendencijski pad profitne stope, monopoli...) otklanja samo prestanak proizvodnje za profit to je ZA REVOLUCIJU, KOJA MORA ZNAČITI OMOGUĆAVANJE DALJNJEG RAZVOJA PROIZVODNIH SNAGA ZAINTERESIRAN SAMO PROLETERIJAT ili, mnogo točnije, KLASA ODNOSNO KLASE KOJE NE ŽIVE OD PROFITA. I baš zbog toga je toliko značajna Bassova teza o »sposobnosti«.

Međutim, da li je suprotnost proizvodnih odnosa i proizvodnih snaga danas tako bjelodana da bi čitava jedna klasa bila zainteresirana da ju nadvlada te da bi imala i svijest o takvom »morati«?

Uvjerljivog odgovora nema ni kod teoretičara nove radničke klase ni kod Bassoa.

Kada je još 1964. godine Andre Gorz upozorio na »kvalitativne promjene u strukturi radne snage koja je, na svim razinama, prijeko potrebna za napredak društvenog procesa proizvodnje«,[40] mogle su njegove riječi biti povodom da se teorija klasa usmjeri istraživanju naravi proizvodnog rada u suvremenom kapitalističkom proizvodnom procesu odnosno postojećem odnosu društvenog i tehničkog rada. U svakom slučaju, bile su pozivom za konačnim napuštanjem drugo i trećeinternacionalskog uprošćavanja problema proglašenja tvorničkih i transportnih radnika, fizičkih radnika, jedinim istinskim pripadnicima radničke klase i to proglašenja spram kojeg nije bilo nikakve kritičke distance — barem nije držana marksističkom. Zapravo, takvo pojednostavljivanje i nije bilo izrazom samo zle volje ili neznanja, kako se to ponekad nastoji pokazati. Ono se u značajnoj mjeri temeljilo na ondašnjem stanju, to jest faktičkoj, ne samo brojčanoj, prevlasti tvorničkog fizičkog rada. Tadašnjoj industrijalizaciji pripadala je, dakako, industrijska radnička klasa.

Izmijenjene okolnosti nisu donijele neprilike prevladavajućoj teoriji radničke klase samo zbog iščeznuća drastičnih oblika bijede u najrazvijenijim kapitalističkim zemljama, već i zbog rastućeg broja onog dijela najamnih radnika za koje se prvo smatralo da

[40] Andre Gorz: »Capitalist Relations of Production and the Socially Necessary Labour Force« u časopisu »International Socialist Journal« vol. 9. br. 10/1964, str. 429.

Digitized by Google

nisu proizvodni radnici, da ne proizvode višak vrijednosti, poslije se uvidjelo da jasno razgraničanje proizvodnog od neproizvodnog rada u tehničkom smislu nije nimalo jednostavan posao, a najposlije se čak počelo uzimati da proletarijat čine svi najamni radnici bez izuzetka.

Dakako da je suvišno napominjati kako je razumijevanje svih najamnih radnika radničkom klasom u suprotnosti s Marxovom teorijom o klasama budući da je to van svake sumnje »opće mjesto« marksističke literature. Baš stoga je i zanimljivo pogledati o kakvoj je argumentaciji riječ.

U tekstu »Radnici i permanentna revolucija« Ernest Mandel tako kaže:

»Sažeto rečeno, karakteristično za položaj proletarijata je da su mu uskraćena sredstva za proizvodnju, kao i sredstva za život, zbog čega je proleter u društvu opšte robne proizvodnje prinuđen da prodaje svoju radnu snagu. U zamenu za nju on dobija nadnicu koja mu ne omogućuje da pribavi potrošna dobra neophodna za zadovoljavanje njegovih potreba i potreba njegove porodice. To je strukturalna definicija najamnika, proletera.«[41]

Na moguće pitanje da li je masa onih koji žive od najamnine suviše neodređena i uopćena, Mandel odgovara da je, s jedne strane, revolucija automatizacije u stvari proces industrijalizacije gotovo svih sektora privrede (poljoprivrede, distribucije, uslužnih djelatnosti i administracije) te da danas industrijski rad ima centralno mjesto u strukturi privrede, a s druge strane:

»... značajna je činjenica da se razlike između 'čisto' produktivnog neposrednog proizvođača, 'čisto' neproduktivnog službenika i 'poluproduktivnog' zanatlije sve više brišu, zahvaljujući tehnološkim promenama i navikama, i da savremeni proces proizvodnje pokazuje tendenciju za sve većom *integracijom* neposrednih i ne-neposrednih proizvođača, polukvalifikovanih radnika na tekućoj traci i polukvalifikovanih radnika iz sektora za obradu podataka, visokokvalifikovanih u odeljenjima za održavanje i popravku i visokokvalifikovanih stručnjaka za elektroniku. Rad u laboratorijama i istraživačkim odeljenjima pre početka, ‚aktualne' proizvodnje, kao i rad u dispečerskim i skladišnim odeljenjima posle završetka 'aktualne' proizvodnje, produktivan je rad, ako prihvatimo Marxovu definiciju rada iz *Kapitala*. Sav taj rad je neophodan za konačnu potrošnju i nije gubitak izazvan posebnim društvenim ustrojstvom privrede (na primer, troškovima prodaje).

Vraćajući se na već ranije izloženo, možemo reći da u istoj meri u kojoj treća industrijska revolucija, automatizacija, vodi ka industrijalizaciji poljoprivrede, distribucije, uslužnih delatnosti i administracije, jednom reči ka industrijalizaciji svih oblasti, u

[41] Ernest Mandel: »Radnici i permanentna revolucija« u časopisu »Marksizam u svetu« 11/1974, str. 28—29.

Digitized by Google

toj istoj meri kreću se u pravcu integracije stalno rastuće mase nadničara i radnika pod platom u homogeniji proletarijat.«[42]

Stoga:

»... postaje jasno da se radi o procesu sve veće homogenizacije proletarijata, a ne heterogenizacije.«[43]

O tomu da je na djelu homogenizacija proletarijata, po Mandelovu mišljenju, govore činjenice smanjenja razlike u nadnicama službenika i neposrednih proizvođača, sve sličniji uvjeti rada, društveni status i životna sredina, izjednačavanje uvjeta za reprodukciju radne snage...

Razumljivo je da se, polazeći od ovakvih stavova, i mada ne prihvaća političke zaključke Sergea Malleta, Mandel slaže sa ovim kada tvrdi da »samo priroda procesa proizvodnje u uslovima poluautomatizacije ili automatizacije teži da uključi sve nove društvene slojeve u radničku klasu.«[44]

Držim da je Mandelovo razmišljanje ipak toliko nekonzistentno da dovodi u sumnju valjanost njegovih zaključaka.

U definiciju proletarijata Mandel kao kriterij razlikovanja unosi najamninu. U argumentaciji pak, vidjeli smo, *naglašava proizvodni karakter koji ima rad sve većeg broja najamnika. Čemu je onda potrebno uopćavanje najamninom?*

Istina, u naročitim prilikama i Marx je smatrao da je potrebno dopuniti pojam proizvodnog rada. Ovo je odlično uočio Miloš Nikolić:

»... pojam proizvodnog rada nema nikakve veze sa sadržajem rada. Zato Marx piše: 'Na primer, u nastavnim zavodima mogu učitelji da budu puki najamni radnici za preduzetnika nastavnog zavoda... Iako prema učenicima nisu proizvodni radnici, oni su to prema svom preduzetniku. On razmenjuje svoj kapital za njihovu radnu snagu i bogati se ovim procesom. Isto je kod pozorišnih preduzeća, ustanova za razonodu itd.' Istina, Marx odmah dodaje: 'Sve ove pojave kapitalističke proizvodnje u ovoj oblasti toliko su beznačajne upoređene sa celokupnom proizvodnjom da se mogu potpuno zanemariti.' (MED, 24/313—314). Ovo poslednje se danas, s obzirom na univerzijalizaciju robno-kapitalističkog oblika, više ne bi moglo reći.

Na jednom mestu u svojim spisima Marx predviđa takvu univerzijalizaciju robno-kapitalskog oblika i za takvu situaciju 'koja izražava limit' kaže: 'A u tom slučaju može se uzeti kao karakteristično za *proizvodne radnike*, tj. za radnike koji proizvode kapital, to da se njihov rad ostvaruje u *robi*, u materijalnom bogatstvu. I tako bi *proizvodan rad* pored svoje glavne karakterne crte koja nema nikakve veze sa *sadržinom rada*

[42] Ernest Mandel: idem, str. 35—36.
[43] Ernest Mandel: id, str. 36.
[44] Ernest Mandel: id, str. 35.

Digitized by Google

i od nje je potpuno nezavisna, dobio drugu, od prve različitu, sporednu karakternu crtu.' (MED, 24/313)«.[45]

Kada Mandel tvrdi da je danas sve različitiji rad prijeko potreban za konačnu potrošnju i stoga proizvodan, onda je očito da nije riječ o »graničnim slučajevima«. A ni tada Marx nije smatrao da bi najamnina bila dodatni kriterij! I mi ne vidimo po čemu bi ona to bila danas.

Dokazati, međutim, da gotovo sav rad postaje proizvodan bilo bi doista značajno.

Ipak, već ovim je otvoren put istraživanju proizvodnog rada u vremenu suvremene tehnološke revolucije.

Ako nije bijeda to što tjera radničku klasu na revolucionarnu izmjenu društva, ako proletarijat postaje sve sposobniji preuzeti upravljanje proizvodnim procesom i društvom te su kapitalisti (*sve* »frakcije buržoazije«) nepotrebni i suvišni, ako postoji čak i mogućnost da sve veće oblasti rada postaju dijelom proizvodnog rada, upravo sam proizvodni rad pa sve veći broj radnika, najamnika ne samo da dijeli sudbinu proletarijata već postaju baš taj isti proletarijat, ako, dakle, *tako* stoji s proletarijatom (barem u najrazvijenijim kapitalističkim zemljama) pa uz suprotnost proizvodnih odnosa i snaga što se ogleda u teškoćama proizvodnje uslijed djelovanja zakona o tendencijskom padu profitne stope, imamo i »kvalitetan subjektivni faktor«, koja je društvena činjenica bitan motiv za revoluciju?

Ostavljajući po strani čitav kompleks rasprave o socijalnoj motivaciji, čini se jedan njezin dio postao nezaobilazan u teoriji socijalističke revolucije. Riječ je o iracionalnosti društvenog sistema kao bitnom motivu revolucije.

Složimo li se, naime, makar s onim dijelom Dahrendorfove rekonstrukcije nenapisane 52. glave III toma »Kapitala« — »Klase« — u kojem se upozorava da »sam klasni položaj« odnosno »ekonomski uslovi egzistencije nisu sami po sebi dovoljni za formiranje klasa« te da »kao takvi, oni su pasivni i ne stvaraju nikakvu stvarnu suprotnost, mada proizvode *jaz između životnog položaja radnika i životnog položaja kapitalista*«[46] (kod Dahrendorfa je potcrtan navod iz »Kapitala«) pa se stoga podsjeća na Marxove riječi iz »Njemačke ideologije« da »Pojedine individue čine jednu klasu samo utoliko, ukoliko moraju voditi zajedničku borbu protiv druge klase«[47] i zaključuje da su za Marxa »formiranje klasa i klasni sukob (...) bile pojave koje spadaju u područje politike«[48], a budući da politika, dakako, nije skup događaja bez

---

[45] Miloš Nikolić: »Marx o radničkoj klasi«, navedeni tekst, str. 22—23.

[46] Ralf Dahrendorf: »Marxov model klasnog društva« u časopisu »Marksizam u svetu« 8/1980, str. 56.

[47] Ralf Dahrendorf: idem, str. 57.

[48] Ralf Dahrendorf: id, str. 60.

Digitized by Google

ikakvog smisla i međusobne povezanosti to je očito da na ovoj razini rasprave zbilja moramo uvažiti argumentaciju iz područja »motivacije za djelovanje«.

Ernest Mandel, na primjer, drži da se tek u sadašnjem vremenu, kada je proletarijat zaposlen i nahranjen, pažnja može usmjeriti prema onom što je doista bitno — Mandel to naziva »bitnijim elementima eksploatacije«[49] — naime, pitanje radničke kontrole. Samo radničko upravljanje otklanja besmisao kapitalističke proizvodnje, nepotrebnu hijerarhiju i despotsku organizaciju rada. Kern i Schumann pak jasno pišu da nužnost socijalizma nije u slomu već u iracionalnosti sistema koja se izražava u nesrazmjeru između potencijalnog razvitka normi obrazovanja, norme potrošnje te stvarnosti rada.

Na sličan zaključak upućuje i razmatranje Branka Horvata o »putevima prelaska na radničko samoupravljanje u razvijenim kapitalističkim zemljama«[50] u kojem se temeljnom »točkom u kojoj sistem nije uspio« smatra neuspjeh u radnom procesu: radnici su naprosto nezadovoljni na poslu. Što se pod takvom formulacijom upravo misli možemo razumjeti čitajući analizu komparativne organizacije i efikasnosti kapitalističkog, etatističkog i socijalističkog modela proizvodnje i društva u »Političkoj ekonomiji socijalizma«.

Neefikasnost kapitalističke organizacije na razini poduzeća izražava se u nedostatku odgovarajuće motvacije za rad (»Kako radnik ne radi za sebe, nego za nekoga drugoga — za gazdu — njegov radni napor nije optimalan.«[51]), golemi su troškovi prijeko potrebnog stalnog nadzora, oslabljen je poticaj za inovacije, ponašanje direktora ne podliježe efikasnoj sankciji (»Direktori prave greške, a dioničari su kažnjeni. Proces zamjene neefikasne uprave je spor i slabog učinka. Najradikalnija presuda tržišta, stečaj, društveno je vrlo skupa stvar.«[52]), procedura pogađanja oko nadnica je skupa, oduzima vrijeme i energiju. Na razini narodne privrede to izgleda ovako: »Klasni antagonizmi onemogućavaju optimalnu upotrebu raspoloživih ljudskih resursa. Dolazi do golemog *rasipanja talenata*«[53], iracionalna je distribucija dohotka jer onemogućava povećanje ekonomskog blagostanja i jer smanjuje potencijalnu proizvodnu efikasnost privrede, društvena je kontrola nemoguća, resursi su loše raspodjeljeni, ograničeno je društveno planiranje, a »Nekoordinirane ekonomske odluke izazivaju privredne cikluse, nezaposlenost i golemo rasipanje

[49] Ernest Mandel: »Radnici i permanentna revolucija«, navedeni tekst, str.

[50] Branko Horvat: »Putevi prelaza na radničko samoupravljanje u razvijenim kapitalističkim zemljama« u časopisu »Gledišta« 5—6/1979.

[51] Branko Horvat: »Politička ekonomija socijalizma«, navedeno izdanje, str. 162.

[52] Branko Horvat: idem, str. 163.

[53] Branko Horvat: id, str. 164.

Digitized by Google

materijalnih resursa. Kao posljedica, stopa privrednog rasta je niža nego što bi inače mogla biti«[54]. Tu su zatim rasipanje u procesu poslovanja i skupo državno održavanje ravnoteže između suprotnih interesa rada i kapitala. Dakako da onda doista slijedi ono što je Horvat i stavio u naslov narednog poglavlja, naime, »poželjnost socijalizma«.

Proletarijat, moderni proletarijat, prema tomu, zaista izražava interese većine društva, interes za promjenama društvenog sistema. Dakle, jest revolucionaran.

* * *

Nasuprot tvrdnjama o sve većoj revolucionarnosti proletarijata u razvijenim kapitalističkim zemljama — koja sociološki i nije baš uvijek posve vidljiva i možda upravo stoga — grupa tzv. tijermondističkih teoretičara odriče tom proletarijatu ikakvu revolucionarnost.

Naime, prihvaćanje ekonomskih objašnjenja što ih je dao tijermondizam, a prije svega tvrdnja o upravo eksploataciji zavisnih zemalja od strane razvijenih, unijela je bitne novine i u dio teorije revolucije koji se odnosi na subjekt revolucije.

Govoreći o »poziciji radničke klase na međunarodnom planu« u dijelu o međunarodnoj proleterskoj solidarnosti, Arghiri Emmanuel kaže: »Nade koje je revolucionarni marksizam polagao u ovu solidarnost bile su posljednjih godina tako grubo iznevjerene da je možda vrijeme da se oslobodimo ovog tabua.«[55] Temeljeći svoje teze dijelom i na čuvenim Engelsovim i Lenjinovim navodima o »radničkoj aristokraciji«, Emmanuel tvrdi da su klasici marksizma izvjesne privilegije koje radnička klasa može imati od imperijalističke politike njihovih zemalja uvijek shvaćali privremenim i prolaznim te ograničenim na uski sloj radnika. No, danas je solidarnost interesa kapitalista i radnika tako objektivno utemeljena da nipošto više nije privremena, a obuhvaća gotovo sve dijelove radničke klase razvijenih zemalja. S obzirom na to, klasne suprotnosti u razvijenim kapitalističkim zemljama istina još uvijek postoje ali su u bitnom oslabljene.

Stoga je danas međunarodna proleterska solidarnost postala povijesna besmislica, a radnici najrazvijenijih zemalja nalaze se čak u prvim redovima borbe za obranu nacionalnih interesa.

U vezi s ovom tvrdnjom, Emmanuel navodi različiti odnos kapitala i proletarijata Francuske prema alžirskoj revoluciji, od kojih je odnos proletarijata — treba li i reći — reakcionarniji.

Tako, osnovna proturječnost suvremenog svijeta više nije ona između rada i kapitala već između ugnjetačkih i ugnjetenih zemalja pa se stoga jezgra revolucionarnog proletarijata više ne

---

[54] Branko Horvat: id, str. 166.

[55] Arghiri Emmanuel: »Nejednaka razmjena« II, »Komunist«, Beograd 1974, str. 27.

Digitized by Google

nalazi u centru nego na periferiji svjetskog kapitalizma, kaže Samir Amin.

Tek pobuna proletarijata na periferiji može pogoršati uvjete eksploatacije u centru, eksploatacije onog proletarijata koji danas uz »okove« IMA što izgubiti.

Slično razmišljaju Sweezy i Baran kad u »Monopolnom kapitalu« pišu o američkoj radničkoj klasi kao potpuno integriranoj u društveni sistem kapitalizma:

»Odgovor tradicionalne marksističke ortodoksije — da će industrijski proletarijat morati konačno dići revoluciju protiv svojih kapitalističkih ugnjetača — nije više uvjerljiv. Industrijski su radnici manjina američke radničke klase koja se dalje smanjuje, i njihovo organizirano jezgro u bazičnim industrijama je u velikoj mjeri integrirano u sisteme kao potrošač i ideološki preparirani članovi društva. Oni nisu, kao što su industrijski radnici u Marxovo vrijeme bili, posebna žrtva sistema, iako su oni pogođeni elementarnošću i iracionalnošću zajedno sa svim drugim klasama i slojevima — od nekih više od nekih manje.«[56]

S druge strane, Charles Bettelheim tvrdi da teorijski nedostaci Emmanuelovog koncepta baš osobitom oštrinom izbijaju u njegovim filozofskim i političkim konzekvencama.

Bettelheim polazi od, po njegovu mišljenju, temeljne razlike njegova i Emmanuelova shvaćanja, naime, od priznavanja odnosno nepriznavanja postojanja »epistemiološkog reza« u Marxovu misaonom razvoju te razlike proleterskih klasnih pozicija koje proizlaze iz tog »reza«. Razlika među njima tako odgovara postojanju dviju struja revolucionarne misli i akcije: jedne što preuzima stajalište »zrelog Marxa« i druge što ostaje na »predkritičkim« pozicijama. Ova potonja, u temelju sitnoburžoaska, danas je, tvrdi Bettelheim, relativno široko rasprostranjena te obuhvaća anarhistički pokret, »ultraljevicu« i revolucionarne struje Latinske Amerike. Bitna njezina osobina jeste odbacivanje vodeće uloge proletarijata te odricanje i samog postojanja ikakvog sukoba proletarijata i buržoazije kao osnovnog antagonizma suvremenog kapitalizma. Dakako, Emmanuel da pripada ovoj drugoj struji.

Bettelheim dopušta zbiljnost i težinu problema buržoaske ideološke dominacije, ali drži da se otuda, ako smo marksisti, ne može izvoditi postojanje tako širokog poburžoaziranja proletarijata dok god se reproduciraju kapitalistički proizvodni odnosi. Dakako da odbacuje Emmanuelovo nastojanje da takvo shvaćanje pripiše i Lenjinu. Tvrdi da je sitnoburžoaskim ideologijama osobeno negiranje klasne borbe unutar zemalja suvremenog kapitalizma te njezina zamjena proturječnostima bogatih i siromašnih zemalja.

---

[56] Paul A. Baran i Paul M. Sweezy: »Monopolni kapital«, »Stvarnost«, Zagreb 1969, str. 329.

Digitized by Google

Stoga i pored doista primjerene, ali teorijski nekoherentne s obzirom na marksističke kategorije, podrške borbi ugnetenih naroda, po Bettelheimovu shvaćanju. Emmanuel ne može ni tu borbu sagledati u zbiljskom kontekstu budući da zanemaruje uistinu najbitniju činjenicu, naime, da se MODERNI PROLETARIJAT NALAZI U INDUSTRIJSKIM ZEMLJAMA I DA JE ON GLAVNI PROIZVOĐAČ SVEKOLIKOG BOGATSTVA. »Još općenitije rečeno, 'ignorirane' su tako istovremeno i temeljna proturječnost na nivou klasne borbe, proturječnost između buržoazije i proletarijata, i temeljna proturječnost društvenih formacija, proturječnost između proizvodnih snaga i odnosa proizvodnje.«[57]

Rječju, samo radnici mogu biti eksploatirani, ne i kapitalisti.

Ipak, ni Bettelheim ne može posve zanemariti očito. Zato kaže:

»Događa se, istina, da kapitalisti koji eksploatiraju radnike neke druge zemlje *relativno* smanje eksploataciju kojoj su izloženi radnici njihove vlastite zemlje, u namjeri da ih pokušaju korumpirati stvarajući 'radničku aristokraciju', ali nije moguće radnike čija je stopa eksploatacije tako *relativno* smanjena zbog toga označiti kao 'eksploatatore' radnika dominiranih zemalja, jer su oni sami izloženi intenzivnoj eksploataciji. Činjenica da se ti radnici mogu, po Engelsovom izrazu, 'poburžoaziti' nešto je sasvim drugo što pripada *ideološkim odnosima* a ne proizvodnim odnosima.«[58]

Imamo tako sada već doista dvije krajnosti: od pripisivanja proletarijatu nekakva osobitog EUROPSKOG duha do proglašavanja proletarijata pripadnicima eksploatatora. No, na kraju, i nisu se ove teorije pokazale baš ni toliko različitim... Još ako bismo se sada počeli služiti citatima »klasika«, a ne vodili računa o bitnim kategorijama Marxove političke ekonomije — zbrka kao da bi bila potpuna.

Tako smo razmatrajući teorije o subjektima revolucionarnih promjena dospjeli u situaciju da kažemo »zbogom proletarijatu«, da ga tražimo u trećem svijetu, da ga vidimo samo u obrazovanom i stručnom proletarijatu razvijenih kapitalističkih zemalja, da ga nalazimo u »zrelim pojedincima«... Čini se da ne možemo naći drugo objašnjenje do onoga koje stanje u teoriji tumači gotovo navlas istim stanjem u strukturi MODERNE SVJETSKE RADNIČKE KLASE.

Držim da najtočniju i najobuhvatniju analizu globalnog stanja i suvremenog radničkog pokreta i teorija o subjektima revolucionarnih promjena nalazimo kod Zorana Vidakovića.

U radu »Novi susret marksizma i proletarijata« Zoran Vidaković, u vezi s teorijom marksizma, naglašava da su ZBIVANJA U MARKSIZMU UISTINU SAMO ASPEKT POVIJESTI RADNIČKE KLASE, tako da

---

[57] Charles Bettelheim: id, str. LVII.

[58] Charles Bettelheim: »Teorijske napomene« u knjizi A. Emmanuela »Nejednaka razmjena« II, navedeno izdanje, str. 166.

Digitized by Google

»I kad se čini da pojedine struje marksizma napuštaju radničku klasu kao teorijsku poziciju, da osporavaju njen istorijski subjektivitet i sumnjaju u njen identitet — u nekim aspektima socijaldemokratske i staljinističke dogmatike, kao i, kritičke teorije', filozofsko-antropološke kao i strukturalističke interpretacije marksizma — reč je o ekstrapolaciji protivrečnih momenata istorijske prakse radničke klase.«[59]

Bitno je uočiti da, međutim, nije riječ o povijesnom razvoju proletarijata, ne SAMO o tomu, već da svi proturječni momenti POSTOJE DANAS JEDAN PORED DRUGOG TE SU ČAK PRIJEKO POTREBNI ZA FUNKCIONISANJE SUVREMENOG SVJETSKOG KAPITALIZMA. Industrijsko radništvo je danas u bitnom podijeljeno pa, kako kaže Vidaković, dijeli se na industrijsko radništvo čija se vrijednost i cijena radne snage, uvjeti rada i potrošnje formiraju u klasnoj borbi između kapitala i buržoaski slobodnog najamnog rada i industrijsko radništvo lišeno socijalnih i političkih prava podvrgnutog nadeksploataciji pomoću vanekonomske prinude na tržištu radne snage i u procesu rada. Ovo se podudara s podjelom između matroloskih i neokolonijalnih industrijskih proleterskih klasa. Slijedi podjela s obzirom na razlike u organskim sastavima kapitala. Ova se podjela izražava u razlikama u znanstveno-tehnološkoj razvijenosti i tehničkoj opremljenosti rada te razlikama profitnih stopa, akumulativnih sposobnosti pojedinačnih kapitala i sektora kapitalističke proizvodnje.

»Nasuprot tendenciji izjednačavanja uslova proizvodnje kapitala konkurencijom, međunarodna restrukturacija pod hegemonijom supermonopola održava i produbljuje razlike. Podiže stepenaste piramide u produkciji kapitala, jer je to bitan uslov za međunarodnu maksimalizaciju viška vrednosti i suzbijanja pada profitne stope. U tom smislu podela radništva nije posledica razlika u uslovima proizvodnje kapitala, već se te razlike zasnivaju podelom radništva prema načinu upotrebe radne snage, i segregacijom tržišta radne snage.

Iz toga proističe *tendencija stepenaste podele radne snage prema obliku proizvodnje viška vrednosti:* sektori i područja u kojima se stopa eksploatacije povećava istiskivanjem apsolutnog viška vrednosti u ekstenzivnom obliku; zatim apsolutnog viška vrednosti, koji preovlađuje, i u sektorima i fazama proizvodnje kapitala gde se proizvode naoružanje, investiciona oprema i naučno-tehnološki, odnosno informatički potencijal, dakle sva sredstva koja monopolskom kapitalu omogućuju povećano istiskivanje viška vrednosti u drugim sektorima i fazama.

Ova tendencija stepenaste podele radne snage prema načinu crpljenja viška vrednosti predstavlja *ključ međunarodne*

[59] Zoran Vidaković: »Novi susret marksizma i proletarijata« u časopisu »Marksizam u svetu« broj 11/1974, str. 11.

Digitized by Google

podele rada, i prema tom ključu se vidi stratifikacija klasa industrijskih radnika u svetskim razmerama.«[60]

Budući da je, dakle, ovakva stepenasta međunarodna podjela rada *potrebna kapitalu danas to se klasna struktura može razmatrati samo u međunarodnim razmjerima.*

Vidaković upozorava da se klasna struktura zavisnih zemalja, klasno određenje masa beskućnika, gladnih i socijalno nemoćnih ne može tumačiti analogijom s lumpenproletarijatom i sličnim pojavama poznatim iz prošlosti Evrope i Sjeverne Amerike.

Ali isto tako prijeko potreban uvjet globalne produkcije i reprodukcije kapitala jest i obrazovano radništvo razvijenih zemalja — *sve su te mase ista radnička klasa.* No toliko je podijeljena različitim radnim i životnim položajem pa i različitim interesima da se teško ili nikako ne dolazi do svijesti o bitnom zajedništvu.

»Razdeljene međunarodnim antagonističkim procesima, čiju matricu čini globalni materijalni i društveni proces kapitala, pojedinačne proleterske, subproleterske i poluproleterske klase u različitim regijama i zemljama rastočenog svijeta posjeduju — pre nego što se u univerzalnoj oslobodilačkoj praksi konstituišu u revolucionarne klase i subjekte socijalizma — samo pojedinačne *isečke proleterskog klasnog bića* i tome odgovarajuću *partikularnu praksu* u klasnoj borbi, *partikularnu klasnu svest, redukovane i mistifikovane interese.*«[61]

Otuda više ne vrijedi ni za radničku klasu »de te fabula narratur«! Ni jedan se aspekt revolucije ne može više razmatrati izvan svjetskog konteksta produkcije i reprodukcije kapitala. Ne vrijedi više SAMO ENGLESKA ILI SAMO PROTIV ENGLESKE! Čitav je svijet potencijalno revolucionarno žarište, jače dakako tamo gdje je eksploatacija grublja, ali jako i tamo gdje je intenzivnija. NI JEDNA DOSADAŠNJA REVOLUCIJA SA SOCIJALISTIČKOM ORIJENTACIJOM NIJE IZVEDENA PROTIV »KAPITALA«, PROTIV EKONOMIJE NITI PROTIV MARXOVE TEORIJE REVOLUCIJE. SAMO SU ZADACI I PROBLEMI PRIJELAZNOG RAZDOBLJA SVUDA RAZLIČITI, VEĆ PREMA MJESTU U MEĐUNARODNOJ PODJELI RADA KOJU JE NEKA ZEMLJA IMALA U GLOBALNOM KAPITALISTIČKOM SISTEMU.

Stoga ne bi stajala tvrdnja Adama Przeworskog da je izvor neodređenosti pojma proletarijata u samoj dinamici razvoja kapitalizma nego je ona i u *sadašnjem* kapitalizmu.

Samo su rijetki marksistički teoretičari sagledali ovu cjelinu svjetskog kapitalizma te čak i za njih vrijedi zlobno-žalosna

---

[60] Zoran Vidaković: »Preobražaj klasa i subjekti emancipacije u trećem svetu« u časopisu »Marksizam u svetu« broj 7/1984, str. 9.

[61] Zoran Vidaković: id, str. 16—17.

Digitized by Google

primjedba E. P. Thompsona o »intelektualcima obično slabo obaviještenima o vlastitoj radničkoj klasi«.

Pa ako je istina to što kaže Alain Touraine, naime da »nije, dakle, ni u kom slučaju reč o nestajanju sindikalnog pokreta ili radničke klase; međutim, radnikovo životno iskustvo stečeno na radu i sama klasna svest preobražavaju se sve teže u klasno delovanje«,[62] ako je, ponavljam to istina — odgovornost je dobrim dijelom i na marksizmu. Ne razumijeti što se danas uistinu zbiva sa svjetskim proletarijatom isto je što i odustati od još uvijek postojećih potencijala marksizma i od revolucije. S tim se valja suočiti. Što prije — to bolje.

[62] Alain Touraine: »Sociologija društvenih pokreta«, »Radnička štampa«, Beograd 1983, str. 53.

Digitized by Google

Dragutin V. Marsenić

Akumulacija — motiv privređivanja i pokazatelj poslovnog uspeha radnog kolektiva

U ovom prilogu će biti izloženi politekonomski kontekst i implikacije proširene reprodukcije sa stanovišta formiranja akumulacije u uslovima socijalističkog samoupravljanja. Pri tome će se najpre saopštiti neke najvažnije predpostavke i postulati, zatim će se pružiti empirička građa formiranja akumulacije tokom 80-ih godina te sistemski uslovi pod kojima se taj društveni tok formiranja akumulacije odvijao i kritika tih uslova. Prilog ćemo završiti izlaganjem aktuelnih pogleda i kontroverzi o formiranju akumulacije koji se javljaju i javno artikulišu u debati o privrednoj reformi. Pri tome ćemo dati sopstveno viđenje i opredeljenje povodom dilema koje se tu javljaju i obrazloženje pretpostavki koje na početku priloga saopštavamo.

Najvažnije pretpostavke i postulati

1. Socijalističko samoupravljanje nije društveni odnos koji po svim najvažnijim pitanjima društvenih uslova pod kojima se u njemu odvija rast i razvoj privrede treba da se razlikuje od drugih danas postojećih i vladajućih društvenih odnosa u svetu. Naprotiv, ono kao društveni odnos mora biti otvoreno za sve sistemske i druge solucije koje postoje i deluju u drugim

Digitized by Google

društvenim odnosima i ovima daju u političkom smislu demokratski karakter a u ekonomskom smislu ih čine efikasnim ili doprinose njihovoj ekonomskoj efikasnosti.

2. Socijalističko samoupravljanje na ovom nivou ekonomske razvijenosti pretpostavlja robnu proizvodnju. Svaki oblik negiranja robne proizvodnje u masovnijim (ili opsežnijim) razmerama vodi slabljenju a ne retko i ukidanju unutrašnjih pobuda i motivacija ljudi da svoj rad i upotrebu raspoloživih resursa usmere u proizvodnju onih dobara kojima će maksimizirati svoje zarade te da svoje zarade usmere na pribavljanje onih dobara kojima će maksimizirati zadovoljavanje svojih potreba. Robna proizvodnja je i pretpostavka da se racionalno odmerava srazmera između sadašnje i buduće (sada odložene i u budućnosti očekivane) potrošnje odnosno da se racionalno odmeravaju vremenske preference u potrošnji bez čega inače nema ni racionalnog odnosa prema akumulaciji.

3. Robna proizvodnja pretpostavlja preduzeće kao bazičnu organizacionu jedinku proizvodnje. Preduzeće se prema sredstvima za proizvodnju odnosi kao prema kapitalu koji se mora oplođavati. Ono se i prema radnoj snazi odnosi kao prema faktoru proizvodnje koji ima svoju cenu. Preduzeće svoje ekonomske performanse ostvaruje prvenstveno preko i posredstvom preduzetništva bez kojeg inače izostaje svako njegovo trajnije napredovanje. Meru ekonomskog napredovanja preduzeća čini dobit koja se u relativnom izrazu javlja kao stopa dobiti, koja odmerava višak prihoda nad rashodima u odnosu naspram angažovanog kapitala.

4. Iz prednjeg postulata sledi da robna privreda mora biti tretirana kao celovit sistem razmenskih odnosa a nikako samo kao razmenski odnosi materijalnih dobara i usluga kao roba. To dalje znači da mora postojati i biti uvažavano i tržište kapitala i tržište radne snage (pored tržišta materijalnih dobara i usluga kao roba) ili robne privrede nema. Odnosno »okrnjena« robna privreda implicira čitav niz neželjenih posledica koje nisu ništa manje izopačene nego što je i njeno potpuno negiranje te podvrgavanje celog razvojnog toka administrativnoj regulaciji.

5. Nestabilnost je inherentno svojstvo robne privrede. Drugim rečima, robna privreda stalno prolazi kroz stanja neravnoteže ponude i tražnje, globalne i/ili parcijalne. Sa tim se vezuju i manji ili veći gubici učesnika u proizvodnji i razmenskim odnosima koji u agregiranom izrazu odmeravaju troškove kod kojih su izostali rezultati u zadovoljavanju ljudskih potreba. Gubici se javljaju i kao negativna akumulacija. Oni su svojevrsna dekapitalizacija društvenog kapitala. Inherentna nestabilnost robne privrede predpostavlja njenu regulaciju. Me-

Digitized by Google

đutim, regulacija ne sme biti usmerena na narušavanje motivacione strukture robnih proizvođača niti se pak njome sme zadirati u potrošačku slobodu građana. Njena je svrha da »nametne« robnim proizvođačima one institucionalne uslove proizvodnje u kojima će oni ostvarujući svoje ciljeve doprinositi ostvarivanju i društvenih ciljeva. Odnosno, reč je o regulaciji kojom se društveni ciljevi transformišu u ekonomske preference robnih proizvođača. Ili njena je svrha da kupcima u domenu potrošnje učini atraktivnim ona dobra čija je potrošnja iz raznovrsnih razloga u datom momentu poželjna i sa stanovišta društva u celini odnosno sa stanovišta aktera ekonomske politike. Svakom se regulacijom dakle simuliraju određeni tržišni uslovi koji privrednim subjektima čine atraktivnim ekonomska ponašanja koja su društveno poželjna.

6. Socijalističko samoupravljanje je duboko protivrečan društveni odnos. Ono se kao društvena praksa suočava sa konfliktnošću interesa raznovrsnih socijalnih grupacija. Jedva da je moguće u njemu identifikovati radničku klasu koja bi kao relativno homogena socijalna i klasna struktura imala jedinstven cilj u pogledu privrednog razvoja te u tom sklopu i jedinstven nastup prema formiranju akumulacije. Kao što u makro-društvenim razmerama radnička klasa nije homogen društveni stratum tako ni radni kolektivi preduzeća nisu homogene mikro-ekonomske i mikro-socijalne strukture. Sve to upozorava na opasnosti od dezorganizacije interesa, akcija i ponašanja u raspodeli dohotka s posledicama izostajanja akumulacije, odnosno najblaže s posledicama njenog formiranja na suboptimalnom nivou ukoliko u privrednom sistemu nisu uspostavljena pravila ponašanja kojima bi se pomenutoj dezorganizaciji suprotstavila koalicija interesa te moguća koordinacija akcija i ekonomske sankcije kada se narušava ono što je prethodno i na makro-ekonomskom i makro-socijalnom nivou ustanovljeno kao zajednički obrazac.

7. I na kraju, akumulacija je svojevrstan test na kome se proverava odnos društva prema privrednom razvoju. Ona je istovremeno i ono područje u kojem se dokazuje ili demantuje da u društvu, odnosno u njegovoj organizacionoj i ekonomsko-socijalnoj strukturi, postoje društvene snage koje po prirodi svojih ekonomskih i socijalnih stremljenja podržavaju akumulaciju i razvoj. Samo takva društva i društveni sistemi imaju nade na opstanak i izglede za napredak u kojima se akumulacija javlja kao »prirodno« stremljenje i kao »genetski« ugrađen motiv u ekonomsko i društveno biće vladajuće klasne snage. Poznato je da je na tome kapitalizam zasnovao svoje napredovanje. U socijalizmu je, međutim, akumulacija bila i ostala funkcija države. Sa afirmacijom robne privrede izgleda da se stvaraju društvene pretpostavke u njemu da akumulacija

Digitized by Google

postane motiv poslovne aktivnosti privrednih preduzeća i mera njihove poslovne uspešnosti.

Šire o iznetim postulatima i pretpostavkama biće reči u poslednjem delu ovog priloga.

Empirički tokovi formiranja akumulacije tokom 80-ih godina

1. Jedva da je moguće bilo šta novo reći o oslabljenoj akumulativnoj sposobnosti jugoslovenske privrede u momentu pisanja ovog priloga, odnosno o gotovo permanentnom osipanju akumulacije tokom 80-ih godina.[1] Zanemarimo li za momenat privredno-sistemske razloge koji su generisali raspad akumulacije jugoslovenske privrede (o njima će biti reči u narednom delu ovog priloga), te rasipnički odnos u domenu opšte i zajedničke potrošnje onda već u ovom momentu valja istaći dva razloga koji su već po sebi dovoljni kao objašnjenje za presahle izvore akumulacije. Prvi od njih je nizak privredni rast ili čak i njegovo odsustvo u pojedinim godinama kriznog toka privrede. Društveni proizvod Jugoslavije (i njegovi delovi u sektoru privrede društvene i privatne svojine) u periodu 1980—1987. (1979=100) beleži prosečnu godišnju stopu rasta od 1% (te u sektoru društvene svojine 1,1 a u sektoru privatne svojine od 0,6%).[2] Po približno istoj dinamici uvećavano je i stanovništvo s posledicom nultog rasta per capita društvenog proizvoda. (Ekonomska) stagnacija u kretanju društvenog proizvoda nikada, već po ekonomskoj logici, ne pogoduje formiranju akumulacije. Kada se zapadne u stanje stagnacije onda se jedini izlaz za povećavanje akumulacije nalazi u preraspodeli nacionalnog dohotka i društvenog proizvoda u prilog akumulacije a na štetu raznovrsnih oblika neproizvodne potrošnje. O teškoćama te preraspodele više reči će biti kasnije. Drugi razlog kojim se »objašnjavaju« nepovoljni trendovi u formiranju akumulacije su otplate dugova sa kamatama. One su u posmatranom periodu angažovale oko 10% društvenog proizvoda naše zemlje.

[1] Iz godine u godinu se taj proces osipanja akumulacije može da prati u godišnjim izveštajima Službe društvenog knjigovodstva o poslovanju privrede. Zatim, takođe u publikaciji Ekonomskog instituta iz Zagreba Dragomir Vojnić svake godine saopštava seriju podataka o akumulaciji i investicijama u jugoslovenskoj privredi u kojoj se vrlo upečatljivo ogleda negativan silazni trend. U više svojih radova je Marijan Korošić preko više indikatora saopštavao pogoršavanje akumulativne sposobnosti jugoslovenske privrede. Ovde posebno izdvajamo njegovu poslednju knjigu »Jugoslovenska kriza«, izdanje »Naprijed«, Zagreb, 1988. (Videti u toj knjizi poglavlje o akumulaciji i investicijama, strana 101—112).

[2] Izračunato prema: a) Statistički godišnjak Jugoslavije 1986, strana 85 i b) Saopštenje Saveznog zavoda za statistiku »Obračun društvenog proizvoda i narodnog dohotka za 1987.« (broj 314 od 1. avgusta 1988).

Digitized by Google

Kao takve su i same vršile veliki pritisak na neproizvodnu potrošnju u zemlji sužavajući a delom i iscrpljujući svaki prostor da se preraspodelom na njihovu štetu sačuva akumulacija. Problem jugoslovenske akumulacije nije prema tome privremen. On to nije već zbog toga što traje već čitavu deceniju. Važnije je međutim od toga da nema izgleda za njegovo skoro rešenje u godinama koje su pred nama. Prvo nije u izgledu dinamiziranje privrednog rasta. Ma koliko privredna reforma koja je u pripremi nudila rešenja za dinamičan rast i razvoj mora se računati sa docnjom njenih efekata zbog prilagođavanja privrede novim »uslovima privređivanja«. Zatim dugovi će i dalje predstavljati veliki teret jugoslovenskoj privredi i apsorbovati lavovski deo nacionalnog dohotka i društvenog proizvoda koji bi u drugačijim okolnostima mogao da se usmeri u akumulaciju. Najzad, teško je računati na dalje restrikcije u ličnoj potrošnji budući da je ova za značajne segmente stanovništva dostigla neki, uslovno rečeno, najniži nivo ispod kog se jednostavno ne može ići. Biće čak i pritisaka za njen porast kojima će se ekonomska politika teško odupirati.

U nastavku ovog dela priloga ukratko pogledajmo kakve su se relacije u pogledu akumulacije oformile u makro-ekonomskim razmerama i na nivou mikroprivrednih subjekata.

2. Za sagledavanje osnovnih relacija u kojima su se u makro-ekonomskim razmerama nalazile akumulacija i investicije naspram društvenog proizvoda konstruisali smo tabelu 1. Podaci iz nje pokazuju da je učešće sredstava za investicije u društvenom proizvodu prema njegovoj osnovnoj raspodeli svedeno sa 25,2% u 1980. na 17,5% u 1986. godini, te da se stanje donekle »popravlja« kada se ima u vidu finalna upotreba društvenog proizvoda u kojoj su investicije zastupljene sa 41,5% (naspram 47,1% u 1980.). Valja odmah upozoriti na momenat da visoka stopa investicija od 41,5% u 1980. godini ne pruža pravu informaciju o veličini investicionog napora zemlje u posmatranoj godini. Gotovo jednu polovinu te stope (ili tačnije 20% društvenog proizvoda) čini prirast zaliha gotovih proizvoda, nedovršene proizvodnje i gotovih proizvoda. Time se učešće fiksnih investicija u finalnoj upotrebi društvenog proizvoda svodi svega na 21,5%. Isti pokazatelj u 1980. godini iznosio je 35,1%. Smanjenje je očigledno drastično. Smanjivanje stope fiksnih investicija (odnosno njihovog relativnog učešća u finalnoj upotrebi društvenog proizvoda) pri stagnaciji u dinamici društvenog proizvoda moralo je po prirodi stvari da ima za posledicu opadanje fiksnih investicija koje se odvijalo po negativnoj stopi rasta od 6,1%. Kumulativni »efekat« ovog opadanja je manji fizički obim fiksnih investicija u 1986. nego u 1980. godini za 30,7%. Opadanje fiksnih investicija nastavljeno je i u 1987. godini po stopi od 4% i one su u toj godini manje nego u 1980. za 33,4%.

Digitized by Google

UČEŠĆE INVESTICIJA U OSNOVNOJ RASPODELI I FINALNOJ UPOTREBI DRUŠTVENOG PROIZVODA

— U tekućim cenama —

	1980.	1981.	1982.	1983.	1984.	1985.	1986.
Apsolutni iznosi u milijardama dinara							
1. Društveni proizvod	1533,1	2208	2925	4064	6326	11285	22062
2. Sredstva za investicije iz osnovne raspodele	391	551	741	1001	1654	2689	3865
3. Sredstva za investicije u finalnoj upotrebi	731	983	1227	1660	2691	4924	9310
4. Deficit =(3 — 2) odnosno višak =(2 — 3) sredstava za investicije	340	431	486	659	1037	2235	5444
Relativni odnosi u % od društvenog proizvoda							
5=2 : 1	25,2	25,0	25,3	24,6	26,2	23,8	17,5
6=3 : 1	47,1	44,6	42,0	40,8	42,5	43,6	42,2
7=4 : 1=(6 — 5)	21,9	19,6	16,6	16,2	16,4	20,3	24,7
8=2 : 3	46,5	56,0	60,4	60,3	61,5	54,6	41,5
9=4 : 3	53,5	44,0	39,6	39,7	38,5	45,4	58,5
10 8+9	100	100	100	100	100	100	100

Tabela sastavljena na osnovu izvora: Bilansi formiranja, raspodele i upotrebe društvenog proizvoda, SZS, Beograd, 1987., strana 46—47.

Ako se ima u vidu da u okviru stope fiksnih investicija od 21,5% poslovna sredstva (ili tačnije 10,1%) potiče od amortizacije onda se stopa fiksnih investicija koja ima poreklo u novostvorenoj vrednosti svodi na svega 11,4%. Ovaj pokazatelj je u 1980. godini iznosio 24,6%.

Najzad, u stopi fiksnih investicija (od 11,4%) koje vode poreklo iz nacionalnog dohotka sadržane su i investicije neproizvodnog ili neprivrednog karaktera (stambena izgradnja, finansijske i druge usluge, obrazovanje i kultura, zdravstvena i socijalna zaštita te društveno-političke zajednice i organizacije). Ako poslednji podatak od 11,4% »očistimo« od ove vrste investicionih izdataka dobijamo da je svega 8,5% društvenog proizvoda u 1986. godini angažovano za privredne investicije u osnovna sredstva. Taj pokazatelj je u 1980. godini iznosio 17,8%.

Očigledno je dakle da su investicije u osnovna sredstva privrede koje su namenjene njihovoj proširenoj reprodukciji (po-

Digitized by Google

tiču dakle iz novostvorene vrednosti odnosno iz nacionalnog dohotka) više nego prepolovile svoje učešće u društvenom proizvodu u 1986. u odnosu na 1980. Stanje je još nepovoljnije ako se ima u vidu da je i tako nizak parametar privrednih fiksnih investicija delom finansijski bio podržan inostranim izvorima (reprogramiranje i kratkoročne komercijalne pozajmice).

U nešto drugačijoj optici zvanična statistika registruje učešće akumulacije u društvenom proizvodu društvenog sektora od svega 8,5% u 1986. odnosno 16,3% u 1980. Ako se ovaj pokazatelj oslobodi sredstava iz fonda zajedničke potrošnje za stambenu izgradnju koja su u 1980. i 1986. godini činila 5,2 i 3,3% društvenog proizvoda te ako se svede na izdvajanja (a) u poslovni fond i za proširenje materijalne osnove rada koja u dve navedene godine iznose 9,2 i 2,9%, i (b) za rezerve koje u pomenutim godinama respektivno iznose 1,9 i 2,3% onda se praktično stopa akumulacije (kao i njeno učešće u društvenom proizvodu) dobija na nivou od 11,1% (1980) i 5,2% (1986). Odnosno konačno da svodeći poslednji pokazatelj za dve navedene godine na akumulaciju kao parametar raspodele odnosno upotrebe nacionalnog dohotka dobijamo njegove vrednosti od 12,4% (1980) i 5,8% (1986). Učešće akumulacije u nacionalnom dohotku od 5,8% (koje je više nego dvostruko manje nego u 1980. god.) je zabrinjavajuće nisko. Na njemu se ne može zasnovati bilo kakav dinamičan privredni rast. Vredi se ovde podsetiti na davno napisane i često citirane reči Artura Luisa po kome se radikalan raskid sa nerazvijenošću i stagnacijom vezuje i biva uslovljen povećanjem stope akumulacije sa 5 na 12% nacionalnog dohotka. Izgleda da se ovaj zadatak koji je Autur Luis stavljao pred nerazvijene zemlje koje još nisu bile ni započele osetniji ekonomski uspon ponovo aktuelizira za jugoslovensku privredu i to u vreme kada ona ima iza sebe više od četiri decenije dinamičnih razvojnih tokova i kada je dostigla per capita društveni proizvod od oko 2300 dolara. On međutim nije ništa manje ekonomski i društveno dramatičan nego što je bio pre četiri decenije. Preraspodele u prilog akumulacije koje on pretpostavlja zadiru u duboko ukorenjene obrasce potrošnje i nije ih nimalo jednostavno ostvariti imajući u vidu otpore koji im se pružaju.

3. Relativno učešće akumulacije u dohotku iz koga ona potiče to jest takozvana stopa akumulacije pripada uglavnom makroekonomskoj analizi. Svrha tog parametra je pre da izrazi žrtvovanja u domenu potrošnje radi privrednog rasta i razvoja nego da pokaže stvarne dimenzije akumuliranja proizvodnog dela društvenog bogatstva. Otuda građanska literatura sve do Džona Majnarda Kejnza nije u srazmeri u kojoj se akumulacija nalazi naspram ostvarenog dohotka pridavala veći značaj. Taj parametar (stopa akumulacije) i ne izražava neposredno motiva-

Digitized by Google

ciju i pokretačke pobude robnog (i kapitalističkog) načina proizvodnje. O tome će međutim više reči biti kasnije. Kejnz, a zatim i čitava plejada njegovih sledbenika, akcenat stavlja upravo na taj parametar, u formi prosečne i marginalne sklonosti akumulaciji (i potrošnji takođe). Pri tome insistiraju na aktivnoj ulozi države u definisanju srazmera akumulacije i potrošnje. To je opet razumljivo jer ne veruju da pokretačke snage u uslovima robnog kapitalističkog privređivanja (profitna motivacija) mogu rast i razvoj privrede održavati na željenom i mogućem nivou. Marks takođe ne stavlja u središte svoje analize raspodelu dohotka (ili profita) na akumulaciju i potrošnju. Svrha proizvodnje je ostvarivanje profita a ovaj sa svoje strane već po određenom automatizmu određuje dimenzije akumulacije. Otuda i kod Marksa i kod brojnih ekonomista u građanskoj literaturi pretpostavka da se ceo profit akumulira i dalje investiciono angažuje te da se ukupan iznos najamnina troši. Sa nastankom socijalističkih zemalja te sa centralističkim sistemom upravljanja u njima makro-ekonomske srazmere raspodele nacionalnog dohotka dolaze u samo središte i makroekonomske politike i makro-ekonomske nauke. Sasvim se u zasenak stavljaju motivacije privrednih subjekata da akumuliraju i na toj osnovi uvećavaju »svoj« i ukupan društveni proizvodni potencijal. To ima i svojih neželjenih implikacija ali o tome kasnije.

4. Jugoslovenska privreda tokom 80-ih godina beleži ubrzano opadanje akumulativne sposobnosti pod kojom podrazumevamo srazmeru između akumulacije i prosečno korišćenih poslovnih sredstava tokom godine. Reč je dakle o mikro-ekonomskom pristupu akumulaciji. Taj pokazatelj sukcesivno u periodu 1980—1986. godina iznosi (u %) 4,7, 5,3, 4,6, 4,7, 5,8, 5,0 i 3,8.[3] Prednji podaci zapravo pokazuju za koliko postotaka su se u navedenim godinama povećavala poslovna sredstva na bazi odgovarajućih izdvajanja iz dohotka u tu svrhu. (Kada bi izdvajanja za akumulaciju u tekućoj godini koja predstavljaju prirast poslovnih sredstava u toj godini stavili u odnos sa poslovnim fondom iz prethodne godine onda bi dobijeni parametar predstavljao stopu rasta poslovnih sredstava i bio bi mera njihovog proširenog reprodukovanja. Taj se pokazatelj ne bi bitno razlikovao od već navedenog i, za period 1981—1986., on iznosi 5,1, 4,4, 4,5, 5,5, 4,7 i 3,6%). Dva prednja niza podataka se odnose na takozvanu neto akumulativnost jugoslovenske privrede. Naspram njih nešto su povoljnije relacije kada je reč o bruto akumulativnosti. Pri tome bruto akumulacija predstavlja neto akumulaciju uvećanu za iznos amortizacije. Bruto akumulativnost jugoslovenske privrede predstavljene kao zbir relativnih srazmera amortizacije i akumulacije naspram prosečno korišćenih

[3] Izvor: Bilans formiranja, raspodele i upotrebe društvenog proizvoda Jugoslavije 1980—1986., Savezni zavod za statistiku, Beograd, strana 21.

Digitized by Google

poslovnih sredstava u odgovarajućoj godini, u periodu 1980—1986. godine (izražena u %) iznosi:[4]

	Bruto akumulacija / Poslovna sredstva	=	Amortizacija / Poslovna sredstva	+	Neto akumulacija / Poslovna sredstva
1980	8,0	=	3,3	+	4,7
1981	8,5	=	3,2	+	5,3
1982	8,6	=	4,0	+	4,6
1983	8,7	=	4,0	+	4,7
1984	9,6	=	3,8	+	5,8
1985	9,2	=	4,2	+	5,0
1986	7,8	=	4,0	+	3,8

Ovi podaci upućuju na važan momenat da se amortizacijom formira oko polovine jugoslovenske akumulacije. Zanemarujemo ovom prilikom momenat realnosti amortizacije. Ona (amortizacija) i nije precizno odrediv trošak iz prostor razloga što je bitan momenat za njeno utvrđivanje — vek trajanja osnovnih sredstava — u momentu određivanja stope amortizacije nepoznanica koja se tek aproksimativno određuje sa manjim ili većim stepenom verovatnoće da se to i praktično potvrdi. Znamo međutim da se zbog rastućeg udela opreme u tehničkoj strukturi osnovnih sredstava te zbog ubrzanog toka njenog ekonomskog obezvređivanja smanjuje vek trajanja osnovnih sredstava što se mora respektovati u povećanju stope amortizacije. Prednji podaci pokazuju da srazmera amortizacije prema poslovnim sredstvima tokom 80-ih godina nije izložena opadanju te tim pre ni srazmera amortizacije prema osnovnim proizvodnim fondovima (stopa amortizacije) ne sledi silazni tok. Uz sve to i učešće amortizacije u društvenom proizvodu ostaje tokom 80-ih godina na relativno stabilnom nivou od oko 10% (odnosno po godinama u rasponu 1981—1986. iznosi 10,5, 9,9, 12,2, 12,5, 11,7, 10,9 i 10,1%).[5] Tome su doprinele promene u sistemskom tretmanu osnovnih sredstava (povremene i stalne revalorizacije) i amortizacije. U svakom slučaju ostaje da amortizacija nije više otvoreno pitanje našeg privrednog sistema. To, međutim, ne sme da nas zavara. Na amortizaciji se ne može zasnivati rastući ritam osnovnih proizvodnih fondova. Osnovu njihovog rasta mora da predstavlja akumulacija koja potiče iz nacionalnog dohotka. Uz to ne previđamo mogućnosti zasnivanja rasta osnovnih proizvodnih fondova i na amortizaciji ali to zavisi prvenstveno od stope rasta investicija u njih. Napred smo videli da su investicije u osnovna sredstva u periodu 1980—1987. godine imale opadajući »rast« od 6,1% prosečno godišnje ili po

[4] Izvor naveden u prethodnoj fus-noti, strana 20—21.

[5] Izvor naveden u belešci 3, strana 68.

Digitized by Google

godinama sukcesivno: —5,9, —9,8, —5,5, —9,7, —9,6, —3,7, +2,0 i —4,0.[6] Takvo opadanje fiksnih investicija imalo je za posledicu i sve usporeniji rast osnovnih proizvodnih fondova koji u razdoblju 1981—1986. po godinama iznosi 5,8, 4,4, 4,0, 2,1, 2,0 i 2,1%.[7] Poređenja radi napomenimo da tokom 70-ih godina (a ranije tim pre) ona nije silazila ispod 7%. Na padajućoj stopi rasta fiksnih investicija te na skromnom rastu osnovnih sredstava (od 2% godišnje) teško je uopšte pretpostaviti da amortizacija može znatnijim delom služiti i proširenoj reprodukciji osnovnih proizvodnih fondova.

Institucionalni razlozi nepovoljnih tokova u formiranju akumulacije

Privredni sistem tokom 80-ih godina i pored čestih »sitnih« promena pa i jasne strateške orijentacije o njegovom drugačijem oblikovanju sadržane u Dugoročnom programu ekonomske stabilizacije ostaje uglavnom na rešenjima koja su bila važeća u prethodnoj deceniji. Ta su rešenja poznata i najkraće ih svodimo na sledeće momente:

Prvo, društvena svojina je i dalje zadržala institucionalni status nesvojine. To sa formiranjem akumulacije ima utoliko veze što se na njenom nesvojinskom statusu ne može zasnovati motivacija za uvećavanje fiksnih proizvodnih fondova niti ekonomska sankcija za njihovu eroziju ili osipanje.

Drugo, dohodak kao motiv poslovnog ponašanja i kao homogena ekonomska veličina ne može da izrazi »doprinos« društvenih sredstava njegovom ostvarivanju. Otuda se na homogenom dohotku ne može ni zasnovati objektivna neophodnost formiranja akumulacije.

Treće, zbog prethodna dva momenta pod lupu sumnje se stavlja i mogućnost ostvarivanja raspodele prema radu. Reč je naime o tome da homogenost dohotka isključuje vrednovanje radne snage pa prema tome isključuje i mogućnost uspostavljanja njegove ekonomske strukture (potreban rad i višak rada). Na toj se osnovi stavljaju barijere u odmeravanju doprinosa brojnih drugih činilaca ostvarenom dohotku kao što su prirodni izvori, preduzetništvo, monopolski položaji na tržištu, institucionalne povlastice u formiranju cena i možda još neki. Sve je to dobro poznato i nema potrebe za posebnim obrazloženjima.

Zbog sva tri prethodna momenta nije postojala odgovarajuća institucionalna zaštita akumulacije, odnosno tačnije aku-

[6] Izvor: Ostvarene investicije u osnovna sredstva u SFR Jugoslaviji 1977—1986, s procenom za 1987. godinu u cenama 1972. Saopštenje Saveznog zavoda za statistiku broj 103 od 25. 3. 1988.

[7] Osnovna sredstva privrede društvenog sektora SFRJ 1977—1986. u cenama 1972. godine. Saopštenje Saveznog zavoda za statistiku broj 237 od 3. 5. 1988.

Digitized by Google

mulacija nije bila ugrađena u motivacionu strukturu privrednih subjekata. Privredni sistem oblikovan tokom 70-ih godina izlagao je i amortizaciju osipanja dovodeći u pitanje prostu reprodukciju osnovnih sredstava na osnovu redovnih otpisa njihove vrednosti tezaurisanih u fondu amortizacije. Ova je praksa zaustavljena uvođenjem redovne revalorizacije fiksnog kapitala i revizijom stopa amortizacije tokom 80-ih godina (poslednja promena u ovom smislu izvršena je krajem 1986. godine).

Četvrto, ako je dohodak motiv poslovne aktivnosti radnih kolektiva, ako je on homogena veličina bez odgovarajuće ekonomske strukture koja odražava doprinose raznovrsnih faktora njegovom ostvarivanju (rada, kapitala, prirodnih izvora, preduzetništva, znanja, institucionalnih posebnosti — povlastica ili otežavajućih uslova), ako konačno sredstva za proizvodnju nisu društveni kapital već društvena (ne)svojina i kao takva samo puka oruđa rada, onda po prirodi stvari ne mogu u privrednom sistemu postojati, bar ne legalno, tržišta faktora proizvodnje. Ona se međutim ne mogu ni likvidirati činom jednokratnih odluka odnosno postojaće u nekoj nelegalnoj i u svakom slučaju perverznoj formi. Nepostojanje zvanično priznatog tržišta faktora proizvodnje dovelo je do toga da je najobilatiji faktor proizvodnje — radna snaga — bio i najskuplji. Njegovu cenu (neto lični dohodak) uvećavali su brojni doprinosi i porezi kojima su se obezbeđivala sredstva za opštu (budžetsku) i zajedničku (SIZ-ovsku) potrošnju. Naspram toga kapital kao redak i oskudan faktor proizvodnje nije imao uopšte realnu cenu ili je nominalna kamatna stopa na kredite privredi bila niža od stope inflacije s posledicom negativne realne kamatne stope. Mnogo je nepovoljnih ekonomskih implikacija ovakvog stanja. Najvažnije od njih svodimo na sledeća tri momenta. Prvo, kombinacija faktora proizvodnje njima je gubila ekonomsku zasnovanost. Primat su dobijali kapitalno intenzivni naspram kapitalno-štednih proizvodnih projekata sužavajući tako mogućnosti zapošljavanja radne snage i šireći problem nezaposlenosti. Drugo, u uslovima nulte ili negativne realne kamatne stope kredit kao inače svuda u svetu vrlo skup izvor finansiranja investicija u nas je bio veoma atraktivan. Lakoća dobijanja kredita sasvim je paralisala interes privrednih subjekata da sopstvena izdvajanja iz dohotka u poslovni fond učine značajnijim izvorom sopstvene investicione aktivnosti. Ukoliko bi privredni subjekti bili bez investicionog programa koji bi valjalo što pre realizovati, onda pogotovo nije bilo motivacije za akumulaciju jer bi inflacija svaku takvu »uštedu« ubrzo ugrozila, obezvredila. Otuda »jeftini« krediti pogoduju prioritetu potrošnje nad akumulacijom u namenskoj raspodeli. Posebno podvlačimo da besplatni krediti privredi labave ili ukidaju kriterije rentabiliteta upotrebe tako dobijenih sredstava. Treće, ako se celokupna »javna« (opšta i zajednička) potrošnja svaljuje na lične dohotke i na dohodak (zanemarujemo za momenat druge izvore) onda se

Digitized by Google

u takvim uslovima nigde ne vidi konkurentan odnos između tih oblika neproizvodne potrošnje na jednoj i akumulacije na drugoj strani. Stvara se privid da akumulaciji konkurišu samo lični dohoci. Kada bi opšta i zajednička potrošnja zavisile od dobiti, kada bi se u deobi dobiti direktno sučeljavale sa akumulacijom onda bi naravno bilo jasnije čime je akumulacija najviše ugrožena i ko je ugrožava. To pri rešenjima u deobi dohotka na različite subjekte društvene strukture (privredni subjekti, država, organizacije u domenu društvenih delatnosti i socijalne zaštite) nije vidljivo. A potrebno je da se zna, jer i od toga zavisi racionalno odmeravanje relacija akumulacije i neproizvodne potrošnje u raspodeli dohotka.

Dugoročni program ekonomske stabilizacije koji smo usvojili 1982. godine učinio je osetno pomeranje pogleda u prilog respektovanja robne privrede i tržišta. Bio je to, međutim, ipak »kompromis« sa osnovnim postulatima ekonomskog sistema iz 70-ih godina i sa teorijskim postulatima na kojima je taj sistem izgrađen. Imamo u vidu da se u njemu zadržava osnovna organizacija udruženog rada (iako se njime predlaže pomeranje poslovnih kompetencija u prilog radne organizacije), zatim i dalje se zadržava dohodak kao motiv poslovne aktivnosti (dakle i dalje se ignoriše dobit), nema eksplicitnih opredeljenja za tržište faktora proizvodnje — radne snage i kapitala — mada se mestimice pominje cena društvenog kapitala i iznosi ideja o dva dela ličnog dohotka (za tekući rad i za upravljanje — privređivanje minulim radom), itd.

Dugoročni program ekonomske stabilizacije čini osetne pomake u pogledima u domenu formiranja akumulacije (mada se ni tu radikalno ne zaseca u zatečeni sistem). Prvo, neobavezna amortizacija (ona koja prevazilazi njen obim formiran primenom zakonom propisanih, obaveznih stopa) isključuje se iz dohotka i kao takva ne podleže oporezivanju. Drugo, učinjen je napor da se motiv za akumulaciju izvede iz ličnog dohotka. Predloženo rešenje svodi se na obrazac da natprosečni lični dohodak po radniku mogu imati oni radni kolektivi kod kojih je parametar akumulatvne sposobnosti (akumulacija u odnosu na prosečno korišćena poslovna sredstva) takođe iznad proseka privrede republike odnosno pokrajine.

U Dugoročnom programu se veoma mnogo insistiralo na realnim ekonomskim parametrima uopšte. Ostvarivanje tog zahvata pretpostavljalo je aktiviranje mehanizma mnogobrojnih revalorizacija kako bi se izbeglo prelivanje ekonomske supstance u neproizvodne oblike potrošnje. Revalorizuju se osnovna sredstva, zalihe, krediti, vodi se politika realnog deviznog kursa i realnih kamata. Sve se to čini uz zadržavanje institucionalnog — privredno-sistemskog i političko-sistemskog okruženja iz 70-ih godina. Tome u prilog idu i rešenja sadržana u dokumentu Kritička analiza funkcionisanja političkog sistema. Tim se do-

Digitized by Google

kumentom uveliko relativiziraju zahtevi za radikalnijim menjanjem privrednog sistema sadržani u Dugoročnom programu ekonomske stabilizacije. Razume se da je to jednostranu primenu Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije učinilo nedelotvornom odnosno doprinelo da realni parametri deluju samo kao ekspanzija troškova sa, razume se, snažnim inflatornim dejstvom. Primera radi navedimo da je neto kamata (dakle razlika između kamate koju privreda plaća na uzete kredite i kamate koju dobija za date kredite i depozite) iznosi 1980. godine 4,5 i sukcesivno se povećava tokom narednih godina te 1986. iznosi 12,5% od društvenog proizvoda. Istovremeno porezi i drugi troškovi za opšte potrebe tek neznatno (za 1,3%) smanjuju svoje učešće u društvenom proizvodu društvenog sektora privrede sa 13,7% (1980) na 12,4% (1986) dok doprinosi i drugi izdaci za zajedničke potrebe to učešće povećavaju za 2,5% (sa 18,1 u 1980. na 20,6% u 1986. godini). Drugim rečima prevođenje privrede na kolosek tržišnog privređivanja pretpostavlja njeno znatno manje opterećenje izdacima za opštu i zajedničku potrošnju. Uvođenje realnih ekonomskih parametara kojim su znatno uvećani izdaci privrede nije moralo imati inflatorno dejstvo pod uslovom da je bilo praćeno smanjivanjem njenih neproduktivnih izdataka za državu, društvene delatnosti i socijalnu sigurnost. Razume se da postoje i mnogi drugi razlozi zbog kojih je akumulacija bila na sporednom koloseku naše ukupne brige za uspešno privređivanje. Oni su najvećim delom sistemske prirode. Zajednički im je rezultat mogućnost da se ekonomski opstaje i kada se ne posluje uspešno. Stoga u narednom delu ovog priloga činimo pokušaj skiciranja sistemskih kontura akumulacije u samoupravnoj robnoj privredi.

Marksovo viđenje akumulacije u budućem društvu

1. Akumulacija je uopšte svojevrstan test valjanosti privrednog sistema. To je postulat koji prožima celokupnu ekonomsku teoriju i kao takav je svojstven njenim raznovrsnim i po mnogo — čemu drugom protivrečnim i isključivim pogledima. Marks je sa osloncem na klasične prethodnike za akumulaciju tvrdio da je sama esencija kapitalističkog načina proizvodnje i često je u građanskoj literaturi sa pozitivnim prizvukom citirana njegova krilatica: »Akumulirajte, akumulirajte, u tome je sav Marks je sa osloncem na klasične prethodnike za akumulaciju niz osobitih zakonitosti kapitalističkog načina proizvodnje kao što su rast organskog sastava kapitala te na njemu zasnovano tendencijsko opadanje profitne stope, relativno siromašenje

[8] Izvor: Bilansi formiranja, raspodele i upotrebe društvenog proizvoda Jugoslavije 1980—1986., Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1987., strana 51.

Digitized by Google

radničke klase, postojanje nezaposlenosti odnosno relativno suvišnog stanovništva. Zatim na akumulaciji su zasnovane, po Marksovoj analizi, centralizacija i koncentracija kapitala, probijanje barijera domaćih tržišta i njihovo pretvaranje u manje ili veće segmente svetskog tržišta; akumulacija kapitala je osnovni motiv i pokretačka pobuda najrazvijenijih kapitalističkih zemalja da značajne delove sveta pretvaraju u svoj kolonijalni posed. Neke od Marksovih postavki i teza o akumulaciji bile su kasnije argumentovano osporavane u građanskoj literaturi i to uglavnom na empiričkoj građi koja ih nije potvrđivala ili ih je čak demantovala. Odnosi se ovo pre svega na relativno i apsolutno siromašenje stanovništva, na rast organskog sastava kapitala, na tendenciju opadanja profitne stope itd. Ipak najvažnija poruka Marksovog dela koja je u neposrednoj vezi sa njegovim pristupom akumulaciji svodi se na to da je na akumulaciji kapitala zasnovano i da je njome uslovljeno izrastanje tehničkog progresa u najznačajniji vodeći faktor privrednog rasta i razvoja. Po tome je Marks nesumnjivo preteča svih kasnijih interpretatora i protektora ove teze koji su je razvijali upotrebom modernih instrumenata ekonomske analize, nepoznatih Marksu i u Marksovo vreme uopšte.

Marks nam je u vezi sa akumulacijom ostavio i poruke koje se odnose na buduće društvo. Imajući u vidu da je formirana akumulacija kapitala neplaćeni minuli rad radnika on u Komunističkom manifestu ističe da je u buržoaskom društvu živi rad samo sredstvo za uvećavanje nagomilanog rada. U komunističkom društvu nagomilani rad samo je sredstvo za proširivanje, obogaćivanje, unapređivanje životnog procesa radnika.[9] Možda nije na odmet da ovde navedemo i onu Marksovu misao po kojoj u kapitalističkom načinu proizvodnje čovekom gospodari proizvod njegovih rođenih ruku (akumulacija) kao što u religiji njime gospodari proizvod njegove rođene glave.[10] Sva je suština novog načina proizvodnje da čovek-proizvođač postane gospodar proizvoda svojih ruku, dakle gospodar viška vrednosti i akumulacije. Ovi (višak vrednosti i akumulacija) treba da služe za potrebe radnikovog razvitka.

Marks je potpuno odbacivao neophodnost i potrebu zadržavanja kategorija koje je analizirao na primeru kapitalističkog društva u društvu koje će posle njega istorijskom smenom nastati. Primera radi, navodimo da je u pedesetoj glavi trećeg toma Kapitala pisao: »Međutim, ako se najamnina bude svela na svoju opštu osnovicu, naime na deo sopstvenog proizvoda rada koji ulazi u individualnu radnikovu potrošnju; ako se ovaj deo oslobodi kapitalističke granice i uveća do takvog obima kakav,

[9] K. Marks, F. Engels, »Komunistički manifest« u zborniku njihovih radova Izabrana dela I, Kultura, 1949., strana 29.

[10] K. Marks, Kapital, izd. BIGZ i Prosveta, Beograd, 1972, strana 549.

Digitized by Google

s jedne strane dopušta postojeća proizvodna snaga društva (dakle društvena proizvodna snaga njegovog sopstvenog rada kao stvarno društvenog) a koja se s druge strane zahteva za puni razvitak individualnosti; ako se zatim višak rada i višak proizvoda svedu na meru koja se pod datim društvenim uslovima proizvodnje zahteva, s jedne strane za stvaranje fonda osiguranja i rezervi, s druge strane za stalno uvećavanje reprodukcije u stepenu koji je određen društvenom potrebom; ako se naposletku u potreban rad i višak rada uključi količina rada koju za rad sposobni članovi društva moraju da obave za članove koji još nisu ili više nisu sposobni za rad, to jest bude li se i najamnini i višku vrednosti, potrebnom radu kao i višku rada skinuo specifični kapitalistički karakter, onda baš ovi oblici ne ostaju već samo njihove osnovice koje su zajedničke svim društvenim načinima proizvodnje«.[11]

Marks za buduće društvo predviđa da se napusti podela na potreban rad i višak rada te bi u sklopu toga akumulacija koja bi služila radnikovom razvitku predstavljala takođe potreban rad. Drugim rečima, potreban rad u budućem društvu osetno je širi po spletu potreba koje njime treba zadovoljiti. »Uklanjanje kapitalističkog oblika proizvodnje dozvoljava da se radni dan ograniči na potreban rad. Ali tada bi se pod ostalim jednakim okolnostima proširio obim potrebnog rada. S jedne strane zato što bi radnik imao više uslova za život i što bi više zahtevao od života. S druge strane, jedan deo sadašnjeg viška rada uračunao bi se u potreban rad, naime, u rad potreban da se obrazuju rezervni i akumulacioni fond.[12]

Najzad navedimo da je u prvoj glavi trećeg toma Kapitala Marks posebno podvlačio razliku između kapitalističkog i stvarnog koštanja robe. »Kapitalističko koštanje robe meri se izdatkom u *kapitalu*, stvarno koštanje robe izdatkom u *radu*. Kapitalistička cena koštanja robe zbog toga je kvantitativno različita od njene vrednosti ili njene stvarne cene koštanja; ona je manja od robne vrednosti jer pošto je $Vr=k+v$, to je $k=Vr-v$. S druge strane, cena koštanja robe nikako nije neka rubrika koja postoji samo u kapitalističkom knjigovodstvu. Osamostaljivanje ovog dela vrednosti neprekidno se praktično sprovodi u stvarnoj proizvodnji robe, jer se on putem prometnog procesa iz svog robnog oblika stalno iznova mora opet pretvoriti u oblik proizvodnog kapitala, dakle cena koštanja robe stalno mora nanovo otkupljivati elemente proizvodnje utrošene u njenoj proizvodnji«.[13]

Nešto smo iscrpnije podsetili na prednje Marksove stavove kako bismo iz njih izveli zaključak da Marks na akumulaciju

[11] Isto, strana 1861—1862.
[12] Isto, strana 465.
[13] Isto, strana 1160.

Digitized by Google

u (za njega) budućem društvu gleda kao na društveni i ekonomski proces lišen protivrečnosti koje bi izvirale iz socijalnog miljea. Nema dakle protivrečnosti među društvenim subjektima u pogledu raspolaganja akumulacijom. Nema protivrečnosti ni po pitanju kome odnosno kojim društvenim slojevima akumulacija služi odnosno ko ubira plodove proširene reprodukcije koja se na njoj zasniva. Nema ni protivrečnog odnosa među potrebnim radom i viškom rada budući da se širi pojam potrebnog rada tako što se između ostalog u njega uključuje i akumulacija, najzad, pošto se cena koštanja u budućem društvu meri izdacima u radu a ne izdacima u kapitalu to ni pojam cene koštanja pa prema tome ni kategorije dobitka odnosno gubitka koje su svojstvene kapitalističkom društvu nisu i ne mogu biti svojstvene budućem načinu proizvodnje.

Prednji zaključci se mogu dovesti u vezu još sa dva skupa Marksovih pogleda. Jedan skup se odnosi na svojinu a drugi na robnu privredu. Izbeći ćemo davanje širih citata. Podsećamo da je Marks u delu »Građanski rat u Francuskoj« na jednom mestu osporavao vlasnički status sredstava za proizvodnju u budućem društvu te da će ona u njemu biti puka oruđa rada. Zatim povodom svojine nad zemljom ističe: »Sa stanovišta jedne višeekonomske formacije izgledaće privatna svojina pojedinih individua na Zemljinu kuglu isto tako apsurdna kao privatna svojina nekog čoveka na nekog drugog čoveka. Čak ni neko celo društvo, nacija pa ni sva istovremena društva uzeta zajedno nisu vlasnici zemlje. Ona su samo njeni posednici uživaoci i imaju je kao boni pater familias ostaviti poboljšanu sledećim generacijama«.[14] Uz ovo napominjemo i to da je Marks na više mesta isticao da će sredstva za proizvodnju zadržati svojinski status i u budućem društvu.[15]

Drugi skup Marksovih pogleda, koji se odnosi na robnu privredu svodi se na nespojivost robne privrede sa socijalističkim odnosno komunističkim načinom proizvodnje. Ovo Marksovo opredeljenje prožima celokupno njegovo delo, te bi navođenje bilo kog citata više siromašilo nego dokazivalo ono što bi se njime želelo dokazati. Ipak, istine radi, na nekim mestima u trećem tomu Kapitala Marks pominje ulogu banaka i kredita u budućem društvu, govori o akcijskom kapitalu kao obliku socijalizacije sredstava za proizvodnju. To međutim, niukoliko ne baca senku na njegovo generalno opredeljenje da robna pro-

---

[14] Isto, strana 1780.

[15] Primera radi navodimo: »Svaka proizvodnja jeste prisvajanje prirode od strane individue u okviru određenog društvenog oblika i njegovim posredstvom... Ali da ne može biti govora o nekoj proizvodnji, pa dakle, ni o nekom društvu gde ne postoji neki oblik svojine, jeste tautologija. Prisvajanje koje ništa ne prisvaja jeste contradictio in subjecto«, K. Marks »Uvod u kritiku političke ekonomije«, Kultura, 1956., str. 173.

Digitized by Google

izvodnja i socijalizam odnosno komunizam ne mogu ići zajedno.

Najzad, otvoreno je pitanje preciznog definisanja koji se Marksovi stavovi odnose na komunizam a koji na takozvani prelazni period. Kada je o robnoj proizvodnji reč ona po Marksu nije primerena ni prelaznom periodu. Tu je Marks decidiran i eksplicitan. »Kritika Gotskog programa« najbolji je dokaz za to.

Prednji Marksovi stavovi bili su po našem uverenju presudni za odnos socijalističkih društava prema akumulaciji te u širem kontekstu prema robnoj privredi i svojini odnosno i prema celini institucionalnog konteksta pod kojim su dosada funkcionisale socijalističke privrede. Nema potrebe da ovde ponavljamo već široko poznate »praznine« u sistemskom tretmanu akumulacije koji je bio oslonjen na izloženu Marksovu paradigmu, koji je dakle njome bio teorijski i više od toga (ideološki) inspirisan.

Iluzije koje su nastajale na podlozi većeg verovanja Marksovim predikcijama naše stvarnosti nego činjenicama koje tu stvarnost oblikuju plaćaju se krupnim ekonomskim promašajima koji se svode na sve siromašnije proizvodne rezultate sve obilatijih proizvodnih činilaca. Dokazi za to su poznati. Neke od njih za našu privredu naveli smo u delu ovog priloga.

»Novi« pristup akumulaciji

1. Budući da je odnos prema akumulaciji manje ili više identičan odnosu privrednog sistema prema privrednom razvoju, raskid sa dosadašnjim pristupom akumulaciji moguć je samo ako se ide i na radikalno raskidanje sa nekim bitnim postulatima privrednog sistema.

Prije svega valja imati u vidu da treba afirmisati dejstvo i slobodu robne privrede. U našem privrednom sistemu, te dokumentima kojima je teorijski i idejno on oblikovan, slično opredeljenje nikada nije manjkalo još od ranih 50-ih godina. I pored toga, sem kratkog perioda u trajanju od dve do tri godine u vreme privredne reforme (preduzete sredinom 1965.) nikada navedeno opredeljenje nije bilo na delu. U njegovom sprovođenju sada nam je potreban i neophodan radikalan zaokret u organizacionoj strukturi privrede, u motivacionoj strukturi privrednih subjekata i u bitno drugačijem odnosu institucionalnog okruženja prema privredi. Prije toga činimo jednu napomenu u kojoj saopštavamo drugačiji pristup razvoju od ustaljenog i dosada vladajućeg. I sve to, razume se, u neposrednoj vezi sa akumulacijom.

2. Privredni razvoj je integralan, sveobuhvatan ekonomski i društveni tok. On se odvija sektorski i prostorno svuda unutar

Digitized by Google

nacionalnog prostora. Njime se emituju signali u međunarodno okruženje i iz tog se okruženja primaju poruke za njegovo unutrašnje odvijanje. To dalje znači da privredni razvoj ne može svoj oslonac imati samo u onim sektorima koji su se izborili za status razvojnih prioriteta i kao takvi svoje institucionalne privilegije i povlastice nametnuli kao trošak preostalom delu privrede. Ovo je sa stanovišta akumulacije značajno utoliko što se ona (akumulacija) kreće ka ekonomskim sektorskim prioritetima ne zato što će njena upotreba u njima biti najefikasnija nego zato što su prioriteti odabrani na određenim političkim nivoima odlučivanja i ne po strogo ekonomskim kriterijima koji će opravdati ulaganja u njih. Zbog toga nam se i dešava apsolutni prioritet ulaganja u industriju naspram poljoprivrede a u industriji u neke njene grane — mašinogradnja, crna metalurgija — koje su nas dugo ostavljale bez proizvoda koji bi po kvalitetu i cenama bili prihvatljivi i za domaće i strano tržište. Zatim privredni razvoj mora da se odvija i u malim i u velikim preduzećima. Samo velika preduzeća nisu dovoljan garant njegovog uspešnog odvijanja. Iz niza razloga ona se mogu javljati i kao kočnica njegovog uspešnog toka a pogotovu kada se stavljaju ozbiljne barijere malim preduzećima za popunjavanje praznina u ponudi koje nastaju kada su razvojni podsticaji rezervisani samo za velika preduzeća. Privredni razvoj, da bi uopšte bio uspešan, mora da teče i u sektoru privrede društvenog vlasništva i u onom sektoru u kome je vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju privatno. Pokazalo se, dakle, da sektor društvenog vlasništva i onda kada uživa sve institucionalne razvojne podrške ne ostvaruje uspešne razvojne rezultate. Još je lakše dokazati da se privatni sektor održava i popunjava brojna prazna mesta i matrici ponude i onda kada mu izostaju privredno-sistemski i ekonomsko-politički razvojni podsticaji, pa čak i kada mu se u tim domenima (privrednog sistema i ekonomske politike) postavljaju barijere za razvoj. Privredni razvoj ne mora polove svoga odvijanja, mesta odakle se emituju njegovi uticaji na šire prostore, da poistovećuje sa velikim industrijskim centrima. Valja imati u vidu brojne razvojne potence u »zabitim« sredinama, »neatraktivnim« prostorima, u selima, palankama svuda tamo gde ljudi žive i ištu mogućnosti za svoje učešće u proizvodnim aktivnostima. Dovoljan uslov za izlazak u susret njihovim zahtevima da se uključe u razvojne tokove je živa komunikacija sa sredinama koje je razvoj već zahvatio i njihova sloboda da svoje imetke, znanja i sposobnosti stave u službu razvoja. Nosilac privrednog razvoja ne mora biti samo država iako bez efikasne države nema ni efikasnog razvoja. Razvoj pretpostavlja da se sve poluge njegovog ostvarivanja aktiviraju. To drugim rečima znači da na svakom radnom mestu, u svakom domaćinstvu, u svakoj porodici, u školama itd. postoje pobude za ostvarivanje razvojnih rezultata. Te će poluge po pravilu biti povratni efekti razvoja

Digitized by Google

na životni standard, socijalni status i poziciju u društvu onih koji razvoj nose svojim radom, znanjem, preduzetništvom, preduzimanjem rizika, inovativnom aktivnošću, smislom i osećajem za štednju (naspram sklonosti ka rasipništvu) pa konačno i svojim načinom života. Razvoj pretpostavlja i spontane ekonomske sankcije za neučestvovanje u njemu, za propuštanje šansi koje on nudi, za pogrešne poteze koje učesnici u njemu preduzimaju. Ekonomske sankcije moraju teći po ustaljenom automatizmu. Njih čini odsustvo prihoda i vegetiranje na zatečenoj ekonomskoj osnovi sve do ugrožavanja egzistencije zbog neefikasnog poslovanja ili nerada. Sve to zapravo pokazuje da nisu dobre razvojne strategije koje na periferiji razvoja ostavljaju neaktivirane mnoge razvojne potence. Nije dobar privredni sistem koji daje podršku takvim strategijama usporavajući time ukupno napredovanje.

Sa stanovišta akumulacije prednji širi pogled na razvoj kojim se ovaj ne vezuje samo za državu, razvojne sektore kao prioritete, za krupna preduzeća i urbane industrijske centre već aktere njegovog ostvarivanja vidi daleko sveobuhvatnije, ima utoliko značaja što ona (akumulacija) nastaje svuda tamo gde su ljudi životno zainteresovani za izvesniju i prosperitetniju budućnost. Akumulaciju formira stanovništvo svuda gde radi i za svoj rad prima odgovarajuće prihode. Akumulacija nije veličina jednoznačno određena veličinom prihoda. Nju određuju i motivacije ljudi za veća buduća primanja na bazi žrtvovanja u tekućoj potrošnji. Ovaj trade of između sadašnje potrošnje i budućih primanja mora biti sistemski regulisan. U sistemu sa negativnim realnim kamatnim stopama na finansijsku aktivu stanovništva deponovanu kod finansijskih posrednika akumulacija će se formirati na suboptimalnom nivou a potrošnja će prekoračiti stvarne potrošačke preference stanovništva. Zatim, ako su sistem i politika cena izloženi razornom dejstvu cenovnih dispariteta da bi se njima podstakla prelivanja dohotka ka razvojnim prioritetima onda to takođe višestruko slabi motivaciju za akumulacijom i investicijama kod niza sektora koji ne uživaju status razvojnih prioriteta. Ako uz sve to nema tržišta kapitala koje nudi svim imaocima novčanih sredstava da biraju optimalan portfolio svoje finansijske aktive (novčani depoziti, akcije, obveznice), onda će se po prirodi stvari ta finansijska aktiva brzo petrificirati u fizička dobra koja ni vlasnicima ni društvu ne donose željene rezultate (vikendice, automobili i sl.). Tim pre podvlačimo da zabrane ulaganja sopstvene finansijske aktive u malu privredu posebno u sektoru usluga ili ograničenja obima poslova (veličine opreme i broja zaposlenih) već po sebi usmeravaju stečenu finansijsku aktivu na potrošnju i destimuliraju njeno uvećavanje putem štednje (akumulacije) i investicija. Pogrešna je dakle ona strategija u domenu akumulacije koja njeno formiranje vezuje za državu i organizovanu privredu društvenog sektora svojine i koja dakle

Digitized by Google

akumulaciju svodi ili glavni akcenat stavlja na onaj njen deo koji potiče iz dohotka preduzeća u činu njegove namenske raspodele. Valja imati u vidu da je danas u najrazvijenijim zapadnim zemljama akumulacija koja potiče iz profita preduzeća (retained profit) skroman finansijski izvor njihovih investicija. Zaključujemo ovu napomenu time da se za formiranje akumulacije moraju sistemski motivisati mnogobrojni subjekti društvene strukture te da sistem polaže ispit efikasnosti zavisno od toga koliko sve imaoce finansijske aktive i novčanih prihoda podstiče na štednju (u raznovrsnim oblicima) i na atraktivna realna ulaganja i koliko im uopšte za to pruža šanse. To može da ponudi samo razvijeni sistem tržišne ekonomije.

3. Glavni akter tržišne ekonomije je preduzeće. »Prirodnu« osnovu tržišne ekonomije predstavlja privatna svojina nad sredstvima za proizvodnju. Prema tome preduzeće se javlja kao ekonomska organizacija usmerena na uvećavanje privatne svojine njegovih vlasnika. Ništa se bitnije, dakle u polit-ekonomskom značenju, ne menja činjenicom odvajanja funkcije vlasništva od funkcija upravljanja preduzećem i preduzetništva u njemu. Uz mnoštvo ciljeva koje današnja teorija pripisuje preduzeću (maksimizacija prodaje — sales maximisation, maksimizacija rasta — growth maximisation, maksimizacija vrednosti firme na tržištu kapitala — maximisation of the value of the company measured on the stock market, zadovoljavanje interesa vlasnika akcija i drugih oblika ulaganja u preduzeće) profit ostaje glavni pokretački motiv njegovog funkcionisanja i smisao njegovog postojanja. Profit može na kraću stazu i da protivreči ostvarivanju nekih drugih ciljeva preduzeća, pogotovo ako se ima u vidu da različite strukture u njemu — radnici, vlasnici, upravljačka elita — mogu imati povremeno i privremeno različite ciljeve, te da su posebno trajnije suprotstavljeni ciljevi radnika (plate) i vlasnika (uvećavanje prihoda od vlasništva). No, i pored toga on (profit) na dugu stazu ostaje glavna preokupacija onih grupa u preduzeću koje njime upravljaju. Profitna motivacija osnova je uvećavanja proizvodnog potencijala preduzeća i to u dvostrukom smislu. Prvo profit je izvor akumulacije i oslonac samofinansiranja preduzeća. I drugo, samo ostvarivanje većeg profita u budućnosti daje smisao akumulaciji koja se izdvaja iz tekućeg profita.

Naravno, postavlja se pitanje šta je sa preduzećem u socijalizmu kada mu nedostaju neke bitne društvene pretpostavke na kojima je ono zasnovano u kapitalističkom načinu proizvodnje. Ili, da li je preduzeće moguće kao ekonomski motivisana organizacija za rast i razvoj kada posluje sredstvima koja su u društvenoj svojini? Kada društvena svojina egzistira u obliku državne svojine to nije moguće. U takvim se uslovima preduzeće javlja kao »agent« države kome je povereno da ostvaruje one odluke koje su donete na drugim (»višim«) nivoima državne i političke organizovanosti društva. O posledicama

Digitized by Google

takvog društvenog stanja nema potrebe da se ovde govori. Nije se preduzeće pokazalo kao delotvorna ekonomska organizacija ni u drugom socijalističkom modelu u kome je sa sredstava za proizvodnju skinut društveni status državne svojine. Reč je o modelu u kome se sredstva za proizvodnju pojavljuju kao nesvojina a preduzeće dobija društvenu formu organizacije udruženog rada (svejedno je za svrhe ovog priloga da li je reč o osnovnoj, radnoj ili složenoj organizaciji). U prvom modelu akumulacija nije nedostajala ali je prinudno formirana i neefikasno investirana. U drugom modelu akumulacija se formira ispod mogućnosti i potreba privrede i društva i neefikasno se investira. Suvišno je navoditi dokaze. Neki od njih su sadržani u trećem delu ovog priloga.

Sada smo u potrazi za novim rešenjima. Sasvim je jasno da društvena svojina mora ostati »materijalni« oslonac preduzeća. To spada u zadato ograničenje koje proističe iz političkih i ideoloških opredeljenja društva. Na toj osnovi treba »graditi« i tržišnu ekonomiju i ona mora biti ograničenje za slobodu poslovanja preduzeća u socijalističkim tržišnim uslovima hteli to da priznamo ili ne. U priznavanju tog ograničenja nikako ne bi smeli preduzeće »oslobađati« onih bitnih karakteristika koje ono u tržišnoj privredi ima. To drugim rečima znači da ono mora biti autonoman privredni subjekat potpuno slobodan u donošenju ekonomskih odluka. Komunikacija na relaciji preduzeće — država morala bi biti indirektna (posredna) što će reći da ne bi smele da postoje direktne (neposredne) zabrane i naredbe po bilo kom pitanju kome bi država sa saveznog ili nižih (sve do komunalnih-lokalnih) nivoa upućivala pojedinačnim preduzećima ili grupama preduzeća. Informacije za svoju poslovnu aktivnost preduzeće dobija iz tri izvora. To su informacije sa tržišta, iz institucionalnog okruženja i od naučnih institucija. Na te informacije preduzeće reaguje svojim odlukama. Pri tome se rukovodi ostvarivanjem dobiti (profita) kao razlike između prihoda stečenog prodajom dobara i usluga kao roba i izdataka za njihovu proizvodnju. Profit ili dobit je ona motivacija u kojoj se potvrđuje društveno-ekonomski status preduzeća kao robnog proizvođača. Po prirodi stvari, dobit je izvor akumulacije preduzeća a ova je sa svoje strane osnova njegove dalje ekonomske ekspanzije, koja se ostvaruje njenim investicionim angažmanom. Da bi dobit uopšte mogla da se racionalno odmeri, da bi se mogla uopšte da ustanovi neophodno je vrednovanje živog rada to jest odmeravanje ličnog dohotka kao cene radne snage. Uz druge troškove (amortizacija, materijalni troškovi) to je osnova objektivizacije dobiti. Dobit stavljena u odnos sa poslovnim sredstvima čijom je upotrebom ostvarena daje parametar poslovnog uspeha preduzeća ili stopu dobiti. Zanemarujući detalje ističemo da se jedan deo dobiti mora upotrebiti za neprivrednu javnu (opštu i zajedničku) potrošnju. Preostali deo dobiti preduzeće deli tako

Digitized by Google

što jedan deo izdvaja u poslovni fond a jedan deo odlazi radnicima za njihove lične dohotke. Deo ličnog dohotka koji potiče iz dobiti treba da bude nagrada radnicima za upravljački rad, za racionalniju i efikasniju upotrebu sredstava za rad, za štednju predmeta rada i energije... Funkcija ovog dela ličnog dohotka je da motiviše za uspešnije privređivanje i gospodarenje društvenim kapitalom. Veličina ovog dela ličnog dohotka direktno treba da zavisi od veličine dobiti. Drugi deo dobiti treba da posluži za uvećanje poslovnog fonda. Glavno je pitanje da li treba preduzeća obavestiti da jedan deo dobiti usmeravaju u poslovni fond ili odluku o tome prepustiti njima po slobodnoj volji. U uslovima čiste robne privrede zasnovane na privatnom vlasništvu nad sredstvima za proizvodnju uvećavanje kapitala putem izdvajanja dela dobiti u te svrhe slobodna je odluka vlasnika preduzeća. Kako proizvodni potencijal preduzeća sve više pripada vlasnicima van preduzeća i kao takav nosi sa sobom cenu kapitala kao izdatak ili trošak preduzeća to ono nastoji da istim aršinom vrednuje i svoj sopstveni kapital. Tako na primer, ako je cena akumulacije kapitala dividenda onda po prirodi stvari preduzeće će paralelno sa plaćanjem dividende izdvajati iz profita deo za uvećavanje sopstvenog kapitala koji ne bi bio manji od dividende na analogni deo akcijskog kapitala ili koji ne bi bio manji od cene koja se plaća za druge izvore eksternog finansiranja. Ovde se dakle radi o preduzeću koje funkcioniše na privatnom kapitalu ali čiji su izvori sve više i više eksterni. Po istoj analogiji nema ni smisla ni potrebe da se u samoupravnom socijalističkom preduzeću ima dvojni odnos prema dve vrste poslovnih sredstava koje ono koristi — prema sopstvenim i prema pozajmljenim sredstvima. Drugim rečima ako se već na pozajmljena ili na drugi način dobijena eksterna sredstva mora platiti odgovarajuća cena — kamata ili dividenda onda je sasvim prirodno obavezivati preduzeća da u istoj meri »oplođuju« i sopstvena sredstva izdvajanjem odgovarajućeg dela dobiti u poslovni fond. I više od toga, ova bi izdvajanja iz dobiti u poslovni fond morala imati prioritet u odnosu na lični dohodak koji bi poticao iz dobiti. Ukoliko bi ova izdvajanja iscrpljivala celu dobit kojom preduzeće raspolaže to bi značilo da posluje sa minimalnim rentabilitetom ne ostavljajući mogućnosti za stimulativni deo ličnog dohotka koji potiče iz dobiti. To bi već po sebi upućivalo na preispitivanja u preduzeću odgovornosti za stanje, polaganja računa rukovodeće strukture radnicima za nedovoljnu dobit i za odsustvo drugog dela ličnog dohotka koji zavisi od dobiti. Izdvajanje u poslovni fond iz dobiti u navedenom smislu značilo bi samo »plaćanje« odgovarajuće cene društvenog (sopstvenog) kapitala koja dakle ne bi smela da bude niža od cene kapitala koji potiče iz eksternih izvora. A kada tu cenu kapitala iz eksternih izvora privatno preduzeće ne može da plati ono obavezno pada u gubitke koje pokriva smanjivanjem svoga kapitala pa mu se gubitak javlja

Digitized by Google

kao dezakumulacija. Ni u našim uslovima ne bi moglo da bude drugačije. Gomilati gubitke iz godine u godinu i nastavljati sa istim programima nema nikakvog ekonomskog smisla. Gubici zbog lošeg poslovanja pretpostavljaju ekonomske sankcije. Za radni kolektiv — smenjivanje poslovodne strukture, otpuštanje suvišnih radnika, odsustvo ličnog dohotka za gospodarenje minulim radom. Ukoliko bi gubici bili i rezultat privatizacije društvenog kapitala i dohotka, dakle nezakonitog prisvajanja, onda to spada u domen krivične odgovornosti i sudske regulative. Prema tome, kada gubici nastaju zbog promašaja u kvalitetu poslovanja, zbog neznanja, zbog slabih programa onda ne treba tražiti po svaku cenu njihovo pokrivanje i njima opterećivati buduću proizvodnju te podsticati rast cena da bi se oni nadoknadili. Biće potrebno ići i na takve poteze kao što je otpisivanje dela poslovnog fonda uz sve ekonomske sankcije prema onima koji su do gubitaka doveli pre svega prema rukovodećoj strukturi preduzeća.

Ukoliko je međutim, dobit toliko velika da omogućava uvećavanje poslovnog fonda i iznad iznosa određenog cenom kapitala onda to uvećavanje mora biti stvar apsolutno slobodne volje radnog kolektiva.

Najzad, ne treba gubiti iz vida i mogućnost da radnici jedan deo svog ličnog dohotka koji potiče iz dobiti kolektivno ili pojedinačno »ustupe« preduzeću ne odričući se vlasništva nad njim i postajući tako suvlasnici preduzeća. Po sebi se razume da taj deo njihovog ličnog dohotka postaje »vlasništvo« preduzeća s pravom radnika, nezavisno od toga da li i dalje rade u tom preduzeću ili ne, na prihode po osnovu toga. To bi u još većoj meri zaoštravalo odgovornost preduzeća za uspešnost poslovanja. Ako je već sazrelo uverenje da preduzeće do potrebnog kapitala za svoj rast i razvoj može da dolazi i emitovanjem vrednosnih papira onda po prirodi stvari tu mogućnost najpre treba da koristi među svojim radnicima. Deo dobiti koji se u namenskoj raspodeli usmerava u stimulativni lični dohodak za privređivanje (gospodarenje) društvenim sredstvima prva je prilika da se dođe do akumulacije na dobrovoljnoj osnovi i po ekonomskoj motivaciji radnika. Ta je praksa već široko razvijena u zapadnim zemljama gde je među vlasnicima akcija i drugih vrednosnih naslova kapitala kojim preduzeće posluje sve više onih koji su u njemu zaposleni, posebno pripadnika dobro plaćene takozvane tehno-strukture.

4. Na prednji način preduzeće postaje kombinacija društvenog i privatnog (ili grupnog) vlasništva. Radni kolektiv preduzeća postaje kolektivni preduzetnik kome je društvo poverilo upotrebu — proizvodni angažman — društvenog kapitala obavezujući ga pri tome da taj kapital oplođava po minimalnoj stopi akumulativnosti. Akumulacija formirana po toj stopi za toliko uvećava društveni kapital kojim preduzeće posluje i ostaje na raspolaganje preduzeću. Time se preduzeću ne na-

Digitized by Google

meću veće obaveze od onih koje ono ima po prirodi stvari u uslovima poslovanja sa kapitalom koji je u privatnom vlasništvu. Ne bi mu se međutim smelo dozvoliti da posluje u povoljnijim uslovima od privatnih preduzeća, da dakle opstaje na ekonomskoj sceni ne oplođavajući kapital koji koristi po stopi koja bi bila niža od stope oplodnje onog kapitala koji potiče iz eksternih izvora i fungira kao obaveza prema vlasnicima kapitala.

5. Preduzeće međutim mora biti kolektor dopunskih izvora za finansiranje svojih investicionih poduhvata. Drugim rečima, vrednost njegove imovine — praktično društvenog kapitala kojim posluje — mora biti pod bitnim uticajem kretanja prihoda na kapital kojim posluje i do kojeg je došlo emitovanjem akcija, obveznica i drugih novčanih naslova. Opadanje tih prihoda, smanjivanje cene hartija od vrednosti zbog loših poslovnih rezultata preduzeća vodilo bi daleko bržem obezvređivanju kapitala od njegovih knjigovodstvenih otpisa (na primer putem amortizacije). Cene hartija od vrednosti odražavale bi tako celokupno poslovno stanje i vitalnost preduzeća. Visoke dividende i prinosi koje donose drugi vrednosni papiri jačalo bi poverenje u preduzeće i otvaralo mogućnosti prikupljanja dopunskih izvora finansiranja emisijom novih vrednosnih papira. Ta bi mogućnost bila uskraćena neuspešnim preduzećima jednostavno tako što niko ne bi kupovao njegove nove emisije hartija od vrednosti na primarnom tržištu kapitala zbog upozorenja koja imaocima novčanih sredstava i potencijalnim investitorima u raznovrsne finansijske naslove vrednosnih papira pritiču sa sekundarnog tržišta kapitala.

Važno je u ovom momentu istaći da razvijeno tržište kapitala kao pouzdan mobilizator »slobodnih« novčanih sredstava za investicije mora biti razvijeno i među preduzećima unutar sektora privrede društvene svojine. Drugim rečima, preduzeće se javlja u dvostrukoj ulozi. Na jednoj strani ono emitovanjem hartija od vrednosti prikuplja »slobodna« novčana sredstva za svoje investicije od drugih proizvođača, stanovništva, banaka, neprivrednih institucija. Na drugoj strani, ono i samo učestvuje na tržištu kapitala kupovinom hartija od vrednosti i držanjem u tom obliku dela svoje finansijske aktive. Kada će emitovati a kada kupovati hartije od vrednosti, kada će time dopunjavati izvore sopstvenih investicija, a kada će sopstvenim finansijskim sredstvima dopunjavati izvore finansiranja investicija drugih preduzeća zavisi od mnogo razloga u koje ovde ne ulazimo. Izbor finansijske strategije u tom smislu slobodna je odluka svakog preduzeća ponaosob.

Drugim rečima, da zaključimo, tržište kapitala može biti, (a gde je razvijeno, i jeste) značajan mobilizator akumulacije, pouzdana prepreka potrošačkoj orijentaciji privrede i društva na štetu akumulacije i razvoja.

Digitized by Google

Miodrag Zec

Prilog konceptu regulisanja minimalne akumulacije samoupravnih privrednih subjekata

Teorijsku koncepciju koja rešenje sistema akumulacije vidi u regulisanju minimalne akumulacije preko vezivanja akumulacije za poslovni fond ili vrednost angažovanih osnovnih sredstava ima veliki broj pristalica u našoj ekonomskoj teoriji.

Veliki broj jugoslovenskih ekonomista smatra da bi se izgradnjom rešenja baziranih na vezivanju akumulacije za sredstva eliminisali brojni defekti u sadašnjem funkcionisanju sistema proširene društvene reprodukcije. U odsustvu adekvatnog oblika cene upotrebe društvenih sredstava dolazi do deformisanja troškova proizvodnje, različitosti u uslovima privređivanja, rentijerstvo postaje masovno, ostvareni dohodak se izjednačava sa zarađenim, nagrađivanje prema radu se ne ostvaruje, gubi se mogućnost adekvatne ocene društvenog rentabiliteta i brojnih drugih pokazatelja neuravnoteženosti i neefikasnosti privrednog sistema.[1]

Potrebu aktivnog pristupa politici akumulacije i pronalaženju adekvatnog mehanizma upravljanja njome zagovara veliki broj naših ekonomista. Pri tome se oni najčešće rukovode materijalnim i operativnim razlozima i nailaze na znatnu kritiku najčešće sa prizvukom ideoloških argumenata.

[1] Detaljnije: dr K. Mihailović: »Ekonomska stvarnost Jugoslavije«, Ekonomika, Beograd, 1981, str. 115—119, 228—258.

Digitized by Google

»Minimalan obim akumulacije, odnosno, kako se to kod nas češće naziva, donja granica akumulacije, i pored različitih mišljenja da li je nju potrebno u samoupravnom društvu određivati, izuzetno je značajna u čitavom upravljanju akumulacijom... Konstatacija da je, ukupno gledano, akumulacija u privredi mala, da je manja u proizvodnoj nego u prometnoj sferi i da je najmanja u bazičnim granama, dovela je još pre jedne decenije neke naše ekonomiste da traže zaštitu akumulacije u određivanju kamate na fiksne fondove i rente za korišćenje mineralnog i šumskog bogatstva zemlje. Određivanje kamatne stope kao neki minimalan obim akumulacije i danas oni autori koji formiranje minimalnog obima akumulacije povezuju sa realnom cenom reprodukcionih sredstava u novčanom obliku... Ona je izvor njihovog racionalnog ponašanja. Ona je realna osnova na kojoj se dalje može širiti proizvodnja, stvarati uvećana novostvorena vrednost, zapošljavati novi samoupravljači.[2]

U brojnim teorijskim interpretacijama uvođenje kamate kao instrumenta politike dohotka postoje brojne razlike u pristupu, od kojih je svakako najbitnija razlika između dve grupe:

Prvo, teorijske interpretacije koje odbacuju teoriju radne vrednosti;

Drugo, teorijske interpretacije koje ostaju u okvirima teorije radne vrednosti.

Prva grupa teorijskih interpretacija sastoji se, uslovno govoreći, od dve varijante.

Prva varijanta bazira se na neoklasičnoj teoriji prema kojoj svi faktori proizvodnje, tj. sredstva, prirodni uslovi i radna snaga imaju mogućnost stvaranja vrednosti, odnosno stvaranja dohotka.[3] Cena se definiše kao ekvivalent za marginalni doprinos stvaranju dohotka. Iz dohotka koji je zajednički stvoren određenom kombinacijom u proizvodnom procesu treba svakom faktoru pripisati alikvotni deo: sredstvima — kamatu, proizvodnim uslovima — rentu, proizvođačima — platu. Svaki od ovih dohodaka prisvaja njihov vlasnik. Pošto je u socijalizmu u društvenoj svojini i kapital i prirodna dobra, to se dohoci od ovih faktora trebaju usmeriti u društvene fondove odakle se raspoređuju prema određenim kriterijumima. U decentralizovanom sistemu ne-radni dohoci mogu biti usmereni jednim delom u fondove društva, a drugim delom u fondove preduzeća.

Ovakav pristup odbacuje većina autora koja se inače zalaže za kamatu kao instrument za ostvarivanje minimalne akumulacije u sektoru privrede.[4]

---

[2] Dr R. Stojanović: »Upravljanje razvojem u samoupravnom društvu«, Savremena administracija, Beograd, 1980, str. 221.

[3] Valorizaciju sredstava u okviru faktorijalne koncepcije u našoj literaturi zastupaju A. Bajt i B. Horvat.

[4] Detaljnije: »Privredni sistem SFRJ« I. D. N. Beograd, 1973, str. 92; »Sistem robne privrede, tržišta i cena«, Informator, Zagreb, 1978, str. 9; I. Maksimović: »Teorija osnove društvene svojine«, Savremena administracija, Beograd, 1975, str. 208—214.

Digitized by Google

Osim interpretacije kamate na sredstva koja se naslanja na faktorijalni pristup, u literaturi se nalaze i interpretacije koje kamatu tretiraju kao izraz ograničenosti, odnosno retkosti sredstava u društvenoj svojini.

Ovakav pristup društvenoj svojini negira njen nesvojinski tretman i zahteva da se u sistemu samoupravnog socijalizma ugrade instrumenti koji će po objektivnim ekonomskim kriterijumima zaštititi društvenu svojinu i obezbediti racionalno korišćenje društvenog kapitala.[5] Cena upotrebe društvenog kapitala pojavljuje se u obliku kamate na poslovni fond čime se omogućuje racionalna upotreba i alokacija sredstava. Izvodeći cenu sredstava iz njihove realnosti kamata se pojavljuje kao izvor minimalne stope rentabilnosti upotrebe društvenih sredstava i ujedno obezbeđuje minimalnu stopu proširene reprodukcije kroz minimalnu stopu akumulacije čime se objektiviziraju i drugi troškovi. Tako formirana akumulacija ostala bi na raspolaganju preduzećima sa obavezom dalje racionalne upotrebe...

Donošenjem Ustava iz 1974. i Zakona o udruženom radu kao ključno pitanje postavio se izbor adekvatnog instrumentarijuma kojim bi se adekvatno operacionalizovala proklamovana rešenja o obavezi radnika da društvena sredstva racionalno i ekonomično celishodno koriste i da se obezbedi njihovo stabilno uvećavanje i unapređivanje. Opredeljenje za kamatu na poslovna sredstva kao cenu upotrebe društvenih sredstava, a time i mehanizam za utvrđivanje minimalne stope akumulacije proističe iz uverenja da je logičnije kao osnovu za namensku raspodelu dohotka uzeti uslove sticanja nego ostvarene rezultate poslovanja. Osnovna premisa na kojoj počiva ova koncepcija bazira se na takvom komponovanju privrednog sistema u kome bi se na osnovu apsolutnog davanja prioriteta akumulaciji obezbedio mehanizam dugoročnog i stabilnog povećavanja društvenih sredstava. »Umesto da igra ulogu rezidualne stavke, tj. agregat koji se formira tek pošto se izdvoje druge komponente dohotka za koje su u postojećem sistemu subjekti raspodele prevashodno zainteresovani, akumulacija treba da dobije značaj najvišeg društvenog prioriteta«.[6]

Protagonisti vezivanja akumulacije za sredstva naglašavaju brojne i dalekosežne efekte koje bi izazvala ugradnja ovog instrumentarijuma u raspodelu dohotka i doveo do dalje afirmacije vrednosnih opredeljenja samoupravnog društva. Apostrofi-

[5] Sam izraz »društveni kapital« upotrebljava se uslovno kao vrednosni izraz za sredstva za proizvodnju u socijalizmu. I. Lovrač: »Cena upotrebe društvenog kapitala«, Ekonomska misao, Beograd, br. 3/1968, str. 411.

[6] Studija »Uslovi, mogućnosti i pravci društveno-ekonomskog razvoja Jugoslavije u periodu 1981—1985«, I. E. N., Beograd, 1979, str. 396. Redaktori (Lj. Madžar i Z. Popov) a i grupa ekonomista na Institutu ekonomskih nauka u Beogradu spadaju u red najdoslednijih zagovornika ove koncepcije.

Digitized by Google

raćemo samo neke od argumenata u prilog vezivanja akumulacije za sredstva koji se daju u pomenutoj studiji:[7]

Prvo, uvođenjem jedinstvene akumulacione obaveze automatski bi se značajno povećala akumulativnost privrede, a s njom i ukupan volumen društvene akumulacije;

Drugo, vezivanjem akumulacije za sredstva bili bi obezbeđeni brojni i sigurni izvori akumulacije čime bi se u uslovima planiranja omogućila daleko efikasnija alokacija investicija;

Treće, predloženi način formiranja akumulacije obezbedio bi daleko veće mogućnosti za koncentraciju sredstava i osposobio društvo da brzo i energično interveniše u otklanjanju uskih grla sa stanovišta sistema kao celine i povećao dinamičku fleksibilnost cele privrede i njenu sposobnost da se blagovremeno prilagođava promenljivim i teško predvidljivim odnosima u kompoziciji resursa, strukturi tražnje, međunarodnom okruženju, tehnološkim inovacijama;

Četvrto, sa porastom koncentracije povećala bi se i mobilnost društvenih sredstava sa poželjnim efektima na planu efikasnosti usled mogućnosti premeštanja akumulacije sa punktova gde je formirana u pravcu mesta na kojima bi davala najveće, sa stanovišta društva, rezultate i obezbedila adekvatan mehanizam za upoređivanje investicionih alternativa;

Peto, ovakvo formiranje akumulacije bilo bi automatski regulator minimalnog društvenog rentabiliteta u korišćenju postojećeg privrednog potencijala i značilo uvođenje sankcija za one subjekte koji, koristeći društvena sredstva, ne izvlače iz njih adekvatno i objektivno moguće povećanje dohotka;

Šesto, fiksiranje minimalnog društvenog rentabiliteta vodilo bi povećanju korišćenja kapaciteta i na toj osnovi povećanju proizvodnje i zaposlenosti;

Sedmo, ovakav mehanizam vodio bi rasterećenju radno-intenzivnih sektora;

Osmo, ovakav koncept formiranja akumulacije omogućio bi uvođenje kvalitativnih prometa u izboru investicionih alternativa, jer bi predstavljao svojevrsan test društvene rentabilnosti i odbir samo onih projekata za koje se utvrdi da mogu odbacivati neophodnu akumulaciju;

Deveto, izmenjeni parametri doprineli bi poboljšanju u vrednovanju resursa i uticali na promenu privredne strukture;

Deseto, dalja izgradnja sistema vezivanja akumulacije za sredstva doprinela bi približavanju raspodele načelu nagrađivanja prema radu.

Teorijsko obrazlaganje vezivanja akumulacije za sredstva u obliku »jedinstvene društveno dogovorene stope akumulacije« posledica je neophodnosti presecanja negativnih tendencija u

[7] Detaljnije: »Uslovi, mogućnosti i pravci...«, I. E. N., Beograd, 1979, str. 396—398.

Digitized by Google

spontanom formiranju akumulacije koja rezultirajući u padanju akumulacije ozbiljno ugrožava projektovane stope privrednog razvoja. Uvođenje novog termina trebalo je da otkloni pretežno ideološku kontraargumentaciju koju su izazvali termini »kamata na društvena sredstva« i »obavezna akumulacija«.

Polazni teorijski stav pri koncipiranju ovog modela sastoji se u mišljenju da društvena sredstva iako ne stvaraju vrednost deluju kao činilac formiranja dohotka[8] i kao nezaobilazan činilac njegove raspodele. Na osnovu društvene svojine i tržišno-planskog karaktera robne privrede društveno dogovorena stopa akumulacije se javlja kao nužnost. Bez nje se ne može obezbediti adekvatan mehanizam za racionalnu upotrebu sredstava i obezbeđivanje optimalnog obima akumulacije sa stanovišta potreba privrednog razvoja. Uvođenjem ex ante zadate akumulacije važiće za sve privredne subjekte omogućilo bi izdvajanje iz ukupnog dohotka svih egzogenih, od ponašanja kolektiva nezavisnih komponenti i formiranja dela dohotka raspoloživog za potrošnju.[9] Time bi se sprečila realna opasnost grupno-svojinskog prisvajanja efekata koji proističu iz društvenih sredstava i njihovo adekvatno upućivanje u akumulaciju. Subjekti koji uživaju privilegiju korišćenja društvenih sredstava dužni su iz dohotka da izdvoje sve komponente koje nisu rezultat rada i produktivnosti i da ga usmere u razvoj. Time bi se potvrđivao društveni karakter dohotka i afirmisala ideja da uz pravo rada društvenim sredstvima bezuslovno ide i obaveza njihovog adekvatnog, u društvenim razmerama dogovorenog, proširenog reprodukovanja. Fiksiranjem ex ante akumulacije u obliku »zadate« odnosno društveno dogovorene stope akumulacije ne samo da se ne bi odrazilo po pitanju samoupravljanja neposrednih proizvođača, već bi se ono potvrđivalo na širim društvenim relacijama.[10]

Prethodno opisani model vezivanja akumulacije za sredstva treba da obezbedi adekvatnu ekonomsku valorizaciju sredstava i obezbedi racionalnu alokaciju investicionih sredstava. Empirijska istraživanja[11] rađena na osnovnim teorijskim postavkama

---

[8] Dr Lj. Madžar: »Proširena reprodukcija i regulativa«, Ekonomska politika, Beograd, br. 1554 od 11. I 1982, str. 28.

[9] Detaljnije: dr N. Zelić: »Jedan model uređivanja cena u jugoslovenskoj privredi«, Ekonomska misao, Beograd, br. 1/1981.

[10] Dr N. Zelić: »Mogućnosti poboljšanja efikasnosti jugoslovenskog privrednog sistema«, Zbornik »Privredni razvoj i privredni sistem Jugoslavije« knjiga I, SANU, Beograd, 1982, str. 171.

[11] Empirijska istraživanja data u radu I. Vanek — M. Jovičić: »Uloga kapitalne opremljenosti rada u formiranju i raspodeli dohotka u Jugoslaviji — teorijska i empirijska analiza«, Ekonomska analiza, Beograd, br. 1—2/1972, str. 56. Hipotetičku cenu kapitala fiksiraju iznad 9% mada priznaju da može da ide i do 12% kao što pokazuju procene dr V. Frankoviča (rad »Neki kvantitativni nalazi o nagrađivanju faktora proizvodnje u industriji SFRJ u periodu 1964/65 i 1968/70«, Ekonomska revija, Ljubljana, br. 1/1973 — citirano prema dr I. Maksimović: »Teorijske osnove društvene svojine«, Savremena administracija, Beograd, 1975, str. 242).

Digitized by Google

analiziranog modela i pored korišćenja različitih metodoloških postupaka i različitih izvora podataka rezultirala su u dosta sličnim rezultatima za iste periode. Ta istraživanja trebala su preko izračunavanja doprinosa sredstava uvećanju dohotka i utvrđivanja njihove cene, da daju osnov za izračunavanje visine jedinstvene dogovorene stope akumulacije.

Zagovornici cene upotrebe društvenih sredstava smatraju da »... Međutim, nije isključeno da će postupno, uz sve prisustvo institucionalnog nepriznavanja cijene upotrebe društvenih sredstava, upravo praksa neposrednog sporazumijevanja organizacija udruženog rada o uvjetima privremenog međusobnog ustupanja ili udruživanja sredstava (koje uključuje i utvrđivanje visine naknade za privremeno ustupljena, odnosno udružena sredstva), kao i ona u ostvarivanju prava udruženog rada da (u svojstvu osnivača banaka, odnosno one koja pozajmljuje i one koja posuđuje) neposredno učestvuju u postupku utvrđivanja uvjeta pozajmljivanja i posuđivanja novčanih sredstava — reziltirati u svojevrsnu »cijenu upotrebe tih sredstava« koja bi bila konzistentnija sa stvarnim doprinosom sredstava formiranju dohotka i sa stupanjem njihove raspoloživosti (odnosno oskudnosti), nego što je slučaj u praksi sa klasičnom tržišnom formiranom kamatnom stopom«.[12]

Početkom osamdesetih godina u literaturi se pojavio model raspodele koji pored zagovaranja programirane akumulacije preko njenog vezivanja za angažovana sredstva, predlaže uvođenje i programiranih ličnih dohodaka.[13] Osnova ovoga koncepta svodi se na uređivanje politike dohotka na sledećim instrumentima: programiranoj akumulaciji, programiranim minimalnim ličnim dohocima, društveno dogovorenim metodima ustanovljavanja i usmeravanjima rente i sistem indeksiranja.

Polazne premise ovog koncepta su:[14]

Prvo, ne postoji automatizam i objektivnost u raspodeli, već je ona uvek u funkciji društvenih ciljeva i zahteva konvencije u procesima dogovaranja radi relativiziranja konfliktnosti;

Drugo, dohodak ima svoju ekonomsku strukturu i ni jedan element te strukture nije samostalan u odnosu na druge.

Na bazi tih premisa predlaže se koncept programirane akumulacije, tj. utvrđivanje njene razmere prema sredstvima bilo putem utvrđivanja doprinosa sredstava rastu dohotka (što je već analizirano) ili ciljnim određivanjem. Novinu predstavlja i mogućnost da se uz postojanje jedinstvene stope obezbede i odstupanja u skladu sa prioritetima privrednog razvoja. Ovaj kon-

[12] Dr S. Jurin: »Tržište u jugoslovenskom ekonomskom modelu«, Zbornik »Privredni razvoj i privredni sistem Jugoslavije«, knjiga I, SANU, Beograd, 1982, str. 133.

[13] Detaljnije: dr M. Korošić: »Programirana akumulacija i programirani lični dohoci«, Ekonomska politika, Beograd, br. 1558, od 8. II 1982.

[14] Dr M. Korošić: »Antiinflaciona politika«, Ekonomska politika, Beograd, 1980, str. 153.

Digitized by Google

cept pokušava uravnotežiti uslove sticanja i raspodele dohotka putem obezbeđivanja takvog ponašanja koje će voditi istom dohotku za isti rad i istoj akumulaciji za angažovana sredstva kao jedno od bitnih merila efikasnosti ukupnog funkcionisanja.

Bez obzira na brojne nijanse koje postoje među zagovornicima ove koncepcije potreba vezivanja akumulacije za sredstva putem institucionalizacije jedinstvene društveno dogovorene stope akumulacije uživa podršku pretežnog dela jugoslovenskih ekonomista. Takav pristup našao je odjeka i u Dugoročnom programu koji ukazuje na potrebu utvrđivanja adekvatnih odnosa između akumulacije i potrošnje.

Polazna osnova ovog koncepta bazira se na stavu da pitanje akumulacije ne može biti adekvatno rešeno spontanim i pojedinačnim odlukama brojnih privrednih subjekata, već je potrebna određena društvena koordinacija u procesu obezbeđivanja dovoljnog volumena akumulacije radi ostvarenja planiranih ciljeva privrednog razvoja. Ideja na kojoj se bazira ovaj koncept suštinski nije nova. U razvoju naše teorije i prakse, kao i u ostalim socijalističkim zemljama, pojavljivao se mehanizam kamate na poslovni fond, odnosno poslovna sredstva kao mehanizam akumulacije primeren socijalizmu. Pošto je ovaj mehanizam napušten zagovornici »cene upotrebe društvenih sredstava«, odnosno »jedinstvene društvene dogovorene stope akumulacije« su značajno unapredili ovu koncepciju kako u načinu određivanja akumulacione obaveze u skladu sa samoupravnim socijalizmom, tako i u definisanju subjekta koji raspolaže ovako izdvojenim sredstvima (za razliku od kamate ovim sredstvima raspolažu sami privredni subjekti). Pošto se ovaj koncept prirodno uklapa u teorijski model normalne cene u obliku specifične cene proizvodnje potpuno je logično što kritika prevashodno dolazi od zagovornika dohodne cene.[15]

Mi ćemo apostrofirati samo neke slabosti koje ističu protivnici primene ovog koncepta:

Prvo, pobornici »jedinstvene dogovorene stope akumulacije« kao značajnu prednost ističu osetno povećanje akumulativnog potencijala privrede. Kritičari tog koncepta upozoravaju da i pored povećanja akumulativnog potencijala ovaj koncept ne rešava pitanje raspodele celine dohotka[16] (deo dohotka koji ostane posle izdvajanja minimalne akumulacije) i ne garantuje usklađenost namenske raspodele dohotka u skladu sa razvojnim planovima. Divergentnost između ostvarene akumulacije i željenih investicija pokazuje da ovaj koncept rešava problem minimalne akumulacije a ne »potrebnog (optimalnog) obima akumulacije«. Predlozi da se ovaj problem otkloni su sledeći: iz planiranih od-

[15] Među najizrazitije kritičare ubrajamo dr A. Vacića i dr B. Cemovića. Pored toga, ovaj koncept nailazi na kritiku i drugih ekonomista koji su čak pristalice koncepta specifične cene proizvodnje.

[16] Detaljnije: dr A. Vacić: »Principi i politika dohotka«, Radnička štampa, Beograd, 1981, str. 271.

Digitized by Google

nosa globalne raspodele nacionalnog dohotka definiše potrebna masa akumulacije za ostvarivanje planirane stope rasta i tako utvrđena masa akumulacije se stavlja u odnos prema sredstvima i na taj način utvrđuje veličina »jedinstvenog akumulacionog parametra«.[17] Množenjem tog parametra sa veličinom sredstava dobili bismo masu akumulacije koju treba da formira svaki privredni subjekt bez obzira na nivo dohotka. Ovakav pristup koji masu akumulacije u makrosistemu izvodi iz obima investicija, i koji »cenu društvenog kapitala« stavlja u funkciju strategije razvoja znači povezivanje ovog koncepta sa konceptom programirane akumulacije.

Drugo, bez obzira što se jedinstvena stopa akumulacije vezuje za sredstva, njena veličina je ipak određena gornjom granicom dohotka. Privredni subjekti koji posluju na granici rentabiliteta automatski bi zapali u gubitak, a oni koji posluju sa gubitkom zapali bi u još teže stanje. U sadašnjim uslovima bez temeljne reforme u primarnoj raspodeli, uvođenje »jedinstvenog akumulacionog parametra« od 5% automatski bi ili gurnuli u gubitak preko 50% OUR-a u privredi ili bi bila osnova suvišnog troškovnog inflatornog udara. Konkretna situacija je takva da bi kapitalno intenzivni sektori koji bi uvođenjem ovog parametra morali da izdvajaju ogromna sredstva, a nesrazmerno mali dohodak koji ostvaruju automatski bi značio gubitak. Uslovi privređivanja i temeljna reforma odnosa u primarnoj raspodeli predstavljaju direktnu smetnju neposrednom unošenju ovog koncepta. Toga su svesni i njeni zagovornici.

Treće, teorijska analiza i praktična iskustva pokazuju da stvarnu ekonomsku snagu pojedinih privrednih subjekata ne određuje samo obim poslovnih sredstava kojima oni raspolažu. Protagonisti jedinstvene »cene upotrebe društvenih sredstava« pretpostavljaju statičke uslove privređivanja, te jednaku dostupnost i jednaku delotvornost društvenih sredstava. Iskustva, međutim, pokazuju da su neophodne brojne korektivne mere preko fiskalne politike čak i u razvijenim tržišnim privredama. Odredi li se akumulaciona obaveza nezavisno od nivoa dohotka, onda nije moguće obezbediti željeni nivo akumulacije. Ako se ona odredi na nivou najakumulativnijih sektora, onda je za sve druge potrebno utvrditi niže stope. Ukoliko se pak uradi obratno, da se za osnovu uzmu najniže akumulativni, onda je potrebno uvesti dodatne korekcije za visoko dohodne sektore. Ako se odredi na prosečnom nivou potrebno je i jedno i drugo. Realni ekonomski odnosi se karakterišu velikim stepenom nejednakosti u prisvajanju dohotka, te na toj osnovi ugradnju diferencirane stope za cenu upotrebe, jer se diferenciraju i efekti društvenih

[17] Detaljnije: dr F. Černe: »Problemi gospodarenja i upravljanja društvenim kapitalom radnika u udruženom radu« — uvodno izlaganje, Ekonomist, Zagreb, br. 4/1982, str. 291.

Digitized by Google

sredstava, postaje neophodnost.[18] To tim više ukoliko se pored racionalnog korišćenja postojećih potencijala želi obezbediti njihova racionalna alokacija. Zamišljena kao sredstvo za ujednačavanje uslova privređivanja, jedinstvena stopa bi se nužno morala diferencirati, jer bi bez toga zakonito vukla ka još većim razlikama između grana i grupacija. Taj nedostatak uočavaju i pristalice ovog koncepta.[19]

Četvrto, usled diferenciranosti u organskom sastavu faktora proizvodnje i diferenciranih efekata tih sredstava na rast dohotka, analiza pokazuje da bi primena »jedinstvenog akumulacionog parametra« uz nepromenjene odnose u primarnoj raspodeli vodila širenju raspona između visine ličnih dohodaka po uslovnom radniku, a ne njihovom sužavanju.[20] Približavanje raspodeli prema radu bilo bi moguće samo u uslovima radikalne reforme cena i približavanje uslova privređivanja teorijskim pretpostavkama ovog modela. Taj problem se ponavlja već dugi niz godina i teškoće naše privrede ne daju nade u njegovo skoro rešenje.

Peto, pristalice ovog koncepta problem mobilnosti i koncentracije akumulacije radi finansiranja krupnih prioritetnih sektora rešavaju kroz ugradnju mehanizma za prelivanje postojeće mase akumulacije, izostavljajući potpuno mogućnosti izgradnje adekvatnih mehanizama diferenciranog stvaranja akumulacije kroz primarnu raspodelu. Strukturni problemi koji postoje rešavaju se isključivo preko redistribucije između različitih sektora privrede kroz naglašenu funkciju kreditnog sistema.

Šesto, kritičari koncepta koji se bazira na jedinstvenom akumulacionom parametru iznose i čitav niz argumenata u osnovi ideološke prirode. On stavlja privredne subjekte u poziciju objekata raspodele, jer je akumulaciona obaveza ustanovljena spolja, nezavisno od veličine dohotka. Normalna logika proizvođača, što i praksa sličnih instrumenata u prošlosti, pokazuje da preostali deo dohotka treba potrošiti. »Tako je kamata na sredstva, iako zamišljena sa namerom da štiti ili obezbeđuje određeni nivo akumulacije, kao nesaglasna sa prirodom odnosa proizvodnje u sistemu dohotka, na duži rok mora pretvoriti u svoju suprotnost — u ugrožavanje nivoa akumulacije. Kritičari ovog koncepta kao zamerku iznose tvrdnju da bi njegova primena u uslovima porasta dohotka vodila manjoj akumulaciji od potencijalno moguće, a u uslovima opadanja dohotka postavlja se smisao »društvene zaštite« akumulacije, tj. ko od koga štiti akumulaciju. Istovremeno, ako ovaj koncept ne izražava unutrašnju logiku i interese

[18] Detaljnije: dr D. Miličević: »Centralno-planski socijalistički sistem«, I. D. N., Beograd, 1976.

[19] Detaljnije: dr. M. Korošić: »Antiinflaciona politika«, Ekonomska politika, Beograd, 1980.

[20] Detaljnije: dr S. Babić: »Položaj u primarnoj raspodeli privrednih subjekata i namenska alokacija dohotka« — međusektorska analiza«, Ekonomski anali, Beograd, br. 68—69/1980, str. 103.

Digitized by Google

učesnika u privrednom životu, te ga je potrebno nametati spolja, postavlja se pitanje kojim se sredstvima uvodi ta obaveza i da li su ta sredstva u skladu sa prirodom samoupravnih odnosa.[21]

Iz izložene kritike ovog koncepta koja se najčešće daje u literaturi, mogu se izvući sledeće opaske:

Prvo, udarni aspekt kritike predstavljaju ideološki argumenti da koncept vodi otuđivanju dohotka i odlučivanja o njemu od strane neposrednih proizvođača. Činjenica je da svaki društveni dogovor »ne može da pokrije sve i u punoj meri interese učesnika u dogovaranju«. Takav pristup dogovorima nije teorijski moguć, a kada bi se i napravio onda bi bio nepotreban. Svaki društveni dogovor predstavlja određenu sintezu i presek interesa. Nesumnjivo stoji činjenica da odluke o akumulaciji moraju biti dogovor radnika kao klase, a ne zbir pojedinačnih preferencija privrednih subjekata.

Drugo, kritika ekonomskih performansi ovog koncepta više govori o nepostojanju pretpostavki za njegovu primenu, a mnogo manje o nekonzistentnosti samog koncepta.

Treće, čak ni najradikalniji kritičari ne odriču potrebu konkretizacije kojom bi se omogućilo obezbeđivanje određenih odnosa između akumulacije i angažovanih sredstava kao elemenata racionalnog korišćenja postojećeg potencijala. »Ostajući pri navedenoj oceni da kamate na sredstva kao konvencionalni instrument politike dohotka odnosno jedan od pokazatelja za određivanje relativne veličine ostvarenog dohotka na jedinicu sredstava, u principu nije INKOMPATIBILNA (podvukao M.Z.) sa sistemom dohotka iz navedenih razloga, smatramo da o njenoj vrednosti treba suditi smirenije nego što se obično čini i razdvajajući ono što se ne bi smelo mešati, ni teorijski ni društveno«.[22]

Kulminiranje ekonomske krize uslovilo je nužnost potenciranja akumulacije kao društvenog čina i potrebu odbacivanja »krutih ideoloških šablona« koji su u osnovi sprečavali primenu ovog koncepta. Najnoviji predlozi Komisije SIV-a i Komisije Predsedništva SR Srbije za privrednu reformu u osnovi se opredeljuju za potrebe određivanja minimalne akumulacije i konkretnih mehanizama za njeno formiranje. Debata koja se vodi dugi niz godina presečena je u uslovima radikalne ekonomske krize onog momenta kada je postignut politički dogovor.

[21] Dr B. Cerović: »O kamati na poslovna sredstva«, Naše teme, Zagreb, br. 9/1982, str. 1525.

[22] dr A. Vacić: »Principi i politika dohotka«, Radnička štampa, Beograd, 1981, str. 273.

Digitized by Google

Vladimir Goati

Perspektiva i ograničenja triju reformi

Promene pred kojima se nalazi jugoslovensko društvo nazivaju se »tri reforme«, a reč je o čvrsto povezanim reformama (u privredi, političkom sistemu i SKJ) koje se mogu pominjati kao nešto posebno samo iz analitičkih razloga. Posredi je, u stvari, neophodnost za krupnom društvenom reformom.

Pre nego što započnemo analizu prepreka reformi u Jugoslaviji, nužno se zapitati zašto je reforma uopšte potrebna? Šta je u društvu toliko nezadovoljavajuće da zahteva krupne promene? Da bi se na to odgovorilo, nužno se vratiti u sredinu prošle decenije, tačnije 1974. godini, kada je donesen jugoslovenski ustav koji do utančine reguliše čitav društveni život. Institucionalni razvoj do koga je došlo realizacijom jugoslovenskog ustava imao je više nepovoljnih društvenih efekata od kojih ćemo pomenuti samo neke. Naravno, daleko smo od pomisli da te efekte vezujemo isključivo za Ustav jer bi pri tom prevideli moguće deformacije, slabosti i propuste u njegovom ostvarivanju. *No, ovde ne treba zaboraviti ni to da ostvarenje neke ideje (pravne ili neke druge) najbolje pokazuje njene slabosti i mane. Jer, kako uopšte može jedna ideja pokazati svoje prednosti i ograničenja ako ne realizacijom?*

Jugoslovenski politički sistem konstituisan ustavom 1974. u velikoj meri se zasniva na pretpostavci o potpuno homogenom

Digitized by Google

društvu. Stoga je i shvatljivo što je »samoupravno sporazumevanje« i »dogovaranje« predviđeno kao osnovni metod regulisanja interesnih razlika. Preduslov delotvornosti »sporazumevanja« je visok stepen socijalne integracije društva; umesto toga u stvarnosti je na delu rastuća segmentacija zbog čega je pomenuti metod neefikasan. Samo površan uvid otkriva veliku nehomogenost jugoslovenskog društva po nizu obeležja: ekonomskom, nacionalnom, religioznom, kulturnom, istorijskom. Kao ilustracija veličine razlika neka posluži podatak da je 1986. odnos nacionalnog dohotka *per capita* u Sloveniji i Kosovu 7,7 : 1. Nehomogenost je potencirana okolnošću da postoji visok stepen konvergencije linija koje dele društvo po pomenutim obeležjima. Nacionalne razlike u velikoj meri se poklapaju sa religioznim, ekonomskim i kulturnim. A kada se interesi zasnovani na takvim razlikama transformišu u sukobe, ti sukobi lako zadobijaju destruktivni karakter. U takvoj situaciji ustavom proklamovani konsensualni način odlučivanja na federalnom nivou pokazao se sasvim neefikasan. Federalne jedinice (republike i pokrajine) svojim vetom onemogućavaju donošenje svih nepovoljnih odluka što dovodi do »paralize federacije«. U stvari, jugoslovenski politički sistem je pokazao malu »sposobnost regulacije« o kojoj piše G. Almond. Razlog za to leži u činjenici da akteri u političkom sistemu (republike i pokrajine) raspolažu prevelikom količinom moći zbog čega se sistem približava anarhičnom modelu. To svojstvo sistema zapažaju i strani posmatrači (npr. L. Burg, 1986).

Nastojanje jugoslovenskog ustavotvorca da izgradi savršen sistem i da unapred precizno reguliše sve odnose rezultiralo je u obimnom tekstu; Ustav SFRJ je prvi na svetu po broju članova (406), čak ispred indijskog ustava (395). J. Jerovšek o tome piše sledeće: »Naš institucionalni sistem je izrađen toliko do pojedinosti i formalno perfekcionalizovan, da je postao nefleksibilan i spor u svojim odgovorima na promene u sredini i na razne šokove koji dolaze iz sredine. Pošto do pojedinosti izrađen institucionalni sistem ima već sve odgovore na *inpute*, pokazalo se da je nespreman na krizu, jer *inpute*, koje generira svetska i domaća kriza nije ugradio u svoj sistem, pa zato ne može da na njih tekuće odgovori. Na njih počinje da odgovara refleksnim intervencionizmom koji nisu sastavni deo institucionalnog sistema«. (1985. g., 8). Izraženo Almondovom terminologijom politički sistem pokazuje malu »sposobnost reagovanja na izazove«.

Ekonomska efikasnost jugoslovenskog političkog sistema je *grosso modo* nezadovoljavajući i mogla bi se sažeti u jednoj rečenici: stagnacija uz istovremeno povećanje nezaposlenosti i galopirajuću inflaciju. Godišnja stopa rasta nacionalnog dohotka 1980—1986. ne doseže porast stanovništva (0,8% : 1%) što, uz ogromne kamate spoljnim poveriocima, neizbežno vodi opadanju životnog standarda. U celini uzev, »sposobnost ekstrakcije«

Digitized by Google

političkog sistema (G. Almond) je veoma niska. U ekonomskom životu Jugoslavije uočljive su još neke nepovoljne tendencije. Jedna od njih je jačanje autarkičnih procesa što predstavlja anahronizam jer se događa u vreme kada se intenziviraju integracioni procesi u svetu (Zajedničko evropsko tržište, SEV). U osmoj deceniji proces »ekonomskog zatvaranja« u Jugoslaviji dobio je zabrinjavajuće razmere o čemu svedoči podatak da je međurepublička robna razmena između 1970—80. opala sa 27,7% na 21,1% ukupne razmene. (Č. Ocić, 1972, 62). Nivo razmene između republika i pokrajina danas je niži nego između nekih zemalja OECD. Broj preduzeća koja imaju svoje delove izvan matične republike i pokrajine opao je sa 3,1% 1976. na 1,93% 1981. (Č. Ocić, 1982, 62), što ubedljivo govori o delovanju dezintegrativnih tendencija. Izneti podaci mogu se sociološki interpretirati kao indikator slabljenja organske solidarnosti u jugoslovenskom društvu. Paralelno sa tim dolazi do jačanja mehaničke solidarnosti u nacionalnim zajednicama što je preduslov za jačanje nacionalizma. To je osnova na kojoj od sredine osamdesetih godina nastaju intenzivni nacionalni sukobi.

Broj nezaposlenih prešao je još krajem 1984. godine milion, a do kraja 1987. povećan je još za 120.000. U ovom pogledu postoje ogromne razlike između pojedinih republika i pokrajina; ekstremne slučajeve čine SR Slovenija u kojoj je stopa nezaposlenosti samo 1,4% i SAP Kosova 24%. Dok armija nezaposlenih, uglavnom mladih i obrazovanih, uzaludno čeka svoju šansu, nedostatak motivacije za rad kod nezaposlenih uzelo je endemske razmere. O tome svedoči podatak da je 1986. jedna trinaestina zaposlenih Jugoslovena u društvenom sektoru (ukupno 6.800.000) svaki dan u radno vreme bila na sastanku, a osmina na bolovanju!

Objašnjenje za slabe ekonomske rezultate jugoslovenske privrede ne može se naći u spoljašnjim okolnostima, već u samom sistemu. Potvrdu za to daju neke evropske zemlje sa kojima se Jugoslavija često upoređuje i koje doživljavaju u istom razdoblju ekspanziju. O tome govori sledeća tabela.

Tabela I

	Rast nacionalnog dohotka per capita (u %)
	1980—1986
Jugoslavija	— 25
Italija	+ 76
Španija	+ 50
Portugalija	+ 150
Turska	+ 100
	(Komunist, 3. 6. 1988)

Ovde je bitno naglasiti da su na nezadovoljavajuće ekonomske rezultate jugoslovenske privrede odlučujući uticaj ost-

Digitized by Google

varili politički činioci. Najkraće rečeno, ekonomski racionalno poslovanje nije smatrano prioritetnim društvenim ciljem, ni na mikro ni na makro nivou. To posebno važi za razdoblje 1974—1980. kada se pri oceni stanja u preduzećima vodilo isključivo računa o »društvenim odnosima« dok je ekonomsko *output* smatran skoro nevažnim. U radnom vremenu održavani su maratonski sastanci, dok je briga za efikasno privređivanje potisnuta u drugi plan. Organizovano gubljenje vremena dostiglo je svoj apogej 1976—1977, u razdoblju sprovođenja u život Zakona o udruženom radu. U složenom i dugom procesu donošenja opštih akata u jugoslovenskim preduzećima, uz neposredno učešće svih zaposlenih, izgubljene su milijarde radnih časova. Na delu je bilo uverenje da revolucionarna volja, uobličena u sasvim originalan politički sistem može da kompenzira nepovoljnu stvarnost i da se »jugoslovensko društvo budućnosti« može ostvariti ne uvažavajući pozitivna i negativna iskustva drugih zemalja ni saznanja društvenih nauka (politikologije, ekonomije, prava). To je bio pokušaj da se proizvodni odnosi potpuno osamostale od proizvodnih snaga; na delu je, u stvari bila »jugoslovenska mini-kulturna revolucija« (R. Remington).

Dominacija političke sfere nad ekonomijom ostvaruje se velikim delom presudnim uticajem na kadrovsku politiku ekonomskih subjekata, radnih organizacija. Tu je najpre reč o spontanom i neformalnom uticaju do koga dolazi zato jer se »selekcijski kriterijumi iz dimenzije najveće moći prenose na sve ostale delove« (J. Jerovšek, 1986, 24). Ali tu je reč i o proceduri regulisanoj društvenim dogovorima i samoupravnim sporazumima. Pomoću te procedure politički činilac potpuno kontroliše proces kadrovske selekcije u jugoslovenskoj privredi i u drugim oblastima života. U takvim okolnostima autoritet privrednih rukovodilaca ne zavisi od njihove preduzetničke sposobnosti već od položaja u političkoj hijerarhiji (»Politički rejting«).

Nepovoljne tendencije, došle su do izražaja i u drugim društvenim sferama. Paralelno sa ekonomskim zatvaranjem tekao je prema rezultatima popisa stanovništva 1971. i 1981. — proces koncentracije etničkih grupa u one republike u kojima je nastanjen najveći deo pripadnika tih grupa. (R. Petrović, 1985). Drugim rečima, smer migracija u Jugoslaviji nije prvenstveno uslovljen ekonomskim razlozima, jer bi u tom slučaju privredno najrazvijenije republike bile središte migracije bez obzira na nacionalno obeležje emigranata, nego drugim uzrocima, pre svega, pogoršanjem međunacionalnih odnosa. Ovo je naročito došlo do izražaja na Kosovu koje u ovom pogledu predstavlja »neuralgičnu tačku«, prostor na kome se nacionalna podvajanja i napetosti intenzivnije osećaju nego igde drugo. Separatistička pobuna na Kosovu 1981. predstavlja kulminaciju loših međunacionalnih odnosa. Nakon suzbijanja pobune, separatizam nastupa u prikrivenijim oblicima. U tu svrhu koristi pojedinačne pritiske na manjinsko slovensko stanovništvo (Srbi, Cr-

Digitized by Google

nogorci, Muslimani, Hrvati i dr.), kao što su uzurpacije imovine, vandalsko uništavanje groblja i bogomolja, silovanja itd. U klimi nacionalnog nepoverenja pojedinačni ekcesi imaju snažan demonstracioni efekt, a počinioci često žele takav efekt. To pojačava zebnju i nesigurnost manjinske populacije tako da reka nasilno prognanih sa Kosova teče i posle 1981. Umesto prirodnog prožimanja albanskog i slovenskog življa koje vekovima živi na istom tlu, izolacija postaje jedini modus opstanka manjinskog stanovništva. U takvoj situaciji nacionalna pripadnost je apsolutni kriterijum svih vrednovanja pa i političkih. Ilustracija za to su izbori za članove društveno-političkog veća 1988. godine u novoformiranoj opštini Štrpce. U toj opštini u kojoj slovensko stanovništvo čini većinu (oko 60%) od 25 kandidata za pomenuto veće 10 je bilo Albanaca. Na izborima je dobilo većinu 14 delegata od kojih nijedan nije albanske nacionalnosti.

U mnogim segmentima kulturne sfere došlo je do labavljenja ili kidanja uspostavljenih veza: prostor kulturne saradnje u sve većoj meri je omeđen neprelaznim republičko-pokrajinskim granicama. O razmerama kulturne razdrobljenosti neka posvedoči podatak da je u SFRJ školske 1985/86. u osmogodišnjim školama bilo osam programa i osam udžbenika iz fizike (za svaku republiku i pokrajinu po jedan), dok su se u isto vreme đaci u SR Nemačkoj i DR Nemačkoj kao i u Danskoj i Norveškoj služili sa samo jednim udžbenikom.

U celini uzev, ukupan učinak negativnih procesa u svim sferama jeste društvena dezintegracija koju S. Bolčić, određuje kao »one pojave u životu ljudi koje govore o kidanju društvenih veza među ljudima, socijalnim grupama i društvenim zajednicama, usled čega dato društvo gubi karakter celovite zajednice« (1987, 3).

Iz političke sfere indukovano je razbijanje velikih ekonomskih sistema: železnice, PTT, elektroprivrede. Jugoslovenska železnica je rasparčana na 342 OOUR-a, PTT na 346 OOUR-a, elektroprivreda na 620 OOUR-a. Dezintegrisani veliki sistemi nisu mogli u svojim okvirima da uspostave ni minimalan stepen saradnje, a nosioci parcijalnih interesa uspevali su da osujete — koristeći legalne mogućnosti — opšte interese. Groteskan primer tiranije parcijalnih interesa navodi V. Stanovčić. On beleži: »Naime, 619 OOUR-a sporazumelo se i donelo odluku o finansiranju tehničkog sistema upravljanja u elektroprivredi Jugoslavije. Jedan OOUR, hidroelektrana »Perućica« (Nikšić, Crna Gora), međutim, tokom dve godine je svojim vetom odlagala pristupanje ostvarenju ove odluke čije ostvarivanje mora trajati nekoliko godina i koštaće 360 miliona dolara« 1980, 1986).

Okolnost da je politički sistem krojen po »meri antičkih heroja i polubogova, ali ne po meri radnika i običnog čovjeka«

Digitized by Google

(J. Županov, 1983, 57), neizbežno ima nepovoljan efekt na participaciju građana u radu niza novih institucija s nedovoljno jasnom društvenom funkcijom. Ta se participacija svodi na puko trošenje vremena i energije, što je nakon početnog entuzijazma dovelo do apstinencije jugoslovenskih građana od društvenih aktivnosti, povlačenja u privatnu sferu, apatije i rezignacije. A to je bitno uticalo na odvajanje političkog procesa od društva i na potpuno osamostaljivanje političkog stratuma — politokratije. Uz to, s obzirom da savremeno društvo traži brzo, često trenutno donošenje odluka, postojanje hipertrofiranog sklopa institucija s izukrštanim i nedovoljno razgraničenim nadležnostima otežava pravovremeno donošenje odluka, postojanje hipertrofiranog sklopa institucija s izukrštanim i nedovoljno razgraničenim nadležnostima otežava pravovremeno donošenje odluka i potencira traženje »prečica«, kraćih puteva. Odveć komplikovan politički sistem sam je prepreka vlastitoj realizaciji. Takav sistem doprinosi širenju osećanja nemoći. Evo podataka koji potvrđuju iznetu ocenu. V. Arzenšak, je u svojim istraživanjima u Sloveniji (1976, 1977. 1980/81) nepobitno utvrdio visok stepen osećanja političke nemoći kod zaposlenih respondenata različitih zanimanja: radnika, administrativnih službenika, stručnjaka i rukovodilaca. Svoj nalaz on ovako rezimira i komentariše: »Sve socioprofesionalne grupe izražavaju visok stepen političke nemoći u smislu odsustva aktivnog uticaja na procese političkog odlučivanja. Odsustvo uticaja socijalnog položaja na političku alijenaciju vidi se iz podataka da su rukovodioci sa visokom školom isto nemoćni kao i radnici sa nesvršenom školom... Ovo pokazuje da politički sistem dominira nad ekonomskim sistemom društva« (1984, 38—39). Podaci dobijeni u longitudinalnim istraživanjima u SR Hrvatskoj (1977—1980, 1984), kako piše I. Šiber, ubedljivo pokazuje da je došlo do pada u proceni vlastitog uticaja građana i radnih ljudi u mesnim zajednicama i radnim organizacijama (1985, 7—8). Sličan je zaključak S. Bolčića, koji je istraživao percepciju uticajnosti na formiranje opštinskih interesa. Najmanji uticaj u ovom pogledu, po mišljenju ispitanika iz svih socijalno-profesionalnih grupa, imaju građani preko zborova, a jedva nešto više delegacije i delegati (1987., 73). Na čelu su opštinski komiteti SK i izvršni saveti skupština opština. O visokom stepenu političke alijenacije na mestu stanovanja govori podatak iz obimnog istraživanja »Klasno biće savremenog jugoslovenskog društva« sprovedenog 1986/87, u svim federalnim jedinicama, po kome od dve trećine do tri četvrtine Jugoslovena ne zna, prema vlastitoj oceni, kako je izabran predsednik Saveta mesne zajednice (N. Toš i ostali, 1988., 102). Ovi nalazi govore, u stvari, o niskoj responzivnosti sistema što je rezultat koncentracije moći u uskoj grupi — politokratiji — na koju društvo nema uticaja.

Digitized by Google

Jugoslovenski politički sistem kao da je koncipiran za društvo koje je definitivno rešilo probleme materijalne oskudice i koje se permanentno nalazi na talasu ekonomskog prosperiteta. Takav sistem je relativno lako funkcionisao dok je navodni prosperitet trajao. Navodni zato što je bio baziran na spoljnjem zaduživanju. U tom razdoblju odluke o podeli sve većeg »ekonomskog kolača« su relativno lako donošene konsensualnim putem. Ali, na isti način se pokazalo teško pa i nemoguće, donositi odluke o preraspodeli tereta, o ekonomskim žrtvama i odricanjima. U tim okolnostima distributivna sposobnost (G. Almond) političkog sistema je izuzetno mala.

Naveli smo da se kriza proširila kao kap ulja na vodi na sve sfere jugoslovenskog društva od politike i ekonomije (redosled nije slučajan), do kulture i morala. Ali, kriza nije delovala samo horizontalno već i vertikalno pa se postavlja pitanje koje je razine društva, dubinski posmatrano, već zahvatila? Ovo pitanje je do sada na žalost sasvim zanemareno u istraživanju jugoslovenskog društva. Za ovakvu analizu heuristički plodno oruđe pruža nam D. Easton (1979). U svojoj analizi političkog sistema ovaj pisac razlikuje tri njegova aspekta, u stvari tri nivoa. Prvi najdublji nivo je politička zajednica koja označava »onaj aspekt političkog sistema koji se sastoji od grupe ljudi povezanih zajedno političkom podelom rada« (1979, 177). U izvesnom smislu ovo je osnova političkog sistema, ljudski supstrat na kome on počiva. Drugi aspekt (uslovno, viši nivo) je politički režim koji obuhvata »bazične procedure« koje se tiču sredstava pomoću kojih se regulišu sukobi i uspostavljaju neki ciljevi koji mogu barem široko i generalno voditi njihovom regulisanju. D. Easton razlikuje tri komponente političkog režima: vrednosti (i principe), norme i strukturu autoriteta. Najzad, treći (opet uslovno, najviši) nivo političkog sistema čine nosioci rukovodećih uloga. »Nosioci ovih uloga imaju posebna ovlašćenja, formalno data ili implicitno prihvaćena, da upravljaju, upućuju, ili komanduju i u mnogim sistemima, mada ne u svim, da vrše prinudu« (1979, 207). Sažeto rečeno, ovaj treći nivo sistema obuhvata rukovodeći sloj koji čini, kako S. Neumann naglašava, »životni sok političkog sistema« (1964, 14).

Na dva »gornja sprata« ovako shvaćenog jugoslovenskog političkog sistema pojavile su se uočljive pukotine. Mislimo pre svega, na izraženo nezadovoljstvo prema rukovodećem sloju koje je reljefno došlo do izražaja u raspravi o »Predlogu zaključaka 13-te sednice CK SKJ (jun 1984). Ta rasprava je vođena u svim osnovnim organizacijama SKJ (oko 16.000). Na osnovu naučnog praćenja rasprave koje je (metodom posmatranja) obuhvatilo 409 OOSK (pretežno iz industrije) iz svih republika i pokrajina *(Izveštaj,...* 1985) pokazalo se da je članstvo SKJ masovno pokretalo pitanje odgovornosti rukovodilaca (1985, 185). Sličan je nalaz empirijskog istraživanja u

Digitized by Google

Zagrebu 1985. u kome su od osam ponuđenih modaliteta odgovora o mogućnosti prevladavanja postojećih društvenih problema članovi SK na drugo mesto stavili: »Smenjivanje svih rukovodilaca i funkcionera koji nisu dali očekivane rezultate« (I. Šieber, 1987, 98). To govori o eroziji poverenja u rukovodeći sloj. Potvrdu za to daju i nalazi obimnog istraživanja — *Klasno biće savremenog jugoslovenskog društva* koje je izvršeno 1986/87. na reprezentativnom uzorku jugoslovenskih građana (18.058 ispitanika). U tom istraživanju većina ispitanika je iznela negativan ili neodlučan stav prema tvrdnji: »U celini gledano na najvišim položajima u nas su najsposobniji ljudi« (N. Toš i ostali, 1987). Po republikama i pokrajinama to u procentima ovako izgleda (u zagradi je neodlučan stav): Slovenija 56,8 (20,8); Srbija bez SAP 53 (25); Hrvatska 46,7 (26,9); Vojvodina 40,9 (24,6); Crna Gora 36,9 (23,4); Bosna i Hercegovina 33,7 (26); Makedonija 28,7 (36,2); i Kosovo 25,6 (28). Kao što se iz iznetih podataka vidi kritički stav prema rukovodećem sloju postao je u Jugoslaviji deo javne svesti. Takav stav pozitivno korelira sa nivoom razvijenosti sredine; on kulminira na Severu zemlje dok je manje zastupljen na Jugu. Negativnu ocenu rukovodstva ne registruju samo empirijska istraživanja (i analitički tekstovi pojedinih autora), već je takva ocena i oficijelno prihvaćena. Pomenimo, na primer, da se u »Tezama za pripremu konferencije SKJ« (teze je usvojio CK SKJ na XIII sednici početkom 1988) izričito ističe da »rukovodstva ne ispunjavaju obaveze«.

Rasprostranjena je skepsa i u politički režim (drugi nivo), kako ga poima D. Easton. Što je još važnije ta skepsa se, sudeći po rezultatima longitudinalnih istraživanja, širi i dobija na zamahu. Empirijsku potvrdu za to pružaju podaci o ugledu SKJ, kao dominantne političke organizacije. Taj ugled okomito opada i to ne samo kod kategorije nečlanova i bivših članova SKJ (oko 1.500.000) već i kod samih komunista (oko 2.000.000).

Ovde nije reč samo o ugledu, nego i o kritičkoj oceni angažovanja SKJ. Na pitanje o delovanju SKJ u postojećoj društveno-ekonomskoj situaciji manje od četvrtine građana (23%) daje afirmativan odgovor, dok se ostali respondenti opredeljuju za kritičke (u različitom stepenu) modalitete odgovora (I. Šiber, 1987, 95). U ovom pogledu po značaju je još dalekosežniji nalaz dobijen 1986/87 (»Klasno biće savremenog jugoslovenskog društva«) po kome većina ispitanika u nekim republikama i pokrajinama izričito prihvata postojanje višepartijskog sistema ili je prema tome neodlučna.

Po republikama i pokrajinama to u postocima ovako izgleda (u zagradi je neutralan stav): Slovenija 38,9 (27,7); Hrvatska 30,4 (29,1); Crna Gora 28,3 (18,4); BiH 25,6 (22,1); Kosovo 25,2 (33); Makedonija 23,5 (37); Srbija van SAP 22,9 (28,6);

Digitized by Google

i Vojvodina 22,8 (21). Sa identičnom tvrdnjom saglasilo se u jednom istraživanju u SR Makedoniji 1985. 41,2% ispitanika (*Idejnata svest*... 1986, 22).

Nismo uvereni da je ovde samo reč o sasvim osvešćenim tendencijama ka višepartizmu, o apodiktičkom stavu da je višepartizam princip višeg rada i preduslov postojanja demokratije što je aksiom velikog dela savremene političke teorije. Pre bismo rekli da se u nas jednim delom radi o *reaktivnom višepartizmu* (sintagma je sasvim uslovna), o neosvešćenoj ili nedovoljno osvešćenoj težnji da se, kad jedno rešenje ne funkcioniše kako se želi, pokuša sa alternativnim koje je u drugim uslovima pokazalo svoju makar ograničenu delotvornost. Neosporno je, međutim, da je pomenuta težnja jednim delom plod i promišljanje o slabostima jednopartijskog sistema i o superiornosti višepartijskog. Princip političkog pluralizma organski je deo teorija o »civilnom društvu« koje od sredine osamdesetih godina obrazlaže u Jugoslaviji veći broj autora. Politički pluralizam je okosnica dokumenta usvojenog 28. III 1988. god. od strane Udruženja književnika, Sociološkog društva i Filozofskog društva Srbije. U tom dokumentu se kaže: »Demokratija isključuje svaki monopol na političku vlast i državnom prinudom zaštićen jednostranački sistem. Nespojivo je sa demokratijom ustavno legalizovanje državne partije i negarantovanje uslova za ravnopravnu konkurenciju ljudi i ideja«. Može se sa sigurnošću pretpostaviti da će ta težnja za institucionalizacijom pluralizma i dalje jačati ako se nastave negativne tendencije u društvu.

Jugoslovenski politički sistem (u značenju koje je blisko političkom režimu kako ga određuje D. Easton) sve se nepovoljnije vrednuje od strane jugoslovenskih građana. Navedimo kao ilustraciju za to da je 1984. godine u istraživanju sarajevskih komunista (R. Dunđerović, 1988), većina (62,7%) ispitanika ocenila da »delegatski sistem« nije dovoljno efikasan ili da uopšte nije efikasan. Evo i sličnog nalaza iz jednog istraživanja sprovedenog 1985. u Makedoniji. U tom istraživanju 31,7% ispitanika se složilo sa tvrdnjom da je »delegatski sistem prerano uveden«, dok je 20,5% bilo neodlučno (*Idejnata svest*..., 1986, 153). Pomenimo i da je »delegatski sistem« 1984. manje povoljno vrednovan u komparaciji s predstavničkim sistemom (53%) nego 1980. (67%) i 1977. godine (68%). Autor ovako komentariše taj nalaz: »Svakako da podaci po kojima svega oko polovica ispitanika (a radi se o reprezentativnom uzorku građana SR Hrvatske) povoljnije ocjenjuje delegatski sistem od predstavničkog sistema puno govore o stanju društvene svijesti prema određenim rješenjima. Smatramo da su takvi podaci rezultat nerazumijevanja delegatskog sistema, nerealnih očekivanja od njegovog funkcionisanja (za što je svakako velikim delom kriva i ideologijska prezentacija samog sistema, po kojoj je to konačno pronađeno rješenje svih problema), kao i

Digitized by Google

prije svega, nedostatak u samoj praktičnoj realizaciji njegovih postavki« (I. Šiber, 1985, 9).

Najzad i (treća) razina, same jugoslovenske političke zajednice, nije pošteđena od sumnji i osporavanja. Do toga je došlo najpre na literalnom planu u istupima pojedinih pisaca koji naglašavaju samobitnost vlastite nacionalne sredine i njenu pripadnost drugim »kulturnim krugovima«, što je praćeno vehementnim raspravama o tome ko gubi a ko dobija u Jugoslaviji? Elaborirana platforma konfederalizma data je u »Novoj reviji« (br. 57/1987. i 67/1988). Ta struja mišljenja eksplicitno je došla do izražaja u ustavnim diskusijama 1988. u kojoj su pojedina udruženja (pisaca, naučnih radnika) insistirala da promeni ustava SFRJ mora prethoditi promena primarnog, tj. važnijeg republičkog ustava. Dalekosežnost sumnji i nedoumica koje se tiču samih temelja zajednice dobro rezimira sledeća ocena: »Sva su slova u nazivu SFRJ u igri, i socijalistički karakter i federativno ustrojstvo i republikanski oblik vlasti, pa na koncu i ono ‚J' — Jugoslavija« (J. Mirić, 1988, 15).

Izbijanje krize početkom osamdesetih godina, bolje reći njen prelazak iz latentne u manifestnu, označio je kraj jednog razdoblja u kome je dominiralo uverenje da je Jugoslavija uspela konstituišući utopističkim ustavom 1974, osoben politički sistem da odgovori na izazove savremene epohe neuporedivo uspešnije od svih drugih društava na Zapadu i Istoku. Uverenje da je konačno pronađeno »jedno novo nebo i jedna nova zemlja« zasnivalo se na na izgled besprekorno čvrstoj podlozi, jer je Jugoslavija u prvim godinama funkcionisanja ustavnog sistema (1974—1978) postizala začuđujuće povoljne ekonomske rezultate (porast društvenog proizvoda, povećanje realnog životnog standarda stanovništva). Ni »naftni šok« koji je temeljno uzdrmao ekonomski najrazvijenije zemlje primoravajući ih na skupo restruktuiranje privrede, nije bitno ugrozio privredni ekonomski prosperitet Jugoslavije. Sve je to utvrđivalo ubeđenje da je utopija ostvarena, da je nadahnuta jugoslovenska politička vizija trijumfovala nad oporom svakidašnjicom. Do razočaranja dolazi početkom osamdesetih godina kada jugoslovenskoj javnosti postaju dostupni podaci koji pokazuju da su ekonomski uspesi samo iluzija, jer su skupo plaćeni ogromnim zaduživanjem zemlje kod inostranih poverilaca (oko 20 milijardi dolara). Do danas još nije dato valjano objašnjenje zašto je iznos spoljnjeg duga brižljivo sakrivan od javnosti. Da nije bilo takve odluke — po svom smislu i domašaju prave *arcana imperii* izvesno je da bi se glasovi upozorenja na vreme čuli i da bi se ranije prestalo sa olakim uzimanjem ogromnih kredita u čijem će vraćanju neizbežno morati da učestvuju i buduća pokoljenja.

Raskid sa brižljivo negovanim iluzijama nije bio ni lak ni kratak, on zapravo još traje. Povratak iz utopije u prozaičnu stvarnost traje skoro jednu deceniju. Dužina trajanja krize

Digitized by Google

odgovara gorostasnosti pitanja — izazova pred kojim se danas nalazi jugoslovensko društvo. To pitanje bismo ovako formulisali: *Kako je moguće na razvalinama utopije konstituisati racionalnu političku zajednicu?* Reforma koja odgovara na to pitanje ugrožava uspostavljeni odnos snaga u društvu i zato neizbežno nailazi na prepreke i otpore. Pomenućemo četiri vrste prepreka: (1) ideološke, (2) političke, (3) socijalne i (4) intelektualne.

1. Ideološka dogma i život

Privrednu reformu nije moguće ostvariti ako oficijelna ideologija ostane nepromenjena. (Isto: M. Korošić, 1988, 329). Ukazaćemo na neke u ovom pogledu izuzetno važne elemente ideološkog projekta SKJ. Srž tog projekta (kao i projekta drugih komunističkih partija na vlasti) čini osobena filozofija istorije koja čitav društveni razvoj poima kao neizbežno kretanje ka socijalizmu i komunizmu. Ključnu ulogu u tom procesu igra radnička klasa koja oslobađajući sebe od eksploatacije, oslobađa i čitavo društvo. Politički instrument radničke klase je komunistička partija, »avangarda proletarijata« koja poseduje saznanje o istorijskim interesima radničke klase koji ne moraju biti identični sa onim što sama radnička klasa shvata kao svoje interese. Shvatanja o predestiniranoj revolucionarnosti radničke klase i o posebnoj političkoj misiji komunističke partije su ideološka osnova monističkog političkog sistema. A takav sistem, kako će kasnije biti pokazano, teško prihvata neke bitne elemente robne proizvodnje (obezbeđenje privatne svojine, preduzetništvo, samostalnost privrednih subjekata od političkog uticaja).

Jedna od integrativnih ideja ideološkog projekta SKJ je socijalna jednakost. U stvari krajnji cilj SKJ jeste komunistička zajednica, besklasno društvo u kome je ukinuta eksploatacija, što, drugim rečima, znači društvo u kome je ostvarena potpuna socijalna jednakost. Socijalna jednakost nije samo strateški politički cilj, već i jedna od regulativnih ideja svakodnevnog života koja je snažno ukorenjena danas u čitavoj jugoslovenskoj populaciji, a ne samo u svesti članova partije. Interiorizacija te ideje nije samo rezultat uspešne ideološko-političke socijalizacije, već i okolnosti da se socijalizacija ostvaruje u nerazvijenom u velikoj meri tradicionalnom društvu koje visoko vrednuje normu jednakosti u vlastitom vrednosnom sistemu. Pogodno socijalno tlo je olakšalo prihvatanje socijalne jednakosti u jednoj sasvim osobenoj interpretaciji. Tu interpretaciju ovako rezimira J. Županov: »Za našeg čoveka nije porazno što živi loše, za njega je tragedija da neko živi bolje... U ovom društvu je katastrofa ako je neko bogat, a ne ako je neko siromašan«. (*Danas*, 2. 8. 83). Isti autor je ovu

Digitized by Google

konstataciju obrazložio na osnovu empirijskih istraživanja već ranije (1970), naglašavajući da je jugoslovensko društvo po svojoj implicitnoj kulturi egalitarno. On piše: »egalitarizam je centralna os jednog šireg kompleksa, koji predstavlja *cluster* kognitivnih perspektiva etičkih zasada i kolektivnih stavova« (1970, 262). Taj je *cluster* nazvao »egalitarni sindrom« koji čine sledeći elementi: 1. perspektiva ograničenog dobra; 2. redistributivna etika; 3. norma egalitarne raspodele; 4. strah od privatnika; 5. antiprofesionalizam; 6. intelektualna uravnilovka i 7. antiintelektualizam. Iako su o, postojanju »egalitarnog sindroma« navedenog sastava podeljena gledišta jugoslovenskih istraživača (o tome: D. Pantić, 1984), sigurno je da je u jugoslovenskom društvu snažno prisutan egalitarizam u smislu zahteva za jednakom distribucijom nagrada bez obzira na okolnosti. U tom pogledu ilustrativni su rezultati empirijskih istraživanja ostvarenih u Beogradu 1971. i 1984. na reprezentativnom uzorku građana, pomoću iste skale egalitarizma. U pomenutom razdoblju, procenat egalitarno opredeljenih Beograđana opao je sa 45% na 32%, a procenat neegalitarno orijentisanih građana je povećan sa 29% na 39% kao i procenat »mešovito opredeljenih« sa 26% na 29%. (D. Pantić, 1984). Izrazitu egalitarnu orijentaciju u oba istraživanja pokazao je sloj radnika premda je raširenost te orijentacije smanjena sa 55% (1971) na 46% (1984). U oba istraživanja pokazalo se da je egalitarna orijentacija čvrsto povezana sa radom u direktnoj proizvodnji (fizički rad), slabim materijalnim statusom i stambenom ugroženošću ispitanika.

Neosporno je da egalitarizam protivreči tržišnoj privredi jer ona dovodi do razlika i nejednakosti koje nisu u skladu sa egalitarnim idealom. Intenzitet sa kojim egalitarizam u Jugoslaviji utiče na svest i ponašanje pojedinaca je utoliko veći što oni u velikom procentu ne doživljavaju jednakost samo kao jednu od vrednosti socijalističkog projekta, već je identifikuju sa samim socijalizmom. Zato i zalaganje za tržišnu privredu doživljavaju kao napad na socijalizam *tout court*. Evo o tome nekih podataka. U empirijskom istraživanju »Svest i angažovanost komunista«, sprovedenom 1978. (A. Milić i ostali, 1980), relativna većina komunista u Srbiji i Sloveniji (31% odnosno 24%) poistovetila je socijalizam sa društvenom jednakošću. Istraživanje sprovedeno nakon sedam godina u istim sredinama (»Zaposleni Jugosloveni o važnim društvenim pitanjima«, V. Goati i ostali, 1985) pokazuju izrazit porast ovakvog stava komunista (42% odnosno 38%). U ovom istraživanju identično opredeljenje ispoljili su i građani. Inače, u oba citirana istraživanja egalitarnu orijentaciju pokazali su više od ostalih komunisti čiji je položaj slabiji na svim dimenzijama socijalnog statusa (politička moć, obrazovanje, materijalni status, položaj u procesu rada). Veliki deo objašnjenja za izrazito pomeranje klatna među komunistima ka identifikovanju socijalizma

Digitized by Google

sa jednakošću u razdoblju 1978—1985, valja svakako tražiti u nepovoljnoj ekonomskoj situaciji, u okolnosti gde sve veći deo jugoslovenske populacije (pa i komunisti) nezadrživo ulazi u »zonu siromaštva«. Naglašavanje pomenutog stava razumljiv je odgovor na takvo stanje. Naravno, može se pretpostaviti da ispitanici u ovom, kao i u drugim istraživanjima, koriste sintagmu »socijalna jednakost« u širokom rasponu značenja od onog koje je identifikacija sa uravnilovkom (sa tezom o »jednakim stomacima«), preko onog značenja koje jednakost poima kao nastojanje za višim stepenom socijalne pravde što se u društvu ostvaruje kao postepen proces, pa do shvatanja koja socijalnu jednakost razume kao jednakost šansi. Istraživanje o društvenim nejednakostima sprovedeno u Beogradu 1986. (M. Popović i ostali, 1987) pomaže da se pronikne u sadržaj ovog složenog i višeznačnog pojma. U tom istraživanju (reprezentativni uzorak građana), jednakost kao egalizaciju dohotka i imovine (što je blisko primitivno-komunističkom značenju) shvatila je petina ispitanika od kojih najviše radnici (32,5%), a najmanje stručnjaci (7,9%); polovina je jednakost identifikovala sa nagrađivanjem prema rezultatima rada što odgovara oficijelnom poimanju a 15,5% sa izjednačavanjem političkih prava i sloboda svih građana. Za potonju varijantu koja je bliska liberalnom stanovištu jednakosti najviše su se izjasnili stručnjaci (23%), a najmanje radnici (7%). Pada u oči visok procenat (20%) ispitanika koji jednakost identifikuju sa uravnilovkom. Kritička ocena ovakvog shvatanja ne sme da zaboravi da je vreme u koje je izvedeno istraživanje (1986), vreme oskudice i lišavanja a izneto shvatanje izvire upravo iz egzistencijalnih interesa najugroženijih.

U okviru ideološkog projekta SKJ jedna od ključnih ideja — vrednosti je društvena svojina shvaćena kao antipod privatne svojine (identifikovane sa kapitalizmom i eksploatacijom). Filozofska osnova negativnog stava prema privatnoj svojini i privatnom preduzetništvu jeste antiindividualizam. U Programu SKJ usvojenom 1985. ističe se: »Uvođenjem društvene svojine nad sredstvima za proizvodnju — upravljanjem društvenom proizvodnjom koje vrše radni ljudi kao proizvođači i kao potrošači stvaraju se uslovi za otklanjanje anarhije u proizvodnji i periodičnih ekonomskih kriza, pojava u kapitalizmu neizbežnih« *(VII kongres SKJ,* 1013). Ovakve ocene deo su vizije socijalizma prihvaćene u istom dokumentu po kojoj su ljudske potrebe, a ne akumulacija kapitala i profit, svrha proizvodnje (»celokupna proizvodnja se organizuje prema ljudskim potrebama«). U takvom gledanju na socijalizam ima dosta utopizma. To je naročito došlo do izražaja u pogledu odnosa prema robnoj proizvodnji i tržištu. Dominantna antitržišna orijentacija jasno je izražena u Ustavu SFRJ 1974. U tom dokumentu, sa velikim ideološkim pretenzijama, naglašava se da društvena svojina čini »neprikosnovenu osnovu položaja čoveka« (1974, 9). Umesto

Digitized by Google

tržišta, koje se shvata kao dijabolični instrument eksploatacije, inauguriše se »dogovorena ekonomija«. U praktičnoj realizaciji, to se svelo na državno administriranje na svim nivoima.

Pomenuli smo neke ključne ideje vrednosti ideološkog projekta SKJ koje protivreče tržišnoj ekonomiji. Iz perspektive tih ideja — vrednosti, svako naglašavanje važnosti poslovnog uspeha preduzeća kao osnov diferenciranja i težnja da se podstakne privatni i grupni interes i obezbedi privatno vlasništvo mogu da budu osporeni kao »restauracija kapitalizma«. Doduše opasnost ove »kritike s leva« — koju ne treba potcenjivati u političkim (naročito unutarpartijskim) sukobima koji prate proces privredne reforme — može da bude smanjena postepenom reinterpretacijom pomenutih ideja. A ta reinterpretacija intenzivno se odvija u Jugoslaviji u nekoliko zadnjih godina. Kao rezultat toga su u Nacrt amandmana na Ustav (1988) uneti članovi koji afirmišu tržište i autonomiju preduzeća. U političkoj sferi zadobili su, sredinom 1983., prevagu stavovi o potrebi povećanja zemljišnog maksimuma sa 10 na 30 hektara i o eliminisanju nekih važnih ograničenja privatne svojine. Oficijelna je namera da, stavovi do kraja 1988. budu pretvoreni u odgovarajuće pravne propise.

2. Diktatura ili demokratija

Kad govorimo o političkim preprekama imamo u vidu politički sistem izgrađen na načelu »diktature proletarijata«. Marksova teza da je »diktatura proletarijata« neizbežni ishod klasne borbe, prihvaćena je u Programu SKJ 1958, kao i u Ustavu SFRJ 1974. U prvom dokumentu »diktatura proletarijata« je poistovećena sa »neospornom rukovodećom ulogom radničke klase u državnoj vlasti sa komunističkom partijom na čelu...« *(VII kongres SKJ*, 997). U Ustavu SFRJ samoupravna socijalistička demokratija je shvaćena kao poseban oblik diktature proletarijata (Osnovna načela, IV). Politički sistem izgrađen na ovoj premisi ima naglašeno borbeni karakter, on je sredstvo održanja vlasti, a ne okvir za postizanje dogovora i kompromisa. Konstituisan kao »ratna mašina« s ciljem da onemogući nasilnu promenu novouspostavljene vlasti (kontrarevoluciju), politički sistem sadrži imanentnu podelu na »nas« i »njih«. To je razlog što na razini ponašanja ne prihvata popunjavanje rukovodećih organa demokratskim izborima, već na različite načine favorizuje »svoje« nasuprot »tuđih«. Naglašavamo da je reč o razini ponašanja, a ne o deklarativnoj razini, na kojoj se mogu uočiti poruke o jednakosti svih, ali te poruke ne mogu biti ostvarene upravo iz sistemskih razloga.

Suština »diktature proletarijata« operacionalizovana je u jugoslovenskom političkom sistemu kao dominantna uloga partije

Digitized by Google

(SKJ) i zabrane političke opozicije. SKJ je, po Ustavu 1974, priznat kao »osnovni pokretač i nosilac političke aktivnosti... (Osnovna načela, VIII).

Ali u jugoslovenskom političkom sistemu primetan je i napor da se princip »diktatura proletarijata« šire interpretira i da mu se doda demokratska (»samoupravna«) komponenta«. To čini politički sistem Jugoslavije osobenim, ali ne i bitno različitim od političkih sistema zemalja »realnog socijalizma« zato što je tvrdo jezgro pomenutog principa, politički monizam, ostalo neizmenjeno. Kad govorimo o demokratskoj komponenti mislimo pre svega na velika prava koja imaju zaposleni u preduzećima kao i građani u mesnim zajednicama (samoupravljanje). Ali, ta su prava limitirana na mikro nivo i ne dolaze do izražaja na višim nivoima društvene organizacije. Od ortodoksne diktature proletarijata jugoslovenski politički sistem se razlikuje po visokom stepenu decentralizacije na federalnom planu.

Monistički politički sistem ostvaruje potpunu kontrolu nad društvom i onemogućuje autonomiju svih društvenih sfera, uključujući ekonomsku. A otsustvo autonomije onemogućava razvoj tržišne privrede. Pomenuta kontrola nad društvom ostvaruje se na nekoliko načina i 2.1. poistovećivanjem partije sa aparatom vlasti; 2.2. faktičkom kontrolom od strane članova partije svih centara odlučivanja; 2.3. kadrovskim monopolom. Osvetlićemo podrobnije iznete načine kontrole.

2.1. SKJ je ugrađen u aparat vlasti u širem smislu. To je ostvareno na dva načina. Prvo delegacije SKJ — kao i delegacije drugih društveno-političkih organizacija (u okviru SSRN) — čine osnovu iz koje se biraju kandidati za delegate u društveno-politička veća skupština opština pokrajina i republika. To su, inače, najuticajnija veća trodomih skupština.

Na još jedan način SKJ je neposredno uključen u državu: Predsednik SKJ je po položaju član Predsedništva SFRJ (član 321. Ustava SFRJ), a isto rešenje je primenjeno u republikama i pokrajinama (izuzev u Sloveniji). Napominjemo da je ovako opredeljenje u flagrantnoj opreci sa Programom SKJ.

2.2. Osim formalne stopljenosti SKJ sa državom treba uzeti u obzir da članovi SKJ apsolutno dominiraju u rukovodstvima svih ključnih društvenih institucija. Preduzimajući analizu sastava rukovodstava tih institucija očekivali smo da će komunisti činiti apsolutnu većinu, ali se pokazalo da se pripadnost SKJ bezmalo poklapa sa članstvom u tim rukovodstvima. Evo upečatljivih podataka o tome: od 1974. do 1986. u četiri saziva Skupštine SFRJ, izabrano je ukupno 1248 delegata (tj. poslanika) u oba veća. Od toga smo 9 (!) ili 0,48% nisu bili članovi SKJ, za 28 ne postoje podaci, a svi ostali delegati su pripadnici vodeće političke organizacije. Očigledno, na delu je potpuna eliminacija ogromne većine patriotski opredeljenih građana SFRJ iz sastava najvišeg organa vlasti. To govori o svojevrsnom sek-

Digitized by Google

taštvu, »partijskom šovinizmu«, koji dovodi u pitanje koncept samoupravne socijalističke demokratije i bitno sužava socijalnu osnovu političkog poretka. Takva praksa nije u skladu sa statutarnim načelom da članstvo u SKJ ne donosi nikakva posebna prava. Ali stvarni politički život malo vodi računa o toj demokratskoj proklamaciji.

Zastupljenost nekomunista nije bolja ni u rukovodstvu sindikata. U ovoj organizaciji (koja po samoproceni broji oko 6.000.000 članova) komunisti čine otprilike 1/5 članstva a u njenom najvišem organu, Veću Saveza sindikata Jugoslavije bilo je 1986. 99,7% komunista (samo četiri vanpartijca). U ovom pogledu Socijalistički Savez radnog naroda nije bitno različit od Skupštine SFRJ i Sindikata. U Republičkoj konferenciji SSRN Srbije 1985. od 35 članova Predsedništva samo jedan nije bio komunista! Navedimo još neke sveže podatke. Među članovima opštinskih konferencija SSRN u Beogradu (1988) 83% su komunisti. U gradskoj konferenciji SSRN udeo komunista raste za još pet procentnih poena (88%), a među članovima Predsedništva gradske konferencije SSRN nečlanovi praktično nestaju (samo jedan od 45).

Okolnost da su u sastavu svih važnih institucija jugoslovenskog političkog sistema prisutni samo komunisti (uz sasvim male izuzetke), bitno utiče na rad tih institucija. Budući da su članovi SK obavezni, po principu demokratskog centralizma, da odluke svoje partije sprovode u život, normativna decentralizacija političkog sistema pretvara se u faktičku centralizaciju. Elemenat centralizma faktički dominira sve do nivoa pokrajina i republika. Treba istaći da su obe pokrajine (Kosovo, Vojvodina) koje su formalno u sastavu Srbije, u stvari potpuno autonomne. Po Ustavu SFRJ one su dobile prava nepoznata u istoriji autonomija i praktično se izjednačile sa republikama. Između ostalog pokrajine su direktno (a ne posredstvom Srbije) predstavljane u organima federacije. Takav status pokrajina je jedan od uzroka aktuelnih političkih napetosti i konflikata u Jugoslaviji koji se nastoji rešiti svođenjem pokrajina na deo republike.

Za razliku od republika i pokrajina gde u dosadašnjem razdoblju faktički dominira centralizam, na nivou Jugoslavije decentralizacija odnosi prevagu, zato što je sam SKJ podeljen na osam u velikoj meri autonomnih delova. Na ovom nivou, važne političke odluke se donose konsenzusom osam federalnih jedinica (šest republika i dve pokrajine).

Svoj uticaj na politički život SKJ ostvaruje i pomoću osnovnih partijskih organizacija (ćelija) koje poput mreže kapilara, obuhvataju čitavo društvo (oko 16.000). Osnovne partijske organizacije SKJ, za razliku od partijskih ćelija u zemljama »realnog socijalizma«, ne vrše nadzor nad delatnošću institucija u kojima deluju, već su samo odgovorne za »političko stanje u

Digitized by Google

svojoj sredini« (član 66. Statuta SKJ 1986). Istini za volju, borba za povoljno političko stanje ne može se sasvim apstrahovati od poslovanja institucije u kojoj je OOSK locirana, ali kontrola tog poslovanja statutarno nije prihvaćena. Do direktnog mešanja partijskih organizacija u poslovnu politiku dolazi najčešće kada preduzeće zapadne u teškoće. U takvoj situaciji, partija preuzima ključnu ulogu i uz konsultaciju viših partijskih organa, utiče na način rešavanja ekonomskih problema. Po prirodi stvari reč je o političkoj logici rešavanja tih problema.

2.3. Izraz kadar potiče iz vojne terminologije i njegova recepcija u radničkom pokretu datira od početka ovog stoleća (T. Kuljić, 1987). Bez obzira na izvesne razlike u shvatanju pojma kadar njime se danas u zemljama »realnog socijalizma« ne označavaju samo pripadnici partijskog i državnog aparata već i pojedinci na ključnim mestima u drugim sferama društva: privredi, nauci, kulturi, itd. U Jugoslaviji se pojmu kadar pridaje ekstenzivno značenje: njime se obuhvataju sva lica na rukovodećim mestima bez obzira na sferu delatnosti i važnost tih mesta. Ekstenzivnost značenja tog pojma odgovara širini zahvata političkog činioca u proces selekcije rukovodećih pojedinaca. *Kadrovska politika je, u stvari, kontrolni instrument kojim politički podsistem ovladava ekonomijom i drugim društvenim podsistemima.*

Inače, za razliku od zemalja »realnog socijalizma« u Jugoslaviji ne postoji »nomenklatura« u uobičajenom značenju (spisak važnih društvenih položaja i spisak pojedinaca koji mogu biti izabrani na te položaje). Mehanizam uticaja na selekciju i promociju pojedinca je veoma kompleksan. Ukazaćemo na njihove karakteristike.

Osobenost Jugoslavije u odnosu na zemlje »realnog socijalizma« je najpre u tome što subjekt koji donosi odluke o kadrovima nije SKJ (njegove instance) što je bitno obeležje »nomenklature« u pomenutim zemljama. Umesto partijskih organa, tu funkciju u Jugoslaviji vrše paritetna tela sa različitim nazivima: »koordinacioni odbori«, »kadrovske komisije«, »kadrovska tela«, »uža kadrovska tela«, »kadrovske grupe«, u kojima su zastupljeni i predstavnici SKJ. Bez obzira na paritetni sastav tih tela, podrobnija analiza bi pokazala da uticaj njihovih članova ipak nije jednak već zavisi od moći institucije koju član predstavlja. S obzirom na dominantan uticaj SKJ u političkom sistemu, može se pretpostaviti da predstavnici SKJ u pomenutim telima imaju presudan uticaj na odluke i da se o SKJ može govoriti kao o centru, »srcu« veoma razgranatog »kadrovskog krvotoka«. Doduše, odnosi moći zavise i od harizme pojedinaca koju poseduju bez obzira kojoj organizaciji pripada, ili ovde govorimo o pravilu. Osobenost Jugoslavije je i u tome što su najvažnija mesta za koja su neophodne »konsultacije« pomenutih tela taksativno nabrojana u opštim aktima (dogovo-

Digitized by Google

rima i sporazumima) koji imaju javni karakter. U zemljama »realnog socijalizma« nomenklatura je interna.

Analiziraćemo sada ukratko sadržaj Društvenog dogovora o kadrovskoj politici u Srbiji (*Službeni glasnik SR Srbije*, br. 3/1981) koji su potpisali predsednici društveno-političkih organizacija (Partija, Sindikat, SSRN, Omladina, Borci) i predsednici: Skupštine SRS, Izvršnog veća, Predsedništva SRS i Privredne komore. Isti dokumenti postoje i u drugim republikama, kao i na drugim nivoima političkog sistema (opština, pokrajina i federacije).

U citiranom dokumentu navodi se da se »izbor kadrova na funkcije u društveno-političkim organizacijama i organima društveno-političkih zajednica vrši na osnovu kriterijuma iz Dogovora i bližih kriterijuma, razrađenih u samoupravnim aktima tih organizacija i zajednica. O kandidatima za funkcije vrše se potrebne konsultacije, dogovaranje i usaglašavanje stavova« (član 20.). Dok ovaj član ograničava domet Dogovora na političku sferu, član 35. istog akta proširuje njegovu važnost na druge društvene oblasti, pre svega na privredu. Citiranim Dogovorom učesnici su obrazovali Koordinacioni odbor za kadrovsku politiku kao »stalno konsultativno telo« u koje sve institucije delegiraju po jednog člana i zamenika. U ovom telu formira se stav o kandidatu, a konačnu odluku, kako je zapisano u članu 28. Dogovora, »donosi odgovorni organ«. Ne treba ni naglašavati da je mogućnost da se »odgovorni organ« usprotivi stavu zauzetom u pomenutom telu samo teorijsko. Funkcija koordinacionog odbora nije samo izbor na ključna mesta, već i permanentna »briga« o izabranim. O tome govori član 25. na sledeći način: »učesnici dogovora zalagaće se da kadrovima koji su više od dva mandata proveli na profesionalnim funkcijama, a ne postoje uslovi da nastave rad u struci, na odgovarajući način rešavaju pitanje daljeg radnog angažovanja, obezbeđivanjem odgovarajućih poslova i radnih zadataka u organizacijama udruženog rada i drugim samoupravnim organizacijama i zajednicama«. *U stvari, ovaj član obezbeđuje krupnu privilegiju političkih funkcionera nad svim drugim kategorijama zaposlenih Jugoslovena (a o nezaposlenim da i ne govorimo). Ispunjenjem pomenutog uslova (više od dva mandata) politički funkcioneri zadobijaju apsolutnu sigurnost zaposlenja, briga o njegovoj radnoj karijeri prelazi definitivno na »učesnike dogovora«.* Ovo ekskluzivno pravo je bezuslovno, jer na njega, sudeći po sadržaju člana 25., nema uticaja ocena o tome kako je pripadnik političkog sloja ostvarivao svoju funkciju. Koliko nam je poznato praksa ne odstupa od normativnog rešenja, jer pomenuta privilegija nije do sada uskraćivana ni poraženim učesnicima sukoba unutar političkog sloja. Okolnost da je radna karijera (u stvari materijalna organizacija) izvan predmeta sukoba, da to, drugim rečima, nisu sukobi »sve ili ništa« svakako smanjuje njihov intenzitet i oštrinu. Bezuslovno osiguranje radne

Digitized by Google

karijere doprinosi homogenizaciji pripadnika političkog sloja: naknadna procena o uspešnosti unela bi neizbežno neizvesnost, devalvirala vrednost privilegije i narušila *esprit de corps* pripadnika sloja.

Na osnovu citiranog Dogovora doneta su dva Sporazuma kojima se reguliše: prvo način obavljanja konsultacija o kadrovima u sferi politike uže shvaćene i drugo: uticaj na proces izbora u ostalim društvenim sferama pre svega privredi (»Službeni glasnik SRS«, br. 3/1981). *U celini uzev, oba citirana sporazuma kao i Dogovor na kome se zasnivaju znače potpuni uticaj političkog činioca na kadrovsku politiku i potpuno obesmišljavanje institucije izbora kad je reč o političkoj sferi, a kad je reč o privredi, svođenje samostalnosti radnih organizacija na nuđum ius.* Premda se na prvi pogled čini da na ovaj način politički činilac u kadrovskoj politici ima samo negativnu moć, moć da spreči izbor nepoželjnog kandidata, u stvarnosti je to drukčije jer preduzeća, po pravilu, nastoje da unapred saznaju mišljenje o kandidatu. Naknadna kontrola pretvara se tako neizbežno u prethodnu.

Presudan uticaj političkog činioca na kadrovsku politiku u privredi i uopšte u društvu, kritikuje se danas zbog prekoračivanja, zloupotrebe poverenih ovlašćenja, u čemu svakako ima puno istine. Ali, pri tome se, po pravilu, previđa to da je efekt uticaja političkog činioca na kadrovsku politiku u privredi negativan i kada on sudi o kandidatima bez privatizacije i subjektivizma, *sine ira et studio.* I u tim slučajevima — a oni čine, verujemo, većinu — politički činilac neumitno projektuje svoj lik na sasvim različit svet ekonomije dajući primat osobinama kao što su: lojalnost, poslušnost nad kreativnošću, spremnošću na rizik, ambicioznošću. Zato bismo ukupan učinak političkog činioca na ekonomsku sferu u Jugoslaviji mogli sažeti u tri reči: *negativna kadrovska selekcija.* Budući da takva selekcija vrlo dugo traje, došlo je i do jednog multiplikujućeg efekta koji se neopravdano previđa. Privredni rukovodioci koji se dugo prilagođavaju ovakvim zahtevima i očekivanjima, gube, ukoliko su prethodno posedovali, i zadnje rezerve imaginacije i spremnosti na promene — svojstva koja ipak ponekad neprimećeno prođu kroz strogo kadrovske filtere. Kod tih rukovodilaca razvija se neumitno ono što je Veblen kod birokratije nazvao ‚uvežbana nesposobnost'. Vremenom oni interiorizuju vladajuće zahteve i postaju slični drugima. Malo je verovatno da će se ovakvi rukovodioci odreći svoje sigurnosti i opredeliti se za neizvesnosti i rizike koje nosi tržišna privreda.

Navedene karakteristike političkog sistema onemogućavaju neophodni stepen samostalnosti privrednim subjektima bez čega nema tržišta ni robne privrede. Iskustvo jugoslovenske reforme 1965. pokazuje da se ta samostalnost proklamuje na početku

Digitized by Google

reforme, ali se njeno ostvarivanje odlaže jer između političkog sistema *telle quelle* i novog privrednog sistema nastaju dualizam i konflikti. Osujećivanje autonomije subjekata privrednog života je »željezna logika sistema, nezavisna od volje pojedinaca. Sistem mora sve i svakog kontrolirati. Razvoj male privrede bio bi u skladu sa karakteristikama sistema kako bi propisima bio regulisan svaki i najmanji detalj, ako bi desetak birokrata budno pazilo na jednog obrtnika. A to mala firma ne može podnijeti. Samo se one velike mogu kontrolirati« (M. Korošić, 1988, 326). Tu, po našem mišljenju, treba tražiti jedan od uzroka »gigantizma« u industriji, težnje za formiranjem velikih preduzeća sa desetinama hiljada zaposlenih. Takva preduzeća moguće je lako kontrolisati od strane političkog monolita što je zamena za izostalu kontrolu putem tržišta. Pomenuti gigantizam došao je do izražaja i u sektoru poljoprivrede u kome su se problemi nastojali rešiti konstituisanjem, velikih društvenih (državnih) dobara, uz istovremenu težnju da se potisne privatni sektor. Nepoverenje prema privatnom sektoru (opsesivni strah od ‚kulaka') rezultira upravo iz nemogućnosti njegove kontrole. Zbog toga je privatni posed limitiran na 10 hektara, a to je površina koja onemogućuje rentabilnu poljoprivrednu proizvodnju.

3. Interesi socijalnih subjekata

U Jugoslaviji postoji snažan antireformski blok kome odgovara *status quo*. To je pre svega osam politokratija, koje možda zaziru jedne od drugih, ali bar u jednom poštuju *fair play:* suprotstavljaju se svemu što dovodi u pitanje superioran položaj politokratije *en general*. Taj, uslovno rečeno, »horizontalni konsenzus« ojačan je ukidanjem demokratskih (vertikalnih) rizika, tj. mogućnosti naroda da utiče na političko rukovodstvo, što je ostvareno svođenjem izbora na glasanje (procedura četvorostruko posrednih izbora za Skupštinu SFRJ). Na taj način politokratija je učinila sve da ovekoveči svoj položaj. Sloj politokrata okružen je vrlo brojnim slojem (oko 400.000) činovnika. Lojalnost tog sloja postiže se, između ostalog, predimenzioniranjem njegovog rukovodećeg jezgra koje je u Jugoslaviji procentualno sto puta veće nego u drugim zemljama (E. Pusić, 1986). Ovome treba dodati glomaznu administraciju u privredi čiji se *raison d'être* gubi u uslovima tržišne ekonomije. U taj blok snaga ulazi svakako i milion i po »polutana«, u isto vreme radnika (najviše NK i PK) i seljaka, koji svoj skroman lični dohodak iz radnog odnosa kompenziraju prihodima od zemljoradnje. U dilemi: intenzivniji rad na radnom mestu i veći dohoci, ili i dalje neintenzivan rad (po sistemu »niko ne može tako malo da me plati kao što malo mogu da radim«) i niska primanja, verovatno je da bi se ve-

Digitized by Google

ćina opredelila za drugu soluciju jer ona omogućuje angažovanje na vlastitom posedu. U pripadnike antireformskog bloka treba ubrojati veliki deo tehnostrukture činovničkog mentaliteta koji je naviknut da čita papire, konsultuje centre moći i telefonira, a ne da »osluškuje šumove tržišta«, da brzo deluje i da snosi rizik za to. U stvari, opisanim procesom kadrovske selekcije formirao se osoben socijalni tip privrednog funkcionera koji je bliže činovniku nego preduzetniku. Najzad, tu treba ubrojati i zaposlene u delu privrede koji može da opstane u nepromenjenom obliku samo ako je zaštićen »državnim kišobranom«.

Rezimiraćemo to ovako: od šest miliona osam stotina hiljada zaposlenih u društvenom sektoru u Jugoslaviji, više od polovine pripada »redistributivnoj koaliciji« kojoj odgovara *status quo*. Ključna tačka u strategiji ove koalicije jeste zadržavanje situacije u kojoj država svojim merama preraspodeljuje lavovski deo dohotka pomažući manje efikasne i neuspešne na račun uspešnih.

4. Intelektualni (teorijski) problem

Privreda Jugoslavije danas nije planska u smislu u kome je to privreda zemalja »realnog socijalizma«, jer u Jugoslaviji ne postoje opšteobavezni planovi. Umesto planske, s obzirom na dominantan uticaj političkog činioca tačnije bi bilo reći politički usmerena privreda. Težnja da se danas to stanje promeni, da se u Jugoslaviji ostvari privredna reforma skopčana je sa rešavanjem dva niza krupnih teorijskih (naravno i praktičnih) problema, na koja do danas nema celovitih odgovora.

Prvi niz tiče se samog modela socijalističke tržišne privrede o kome do sada postoje samo aproksimacije i nagađanja. Neki autori (V. Gligorov, 1988) formulišu to drugačije: kao pitanje tržišne privrede u socijalizmu. Ovo nije igra reči jer se zapravo radi o krupnoj dilemi stratega jugoslovenske privredne reforme koja glasi: da li je tržište samo instrument ili pak i vrednost *per se?*

To je samo jedna od krupnih nedoumica u modelu privrede koji se želi ostvariti privrednom reformom. Baš zato što sam model nije definisan nije dovoljno jasan ni put ka njegovom ostvarivanju, što takođe otežava posao stratezima reforme. U ovom pogledu iskustva su sasvim oskudna, jer su dosadašnje (kratkotrajne i neuspešne) reforme osvetlile samo neke probleme i načine njihovog rešavanja u složenom putu prelaska sa jednog modela privređivanja na drugi.

Sve to govori da se do privredne reforme može doći samo postupno. Da problem ekonomske reforme nije akt, nego decenijski proces, potvrđuje i okolnost da u dosadašnjem raz-

Digitized by Google

doblju, subjekti koji donose ekonomske odluke (pri čemu su posebno značajne odluke o investicijama) to ne čine u uslovima delovanja zakonitosti tržišne privrede, već u uslovima snažne intervencije države koja deformiše delovanje tih zakonitosti. Stoga njima nedostaje praksa, iskustvo i poznavanje logike tržišnog privređivanja. Verovatno je potreban određen period vremena da se ekonomski subjekti prilagode kroz praktično funkcionisanje privrede logici sistema u kome sami snose ekonomske posledice (pozitivne i negativne) svojih odluka, da se osposobe za dugoročno razvojno planiranje, za istraživanje tržišta, i dr.

*
* *

Iznete prepreke tržišnoj privredi kristalizovane su danas u jugoslovenskom pravnom sistemu kao niz ograničenja (ograničenja slobodne cirkulacije radne snage, robe i kapitala, zabrana preduzetništva i privatnog prisvajanja itd.). Budući da iza tih ograničenja stoje ideološke dogme, političke institucije i splet interesa društvenih aktera, ukidanje ograničenja nije samo pravna već i krupna politička odluka. U dosadašnjim reformskim pokušajima u Jugoslaviji (i druge), celovita promena pravnog sistema nije bila ostvarena. Ali kad bi do toga došlo u jugoslovenskom društvu koje poseduje sve neophodne faktore proizvodnje, objektivne (i subjektivne) radna snaga odgovarajućeg obima i stručnosti), tržišna privreda ne bi mogla odmah nesmetano da počne da funkcioniše kako se to čini u prvi mah. Jer tržišna privreda pretpostavlja ne samo postojanje faktora proizvodnje već i ono o čemu se uopšte ne govori: odgovarajuću distribuciju tih faktora. A postojeća distribucija u Jugoslaviji (i u zemljama »realnog socijalizma«) ne odgovara tržišnoj privredi. Najbolji materijalni položaj i neophodan početni kapital poseduje sloj politokratije koji nema ni preduzetničke ambicije ni preduzetničke sposobnosti. Značajan kapital — sudeći uglavnom prema iskustvenim saznanjima — poseduje i sloj špekulanata i posrednika. Ali, pripadnici tog sloja, koji su do svog bogatstva došli zaobilaženjem ili kršenjem propisa (uglavnom u sferi »sive ekonomije«), takođe, nemaju želje da se izlože rizicima tržišne privrede. Kad je reč o jugoslovenskom selu, ograničavajući činioci nisu toliko nedostatak početnog kapitala i veoma usitnjen seljački posed, već to što je poljoprivredno stanovništvo veoma staro i nesposobno za obnovu poljoprivrede. Prema popisu 1981. 40% poljoprivrednog stanovništva (ukupno 4.277.420) imalo je više od pedeset godina, a 15% više od 65. »Paket« propisa kojima se uklanjaju pravna ograničenja ne može da obezbedi ni neophodnu sigurnost učesnicima u tržišnoj privredi i skrupulozno poštovanje ugovora *(pacta sunt servanda)*. Sistematsko kršenje prava poljuljalo je poverenje u pravni sistem (»pravna ano-

Digitized by Google

mija«) i potenciralo atmosferu nesigurnosti koja parališe investiranje i svaku inicijativu. Jednokratna pravna reforma ne može da obezbedi ni masovnu interiorizaciju nekih važnih svojstava i težnji od strane učesnika u robnoj prozvodnji. Mislimo na trudoljubivost, uzdanje u vlastite snage i težnju za sticanjem. Prva dva svojstva do sada su bila uvažavana samo na deklarativnoj razini, ali ne i na razini ponašanja, a prema težnji za bogaćenjem sistem je i eksplicitivno izražavao averziju.

U dosadašnjoj analizi želeli smo pre svega da nepristrasno analiziramo prepreke reformi, a ne da fatalistički negiramo njenu mogućnost i potrebu. Nije nam bila namera ni da potcenjujemo važnost do sada učinjenih sasvim malih koraka u tom pravcu. Jer, kako kaže stara kineska poslovica »I put od hiljadu milja počinje prvim korakom«.

BIBLIOGRAPHY:

1. Arzenšek, V.: Struktura i pokret; Centar za filozofiju i društvenu teoriju IDn, Beograd, 1980.

2. Bolčić, S.: Interesna dimenzija razvoja; Cekade, Zagreb, 1988.

3. Burg, S.: »Elite Conflict in Post Tito Yugoslavia«; Soviet Studies, br. 2, 1986.

4. Gligorov, V.: »Mešovita privreda«; Gledišta, br. 7—8, 1988.

5. Goati, V.: SKJ, kriza i demokratija; CEKADE, Zagreb, 1986.

6. Goati, V. i ostali: Zaposleni Jugosloveni o važnim društvenim pitanjima, CDI, sveska 69, Beograd, 1986.

7. Idejnata svest i angažiranost vo opštestvo i megu članovite na SKM (šapirografisano); Institut za sociološki i političko pravni istraživanja, Skopje, 1986.

8. Izveštaj o realizaciji naučno-istraživačkog projekta: Praćenje i analiziranje rasprava OOSK o predlogu zaključaka 13. sednice CK SKJ; CDI, br. 57, Beograd, 1985.

9. Jerovšek, J.: »Mobilizacija ili deblokada društvenih potencijala«, J. Jerovšek i ostali: Kriza, blokade i perspektive, Globus, Zagreb, 1986.

10. Korošić, M.: Jugoslovenska kriza, Naprijed Zagreb, 1983.

11. Kuljić, T.: »O načelima kadrovske uprave« II Marksistička misao, br. 2. 1987.

12. Milić, A. i ostali: Svest i angažovanost komunista, Mladost, Beograd, 1980.

13. Mirić, J.: »Kriza i demokracija«, saopštenje za Znanstveni skup: Razvoj, dileme i perspektive Jugoslovenskog socijalizma, Zagreb, 1988.

14. Ocić, Č.: Integracioni i dezintegracioni procesi u Jugoslaviji Marksistički centar CK SK Srbije (šapirografisano), Beograd, 1983.

15. Pantić, D. i ostali: Predstave o razlikama u javnom mnenju Beograda, Javno mnenje Beograda, sveska br. 221, Institut društvenih nauka, Beograd, 1985.

16. Petrović, R.: Etnički aspekti migracija u Jugoslaviji, Marksistički centar CK SK Srbije (šapirografisano), Beograd, 1985.

Digitized by Google

17. Pusić, E.: »Profesionalni kadrovi u upravi i kriza«, Zbornik: Inteligencija i moderno društvo, Sociološko društvo Hrvatske Zagreb, 1986.

18. VII kongres SKJ, Kultura, Beograd, 1958.

19. Stanovčić, V.: Federalizam (Konfederalizam, Univerzitetska riječ, Titograd, 1986.

20. Šiber, I.: Savez komunista, socijalna struktura i svijest, CEKADE, Zagreb, 1987.

21. Šiber, I.: »Savez komunista i društvena svijest«, Savetovanje SKJ u velikim industrijskim centrima, Zagreb, 1985.

22. Toš, N. i ostali: Klasno biće savremenog jugoslovenskog društva: sumarni prikaz rezultata, Raziskovalni inštitut, FSPVN, Ljubljana 1988.

23. Ustav SFRJ, Službeni list, Beograd, 1974.

24. Županov, J.: »Egalitarizam i industrijalizam«, Naše teme, br. 2 1970.

25. Županov, J.: Marginalije o društvenoj krizi, Globus, Zagreb, 1983.

Digitized by Google

Nedžad Bašić

Internacionalna struktura zavisnosti

1. Internacionalizacija kapitala i razvoj nejednakosti

Kraj drugog svetskog rata bitno je uticao na promenu strukture međunarodnih ekonomskih odnosa. Izrastanje socijalističkih zemalja u ravnopravnog vojnog i političkog partnera svetskom kapitalističkom sistemu, razvoj demokratskih snaga koje su nosile radikalne promene u međunarodnoj zajednici, sve izraženije oblikovanje nacionalne svesti kolonijalnih naroda, te promene koje su se dešavale unutar same reprodukcije kapitala, učinile su kolonijalizam nepodobnim mehanizmom daljeg razvoja kapitalizma kao svetskog sistema.

Promenama na organizaciono-političkom planu razbijena je struktura svetskog nadnacionalnog kolonijalnog sistema koja se oslanjala na neposrednu administrativnu i vojnu moć velikih kolonijalnih sila. Kroz novi vid reprodukcije ubrzana je dalja koncentracija i centralizacija kapitala na međunarodnom osnovu. Dominacija se ne uspostavlja više preko neposredne političke dominacije već sve više preko monopolističke kontrole tehnologije, organizacije rukovođenja i marketinga. U novom obliku odnosa tehnološka renta izrasta u osnovni oblik dominacije i osnovni izvor profita, čime tehnološki razvoj izrasta u najveću protivurečnost savremenog sveta.

Digitized by Google

Dostignuti nivo razvoja otvara neslućene horizonte daljeg razvoja, dok istovremeno ostaje u funkciji stvaranja profita na bazi eksploatacije, čime bitno sužava mogućnosti razvoja međunarodne zajednice kao celine. Kroz naučno-tehnološki napredak postiže se maksimalna diverzifikacija procesa proizvodnje koji se odvija kroz povezivanje mnogobrojnih elemenata radnog procesa, obezbeđuje se brz razvoj sredstava komuniciranja, čime se stvaraju mogućnosti da se odluke i naređenja brzo i jasno prenose sa jednog na drugi kraj sveta, čime je bila omogućena nova organizacija proizvodnje. Novi način proizvodnje koji je zasnovan na naučno-tehnološkoj osnovi biva mnogo složeniji, dakako, i mnogo skuplji. To je proces koji sada traje i mnogo duže, te otuda i nužnost da se kao takav obezbedi od svakog rizika koji sa sobom nosi tržište.[1] Taj rizik krupni kapital nastoji otkloniti time što će pod svoju kontrolu staviti što je moguće šire tržišne i ekonomske prostore. Kako je uspostavljanje ove kontrole u savremenim uslovima postalo nemoguće putem direktnog političkog nadzora, to jedino slobodan prostor svetskom kapitalu ostaje vertikalno širenje. Dakle, kroz stalni tehnološki razvoj, što podrazumeva sve veća ulaganja u inovacije koje donose ekstra profit. Time borba za tehnološku prednost postaje svojevrsni vid koncentracije i centralizacije kapitala na svetskom nivou čime se obezbeđuju uslovi za pristup novim i opstanak u starim tržišnim i ekonomskim prostorima.

Tehnološki razvoj nužno je vodio do proširenja proizvodnog procesa mimo lokalnih nacionalnih granica što je vodilo i razvoju novih proizvodnih odnosa koji su zahtevali i novi oblik upravljanja. Time internacionalizacija kapitala podrazumeva promene ne samo u ekonomskoj osnovi već i promene u društvenoj nadgradnji odnosno promene u sferi društvenih odnosa.[2]

Rast bruto-nacionalne proizvodnje (BNP) sve više zavisi od rasta investicija van nacionalne privrede. U 1960. strane direktne investicije SAD iznosile su 32,8 miliona dolara a iste godine njihov BNP iznosio je 503,07 miliona dolara. U 1965. iznos stranih ulaganja SAD povećan je za 66,2% u odnosu na 1960. dok je u istoj godini BNP u odnosu na istu godinu povećan za 73,5%. U odnosu na 1965. u 1970. strana direktna ulaganja SAD veća su za 65,6% dok je BNP veći za 70,0%.[3] U 1975. SAD su u vidu direktnih stranih ulaganja investirale 14.242,0 a u 1980. 18.611,9 miliona dolara. U periodu od 1960.

---

[1] J. K. Galbrajt, Nova industrijska država, »Stvarnost« Zagreb 1978. s. 228.

[2] Franc Černe, Nastanak i razvoj transnacionalnog korporacijskog sistema kao monopolističkog sistema, RC EF, Ljubljana 1981. s. 15.

[3] Izračunato po W. Andreff, Profits et Structures du Capitalisme Mondiel, Paris 1976. pp. 84.

Digitized by Google

do 1970. razvijene zemlje tržišne ekonomije imale su stopu rasta BNP 8,9% a stopu odliva stranih direktnih ulaganja 11,5%, stopu uvoza 10,9%, izvoza 10,9% a stopu priliva kapitala od stranih direktnih investicija 11,7%. U periodu od 1970. do 1980. stopa rasta BNP bila je 14,0%, stopa odliva stranih direktnih ulaganja 15,6%, uvoza 19,6%, izvoza 18,7% a stopa priliva od stranih direktnih investicija bila je 14,6%.[4] Očigledno da investiciona ulaganja u inostranstvo u ovom razvojnom periodu međunarodne zajednice izrastaju u potisnu silu nacionalnog razvoja.

Internacionalizirani kapital traži najpovoljnije prirodne, tehničke i društvene uslove oplodnje. Što je viši stepen razvijenosti zemalja to je i veći priliv stranog kapitala, što je posebno izraženo kada su u pitanju zemlje u razvoju. U periodu od 1970. do 1977. zemlje u razvoju sa nacionalnim dohotkom manjim od 380 američkih dolara per capita, zahvatale su 14,1% ukupnog prosečnog godišnjeg odliva stranih direktnih investicija iz zemalja OECD-a u zemlje u razvoju, da bi u periodu od 1978. do 1980. zahvatale svega 4,1%. Zemlje sa nacionalnim dohotkom od 380 do 1000 dolara per capita, u prvom posmatranom periodu zahvataju 15,5% u drugom 11,4%. Međutim, zemlje čiji je nacionalni dohodak iznosio preko 1000 dolara per capita beleže rast od 58,7% na 65,0%. Tzv. novoindustrijalizovane zemlje u razvoju u prvom posmatranom periodu zahvatale su 24,0% od prosečnih godišnjih investicija zemalja OECD-a u zemlje u razvoju, a u drugom posmatranom periodu 37,2%.[5]

Gore izražena tendencija potvrđuje se, sa nekim izuzecima, i u slučaju razvijenih zemalja sa tržišnom privredom. U periodu od 1970. do 1980. najviši stepen zainteresovanosti strani kapital je pokazivao za privredom SAD kao najrazvijenijom privrednom strukturom. U 1970. u privredu SAD investirano je stranih direktnih investicija u iznosu od 1.464,0 miliona dolara, dok je u Englesku u odnosu na tu sumu u istom periodu investirano 58,0%, u Francusku 42,4%, u SR Nemačku 40,6%, u Japan 6,4%, u Švedsku 7,4% i Belgiju 21,7%. U narednim godinama, mada je bilo osetno povećanje priliva stranog kapitala u razvijene zemlje, odnos priliva kapitala između SAD i drugih razvijenih zemalja tržišne ekonomije stalno se povećavao. U 1980. iznos stranih direktnih investicija koje su plasirane u Englesku iznosile su 45,0%, u Francusku 30,0%, u SR Nemačku 10,3%, u Japan 2,5%, u Švedsku 2,3% i u Belgiju

[4] United Nations Publication Sales № E. 83. II A. 8 (po tekućim tržišnim cenama).

[5] Transnational Corporations in World Development, New York 1983. p. 30.

Digitized by Google

14,2% od iznosa ukupnih stranih direktnih investicija koje su bile iste godine investirane u privredu SAD.[6]

I raspored afilijacija stranih transnacionalnih korporacija (TNK) ukazuje na isti trend kretanja. Od ukupnog broja stranih podružnica Švedska 87,0% drži na području razvijenih zemalja tržišne ekonomije. Taj procenat kod Švajcarske je 86,5%, Kanade 82,7%, SR Nemačke 82,4%, Belgije 81,8%, Velike Britanije 75,8%, Italije 73,9%, Francuske 69,5% i SAD 65,3%. Samo je Japan od visokorazvijenih zemalja imao iznad polovine ukupnog broja stranih afilijacija u zemljama u razvoju (58,2%).[7] Kada je u pitanju raspored stranih afilijacija TNK u zemljama u razvoju i tu najbogatije iz ove grupacije zemalja imaju prednost. U najrazvijenijim zemljama Azije (Singapur, R. Koreja, Indonezija, Indija, Hong Kong...), Afrike (Egipat, Gabon, Nigerija...) i Latinske Amerike (Brazil, Argentina, Meksiko, Panama, Venecuela) lociran je i najveći broj afilijacija stranih TNK.

Značajna karakteristika internacionalizacije kapitala uočava se kroz analizu pokazatelja društvenog proizvoda velikih TNK, veličine njihove imovine, obima njihovog robnog prometa, prihoda, te broja zaposlenih u njima. U 1970. firme EXXON i General MOTORS po svom društvenom proizvodu bile su iznad društvenog proizvoda Austrije, Turske, Saudijske Arabije, Argentine, Danske, Jugoslavije i Indonezije. ROYAL DUTCH SHELL imao je veći društveni proizvod od Južne Afrike, Norveške, Venecuele, Nigerije, Tajlanda, Portugala, Iraka, dok su u istoj godini firme UNLEVER, GENERAL ELECTRIC i CHRYSLER, nadmašivale društveni proizvod Libije, Kuvajta, Perua, Pakistana i Novog Zelanda.[8] U 1980. samo preko deset najvećih TNK u svetu izvršeno je prodaje robe u vrednosti 551.548 miliona dolara od čega je više od polovine (55,8%) realizovano u inostranstvu. Njihova neto imovina u istoj godini iznosila je 159.775 miliona dolara a samo neto prihod 26.085 miliona dolara. Deset najvećih TNK krajem 1980. zapošljavalo je 2.131.000 radnika od čega je oko polovine u inostranstvu.[9] U 1971. proizvodnja TNK van njihovih nacionalnih okvira premašila je po vrednosti 1/4 ukupne svetske proizvodnje, što je bilo iznad celokupne proizvodnje zemalja u razvoju.[10] U istoj godini vrednost proizvodnje stranih afilijacija američkih TNK bila je četiri puta veća od vrednosti celokupnog iz-

[6] Transnational Corporations in World Development p. 286. U 1980. u vidu stranih direktnih investicija u privredu SAD investirano je 10854,8 miliona dolara.

[7] Transnational Corporations in World Development, p. 334—335.

[8] Marijan Svetličić, Zlatne niti Transnacionalnih preduzeća, »Ekonomika« Beograd 1986. str. 532.

[9] Transnational Corporations in World development, p. 357.

[10] J. Stanovnik, Međunarodni privredni sistem, IC »Komunist« Bgd. 1983. s. 40.

Digitized by Google

voza američke privrede. Britanske inostrane podružnice proizvele su robe u vrednosti dvostrukog izvoza Vel. Britanije, Švajcarske za 2,35 puta više, dok su strane podružnice francuskog i japanskog kapitala, u istoj godini, proizvele robe u visini vrednosti nacionalnog izvoza.[11]

Pedeset najvećih banaka po veličini imovine krajem 1976. nalazilo se u rukama kapitala devet najrazvijenijih zemalja. Od toga u rukama japanskog kapitala nalazilo se 12 banaka, kapitala SAD 10, SR Nemačke 8, Francuske, Vel. Britanije i Kanade po 4, Holandije 3, te Švajcarske i Italije po 2 banke.[12]

Promene koje su bile uslovljene sa ovakvim trendom internacionalizacije kapitala nejednako su se odrazile na položaj zemalja u razvoju u svetskoj privredi. Jedna, tzv. grupa novoindustrijalizovanih zemalja (R. Koreja, Singapur, Filipini, Indija, Indonezija, Meksiko, Brazil, Gabon i još neke zemlje) poboljšale su svoj položaj u svetskoj privredi, dok je drugu, daleko brojniju, grupu zemalja u razvoju ovaj proces doveo u još teži položaj. U razvojnom periodu od 1973. do 1980. samo četiri zemlje u razvoju (Brazil, Meksiko, R. Koreja i Indija) zahvatale su 54% ukupne industrijske proizvodnje 94 zemlje u razvoju, 18,3% otpadalo je na šest zemalja u razvoju (Iran, Indonezija, Tajland, Filipini, Turska i Egipat) a preostalih 27,7% na preostale 84 zemlje Trećeg sveta koje su uzete u analizu.[13] Prema proceni koju je izvršio UNIDO analizirajući grupu od 95 zemalja u razvoju, prosečan rast u industrijskoj proizvodnji, s obzirom na rast BNP per capita u 1978. po tekućim cenama izgledao je ovako: grupa zemalja sa BNP per capita od 295 dolara beleži prosečan rast u industrijskoj proizvodnji u periodu od 1963. do 1980. od 4,9%; grupa zemalja sa BNP per capita od 295 dolara do 600 dolara beleži rast od 7,3%; sa BNP per capita od 600 do 1320 dolara ima rast od 8,6% koliko imaju i zemlje sa BNP per capita od 1320 do 2450 dolara. Najbogatije zemlje iz ove grupacije sa BNP per capita preko 2415 dolara beleže rast u industrijskoj proizvodnji od 5,8%.[14] Učešće u industrijskoj proizvodnji ove grupacije zemalja izgledalo je ovako: na prvu skupinu zemalja u 1963. otpadalo je 21,5% industrijske proizvodnje, u 1973. — 13,1% i u 1980. — 11,3%. Druga skupina zemalja učestvovala je u 1963. sa 9,7% ukupne industrijske proizvodnje analizirane grupe zemalja, u 1973. — 9,1% i u 1980. — 9,1%. Treća grupacija zemalja zahvatala je u 1963. — 16,7%, u 1973. — 18,2% i u 1980. — 21,4%. Četvrta grupa zemalja u 1963. učestvuje sa 34,9%, u 1973. sa 41,0% i u 1980. sa 36,6%. I najzad one najrazvijenije

[11] Multinational Corporations in World Development, UN, New York, 1973. p. 159.

[12] M. Svetličić, navedeno delo, str. 534—536.

[13] Industry in a Changing World, UN, New York 1983. p. 35.

[14] Industry in a Changing World, p. 37.

Digitized by Google

iz pete grupe zemalja sa BNP po glavi stanovnika preko 2415 dolara u 1963. učestvuju sa 17,2%, u 1973. sa 18,6% i u 1980. sa 19,6%. Prema procenjenim vrednostima po cenama iz 1975. u ukupnoj svetskoj proizvodnji zemlje u razvoju su u 1963. učestvovale sa 8,1%, a u 1980. sa 11,0%. Od tog procenta samo je na novoindustrijalizovane zemlje Argentinu, Brazil, Kolumbiju, Egipat, Hong Kong, Indiju, Maleziju, Meksiko, Filipine, R. Koreju, Singapur, Tajland i Tursku u 1963. otpadalo 5,5% a u 1980. 7,7%.[15]

Najmanje razvijene zemlje u grupaciji zemalja u razvoju[16], u 1963. učestvovale su sa 0,18% u svetskoj proizvodnji, u 1973. sa 0,17% i u 1980. također sa 0,17% sa tendencijom pada.[17]

Ovi podaci dobijaju još više u svojoj relevantnosti ako se pri tom ima u vidu da je na prvu grupaciju zemalja u 1980. otpadalo čak 50,7% ukupnog stanovništva posmatrane grupacije. Druga grupa zemalja učestvovala je sa 18,2% u ukupnoj populaciji, treća sa 15,7%, četvrta sa 12,3% a grupa zemalja koja ima najviši BNP po glavi stanovnika sa 3,1%.[18]

Polarizacija se uspostavlja kako između pojedinih grupacija zemlje u razvoju, i unutar samih tih grupacija, tako i između samih regiona. U 1963. Afrika je učestvovala u ukupnoj svetskoj industrijskoj proizvodnji sa 0,77%, Zapadna Azija sa 0,49%, Jugoistočna Azija sa 2,13% a Latinska Amerika sa 4,71%. U 1980. Afrika učestvuje sa 0,79%, Zapadna Azija sa 0,73%, Jugoistočna Azija sa 3,14% a Latinska Amerika sa 6,14%.[19] U 1977. BNP per capita po kontinentima također je pokazivao visok stepen dispariteta. Afrika je te godine imala 862 dolara (vrednost dolara iz 1975) per capita BNP, Azija — 1179, Evropa — 4943, Latinska Amerika sa Karibima — 2514, Severna Amerika — 7795 i Oceanija — 1134 dolara. Sva težina i složenost posledica ovakvog trenda razvoja međunarodnih ekonomskih odnosa dobija celovit izraz ako se ima u vidu da su zemlje u razvoju u 1982. učestvovale u ukupnoj svetskoj populaciji sa 66,0% te da će se po nekim proračunima do 2000. njihovo učešće u svetskom stanovništvu povećati na 72,0% a učešće u svetskoj proizvodnji na 14,9%.[20] Smatra se da će se do 2000. evropska

[15] UNIDO, Supplemented by the Monthly Bulletin of Statistics, Vol. XXXVI, No 11 November 1982. p. 22.

[16] Avganistan, Bangladeš, Benin, Bocuana, Burundi, Cape Verde, Centralna Afrička Republika, Čad, Comoras, Etiopija, Gambija, Gvineja, Gvineja Bisao, Haiti, Laos, Lesoto, Malavi, Mali, Niger, Rwanda, Somalija, Sudan, Uganda, Tanzanija, Gornja Volta, Butan, Demok. Jemen, Maldivies, Nepal, Samoa i Jemen.

[17] Industry in a Changing World, p. 38.

[18] Industry in a Changing World, p. 36.

[19] UNIDO, Supplemented by the Monthly Bulletin of Statistics, Vol. XXXVI, No 11, November 1982. (iz podataka je isključena NR Kina).

[20] Industry in a Changing World, p. 3.

Digitized by Google

populacija povećati za 4,5%, populacija SAD za 14,5%, Latinske Amerike za 44,5% a da će se broj žitelja Afrike u tom periodu povećati čak za 65,9%.

2. Mehanizam zaostajanja

Gde je uzrok ovakvog neravnomernog razvoja svetske zajednice i sve izraženijeg zaostajanja zemalja u razvoju? Na ovo središnje pitanje daju se različiti odgovori. Jedni uzrok zaostajanja zemalja u razvoju izvode iz njihovih tradicionalnih društvenih sistema u kojima navodno vlada odsustvo duha rizika što umanjuje poslovnost koja se ne može realizirati bez posebnog soja ljudi (preduzetnika) koji najbolje znaju postaviti različite kombinacije proizvodnje koje će im obezbediti »preduzetnički profit« koji se pojavljuje kao »višak iznad troškova« i koji prerasta u glavnu pokretačku snagu razvoja.[21] Sa ovakvim pristupom uzroci zaostajanja zemalja u razvoju smeštaju se u okvir njihove socijalne i mentalne strukture. Na istu sociološko-psihološku ravan naslanjaju se i shvatanja koja u klimatskim i geografskim činiocima vide središnje uzroke zaostajanja zemalja u razvoju.

Ozbiljnije analize u opserviranju ovog pitanja polaze od analize unutrašnje strukture privrednih sistema razvijenih zemalja i njihovog uticaja na privrednu strukturu zemalja u razvoju. Po ovom shvatanju razvoj kapitalizma u razvijenim zemljama počeo je agrarnom revolucijom čime je bila obezbeđena potrebna radna snaga za industrijski razvoj i višak prehrambenih proizvoda za ishranu radničke klase koja se stvarala. Ovakav razvoj osigurao je takav unutrašnji odnos stope viška vrednosti i stope razvoja proizvodnih snaga u kojem najamnine izrastaju u glavni izvor tražnje robe masovne potrošnje, čime je u stvari razvoj proizvodnih snaga bio uslovljen rastom najamnina i obrnuto. Takav unutrašnji odnos omogućio je stvaranje unutrašnjeg klasnog saveza između industrijske buržoazije i zemljoposednika, što je omogućilo stvaranje moćne nacionalne države iz čega je i proistekla mogućnost podvrgavanja spoljašnjih ekonomskih i političkih procesa i odnosa potrebama i zahtevima unutrašnje akumulacije.[22] Ovako ravnomeran razvoj sistema omogućio je unutrašnje proizvodno struktuiranje ovih zemalja čime su bili obezbeđeni uslovi delovanja tržišnih zakonitosti koje su se izražavale, pre svega, u podsticanju daljeg industrijskog razvoja koji je zahvatao sve sektore i grane. Razvoj industrijalizacije zahtevao je

[21] Videti kod J. A. Schumpeter, The Theory of Economic Development, Harvard University Press, Cambridge 1951. p. 81.

[22] Samir Amin, Self-reliance and the New International Economic Order, Monthly Review, jul—august 1977.

Digitized by Google

uvećanu akumulaciju i koncentraciju kapitala što je kasnije iziskivalo potrebu da se i država sa svim svojim merama (planiranje, podsticanje razvoja, sa poreskom i carinskom politikom...) aktivno uključi u ovaj proces.

U zemljama u razvoju zbog spoljašnjeg uticaja izostaje agrarna revolucija što dovodi do modifikacije čitavog procesa. Ovde seoska zajednica, kao osnovni organizacioni oblik proizvodnog procesa, i dalje ostaje samodovoljna. U njoj se ne uspostavlja pravo privatne svojine što isključuje konkurentski odnos koji je bio potisna snaga razvoja kapitalizma u razvijenim zemljama. Zadržavanje naturalnih odnosa u seoskim zajednicama čini njihove međusobne odnose oskudnim i veoma slabo razvijenim. Odsustvo spoljašnjih odnosa čini unutrašnje odnose (odnos između zajednice i pojedinca) veoma čvrstim što uslovljava visok stepen statičnosti seoskih zajednica.[23] Visok stepen unutrašnje kondenzivnosti i statičnosti seoskih zajednica uslovio je odsustvo unutrašnje artikulacije ovih društava što će i biti osnovni razlog da spoljašnji odnosi, koji se uspostavljaju kroz prodor stranog kapitala, dobiju prevagu nad unutrašnjim odnosima u daljem razvoju. To dovodi do potpune unutrašnje dezartikulacije ovih društava. Ovde razvoj kapitalizma nastaje na potrebama stranog kapitala a ne na potrebama koje proističu iz unutrašnjeg razvoja datog društva.[24] U ovim društvima razvoj kapitalizma izražava se u tome što se kapitalistički proizvodni odnosi uvode u predkapitalističke oblike proizvodnje čime se stvara samo novi oblik prisvajanja ali ne i stvaranje viška vrednosti. Preovlađujuća forma izvoza kapitala u ove zemlje je trgovački i zajmovni (zelenaški) kapital. Nedostatak izvoza industrijskog kapitala ovde uslovljava koegzistenciju kapitalističkih proizvodnih odnosa sa predkapitalističkim oblikom proizvodnje što i čini suštinu prelaska feudalizma u kapitalizam u perifernim zemljama.

Iz ovako formiranog »interno dezartikulisanog« privrednog sistema[25] izrasta specifična društvena struktura na čijoj se razini formira domaća buržoazija koja preuzima funkciju transmisije preko koje se višak vrednosti preliva u metropole.[26] Kroz ovako uobličenu privrednu i društvenu strukturu zemalja periferije, krupni svetski kapital vrši novu međunarodnu podelu rada koja se izražava kroz dealokaciju niza proizvodnih procesa iz razvijenih u nerazvijene zemlje. Kroz novu međunarodnu podelu rada proces proizvodnje dobija naznake inter-

[23] Giulio Querini, Ekonomski razvitak i nerazvijenost, »Stvarnost« Zagreb, 1978. str. 101—124.

[24] Krader L. The Asiatic Mode of Production, Van Gorcun 1975. p. 134.

[25] S. Amin, Akumulacija kapitala u svjetskim razmjerama, IC »Komunist«, Beograd 1978.

[26] H. Alavi, India and the Colonial Mode of Production, Socialist Register 1975. p. 193.

Digitized by Google

nacionalnog procesa koji je uslovljen i određen činjenicom obilovanja nerazvijenih zemalja jeftinom radnom snagom i jeftinim sirovinama. Zapravo radi se o dealokaciji proizvodnih grana sa nižim organskim sastavom kapitala, dok proizvodne grane koje imaju značenje novih dinamičkih varijabli razvoja ostaju u zemljama razvijenog centra.

Kao posledica nove međunarodne podele rada učešće industrijske proizvodnje u nacionalnom dohotku zemalja u razvoju se povećava. U BNP zemalja u razvoju prerađivačka industrija je u 1963. učestvovala sa 15,0%, u 1973. sa 18,1%, a u 1980. sa 19,2%.[27] Tekstilna industrija, industrija čelika, automobilska industrija te industrija trajnih potrošnih dobara u razvijenim zemljama svoj primat ustupa mikro-elektronici, nuklearnoj tehnologiji, genetskom inženjerstvu, biotehnologiji i drugim tzv. novim industrijskim granama koje otvaraju nove perspektive razvoja i formiraju nove potrošačke navike. Ove nove propulzivne industrijske grane ostaju visoko monopolizirane zone.

U uslovima kada nova tehnologija istovremeno znači i garanciju za višu stopu profita, razvijene zemlje sve veći deo svog nacionalnog dohotka izdvajaju za nove tehnologje i nova znanja čime se sve više orijentišu ka industrijskim granama koje zahtevaju visoku tehnologiju, dok istovremeno zemljama u razvoju sve više prepuštaju proizvodnju kaptalnih dobara, koje nisu u mogućnosti na ovom polju napraviti neki značajniji pomak. Sredinom sedamdesetih godina ove zemlje su u ukupnim izdacima za istraživanje i razvoj u svetu učestvovale sa svega 2,0%. Situaciju pogoršava i činjenica što TNK čije se filijale nalaze u ovim zemljama odvajaju simbolične sume za istraživačko-razvojne delatnosti u ovim zemljama. Šezdesetih godina SAD su za istraživačko-razvojne delatnosti u inostranstvu odvajale svega nešto oko 5% od sredstava koja su namenjena za ove svrhe, s tim što je preko 70% od ove sume bilo usmereno u istraživačko-razvojne delatnosti u razvijenim zemljama a svega nešto oko 30% u zemljama u razvoju. Do 1972. razvijene zemlje su izdale 3 3000 000 patenata dok su u istom periodu zemlje u razvoju izdale oko 200 000 ili svega 6% od ukupnog svetskog broja izdatih patenata. Od toga samo 16% držali su domaći vlasnici, dok se čak 84% izuma i inovacija nalazilo pod kontrolom stranaca i TNK. Pri ovome treba imati u vidu da se oko 90% do 95% izdatih patenata u zemljama u razvoju uopšte nije koristilo u njima.

Što je viši tehnološki nivo privrede to je i mogućnost osvajanja novih tržišnih i ekonomskih prostora veća čime se stvaraju uslovi za monopolizaciju svetskih cena što vodi ostvarivanju više stope profita. Viša stopa profita znači i višu stopu

[27] Industry in a Changing World, p. 83. (izračunato po konstantnim cenama 1975).

Digitized by Google

ulaganja u nove tehnologije što ima značenje sticanja nove prednosti. Industrijske grane koje se zasnivaju na novim tehnologijama imale su u SAD u periodu od 1970. do 1980. stopu rasta realnog proizvoda od 7,0% dok je u istom periodu stopa rasta američke industrije bila 3%. Spoljnotrgovinska razmena proizvoda visokotehnoloških grana u 1980. u SAD beleži suficit od 30,5 milijardi dolara, spoljnotrgovinska razmena proizvoda ostalih industrijskih grana beleži deficit od 54,7 milijardi dolara. Produktivnost u ovim granama rasla je šest puta brže od prosečnog rasta produktivnosti ostale američke privrede.

U 1981. SAD su učestvovale u svetskoj proizvodnji kompjutera čak sa 57,7%, SR Nemačka sa 7,0%, Vel. Britanija sa 5,0%. U istoj godini SAD učestvuju sa 40,0% u ukupnoj svetskoj proizvodnji telekomunikacione opreme. U periodu od 1976. do 1980. američke TNK povećale su svoje učešće u svetskoj trgovini elektronike sa 61,0% na 66,0%. Japan je učestvovao sa 21,0% dok je učešće zemalja Zapadne Evrope palo sa 17,0% na 10,0%.[28] Sve značajnija su i izdvajanja u okviru vojnog kompleksa koja su usmerena u pravcu istraživanja novih tehnoloških postupaka i procesa koja se koriste u ne vojne svrhe. U tom smislu se razvija grandiozni program američke »Strateške odbrambene inicijative« SDI (rat zvezda) koji pored značenja vojne dominacije treba da dobije i ključnu ulogu u ekonomskoj prevlasti SAD. Pentagon u SAD finansira oko 1/3 svih istraživačko-razvojnih projekata. Samo u 1980. od strane ovog državnog organa investirano je u istraživanje poluprovodnika, kompjutera, lasera i optike oko 770 miliona dolara.[29]

3. Novi analitički okvir zavisnosti

Obezbedivši tehnološku prednost krupni svetski kapital prihvatio je strategiju »liberalne« ekonomije sa »slobodnom« internacionalnom konkurencijom. U ovako obezbeđenim »slobodnim« tokovima rada i kapitala pristupilo se balansiranju rada i kapitala na svetskoj razini. Postavka ove strategije je da razvijene zemlje imaju komparativnu prednost u kapitalu a zemlje u razvoju u jeftinoj radnoj snazi. Otuda i nužnost da zemlje u razvoju daju prednost radnointenzivnoj a razvijene zemlje kapitalnointenzivnoj industriji. Time bi se postigao viši stepen zaposlenosti i povećao izvoz proizvoda radnointenzivnih industrijskih grana iz zemalja u razvoju što bi dovelo do povećanja kupovne moći ovih zemalja što bi dovelo i do povećanja izvoza iz razvijenih zemalja u ove zemlje.

---

[28] High Technology Industries: Profiles and Outlooks, The Computes Industry, U. S. Department of Comerce, April 1983.

[29] F. Clairmonte, J. Cavanogh, Journal of Contemporary, Asia, No 4/83.

Digitized by Google

Međutim, ova teorijska konstrukcija, u uslovima nejednakog tehnološkog razvoja, u praktičnoj primeni trpi znatna ograničenja. Privredne grane čija se proizvodnja nalazi na višem tehnološkom nivou pokazuje mnogo brži rast proizvodnosti od istih radnointenzivnih privrednih grana, što ove stalno prisiljava da umesto jeftine radne snage uvode kapitalnointenzivne tehnologije. Kako se radnointenzivne privredne grane pokazuju kao nekonkurentne na svetskom tržištu, time zapravo i pada teorijska konstrukcija po kojoj zemlje u razvoju zahvaljujući niskim najamninama mogu uspešno konkurisati sa svojom robom na svetskom tržištu. Otuda su zemlje u razvoju prisiljene da sve više uvoze kapitalnointenzivnu tehnologiju iz razvijenih zemalja kako bi mogle sa svojom robom koju proizvode za izvoz ostati u konkurentskoj utrci.

Zemlje u razvoju sve se više pojavljuju na svetskom tržištu kao izvoznice industrijske robe čija je vrednost u 1970. iznosila 9,5 milijardi dolara, u 1980. oko 100 milijardi a u 1983. dosegla sumu od preko 123 milijarde dolara.[30]

Međutim, vrednost izvoza industrijske robe u 1970. samo Argentine, Brazila, Meksika, Singapura, Tajvana, Hong Konga, R. Koreje, Grčke, Španije i Portugala iznosila je 8,3 milijarde dolara, da bi već u 1979. dosegla sumu od 80,3 milijarde dolara što je približno 78,2% od ukupnog izvoza industrijske robe svih zemalja u razvoju. U istom periodu uvoz zemalja OECD-a iz ovih zemalja popeo se sa 4,5% u 1970. na 9,0% u 1979.[31]

Razvoj ovih zemalja sve više je zavisio od uvoza novih tehnologija iz visoko razvijenih zemalja koji je bio ograničen posedovanjem deviznih sredstava plaćanja. Da bi se ta ograničenja prevazišla zemlje u razvoju prisiljene su da na svetsko tržište izlaze sa proizvodima tradicionalnih sektora što je pretpostavljalo dalje zadržavanje radnointenzivnih tehnologija. Istovremeno, mogućnost plasiranja njihovih proizvoda visokog tehnološkog sastava zavisila je od potražnje razvijenih industrija. Nizak nivo privredne diverzifikacije i visok stepen ovisnosti od vanjske trgovine prisiljava ove zemlje da uzimaju nove zajmove i kredite sa osnovnim ciljem da povećaju investiciona ulaganja u nacionalnu privredu kako bi se podigao prag proizvodnosti. Sa povećanjem proizvodnosti bilo bi moguće ostvariti pozitivan platni bilans, čime bi bili stvoreni uslovi za vraćanje duga.

Međutim i ova strategija zemalja u razvoju pokazaće svu svoju nemoć. Ove zemlje su u 1982. dugovale 752 milijarde dolara a u 1985. 875 milijardi dolara, od toga na 12 najzaduženijih zemalja u razvoju, među kojima i Jugoslavija, otpadalo je oko 503 milijarde dolara. Ovako visoka zaduženja optereći-

[30] J. Stanovnik, Svet v dolgovih in Mednarodni monetarni sklad, »Državna založba Slovenije«, Ljubljana 1985.

[31] IPW Berichte, № 10/1982. p. 28.

Digitized by Google

vala je i kamata za čije plaćanje je u 1985. Argentina bila prisiljena plaćati 52,0% od ukupne izvozne zarade, Čile 43,0%, Poljska 41,0%, Brazil 37,0%, Meksiko 35,0% i tako redom.[32] U uslovima takve prezaduženosti zemlje dužnici prisiljene su radikalno smanjiti uvoz a maksimalno povećati izvoz. Latinoameričke zemlje »Aladi zone« u 1982. izvezle su robe u vrednosti 61,6 milijarde dolara, u 1984. oko 75 milijardi (što je za 22,4% više) dok je uvoz u ove zemlje u 1984. bio manji za 27,4% u odnosu na 1982. Brazil je u 1981. izvezao robe u vrednosti 23,7 milijardi dolara a iste godine uvezao robe u vrednosti 22,1 milijardu dolara. Međutim, u 1984. izvoz Brazila je porastao na 27,0 milijardi dolara da bi iste godine uvoz pao na 15,4 milijarde a u 1985. čak na 13,2 milijarde dolara.[33]

U ovakvim uslovima uštede na domaćem planu transferišu se u zemlje poverioce, što zemlje u razvoju dovodi u nemogućnost uvoza novih tehnologija i nove opreme čime ove zemlje na svetskom tržištu sve više gube konkurentsku sposobnost što vodi njihovoj daljoj stagnaciji i zaostajanju.[34]

Novi koncept tehnološkog razvoja dovodi do suštinskih promena u investicionoj politici, politici planiranja i razvoja, politici razmene i trgovine kao i u politici strateškog privrednog razvoja međunarodne zajednice. Novi tehnološki razvoj, pre svega mikroelektronskih sistema, otvara tendenciju ka nižim osnovnim investicijama, obezbeđuje se maksimalna ušteda repro-materijala, odnosno sirovina, uprošćava se mehanizam kontrole rada, smanjuje se prazan hod tehnoloških postrojenja, obezbeđuje se kraći period novog programiranja što skraćuje period specijalizacije i povećava fleksibilnost proizvodnog procesa, čime se omogućuje proizvodnja u manjim serijama i time obezbeđuje stalnost kvaliteta proizvoda i njihove prilagodljivosti potrošačkim zahtevima, što je veoma važno za dobijanje poverenja na svetskom tržištu.

Smanjenje relativnih troškova proizvodnje snažno se reflektuje na odnose između razvijenih zemalja i zemalja u razvoju. Razvijene zemlje sve manje pokazuju interesa za sirovine i jeftinu nekvalifikovanu radnu snagu. Strategija izvoza i olakšanog pristupa stranih ulaganja i integracije u svetsku privredu našla se u zoni ozbiljnog zastoja.[35]

Kroz tehnološki nejednak razvoj povećavaju se socijalne, klasne i političke neravnine u međunarodnoj zajednici. Masovna nezaposlenost, dekvalifikacija ljudskog rada, smanjenje uticaja moći radničke klase da utiče na tokove i pravce privrednog

---

[32] Elmar Altvater — Kurt Hübner, Međunarodna kriza zaduženosti, neuspeh jednog modela, Marksizam u svetu br. 12/86. str. 5—6.

[33] Elmar Altvater..., navedeno delo, str. 8.

[34] J. Petras, Journal of Contemporary Asia, № 2 1984.

[35] Raphael Kaplinsky »Micro-electronics and the Third World« Radical Science Journal № 55 1981.

Digitized by Google

razvoja..., prete ozbiljnim društvenim konfliktima. Rast proizvodnje u bogatim zemljama sve više raste a kupovna moć stanovništva siromašnih zemalja sve više opada. Nemoć siromašnih da povećaju kupovnu moć sve više konstituiše proizvodnju prema potrebama bogatih. Stvaraju se novi potrošački mentaliteti i proizvode novi potrošački zahtevi. »Ne radi se više o tome da se radi da bi se proizvodilo već da se proizvodi da bi se radilo... Stvaranje zaposlenja izrasta kao neki cilj sam po sebi, nezavisno od ciljeva kojima ti poslovi služe... Na kraju te logike dolazimo do ratne ekonomije i do samog rata: to su do sada bili jedino efikasni metodi da bi se obezbedilo puno zaposlenje ljudi i mašina kada je proizvodnja prevazilazila kapacitete potrošnje.«[36]

Međutim u eri atomskog oružja kada je istô nemoguće vrednovati kroz rat, kao jedini način vrednovanja oružja kao robe, javlja se suštinska protivurečnost između proizvodnje i potrošnje ove robe. Iz te protivurečnosti zapravo proističe nemogućnost da se unutrašnje protivurečnosti reprodukcije kapitala prenose na militarističku osnovu. Otuda se i nameće ozbiljno pitanje da li projekti poput »Strategije odbrambene inicijative« (Strategic Defense Initiative — SDI) mogu da budu osnova za razrešavanje ove unutrašnje protivrečnosti akumulacije svetskog kapitala.

Ako se složimo u tome da osnova za prevazilaženje ograničavajućih faktora akumulacije kapitala u savremenim uslovima leži u daljem proširivanju globalnih okvira njegove reprodukcije na novim osnovama, što pretpostavlja ukidanje ideološko-političke partikularnosti i autarkizma, te time stvaranja uslova za slobodno kretanje rada, kapitala, robe, ideja i usluga u najširim planetarnim okvirima, a da pri tome imamo u vidu da se opravdanost projektovanja »zvezdanog rata« upravo izvodi iz klasno-ideološke polarizacije međunarodne zajednice, čime se bitno sužavaju tokovi rada i kapitala, onda sasvim sigurno možemo postaviti tezu o nemogućnosti militarističkog koncepta privrede da obezbedi osnove reprodukcije kapitala.

Istini za volju kroz razvoj novih mikroelektronskih sistema, kroz razvoj i usavršavanje novih softvera, kroz proizvodnju novih materijala, lasera i senzora, što bi sve bilo neophodno za uspešno upravljanje sa svemirskim odbrambenim sistemom, bile bi stvorene mogućnosti za nove revolucionarne promene u energetici, hemiji, elektronici, medicini, farmaciji, genetskom inženjerstvu i drugim granama i oblastima.[37] Međutim sa ovim hipotetičnim razvojem (hipotetičnim u smislu mogućnosti da se dostignuća u vojnoj industriji upotrebe u privrednim granama

[36] André Gorz, Adieux au proléteriat ou au delà du socialisme, Galilée, Paris 1980. p. 196—197.

[37] Vladimir Paar, »Rat zvijezda« — Ekonomska prijetnja na svjetskom tržištu, »Naše teme« br. 10/87.

Digitized by Google

nevojnog razvoja) ne bi bili uklonjeni osnovni ograničavajući faktori akumulacije kapitala. Čak što više u datom konceptu militarističkog razvoja oni još snažnije dolaze do izražaja i kao takvi prerastaju u nemogućnost daljeg dinamičkog razvoja ne samo datog oblika reprodukcije kapitala već i međunarodne zajednice kao celine. Time reprodukcija kapitala prelazi put od krize oblika ka krizi sastema čime se pred savremenu međunarodnu zajednicu postavlja jedno od središnjih pitanja: pitanje odnosa akumulacije kapitala i razvoja zemalja u razvoju. Očigledno da se ne radi o pitanju samo ekonomske, već isto tako, ako ne i više, o pitanju klasno-ideološke prirode.

Digitized by Google

Dušan Živković

Jugoslovenstvo i kontroverze oko toga pojma i njegove suštine

Neki najviše upotrebljavani pojmovi pokazuju se i kao najveći razlog za nesuglasja ili čak i sasvim direktna neslaganja i sukobe. Takav je slučaj i sa pojmom jugoslovenstva. Naizgled, reklo bi se da se ponekad ne zna dovoljno o čemu je reč. A posredi je gotovo uvek nešto drugo: sukob oko toga kako i kojim bitnim značenjima očuvati i razvijati ono što taj pojam uistinu označava.

Razmišljajući o ovome sećamo se članka Josipa Broza Tita »Zašto smo još u sastavu KPJ«, koji je objavljen u glasilu CK KPH »Srp i čekić« br. 3—4—5, juna 1941. Evo nekoliko izvoda iz tog poučnog članka: »Otkako je pregažena i okupirana Jugoslavija od imperijalističkih razbojnika, te je stvorena, 'nezavisna država Hrvatska' mnogim našim drugovima nije jasno zašto smo mi komunisti u Hrvatskoj, tj. naša Komunistička partija Hrvatske još u sastavu Komunističke partije Jugoslavije, zašto još rasparčavamo letke sa potpisom CK KPJ. To naročito drugovi iznose, jer kažu da frankovačke i ostala gospoda napadaju nas hrvatske komuniste i našu Partiju da smo jugoslovenski komunisti... i da smo takođe protiv slobode i nezavisnosti hrvatskog naroda, a za uspostavljanje Jugoslavije u ranijem obliku.

Nemojte drugovi, da se mnogo brinete šta kažu frankovačka i ostala gospoda koji su pomogli imperijalističkim razbojnicima

Digitized by Google

da okupiraju našu zemlju i bace hrvatski narod u najcrnje ropstvo i bijedu: ne boli ih to što su leci potpisani od CK KPJ nego njih boli što se u lecima prikazuje narodu njihovo pravo izdajničko i plaćeničko lice.

A što smo mi u sastavu KPJ, to je zato što smo se ranije mi komunisti Hrvatske, Srbije, Slovenije, Makedonije, Crne Gore, Bosne, Vojvodine i drugih ujedinili u jedinstvenu Komunističku partiju Jugoslavije, ne zato što smo bili pristalice versajske Jugoslavije, nego zato da se lakše zajedničkim snagama borimo protiv zajedničkog neprijatelja, oličenog u ranijim jugoslovenskim vladama i čitavoj jugoslovenskoj buržoaziji.

Jugoslavija je danas pregažena, okupirana i raskomadana od strane imperijalističkih razbojnika. Sve narode Jugoslavije snašla je ista sudbina, pa i hrvatski narod, koji nije dobio »nezavisnom« državom Hrvatskom istinski svoju slobodu i nezavisnost, nego je došao u još gore ropstvo i bijedu, kao i ostali narodi Jugoslavije. *Mi komunisti ne priznajemo tu okupaciju i komadanje, jer nije napravljeno po želji naroda, već nasiljem imperijalističkih osvajača. (podvukao — D. Ž.)*

Pred nas komuniste koji smo u sastavu Komunističke partije Jugoslavije, a čije je narode snašla ista sudbina, postavlja se pitanje da li ćemo se danas razjediniti i rasparčati svoje snage kad treba da se borimo protiv zajedničkog neprijatelja, imperijalističkog okupatora. Ne, nećemo se razjediniti, nego ćemo se danas jače nego ikad zbiti u jedinstvene redove oko našeg Centralnog komiteta KPJ, okupiti oko sebe sve narode Jugoslavije u zajednici s ostalim pregaženim i okupiranim narodima Balkana i čitave Evrope, a na čelu sa Sovjetskim Savezom i povesti odlučnu i nepomirljivu borbu za istjerivanje imperijalističkih okupatora iz naših porobljenih i okupiranih zemalja i rušenja svojih domaćih tlačitelja i eksploatatora.
binom naše zemlje.

A kada sebi zajedničkim snagama izvojujemo istinsku slobodu i nezavisnost, onda ćemo među sobom urediti bratski odnos, kako to bude najbolje za nas i naše narode. Onako kao što su to uredili narodi velikog Sovjetskog Saveza«.

Iako napisana pre 46 godina, ova Titova misao je i danas veoma aktuelna i poučna, jer ukazuje na nejedinstvo u nedavnoj prošlosti i kako su taj naš razdor koristili neprijatelji raznih boja, ali i opominje sve one koji se danas igraju sa sudbinom naše zemlje.

Republičko-pokrajinske političke strukture (u čemu su na žalost učestvovali i najviši partijski forumi i pojedinci), koje su kroz Ustav od 1974. godine obezbedile potpunu samostalnost i uvele pravo veta (konsensus) na sve što im ne odgovara (blokirajući tako svaku iole bitnu izmenu u političkom sistemu) u svojim javnim nastupima otvoreno napadajući, kao najvećeg krivca za nastalu krizu u društvu i državi, jugoslovenski unitarizam i centralizam, a da pri tome ne progovore ni reči o

Digitized by Google

mnogo opasnijem, svom, republičko-pokrajinskom etatizmu, koji je postao ozbiljna kočnica za bilo koju zajedničku akciju na jugoslovenskom planu. Kad brane svoje pozicije i svoje stavove, zaklanjaju se iza svoje nacije, pa čak i svoje radničke klase (u poslednje vreme se lansiraju i duboke »civilizacijske« razlike), raspirujući tako nacionalni šovinizam, a Ustav od 1974. godine upoređuju sa odlukama AVNOJ-a u Jajcu, kako bi impresionirali javnost tobožnjim branjenjem tekovina revolucije, mada je Ustav od 1974. godine (to zna svako ko i malo poznaje istoriju NOR-a) u mnogim bitnim pitanjima odstupio od odluka AVNOJ-a.

Uočavajući jake tendencije nacionalizma i separatizma i pogrešnog interpretiranja i tumačenja pojma »unitarizma«, Tito je u dramatičnom trenutku obračuna sa nacionalistima i separatistima na 21. sednici Predsedništva CK SKJ, 1. decembra 1971. o unitarizmu istakao, po mom mišljenju, takvu misao koja je legla na srcu svakom našem građaninu, kome je stalo do socijalističke Jugoslavije: »Pored toga — naglasio je Tito, — rekao sam da se ne slažem da je stalno na jeziku taj unitarizam, pa sam tražio da se jedanput utvrdi o kakvom unitarizmu je riječ. Ako se radi o unitarizmu versajske Jugoslavije, ja sam razumije se, najoštrije protiv njega. Ako se, pak, radi o ostacima dogmatskog, ja sam, naravno, isto tako, protiv njega. Ali, ako se radi o jedinstvu naše zemlje, o Jugoslaviji kao nedeljivoj cjelini — onda sam ja za takav »unitarizam«, za takvu jedinstvenu Jugoslaviju. A onda to nije unitarizam, nego jednostavno — naše jedinstvo«.

Upravo takav »unitarizam« i takvo jedinstvo žele i traže ogromna većina stanovništva naše zemlje, kojima je stalo do socijalističke, samoupravne i nesvrstane Jugoslavije. A to dalje znači da žele jedinstveni pravni sistem (a ne 9 krivičnih zakona itd.), jedinstven poreski sistem, jedinstvene železnice, jedinstven sistem elektroprivrede, jedinstveni sistem PTT saobraćaja, zatim povezivanje i integraciju privrede, povezivanje i jedinstveno delovanje nauke, prožimanje kulture i svega što je u interesu čitave jugoslovenske zajednice. A to, da ponovimo Titove reči: nije unitarizam nego naše jedinstvo.

Jugoslovenstvo koje asocira na kompromitovanu prošlost i koju danas mnogi tumače sa tih pozicija, bojeći se da im neko ne ugrozi njihovu samostalnost, samobitnost, nacionalnu i kulturnu nezavisnost itd, po mom dubokom uverenju, ako verujemo u tekovine revolucije (a trebalo bi da verujemo), nema ničeg zajedničkog sa današnjim jugoslovenstvom ili još preciznije rečeno sa jugoslovenskim socijalističkim patriotizmom.

Jugoslovenstvo, kako ga je zamišljao i oktroisao kralj Aleksandar I i njegovi istomišljenici, značilo je spajanje »troimenog naroda« Slovenaca, Hrvata i Srba i njihovo međusobno asimilovanje. Kao što znamo, Makedonci i Crnogorci nisu ni pominjani,

Digitized by Google

jer su jedni (Makedonci) bili samo »južnosrbijanci«, a drugi (Crnogorci) deo srpskog korena ili »najčistiji Srbi« itd. dok se o Muslimanima nije ni razmišljalo. Na ovakav Aleksandrov stav donekle su uticali primeri iz 19. veka, kad su se ujedinjavale i stapale mnoge male državice, kneževine i samostalni gradovi u jednu zajedničku državu (Italija, Nemačka), kojima je nametnut zajednički jezik (obično najbrojnije nacije), mada se u tom periodu mnogi novodržavljani nisu mogli lako sporazumevati.

Nastojeći da uspostavi nadnacionalni koncept unitarizma i centralizma, monarh se morao sukobiti sa već oformljenim i jakim nacionalnim buržoazijama, koje su u privrednom, a neke i u kulturnom pogledu bile jače i razvijenije od Srbije, koja je igrala ulogu ujedinitelja i pretendovala da sprovede svoja unitaristička stanovišta i u svojim rukama držala gro političke vlasti. Upravo ta trvenja, oko podele vlasti (što je implicite značilo i uticaj na privredne tokove i podelu bogatstva) razbijala su jedinstvo isto toliko, ako ne i više nego nacionalna ugnjetavanja. Ta borba oko podele vlasti, odnosno oko održavanja prevlasti, dovela je do međusobnih nacionalnih optuživanja i raspirivanja šovinizma, što su i unutrašnji i spoljni neprijatelji Jugoslavije svestrano koristili i što je doprinelo onako brzom slomu kraljevine, aprila 1941.

U toku NOR-a i socijalističke revolucije KPJ sa Titom na čelu pridavala je veliku pažnju međunacionalnim odnosima, svesna, ne samo značaja tog pitanja za pomirenje bratskih jugoslovenskih naroda, koje su okupatori i domaći izdajnici podstrekivali na bratoubilački rat u cilju ostvarenja svojih klasnih interesa, nego i kao veoma značajnu polugu u mobilisanju masa za borbu protiv okupatora i za stvaranje jedne nove zajedničke domovine, na potpuno novim osnovama. Nasuprot svim »nacionalnim« vođama i vođicama koji su došli na vlast pomoću okupatorskog oružja i koji su razbili Jugoslaviju na *pašaluke* i sandžakate pod okriljem i za interese okupatora (ne vodeći pri tome mnogo računa o svojim nacijama, nego pre svega o sticanju svojih pozicija), — Tito je proklamovao, kao što smo već istakli, borbu za jedinstvo svih naroda Jugoslavije, borbu protiv razbijanja zemlje, svestan da se samo ujedinjeni možemo odupreti i razbijanju Jugoslavije i bratoubilačkom ratu. Ta spasonosna ideja koja se od prvog dana ustanka počela realizovati prihvaćena je od naroda, koji nije želeo ropstvo i fašizam, nego slobodu i promenu društvenog sistema na novim klasnim osnovama.

Revolucija nas nije vaspitavala u duhu jugoslovenstva kao nadnacionalizma, niti u duhu shvatanja da su nacije u Jugoslaviji prevaziđene kategorije, ali isto tako nije nas vaspitavala da je nacionalno iznad klasnog, niti da od nacija pravimo

Digitized by Google

novu religiju. U svom čuvenom članku »Nacionalno pitanje u svetlosti NOB« koji je objavljen u »Proleteru« decembra 1942. Tito je pored ostalog istakao: »Naša narodnooslobodilačka borba ne bi bila tako uspješna kad narodi Jugoslavije ne bi u njoj vidjeli, pored pobjede nad fašizmom i pobjedu nad onim što je bilo za prošlih režima... Kada ne bi imala tu sadržinu da zaista nosi slobodu, ravnopravnost i bratstvo svim narodima Jugoslavije...« Kao što se vidi, Tito je i tada (posle prvog zasedanja AVNOJ-a u Bihaću) našao za potrebno da ukaže na veliki značaj i klasnog i nacionalnog, kao na dve strane jedne iste medalje, tj. da istakne kako je nacionalno u datom trenutku, kad je još u svim krajevima zemlje, pod uticajem okupatora i domaćih šovinista, besneo bratoubilački rat, glavni saveznik klasnog, bez koga se ne bi mogao mobilisati deo masa, koje su još bile pod direktnim uticajem nacionalnih i verskih dušebrižnika. Zato se s pravom može konstatovati, da je u toku NOR-a nacionalno bilo sastavni deo klasnog i u službi klasnog i da je takvo, u našim teoretskim i ideološkim opredeljenjima, tumačeno i primenjeno sve do donošenja Ustava od 1974. godine, kada se u nekim sredinama počela davati prednost nacionalnog nad klasnim. No o tome ćemo nešto kasnije.

Prema tome »jugoslovenstvo« nije nadnacionalnost u smislu unitarističkih koncepcija kralja Aleksandra nego jednostavno (bar za dobar deo stanovništva) prevazilaženje krutih republičko-pokrajinskih granica i shvatanja da je Jugoslavija ravnopravna zajednica svih naroda Jugoslavije.

Branioci republičko-pokrajinskog koncepta ulažu velike napore da dokažu kako samo u okviru nacionalnih država, nacija može da doživi svoju potpunu nezavisnost i svoj privredni i kulturni prosperitet. Koliko je to nakaradno tumačenje i ide u raskorak sa našom stvarnošću, najbolje nam dokazuje primer sastava stanovništva u pojedinim našim republikama i pokrajinama, gde ni u jednoj nema samo jedne nacionalnosti. Koliko je naše stanovništvo izmešano najbolje nam potvrđuju primeri iz Bosne i Vojvodine, gde u nekim mestima žive po 10—15 nacionalnosti i svi se osećaju Jugoslovenima (tako imamo primer sela Gudurica kod Vršca, gde žive 14 nacionalnosti, svi govore srpskohrvatski i većina se oseća Jugoslovenima). Iz koncepta koji brane pojedine nacionalne strukture insistirajući na potpunoj »nacionalnoj nezavisnosti« i slobodi, bez prava ikog sa strane da im se meša u njihova civilizacijska dostignuća«, — jasno proizilazi, bar kad je naša stvarnost u pitanju, da ti isti dušebrižnici svoje nacije postaju šovinisti prema drugim nacijama koje žive u njihovoj republici (odnosno pokrajini), što bezuslovno mora da izaziva konflikte i odstupa od teorije klasika marksizma—lenjinizma.

Mada ne želimo da se upuštamo u teoretska razmatranja, usuđujemo se da pitanje borbe oko nacionalne emancipacije, u kontekstu Marksovih i Lenjinovih shvatanja, povežemo sa

Digitized by Google

borbom oko vlasti i za vlast. Ovo želimo pre svega da bismo dokazali koliko se borba za nacionalno oslobođenje koristi kao značajna poluga za pridobijanje vlasti i koliko i danas i u našoj višenacionalnoj zemlji, mnogi »zaštitnici« nacionalnih država i borci za samostalnost itd, kroz borbu za nacionalnu individualnost vode borbu za osiguranje potpune vlasti na svojoj nacionalnoj, odnosno republičko-pokrajinskoj teritoriji. Možda će ova moja misao za mnoge zvučati kao jeres, ali nas istorija uči da se sa nacionalnim osećanjima uvek manipulisalo, a nažalost i danas se manipuliše. Uvek je za svaku političku partiju bilo jedno od najvažnijih pitanja kako pridobiti mase na svoju stranu, jer kako je to i Lenjin podvlačio u predvečerje oktobarske revolucije, — avangarda radničke klase, pa ni čitava radnička klasa, bez čvrstog oslonca na široke narodne mase, nema nikakvih izgleda za pobedu revolucije.

Upoređujući jugoslovenstvo sa samodržavljem i nasiljem kralja Aleksandra, mnogi današnji »teoretičari« žele da povlađuju svojoj nacionalnoj birokratiji i da joj daju »naučnu osnovu« za konstituisanje nacionalnih država izvan Jugoslavije, zaboravljajući, kako to ističe dr Branislav Gligorijević u svom radu »Jugoslovenstvo između dva rata«, (JIČ br. 1—4, Bgd. 1986) — da upravo ovakvo ponašanje nekih naših faktora, pogoduje interesima pojedinih stranih zemalja. No sa druge strane ako je i o teoriji reč, podsetio bih da je prema nekim teoretičarima, a pre svih Lenjinovim shvatanjima i u socijalizmu moguće sažimanje i stapanje nacija. U jednom svom radu iz oktobra 1916. Lenjin piše: »U socijalizmu same radne mase neće nigde pristati na izolovanost iz čisto ekonomskih motiva, a raznovrsnost političkih formi, slobode izdvajanja iz državе, eksperiment državne izgradnje — sve će biti, dok ne odumre svaka država uopšte, osnova bogatog kulturnog života, jemstvo ubrzanja procesa dobrovoljnog zbližavanja i spajanja nacija«. (Lenjin: Delo, izd. Institut za međunar. radnički pokret, Bgd. 1975., Tom 24, str. 50). Kao što iz napred navedenog proizilazi, uslov za spajanje i asimilovanje nacija ne mora biti samo »Kapitalistički kotao«.

Na mnogim političkim tribinama jedan broj veoma umnih govornika, među kojima je bilo i onih koji našu krizu doživljavaju kao ličnu tragediju i zalažu se za jedinstvo Jugoslavije, smatraju da je jugoslovenstvo danas najobičnija fikcija, kojom se obmanjuje deo stanovništva, da su to savremeni Don Kihoti, koji veruju u nešto nemoguće. Prema njihovom mišljenju, ne može se govoriti o jedinstvu Jugoslavije kad u njoj ne egzistira ni jedinstvena privreda, ni jedinstveno tržište, ni jedinstven plan, ni jedinstveno zakonodavstvo, ni jedinstvena naučna i prosvetna politika, ni jedinstvena kulturna politika, ni jedinstven Savez komunista, ni jedinstvena radnička klasa, — što znači, ništa zajedničko sem JNA koja nam čuva granice od spoljnjeg neprijatelja.

Digitized by Google

Zaista, ove tvrdnje je teško osporiti i nad njima se moramo ozbiljno zamisliti. Mada se ne volim služiti analogijama, pokušaću upravo pozivajući se na istorijske činjenice, koje su takođe neoborive, da ovu današnju našu krizu i uslove u kojima egzistira, uporedim sa aprilom 1941. kada je Jugoslavija bila poražena, razbijena i zavađena do međusobnog istrebljenja, i kada su mnogi proricali i verovali da je ona zauvek izbrisana iz spiska evropskih država i nestala sa geografske karte.

Tada je, možda, za nekoga, bila fikcija maštati o obnovi Jugoslavije, o bratstvu i jedinstvu, o učešću svih naroda naše zemlje u borbu za oslobođenje od okupatora i domaćih izdajnika, koji su likovali, stvarajući pod tutorstvom okupatora, svoje patuljaste države. Ali, kao što znamo, ta fikcija je postala stvarnost zahvaljujući KPJ i Josipu Brozu koji je, osećajući volju i želju naroda, uspeo da savlada sve neprijatelje i obnovi Jugoslaviju na novim osnovama. Zato hoćemo da verujemo i da se borimo da socijalistička, samoupravna i nesvrstana Jugoslavija ne ostane fikcija nego stvarnost, jer ta stvarnost proizilazi iz nužnosti.

Zato smatramo da ako ovako sagledavamo naše probleme — a trebalo bi da ih tako sagledavamo — onda jugoslovenstvo neće i ne sme biti fikcija nego stvarnost bez koje se ne može. Svakako, za ostvarivanje takve ideje potrebno je mnogo što šta učiniti, ali pre svega potrebna nam je hrabrost i mudrost. Hrabrost da mnoge gangrene u našem organizmu što pre odstranjujemo hirurškim skalpelom, a mudrost je da sa prljavom vodom ne izbacimo iz korita i dete. Smatramo da u našem društvu, a pre svega u Savezu komunista — imamo dovoljno snaga, koje nisu ogrezle u birokratskoj učmalosti i privilegijama i koje su spremne da smelo i bez kolebanja preuzmu na sebe odgovornost za ostvarivanje ideala, za koje su se borili njihovi očevi i dedovi, pa da Jugoslavija i jugoslovenstvo ne ostane fikcija nego stvarnost.

Interesantno je podsetiti se, kad se govori o uslovima za svestrani razvoj pojedinih naših nacija ili republika i pokrajina, da se od 1941. do 1945. godine vodila velika oslobodilačka borba i socijalistička revolucija za nacionalno oslobođenje i promenu društveno-političkog sistema, da je svrgnuta kapitalistička klasa koja je ugnjetavala sve narode Jugoslavije i posebno neke od njih koji čak nisu priznavani kao nacije (Makedonci i Crnogorci). Radnička klasa Jugoslavije je, sa svojom avangardom KPJ, preuzela vlast u svoje ruke i tu vlast drži do danas.

Sada se opravdano postavlja pitanje — koje to snage u ovom našem samoupravnom socijalističkom društvu, posle izvojevane socijalističke revolucije, ugrožavaju interese te iste radničke klase i te iste Partije u čijim se rukama nalaze svi prerogativi vlasti: vojska, milicija, sudstvo, tužilaštvo i sav administrativni aparat? Mislim da je ovo čvorno pitanje na koje

Digitized by Google

treba odgovoriti, mada je na njega veoma sažeto odgovorio Lenjin, ističući da su proletarijatu po osvajanju vlasti najveći neprijatelji svrgnuta buržoazija i sopstvena birokratija.

Odmah posle oslobođenja (a i u toku NOR-a) KPJ se veoma energično obračunavala sa svrgnutom buržoazijom (nacionalizacija privrede, konfiskacija sekvestar itd) ali ne i sa sopstvenom birokratijom. Polazeći od shvatanja da proleterska država u početku treba da jača, kako bi se lakše mogla braniti od svih spoljnih i unutarnjih neprijatelja, Partija je prenebregavala opasnost od sopstvene birokratije, koja se rapidno umnožavala i jačala. A birokratija (i ova naša socijalistička) kao svaka birokratija, ne samo da je snažila i sve više postajala faktor od posebnog značaja, nego i snažno oruđe koje se postavilo iznad interesa društva.

Ustavom od 1974. godine radikalno je razvlašćena savezna birokratija, ali je zato naglo narasla i uzela velikog maha republička i pokrajinska birokratija, i birokratija po opštinama. Umesto da u socijalizmu država postepeno umire, narasla je republičko-pokrajinska, opštinska i OUR-ska birokratija. A ona kao svaki živi organizam, nastoji da se razvija i bori za učvršćenje svog uticaja i svoje vlasti, kako bi što lakše mogla očuvati svoje stečene privilegije, koje proizlaze iz vlasti.

Ima li nacionalizam kakve veze sa religijom i u kakvom su oni odnosu u našem društvu kad je religija, odnosno crkva kao institucija odvojena od države? Nacionalizam i religija su, iako ideološki suprotstavljeni, umnogome slični. Ako se podsetimo Marksove misli da je »religija opijum za narod«, onda možemo slobodno reći da je i nacionalizam svojevrstan opijum pomoću koga se manipuliše masama. I nacionalisti i crkveni dostojanstvenici, skoro se podjednako bore za pridobijanje masa za svoje, prevashodno političke ciljeve, mada u svojoj propagandnoj borbi nastupaju sa nacionalnih, odnosno verskih pozicija. Tako predstavnici raznih religija (katolici, pravoslavci, muslimani i drugi) nastoje da za svoju dogmu pridobiju što više vernika i pri tome se ne biraju sredstva da se istakne pravovernost svoje religije i okleveta »jeres« druge, sve u cilju pridobijanja što veće vojske vernika, jer im upravo ta vojska znači sredstvo pomoću koga se afirmišu.

Na sličan način deluju i nacionalisti u našoj socijalističkoj zajednici, nastojeći da na ime svoje nacije uknjiže što više pristalica za svoj nacionalistički odred, svesni da im svaki »nacionalno opredeljeni« podanik omogućava da bez mnogo truda i pameti (zahvaljujući i našem sistemu »ključeva«, »kadrovskih lista« itd) ostvare svoje liderske ambicije i privilegije. Pod parolom borbe protiv eksploatacije od druge (socijalističke, samoupravne) nacije, odnosno radničke klase (mada se u svojoj republici, ne retko, nehumano i nesocijalistički, moglo bi se reći i eksploatatorski odnose prema pripadnicima druge naše

Digitized by Google

nacionalnosti), mnogi »teoretičari« nacionalnog pitanja idu toliko daleko da raspiruju nacionalnu mržnju između bratskih jugoslovenskih naroda, ističući svoje »civilizacijske« i »evropejske« prednosti, nad »primitivnim balkanskim« i tome slično. Izgleda, na žalost, da smo došli do takvog nivoa ideološke i političke svesti u našoj višenacionalnoj zajednici da poput klerikalaca trgujemo i manipulišemo nacionalnim osećanjima naroda, ne vodeći računa da takva nacionalna isključivost, takvo isticanje vrednosti svoje nacije i potcenjivanje drugih, ne samo da izaziva nerazumevanje, nesporazume, pa i međunacionalnu mržnju (koja se razvija u nacionalni šovinizam), nego objektivno postaje ozbiljan detonator za razbijanje Jugoslavije i gubljenje nacionalne nezavisnosti svake jugoslovenske nacije posebno.

No isto tako, čvrsto se zalažemo za princip da niko nema pravo da nekome osporava njegova nacionalna osećanja i ispoljavanja tih osećanja kao osnova integriteta njegove ličnosti, kao što niko nema pravo da na nekoga vrši pritisak da se opredeljuje za ovu ili onu naciju. Prema tome, ako se neko subjektivno oseća kao Hrvat ili Makedonac ili Slovenac itd. to je njegovo pravo i tu nema i ne može biti ništa loše. Isto tako, smatramo da, ako se neko oseća Jugoslovenom, niko nema pravo da na njega vrši pritisak i ubeđuje ga kako »takva nacija ne postoji« itd.

Kada je o omladini reč, nije suvišno podsetiti da od sistema vaspitavanja i usmeravanja mladih umnogome zavisi životno opredeljenje ljudi, jer ono što se u mladosti nauči i prihvati ostaje uvek prisutno u svakom čoveku. Još je Seneka, istaknuti rimski mislilac pre više od 2000 godina isticao: »Niko nije slučajno dobar, vrlinu treba naučiti«. Međutim, na žalost, kod nas se vaspitanju omladine u duhu istinskog bratstva i jedinstva i duhu jugoslovenskog socijalističkog patriotizma, poklanja mala pažnja. Čitav naš školski sistem i politički mehanizam tako je ustrojen, ne da se prevazilaze nacionalne isključivosti i partikularistički egoizam, nego naprotiv da se takva kobna stremljenja jačaju. Najbolji primer za to su školski programi iz istorije i književnosti, (kao i udžbenici koji su napisani po tim programima), koji su potpuno različiti u skoro svim našim republikama i pokrajinama. Podsetiću na školske programe i udžbenike odmah posle oslobođenja kad je svaki učenik trebalo da zna podjednako o čitavoj Jugoslaviji, o svim značajnim događajima iz istorije ili svim važnijim stvaraocima pisane reči od Triglava do Đevđelije. U to vreme svaki učenik, pa i student doživljavao je svoju domovinu od Jesenice i Istre do Stare planine i Kajmakčalana kao ravnopravnu zajednicu svih jugoslovenskih naroda, osećajući se na svakom koraku kao svoj na svome, spreman da se za svaki pedalj te i takve otadžbine bori do poslednje kapi krvi.

Danas gotovo svaka naša republika i pokrajina ima svoje zavode za izdavanje udžbenika, svoje programe po kojima se

Digitized by Google

pišu udžbenici, pa imamo takve primere da se u jednoj republici uveličavaju i predimenzioniraju događaji iz svoje sredine, a minimiziraju mnogi značajniji događaji, koji su imali presudan značaj za čitavi NOR u okviru Jugoslavije, jer su se odigrali van granica republike, odnosno pokrajine. Slično se postupa i sa poznatim piscima i drugim kulturnim stvaraocima. Kao da svi oni zajedno nisu naše zajedničko bogatstvo.

Umesto da se ističe sve ono što nam je tako blisko ili zajedničko, na žalost i mnogi naučni radnici, zahvaćeni nacionalističkim euforijama, ističu samo ono što nas razdvaja. Nauci je dobro poznato zajedničko poreklo svih jugoslovenskih nacija, kao i to da su mnoge današnje osobenosti pojedinih naših nacija, pored ostalog, odraz nametnutih uticaja stranih zavojevača, koji su uvek nastojali da porobe, pa i asimiluju naše narode, a njihove snage i umeća iskoriste za svoje ciljeve i tako ostvare svoje teritorijalne i političke pretenzije. U tome su im svesrdno pomagale i razne konfesije.

Slične teorije o »potpunoj« različitosti nacija sa srpsko-hrvatskim, odnosno hrvatsko-srpskim jezičkim govorom, iznose neki istaknuti lingvisti. Poznato je da ovim jezikom govore stanovnici svih naših republika, sem Makedonaca i Slovenaca i nacionalnih manjina. Koliko su »u pravu« ti veliki teoretičari — lingvisti najbolje nam pokazuju sledeći primeri, iz kojih se vidi da u govornom jeziku postoje mnogo veće razlike između nekih krajeva u Srbiji (Pirot, Vranje) i Hrvatskoj (Dalmacija, Istra, Zagorje), nego između Šumadije i Slavonije. Međutim, i u Srbiji i u Hrvatskoj postoji samo jedan službeni, odnosno književni jezik. Ali kao što je poznato, danas se u pojedinim republikama oformljuju posebne institucije čiji je zadatak da proučavaju osobenosti jezičkog blaga na svojoj teritoriji i »dokazuju« veliku razliku u varijantama srpskog i hrvatskog jezika. U tome se ide toliko daleko da se nastoje stvarati nove varijante za područja Crne Gore i Bosne i Hercegovine, pa se iz arsenala arhaičnih reči i tuđica uzimaju izrazi i pojmovi samo da se dokaže različitost.

Umesto da te različite izraze i pojmove koristimo kao sinonime, čime obogaćujemo naš rečnik (kao što se radi i u drugim zemljama), jezički »čistunci« nastoje da stvore nove varijante ili čak svoje posebne književne jezike. Zar je toliko važno ako se u jednom kraju kaže hleb umesto kruh, a u drugom kruh umesto hleb ili ako u istom mestu jedni kažu kruh, a drugi hleb. Isto je i sa pojmovima — utisak ili dojam itd. Zar to ne znači bogaćenje, a ne odvajanje srpskog od hrvatskog jezika. Izgleda da se formiranjem određenih naučnih i kulturnih institucija u pojedinim našim republikama i pokrajinama želela zaokružiti čitava politička nadgradnja, koja treba da posluži kao dokaz nacionalnog legitimiteta i samostalnosti »svoje države«. Umesto da te naučne i druge kulturne institucije rade

Digitized by Google

na istraživanjima i prezentaciji stvarnih osobenosti svoje nacije i da se ta dostignuća koriste u opštu riznicu jugoslovenske zajednice i dalje u svetsku kulturnu riznicu, čime bi se svi ponosili, — upravo te institucije, podržane (a u mnogim primerima i inspirisane) od političkih struktura »svoje države« nastoje da se izoluju od drugih istovetnih institucija iz druge republike ili pokrajine. Tako imamo neshvatljivih primera da neke naučne institucije iz jedne republike bolje sarađuju sa sličnim stranim institutima, nego sa institucijama istog ili sličnog profila u drugoj našoj socijalističkoj republici. Usled takve podvojenosti, pa i surevnjivosti mnogi pronalasci i inovacije u jednoj sredini ljubomorno se čuvaju kao vojna tajna, dok se iz druge republike kupuju strane licence, koje zajednicu kao celinu dovode u ekonomsku, pa i političku zavisnost od inostranstva.

Ovakvoj podeljenosti i ustrojstvu umnogome je doprineo i Ustav iz 1974. godine. Tim Ustavom, kojim su republike prerasle iz društveno-političkih zajednica, kakav im je karakter određen odlukama AVNOJ-a, u samostalne države sa pravom veta, nastala je još veća etatizacija u svim porama društvenog života, pa je veoma snažno nagrizla i samoupravljanje. U svojoj studiji »Sistem i kriza« dr. Jovan Mirić s pravom ističe da »Demontažom federacije« i slamanjem saveznog etatizma, ovaj proces »etatizacije« samoupravljanja, ne samo da nije zaustavljen, nego je dobio nove, sistemske poticaje i društvene prostore za svoju eskalaciju. I dalje: »Čini nam se da je taj republičko-pokrajinski etatizam čak agresivniji u odnosu na samoupravljanje, jer težeći da se na svom prostoru ostvari kao neograničena vlast i da sve društvene tokove stavi pod svoju kontrolu, ovaj etatizam nastoji da sopstvenom logikom sve interese homogenizuje i iz njih izvede kategoriju opšteg republičko-pokrajinskog interesa. Apsolutizujući taj interes kao vrhovno merilo za ponašanje svih i svakog, nosioci ovog etatizma apsolutizuju i svoje pravo da budu njegovi nosioci, zastupnici i tumači. Time se obezbeđuju za te nosioce dva bitna elementa: prvo, pravo sopstvene dominacije na »svom« prostoru, i drugo, pravo ravnopravnog partnera u međusobnim odnosima nosilaca republičko-pokrajinskih interesa...« (str. 251). Prema tome — ističe dalje Mirić — težnja »da se bude država« nije samo stvar proizvoljnosti pojedinaca i grupe, već je uvjetovana društvenim proturečjima i odnosima snaga fundamentalnih društvenih grupa«.

Koliko se u pojedinim sredinama manipuliše sa samoupravljanjem i koliko određene društvenopolitičke strukture zloupotrebljavaju njegovu suštinu vidljivo je na svakom koraku. Pre svega može li se govoriti o samoupravljanju ako radnici u svojoj radnoj organizaciji, ne samo što nemaju uticaja na raspodelu stečenog dohotka koji se ostvaruje rezultatima njihovog

Digitized by Google

rada, kao ni na formiranje cena svojih proizvoda i odvajanja za razne fondove preduzeća, nego ni na pravo da znaju i odlučuju ko sve troši njihov zarađeni novac. Sistem je tako postavljen da je radnik informisan uglavnom na nivou svoga OUR-a i da mu se na tom nivou ostvaruje njegovo pravo samoupravljača, a što se radi u SOUR-u to ponekad sazna preko fabričkog lista ili iz novina posle neke afere. Kao što smo rascepkali politički sistem i čitavu njegovu nadgradnju, isto smo to uradili i sa samoupravljanjem. Usled te rascepkanosti i podeljenosti po OUR-ima imamo takve paradoksalne pojave da nam ljudi istih stručnih kvaliteta i na skoro identičnim radnim mestima u različitim OUR-ima imaju ogromne razlike u ličnim primanjima. Jasno iz ovakvih uslova stvaraju se ogromna nezadovoljstva među radnicima, usled čega dolazi do napuštanja radnih mesta i slabljenja preduzeća kao celine. Izgleda da to određenim strukturama pogoduje, jer je u tim uslovima mnogo lakša manipulacija sa radnicima, a kao što navodi dr. J. Mirić »samoupravljanje postaje alibi kako za političke separatizme i anarhizme, tako i za državne i paradržavne intervencionizme. Ukratko, u ime samoupravljanja, suspendira se samoupravljanje«.

Zato nije nikakvo čudo što su mnogi radnici razočarani samoupravljanjem, jer su uvideli njegovu nemoć i premoć birokratije, pa svoja prava traže, ne kroz sistem samoupravljanja, nego putem obustave rada ili jednostavno lošim odnosom prema radu.

Od početka oružane borbe protiv okupatora i domaćih kolaboracionista, jula 1941. pa do oslobođenja zemlje, maja 1945. oslobodilačka borba i socijalistička revolucija u Jugoslaviji organizovana je i vođena pod jedinstvenim rukovodstvom (CK KPJ) i predstavljala jedinstvenu revoluciju. CK KPJ i Vrhovni štab NOV i POJ pod rukovodstvom Josipa Broza Tita potpuno suvereno i jedinstveno su rukovodili na čitavoj teritoriji Jugoslavije, naravno uz svestranu pomoć i uz punu inicijativnost rukovodstava iz pojedinih pokrajina. Međutim, danas pojedini akteri, među kojima na žalost ima i poneki naučni radnik, nastoje da jugoslovensku revoluciju prikažu kao zbir republičko-pokrajinskih samostalnih revolucija. Pošto im je Ustav iz 1974. godine omogućio stvaranje »samostalnih« država sa svojim ustavima i svim ostalim atributima vlasti, sad žele da dele i revoluciju. Koliko je to proizvoljno i nenaučno, vidi se iz nekolikih činjenica. Već od prvih dana ustanka CK KPJ i Glavni štab partizanskih odreda Jugoslavije (koji se od Savetovanja u Stolicama 26. IX. 1941. preimenovao u Vrhovni štab) slao je svoje delegate sa vanrednim ovlašćenjem u pojedine krajeve zemlje, koji su imali pravo smenjivati, čak i članove najvišeg partijskog ili vojnog rukovodstva. Takvi su bili — Vladimir Popović u Hrvatskoj, Svetozar Vukmanović Tempo u Bosni i Hercegovini, a zatim u Makedoniji, Lola Ribar u Sloveniji, Kardelj

Digitized by Google

u Hrvatskoj, a o vojnim i partijskim instruktorima, naročito od juna 1942. kad su ustanovljeni politodjeli po brigadama i kasnije divizijama, da i ne govorimo.

*
* *

Posle razmatranja nekih pitanja i dilema postavimo u zaključku pitanje: može li se govoriti o ravnopravnosti svih naroda Jugoslavije i jugoslovenstvu (pod pojmom naroda podrazumevamo sve narode koji žive u granicama Jugoslavije, — uključujući i nacionalne manjine, jer su i one narodi naše zemlje), ako u našoj zemlji imamo 9 Ustava, 9 Saveza komunista, 9 krivičnih zakona, 8 elektroenergetskih sistema, 8 železničko-transportnih preduzeća, 8 kulturnih politika, 8 državljanstava, 8 političkih koncepcija i sistema, 8 različitih interesa itd. jednom rečju 8 naših teških zabluda. U takvoj državi nema i ne može biti ravnopravnosti za koje smo se zalagali, a to i proklamovali u Jajcu 29. novembra 1943. Ako je pluralizam interesa republika jači od interesa celokupne zajednice, onda je ta zajednica osuđena na tešku neizvesnost.

Da bismo se bolje razumeli, ističemo da se svesrdno zalažemo za pluralizam mišljenja, koja vode najboljim rešenjima i koja će biti u interesu i delova i celine, ali nismo za pluralizam koji insistira samo na svojim parcijalnim interesima. Zar da prihvatimo stav Dimitrija Rupela koji ističe da je »Slovencima Jugoslavija potrebna pod određenim uslovima«, a među tim uslovima su:« ... da Jugoslavija ne menja i ne deformiše izvesne istorijske interese Slovenaca, kao što je vezanost za Evropu, jačanje saradnje na granici itd. 3) da u Jugoslaviji Slovenci normalno napreduju, razvijaju se približno isto kao njihovi susedi, Italijani, Austrijanci, da ne stagniraju u svom razvoju, 4) da u Jugoslaviji imaju ista prava kao i drugi narodi — republike, što znači da se slovenački interesi ne mogu zapostavljati na račun drugih, što znači da sačuvaju pravo veta i paritet sa drugim jedinicama«. (NIN br. 1920, od 18. okt. 1987. g. str. 32).

U toku oslobodilačkog rata i revolucije vaspitavani smo da sva pitanja i probleme rešavamo primenom principa demokratskog centralizma. Posle 1948. godne prevladao je centralizam, a demokratija je skoro potpuno suspendovana (tada je to za izvesno vreme možda i bilo opravdano), da bi sedamdesetih godina bio suspendovan savezni centralizam, ali i tada, umesto da se vratimo demokratiji, počeo se rađati i jačati republičko pokrajinski etatizam, sa još manje demokratičnosti od saveznog. Izgleda, nikako da nađemo pravu meru i prave parametre za te odnose, a upravo, tu se kriju odgovori za mnoge naše promašaje i zablude.

Koliko nas košta taj proklamovani i primenjivani pluralizam parcijalnih interesa i rascepkanost privrede, već smo na-

Digitized by Google

veli mnoge primere, međutim njih ima toliko da bi se o tome mogle napisati mnoge knjige. Navešćemo samo neke koji su zastrašujući. Apstrahujući činjenicu što svaka republika i pokrajina ima za određene privredne grane svoja trgovinska predstavništva u mnogim zemljama sveta (što našu privredu košta milione dolara i opterećuje naš skromni devizni priliv), preduzeće iz jedne naše republike, u cilju obezbeđenja deviza za svoju republiku, konkuriše preduzeću iz druge naše republike, nudeći stranom poslodavcu svoje usluge za 30% jeftinije, iako je znalo da već nekoliko godina to naše preduzeće ima uspešne aranžmane u toj zemlji. Kao da se radi o konkurenciji dve neprijateljske, kapitalističke zemlje, a ne o dve socijalističke republike u okviru SFRJ.

Koliko nas košta naša podeljenost i rascepkanost, još ubedljivije nam pokazuju naši energetski potencijali, zatim poštanski i železnički sistemi, podeljenost nauke itd. No ipak najočigledniji primer nam pokazuje elektroenergetski sistem, koji je podeljen u 8 sistema. Prema istraživanjima dr. Milana Đurića, naučnog savetnika u jugoslovenskom zavodu za produktivnost rada, rascepkanost energetskog sistema je jedan od najvažnijih prepreka naše stabilizacije. »Do 1965. godine — ističe dr. Đurić, — sledili smo primer visokorazvijenih zemalja i razvijali jedinstven energetski sistem. Onda je došla privredna reforma i od takvog koncepta se odustalo. Tražili smo nekakav vlastiti put i stvarali osam malih energetskih sistema koji su se naročito učvrstili posle ustavnih promena iz 1974. godine. Iskustvo razvijenih zemalja nije vredelo: mi smo se upustili u eksperiment koji smo skupo platili i koji ćemo još dugo plaćati. *U vreme kada su evropske države svoje energetske potencijale udružile u dva velika sistema naša zemlja ima 8 energetskih celina. A struja ne priznaje republičke i pokrajinske granice.« (podvukao — D. Ž.).*

Slične pojave imamo i u drugim domenima naše baze i nadgradnje i to ne samo usled republičko-pokrajinske rascepkanosti, nego i usled razbijenosti i atomiziranosti privrednog sistema, u okvirima opština, pa čak i preduzeća. Takvu anarhoidnost sistema i podeljenost do OUR-a, skupo plaćaju svi narodi Jugoslavije neopravdanim zidanjem cena i naglim padom standarda. Postavlja se pitanje šta nam radi veoma skupa opštinska, republička i savezna administracija (bolje reći — birokratija), šta nam radi Predsedništvo zemlje i predsedništva republika i pokrajina, kao i predsedništva SKJ od opštine do federacije, koja su najodgovornija pred svojim narodom za sve što se događa, ili ne događa (a trebalo bi da se događa), kada se na njihove oči i uglavnom sa njihovim aminovanjem i prećutkivanjem sve to ostvaruje? Da li su taj ogromni i veoma skupi administrativni aparat i oni koji njime rukovode, sami sebi cilj, ili su oni predstavnici naroda, dužni i zaduženi da rade u interesu onih koji su im dali poverenje da se o njima brinu i bore

Digitized by Google

za njihove interese. Da li vladajuće strukture shvataju vlast kao cilj ili kao sredstvo. Ako je shvataju kao cilj (a to znači sve podrediti stečenim pozicijama i privilegijama) onda oni nisu narodni predstavnici, nego uzurpatori.

Svi ovi primeri nedvosmisleno potvrđuju koliko je opasno kad borba za nacionalnu emancipaciju preraste u nacionalnu isključivost, egoizam i partikularizam. Ovakva kretanja doprinose podgrejavanju nacionalističkih strasti i udaljavanju od klasnih principa. Jer, po nekakvom redosledu stvari, propusti i promašaji u privredi i nadgradnji prebacuju se na nacionalni kolosek, pa se i radnička klasa ubeđuje kako je do krize i pogoršanja standarda došlo usled neravnopravnih odnosa unutar federacije i kako se vrši nepravedna preraspodela rezultata rada između republika i pokrajina itd, i tako se i taj najrevolucionarniji deo stanovništva, sa klasnog prevodi na nacionalni teren.

Ovi i mnogi drugi primeri ubedljivo pokazuju da se moramo ozbiljno prestrojavati i ne dozvoliti da nam opada ugled u svetu i slabi odbrambena moć zemlje. Varaju se oni koji smatraju da su za odbranu potrebni savremeni i moćni tenkovi, supersonični avioni i druga savremena vojna tehnika, kojom treba da je naoružana naša armija. Nesporno, sve je to potrebno, ali nije odlučujuće. Najvažniji element za odbranu domovine je pre svega spremnost naroda da je brani, a kao što pesnici slikovito i nadahnuto kažu — domovina se brani ljubavlju. To doslovno znači da će građani Jugoslavije braniti svoju domovinu ako je vole, a voleće je ako su njome zadovoljni, a zadovoljni će biti ako se u njoj osećaju slobodni, ako im je obezbeđen pristojan standard, ako se osećaju ravnopravnim i zaštićeni zakonima od svih zloupotreba, jednom rečju, ako se osećaju kao svoj na svome. I da se ne zavaravamo, narod doživljava svoju domovinu ne samo kroz upoznavanje svoje prošlosti, svoje kulture, jezika (mada je sve to važno i doprinosi osećajima patriotizma), nego i kroz istinsku demokratiju, kroz rad svojih predstavnika u vlasti, kroz svoju vladu i svoju partiju. A zar narod može biti zadovoljan našim strukturama vlasti koje mu ne pružaju nikakvu sigurnost (zapošljavanje, standard itd.) ni stabilnost i koje su i pored proklamovanog samoupravljanja (koje je najveći vid istinske demokratje) podosta otuđene od naroda, zatim neodlučne u menjanju onog što koči normalan razvoj i koje svojim (veoma često brzopletim) postupcima izazivaju svakodnevne stresove kod stanovništva. No sa druge strane treba shvatiti da savezna vlada, sa postojećim sistemom odlučivanja i nije vlada (pored SIV-a postoji Predsedništvo države, Predsedništvo SKJ, Veće republika i pokrajina, koji direktno utiču na donošenje odluka) nego običan servis republičko-pokrajinskoj, odnosno sistemskoj birokratiji. A, kao što je poznato, postojeći sistem tako je koncipiran da je nadležnost postojećih nosilaca vlasti tako isprepletena da se na kraju ne zna ko je za šta odgovoran. Zato nije čudo što imamo »mnogo

Digitized by Google

propovednika, a malo isposnika« i što se odgovornost prebacuje sa jednog subjekta na drugi. Dovoljno je podsetiti da svi napori jednog subjekta u cilju razrešavanja nekog problema padaju u vodu ako neko od 8 republičko-pokrajinskih faktora kaže »veto«!. Eto zašto u ovakvoj konstelaciji naših odnosa tražimo više jedinstva i jugoslovenstva, više hrabrosti i odlučnosti.

Zar u ovoj zemlji nema dovoljno razboritih i umnih ljudi koji mogu i znaju da jugoslovenskom brodu koji plovi po uzburkanom moru, punom magle i kroz razne Scile i Haribde, odrede pravi smer dalje plovidbe i otklone sve ono što stoji na putu našim bratskim odnosima, koji su svesni da se za jedinstvo trebamo i moramo boriti, jer je to jedina zaloga našeg razvoja i našeg opstanka. Zar ne možemo ili nećemo da shvatimo da se za jedinstvo i opšte zajedničke potrebe treba nešto i žrtvovati, jer te male žrtve su stotinama puta manje od opšte dobiti koja se jedinstvom nadoknađuje.

U sadašnjem trenutku kad se naša zajednica nalazi u teškoj krizi i kada se iz dana u dan sve više gubi poverenje naroda prema rukovodećim ljudima, smatram da bi bilo nužno da se hitno preduzmu određene mere. Kao *prvo*, ukinuti sve privilegije i zavesti rigoroznu štednju od preduzeća i mesne zajednice do Predsedništva SFRJ. Pod ovim se podrazumeva potpuno ukidanje sredstava za reprezentacije (sem u slučaju kad se primaju strane delegacije i poslovni partneri, ali i u tim slučajevima svesti račune na najnužnije potrebe), smanjiti do maksimuma putovanja po inostranstvu (koja su prerasla u turistička putovanja na društveni račun i za koja se izdvajaju ogromna devizna sredstva, koja se dobijaju teškim radom proizvođača i domaćih potrošača koji na račun svog standarda subveniraju izvoz) ukinuti sve specijalne avione, vozove, ekskluzivna letovališta za elitu i smanjiti na najniži broj službene automobile (o ovome bi trebalo do u detalje da se odlučuje u skupštini SFRJ pred licem javnosti).

Drugo, potpuno odvojiti Partiju (SKJ) od državnih institucija i osposobiti je, ne da se bavi tekućom i državnom politikom i da deli vlast sa birokratijom (čime se postepeno sa njom i poistovećuje), nego da u izvesnom smislu, kao najodgovorniji faktor u društvu, prati sva kretanja i zbivanja, osmišljava i predviđa budućnost, određuje političku liniju i poziva na odgovornost preko osnovnih partijskih organizacija i komiteta sve, koji nesavesno obavljaju poverene im dužnosti.

Treće, uspostaviti takav pravni sistem na čitavoj teritoriji Jugoslavije, uz princip subordinacije od opštinskog do Saveznog suda i na čitavoj teritoriji zemlje uspostaviti jedinstvene zakone. Delitelje pravde potpuno osamostaliti i osloboditi svakog tutorstva od strane državnih i društveno-političkih institucija. (Zar sudija opštinskog suda može bespristrasno suditi ako tog sudiju biraju, nagrađuju ili smenjuju opštinske strukture?)

Digitized by Google

Četvrto, zavesti kontrolu sprovođenja odluka (ne donositi rezolucije i rezolucije na rezolucije, koje ostaju mrtvo slovo na papiru) i pozivati na strogu odgovornost sve koji ne izvršavaju preuzete obaveze.

Peto, samoupravljanje osloboditi dušebrižnika i uvesti Veće udruženog rada u skupštini SFRJ, kako bi radnička klasa na nivou Jugoslavije bila ujedinjena i osposobljena za svoju istorijsku ulogu, koju joj i Program SKJ određuje.

Šesto, uvesti neposredne demokratske izbore uz princip tajnog glasanja i sa više kandidata i to od Mesne zajednice do predsednika vlade i Predsedništva SFRJ.

Sedmo, reafirmisati princip demokratskog centralizma u SKJ i svim drugim društveno-političkim organizacijama.

Osmo, oživeti i primenjivati princip nagrađivanja prema zalaganju, odnosno prema društvenoj imovini i rezultatima rada (a ne prema mestu rada).

Deveto, u domenu nauke, prosvete i kulture uopšte, povezivati se što organizovanije na nivou Jugoslavije i na toj razini usaglašavati i vrednovati stvaralaštva.

Deseto, voditi što jedinstveniju politiku po svim značajnim pitanjima, od globalnog privrednog plana i jedinstvenog tržišta do odbrane i spoljne politike, pri čemu preduzeti najodlučnije mere da dinar postane čvrst i konvertibilan i da se inflacija potpuno likvidira. Jer kao što je poznato, pored značaja društvenog poretka, za stabilnost jedne zemlje najvažnije su dve stvari stabilna valuta i pravilno koncipiran pravni poredak.

Jedanaesto, da osnovni kriterijum u kadrovskoj politici od M. Z. do najviših saveznih organa bude lični primer u radu, ponašanju i ličnom životu svakog kandidata, a ne samo zadovoljenje republičko-pokrajinskih ključeva.

Digitized by Google

Međunarodne teme

Ognjen Pribićević

„Evrolevica" — u potrazi za novim jedinstvom i identitetom

Osamdesete godine predstavljaju period krupnih dilema i izazova za radnički pokret Zapadne Evrope. Premda je već sredinom osamdesetih godina Zapadna Evropa počela postepeno da izlazi iz ekonomske krize koja je trajala gotovo celu jednu deceniju, s obzirom na njen strukturalan i dugoročni karakter, osnovni problemi koje je ona pokrenula ostali su i dalje otvoreni. Stope ekonomskog rasta su nastavile da se razvijaju usporenijim tempom, a nije zaustavljeno ni opadanje životnog standarda najširih društvenih slojeva, posebno onih sa najnižim primanjima. Istovremeno uvođenje novih tehnologija i privredna prestruktuiranja su u još većoj meri zaoštrili problem nezaposlenosti koja u velikom broju zapadno evropskih zemalja prelazi cifru od 10%. Brzina kojom se odvijaju ove promene i sporost evropske levice u suočavanju sa njima dovela je do ozbiljnih izbornih neuspeha ovih partija, posebno u tako značajnim zemljama kao što su V. Britanija i SR Nemačka. Što je još značajnije sve više se potvrđuje da ofanziva konzervativnih i neoliberalističkih snaga započeta krajem sedamdesetih nije samo trenutna faza, nego jedan dugoročan trend koji opasno preti da levicu i posebno tradicionalne socijalističke ideje još više potisne iz središta političkih zbivanja u Zapadnoj Evropi. Partije levice su suočene sa značajnim gubitkom političkog uticaja, još uvek nepovoljnim, a u pojedinim zapadno evropskim zemljama i pogoršanim odnosima

Digitized by Google

između socijaldemokratskog i komunističkog krila radničkog pokreta i neposedovanjem realne i izgledne alternative politici građanskih stranaka. Kao novinu u dosadašnjoj istoriji radničkog pokreta Zapadne Evrope treba istaći i to da je ovoga puta kriza gotovo podjednako zahvatila i socijaldemokratsko i komunističko krilo.

U okviru socijaldemokratskog krila krizom su najteže pogođene dve najznačajnije partije ovog pokreta — Britanska i Nemačka. Britanski laburisti su tri, a Nemački socijaldemokrati dva puta za redom poraženi na izborima u svojim zemljama. Sa sličnim problemima suočavaju se socijaldemokratske i socijalističke partije u Portugaliji, Norveškoj, Danskoj. U Austriji je socijalistička partija posle gotovo dve decenije samostalnog vladanja primuđena da uđe u koaliciju sa građanskom partijom.

Još težom krizom pogođeno je komunističko krilo radničkog pokreta Zapadne Evrope. Šta više moglo bi se reći da u pogledu političkog uticaja komunisti nikada u posleratnom periodu nisu imali lošije pozicije. I u ovom slučaju krizom su najteže pogođene najveće i najznačajnije komunističke partije Zapadne Evrope. Tako je već početkom osamdesetih godina Španiska KP pala sa 10% na svega 4% glasova. Francuska KP je na izborima 1988. godine osvojila 10,6% glasova — gotovo tri puta manje u poređenju sa nekadašnjih 28%. Finska KP je poslednjih godina sa oko 20% pala na 13,7% glasova. I Italijanska KP je na poslednjim izborima održanim 1987. god. doživela krupan politički neuspeh osvojivši 26% glasova u poređenju sa 34% glasova iz 1976. god. Na regionalnim izborima održanim 1988. god. IKP doživljava još teži poraz, dobijajući svega 21,9% glasova.

Posebno otežavajuću okolnost stanja na evropskoj levici predstavljaju pogoršani odnosi između partija socijaldemokratskog i komunističkog krila radničkog pokreta u pojedinim zapadno evropskim zemljama. Što je posebno značajno do ovog pogoršanja odnosa je došlo u onim zemljama u kojima komunističke partije predstavljaju bitan segment levice kao što su Italija, Francuska, Španija, Grčka i u kojima su tokom sedamdesetih i početkom osamdesetih godina učinjeni izvesni koraci u pravcu približavanja pa i saradnje partija levice. Sadašnje stanje odnosa između socijalističkih i komunističkih partija u ovim zemljama je takvo da ne pruža neke veće izglede za saradnju i zajedničko delovanje. U Italiji socijalistička partija već duže vreme u saradnji sa drugim partijama i posebno demohrišćanskom onemogućava ulazak IKP u vladu. U Francuskoj nakon izlaska komunista iz koalicione vlade sa SPF, odnosi dve vodeće partije francuske levice su dospeli na najnižu tačku u poslednje dve decenije. U Španiji i Grčkoj vladajući socijalisti odlučno odbijaju sve kritike komunista na račun svoje restriktivne ekonomske politike i pozive za uspostavljanje levih koalicija koje bi vodile radikalniju društveno ekonomsku politiku.

I na kraju, želeli bi smo da ukažemo na još jedan izuzetno značajan pokazatelj krize zapadno evropske levice. Reč je o tome

Digitized by Google

da ove partije, bar za sada, još uvek nisu uspele da iznađu i osmisle jedan koherentan i celovit koncept društveno-ekonomske politike koji bi predstavljao alternativu politici građanskih partija. Ključni problem formulisanja socijalističke alternative u Zapadnoj Evropi je u tome što levica nije uspela da pronađe odgovarajuću i distinktnu socijalističku ekonomsku politiku. Naime, najveći deo partija zapadno evropske levice je još odavno odbacio model potpuno nacionalizovanih privreda, na samoupravljanje se, u većini slučajeva, gleda kao na romantičnu utopiju, a model mešovite privrede i odgovarajuće socijalne politike je zajednički kako partijama levice tako i mnogim građanskim strankama. Iskustvo tzv. južnih socijalista koji su tokom osamdesetih godina, na duže ili kraće vreme, preuzeli poluge vlasti u svojim zemljama predstavlja najbolju potvrdu prethodno iznesene tvrdnje. U velikoj meri su izneverena očekivanja socijalističke i progresivne javnosti u Zapadnoj Evropi pa i šire, da će ove partije nakon osvajanja vlasti učiniti odlučnije i radikalnije korake u pravcu transformisanja postojećih društveno-ekonomskih odnosa u ovim zemljama. Suočeni sa žestokom konkurencijom na evropskom i svetskom tržištu francuski (u tzv. drugoj fazi svoje vladavine), španski, grčki i italijanski socijalisti su se opredelili za restriktivnu ekonomsku politiku, veoma sličnu politici građanskih partija, koja je pre svega podrazumevala davanje primata borbi protiv inflacije u odnosu na probleme zapošljavanja, prebacivanje tereta izvlačenja iz krize na slabije plaćene slojeve i kategorije stanovništva, kao i restrikcije u oblasti obrazovanja, medicinske i socijalne zaštite najširih društvenih slojeva.[1]

Dodatno opterećenje nastojanjima partija levice da formulišu sopstveni koncept ekonomske politike predstavlja i to što u poslednjih desetak godina individualno preduzetništvo, rizik, efikasnost privređivanja koji su se do sada gotovo isključivo vezivali za desnicu sve više odnose prevagu nad idejama jednakosti, kolektivnog, socijalne sigurnosti koje se identifikuju sa levicom. Šta više, poslednji parlamentarni izbori u nekoliko vodećih zapadno evropskih zemalja su pokazali da se čak i veći deo onih društvenih slojeva, na koje se snage levice tradicionalno oslanjaju, izjašnjavao pre svega za one partije koje su u prvi plan svoje politike isticale borbu za ekonomsku efikasnost, smanjenje inflacije, stabilan novac. Mnogo je indikatora koji upućuju na zaključak da u biračkom telu ovih zemalja sve više preovladava raspoloženje i mišljenje prema kome tek kada se ostvare navedeni ciljevi iz oblasti efikasnijeg i racionalnijeg privređivanja treba videti koliko se unutar postojećeg sistema može uvesti socijalne pravde, humanijih odnosa u procesu rada, jednakosti. Sve ovo navodi na zaključak da će i u buduće problem povezivanja i usklađivanja ekonomskog i socijalnog elementa, individualnog i

[1] O ovome vidi više u studiji Ian Birchall, »Bailing out the system«, Bookmarks, 1986, god. str. 153—206.

Digitized by Google

kolektivnog, rizika i sigurnosti predstavljati jedno od ključnih pitanja sa kojim će se sučavati zapadnoevropska levica.

Suočene sa sve bržom internacionalizacijom ekonomskih i političkih tokova, gubitkom političkog uticaja, sopstvenom razjedinjenošću i neposedovanjem pravnih odgovora na pitanja koja nameće savremeni društveni razvoj, ove partije su pristupile izradi nekoliko projekata izlaska iz sadašnje krize. Tokom osamdesetih godina socijaldemokratski pokret je formulisao nekoliko takvih projekata kao što su program Socijalističke internacionale »Globalni izazov«, zapadno evropski »Izlazak iz krize« i nordijski »Solidarnost za rast i zapošljavanje«.

Pored ovih programa tokom osamdesetih godina formulisana je i ideja o strategiji *»evrolevice«*. Začetnikom ove ideje smatra se IKP koja je sagovornike za razgovor na ovu temu pronašla u Nemačkoj socijaldemokratskoj partiji i Francuskoj socijalističkoj partiji (u daljem delu teksta NSDP i FSP). *Premda strategija »evrolevice« nema ni izbliza karakteristike koherentnog, celovitog i još manje šire prihvaćenog programa izlaska iz krize, ova ideja je privukla veliku pažnju evropske javnosti jer pored potencijalnih rešenja za sadašnju krizu evropske levice ova strategija u sebi sadrži i ideju o približavanju i većoj saradnji podeljenih krila radničkog pokreta Zapadne Evrope.* To je bio i razlog koji je i nas motivisao da pristupimo analizi razvoja, sadržaja, izgleda i perspektiva ove strategije.

Prvi put pojam »evrolevice« zvanično je upotrebljen u razgovorima između E. Berlingvera i L. Žospena generalnih sekretara IKP i FSP prilikom njihovog susreta u Parizu 1982. god. Tokom ovih razgovora date su i neke bitne odrednice ovog pojma. E. Berlingver je istakao da su se on i Žospen složili oko toga da pojam »evrolevice« podrazumeva »proces koji u tendenciji treba da dovede do približavanja i saradnje među svim komponentama svake inspiracije evropskog radničkog pokreta.«[2] Istovremeno jasno je naglašeno da »evrolevica« ne podrazumeva nikakvo organizaciono spajanje ovih partija već da se mora »voditi računa o realnosti, o komponentama snaga koje imaju različito poreklo i korene, sa kojima se ipak može i treba napredovati.«[3] *Polazeći i od ovih ocena pojam strategije »evrolevice« mogao bi se definisati kao pokušaj da se uobliči i afirmiše jedna nova politika i strategija koja bi u doglednoj budućnosti mogla da postane platforma okupljanja mnogo šireg i većeg broja političkih snaga zapadno evropske levice u funkciji zajedničkog delovanja na iznalaženju adekvatne socijalističke alternative politici građanskih partija.*

Pre nego što pređemo na analizu sadržaja, izgleda i perspektiva »evrolevice« smatramo da je neophodno da prvo odgovorimo na pitanje šta je omogućilo da dođe do ovog približavanja iz-

[2] »L'Unita«, 1. 04. 1982.

[3] »L'Unita«, 31. 03. 1982.

Digitized by Google

među uticajnih i značajnih partija socijaldemokratskog krila i IKP. Što je posebno zanimljivo do ovog približavanja je došlo u vremenu u kome su i inače ne baš najbolji odnosi socijaldemokrata i komunista u pojedinim zapadno evropskim zemljama postali još složeniji i zaoštreniji. Kada je reč o IKP onda treba reći da su njeno prihvatanje kao punopravnog i ravnopravnog sagovornika od strane NSDP i ESP *omogućile pre svega promene u njenoj strategiji i politici* tokom kojih je ona definitivno odbacila model realnog socijalizma i prihvatila neke temeljne vrednosti postojećeg društva — parlamentarnu demokratiju i mešovitu privredu pre svega — kao trajne i nezamenjive vrednosti. U razgovoru sa Đ. Napolitanom, članom sekretarijata IKP, potpredsednik NSDP H. Emke je istakao da su »Preduslovi za ovakav razvoj (odnosa između IKP i NSDP — prim. O. P.) poboljšani ne samo zahvaljujući jasnom ograđivanju IKP od Moskve, već i zahvaljujući pozitivnom i konstruktivnom stavu koji je prihvatila ova partija u odnosu na Zapad, na njegovu koncepciju fundamentalnih prava i njegove oblike saradnje. ... Pored toga što konsoliduje snage demokratije, ovaj preobražaj nudi perspektivu prevazilaženja rascepa unutar radničkog pokreta Zapadne Evrope, i to na nivou sadržaja«.[4]

Pojavi ovih novih tendencija takođe je doprinelo i to što su pojedine socijaldemokratske i socijalističke partije od kraja sedamdesetih godina *započele preispitivanje svojih dotadašnjih iskustava.* Prema mišljenju Đ. Napolitana ova preispitivanja su posebno značajna u domenu ekonomske politike gde socijaldemokratija sve više dolazi do saznanja da se problemi privrednog rasta i zapošljavanja ne mogu više rešavati starim oprobanim Kenzijanskim metodama i još manje u uskim nacionalnim granicama. »... stavovi na koje sam podsetio predstavljali su nov razvoj i u odnosu na tradiciju i politiku NSDP i Socijalističke internacionale,« kaže Napolitano i nastavlja: »Kao što je istakao Emke, zahvaljujući V. Brantu prevladana je stara manjkavost »evrocentrizma«. Krenulo se linijom dijaloga sa Istokom, uprkos iskušenjima ideološkog rata. NSDP je postepeno zauzela kritičniji stav prema SAD, a posebno posle prvog naimenovanja Ronalda Regana za predsednika; dovedena je u pitanje strategija NATO i razrađena je nova platforma o problemima evropske bezbednosti.«[5]

Kao rezultat ovog obostranog kritičkog preispitivanja dosadašnjih iskustava došlo je i do nekoliko susreta italijanskih komunista sa predstavnicima NSDP i SPF. Nakon već pomenutog razgovora Berlingver—Žospen i dijaloga Emke—Napolitano 1986. i 1987. god. u Bonu i Rimu došlo je do susreta između V. Branta i A. Nate. Početkom 1988. god. održan je razgovor o problemima »evrolevice« u Hamburgu između P. Gloca, Ž. P. Ševenmana i A. Okete. Sa stanovišta problematike i strategije »evrolevice«

[4] »Rinašita«, 16. 02. 1985.

[5] »Rinašita«, 16. 02. 1985.

Digitized by Google

posebno interesantni i značajni su bili dijalog Emke—Napolitano i razgovori u Hamburgu. Dominantno mesto u ovim razgovorima imalo je pitanje uzroka sadašnje krize evropske levice i puteva izlaska iz nje. *Prema mišljenju ovih partija dva su osnovna uzroka sadašnje krize partije evropske levice. Prvo,* reč je o tome da je savremena naučno tehnološka revolucija u mnogome prevazišla dosadašnje etatističke koncepcije levice o društvenom napretku i suzbijanju nezaposlenosti. Tako na primer, Oketo govori o tome da »levici nije pošlo za rukom da ostvari svoje koncepcije o državnom upravljanju privredom i pokroviteljskoj, a ponekad i tutorskoj socijalnoj politici«,[6] a P. Gloc kaže da su »glavni razlog za krizu levice nesumnjive greške njene privredne i socijalne politike. Socijalisti su predugo slepo verovali da će država moći da ostvari uvođenje novina u privredi.«[7] *Drugo,* ove partije su došle do saznanja da u uslovima sve tešnje povezanosti ekonomskih, naučnotehnoloških, socijalnih i političkih kretanja u Zapadnoj Evropi levica ne može više uspešno rešavati probleme podsticanja privrednog rasta, zapošljavanja, zaštite čovekove okoline delujući isključivo u nacionalnim granicama. Tako na primer, Ž. P. Ševenman kaže: »Veoma me pogađa relativna propast Evrope. Ona se pokazuje kao mešavina sitničarskih republika — banana republika. Praktično ni na jednom području nismo bili sposobni da pružimo zajednički odgovor. Pritom velike tehnološke revolucije našeg doba u oblasti elektronike, novih energija, novih materijala, biotehnologiji pružaju mogućnosti znatnih ekspanzija koje zahtevaju novu organizaciju rada i društva.«[8] Sličnog mišljenja bio je i A. Oketo rekavši da levica više ne uspeva da »napreduje politikom ograničenih reformi u okviru nacionalne države.«[9]

Polazeći od ovakvih ocena stanja i uzroka krize ove partije smatraju da treba predložiti takva rešenja koja moraju biti različita od onoga što predlažu građanske stranke, ali i različita od dosadašnjih i socijaldemokratskih i komunističkih puteva i načina rešavanja društvenih protivurečnosti.[10] *Premda su tokom pomenutih razgovora predstavnici ovih partija mnogo jasnije i konkretnije govorili o uzrocima nego o putevima izlaska iz krize i uprkos tome što postoje izvesne razlike u oceni određenih problema ipak se naziru neka zajednička rešenja za koja*

[6] »Der Spiegel«, 22. 02. 1988.

[7] »Der Spiegel«, 22. 02. 1988.

[8] »Der Spiegel«, 22. 02. 1988.

[9] »Der Spiegel«, 22. 02. 1988.

[10] Tako na primer, Đ. Napolitano kaže: »Treba predložiti rešenja koja se razlikuju od rešenja koja predlaže desnica, rešenja koja ne mogu da se nađu niti u domenu postavki koje su proteklih decenija — kao što sam podsetio — pratile socijalističke i socijaldemokratske partije koje su bile na vlasti — niti u domenu sve šireg podržavanja proizvodnih sredstava i obaveznog planiranja.« »Rinašata«, 16. 02. 1988.

Digitized by Google

se zalažu NSDP, ESP i IKP. Ove partije se zalažu za takvu *ekonomsku politiku* koja bi se zasnivala na modernizaciji privrede i razvoju novih sektora proizvodnje o oblastima elektronike, novih energija i sektora usluge, informatike. Pored jačanja konkurentskih sposobnosti privreda ovih zemalja na svetskom tržištu ovakav model privrednog razvoja doprineo bi prema mišljenju ovih partija i rešavanju jednog od ključnih pitanja sa kojim se suočava evropska levica — otvaranju novih radnih mesta. Zapravo reč je o borbi za takav privredni rast koji bi, prema rečima H. Emkea »očuvao ekonomsku konkurentnost a da se pritom ne žrtvuju u suštini humane, ekološke i društvene vrednosti zbog slepog mehanizma konkurencije i profita«.[11]

U kontekstu ovakvog modela privrednog razvoja kao posebno interesantno postavlja se pitanje *uloge države u ovim procesima.* Ovo posebno stoga što je napad građanskih stranaka tokom osamdesetih godina bio uglavnom usmeren na socijaldemokratsku politiku tzv. države blagostanja koja je svojim razgranatim i sveprisutnim mehanizmima, prema mišljenju građanskih partija, ali i ne tako malog dela društvenih slojeva koji sačinjavaju biračko telo levice, u velikoj meri smanjila individualnu inicijativu i bila glavnim uzrokom inflacije tokom sedamdesetih godina. Najnovija razmišljanja u NSDP, IKP i FSP o greškama njihove privredne i socijalne politike čije korene treba tražiti u »slepom verovanju da će država moći da ostvari uvođenje novina u privredi«,[12] govori o tome da su i ove partije pristupile temeljnom preispitivanju svojih ranijih stavova u vezi uloge države u savremenim društvenim procesima. Naime i pored toga što se ne odriču njene svrsishodnosti[13] utisak je da ove partije ulogu savremene države sve više vide u uravnotežavanju društvenog razvoja, odnosno u razvoju njenih socijalnih, zdravstvenih i obrazovnih funkcija, a sve manje u smislu njenog neposrednog i direktnog angažovanja u oblasti proizvodnje i zapošljavanja. Na takav zaključak navode i sledeće reči A. Oketa: »morali smo da shvatimo da naša stara ideja o napretku, prema kojoj se država brine za razvoj privrede i zapošljavanja više ne odgovara — naime

[11] »Rinašita«, 16. 02. 1985.

[12] »Der Spiegel«, 22. 02. 1988.

[13] Ovde treba reći da je stav SPF prema ulozi države u savremenim društvenim procesima nešto drugačija od stava IKP i NSDP. I pored toga što su i sami nakon osvajanja vlasti 1981. god. učinili krupne korake u pravcu decentralizacije i debirokratizacije državnog aparata, a u tzv drugoj fazi svoje vladavine, sprovodeći restriktivnu ekonomsku politiku otvoreno i direktno doveli u pitanje svoje ranije ideje o ulozi države kao regulatora u procesima proizvodnje i zapošljavanja, francuski socijalisti i dalje ispoljavaju manje kritičan stav od IKP i NSDP u pogledu moguće uloge države u sferi investicionih ulaganja, primeni rezultata naučno tehnoloških istraživanja i sl. Tako na primer: Ž. P. Ševenman kaže: »Nacionalizacije iz 1982. svakako nas nisu približile socijalizmu. Ali nacionalizacije su ipak predstavljale uspeh sa stanovišta industrijske racionalizacije, investicija i istraživanja.« »Der Spiegel«, 22. 02. 1988.

Digitized by Google

više nije tačna pretpostavka da privredni razvoj u svakom slučaju znači povećanje zaposlenosti.«[14]

Naučno-tehnološka revolucija je zahtevala i korigovanje nekih aspekata ranije koncepcije *socijalnih savezništava* ovih partija. Promene u socijalnoj strukturi zapadno evropskih zemalja tokom kojih se ubrzano smanjuje uloga i značaj tradicionalne socijalne baze ovih partija — radničke klase i »klasičnih srednjih slojeva« (službenika, trgovaca, zanatlija) su primorale ove partije da se sve više okreću ka tzv. novim srednjim slojevima čija je uloga i značaj u ovim društvima u stalnom porastu. Ove partije sve više dolaze do zaključka da je borba za ove društvene slojeve zapravo borba za osvajanje većine koja je neophodan preduslov za realizaciju njihovih postuliranih koncepcija. Tako na primer, P. Gloc kaže: »Evropska levica mora da prevaziđe strah pred slojevima koji su joj do sada bili strani: na primer, pred proizvodnom elitom, inženjerima, visoko kvalifikovanim službenicima, jer inače neće biti sposobna da privuče većinu.«[15]

Ovom prilikom želeli bismo da ukažemo na neke dileme koje otvara ovako zamišljena strategija socijalnih savezništava. Uprkos tačnim procenama ovih partija o porastu broja i uticaja »nove srednje klase« ispostavilo se da ovi društveni slojevi koji izrastaju iz kapitalističkog razvoja ne rastu u protivurečnosti s njim. Glavne karakteristike »nove srednje klase« kao što su duh inicijative i preduzetništva, velika individualna samostalnost u velikoj meri su u skladu sa interesima i ciljevima razvoja kapitalizma. »Nova srednja klasa« je sve više gubila kompromiserski mentalitet svojstven ranijoj srednjoj klasi. U skladu sa svojom proizvodnom i društvenom ulogom ona nije prihvatila ulogu »saputnika« tradicionalne radničke klase, budući da se i sama, iako brojčano manja, sve više osećala snagom koja je u stanju da pokreće inicijative za razrešenje ključnih pitanja društvenog razvoja.[16] U tom kontekstu otvara se pitanje programa na kome bi se zasnivalo savezništvo tradicionalne socijalne baze ovih partija i »nove srednje klase«, odnosno načina i metoda usklađivanja interesa ovih društvenih slojeva i strategije »evrolevice« koja pored ideje o racionalnijem i modernijem upravljanju postojećim sistemom uključuje i ideju, bar prema rečima nekih predstavnika ovih partija,[17] o potrebi njegovog prevazilaženja. Kako privući za program prevazilaženja postojećeg sistema one društvene slojeve i grupacije čiji su interesi najneposrednije povezani

[14] »Der Spiegel«, 22. 02. 1988.

[15] »Der Spiegel«, 22.02. 1988.

[16] O ovome više vidi u tekstu F. Barbijerija »Kvalitativna kriza evrokomunizma«, »La Stampa«, 23. 05. 1985.

[17] Tako na primer, H. Emke u dijalogu sa Đ. Napolitanom govori o »onim snagama socijaldemokratije koje se, suočene sa paralizom tradicionalne socijaldemokratije praćene podelama između revolucionarne teorije i reformatorske prakse, bore za realizaciju reforme sposobne da dovede do prevazilaženja sistema«. »Rinašita«, 16. 02. 1985.

Digitized by Google

sa funkcionisanjem upravo tog i takvog sistema? Kako ubediti ove slojeve u potrebu menjanja postojećeg poretka koji još uvek obezbeđuje visok stepen ekonomske efikasnosti i političke stabilnosti, a posebno kako to postići kada socijalistička alternativa u gotovo svim do sada poznatim oblicima izgleda sve manje privlačna za najšire društvene slojeve Zapadne Evrope? Po svemu sudeći reč je zapravo o ključnom problemu koji se postavlja pred ove partije. Budući da je sve ovo dobro poznato i rukovodiocima ovih partija prirodno se postavlja pitanje: da li je, uprkos izjavama pojedinih rukovodilaca ovih partija poput ove Emkeove, strategija »evrolevice« u svojoj suštini i celini uopšte i zamišljena kao koncepcija prevazilaženja postojećeg sistema? Odgovor na ovo pitanje pokušaćemo da damo nakon analize i preostalih značajnih elemenata ove strategije, u delu teksta u kome ćemo govoriti o izgledima i perspektivama »evrolevice«.

U nastojanju da uhvate korak sa savremenim društvenim tokovima ove partije i to posebno NSDP i IKP[18] sve više pažnje poklanjaju i pitanjima iz oblasti problematike *zaštite čovekove okoline, korišćenja nuklearne energije* i sl. Tako na primer, A. Oketo upozorava da su do sada mnoge inicijative koje su pokretali novi društveni pokreti išle mimo partija zapadnoevropske levice, a P. Gloc smatra da bi ove partije trebalo da se više usmere na razvoj nove »ekološke industrije« i nove energetske tehnologije.[19] Nastojanje ovih partija da preuzmu neke od ideja koje su pokretali novi društveni pokreti je sasvim razumljivo ako se ima u vidu i činjenica da poslednjih desetak godina novi društveni pokreti, mnogo više nego partije levice, postaju nosioci ideja i inicijativa koje sve više zaokupljaju pažnju savremenog društva i tako privlače na svoju stranu jedan deo birača (posebno mladih) partija zapadnoevropske levice.

I na kraju, treba reći da je tokom ovih razgovora o »evrolevici« snažno podvučena ideja o *potrebi jedinstvenog delovanja zapadnoevropske levice* i to posebno kada je reč o pitanjima svetskog mira i bezbednosti, otvaranja prema zemljama »trećeg sveta«, identiteta Zapadne Evrope, relativnog ekonomskog zaostajanja zemalja Zapadne Evrope u odnosu na SAD i Japan, rešavanja problema nezaposlenosti, ekoloških problema, uvođenja novih tehnologija. U ovom pogledu veoma su indikativni stavovi P. Gloca koji kaže: »Zaista ne verujem da se u datom okviru nacionalnog obrasca više može efikasno suzbijati nezaposlenost.«[20] Veoma slične ideje izneo je i Đorđo Napolitano. U dijalogu sa H. Emkeom on je istakao da su IKP i NSDP stigle do »zajedničkog zaključka da se opasnosti od stagnacije ili zapadanja u recesiju,

[18] I kad je reč o ovom problemu veoma je indikativno i interesantno to da su, kao i u slučaju problematike države, stavovi NSDP puno bliži stavovima IKP nego FSP.

[19] »Der Spiegel«, 22. 02. 1988.

[20] »Der Spiegel«, 22. 02. 1988.

Digitized by Google

pa čak i od težeg društvenog nazadovanja u svakoj od naših zemalja, ne mogu prevazići niti se može pristupiti trajnom razvoju i rešavanju drastičnih problema kao što je nezaposlenost ukoliko izostane oživljavanje evropske zajednice. To oživljavanje je neophodno kako bi se izbeglo totalno zaostajanje naših zemalja u odnosu na SAD i Japan u domenu proizvodne i tehnološke konkurentnosti, kako bi se u krajnjem izbegla degradacija ukupne uloge Zapadne Evrope.«[21]

Nakon ove analize osnovnih elemenata »evrolevice« postavlja se pitanje izgleda i perspektive ovako zamišljene strategije. Prvo treba još jednom podvući da smo još uvek, i pored svih izjava i pokušaja ove tri partije da u međusobnim susretima formulišu neke elemente zajedničke strategije i politike *daleko od toga da imamo pred sobom jednu celovitu i koherentnu koncepciju.* Reč evrolevica i dalje je više sintagma koja se koristi kao sredstvo političkog komuniciranja nego izraz koji bi označavao jednu celovitu i šire prihvaćenu strategiju. Istovremeno treba reći da, bar u ovom trenutku, to nije ni bila namera i želja ovih partija. Naša je procena, o čemu smo već govorili prilikom definisanja ovog pojma, da su IKP, NSDP i FSP želele da, kroz češće međusobne susrete i razmenu iskustava, formulišu neke elemente zajedničke platforme na kojoj bi se mogao odvijati susret šireg spektra partija levice u cilju iznalaženja rešenja za izlazak iz sadašnje krize u kojoj se nalazi levica u Zapadnoj Evropi. Iz dosadašnjih susreta i razgovora ovih partija mogla bi se izdvojiti dva osnovna cilja strategije »evrolevice«: *1. veća saradnja i približavanje šireg i većeg broja političkih snaga oba krila radničkog pokreta Zapadne Evrope, i 2. formulisanje nekih zajedničkih elemenata socijalističke alternative politici građanskih partija.*

Kada je reč o prvom cilju, onda treba reći da bar za sada nema gotovo nikakvih izgleda da se ostvari ideja o nekom širem i većem približavanju između podeljenih krila radničkog pokreta. Za ostvarivanje ove ideje potrebne su pre svega dve stvari: a) saglasnost obe strane, što znači i socijaldemokrata i komunista b) obostrana spremnost da se prihvati ono što je najpozitivnije u tradiciji oba krila radničkog pokreta, uz odbacivanje svega što je sa stanovišta istorijskog razvoja prevaziđeno. *Kako sada stoje odnosi ovih partija, moglo bi se reći da ne postoje realni uslovi za realizaciju ni jedne od ovih dveju pretpostavki.* Prvo, kada je reč o komunističkim partijama Zapadne Evrope, IKP je, bar za sada, jedina od ovih partija koja se izjašnjava i deluje u prilog ove ideje. S druge strane, uprkos tome što su NSDP i FSP ostvarile značajne kontakte sa IKP, unutar socijaldemokratskog pokreta, gledano u celini, ova inicijativa nije imala šireg i jačeg odjeka, odnosno još uvek ne postoji raspolo-

[21] »Rinašita«, 16. 02. 1985.

Digitized by Google

ženje za neko veće približavanje komunističkim partijama, posebno ne u zemljama u kojima ove partije deluju. Postavlja se pitanje motiva, interesa i razloga zbog kojih bi evropska socijaldemokratija prihvatila ideju o »evrolevici« u koju bi bile uključene i komunističke partije. Šta bi time ona mogla da dobije? Budući da se kao ozbiljan i potencijalni politički partner socijaldemokratskim i socijalističkim partijama, od svih zapadno evropskih komunističkih partija pored IKP javljaju još samo Portugalska, Finska, Francuska i Švedska komunistička partija onda nije teško zaključiti da ni razlozi koji bi eventualno motivisali evropsku socijaldemokratiju na takav korak nisu krupni. Na ovakav stav socijaldemokratije sasvim sigurno utiče i to što u Portugalskoj i Francuskoj komunističkoj partiji preovladava uticaj raznih dogmatskih struja i grupacija što samo po sebi gotovo u potpunosti isključuje mogućnost za bilo kakvu saradnju ovih partija. Budući da je za bilo kakvu saradnju ili približavanje potrebno da i jedna i druga strana ima bar približno isti interes onda nije teško zaključiti da ni izgledi za neko veće približavanje i saradnju u radničkom pokretu Zapadne Evrope nisu veliki. Ovo tim pre što bar za sada i italijanski komunisti imaju mnogo bolje odnose sa socijaldemokratima i socijalistima iz drugih zemalja (Nemačke i Francuske) nego sa »svojim«, italijanskim socijalistima gde bi bilo prirodno očekivati da se ta saradnja realizuje u neposrednoj političkoj praksi.

Drugo, IKP kao i znatan broj drugih komunističkih partija Zapadne Evrope, posebno onih koje su zastupale evrokomunističku strategiju, su do sada već napustile mnoge elemente svog tradicionalnog identiteta kao što su ideje o proleterskoj revoluciji, diktaturi proletarijata, proleterskom internacionalizmu. S druge strane socijaldemokratija ne samo što se nije odrekla ni jedne od važnijih komponenti svog identiteta nego kao uslov za saradnju zahteva od komunističkih partija da napuste i preostale elemente njihovog tradicionalnog identiteta, kao što je na primer, demokratski centralizam.[22] Naravno tu onda i nije reč o prihvatanju ideje o »evrolevici« koja bi kao jednu od bitnih komponenti sadržala zamisao o prevazilaženju podela u radničkom pokretu već o zahtevu da komunističke partije prihvate socijaldemokratsku strategiju, pa i više od toga — reč je o zahtevu da se komunističke partije u potpunosti odreknu svog identiteta. Ovakav svoj stav socijaldemokratske partije objašnjavaju time što nisu one te koje su »napustile« radnički pokret Zapadne Evrope, već da su to uradili komunisti i da sada treba da se vrate tamo odakle su 1918—1921. god.

[22] Tako na primer, H. Emke kaže: »To neprestano pozivanje na Lenjina, koje je našlo izraz i u Berlingverovom protivljenju stvarnoj likvidaciji »demorkatskog centralizma«... nisu mogli da prihvate socijaldemokrati«, »Rinašita«, 16. 02. 1985.

Digitized by Google

otišli.[23] Ovde treba dodati da je ovakav stav socijaldemokrata i izraz realnog odnosa snaga komunističkog i socijaldemokratskog krila, o čemu i italijanski komunisti moraju da vode računa kada govore o obnovi jedinstva radničkog pokreta u Zapadnoj Evropi.

Imajući sve ovo u vidu nije teško zaključiti zbog čega je od svih komunističkih partija Zapadne Evrope samo IKP uspela da izbori status punopravnog i ravnopravnog sagovornika u odnosima sa nekim partijama socijaldemokratskog krila radničkog pokreta. *Naravno, reč je pre svega o tome da je u toku poslednje decenije IKP izvršila izuzetno krupne promene u svojoj strategiji i politici koje su je u mnogome približile partijama socijaldemokratske orjentacije,* ali i o tome da IKP predstavlja ubedljivo najsnažniju partiju komunističkog krila radničkog pokreta i značajan faktor političkog života svoje zemlje i da kao takva snaga zavređuje status ozbiljnog političkog partnera i sagovornika. Na ovaj proces približavanja IKP partijama socijaldemokratske orijentacije više puta su ukazivali i predstavnici NSDP u razgovorima sa italijanskim komunistima. Tako na primer, u dijalogu sa Đ. Napolitanom H. Emke kaže: »Kao što je spomenuto na početku, znatno su teži bili odnosi sa međunarodnom socijaldemokratijom, mada se IKP, u svojoj evolutivnoj strategiji dosledno trudila da »postepeno uvede elemente socijalizma u postojeće društvo« (Berlingver), u praksi već jedva razlikovala od struja i snaga socijaldemokratije«.[24] Na osnovu svega ovoga stiče se utisak da *onda ovde i nije reč o nekakvom prevazilaženju podela u radničkom pokretu već zapravo o svojevrsnom procesu socijaldemokratizacije IKP koji je i doveo do susreta i približavanja ove partije nekim socijaldemokratskim i socijalističkim partijama Zapadne Evrope.*

Kada je reč o drugom cilju strategije »evrolevice« — formulisanju nekih zajedničkih elemenata socijalističke alternative politici građanskih partija — razmišljanje koje se nameće jeste da ponuđena rešenja koja se baziraju na uvažavanju ekonomskih zakona i privatne inicijative, primeni rezultata naučno-tehnološke revolucije, i u skladu sa tim, otvaranju novih radnih mesta, borbi za moderniju, efikasniju i racionalniju državu, okretanju ka »novoj srednjoj klasi« i novim društvenim pokretima *predstavljaju svakako realan i izgledan put suočavanja sa savremenim društvenim protivurečnostima, ali je veliko pitanje koliko se ta rešenja suštinski i bitno razlikuju od onoga što nude građanske stanke.* Naime i pored toga što u

[23] Tako na primer, Betino Kraksi je jednom prilikom odgovarajući na pitanje o obnovi jedinstva zapadnoevropske levice rekao: »U redu, ideja je sasvim prihvatljiva, ali komunisti su ti koji treba da se vrate tamo odakle su 1921. god. otišli«. Ove reči B. Kraksi je izgovorio prilikom razgovora sa profesorima i studentima Fakulteta političkih nauka u Beogradu 1982. godine.

[24] »Rinašita«, 16. 02. 1985.

Digitized by Google

strategiji ovih partija pitanja uloge države, zapošljavanja, socijalne i zdravstvene zaštite najširih društvenih slojeva, zaštite čovekove okoline imaju sasvim sigurno značajnije mesto nego u koncepcijama građanskih stranki, u celini gledano *ova strategija ne nadilazi okvire postojećeg društveno-ekonomskog sistema.* Nije sporno to da strategija »evrolevice« otvara mogućnosti za veću saradnju i dijalog između partija podeljenog radničkog pokreta čiji je cilj uspešnije suprotstavljanje sve bržoj internacionalizaciji ekonomskih i političkih tokova krupnog kapitala, ali je teško osporiti činjenicu da se bar za sada ovaj susret odvija na temelju socijaldemokratskog modela društvenog napretka, a ne na temelju jedne osmišljene strategije društvenog preobražaja. Drugo je pitanje koliko je u uslovima društveno-ekonomskog prosperiteta u kome se sada nalaze ove zemlje uopšte i moguće ponuditi realan, prihvatljiv i izgledan koncept preobražaja tog sistema? Sudeći prema strategiji »evrolevice« ove tri partije su došle do zaključka da u sadašnjem društveno-ekonomskom trenutku to nije moguće i da je stoga potrebno tragati za takvim rešenjima koja bi u okvirima postojećeg sistema donela više socijalne pravde i jednakosti, ali i moderniji način upravljanja kao i više ekonomske efikasnosti i racionalnosti u privređivanju.

Digitized by Google

Prikazi

Milan Đurčinov

Marksizam, tvoreštvo, vrednosti

»Komunist«, Skopje, 1988. godine

Svoju najnoviju knjigu Milan Đurčinov je posvetio fundamentalnim pitanjima savremene teorije kulture — stvaralaštvu i vrednostima, vrednovanju. U okviru marksističke teorije pitanje stvaralaštva je postavljeno i kao društveno i kao pitanje individualnih sposobnosti. U određenim socijalnim uslovima, ukoliko su oni povoljni, može da dođe do izražaja potencijalna individualna sposobnost koja u nekim drugim, manje povoljnim ili nepovoljnim prilikama, ne bi imala šanse da se ispolje. S obzirom na to da se razmatraju pitanja kao što su kritika, kriterijumi vrednovanja, odnos umetnosti i stvarnosti, subjektivne društvene snage i umetničko stvaranje, klasici marksizma i umetnosti i slično, vidljivo je da je u pitanju širok sociološki metodološki postupak koji ima za cilj ne samo da se ukaže na socijalne okvire kulturnog stvaranja nego i na fluidne unutarnje veze koje se uspostavljaju između umetničkih činjenica i stvarnosti društvene sredine.

Posebnu celinu u knjizi sačinjavaju aktuelni prilozi često i polemički intonirani. U ovim tekstovima se prepoznaje autor koji se ne miri lako sa suprotnim mišljenjima i stavovima, a naročito sa konzervativnim pogledima koji su najčešće prepreka modernim i smelim kritičkim i intelektualnim prodorima u svet umetnosti. Ovim i ovakvim tekstovima pripada dobra polovina knjige s tim što su i u ostalim tekstovima prisutni aktuelni naglasci, naročito kada su u pitanju neki živi kulturni procesi, a u prvom redu kompleks nacionalne kulture.

Digitized by Google

Tekstovi su nastajali u vremenu od jedne decenije i svaki u sebi nosi pečat aktuelnog trenutka kada se oglašavao. I po obimu tekstovi su veoma nejednaki — od obimnih studija pa do kraćih prikaza, intervjua i prikaza knjiga. Međutim, sve njih povezuje jedinstvena intelektualna nit i sličan vid angažovanosti.

Najambicioznija su, ne samo po obimu, dva teksta: »Mogućnosti i perspektive marksističke kritike« i, posebno, »Problemi vrednovanja kulturnog stvaralaštva«. Ovaj drugi tekst prvobitno je pisan na srpskohrvatskom jeziku u okviru globalnog istraživačkog projekta *Ideološke orijentacije u kulturnom životu i njihovi izvori*, za Centar za društvena istraživanja Predsedništva CK SKJ. Tekst je objavljen kao posebna knjiga u ediciji »Komunista« u biblioteci Marksističke studije.

Kako duži tako su i kraći tekstovi bogati idejama i nekonvencionalnim analizama postojećih kulturnih i umetničkih prilika. Negde su te ideje sistematizovano izlagane i temeljito analizirane, a negde su samo skicirane i nagoveštavane. I u jednom i u drugom slučaju autor je pokazao svoj istraživački smisao i kritičarsku akribiju i na pouzdan način nas uveo u složenu i po mnogim svojstvima protivrečnu sferu kulturnog stvaranja.

Jedan od pouzdanih metoda da se postigne siguran kritički uvid i sud jeste marksistička kritika. Ona, međutim, nije već data, ne postoji kao gotov model nego se mora stalno potvrđivati na području analize kako tekućih kulturno-umetničkih ostvarenja tako i na svim prostorima kulturne tradicije, ukupne istorijske prošlosti koja se može i mora rekonstruisati. Međutim, konstituisanje marksističke kritike olakšano je ogromnim naporima prethodnih istraživača koji su se u svom teorijskom mišljenju i u svojim ukupnim istraživanjima oslanjali na misaona ostvarenja Marksa i Engelsa. U tesnoj povezanosti sa ovim pitanjem jeste i odnos marksizma prema estetici kao disciplini koja treba da obezbedi metodološku osnovu marksističkoj kritici. U dokazivanju stavova koji se odnose na ovu problematiku Đurčinov traži uporište kod brojnih savremenih istraživača — Šartra, Lukača, Markjeviča kao i jugoslovenskih teoretičara koji se bave ovom problematikom.

Temeljni oslonac u prosuđivanju Đurčinov nalazi u istorijskom materijalizmu shvaćenom u Marksovom smislu. Do ovog metodološkog postupka Marks i Engels ne dolaze ni tako brzo ni tako lagodno. Morala su se savladati i prevazići mnoga ukorenjena shvatanja kao i snažna tradicija nemačke klasne filozofije, koja nije bila ravnodušna ni prema fenomenu stvaralaštva kao ni prema teorijskom sistemu koji prati to stvaralaštvo. Još od Baumgartena estetika počinje da osvaja sve veći prostor u svetu teorije da bi u Kantovom i Hegelovom filozofskom sistemu imala jedan od centralnih položaja. Marks i Engels jesu nastavljači i ovog dela tradicije ali estetika u njihovoj teorijskoj aktivnosti nije disciplinarno postavljena tako se može reći da i ne postoi marksistička estetika kao samostalna teorijska disciplina. Đurčinov na posredan način ukazuje na ovu činjenicu pokazujući ona mesta u Marksovom i Engelsovom delu koja su posvećena problematici umetnosti, a posebno književnosti. Kao što se ne može govoriti o marksističkoj sociologiji, političkoj ekonomiji tako se ne može govoriti ni o marksističkoj estetici. Marks je disciplinarno mišljenje smatrao prevaziđenim i ograničenim. Poslednji društveni okvir takvog mišljenja za njega je bilo građansko društvo. Marks je to zamenio dubokom kritičkom analizom stvarnosti na osnovi istorijsko-materijalističkog metoda.

Nastavljači Marksovog i Engelsovog dela polazili su od istih metodoloških pretpostavki. Interpretirajući ideje Plehanova Đurčinov je pokazao na koji se način uspostavljao stvaralački kontinuitet marksističkih pogleda na

Digitized by Google

umetnost, zapravo kako se izgrađivao marksistički odnos prema umetnosti izvan disciplinarnih okvira. Polazeći od osnovnih marksističkih premisa Plehanov je umetnost posmatrao kao sastavni deo društvenog konteksta, zapravo kao element društvene svesti. Videvši u umetnosti dimenziju društvenog razvoja Plehanov je i u teorijskom sagledavanju ovog fenomena primenio sociološki metod pomoću kojeg nije mogao da prodre u najsuptilnije slojeve umetnosti. To je dovelo do poznatog monizma u umetničkoj kritici koji je dugo vladao u ovoj sferi stvaralaštva. Preko ovih jednosmerno i jednostrano orijentisanih kritičarskih postupaka postepeno se stvarao prostor za socijalistički realizam čije su se pristalice i pozivale i oslanjale na Plehanovljev kritički metod i način vrednovanja umetničkih ostvarenja. Jer do čega je i mogla da dovede teza da se dekadencijom jedne društvene klase dolazi i dekadencija umetnosti nego do vulgarnog sociologizma, a u određenim društvenim i kulturnim prilikama i do socijalističkog realizma.

Dalja degradacija marksističke kritike ogleda se u izjednačavanju umetnosti i ideologije, zapravo u uvlačenju umetnosti u »ideološki kompleks«. Lenjin je nastojao da prevaziđe ovo poistovećivanje i u tome je najviše otišao u interpretaciji Tolstojevog stvaralaštva i ukazivanju na značaj tog stvaralaštva za dozrevanje, izbijanje i tok socijalističke revolucije u Rusiji. Đurčinov s pravom ukazuje na Lenjinovu senzibilnost prema umetnosti i na njegovo dublje razumevanje i tumačenje književnog konteksta, a posebno složenog i višeslojnog Tolstojevog dela.

Posebna je zasluga Đurčinova što nam je na pregnantan način interpretirao, a u izvesnom smislu i otkrio, poglede Medvedeva na takozvanu »ideološku sredinu«, zapravo dao novu šifru za razumevanje odnosa umetnosti i ideologije. Razgrađujući ustaljenu shemu o odnosu umetnosti i ideologije Medvedev je znatno doprineo dedogmatizaciji teorije umetnosti i estetike. U ovom pravcu delovali su i neki potonji teoretičari a naročito Hauzer, Lukač, Kosik, Bloh i drugi. Đurčinov se posebno osvrće na Lukačev teorijski razvoj kao i na njegov i Blohov odnos prema modernoj umetnosti i poznati spor između ova dva teoretičara.

Polemičke kontroverze koje su se pojavile u okrilju marksističke kritike na evropskim prostorima ispoljavale su se i u našoj sredini gde su se naročito isticali Krleža i estetičari zastupnici novog realizma. Đurčinov se ovde ne upušta u složeno stanje nastalo na književnoj levici što u izvesnom smislu osiromašuje prikaz ondašnjih prilika u Jugoslaviji. Lomovi koji su se tada događali na kulturno-umetničkom tlu imali su dalekosežne posledice za književno-umetnički život i u posleratnoj Jugoslaviji, a moglo bi se reći da se određeni refleksi osećaju i danas.

Središnje mesto u knjizi pripada pitanju vrednovanja u kulturnom stvaralaštvu. Valja imati u vidu da ovo pitanje postaje danas sve prisutnije u estetici kao svojevrsna šifra za razumevanje najrazličitijih kulturnih ostvarenja. Ovo pitanje se posebno izoštrava u našem samoupravnom socijalističkom društvu. Autor se s tim u vezi pita: »Kako će se vršiti neophodna idejno-estetska razgraničavanja u jednom samoupravnom socijalističkom društvu kao što je jugoslovensko društvo danas, a da se stoji na tlu klasnog koncepta društvenog i kulturnog razvitka, kako da se daju novi podsticaji stvaralačkim slobodama, kako da se obrazloži misao koja bi odgovarala najdubljim interesima radničke klase budući da predstavlja bitan, neodvojiv elemenat za oslobođenje rada, a time za ukupnu čovekovu ličnost?« Ovako širok kontekst u koji se smešta problematika vrednovanja dovoljan je i za izgradnju kriterijuma pomoću kojih bi se prodrlo do najsuptilni-

Digitized by Google

jih slojeva umetničkih ostvarenja.

Da bi se učvrstio adekvatan postupak vrednovanja nužno je jasno označiti okvire i domete samog aksiološkog metoda koji je i do sada, a i u sadašnjim prilikama, nailazio na dosta teškoća i nerazumevanja. To se naročito zapaža u mladim kulturama kao što je makedonska u kojoj se u kulturnom stvaranju odigravaju burniji i intenzivniji procesi, uz veće lomove i nesporazume. U takvim kulturama sporije se i teže utvrđuju jedinstveni kriterijumi vrednovanja, a poseban napor one moraju da učine u smislu afirmisanja svojih vrednosti u drugim kulturama. Međutim, i makedonska je kultura prošla i još uvek prolazi kroz slične faze kao i ostale kulture u Jugoslaviji — od naglašene ideološke kritike, preko konfrontacija u domenu kritičkog mišljenja pa do zakasnelog prilagođavanja i rasplinjavanja na jedan i na drugi koncept koji su bili karakteristični za šezdesete godine. Iz ovog se razvila angažovana i vrednosna kritika marksističke orijentacije.

Širina problematike koja se našla pred autorom nametnula mu je obavezu da se opredeli za što preciznije određivanje i predmeta i obima sfere istraživanja. Međutim, kako naglašava Đurčinov, »naša namera nije ovde da damo svestran i iscrpan prikaz aksiološke estetičke problematike sa stanovišta marksizma nego da oživimo refleksije o ovom pitanju sa nekoliko parametara u kojima se postavlja ovaj problem naročito da ukažemo na ozbiljne alternative koje se odnose na vrednosne i nevrednosne orijentacije u okvirima savremenih kritičkih sudova«.

Da bi se što uspešnije ostvario postavljeni zadatak Đurčinov je pošao od utvrđivanja teorijskih pretpostavki, i u okviru toga od pojma vrednosti, od vrednovanja kao istorijskog čina, od jednog paradoksa klasika marksizma, od odnosa društvene i umetničke kritike, preko analize vrednovanja kulturnog stvaralaštva i novih oblika vrednovanja gde se ukazuje na kritiku kao profesiju, na borbu za novu kritiku, a to znači i za novu kulturu, pa do stava da je kritika faktor zbližavanja nacionalnih kultura.

Ova razmatranja Đurčinov je završio uverenjem da je moguća nova kritika marksističkih opredeljenja koja bi stvarala autentičnu kritičku praksu danas i ovde. Ovo tim pre jer vlada opšte mišljenje da savremena marksistička kritika zaostaje za društvenom i umetničkom praksom. Ovde se nameće pitanje kako da se prevaziđe ovo stanje, kako u praksi obezbediti kritičko mišljenje i suđenje koje bi bilo suprotstavljeno ne samo eklektizmu nego i dogmatizmu.

Aktivan učesnik savremenog kulturnog života Đurčinov je reagovao na mnoge pojave u njemu, podvrgavao ih pažljivom posmatranju i temeljitoj analizi, kritici i davao o njima meritorne sudove. Posebno je značenje pridavao odnosu Saveza komunista prema kulturnom stvaralaštvu pri čemu je polazio od stanovišta da se pitanje tog odnosa ne može jednom za uvek teorijski odrediti jer se u ovom procesu osnovni činioci — Savez komunista i kulturno stvaralaštvo menjaju i stiču nova kvalitativna svojstva. Ako bi bilo obrnuto moglo bi se zaključiti da se ovaj proces odvija u nekom nadideološkom prostoru i da na njega nemaju uticaja konflikti koji se u društvenoj stvarnosti nužno dešavaju.

Đurčinov spada u onu vrstu istraživača koja ne prihvata ni već poznatu metodologiju bez ostatka, a još manje postignute istraživačke rezultate. On polazi od određenih opštih pretpostavki ali mu one isključivo služe kao podsticaj, čitav ostali istraživački postupak je isključivo njegov napor, stvar njegove invencije i stvaralačkog traganja. Razumljivo je da su i zaključci do kojih dolazi autentični i po mnogo čemu su inspirativni.

Knjiga Milana Đurčinova ne pretenduje da nam predstavi celovit estetski sistem, jedinstvenu

Digitized by Google

teoriju kulturnog stvaralaštva nego nam na nekoliko dobro ilustrovanih i otvorenih pitanja pokazuje teškoće savremene estetike, a istovremeno i mogućnosti marksističkog istraživačkog postupka da na uspešan način reši ta postavljena pitanja, da ih teorijski osmisli, a samim tim je na tragu uspostavljanja celovitijeg estetskog pristupa pa i temeljito zasnovane estetike marksističkog usmerenja. Pristajući na kreativan način uz ideje vodećih savremenih teoretičara umetnosti Đurčinov se ne zadovoljava samo interpretacijom njihovih ideja nego se mnogo aktivnije odnosi prema njima kritički ih razrađujući i prilagođavajući sopstvenim teorijskim shvatanjima.

Savremena jugoslovenska teorija umetnosti sa ovom knjigom M. Đurčinova je dobila i u kvantitetu i u kvalitetu jer su pokrenuta brojna pitanja koja su bila ili nepoznata ili malo poznata savremenoj teoriji i na njih je odgovoreno na svež i teorijski relevantan način.

Radoslav Đokić

Perestrojka u SSSR

Izvori, smisao, sadržina i izgledi — Beograd, IMPP, 1988. str. 169.

Centar za međunarodni radnički pokret Instituta za međunarodnu politiku i privredu u Beogradu priredio je kao posebno izdanje svoje dokumentacione serije ovaj zbornik. Namera mu je bila da izborom relevantnih tekstova u njemu našoj javnosti predstavi ideje i pokretačke snage onog temeljnog zaokreta u SSSR koji je tamo nazvan perestrojkom. Taj pojam postao je i van granica Sovjetskog Saveza sinonim za politiku i novo političko mišljenje KPSS, nakon što je na njeno čelo došao inicijativni i dinamični M. S. Gorbačov.

Pored veoma instruktivnog uvodnog teksta prof. dr Save Živanova o perestrojci, priređivači su se odlučili da u zbornik uvrste građu različitog karaktera. Svi tekstovi su iz 1987. godine. U prvom redu to su govori M. S. Gorbačova na januarskom plenumu CK KPSS, zatim na svečanoj sednici povodom 70-godišnjice oktobarske revolucije, kao i odluka CK KPSS usvojena na junskom plenumu o korenitom menjanju upravljanja privredom. Drugu grupu čine tekstovi istaknutih sovjetskih ekonomista koji raspravljaju o problemima ekonomske reforme u uslovima perestrojke. Treću grupu čine polemički tekstovi J. Afanasjeva i oponenata o preispitivanju istorije sovjetskog društva. Na kraju knjige su priređivači uvrstili dva zakonska teksta — o preduzećima i o individualnoj radnoj delatnosti. U uvodnom tekstu prof. dr Sava Živanov nastoji da utvrdi izvore, smisao, sadržinu i izglede perestrojke, oslanjajući se pritom na zvanične sovjetske stavove i dokumente. Već nakon odlaska L. I. Brežnjeva sa političke scene otpočinje proces kritičkog preispitivanja uzroka i korena stagnacije i ekonomskog, posebno naučno-tehničkog i tehnološkog, zaostajanja SSSR. Uporedo s uzrocima ekonomske krize (ili »pretkriznog stanja«, kako tamo radije kažu), iza ulepšane slike društva, naslikane kičicom aktuelnih partijskih ideologa u službi kulta ličnosti, otkrivaju se pojave socijalne i moralne krize, korupcije, krupnih birokratskih deformacija. U periodu »zastoja« (koji se uglavnom poklapa s Brežnjevljevom gotovo dvadesetogodišnjom vladavinom) razvija se tzv. mehanizam kočenja, a komandno-administrativni aparat neprikosnoveno ostvaruje funkciju upravljanja privredom. Nakon relativno kratkotrajnog razdoblja suočavanja s istinom, sovjetsko partijsko rukovodstvo nastoji da pronađe izlaz u temeljnoj ekonomskoj i društvenoj rekonstrukciji, obnovi i prestrojavanju. Upravo su tome posvećeni tekstovi zbor-

Digitized by Google

nika. U svom referatu na januarskom plenumu CK KPSS (1987) M. S. Gorbačov prvi put formuliše osnovne ideje perestrojke kao celovitu politiku i već razrađenu strategiju orijentaciju partije. Zanimljivo je kako je u ovom svom govoru Gorbačov elaborirao osnovnu sadržinu pojma perestrojke. Po njemu, glavni ciljevi i obeležja perestrojke su ovi: a) stvaranje efikasnog mehanizma koji će ubrzati razvoj sovjetskog društva, prevladati proces zastoja i mehanizam kočenja: b) oslanjanje na stvaralaštvo masa, razvoj socijalističke demokratije i samoupravljanja, javnosti, kritike i samokritike, uvažavanja vrednosti i dostojanstva ličnosti; c) stimuliranje intenzivnog razvoja privrede, razvijanjem metoda rentabilnosti i samofinansiranja, novatorstva i inicijativnosti; d) zaokret u pravcu nauke, poslovno partnerstvo nauke i prakse; e) prioritetni rast životnog standarda stanovništva; f) prevladavanje moralnih deformacija i uravnilovke, socijalna pravda i visoko vrednovanje poštenog i kvalifikovanog rada. Ove ciljeve perestrojke Gorbačov zaokružuje globalnom ocenom da je konačni cilj perestrojke »fundamentalna obnova na svim planovima, davanje socijalizmu najsavremenijih oblika društvene organizacije«, humanizacija ekonomskih, socijalnih i moralnih aspekata života sovjetskog društva (str. 29). Junski plenum CK KPSS bavio se prvenstveno reorganizacijom upravljanja privredom. Među usvojenim demokratima je i odluka Plenuma o zadacima partije u korenitoj perestrojki upravljanja privredom, koja sumira rezultate rada Plenuma (str. 52—54). Čini se da bi bilo veoma korisno da je našem čitaocu mogao biti predstavljen i dokument »Osnovni stavovi korenite perestrojke upravljanja privredom«, u kome se veoma pregnantno izlažu pravci budućih promena u oblasti razvoja tržišnih odnosa, naročito zahvata u oblasti formiranja cena, kreditne i monetarne politike. Gorbačovljev referat na svečanosti povodom 70-godišnjice Oktobra imao je velikog odjeka. Kao što je i očekivano, u njemu su kritički ocenjene pojedine etape razvoja sovjetskog društva, naročito tridesetih godina. Ocenivši ličnost Staljina kao »krajnje protivrečnu«, Gorbačov je potvrdio da je plaćena visoka cena za bezakonje u doba njegove vladavine, da je Staljin znao za činjenice bezakonja i represalija i da je njegova krivica »ogromna i neoprostiva« (str. 61). U radovima sovjetskih ekonomista, koji su zastupljeni u zborniku, dokumentuje se stagnacija privrede u periodu 1960—1980. A. G. Aganbegjan to ilustruje ciframa i tabelama o opadanju rasta nacionalnog dohotka, produktivnosti rada i efikasnosti korišćenja proizvodnih kapciteta u ovom periodu. U drugom delu članka autor izlaže program intenzifikacije društvene proizvodnje u 11. petoletki (1981—1985) i strategiju ekonomskog razvoja SSSR do 1990, predviđajući da će tek krajem ove decenije intenzivni faktori proizvodnje imati primat nad ekstenzivnim, te da će ovaj zaokret obeležiti celokupni razvoj sovjetske privrede do kraja ovog veka. Za razliku od A. G. Aganbegjana, koji svoju analizu temelji na egzaktnim podacima, obiman prilog N. Šmeljova »Avansi i dugovi« predstavlja veoma kritičko, smelo i nesputano razmišljanje o sadašnjem trenutku sovjetske privrede. Dajući retrospektivu razvoja SSSR nakon Oktobra, autor uočava da se iz radova klasika marksizma, pa i Lenjina, nisu mogli preuzeti praktični saveti kako ostvariti najopštije socijalno-ekonomske ciljeve socijalizma. Građanski rat uslovio je komandne metode. Tek je »nova ekonomska politika« (NEP) otvarala mogućnosti jedne realističke ekonomske teorije i politike. Kratkotrajni period NEP-a »socijalizma zasnovanog na ekonomskom poslovanju« autor tumači kao period propuštenih šansi. Već krajem 20-ih godina dolazi do vraćanja na administrativnu ekonomiju i metode »ratnog komunizma«, što se najbolje očitovalo u kolektivizaciji. Jedna od posledica odbacivanja NEP-a je uspostavljanje

Digitized by Google

tridesetih godina voluntarističkog, administrativnog sistema upravljanja. U svom prilogu autor analizira recidive ovakvog sistema koji je doveo do dugogodišnje stagnacije sovjetske privrede. Istovremeno, ukazuje na velike mogućnosti perestrojke u različitim oblastima rekonstrukcije sovjetske ekonomike. On se zalaže za temeljne ekonomske reforme, javnost u radu, demokratizam i nesputan društveni život. Čini se posve opravdanim što su priređivači uvrstili u zbornik i nekoliko priloga koji odslikavaju rasprave o aktuelnim teorijskim i ideološkim pitanjima preispitivanja stanja u društvenim naukama, pre svega politikološkim i istorijskim.

Tako poznati politikolog A. Butenko elaborira pitanje tzv. mehanizma kočenja (sintagma koja je nastala nedavno i koja označava mehanizam političkog i ekonomskog upravljanja društvenim poslovima u periodu Staljina i sve do perestrojke). Mehanizam kočenja je već do sada bio u više navrata predmet rasprave, čak i na eminentnim naučnim skupovima. Većina učesnika u raspravi je saglasna da je taj mehanizam direktno vezan za period »kulta ličnosti«, ali postoje različita, pa i oprečna stanovišta o njegovim uzrocima i posledicama. Među ovim stanovištima u sporu izdvaja se mišljenje A. P. Butenka, koji je analizirao njegove socijalno-političke, ekonomske i idejne osnove. Po njemu, osnovni strukturni elementi tog mehanizma su: promišljena hijerarhija vlasti, neposredna državna centralizacija; državni vid svojine, potpuno potčinjen administrativno-birokratskom aparatu, odsustvo zainteresovanosti radnog čoveka da njome raspolaže; vulgarno tumačena ideja o jedinstvu svih slojeva društva, zanemarivanje pluralizma interesa različitih društvenih grupa. Rečju, ukupnost okamenjenih ekonomskih formi i prevaziđenih političko-organizacionih struktura, uz to potkrepljenih odgovarajućom ideologijom i psihologijom. Sintetišući svoju ocenu mehanizma kočenja, autor ističe da je to »nusproizvod u društvu istorijski nastalog mehanizma administrativno-birokratske uzurpacije klasne vladavine, sa svim njemu svojstvenim deformacijama ekonomskog i političkog sistema, a isto tako ideologije i psihologije« (str. 112). Zanimljivo je da je teza o uzurpaciji klasne vladavine od strane Staljina, koju je A. Butenko zastupao na jednom naučnom skupu, bila odmah osporena, ali ju je njen protagonist naknadno obrazložio u posebnom odgovoru oponentima (vid. *Voprosy istorii KPSS*, br. 1, 2, 7/1988). Po mišljenju A. Butenka mehanizam kočenja može se otkloniti mehanizmom ubrzanja, i to i jeste centralni zadatak i suština perestrojke (str. 113). Istoričar Jurij Afanasjev poznat je kao agilni pristalica perestrojke, on često istupa s britkim napisima u kojima se zalaže za novo viđenje istorije. U prilogu »Energija istorijskog znanja« razjašnjava uzroke zaostajanja i stagnacije istorijske nauke nakon snažnog impulsa, u periodu posle XX kongresa KPSS. Uzroke zastoja vidi u birokratskoj intervenciji u nauci, ali i nataloženim predstavama iz 30-ih godina koje su gušile istraživačku misao, pretvorile istoriju u apologetsku sluškinju »propagande uspeha«. To ilustruje na primeru udžbenikâ partijske istorije, koji daju jednostranu sliku događaja, a mnoge prećutkuju. Ovaj članak J. Afanasjeva, koji je naišao na živo reagovanje među istoričarima i u najširim redovima čitalaca, osporila je grupa istoričara, nazivajući ga »nenaučnim«, senzacionalističkim«. U ovom odgovoru na pismo četvorice istoričara J. Afanasjev je izneo dodatne argumente, obrazlažući svoje teze o zaostajanju sovjetske istorijske nauke, potrebi odbacivanja staljinističke sheme pobeda Oktobra i izgradnje socijalizma, koja još uvek caruje u konjunkturnim udžbenicima partijske istorije. Autor podseća da »prošlost, a posebno nedavna teška prošlost, ne iščezava kao pejzaž na prozoru vagona koji juri...«, te da je potrebno bez predrasuda iznova pročitati sopstvenu istoriju (str. 125).

Digitized by Google

Na kraju, zbornik donosi tekstove dva zakona, koji na izvestan način obeležavaju institucionisanje ideja ekonomske reforme, započete u eri najnovije perestrojke. To je Zakon o individualnoj radnoj delatnosti (usvojen novembra 1986) kojim se omogućuje individualna radna delatnost građana u oblasti zanatstva i domaće radinosti, pružanja usluga stanovništvu kao i druge delatnosti, zasnovane isključivo na ličnom radu građana i članova njihove porodice. Ovim Zakonom država štiti i podstiče lični rad građana u opštem društvenom interesu. Pažnju javnosti je posebno privukao Zakon o preduzećima (udruženjima), koji je nakon višemesečne rasprave usvojen krajem juna 1988. Ovim Zakonom se na nov način uređuju položaj, prava i odgovornosti preduzeća, kao osnovne privredne ćelije, koje je dugo godina bilo sputano mrežom administrativnih propisa i ograničenja i čija je uloga bila svedena na običnog izvršioca. Zakon zadržava princip centralnog planiranja, ali će on biti redukovan na dugoročne i naučno zasnovane ekonomske normative. Preduzećima se daju šira prava i odgovornosti, od njih se traži da posluju na načelima dohodovnosti i samofinansiranja. Ekonomičnije poslovanje, efikasnost privređivanja, samoupravljanje radnog kolektiva — to su osnovne odrednice novog Zakona. Zbornik »Perestrojka u SSSR« odslikava jednu fazu započetih društveno-ekonomskih promena, ali važnu i značajnu, možda od presudnog uticaja za dublje ekonomske i političke reforme u Sovjetskom Savezu, pa i za ukupni društveni napredak savremenog socijalizma. Nadati se da će na ovom putu, posutom ružama i trnjem, prevagnuti one snage, uprkos otporima, koje čine pokretač perestrojke i koje traže ostvarenje više socijalizma, više demokratije.

Putnik Đajić

Socijalizam kineskih boja

Urednik Predrag Simić. (Serija »Reforme u socijalizmu«). — Beograd, Institut za međunarodnu politiku i privredu, 1988. str. 202.

Kriza socijalizma kao modela reprodukcije društva i produkcionih odnosa dovela je do jednog pozitivnog rezultata: do svesti o nužnosti preispitivanja i razvijanja teorijskog nasleđa i sopstvene prakse. Teorijski problemi koje su pokretali sovjetski ekonomisti dvadesetih godina, kao i saznanje o nedovršenosti dosadašnjih privrednih reformi u socijalističkim zemljama, posebno reformi iz 60-ih godina, više nisu predmet rasprava u uskim naučnim krugovima i na partijskim kongresima, već pitanje redovnog funkcionisanja privrede i društvenih institucija. Institut za međunarodnu politiku i privredu već nekoliko godina, u okviru serije publikacija *Dokumentacija* objavljuje dokumenta socijalističkih zemalja koji su usvojeni kao deo državne i partijske politike reformi. Dalji naučni i stručni korak u pravcu tih promena je objavljivanje dokumenata pojedinih zemalja — zakonodavni, politički i drugi akti, snabdeveni predgovorom koji po sadržaju i obimu ima karakter naučne studije.

Prve knjige te serije »Reforme u socijalizmu« posvećene su sovjetskoj perestrojki i kineskoj reformi. Argument za takav izbor je ne samo vremenski prioritet ovih dveju reformi, već svestranost reformatorskih zahvata i socijalne promene i potresi koje prate te promene. Bez prejudiciranja konačnih ocena, kineski pristup bi se mogao nazvati »tihom revolucijom«; naziv je opravdan metodama koje su suprotne šezdesetim godinama i drastičnim metodama često destruktivne »kulturne revolucije«. Problemi sa kojima se suočavaju sve socijalističke reforme 80-ih godina su dvostruki — s jedne strane, promene u društvu, s druge nužni prelazak sa klasične indu-

Digitized by Google

strije na nove tehnologije i treća tehnološka revolucija. Zato je kineska reforma počela političkom borbom u vrhovima partije, i postepeno prolazi kroz više etapa kao jedan oblik reforme odozgo, mada se dalji tok i trajanje reforme ne mogu sagledati. Reforme su započele kroz političku borbu između XII i XIII kongresa KP Kine (1982. i 1986. godine).

Osnovni problem sa kojim se suočavaju reforme u socijalizmu je dilema odnos tržišta (posebno pitanje stečaja preduzeća) i ekonomske sigurnosti, što znači i socijalne sigurnosti zaposlenih. Za ocenu kineske reforme značajni su tok i odluke XIII kongresa KP Kine. Ovaj kongres održan je od 25. X do 1. XI 1987. godine. Na kongresu je učestvovalo 1959 punopravnih i »specijalno pozvanih« delegata koji su radili u dve plenarne i više sednica po komisijama. Na završnoj plenarnoj sednici tajnim glasanjem izabrano je 175 članova CK KP Kine, što je manje od broja članova CK biranih na XII kongresu. Pored članova Centralnog komiteta izabrano je još i 110 kandidata, 200 članova Centralne savetodavne komisije i 69 članova Disciplinske komisije. Po redosledu i sadržini, ciljevi reforme navedeni u glavnom referatu na XIII kongresu KP Kine su sledeći: »a) koncentrisanje napora na modernizaciji tj. na razvoj proizvodnih snaga; b) istrajnost u sveobuhvatnim reformama; c) sprovođenje politike otvaranja; d) razvoj plansko-robne privrede u kojoj će dominantno mesto imati javna svojina; e) izgradnja demokratije na osnovama stabilnosti i jedinstva i f) izgradnja društva s razvijenom kulturom i ideologijom pod vođstvom marksizma« (str. 19). Povodom ovih složenih i dugoročnih zadataka u kineskom rukovodstvu razvile su se diskusije i sukobi stavova o putevima rešavanja svih tih pitanja. Stavovi su podeljeni pre svega povodom ekonomskih pitanja, jer od njihovog rešenja umnogome zavisi rešavanje ostalih pitanja nabrojanih u dokumentima Kongresa. Pitanja granice delovanja zakona vrednosti, ravnoteže između ponude i tražnje, su osnovna, a tek zatim slede i problemi političkog sistema, reforme pravosuđa i dr. Da postoje različite struje u rukovodstvu kineske partije po pitanju reforme, može se videti i iz nijansi u terminologiji: tako je Čen Jun koristio termin »restrukturiranje« umesto »reforma« kako bi izrazio svoj konzervativni stav, umanjujući značaj savremenih promena u Kini. Pitanje koje čini pravi ispit istorije za kineski socijalizam svakako je uloga partije. Na XIII kongresu utvrđene su takve formulacije kojima se oduzima argument tradicionalistima, jer su zadržani termini iz maocetungovskog perioda; ali suština je izražena u prelasku sa ideoloških na praktične ciljeve.

Promene u kineskom društvu definisane su kao veoma širok zahvat, koji praktično obuhvata sve oblasti života. U poređenju sa tako krupnim ciljem, strategija i politika promena ni iz daleka nisu precizno operacionalizovane. Ne vidi se npr. ko će sprovoditi reformu pravosuđa, kako da se promeni i modernizuje uloge armije, koja je tradicionalno važan faktor političkih odnosa u Kini. A ne otvara se pitanje da li je moguć razvoj u pravcu demokratizacije a da se pri tom ne ojača politički sistem a ograniči moć armije? Istovremeno, prisutna je svest o reformi u Kini kao delu jednog simultanog procesa u socijalističkim zemljama. Zato su za partijske analitičare, kao i za stručnjake, posebno ekonomiste i pravnike, nužna poređenja sopstvenih rezultata sa postignućima drugih socijalističkih zemalja. Osnovno pitanje i problem koji nam se nameće čitajući ova dokumenta jeste *preterani nivo zahteva.* Jedna reforma, ma koliko dugo trajala, ne može da reši probleme zaostalosti kao i dublje i trajnije probleme civilizacijskog karaktera, koji su se dugo kumulirali u ogromnoj i prenaseljenoj azijskoj zemlji. Dovoljna je ambicija promena ekonomskog sistema, i samim tim produkcionog odnosa,

Digitized by Google

pa bi bilo dovoljno za intenzivni rad čitave jedne generacije. Izgleda ne samo moguće, već i dosta verovatno da će preširoki zahtevi demobilisati široke slojeve kineskog društva, a da neće vezati ni mlade generacije kineskih stručnjaka sa kojima reformatori računaju kao sa stručnim pokretačem i kvalifikovanim kadrovima za velike društvene promene. Naravno, ovo je globalna procena koja se bazira više na analogiji sa rezultatima dosadašnjih reformi i političkim odnosima unutar KP Kine. Svest o složenosti ove reforme iskazao je urednik publikacije Predrag Simić sledećom ocenom: »Tekuće idejno-političke rasprave pa čak i otvoreni politički konflikti u njima, počev od Kine (zbivanja vezana za smenu na čelu KPK početkom 1987. godine), preko Sovjetskog Saveza (na primer, ‚slučaj Jeljcin'), Poljske i Mađarske, do Jugoslavije (dileme vezane za ‚Dugoročni program ekonomske stabilizacije' i pravce ustavnih promena) svedoče o dubini ideoloških i političkih problema koji prate pokušaje reformi i koji su ih, u ranijim etapama, uglavnom zaustavili u tački u kojoj se postavio zahtev za promenama bitnih elemenata postojećeg političkog sistema, a time i bazičnog produkcionog odnosa« (str. 28).

Budući da je suština reforme u Kini duboko klasno-ideološka, potpunije će se razumeti odnosi snaga u društvu, partiji ako se dokumenti analiziraju, tumače i ocenjuju posmatranjem snaga koje stoje iza njih. Reformatorski opredeljen Džao Cijang u referatu na XIII kongresu KPK dao je sledeće ocene:

»— u pogledu širine i dubine promena reč je o izazovu upućenom društvu, i po tome je socijalistička strukturna reforma još jedna revolucija«;

»— učvrstila se politička stabilnost i jedinstvo; — socijalistička demokratija i socijalistički pravni sistem razvili su se korak po korak;

— u svetlosti međunarodne situacije i potrebe za sopstvenim programom modernizacije, mi smo izvršili prilagođavanje obrazaca kineske spoljne politike i odnosa Partije s inostranstvom, usredsređujući se na dva osnovna pitanja, a to su mir i razvoj« (str. 74—76).

U istom dokumentu se kritički ukazuje na dosadašnji ekonomski razvoj Kine kao proces industrijalizacije i akumulacije društvenog kapitala kao pripremu za razvoj socijalističkog društva, što sadašnjoj reformi daje karkter epohe modernizacije privrede i društva (str. 77—81). U izveštaju Džao Cijanga na XIII kongresu KP Kine sadržana je sledeća ocena: »Zaostalost proizvodnih snaga određuje sledeće aspekte proizvodnih odnosa: podruštvljavanje proizvodnje, što je od suštinskog značaja za široku zastupljenost socijalističkog javnog vlasništva, još uvek se nalazi na vrlo niskom stupnju; robna privreda i domaće tržište tek počinju da se razvijaju; naturalna i polunaturalna privreda imaju veliki udeo u celokupnoj privredi; socijalistički ekonomski sistem još nije sazreo i nije dovoljno razvijen« (str. 78). Za ostvarenje glabalnih društvenih ciljeva kakve su promene koje određuju odluke XIII kongresa i drugi dokumenti, potrebno je da se steknu različite komponente, objektivne i subjektivne, a pre svega precizno definisani ciljevi, materijalna sredstva, politička sredstva i kadrovi. Od navedenih komponenti najteži problemi i najveća neujednačenost prisutni su kod materijalnih sredstava i kadrova. Naime, za velike reforme privrede potrebna su odgovarajuća materijalna sredstva koja nije moguće obezbediti iz sopstvene akumulacije, a krug dužničko-poveriličkih odnosa već se pokazao kao neefikasno rešenje u slučaju drugih socijalističkih zemalja, među njima i Jugoslavije. Opreznost kao jedna od konstanti kineske politike neće dozvoliti da se ulazi u spoljne dugove, ali se time ekonomska reforma odugovlači i gubi na tempu i intenzitetu. Druga nedostatna komponenta koja je

Digitized by Google

još složenija i manje predvidiva su kadrovi, odnosno generacijsko obnavljanje državnog i partijskog rukovodstva Kine. Poznata su međunarodna empirijska istraživanja koja jasno dokazuju da je za efikasno i suvereno snalaženje u političkom životu potrebno minimalno pet godina prethodnog iskustva, odnosno praktičnog »staža« u političkim partijama i institucijama. To iskustvo nedostaje mladoj, delimično i srednjoj generaciji u Kini, što je štetno imajući u vidu značaj i mogućnosti korišćenja stručnih i naučnih znanja za vođenje moderne politike. Taj problem će se teško rešavati; u najnovijem periodu otvaranja Kine prema svetu i mogućnosti za bavljenje različitih oblika preduzetništva privukle su mnoge mlađe Kineze, koji bi se inače mogli angažovati u politici. Ta pojava nije nova, događala se i u drugim socijalističkim zemljama, i realno otvara mogućnost negativne selekcije u partijskim i državnim rukovodstvima. Kadrovska politika obeležena je jakim tradicionalizmom, gerontokratijom i hijerarhizacijom, što je ostavilo jake tragove na partijski rad u celini i šire odnose u kineskom društvu. U partijskom radu nema novih ideja i spremnosti na rizik koji su svojstveni mladosti. Naglašavanje značaja ljudskog faktora u kineskoj reformi zasniva se na realnoj proceni zahteva koje je XIII kongres postavio pred kinesko društvo: »Osnovna linija naše Partije u izgradnji socijalizma s kineskim osobenostima u toku početnog stadijuma socijalizma je sledeća: voditi narod i sve njegove nacionalnosti u jedinstvenom, samostalnom, snažnom i pionirskom naporu da se Kina pretvori u naprednu, snažnu, demokratsku i u pogledu kulture razvijenu zemlju, postavljajući ekonomski razvoj za središnji zadatak, uz istovremeno poštovanje četiri osnovna načela i očuvanje reforme i politike otvaranja« (str. 81).

Problemi i dileme sa kojima se suočavaju sve velike reforme društva su gotovo neiscrpne, a u suštini se svode na sledeće — šta se od planova može ostvariti i po koju cenu? Naravno, ta cena se meri materijalnim dobrima, ali i popravljanjem (ili snižavanjem) razine kvaliteta ljudskog života. Za sadašnju kinesku reformu se može reći da je složena, teška i teško predvidiva. Za radoznalog čitaoca nema svrhe dalje nabrajanje stavova iz različitih dokumenata, već preporuka da mu posluže kao osnova za ozbiljnije promišljanje ne samo problema kineske reforme, već i jugoslovenske.

Dubravka Stajić

„Mijat i Mojsije"

(Skupština Opštine Kolašin, 1988)

Mijat Mašković i Mojsije Stevanović bili su mladi revolucionari — intelektualci, obojica rođeni u istom kraju (Kolašin, Crna Gora) i obojica poginuli na istom bojištu (Španija). Iz prerane i junačke smrti ušli su prvo u legendu. O njima su se pjevale narodne pjesme, slagale tužbalice; sjećanje na njih dugo je živjelo (i živi) kod svih koji su ih poznavali. Živjeli su, družili se i borili zajedno, zato su zajedno i u ovoj knjizi koja je, svakako, značajan doprinos upoznavanju savremenih generacija s njihovim likom i djelom.

Mijat Mašković rođen je 1910. godine u selu Plana kraj Kolašina. Osjetivši još u ranom djetinjstvu gorak »ukus« sirotinje koja će ga pratiti čitavog života, posebno kao studenta prava na Beogradskom univerzitetu gdje će biti aktivni učesnik revolucionarnog studentskog porekla. Mašković je imao veoma razvijen smisao za socijalnu i svaku drugu pravdu. To će doći do punog izražaja kako u njegovoj svakodnevnoj revolucionarnoj aktivnosti, tako i u njegovom književnom stvaralaštvu. Čvrsto opredijeljen komunista, dobar student, lucidan

Digitized by Google

sagovornik, vedar mladić i odličan drug — to su neke od osnovnih karakteristika po kojima su ga zapamtili njegovi drugovi. Kao aktivni učesnik studentskog revolucionarnog pokreta u Beogradu izvođen je pred sud i osuđivan. Kod svojih saboraca sa španskog ratišta ostao je takođe zapamćen po samoprijegoru i junaštvu. Poginuo je marta 1937. godine kao komandir čete »Matija Gubec«. A kako je poginuo — o tome svjedoči, između ostalih, i Kosta Nađ: »U četi ‚Matija Gubec' Mašković naročitu brigu vodi o spremnosti boraca za borbu. To su bili već oprobani borci koji iza sebe imaju borbeno iskustvo. Četa se nalazi ukopana pred samim mjestom Kinto... Mašković je s pištoljem u ruci vikao: ‚Naprijed drugovi!' To je bio njegov posljednji juriš. Za komandira je došao Ivan Gošnjak. Komesar čete Ivan Štimac je zapisao: ‚Mijat Mašković je bio vrlo disciplinovan vojnik internacionalne brigade, a pored toga Crnogorac, potomak plemena koje je visoko cijenilo junaštvo i poštenje. On je kao komandir, umjesto da se nalazi bar koju desetinu metara iza čete i odatle komanduje, bio u prvim redovima.'«

Iako je živio kratko, a uz to bio stalno angažovan na zadacima Partije, Mijat Mašković je uspio da napiše i objavi veći broj pjesama i nekoliko proznih radova koji su najavljivali, a dobrim dijelom i potvrdili njegov nesporni književni talenat. U poeziji je počeo mladalačkim, pesimistički intoniranim stihovima, da bi nastavio stihovima bunta i otpora, kakvi su, na primjer, oni u njegovoj poznatoj pjesmi »Mi«. Među pjesmama koje se nalaze u ovoj knjizi ima i onih koje su nastale u znaku početničkog traganja i naslućivanja, ali i onih koje govore o već nađenom putu i »rukopisu«. To isto bi se moglo reći i za njegovu prozu za koju je rečeno da je odlikuje »poetizacija kazivanja, osobito kada je riječ o slikanju zavičajnih predjela, poznavanje seoskog života, poniranje u psihologiju gorštaka, ispod čije se tvrdokornosti i divljine kriju nježnosti i pitomina, obilje svježe narodne leksike.« Po najboljim svojim radovima on je nezaobilazno ime međuratne crnogorske literature.

Mojsije Stevanović rođen je 1913. godine u selu Ljuta (Morača). Gimnaziju je učio u Kolašinu i Nikšiću, Pravni fakultet studirao u Beogradu. Još od gimnazijskih dana drugovi su ga zapamtili kao briljantnog đaka, ozbiljnog i strogog i prema sebi i prema drugima. Pisao je stihove, ali ih nije objavljivao. Na Beogradskom univerzitetu važio je za jednog od najaktivnijih i idejno najobrazovanijih studenata — komunista. Uživao je veliki ugled koji se zasnivao kako na njegovoj revolucionarnoj odlučnosti i principijelnosti, tako i na ličnom poštenju. Mnogo je, kako se njegovi drugovi sjećaju, čitao, a uz to pisao i objavljivao publicističke radove. Malo je objavio, no, i po tome što je objavio vidi se da je bio izuzetan intelektualac, radoznao i lucidan duh. Jedan od njihovih drugova, sjećajući se u ovoj knjizi Mojsija i Mijata, kaže da je: »Mojsije bio savjest a Mijat duša Partije.«

Poginuo je, kao i njegov nerazdvojni drug Mijat Mašković, u Španiji. Sjećanje na tu smrt zabilježio je njegov saborac Veljko Kovačević ovim riječima:

»Tog jutra kod Poblete... kad se razlegala stravična detonacija i slegla krvava prašina, kada smo shvatili da više nema Mojsija Stevanovića, nije bilo nijednog borca kojemu nije zaiskrila suza u oku. Ne znam ni jednog drugog Jugoslovena koji je u tom trenutku nosio oružje Španske republikanske vojske čija bi smrt tako snažno i duboko dirnula svakog borca internacionalne brigade, za kojim bi tog jutra cijela brigada zaplakala, kao što je zaplakala za Mojsijem Stevanovićem.«

Knjiga »Mijat i Mojsije« podijeljena je u četiri odjeljka — u prvom su sjećanja savremenika na ovu dvojicu revolucionara, u drugom odjek njihove smrti i sjećanje na veliki pomen u Mo-

Digitized by Google

rači, u trećem — izbor tekstova o njima i u četvrtom — njihova književna i publicistička zaostavština. Osim toga, tu je i veliki broj dokumenata i fotografija.

Knjigu su priredili: Milovan Mušo Šćepanović, Svetozar Kujović i Budo Simonović. Simonović je uredio publikacije i napisao veći broj kazivanja o Mijatu i Mojsiju. Rezultat njihovog truda je ova knjiga za koju pisac predgovora Batrić Jovanović kaže da je »namijenjena prije svega mladima da bi u srcu svakog mladića i djevojke ostalo trajno da živi saznanje o neponovljivoj žrtvi Mojsija Stevanovića i Mijata Maškovića.«

Milo Kralj

Digitized by Google

Pregled sadržaja u 1988. godini

1

Predrag Vranicki
Program SKJ na provjeri istorije 3

Branislav Ivanović
Zaštita društvene svojine u ustavnim amandmanima 28

Tribina

Društveni položaj i uloga mlade generacije 50

Boris Muževič
Socijalizam i mlada generacija 51

Stanislav Seklecki
Politika PURP prema omladini 58

Stipe Orešković
Odnos socijalizma i omladine 62

Velja Tomanović
Šta je socijalizam? 66

Milija Komatina
Socijalizam ima budućnost, iako ne i svi njegovi dosadašnji reliteti 69

Grzegorz Novacki
Mladi Poljaci o problemima socijalizma 73

Goran Milinović
Pravo omladine na kritiku 78

Vjeslav Klimčak
Principi i ideali socijalizma u vaspitanju omladine 81

Lev Kreft
Artikulacija položaja i uloga omladine u omladinskoj organizaciji 89

Risard Kasinjski
Doprinos mlade generacije izgradnji socijalizma 91

Srećko Mihailović
Šta je ispod koprena i velova 100

Julian Nuckovski
Omladinski pokret u socijalističkoj obnovi Poljske 111

Mira Lorger
Uzroci i posledice revitalizacije religije 119

Wodzimierz Ulicki
Učešće omladine u političkom životu 124

Mirko Arsić
Dva tipa politizacije omladine 129

Prikazi 132

Digitized by Google

2

Radovan Radonjić
Titova misao i izgradnja KPJ/SKJ 3

Mijat Šuković
Za jasniji i ostvarljiviji izraz društvenog uređenja 23

Muhamed Kešetović
Ustavnim promjenama ka građanskom idealu »nacije« i »države« ili ka samoupravno udruženom radu 59

Zoran Vidojević
Nacija i emancipacija 67

Nedžad Bašić
Univerzalnost nacionalnih i ljudskih prava i sloboda 83

Dragoje Žarković
Ekologija i politika 92

Međunarodne teme

Predrag Simić
Društvene promene u NR Kini u svetlu XIII kongresa komunističke partije Kine 111

Prikazi 138

Digitized by Google

3

Franc Šetinc
Demokratski centralizam u prostoru i vremenu 3

Zlatan Gavrilović
Marksizam i Savez komunista 24

Bećir Macić
Odgovornost — temeljna komponenta avangardnosti Saveza komunista 33

Nedžad Bašić
Klasno-socijalne implikacije internacionalizacije kapitala 48

Živan Nikolić
Svetsko tržište i svetska cena 59

Ranko Petković
Istorijski i geostrateški položaj i značaj Balkana juče i danas 72

Suočavanja

Branko Petranović
Za kritički dijalog o jugoslovensko-sovjetskim odnosima 88

Ogledi

Tamara Prošić
Hegemonija i revolucija 114

Susreti

Socijalizam i »duhovna situacija vremena« 130

Osvrti

Pavle Anagnosti
Ostvarivanje zajedničkog interesa u kulturi 141

Inostrani prilog

A. V. Dmitriev
Tendencija razvitka sovjetskog političkog sistema 150

Prikazi 162

Digitized by Google

4

Tribina

Oblici svojine u uslovima izgradnje i razvoja socijalizma 3

Slobodan Komazec
Društveno vlasništvo, društveni odnosi i suvremeni privredni sistem 5

Miladin Korać
Neke dileme o društvenoj svojini 19

Dragoje Žarković
Krah dogovorne ekonomije 26

Nikola Visković
Vlasništvo u suvremenosti 31

Tomislav Nikolić
Vratimo se Marksu 38

Zoran Popov
Sistem dogovorne ekonomije ne može biti efikasan 42

Milovan Pavlović
Društvena svojina i sistem robnog privređivanja 46

Dragoje Žarković
Društvena svojina i kriza 50

Džemal Sokolović
Dijalektika privatne svojine 64

Brana Ivanović
Društvena svojina nije pravo svojine, a jeste svojina 69

Inge Kraljević
Zašto se ne sučeljavaju modeli 80

Čedo Grbić
Glavna greška socijalizma 86

Tomislav Nikolić
Socijalizam, svojina i eksploatacija 95

Zoran Popov
Otvorena pitanja institucionalne regulacije zaštite društvene svojine 104

Ivan Bilić
Odnosi vlasništva i odnosi proizvodnje 114

Radoman Božović
Svojinski sadržaj društvene svojine — uslov izlaska iz krize 125

Bogumil Ferfila
Svojina u ekonomskom i političkom sistemu 137

Ivan Perić
Neke kontroverze u našem društvu sa izvorištem u pravu vlasništva 142

Branko Medojević
Subjekti svojine u našem društveno-ekonomskom sistemu 147

Momir Bulatović
Mogućnosti stvarne promene datog oblika svojine 155

Milovan Pavlović
Nema samoupravljanja bez društvene svojine 161

Nikola Vukmirović
Uticaj vlasničkih odnosa na strukturu privrede i njenu efikasnost 172

Marin Buble
Socijalizmu je primjeren mješoviti privredni sistem 185

Zdravko Tomac
Proturječnosti ustavne koncepcije društvenog vlasništva i pravci ustavnih promjena 192

Alojzij Finžgar
Društvena svojina i ustavni amandmani 208

Blagoje Bošković
Društvena svojina, robna proizvodnja, akcionarstvo 216

Ivica Prga
Prolegomena za kritiku monetarnog fetišizma 231

Milija Komatina
Socijalizam i svojina 236

Prikazi 241

Digitized by Google

5

Boško Krunić
Jačanje vodeće idejno-političke uloge, jedinstva i odgovornosti SK u borbi za izlazak iz društveno-ekonomske krize 3

Ustavne promene

Nikola Stefanović
Federalizam i strukturalni poremećaji u jugoslovenskoj federaciji 22

Ivan Kristan
Odgovornost republika i pokrajina za razvoj jugoslovenske federacije 63

Mijat Šuković
Kako usaglašavati posebne i zajedničke interese 73

Oblici svojine

Nikola Kljusev
Za drugačiji tretman svojine 110

Slavko Kulić
Relevantnost vlasništva s aspekta stvaranja, prisvajanja i raspolaganja, s proizvodnim snagama društva 117

Ekonomske zakonitosti i društveno usmeravanje privrednih tokova

Dragutin Marsenić
Privrednosistemska ograničenja delotvornosti planiranja u Jugoslaviji i mogućnost njihovog prevazilaženja 126

Prikazi 144

Digitized by Google

6

Stipe Šuvar
Socijalizam pred novim izazovima 3

Boris Majer
Razmišljanje o drukčijem socijalizmu 64

Nikola Visković
(Ne)mogućnost političkog pluralizma u sadašnjem trenutku Jugoslavije 85

Inostrani prilog

Stanislav Gabrielski
Partija u procesu reformi 101

Prikazi 117

Digitized by Google

7—8

Kiro Hadži Vasilev
Osnovne pretpostavke sistema udruženog rada 3

Tribina

Staljinizam i destaljinizacija 48

Milija Komatina
Socijalizam bez staljinizma 48

Miloš Nikolić
Mera političke prinude 65

Sava Živanov
Istorijski smisao i značaj sukoba 82

Fuad Muhić
Šta je demokratska opozicija 85

Stipe Orešković
Osnove reprodukcije staljinizma 98

Branko Balj
Izvori staljinizma 102

Miloje Petrović
Kako destaljinizovati Marksovu misao 110

Aleksandar Sekulović
Kontrarevolucija kao uzrok staljinizmu 115

Najdan Pašić
Stalna aktuelnost borbe protiv antikomunističkih dogmi 119

Goran Babić
Strah i smijeh 127

Vojan Rus
Staljinizam — birokratizam prvobitne akumulacije i industrijalizacije 133

Ervin Peratoner
Komponente sukoba FNRJ i KPJ s »Kominformom« i SSSR 159

Prikazi 169

Digitized by Google

9

Marko Orlandić
Odlučne i radikalne reforme — put izlaska iz krize 3

Žarko Papić
Osnove politike strukturnih promena 16

Branislav Šoškić
Pluralizam svojine u našoj privredi 34

Dragoljub Dragišić
Aktuelne kontroverze i nedoumice o društvenoj svojini 50

Tribina
Program SKJ pred izazovima vremena 64

Dušan Dragosavac
Problemi realizacije Programa SKJ 64

Aleksandar Grličkov
Značaj i istorijski horizonti Programa SKJ 70

Radovan Radonjić
Program ne treba menjati 73

Marijana Pajvančić
Reafirmacija programske uloge SKJ 78

Atila Sam
Šta se ne ostvaruje 81

Zdravko Tomac
Pledoaje za promjene 86

Vladimir Prvulović
Programska zasnovanost uloge SKJ u garantovanju i zaštiti ostvarivanja prava, sloboda i odgovornosti čoveka i građanina u našem društvu 91

Aleksandar Fira
Mera socijalizma je čovek 95

Prvoslav Ralić
SKJ je partija revolucije a ne reforme i stabilizacije 98

Sonja Lokar
Odakle raskoraci 102

Međunarodne teme

Gavro Cerović
Jugoslavija i evropske integracione grupacije 105

Osvrti

Slavoljub Cvetković
Prilog pitanju o koncepciji jugoslovenske revolucije 122

Inostrani prilog

V. Aleksejev, J. Kudrjavcev
Perestrojka: Radikalna privredna reforma i demokratizacija sovjetskog društva 133

Prikazi 148

Digitized by Google

10—11

Stipe Šuvar
Referat na 17. sednici CK SKJ 3

Bogdan Ilić
Robna proizvodnja i socijalistički samoupravni proizvodni odnos 42

Ćazim Sadiković
Tržišna ekonomija i pravni sistem 60

Đuro Gatarić
Pravni aspekti društvenog vlasništva 70

Marko Lolić
Savez komunista i savremena uloga javnih glasila 92

Ranko Petković
Nesvrstanost u novim međunarodnim uslovima 104

Zlatan Gavrilović
Marksizam II internacionale i poimanje znanosti 119

»SOCIJALIZAM« 1958—1988. 134

Iz nasleđa časopisa

Mito Hadži Vasilev
Pravo svojine robne proizvodnje i oblici prisvajanja 307

Reagovanja

Dragoje Žarković
Neosnovane optužbe Miladina Koraća 330

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

95

CENA 2.000.— DIN.

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

UNIVERSITY OF MICHIGAN
3 9015 08146 7584

Digitized by Google